ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. VI

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. VI

ВРАЊЕ, 1970.

BULLETIN
DU MUSÉE DE VRANJE
TOME VI

Власник и издавач
Propriétaire et éditeur
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ВРАЊЕ

Уређује
УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Rédigé par le Comité de
rédaction

Миодраг Митровић и
Т. П. Вукановић

Одговорен уредник
Rédakteur

Т. П. Вукановић

Штампа — Imprimerie
Графички завод „Гоце Делчев“
Скопје

Језичка редакција
Слободан Митровић, **кустос педагог**
Народног музеја у Врању
(Осим прилога: *Р. Требјешанина* и Т. *П. Вукановића*)

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

RASPRAVE I ČLANCI

Страна—Page

T. P. Vukanović
A Neolithic idol with the cradle from Kosovo 1

T. P. Vukanović
Neolitski idol sa kolevkom sa Kosova 19

Милоје P. Васић
Антониниjан Регалијана из збирке Музеја у Врању 25

M. Vasić
L'antoninien de Régalien de la collection du Musée de Vranje 38

Т. П. Вукановић
Манастир Бањска 41

T. P. Vukanović
Das Kloster Banjska 62

Радош Требјешанин
Три прве деценије Гимназије у Врању 65

R. Trebješanin
Les trois première décennies du Lycée de Vranje 154

Т. П. Вукановић
Контрола рађања у источној и јужној Србији 157

T. P. Vukanović
Réglementation de la natalité dans la Serbie de l'Eest et la Serbie du Sud 213

Т. П. Вукановић
Студије из балканског фолклора II 215
I. Сушни и олујни идоли у фолклору балканских народа 215
II. Трагови авункулата у фолклору Јужних Словена 226
III. Арбанашка свадбена песма: Опрости се са стожером — Mer hallall me mullarë 233
IV. Проклета Индија из народне песме „Свеци благо дијеле“ 241

V. Растављање мора на две стране из арбанашке народне песме „Косовски бој“ — „Lufta e Kosovës“ — N'te dy onë deti ish prapue 248
VI. Свети арханђео на десном рамену цара Стефана Душана 251
VII. Крвца из земље проврела из народне песме „Почетак буне против дахија“ 255
VIII. Нарицање кон Срба у средњем веку 258
IX. Подела српскохрватског епоса на циклусе и групе 276
X. Кућни иконостас „Црквиче“ из Врања 295

T. P. Vukanović

Études du folklore balkanique II 299
I. Idoles de sécheresse et idoles d'orage dans le folklore des peuples balkaniques 299
II. Traces de l'avunculat dans le folklore des Slaves du Sud 300
III. Chant nuptial albanais: „Prend congé du pivot“ („Merr hallall me mullarë“) 300
IV. Inde damnée du chant populaire „Les saints partagent les trésors“ 301
V. La mer séparée en deux. du chant populaire albanais „La bataille de Kosovo“ (N'te dy onë deti ish prapue) 301
VI. Saint Archange sur l'epaule droite de l'empereur Étienne Dušan 301
VII. Le sang de la terre à commencé à bouillir de la chanson populaire „Le commencement de l'émeute contre les chefs de janissaires“ 302
VIII. Lamentation chez les Serbes au Moyen Age 302
IX. Division des chants épiques serbo — croates en cycles et en groupes 303
X. L'iconostase domestique, dite „crkviče“ (petite église) de Vranje 303

PRILOZI

Dr Skender Rizaj

Ustrojstvo niškog ejaleta 305

Dr S. Rizaj

Organisation de l'elayet de Niš 313

Предраг С. Пајкић

Иконе манастира Св. Прохора Пчињског 315

P. Pajkić

Les icones de st Prohor de Pčinja 326

Dr Skender Rizaj

Šta je predstavljao srpski ejalet, a šta beogradski muhafizluk 329

Dr S. Rizaj

The exact meaning of administrative terms „Serbian eyalet“ and „Belgrade muhafizlik“ 332

Др Владимир Ђурић

Привреда Врања 333

Dr V. Djurić
Économie de Vranje 385

Милорад Васовић
Крива Феја 387

M. Vasović
Kriva Feja 402

Боривоје Радић
Одакле су били мајстори који су саградили цркву брвнару у Брзану 405

B. Radić
D'où provenaient les maitres qui avaient bati l'eglise de poutres à Brzan 406

Др примаријус Тома М. Јовановић
Сузбијање и искорењивање маларије на територији врањског подручја 1947—1966. год. 409

Médecin en chef Dr T. M. Jovanović
Mesures préventives contre le paludisme et sa répression dans le territoire de la region de Vranje 1947—1966 432

Момчило Златановић
Краљичке песме у Грделичкој клисури 433

M. Златанович
Королевские песни в Грделичком ущелье 438

KRITIKE I PRIKAZI

T. P. Vukanović
J. Todorović: Kelti u jugoistočnoj Evropi. Beograd, 1968. 439

Т. П. Вукановић
Бојана Радојковић: Накит код Срба од XII до краја XVIII века. Београд, 1969. 441

T. P. Vukanović
M. Vasić: Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom. Sarajevo, 1967. 444

Т. П. Вукановић
Ђоко Мазалић: Leksikon umjetnika. Sarajevo, 1967. 446

Т. П. Вукановић
Зограф. Часопис за средњовековну уметност: 1. Београд, 1966, 2. Београд, 1967. и 3. Београд, 1969. 447

IV

Т. П. Вукановић
Александар Дероко: Са старим неимарима. Средњевековни манастири у Србији, Црној Гори и Македонији. Београд, 1967. **450**

Т. П. Вукановић
Вук Стеф. Караџић: Сабрана дела, „Нолит", Београд, 1969. **450**

Миодраг Митровић
Др Димитрије Кулић: Бугарска окупација 1941—1944. I. Ниш, 1970. **451**

Радомир Костадиновић
Одговор на критику Ђ. Златковића на књигу Р. Костадиновића: Црна Трава и Црнотравци. Лесковац, 1968, дату у Врањском гласнику књ. V, Врање, 1969. **454**

I N D E X
Index **457**

RASPRAVE I ČLANCI

T. P. VUKANOVIĆ

A NEOLITHIC IDOL WITH THE CRADLE FROM KOSOVO

The Neolithic idol with the cradle from Kosovo was discovered in 1960 in the course of archaeological excavations at Kosovska Mitrovica (site FAFOS — Superphosphate Factory). The archaeologic site at Kosovska Mitrovica belongs to the Neolithic and dates from the year 4000 before our era and forms part of Vinča I — Tordoš culture of the prehistoric society.[1] This problem of the Neolithic plastic with the cradle is, as far as we know, a unique case in the archaeology in general and its occurrence is all the more exceptionally valuable in the archaeology or rather in the palaeoethnology. We shall endeavour, in this place, to set the problem of the Neolithic idol with the cradle from Kosovo in the science and, if possible, to solve it from the point of view of the palaeoethnology.

I

The Neolithic idol with the cradle, from the locality of Kosovska Mitrovica, has following features and characteristics.

Stone cradle. — It is made of reddish flint stone (quartz with ferric oxide). The exterior of the cradle has not been dressed, while the interior is highly polished. Measured from without, the cradle has following dimensions: 8 x 5 cm. The interior of the cradle is edged: the

---

[1] *B. Jovanović:* Stratigrafija naselja vinčanske grupe kod Kosovske Mitrovice. — Glasnik Muzeja Kosova i Metohije VI. Priština, 1961, 9, note 2; cfr. *M. Grbić:* Nalazišta starčevačkog i vinčanskog neolita u Srbiji i Makedoniji. — Neolit centralnog Balkana. — Beograd, 1968, 68, 70; *D. Srejović:* Neolitska plastika centralnobalkanskog područja. — Neolit centralnog Balkana, 195—197; *J. Glišić:* Kratak izveštaj sa sondažnih rekognosciranja. — Glasnik Muzeja Kosova i Metohije II, 315—317; cfr. *B. Jovanović:* Apsolutni datumi ranog bronzanog doba Jugoslavije. — Starinar XX, Beograd, 1970, 164.

head od the cradle by 1 cm, the feet and the central part of the cradle by 0,5 mm. Its lengthurise circumference amounts to 21 cm and in the direction of width to 12 cm. The height from without: the head 2 cm and the feet of the cradle 1 cm. The opening is of rhomboidal form with the brim recessed to the inner side. The upper half of the cradle, the one representing its head, is considerably higher than the lower part, i. e. the part representing cradle's feet. Found together with the

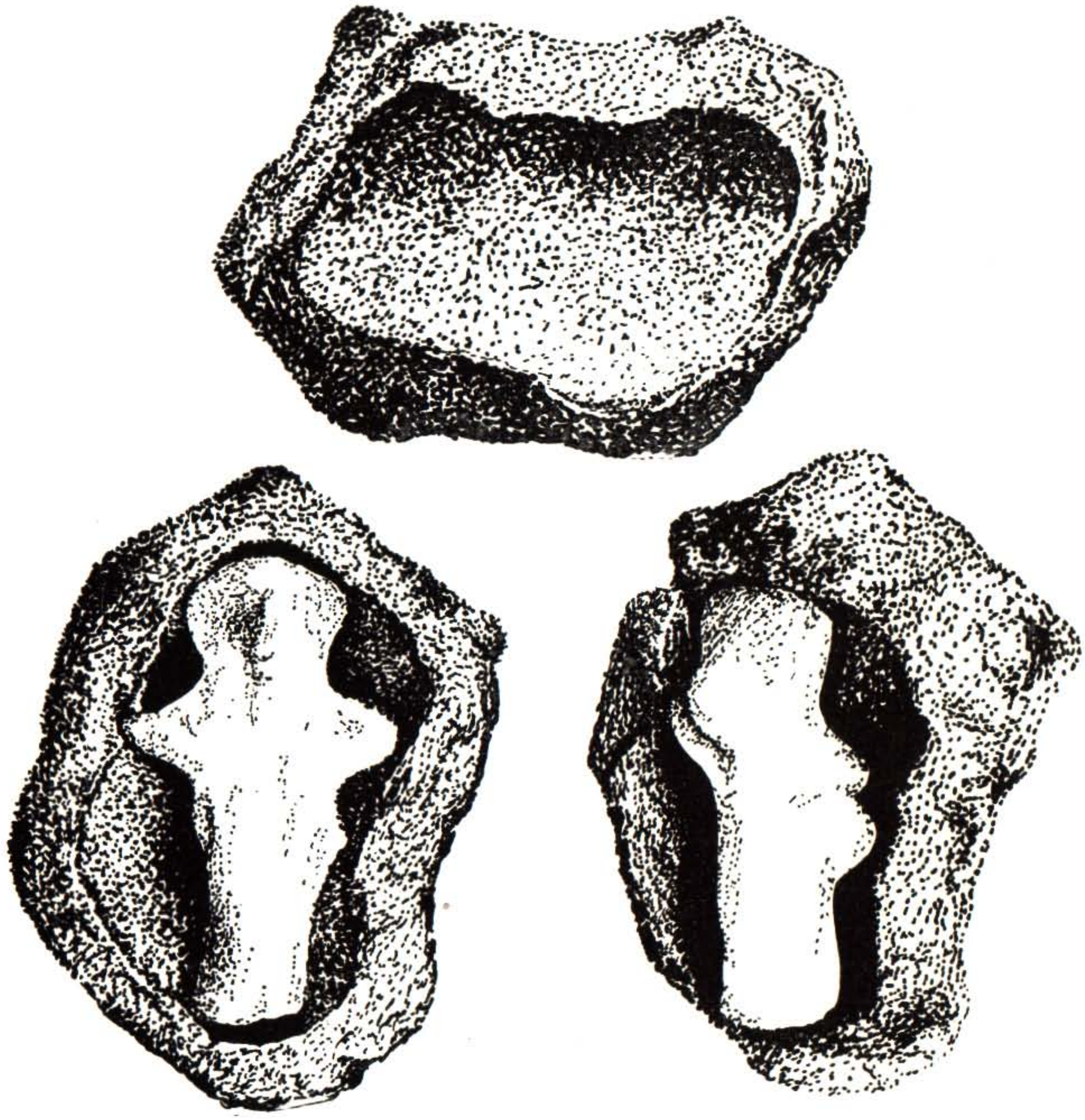

Fig. 1. Neolithic idol with the cradle from Kosovo: Neolithic cradle made of quartz; Neolithic idol lying position — front; profile. — Neolithic site Kosovska Mitrovica

idol, whose face is up, it is made in this way that the idol can be placed into the cradle in a single direction: head-feet of the idol — head-feet of the cradle.

Clay idol. — It is made of light brownish clay and afterwards baked; it is in fact, terra cotta. The length of the idol is 5 cm. The circumference of the chest over the dwarfish arms is 5.5 cm. The circumference of the idol over the buttocks, partly of steatopygous shape, is 6 cm. The length of dwarfish arms is 8 mm. The figure is avian, without any marked elements of human face, but it is highly polished. The wreath of the head is 2.5 cm. Under the wreath, on the back of the head there is a small boss. When the idol is put into the cradle, the wreath of the head and the seastopygous bottom do not allow the idol to adhere entirely to the bottom of the cradle, but only the above mentioned parts lean to the cradle. However, the head sinks deapest into the cradle, almost by a half, while the dwarfish arms are at the height of the cradle's brim, but do not exceed it. The feet are not shaped and this part of the idol is obtuse, in form of a column.

II

First of all the question arises: whether the schematized plastic, frequently with a naturalistic characteristic, as well as the column-shaped agrarian one and the domestic lares, is the expression of the aesthetical and artistic creativeness of an epoch and of its society, beginning from the Neolithic to the present day, or whether they are in the first place idols, cultual, sacral, votive or magic, in which are expressed and personified determined conceptions of the man of a cultural and historical epoch and of the corresponding degree of economic forces and of social organization. To that question the answer is as follows: The schematized antropomorphic and zoomorphic plastic, as well as the column-shaped agrarian idols and domestic lares, both of the prehistoric and historic times, represent on one hand the expression of a need of aesthetic and artistic creation and on the other have a magic, cultual, sacral and votive function. This can be inferred from the fact that these objects were held on sacral places, from the magic-religious rites which were performed in honour of the idols and the sacrifices offered to them, as well as from the extraordinarily plastic, now naturalistic, now realistic representations of the schematized anthropomorphic and zoomorphic plastic, of column-shaped agrarian idols and domestic lares, some speciments of which — monumental plastic from the prehistory of the Balkan Peninsula — represent master-pieces of man's artistic achievements[2].

Among the prehistoric idols are particularly distinguished those from the Aegean finding places in the tombs. Analogously to the Egyptian idols called *ushabti*, which played an important part in the cult of the dead, it is considered in the science that the Aegean idols, too, regard-

---

[2] Cfr. *B. Gavela:* Odnos kikladskih idola i egipatskih *ushabti* figura prema Vinčinim statuetama. — Zbornik Fil. fak. Univ. u Beogradu I, 1948, 237—239; *same author:* O shematizovanoj plastici u predgrčkoj i grčkoj arhajskoj kulturi. Živa antika V, Skopje, 1955, 145.

less of their kind and sex — female or male — were put into the tombs to live in the other world, to grow until they reach their natural size, to assume all forms and functions of the natural body. And afterwards to serve the deceased in determined way in the other world, in the life beyond the grave. In an Egyptian tomb were found 365 specimens of *ushabti* idols. It is considered in the science that each idol is destined to serve the deceased on a day in the other world, and in the tomb of the pharaon Seti (XIXth dynasty), from 1320—1301 b.C., there were 700 such figures. Nilsson considers that the above mentioned idols,

Fig. 2. Idol of Kličevac, terra cotta. Found in a grave dating from the early Metal Age (North Serbia)

Fig. 3. Idol from a Boeotia tomb. Early Hellenic period (Vth century before our era). Drawing after an illustration in *R. Forrer's:* Reallexicon, p. 640

Fig. 4. Wooden idol. Imperial period. Found in a tomb at Achmim. Drawing after an illustration from *R. Forrer's:* Reallexikon, p. 641

from the Cycladic figurines of the Neolithic civilization to the Mycenaean idols of the "en croissant" type, represented the deceased man's "concubinae", while the Egyptian ushabti idols represented persons who replaced the deceased in the works of the beyond.[3] Ch. Picard considers

---

[3] *D. G. Hogarth: Aegean* Sepulchral Figurines. — Essays in Aegean Archaeology Presented ot Sir Arthur Evans. Oxford, 1927, 57; *J. L. Myres:* Who were the Greeks? — California, 1930, 227; *M. P. Nilsson:* The Minoan-Mycenaean Religion, Lund, 1927, 251, 258—265; *same author:* Greek Popular Religion. New York, 1940, 70—71; *U. Wilamowitz-Moellendorff:* Der Glaube der Hellenen. Berlin, 1931, 121, 124, 308; *E. Hercik:* Volksspielzeug. Prag, 1952, 29—31; Archäologischer Anzeiger, 1913, 116; *M. Ebert:* Realexikon der Vorgeschichte, s.v. Idol, 32; *D. Garašanin:* Religija i kult neolitskog čoveka na centralnom Balkanu. — Neolit centralnog Balkana. Beograd, 1968, 255—258.

such interpretations of these idols as unjustified and inacceptable. He presumes that these idols are not exclusively an item of the tomb inventory, but they were found in different places where they were used for the cult, in the first place family and household cult, which secured, through the mediation of some divine daemons, the peace to the deceased and the protection to the living. This cult maintained itself in Greece from the Neolithic epoch on the Crete to the period of ancient Achaians.[4] The anthropomorphic idols (terra cotta) were found also at Tolos and Hagia Triadi which remind, by their shape, of the aniconic idols of Rhakhmani and Tscangli in Thessaly[5].

On prehistoric sites of the Neolithic civilization of Kosovo, as a link connecting the Aegean ethnos and culture with the ethnos and culture of the Morava and Danube regions, there can be observed an abundance of idols in the locality Predionica near Priština[6], at Valač[7]

Fig. 5. Maenad of Tetovo, made of bronze. Found in an antique tomb (Macedonia) — Archaeological Museum — Skoplje.

Fig. 6. Idol-puppet made of bone. Found in a grave dating from the Roman period, at Ritopek near Belgrade (Yugoslavia) — National Museum Belgrade

---

[4] *Ch. Picard:* Les religions préhelléniques. Paris, 1948, 285; cfr. *B. Gavela,* op. cit., 148.

[5] *Wace Thompson:* Prehistoric Thessaly, Cambridge, 1912, 49, Fig. 25.

[6] *R. Galović:* Predionica. Neolitsko naselje kod Prištine. Posebno izdanje Muzeja Kosova i Metohije. Arheologija I. Priština, 1959, T.I, II, XI—XVII, LXXXIII ssq.

[7] *N. Tasić:* Praistorijsko naselje kod Valača. — Glasnik Muzeja Kosova i Metohije II, Priština, 1957, 17—29.

near Kosovska Mitrovica and in this latter town itself (in the Fafos locality)[8]. In the same way, the famous prehistoric site Vinča[9] is also renowned far its abundance of prehistoric idols. These idols were for a certain time treated in the science by analogy with the Cycladic idols and Egyptian ushabti figurines and it was believed that there was the question of a connection of the culture of Vinča with the culture of Ionian Greeks, in conformity with the Greek anthropomorphic polytheism[10]. The idols of Vinča have been defined as "instruments of very ancient and long-lived cultures". And "the repetition of the same cult caused at the same time the repetition of its instrument — terra cotta of primitive shape and character".[11]

There were found, in many regions of Europe, Asia and Africa, the dolls in children's graves on archaeological sites dating from the Neolithic

Fig. 7. Puppet — idol of terra cotta, found in a grave in Banat (modern time). (Province of Vojvodina) — National Museum at Vršac

Fig. 8. Cock offered in sacrifice to St Stephen, King Dečanski. The peasant of Metohija makes a substitution for the blood sacrifice: for the sake of health of his weakly little son, he immolates a cock, pricking its crest with a penknife. Blood drops from the crest to the threshold of the monastery of Dečani and he donates after that the cock to the monastery poultry yard. — Drawing made on August 27, 1939, on the eve of the Assumption of the Blessed Virgin, by the folklore painter O. Benson

---

[8] Cfr. *Drag. Srejović:* Neolitska plastika centralno-balkanskog područja. Neolit centralnog Balkana. Beograd, 1968, 196, T. III, 1—4.

[9] Cfr. *M. Vasić:* Preistorijska Vinča I, Beograd, 1932, 27, 44, 143; Annual of the British School at Athens, XIV, 325.

[10] *M. Vasić:* Jonska kolonija Vinča. — Zbornik Fil. Fakulteta u Beogradu (1948), 212; cfr. *same author:* Preistorijska Vinča II, Tab. CII. CIII, Fig. 482—486.

[11] *M. Vasić:* Jonska kolonija Vinča, 215; *same author:* Preistoriska Vinča I, 27; cfr. the hypothesis of *B. Gavela:* loc. cit., 148.

period. These dolls were usually figurines of clay, wood or bone (necropolis at Achmima). This custom maintained itself in continuity till later periods, Greek, Roman and Byzantine.[12]

It results from the above quoted examples, that the prehistoric society of the Balkan countries, under certain circumstances, used to inter resp. to bury the idols, in most cases together with the deceased in order to offer him assistance on certain occasions and for determined purposes, in the life beyond the grave. Nowhere has been mentioned, however, that some idol has been found buried in the cradle and consequently there could be no interpretation of such a custom. Therefore, we shall try, by means of analogies, to throw some light upon the prehistoric idolatry, i. e. to explain the custom connected with the Neolithic idol of Kosovo, found with the cradle.

III

The anthropomorphic idols with modern Balkan peoples play a special part in the posthumous cult of new-born babies and little children in general. It is particularly to be observed among the Serbs in the regions of Upper Morava and Izmornik, both in the rural and in the urban strata of population. There is namely, a very old custom in these regions, practised from immemorial times, to make a doll of rags when a suckling or a little child dies, and the midwife puts it beside the child's mother where it should lie, until the dead baby had been buried. After the burial is over, they throw the puppet somewhere across the road, in the street or at a crossroads, etc. In these same regions there is, in addition, a similar custom in some localities, to make a rag doll when a little child dies and to throw it immediately in the field or in the lane.

As to the custom to throw the puppet — idol serving as the countercharm and protection against the ill fate and the Parcae, in the posthumous cult of the new-born babies somewhere in the street or at the crossroads, we may state that it is, in a way, a substitution for the immolation, offered to the pagan divinities which dwelt along the roads and at the crossroads. Thus, in the antiquity, with the Greeks and Romans, beside the roads and at the crossroads, were worshipped, for the most part, agrarian and chthonian deities, such as Hecate and Diana, and at the crossroads were also worshipped lares which in the primary phase denoted the souls of the deceased,[13] most frequently of the defunct relatives. The crossroads and roads have commonly been believed, from immemorial times, by the primitive popular ideas, as haunts of the

---

[12] *R. Forrer:* Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer. Stuttgart, 1907, s.v. Puppen, 640—641; *Cagnat-Chapot:* Manuel d'archéologie romaine, s.v. chap. XIII; cfr. *D. Garašanin:* Religija i kult neolitskog čoveka na centralnom Balkanu, 255—258.

[13] *E. Samter:* Familienfeste, 10.

evil spirits and meeting places of chthonian daemons[14]. In the same way, by throwing the puppet-idol beside the road or at the crossroads people imitate the setting up of the idol which had in pagan times a chthonian character.

IV

In the region of Leskovačka Morava (South Serbia), when two members of the household die in the course of the same year, they make a rag idol (puppet) in order to avert the death of a third one. They pass the idol-puppet under the deceased's right arm and bury it together with him. In a similar way, with the Serbs of Srem, when the second death case occurs, they put into the coffin beside the dead person the stave of a cask or a puppet of clay or a doll made of rags. If they forget to put the puppet into the coffin at the second death and a member of the household is taken ill in the course of the same year, they make immediately the doll, dress it in the patient's clothes and bury it afterwards in the garden or beside the graveyard[15]. It is believed to be a countercharm against the death of the death of the family member having fallen ill. Among the Serbs in the regions of Upper Morava, Izmornik, Prizrenski Podgor and in the towns Prizren and Belgrade (in the town quarter called Čukarica), as well as among the Wallachians in East Serbia, there is a very ancient custom, when two family members die in the same house in the course of the same year, to make the idol, "rag puppet" in form of a man, and to bury it together with the dead person. The puppet is placed on the deceased man's left side into the coffin. According to a popular belief it is done in order to avert the deah of a third member of the household in the course of the same year,[16] i. e. as the substitution for the possible third deatth an the family. In some localities of Macedonia (region Lower Polog), among the Montenegrins (Montenegrin Littoral), the Serbs in Vojvodina and the Serbs and Serbized Gypsies in the region of Kosovo (surroundings of Prizren and Kosovska Mitrovica, there is an old custom to kill a "birdie" (usually a cock) "when the second person dies in a year" (i. e. when two death cases occur in a family), in order to prevent the third death and the head of the killed „birdie" is usually interred with the decea-

---

[14] *E. Samter:* Geburt, Hochzeit und Tod. Leipzig-Berlin, 1911, 145—146; *S. Eitrem:* Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer. Kristiania, 1915, 121; *S. Josifović:* Raskršća u antičkom i modernom verovanju. — Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. XII, sv. 1. Beograd, 1932, 55—58, 63; *Lj. Protić:* Zakletva kao dokazno sredstvo kod Srba i Cigana. Gl. Etn. m. XIII, Beograd, 1938, 53; *V. Čajkanović:* O srpskom vrhovnom bogu. Beograd, 1941, 99; *T. P. Vukanović:* Strižba. Vranjski glasnik III, Vranje, 1967, 239—240.

[15] *Drag. M. Đorđević:* Život i običaji naroda u Leskovačkoj Moravi. SEZb. vol. LXX, Beograd, 1958, 497; *M. Matić-Bošković:* Novija etnološka ispitivanja pogrebnih običaja Srba u Sremu. — Radovi XI. Savjetovanja etnologa Jugoslavije. Ed. Muzej grada Zenice I. Zenica, 1970, 272.

[16] "But God wants the soul and not the puppet" (idol), it is said among the inhabitants of these regions.

sed. In some regions inhabited by the Serbs it is believed, when two persons die in the course of the same year, that they call also the third one to follow them, and in order to avert this, they throw into the grave of the second dead, a living chicken and bury it instead of the third dead person. In the locality of Planinica (Serbia), they dig, between the graves of two members of the family having died in the same year, a large pit and bury a living cock in it, considering it as the third dead, substitute for a human being from this house and put a wooden cross above the cock's head for, as it can be seen, they treat the cock as the deceased i. e. substite for the human sacrifice whose equivalent is the cock. The richer peasant families in the region of Kosovo, kill instead of the cock a lamb or a ram. The head of the killed animal is buried together with the dead in the same coffin and the meat of the slaughtered animal divide among the poor. In the region of Prizren (Kosovo) they call this custom "the third death" (the third death, kurban replaces the third victim). In fact it is an immolation to the chthonian deities, in form of a cock which is offered as a sacrifice to them in order to propitiate them as well as to secure rest and quiet to the dead.[17]

The question arises: what does the burial of the idol, "puppet" together with the deceased men mean with the Serbs in the regions of Kosovo, Srem and Leskovačka Morava, when two members of a family die in the same year, or the burial of the puppet — idol dressed in the clothes of an ill person. Finally, what function does the stave of the cask perform which is buried together with the deceased, with the function to protect and to avert the third death from the house in question in the course of the same year. We give the following explanation for these customs. It is a very old desire of the man, as it has been pointed out in the scieence, to be united with the deity. In patriarchal and contemporary religions, it is not only a state of beatitude, but at the same time a guarantee of the salvation of the soul and of its immortality. The unity with the deity, to vanquish the death, to reject and avoid the lower world and to achieve immortality i. e. to come to the rebirth, palingenesis, is the main objektive of many mysteries (Osiris, Dionysus, etc.)[18] It is a known fact that the Egyptian identified himself with the supreme deity of the dead and that it was said to the mummy: "Thou art Osi-

---

[17] Cfr. *S. Trojanović:* Stari slovenski pogreb. — Srp. knjiž. glasnik za 1901, 127—128; *V. Čajkanović:* Nekolike primedbe uz srpski Badnjidan i Božić. — GNČ, knj. XXXIV, Beograd, 1921, 274, 287; *A. Milošević* and *A. Cermanović:* Petao u htonskom kultu kod antičkih Grka i u srpskom narodu. — Glasnik Etn. muzeja u Beogradu XVII (1954), 111; *M. Jovović:* Crnogorski prilozi. ZbNŽJSl. I, Zagreb, 1896, 95; *Mil. S. Filipović:* Različita etnološka građa iz Vojvodine. — Prilozi i građa I. Novi Sad, 1962, 19; *T. P. Vukanović:* Strižba. Vranjski glasnik III, 224—225; *M. Matić-Bošković:* loc. cit.

[18] Cfr. *M. Brickner:* Der sterbende und auferstehende Gottuland. Tübingen, 1920, 23; *A. Dieterich;* Eine Mithrosliturgie, Leipzig, 1923, 174; *J. Tombornino,* De antiquorum daemonismo. Giessen, 1909, 96; *A. Jeremias,* Allgemeine Religionsgeschichte. München, 1918, 72; *A. Erman,* Die Religion der Ägypter. Leipzig-Berlin, 1934, 218; *V. Čajkanović:* O srpskom vrhovnom bogu, 143.

ris!"[19] In an analogous way, the ancient religion of the prehistoric Balkan society did not make any exception to these rule. The Neolithic society in the Balkan Peninsula, particularly in the region of Kosovo and at Vinča, as well as their successors up to the modern Balkan peoples, and in general many tribes, ethnical groups and peoples of the world, particularly the Indo-Europeans, endeavoured to liken themselves, at the moment of death, with the ghost of their dead ancestors, with the supreme idols and finally, in a classs society, with the deity of the underworld. The Thracians and the Illyrians believed that their dead went to the hero and that they would unite with him in the kingdom of the dead and become the same as he. These are the mysteries of salvation which are characteristic of the popular religion of the Illyrians and the Thracians. The Phrygians, related to the latter, identified their dead with deities[20]. Hence the Thracians call each dead person a hero, in the same way as the Egyptians called each dead person Osiris.[21] If we keep this in mind, it is clear whence the idol in an Early Metal Age tumulus at Kličevac, a terracotta idol in the grave of a Greek girl at Festum, from the Vth century b. C., the maenad in an antique tomb at Tetovo (Macedonia), a Roman doll made of bone in the grave of a girl at Ritopek near Belgrade and, finally, an idol-puppet in a child's grave in the region of Banat, dating from Modern Times. At last, with the old Slavs there was a custom to represent on tombstones the dead men as the deity Svetovid,[22] in order to secure the greatest privileges: immortality or palingenesis or a more comfortable existence in the underworld. How irresistible was the desire with the ancient and modern Balkan peoples, to be after the death under the full protection of the ghosts of the deceased ancestors and of the main idol of the gens, resp. of the deity, perhaps of the eternal deity, it can be seen, among other things, also from the above quoted customs to bury in some places the puppet idol with the dead. These are the survivals or petrifactions of the old customs, when the ancient Balkan ethnical groups, tribes and peoples were buried together with their principal chthonian idol resp. deity, with the eternal deity. This is the desire of the patriarchal society to be, after the death, in community with the highest idol or the deity of the dead. The idol of the deity of the dead was at the same time the great tribal or national god, creator and the head of his tribe or of his people. He takes out, at the same time, the soul of each individual,

---

[19] Cfr. *A. Jeremias:* Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients (1916), 72; *Fr. Pfister:* Der Reliquienkult im Altertum, Giessen, 1909, 306.

[20] Archiv für Religionsw. X (1907), 262; XIV (1911), 518; Roscher Mythol. Lex. I, 2551.

[21] Cfr. *V. Čajkanović:* op. cit., 167.

[22] Cfr. *M. Valtrović:* Zemljani preistorijski kip iz Kličevca, Starinar VII, Beograd, 1890, 110—114; *M. Veličković:* Katalog grčkih i rimskih terakota. Narodni muzej Beograd. Antika III (1957), 27, T. XI, 20; *S. Radojčić:* Menada iz Tetova. — Glasnik Sk. n. dr. XII, Skoplje, 1933, 243—251; *L. Weber:* Svantevid und sein Heiligtum. — Arch. f. Religionsw. XXIX (1931), 77.

analogously to the Germanic Odin[23] and he, according to patriarchal conceptions, is able to do everything: to help in both worlds, and to punish. The same function has the burying of the stave of tha casks beside the dead, for it is a question of a survival of column-shaped idols, beam idols, block idols, etc.

At the same time, let us mention also the following belief of the prehistoric population of Vinča concerning the life beyond the grave. The prehistoric inhabitants of this locality believed, namely, that their dead would be obliged to work in the cinnabar mines and therefore put into their graves the ushabti figurines with the masks on their faces which would replace the deceased in the mines.[24] We meet with similar customs also elsewhere in the world in the prehistoric time.[25]

V

Among many ethnical groups, tribes and peoples of the world there was a very old custom: when the body of the dead person could not be found, the relatives used to make an idol (figurine, puppet) or to take some object that belonged to the deceased so that the one or the other replaced the dead at the burial.[26] To illustrate this, we shall set forth the following example. With the Greeks in the Balkan Peninsula there is a custom, when a man dies outside his native country and his body cannot be brought there in order to be buried in the native soil, his relatives make an idol (figurine, puppet) resembling the deceased and dress it in the dead man's clothes, place it on the bed and lament over it, performing the funeral rites.[27] The same used to do the Wallachians in East Serbia, making a puppet — idol of the deceased clothes.

VI

Until the Word War II, there were in some localities the idols of a special kind among the Spanish Jews in Yugoslavia. The question is of the idols called *tishabia* (Tisha be av — day of mourning, a well-known custom among the Jews), which were made in September. It was a fasting day and the idol was made of rags, 40—50 cm in size. The idol

---

[23] Cfr. *J. Hoops:* Reallexikon der Germ. Altertumskunde IV, 561.

[24] *M. Vasić:* Preistorijska Vinča I, 27.

[25] *E. Wallis Budge:* The Mummy. Cambridge, 1925, 251; *H. R. Hall:* A General Introductory Guide of the Egyptian Collections of the British Museum (1930), 221; *K. Woermann:* Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker I. Leipsig, 1929, 233—234, Fig. 248.

[26] *G. G. Frazer:* The Fear of the Dead in the Primitive Religion III, 261; cfr. *E. Hoffmann-Krayer:* Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, Bd. I, 977—978.

[27] *G. G. Frazer:* op. cit. 282.

was put into a little chest or among the pantiles. Several families, for the most part related or united in friendship, gathered in a house and lamented there over the idol tishabia (Priština in Kosovo). Who was mourning this year, he lamented over the idol mentioning the names of his dead and who was not, lamented "lest God give no other mourning but this for the idol". At the approach of the night, the idol "tishabia" was buried in the courtyard, by a procession of mourners who went quietly and with dignity, moaning and lamenting. The Jews of Priština considered that it was ominous if somebody laughed or was merry on that day. This ritual burial of the family idol "tishabia" which was performed with the Spanish Jews at Priština in the beginning of autumn (in the ninth month of the year) is genetically related to the celebration of the holiday of the dead which was done, since immemorial times among the Indo-Aryans: Greeks, Romans, etc.[28] In Bohemia there was a custom to throw a puppet, called "death", into the water. The puppet was brought from the forest, clad in a white garment; it was carried by the children from house to house, with singing of songs, and they were given various gifts on that occasion.[29]

Among the Wallachians of East Serbia, particularly in the villages of the region Negotinska krajina, there has been practised, since immemorial times, the following very archaic custom: when a young girl or a young woman in the first year of her married life dies, then a puppet-idol is made and taken to the cemetery on the first Monday following Easter, where it is thrown beside the cross or the tomb stone of the deceased if this happens to be already erected. According to the popular belief, it is done in order to satisfy the dead — "it is Easter to the dead", as they say. If somebody touched or even stole such a puppet — idol, he would fare ill from the mourning relatives who put the puppet — idol onto the grave. In the same way, the Wallachians in this region use to make, early in the morning on St George's day, before the Sun rises above the horizon, a puppet — idol of rags, with hair on its head, made of sheep's wool and all the villagers come out into the street resp. to the village crossroads where they tear the puppet asunder and the torn off pieces are thrown about. It is done, according to the popular belief "lest house meet with misfortune".

After that the peasants dispersed to their houses. This is an obvious proof, that it is a question of destroying the idol which represents the enemy and the roots of this custom reach to the great antiquity of the human race.

---

[28] *C. Clemen:* Die Reste der primitiven Religion im ältesten Christentum. Giessen, 1916, 56 ssq.; *H. Oldenberg:* Die Religion des Veda, 441; *L. Deubner:* Attische Feste, 229; *G. Wissowa,* Religion und Kultus der Römer, 233.

[29] *A. Váslavík:* Výroční obyčeje a lidové umění. Ed. Československé Akademie Véd, Praha, 1959, p. 89, *passim,* note 34, Tab. I—II. Figure of Death called "čaramura" from the surroundings of Brno; *G. G. Frazer:* Zlatna grana. Beograd, 1937, 371—393.

There was a custom in China to make an idol of paper, instead of the letter-carrier who ought to have been sent to the dead with some news or message, and to burn it in the flame. In this custom there is an obvious substitution of the paper idol — "puppet" for the human sacrifice. Analogously, there was a custom in Japan to bury, beside the dead, anthropomorphic or zoomorphic idols, made od stone, clay, wood or wax. Alongside with this, there is another custom with the Japanese consisting in the whole processions of children going to the cemetry where they bury their dolls[30]. This custom dates from the very old Japanese animistic belief that even the dead objects have a soul. Therein is reflected of course, also the magic-religious function of the doll, which has the shape of an idol and serves at the same time as a substituion for the human sacrifice to the chthonian deities and the souls of the deceased ancestors.

VII

Among the Serbs in the regions of Levač and Temnić in the province of šumadija, there has existed a belief from the immemorial times until the beginning of the XXth century, when little children left their dolls in the courtyard, dolls being the equivalents of the household idols, that the witches came at night to take them away. In this belief there are obvious traces of the very ancient customs and ideas, when the idols of the gens or the household idols were the guardians of the house, that if these removed from their dwelling place, they were at night exposed to the attacks of occult evil spirits and daemons, among which are particularly distinguished the witches. This belief referred, by all means, to those idols which served as protection of sucklings and little children. In the same way, in the above mentioned regions of Šumadija, there existed the belief that children, when they make dolls (doll is, as we already mentioned, an equivalent of the idol), forebode the birth of another baby in the same house.[31] Yith this belief are to be seen the traces of the analogous magic as well as that the idol is the substitution for the human being.

VIII

The puppet-idols play a special religious-magic part among the Serbs in the regions of Upper Morava, Izmornik and in the towns of Gnjilane and Prizren (Kosovo), when somebody's children die precociously. In such cases, the new-born baby is taken for the first three nights after its birth, before the sunset, to the neighbourhood to stay there for the

---

30 *E. B. Tylor:* Die Anfänge der Cultur I. Leipzig, 1873, 450—457.

31 *St. Mijatović:* Narodna medicina Srba seljaka u Levču i Temniću. SEZb. knj. XIII, Beograd, 1909, 420, 439.

night where it is suckled by some other worman from the neighbourhood. It is brought back again to its mother only the next morning. During that time, instead of the suckling, a puppet made of rags is put beside the child's mother. By this puppet — idol the woman in the childbed "deceives" the Holy Virgin, the fate and the Parcae, as it is said among the people. On that occasion, when the puppet is laid beside the woman in the childbed, the midwife addresses herself to the Holy Virgin, who is, in conformity with a patriarchal popular idea, mostly near the lying-in woman at the moment of childbirth, with these words: "This I am giving you (meaning: the puppet — idol) and the other one I am not giving you any more! Take this one who is beside the mother and protect the other!" This has to be pronounced three times running and during this time the woman in the childbed keeps silent. On the fourth day this puppet — idol is thrown away at some crossroads by the midwife or by some of the inmates of the child's house. At Prizren, according to a popular idea, the puppet — idol is put beside the woman in the childbed, while the new-born baby is removed from the house, from the belief "if the witch comes, she should not take the infant, let her take the puppet". At the same time are cheated also the Parcae who "should assign an ill fate to the puppet (idol) and not to the baby". After that, the puppet — idol must not remain any longer in the house and it ought to be thrown away somewhere.

In many villages of the region of Vojvodina (Banat, Srem, Bačka), the puppet — idols are made of rags and put on to the window in those houses where there are little children. It occurs at the time of the outbreak of a children's epidemic disease in the village or even in the house in question. The puppet — idol is put at the time when the child falls ill as well as when a disease appears in the locality, although the child need not yet be ill. In this custom, in addition to the fact that the puppet — idol has, according to the popular belief, to protect the suckling and infant from evil spirits and various diseases, there appears also its function of the substitution for the human sacrifice. The puppet — idol has, according to the patriarchal popular idea, to assume the function of protecting the child, so that all evil which the daemons would assign to the baby, has to affect the puppet — idol and not the child.[32]

---

[32] Cfr. *Mil. S. Filipović:* Lutke po kućama i prozorima. — Naučni zbornik Matice srpske I. Novi Sad, 1950, 276; *same author:* Mađijsko razbijanje sudova. — In the same volume, 124—125; *same author:* Osnovni karakter i struktura narodnog verovanja u istočnom delu Jugoslavije. — In the same publication, VI (1954), 67; *S. Knežević:* Lutke u narodnim običajima i verovanjima. — Ogledi. Beograd, 1953, 39—43.

IX

Since immemorial times there was a custom among the contemporary Balkan peoples to make cradles for the sucklings and little babies, in which they are rocked and reared. There are, however, here and there, such households as have no cradle for the little children, but a swaddled infant lies in some little trough or tub. In some localities they put the baby into a big piece of bark, a cover pan or even into a larger pantile, only to supply it with a kind of bed and, if possible, that the baby can be rocked when it awakes and starts crying.[33] In addition, there is an important number of magic-religious functions which refer to the children's cradle. Thus, instead to be put into it, the infant is put onto a card, a sumpter-horse saddle, a riddle or onto some similar object. In case that somebody's new-born babies or little children die, they throw the child's cradle on a hawthorne, let the cradle lie on a child's grave, etc. Alongside with this custome, if parents cannot keep their children alive, they take the cradle thrown on a grave and put the swaddled child into it. This latter custom is accompanied by many magic-religious acts. It is believed that such a baby will later live to a great age (Kosovo)[34]. It is a very rare occurrence that a new-born baby or a suckling be buried together with its cradle (such a custom exists in the village of Kuretište, region Upper Morava (Kosovo). A particularly characteristic feature is that the cradle from a child's tomb is most frequently taken by a little girl and such a cradle has to stay over night on a stone in the courtyard of the house and after such a lustration, in addition to other act of lustral character, the new-born baby is swaddled in it.

In the region of Negotinska Krajina (East Serbia), there is a very old custom, practised in those cases when somebody loses his (or her) children, to buy, on the very day when the new born baby is going to be christened, a miniature wax cradle. The bow on the cradle is sometimes made of a tin-plate. Such a cradle is usually bought without bargaining, paying the sum required by the wax chandler resp. ginger bread maker. At night, on the day when the child has been baptized, this cradle is buried into an unknown grave. It is believed that it would help the child to remain alive and that it would be long-lived (town of Negotin).

---

[33] *M. Jovanović-Batut:* Seljačka kuća. Beograd, 1911, 227.

[34] On the cradle on children's graves cfr. *Tih. R. Đorđević:* Kolevka na grobu. — Beleške o našoj narodnoj poeziji. Beograd, 1939, 22—23.

X

Among the population of the region Stig, in the surroundings of the monastery Nimnik in North Serbia, there existed, since immemorial times, a custom which has been preserved up to the beginning of the XXth century, that barren women should visit the old fortune-tellers and diviners and take to them 1 to 4 kg wax to make them an idol of it. These old sorceresses used to make the idol from the entire quantity of wax that had been brought to them. After that, the barren woman took the idol and went to the graveyard and buried the "child" — wax idol into a previously ordered and dug grave. For the making of the idol, the barren woman paid to the sorceresses in kind and in cash. The idols made in this way of wax were artistic creations. very effectively modelled[35]. The purpose of this custom is, in fact to sacrifice a child in order that another should be born. This sacrifice is offered to chthonian deities, to the souls of the deceased ancestors, to the cemetery, from which one expects grace and blessing to obtain the progeny.

At the end of this study, we want to set forth two more phenomena, related to the idol with the cradle, from the customs of the contemporary Balkan people, wishing to view the problem of the function of the Neolithic idol with the cradle of Kosovo from all its aspects. From immemorial times up to the World War II (1945) there was a custom in the region of Kosovo, among various ethnical groups and religions (except the Spanish Jews of Israelitic religion), to wit: Serbs, Montenegrins, Albanians, Turks, Aromuns and Gypsies, that the women whose sucklings and little children died order at the silversmith's a filigree silver cradle called bešika (a high cradle with two parallel bows) to be made for her. There is no bargaining over the price of its make, but one should pay to the silversmith as much as he requires. Such a cradle can be also gilt. This votive object is offered to the monastery Dečani by the woman whose children die. The silver cradle is put on the reliquary of St. King Stephen Dečanski.[36] After some time the silver cradle is taken from this place and deposited into the monastic treasury where it is preserved together with the relics and the sacred vessels. This is done, because of the religious idea that after that the children will remain alive. If it is realized, the donations are made to the monastery either in cash or in kind and in realties (fields, houses, etc.). This votive donation is made during the woman's pregnancy as well as during the lactation and in some cases even after the death of the suckling or of the little child, with a view to maintaining alive the next child to be born.

---

[35] *S. Trojanović:* Glavni srpski žrtveni običaji. SEZb. XII, 210. The ancestors are asked for children, cfr. *G. G. Frazer:* Golden Bough, 3, 368 ssq.

[36] Cfr. *T. Vukanović:* O kultu Stevana Dečanskog u Metohiji. — Hrišćansko delo III, 5, Skoplje, 1937, 371 ssq.

Neolithic idol with the cradle T. I

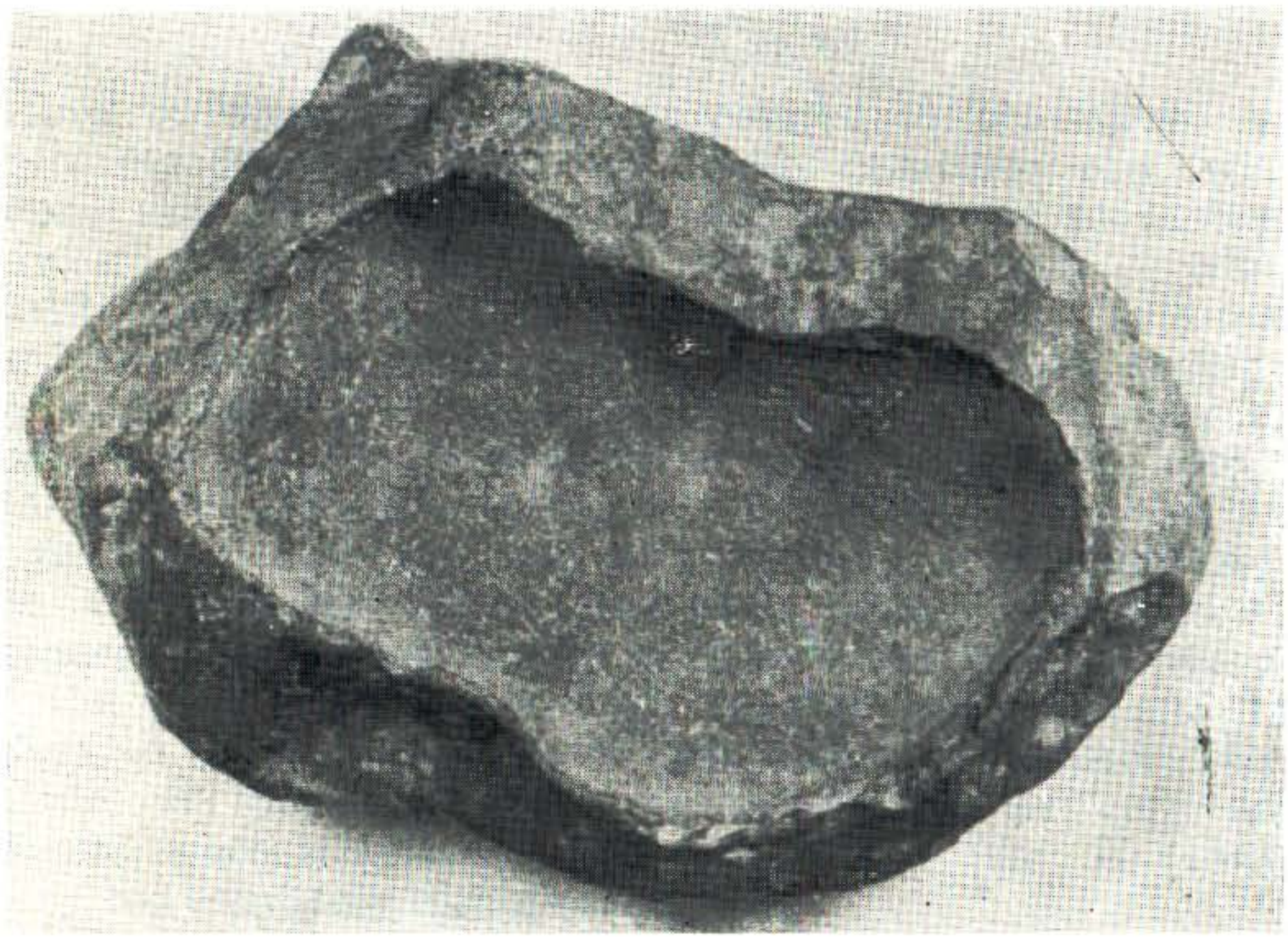

Fig. 1—3. Neolithic idol with the cradle from Kosovo

immemorial times up to the present day.[38] It should be added to this also the above mentioned red colour of the interior of the stone cradle in which the idol rested; it has to represent, on one hand, blood or blood sacrifice, a substitute for human sacrifice whose bier is covered with blood, and on the other, according to the belief spread among many tribes and peoples of the world, red colour brings life and health and symbolizes them as such.[39] As we have already mentioned, we have not yet met with, in the science, a similar problem of the idol with the cradle in the palaeoethnological society in the world in general. However, we know of another Neolithic little cradle of baked clay, of greyish brown colour, of a smaller size and in form of a little trough, but it was found isolated (at the same locality: Kosovska Mitrovica).

On the basis of the quoted customs and beliefs concerning the new-born babies, little children, the cradle, votive donations of barren women, etc., which are practised among the modern Balkan peoples, mostly in the region of Kosovo, there can be given two parallel interpretations of the Neolithic idol with the cradle from Kosovo, which we deal with in this place. The first possibility is that it is a question of a votive cradle with the idol, offered as a sacrifice to the principal idol of the horde, of the ethnical group or of the tribe of the palaeoethnological society of Kosovo, with a view to imploring the help of deities to give child to a barren woman. The other possibility is that it is a question of the idol in a stone cradle, offered as a sacrifice to the goddess Mother[40] in those cases when the new-born babies or infants died, destined to be a substitution for this sacrifice of the child. In this way, a double object is aimed at: to substitute the idol for the child and to gain the favour and benevolence of the goddess Mother, to protect the new-born baby an the little child from evil spirits and from possible death. In the class society the goddess Mother has been succeeded by the Holy Virgin with the same function.

There is also a possibility that it is a question of the burial of the idol with the stone cradle as a substitute for the new-born baby, resp. the little child whose mother has died and after that was interred or incinerated. The idol in the cradle ought to follow her to the other world, on one hand in order to allow the mother to

---

[38] Cfr. *G. G. Frazer:* Golden Bough, 1, 199; *E. Samter:* Geburt, Hochzeit und Tod, 147 ssq; *O. Schrader:* Sprachvergl. und Urgesch. 2, 431; *Fustel de Coulanges:* La cité antique. Paris, 1916, 19; *V. Čajkanović:* Studije iz religije i folklora. SEZb. XXXI. Beograd, 1924, 67—70.

[39] Cfr. *T. P. Vukanović:* Strižba. Vranjski glasnik III, 231.

[40] On the role of the goddes Mother, patroness and protectress of parturition, new-born babies and infants cfr. *В. У. Богараз:* Социальный строй американских Эскимов. — Т. IV (1936), 249; *П. П. Ефименко:* Первобытное общество. Ленинград, 1938, 403—424; *А. П. Окладников:* Якутия до присоединения к русскому государству. История Якутской АССР, I, Москва — Ленинград, 1955, 44—45; *D. Srejović:* Neolitska plastika centralnobalkanskog područja, 215—223.

suckle and rear her child and on the other in order to protect in this way the living suckling or the little child. This hypothesis has a great analogy with the interpretations given for the ushabti idols, which we have set forth above.

Though it is, in our opinion, an exceptional and isolated phenomenon from the older Neolithic in the Balkan Peninsula, it is therefore the more precious both for the science in general and for establishing some traces of the ethnical inheritance of cultural patrimony of the ancient Balkan palaeoethnological society, with contemporary Balkan ethnical groups and peoples. It is, in addition, also a unique problem in the palaeoethnological science of the world and, consequently, its importance is greater. Finally, we believe that the present work of ours will be profitable to the science, regardless of the fact that there are quite opposite opinions on the question whether and to what extent can be interpreted the problems of cultural occurrences of the prehistoric society, on the basis of contemporary petrifactions or survivals of human groups, tribes and peoples of the world.[41]

Kratak izvod

NEOLITSKI IDOL SA KOLEVKOM SA KOSOVA

Neolitski idol sa kolevkom sa Kosova, nađen je 1960. god. prilikom arheoloških iskopina u Kosovskoj Mitrovici (lokalitet FAFOS — Fabrika superfosfata). Arheološko nalazište u Kosovskoj Mitrovici pripada neolitu a datira iz 4000. god. pre n. ere i spada u Vinça I Tordoš kulturu praistoriqskog društva. Ovaj problem neolitske plastike sa kolevkom, koliko nam je poznato, jedinstven je slučaj u arheologiji uopšte, te je njegova pojava tim pre od izuzetne vrednosti u arheologiji, odnosno paleoetnologiji. Pokušaћemo na ovom mestu da problem neolitskog idola sa kolevkom s Kosova postavimo, a po mogućstvu i rešimo sa gledišta paleoetnologije.

I

Kamena kolevka načinjena je od crvenkastog kremena (kvarc sa oksidom gvožđa). Spoljašni deo kolevke nije obrađen, dok je unutrašnji deo veoma uglačan. Kolevka je malog obima 8 x 5 sm. Unutrašnji deo ima ivicu, koja je udubljena.

---

[41] Cfr. *M. Vasić:* Žuto brdo. Starinar V. Beograd, 1910, 150—154; *B. Čajkanović:* Studije iz religije i folklora, p. VIII; *N. Vulić:* L'idol de *Kličevac* et les idoles semblables. — Kiega pamiatkowa prof. Wlad. Demetrykiewieza. Poznan. 1930, 120—122; *С. А. Токарев:* К постановке проблем этногенеза. — Сов. Этнография, 1949, № 3; *T. Malinovski:* Archéologie et ethnographie. — Paleologia B. 3/4, Osaka, 1958, 219—221; *same author:* Poznámky na okroj spolupráce archeologie a ethnografie. — Archeologické razhlody. Praha, 1958, 582—583; *П. Н. Третъяков:* Этногенетический процесс и археология — Сов. археология. (1962), № 4; *M. Garašanin:* Problem kontinuteta u arheologiji. — VI kongres arheol. Jugoslavije. Beograd, 1964, 9 ssq; *B. Grafenauer;* Pitanje srednjovekovne etničke strukturei prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja. — Jugoslovensk istorijski časopis. № 1—2. Beograd, 1966, pp. 5—36; *T. P. Vukanović:* A Neolithic Janus from Kosovo. — Vranjski glasnik V, Vranje 1969, 7—10.

Glineni idol načinjen je od beličasto smeđe gline, a potom pečen. To je u stvari tera kota. Dužina idola iznosi 5 sm, a obim preko grudi 5,1/2 sm. Lice je ptičje, bez oznake elemenata ljudskog lika, ali je fino uglačano. Kada se idol položi u kolevku upadne skoro do polovine, dok se patuljaste ruke nalaze u visini ivičnjaka kolevke, ali ga ne prelaze. Noge nisu oblikovane, već je idol na tom delu stubasto zaravljen. Idol je nađen u kamenoj kolevci, položen na leđima u ležećem stavu.

II

U praistorijskim nalazištima kosovske neolitske civilizacije, kao sponi egejskog etnosa i kulture sa moravsko-podunavskim etnosom i kulturom, zapaža se nalaz obilja idola na lokalitetima Predionica kod Prištine, na Valaču kod Kosovske Mitrovice i u samoj Kosovskoj Mitrovici (na lokalitetu FAFOS). Isto tako obilje praistorijskih idola ističe se i u poznatom praistorijskom nalazištu Vinča. Ovi idoli su jedno vreme u nauci tretirani putem analogija sa kikladskim idolima i egipatskim ushabti figurama, te i da se tu radi o vezi između vinčanske kulture jonskih Grka, pogodno grčkom antropomorfnom politeizmu. Vinčanski idoli su definisani kao „instrumenti prastarih i dugovečnih kultura". U mnogim krajevima Evrope, Azije i Afrike, nađene su lutke u dečjim grobovima na arheološkim lokalitetima, počev od neolita, pa do vizantijske epohe.

Praistorijsko društvo na Balkanskom poluostrvu, običavalo je u izvesnim prilikama da pokopava ili sahranjuje idole sa pokojnicima, da bi se našli pokojniku u izvesnim prilikama u određene svrhe, na onom svetu, u zagrobnom životu. No, nigde se ne navodi da je neki idol nađen u kolevci sahranjen, pa prema tome nije moglo ni biti tumačenja takvog običaja. Zato, pokušaćemo analogijama, da osvetlimo praistorijsku idolatriju vezanu za ovaj problem.

III

Antropomorfni idoli kod savremenih balkanskih naroda imaju u posmrtnom kultu novorođenčadi i male dece posebnu ulogu. U stvari radi se o lutki idolu, koja se pravi i baca negde, kada umre odojče ili malo dete, a ponajčešće na raskršće, što ima htonski karakter.

IV

U nekim krajevima u Južnih Slovena, običava se kada umru dva člana iz jedne kuće u jednoj godini, da se napravi idol (lutka) i sahrani s drugim mrtvacom, iz verovanja da ne bi umro i treći član iz iste kuće. U narodu se naziva „treći smrt" (Prizren), kada se zakolje kurban (jagnje, ovan, petao) i glava od kurbana zakopa s mrtvakom. A to je u osnovi krvna žrtva podzemnim božanstvima, kao ekvivalenat čovekov (petao). Zakopavanje idola s mrtvim članom roda, ima cilj da mrtvog približi bogovima na drugom svetu. Neolitsko društvo na Balkanskom poluostrvu, naročito na Kosovu i Vinči i njihovi sledbenici do savremenih balkanskih naroda, i uopšte mnoga plemena, etničke skupine i narodi na svetu, naročito Indoevropljani, trudili su se da se u trenutku smrti izjdenače s duhovima pokojnih predaka, vrhovnim idolima i na koncu u klasnom društvu bogom donjega sveta.

V

Kod mnogih etničkih skupina, plemena i naroda na svetu od starine se običava, kad se telo umrloga ne može naći, onda rodbina njegova načini idol (figuru, lutku), ili uzme kakvu njegovu stvar i jedno ili drugo zamenjuje pokojnika pri pogrebu.

VI

Kod španskih Jevreja u Jugoslaviji, naročito u gradovima Kosova, običavalo se do početka drugog svetskog rata, u dan svetkovine Tisha be ai (dan žalosti), da se pravi idol i sahranjuje uz elemente izvođenja pogrebnog rituala. Kod Vlaha u istočnoj Srbiji, običava se, kada umre devojka ili mlada žena koja je prve godine u braku, na Pobusani ponedeljak da se načini lutka — idol, i nosi se na groblje i baci pored krstače ili spomenika pokojnice. Isto tako, kod Vlaha u istočnoj Srbiji, običava se, na Đurđevdan izjutra, da se načini lutka-idol od krpa, s kosom na glavi od ovčje vune, pa celo selo izađe na seosko raskršće, gde ovu lutku-idola rastrgnu i razbacaju na sve strane. Ovo čine, iz verovanja da u toj godini ne bi seoske kuće „zlo našlo".

VII

Kod Srba u predelima Levču i Temniću, verovalo se, kada deca ostavljaju svoje lutke noću u kućnom dvorištu, da dolaze noću veštice po njih. Uz to, u narodu postoji i verovanje, kada deca prave lutke, da to pretskazuje rođenje drugog deteta u kući.

VIII

Posebnu ulogu imaju lutke-idoli kod Srba na Kosovu kad se kome ne drže deca. Naime. novorođenče se sklanja noću, od svoje majke, a pored porodilje stavlja se lutka-idol. Time se, prema narodnom verovanju „vara sv. Bogorodica", usud i suđaje, i njima se nudi lutka idol da ga uzmu, a novorođenče preporučuje da ga čuvaju. U vreme epidemije kakve dečje bolesti, u Vojvodini se običava pravljenje lutke-idola, koja se stavlja u prozor kao utuk ili zaštita od epidemije.

IX

Izrada dečje kolevke i njena funkcija u odgoju novorođenčadi i male dece je raznovrsna. U slučaju da nekome umiru odojčad i mala deca, onda se dečja kolevka baca na glogov trn, ostavlja na dečji grob i tome slično. Naporedo s tim, kome se ne drže deca, on uzima ovu bačenu kolevku, ponajpre s groba, te u nju povija novorođenče. Taj običaj prate znatne mađijsko-religijske radnje. Veruje se da će posle to novorođenče biti dugog veka. Sasvim je retka pojava da se novorođenče ili odojče zakopa u grob zajedno sa svojom kolevkom, odnosno da se sahrani u kolevci. I što je naročito karakteristično, kolevku s dečjeg groba, najčešće uzima neka devojčica, i ta kolevka mora prenoćiti na nekom kamenu u kućnom dvorištu, pa se nakon takve lustracije, uz druge radnje lustracionog karaktera, tek povija novorođenče u njoj.

X

Kod stanovništva predela Stiga u severnoj Srbiji, običavalo se sve do početka XX stoleća, da nerotkinje odlaze kod starih žena, koje su se bavile gatanjima i vračanjima, te im odnesu voska 1—4 kg, da ove od voska načine idola. Nakon toga, nerotkinja uzima idola i odlazi na groblje, gde naruči das e iskopa grob, pa idola od voska „dete" sahrani u grobu. Idol od voska „dete" se žrtvuje, da bi se drugo dobilo, odnosno rodilo.

XI

Od starine se običava na Kosovu, pa sve do drugog svetskog rata, kod raznih etničkih pripadnosti i konfesija (izuzev Španskih Jevreja), da one žene kojima umiru odojčad i mala deca, dadu kujundžiji da napravi minijaturnu votivnu filigramsku bešiku od srebra. Za izradu takve kolevke, ne pogađa se, već se plaća cena koju zatraži kujundžija. Takva kolevka može biti i pozlaćena. Taj votivni podatak nosi manastiru Dečanima žena kojoj umiru deca, i tom prilikom hodočasti i čini poklon manastiru. Votivna kolevka prilaže se na ćivot sv. Kralja Stefana Dečanskog. Pošto tu ova kolevka ostane neko vreme, sklanja se u manastirsku riznicu i čuva s relikvijama, odnosno crkvenim sasudama. Ovo se čini iz religioznih poimanja, da će nakon toga odojče i novorođenče ostati živo. Druga pojava odnosi se na nerotkinje, istovetna je s navedenom, samo što su nerotkinje prilagale manastiru Dečanima minijaturnu srebrnu kolevku i u njoj malu lutku-idola, načinjenju od srebra, isto tako kujundžijski rad. Nekada se kolevka ostavlja u Dečanima zajedno s idolom od srebra, a nekada idol nerotkinja vraća sobom, a samo kolevku ostavlja kao votivni podarak ćivotu sv. Kralja Stefana Dečanskog.

* * *

Neolitski idol sa kolevkom sa Kosova, ima mađijsko-religijsku funkciju. I kao primarno, smatramo da se radi o htonskoj funkciji, o zameni ljudske žrtve idolom, prinetom u kolevci. To pak upućuje da se radi o žrtvovanju idola kao zameni novorođenčeta ili malog deteta, radi života i zdravlja ljudskog ekvivalenta. I, svakako da se radi o običaju s malim detetom, a ne novorođenčetom. Upotreba kolevke od kamena, i to veoma tvrdog kremena, čija je unutrašnjost crvenkaste boje, upućuje isto tako da se radi o prinošenju idola htonskom kultu, dušama pokojnih predaka i htonskim natprirodnim silama i duhovima. Pomenimo da kamen ima veoma značajnu ulogu u htonskom kultu od prastarih vremena pa sve do današnjih dana. Tome treba dodati i pomenutu crvenu boju unutrašnjosti kamene kolevke u kojoj je počivao idol, što s jedne strane ima da predstavlja krv, ili krvnu žrtvu, zamenu ljudske žrtve, čije je odar ogrezao u krvi, a s druge strane, prema verovanjima kod mnogih plemena i naroda na svetu, crvena boja donosi život i zdravlje i kao takva ih i označava.

Nakon svega iznetog, pominjemo sledeće. Moguće je da se radi o neolitskoj votivnoj kamenoj kolevci s idolom, prinetoj na žrtvu glavnom idolu horde, etničke skupine ili plemena paleoetnološkog društva Kosova, radi podarivanja deteta nerotkinji. Druga je mogućnost, da se radi o idolu u kamenoj kolevci, prinetom na žrtvu boginji Majci, u onim slučajevima kada su novorođenčad ili mala deca umirala, u nameni da to bude zamena dečje žrtve. Na taj način se želi postići dvoje: zamena deteta idolom i zadobijanje milosti i naklonosti boginje Majke, da novorođenče i malo dete zaštiti od zlih duhova i eventualne smrti. U klasnom društvu boginju Majku nasledila je sv. Bogorodica s istom funkcijom. Nije isključena ni mogućnost, da se radi o ukopu idola s kamenom kolevkom, kao zamenom za novorođenče, odnosno malo dete, čija je mati umrla, pa pokopana ili spaljena. Idol u kolevci, imao bi da je prati na drugom svetu, s jedne strane da bi mati mogla svoje dete dojiti i odniviti, a sdruge strane, da bi se na taj način zaštitilo živo odojče, odnosno malo dete. Kao što se vidi, ova hepoteza ima mnogo srodnosti sa datim tumačenjima za ushabte idole.

T. P. Vukanović

Ilustracije

Sk. 1. Neolitski idol sa kolevkom sa Kosova: Kamena neolitska kolevka; Neolitski idol sa kamenom kolevkom — ležeći stav an fas; Neolitski idol sa kamenom kolevkom — profil. — Neolitsko nalazište Kosovska Mitrovica („FAFOS").

Sk. 2. Kličevački idol, tera kota. Grobni nalaz iz ranometalodobskog doba (Severna Srbija).

Sk. 3. Idol iz jednog beotskog groba. Rano helensko doba (V st. pre n. ere). Crtež prema ilustraciji u *R. Forrer:* Reallexikon, str. 640.

Sk. 4. Drvni idol. Doba careva. Grobni nalaz iz Achmim-a. Crtež prema ilustraciji u *R. Forrer:* Reallexikon, str. 641.

Sk. 5. Tetovska menada, nađena u antičkoj grobnici (Makedonija). — (Arheološki muzej — Skopje).

Sk. 6. Idol — lutka od kosti. Grobni nalaz iz doba Rimljana, iz Ritopeka kod Beograda (Jugoslavija). — (Narodni muzej — Beograd).

Sk. 7. Lutka — idol od tera kote, grobni nalaz iz Banata (novi vek). (Pokrajina Vojvodina). — (Narodni muzej — Vršac).

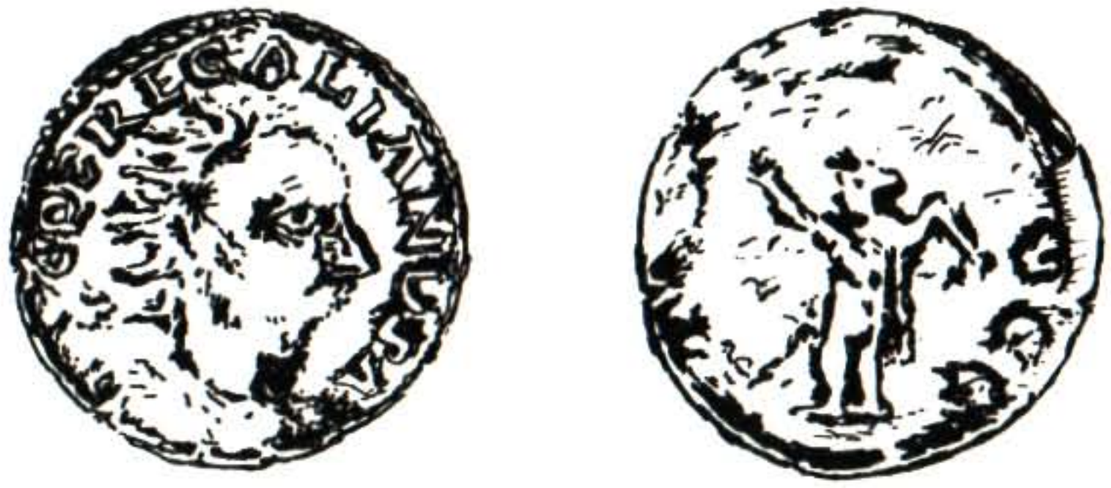
Sk. 8. Prinošenje petla ia žrtvu sv. Stefanu Kralju Dečanskom. Metohijski seljak vrši zamenu krvne žrtve: radi zdravlja svojeg slabunjavog sinčića, prinosi na žutvu petla, kojeg ubada nožem u krestu, sa koje pada krv na prag manastira Dečana, a petla poklanja manastirskom posedu (27.avgust, 1939. god. uoči Sv. Bogorodice). Crtež folklornog slikara O. Benson, iz 1939. god.

T.I. Neolitski idol sa kolevkom sa Kosova: Kamena neolitska kolevka; Neolitski idol sa kolevka an fas; Neolitski idol sa kolevkom — profil. — Neolitsko nalazište Kosovska Mitrovica — „FAFOS".

МИЛОЈЕ Р. ВАСИЋ

АНТОНИНИЈАН РЕГАЛИЈАНА ИЗ ЗБИРКЕ МУЗЕЈА У ВРАЊУ

Међу новијим аквизицијама Музеја у Врању скреће пажњу антониниjан узурпатора Регалијана, чији је новац уопште врло редак (до сада је познато свега 25 комада његовог новца). Тачно место налаза није познато, али према обавештењу бившег власника новца овај комад је нађен у околини Врања, што представља посебну занимљивост.

Сл. 1—2. Антониниjан Регалијана из збирке Народног музеја у Врању (аверс и реверс)

Новац је прилично излизан. Аверс је боље сачуван, док је реверс много више оштећен. Но у целом третману види се брзина ковања и недовољно обраћање пажње на детаље, нарочито на представи Сола на реверсу која је дата прилично шематизовано. Портрет на аверсу је бољи, осећа се индивидуалност, али не излази из оквира портрета средине III в. н. е.:

Ав. (. . .) C P C REGALIANVS AV (.). Попрсје огрнуто палудаментом, на д. На глави круна од зракова.

Рв. OR (. . .) S (.) VGG. Сол стоји спреда глава на 1., подиже д. руку, у л. руци бич.

RIC V/2, стр. 587, бр. 7. Тежина: 2,5 гр. Пречник: 2,1 цм.

Овај комад нас је навео да се позабавимо проблемом Регалијанове узурпације. Већ сам почетак проглашавања Регалијана је још увек споран, те због тога морамо да се осврнемо мало уназад и да

прокоментаришемо догађаје који су предходили овој узурпацији. Централни проблем, од чијег решења зависи и Регалијанова хронологија, је заробљавање и смрт Валеријана I.

Већи број савремених научника сматра да је Валеријан заробљен 260. године[1]. У новије време G. Lopuszanski[2] је поново претресао овај проблем. Он сматра да је Валериан пао у заробљеништво у почетку лета 259. године. Валеријанови прогони хришћана престали су у мају 259. г. и избор папе Диониса одржан је 22. јула 259. г. после интерегнума који је почео 6. августа 258. г. у вези (према VII књизи Eusebija) са Галијеновим едиктом који може да се датује у време пре септембра 260. г. (и који без сумње не прати одмах Валеријаново заробљеништво). Подаци из SHA, Vita Gallieni, 21,5: .... Valerianus vero sexto sit captus ..., и Аурелија Виктора, De Caes., 32,5: nam cum eius pater bellum per Mesopotamiam anceps diuturnumque instruit, Persarum regis, cui nomen Sapor erat, dolo circumventus foede laniatus interiit imperii sexto anno ... датују заробљавање јуна 259. г., што не противречи подацима из египатских папируса и информацији коју дају Epitome de Caesaribus, 33,3: .... Gallienus regnavit annos quindecim, septem cum patre.

Насупрот овоме R. Turcan[3] самтра да је Валеријан био заробљен средином 258. године. Додуше последњи комади новца ковани у Александрији показују да вест о поразу званично није била позната до 29. августа 260. године.[4] С друге стране папируси помињу узурпацију Макриана и Квиета од 26. септембра исте године. Ово говори да је ситуација била дуго времена нејасна између заробљавања Валеријана и проглашења два Макријанова сина. Макријан је у тим нејасним моментима као comes thesaurorum са префектом преторија Балистом повео операције против Сапора и зауставља његову офанзиву, после пораза код Едесе, код Соли-Помпејополиса[5] и тера га на повлачење. После тога проглашава за императоре Макрианса и Квиета.

Да заробљавање Валеријана није непосредно предходило узурпацији Макриана — Квиета говоре последње емисије сирског ковања које припадају Галиојену и Салонини, без Валеријана, а која је ковао Макриан у Самосати[6] што показује да је постојао хиатус између ова два догађаја. Прекид у ковању Антиохије 258. г. или мало раније вероватно је у вези с помињањем овог града у листи у којој се Сапор I хвали како га је заузео у трећој кампањи, после заробља-

---

[1] A. Alföldi, Die Hauptregnisse der Jahre 253—261 n. Chr. in Orient im Spiegel der Münzprägung, Berytus IV, 1937, 60, и д.

[2] G. Lopuszanski, La date de la capture de Valérien et la chronologie des empreurs gaulois, Bruxelles, 1951, цитирано према J. Fitz, Ingenuus et Régalien, Coll. Latomus vol. LXXXI, 1966, 22—23.

[3] R. Turcan, Le trésor de Guelma, 1963, 10—13.

[4] J. Vogt, Die alexandrinische Münzen I, 202 и д.; II, 150.

[5] SHA, Val., 4, 4; Zonar., XII, 24.

[6] A. Alföldi, Berytus IV, 61, T. XIII, 18—26 и XIV, 1—12.

вања Валеријана I. У Res gestae Divi Saporis[7] се тврди да је Антиохија заузета само једанпут између пораза Гордијана III и пропасти Едесе. Према томе не може се више прихватити тврдња А. Алфелдија да су Персијанци заузели Антиохију четири пута: 251, 253, 259. и 260. године. Питање је да ли је прва капитулација Антиохије о којој говори набрајање у „другој кампањи" била 256. године. Ово датовање брани A. Maricq датумом закопавања остава откривених у Дура Еуропосу, а име овог града се налази заједно с Антиохијом на првој листи. Међутим Сапор не помиње име Валеријана у току II кампање. После преговора с Филипом Арабсом каже се само: „и Цесар је поново слагао (или „повукао реч" јер је значење у тексту нејасно) и увредио је Арменију"[8]. Не зна се о коме се Цезару ради. Валеријан је поменут тек у току III кампање[9]. Покушано је да се офанзива стави у 253. г. пре доласка Валеријана чије је присуство заједно с Галијеном потврђено епиграфски 18. јануара 255. године. Како било, у време другог освојења Антиохије, или под претњом Сапорових армија која је висила над градом после пораза код Едесе престала је активност антиохијске ковнице током 258. године.[10] Ваjеријан је дакле већ тада био заробљеник Персијанаца.[11] Хронолошки, ова реконструкција чињеница слаже се с историјском традицијом као и са нумизматичким фактима. Треба напоменути да Зосим, 1,36 евоцира, одмах после несрећне кампање коју је предузео император да ослободи Едесу, успехе римске контраофанзиве у Кападокији. Новац Антиохије, Colonie Agrippine и Виминациума[12] који имају на реверсу легенду VICT PART или VICTORIA PARTHICA могу да се датују у 257. годину јер су савремени онима који славе Валеријанову TR P V. Ове „парћанске победе" вероватно се односе на операције у Кападокији, тако да кампању на Едесу треба датовати у 258. годину јер је она била после ових догађаја.

O. Voetter је запазио[13] да последње емисије ковнице коју је он идентификовао са Лугдунумом, али коју је G. Elmer[14] локализовао у Келну, немају ниједан комад Валеријана. Ови комади са SALLIENVS PF AVG и GALLIENVS AVG GERM V на аверсу и TR P VII на реверсу датују се у 10. дец. 258 — 9. дец. 259, године. Елмер супротно Фетеру сматра да су примерци били ковани у току 258. г. заједно са комадима Валеријана. Али како нису познате паралелне емисије у

---

[7] A. Maricq, Classica et Orientalia, 5. Res Gestae Divi Saporis, Syria XXXV, 1958, 303—360.

[8] Syria XXXV, 309, 10 ред и д.

[9] Ibid., 311, 19 ред и д.

[10] Ковница је можда пребачена у Самосату где је настављено ковање — A. Alföldi, Berytus IV, 61 и д. Макрин је тада у Самосати comes thesaurorum, F. H. G., IV, 183, бр. 3.

[11] Он је још увек у Антиохији 1. маја 258. према Cod. Iust., 3, 5 и IX 9, 18.

[12] J. Fitz, op. cit., 30.

[13] O. Voetter, Valerianus Iunior und Saloninus, NZ, XLI, 1908, 95.

[14] G. Elmer, B. Jb., CXLVI, 1941, 9.

част Валиријана, може се поставити питање да нису војничке врлине сина поменуте на рачун оца, зато што је већ званично била потврђена вест о катастрофи; чак и ако се потврди чињеницом да је Галијен сам водио операције на рајнској граници, Салонинови комади на којима он носи титулу Август, показују да је новост била позната у Келну 259. г., ако се, како је показао Елмер, млади Цезар надао се да буде признат као Август и уместо свог деде узима ову титулу насупрот Постуму чија је узурпација ранија од 9. децембра 259. г., јер последњи комади славе његову десету трибунску власт[15].

С друге стране, чињеница да дивинизиран Салонин добија надимак GALLIENVS уместо конгомена VALERIANVS који је дотле носио, представља извесну abolitio memoriae због цивилне смрти Валеријана I[16]. Све ове чињенице показују да пораз код Едесе треба ставити у 258. годину.

Вест о поразу није била дошла у предео Модене 10. децембра 258. г., јер на једном натпису постоји TR P VII за Валеријана. Стога се може сматрати да је вест у Панонију стигла последњих недеља 258. г., а у Рим званично почетком 259. г. или нешто касније.[17] О том датуму уосталом говори и престанак прогона хришћана и избор папе Дионисија. Није вероватно да је ковање новца са ликом Валеријана настављено после тог датума у ковници у Риму. Ниједан примерак из оставе из Гелме није каснији од 259. године.[18]

У ово време је у Илирикуму, по свој прилици, Валеријан Јуниор[19]. Вероватно да је Галијен тако организовао Илирик да његов будући савладар има одређен број трупа и ковницу за подмиривање трупа, што би у овом случају био Виминацијум. Валеријан Јуниор је 258. г. убијен, баш некако у време заробљавања Валеријана I. Није искључено да је у томе, бар посредно, учествовао Ingenuus, његов заменик у Илирикуму.

Ингенус је искористио његову смрт, као и вест о пропасти Валеријана I и узурпирао власт. У SHA, Tyr. Trig., 9, 1 наводи се тачан датум његове узурпације: Tusco et Basso consulibus .... Ingenuus, qui Pannonias tunc regebat, a Moesiacis le (gi) onibus imperator est dictus ceteris Pannoniorum volentibus. Ова два конзула заузимала су тај положај 258. године[20]. Но овај датум је у науци сматран као не-

---

[15] Ibid., 19 и 27.

[16] A. Alföldi, The numbering of the victories of the emperor Gallienus and of the loyalty of his legions, Num. Chron., V ser., XI, 1929, 258 и 264; CAH, XII, 182 и д.

[17] Упор. H. Mattingly, The Palmyrene Princes and the mints of Antioch and Alexandria, Num. Chron., 1936, 92 који даје исти датум доста несигурно потврђен чињеницом да је TR P V последњи Валеријанов новац из Рима и Антиохије.

[18] R. Turcan, op. cit., 12.

[19] J. Fitz, op. cit., 26—31; V. натписе у CIL III, 4646, 4647, 4652, 875, 7971, 7608, Hoffiller-Saria, AIJ, 600 из Подунавља — Горња и Доња Панонија, Дакија и Доња Мезија — на којима се помиње изградња путева и мостова под управом Валеријана Млађег.

[20] A. Degrassi, I fasti consolari dell'impero romano, 1952, 70.

тачан[21]. Али ако се као датум Валеријанове смрти узме друга половина 258. године ствар је другачија. Aur. Victor. De Caes., 33, 1 после Валеријанове катастрофе каже: sub idem tempus Licinius Gallienus, cum a Gallia Germanos strenue arceret, in ILLyricum properans descendit. Ibi Inge (nu) um, quem curantem Pannonios comperta Valeriani clade imperandi cupido incesserat, Murs (i) ae devicit moxque Regalianum qui, receptis militibus quas Mursina labes reliquos fecerat, bellum duplicaverat. Израз comperta Valeriani clade још једанпут потврђује чињеницу да је устанак био 258. године[22]. Доцнија историографија покушава да покаже да су устанци били охрабрени од 259. г. надаље, поразом кампање на Истоку[23], али у Tyr. trig., I, 1 устанци се објашњавају као изливи енергије против Галијенове индоленције онда када је Валеријан био још „везан важним потребама у рату против Персије". Ово тумачење се свакако не може прихватити.

Ингенусова узурпација је трајала врло кратко, можда само неколико недеља на прлеазу 258—259. године, јер је Галијену пошло за руком да уз велико заузимање Ауреолуса, заповедника коњице, кога је послао као предходницу, угуши побуну. Одлучна битка је вођена код Мурсе. Галијен је нешто касније стигао у Панонију, но питање је да ли је у њу кренуо из Colonia Agrippina или је предходно отишао у неку другу провинцију. Према Г. Елмеру он је отишао у Италију и тада је пренео у Медиоланум једну официну ковнице из Келна[24]. А. Alföldi такође сматра да је био у Италији, одакле је кренуо на Аламане[25]. R. Göbl мисли да се вратио у Рим[26]. У решавању овог питања помажу нам нумизматички налази. Галијен се налазио на Западу током 257—258. године где је сређивао лимес у Галији и Германији, који је био пробијен 254. године[27]. Овде је долазио у сукоб с германским племенима на шта се односе новци с реверсима VICTORIAE AVG IT QERM ковани између 255. и 257. г, и GERMANICVS MAX и RESTITUTOR GALLIARVM ковани у Colonia Agripina 257 — 258. г. који потврђују коначну победу. По свој прилици да су тада трупе које су учествовале у тим операцијама добиле назив V pia V fidelis. На ово се односи мало пре поменути пасус Аурелија Виктора: sub idem tempus Licinius Gallienus cum Gallia Germanos strenue arceret, in Illiricum properans descendit. Према томе јасно је да је

---

[21] Упор. *A. Stein,* Die legaten von Moesien, Diss. Pannon., ser. I, fasc. II, 1940, 105; *A. Mócsy,* PWRE, Supl. band IX 1962, 586; *A. Alföldi,* CAH, XII, 184.

[22] Aur. Victor, De Caes., 32,5 и CHA, Gall., 21, 5 датују заробљавање Валеријана у шесту годину његове владе лето 258 — лето 259. г.

[23] Orosius, VII, 22; SHA, Gall., 1, 1; Zoss., 1, 37.

[24] G. Elmer, op. cit., 12.

[25] CAH, XII, 182.

[26] R. Göbl, Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit V/1, Num. Zeitschr. 74, 1951, 40—41.

[27] *H. Koethe,* BRGK, 32, 1942, 201—202; W. *Schleiermacher,* BRGK, 33, 1943—50, 152—155; *P. R. Franke,* Saalburg Jahrbuch, 15, 1956, 19.

Галијен хитно кренуо из Colonia Agripina, оставивши у Галији свог сина Салонина који је проглашен за Цезара[28], у Панонију да угуши устанак.

Галијен је остао неко време у Панонији сређујући стање и вероватно, како кажу SHA, Tyr.. 9, 3: Gallienus . . . denique Ingenuum conflictu habito vicit eoque occiso in omnes Moesiacos tam milites (quam) cives asperime s (a) evit nec quemquam suae crudelitatis exortem reliquit, usque adeo asper et truculentus, ut plerasque civitates vacuas a virili lexu relinqueret, предузео веће репресалије (ипак не такве какве се у тексту помињу). У то време пада и његова дипломатска активност с Маркоманима и узимање Пипе, кћерке краља Атала, за жену[29].

Међутим, колико је трајао боравак Галијена у Панонији, није сасвим сигурно. Ако се устанак Ingenuusa датује у лето 258. г., или што је много вероватније у јесен те године, његов пораз је био крајем 258. или почетком 259. године. Галијен је могао да стигне у Панонију почетком 259. године и сви његови захвати морали су трајати неколико месеци, све до средине 259. године. Ту га је сачекала вест о великом упаду варвара у западне провинције и он је морао да иде у сусрет њима[30]. Победа над Ingenuusom је донела Галијеновим легијама почасну титулу VI pia VI fidelis[31].

У овом међувремену, кад је Галијен напустио Панонију, Регалијан подиже нов устанак. Он је проглашен за императора између краја јула и 9. децембра 259. г., у Сирмијуму, као и Ingenuus пре њега[32]. Постумус је, како нас обавештавају Epitome de Caesaribus, 32, 3[33], проглашен у исто времеме (чак можда и касније од њега) и завршио је своју прву трибуниција потестас 9. децембра. Исти је случај и са Регалијаном[34].

Не располажемо ни са каквим податцима о предходној каријери P. C. Regalianus-a. Врло је могуће да је он у време Галијеновог боравка у Илирикуму био procurator здружених провинција[35]. О његовом доласку на власт говоре SHA, Tyr. trig,, 10, 1: Regilianus denique in Illirico ducatum gerens imperator est factus auctoribus imperii Moesis, qui cum Ingenuo fuerat antea superati, in quorum parentes graviter Gallienus s (a) evierat. Не може се прихватити тврђење Aure-

---

[28] SHA, Tyr. trig., 3, 1:. . . . Saloninum filium suum eidem Gallienus in Gallia positum. Новци у Александрији датују Салонинову титулу Caesar у 5—8. годину Галијенове владе, значи да је проглашење било између 29. августа 257. и 28. августа 258. године.

[29] Aur. Vict., 33, 6; Epit. de Caes., 33, 1.

[30] *J. Fitz,* op. cit., 41—42.

[31] *A. Alföldi,* Num. chron. 1929, 255.

[32] Polem. Silv., Chron. min. I, 521, 45: Sub quo (Gallieno) Ingenuus Sirmii et Regalianus ibidem . . . tyrani fuerunt.

[33] His imperantibus Regilianus in Moesia, Cassius Labianus Postumus in Callia imperatores efecti sunt.

[34] *J. Fitz,* op. cit., 44.

[35] Ibid., 14; *A. Stein,* op. cit., 105.

lija Viktora 33,2 да је прихватајући побеђене трупе подигао нов устанак. Овај податак није тачан јер је између Ingenuusove и Регалијанове побуне протекло неколико месеци како је напред већ показано.

Узрок узурпације се не може тражити, као код Ingenuusa, у незадовољству трупа које су се на неки начин осетиле незбринуте, а с друге стране ту је био и неславни крај Валеријановог похода на Персију. Пре се може тражити у општем стању царства, у његовој унутрашњој констелацији, која није била ни мало сјајна. Исток је практично био отсечен и тамо је Макриан спремао свој устанак и узурпацију. На Западу је Постумус већ заузео место императора, а велика најезда Аламана почела је баш у то време. Несумњиво да и границе Панониje нису биле најсигурније и да су већ почеле припреме похода Сармата и Роксолана. Галијен у том моменту није могао да држи све конце у својим рукама, већ и самим тим што му је војска била распарчана по Империји. Његова реорганизација војске, стварање централне Армије од деташмна појединих легиј била је моћна[36], али само у једном правцу и није могла да делује по целој дужини огромних римских граница. Вероватно да је све ово дало повода Регалијану, можда и под притиском трупа у Илирикуму, да узме императорску власт. Карактеристично је да су и у време Ingenuusove и у време Регалијанове узурпације легије Горње Мезије остале верне Галијену, иако је провинција спадала под надлежност dux Pannoniae et Moesiae, коју су функцију обојица имали. Мада се у изворима помиње да су они проглашени за императоре од мезијских легија, изгледа да су у томе учествовале само трупе Доње Мезије, док се Горња Мезија држала по страни. Она није била непосредно угрожена од упада варвара, јер су племена на доњем Дунаву у то време мирна, а две легије су обезбеђивале сигурност на границама. Зато она и није осећала велику потребу за уједињењем под једним вођом. Доња Мезија је насупрот, ипак могла увек да се плаши изненадних готских похода и њој је једна таква централизација много више одговарала. То је утолико вероватније што каснију титулу VII pia VII fidelis није добила leg. XI Claudia из Durostoruma, која је по свој прилици пришла Регалијану и која је учествовала у његовом проглашењу. Изгледа да ни легије у Панонији Инфериор нису биле много пријатељски расположене према узурпаторима. Иако проглашен у Сирмијуму, Регалијан је могао да поред доњомезијске легије рачуна само са легијама из Горње Панониje X Geminom (Vindobona) и XIV Geminom (Carnuntum), као и са XIII Geminom из Apuluma у Дакији, судећи опет по недостатку титуле VII pia VII fidelis. Додуше Галијен је из Панониje кренуо на Аламане са legio I Adiutrix, али питање је да ли са целом или само са вексилацијом[37].

---

[36] Упор. *J. Fitz,* op. cit., 64 и д.

[37] *A. Alföldi,* Num. chron., 1929, 253.

Ако је кренуо само с деташманом, онда је остатак легије у Доњој Панонији остао пасиван и није се придружио Регалијану.

Да би могао да издржава трупе, Регалијан је отворио ковницу у Карнунтуму, свакако сматрајући да је тај крај најсигурнији, како због упада варвара споља, тако и због унутрашње опасности од Галијена. Изгледа да није имао чега да се плаши од Постума, што би индицирало споразум између два узурпатора[38]. Нажалост, Постумово ковање је почело кад је Регалијан већ био пропао[39], па се не може извршити поређење типова новца ове двојице.

Регалијанов новац, иако најбронији у околини Карнунтума, налази се и јужно од Драве и у Доњој Панонији, како је показао R. Göbl[40]. Њихово ретко присуство (као овог новог комада), или потпуна отсутност у крајевима удаљеним од ковнице показују њено кратко трајање. Ако је Регалијан проглашен после одласка Галијена, у јесен 259. г., ковница у Карнутуму је могла да почне с издањима тек крајем 259. или почетком 260. године. Прве емисије новца носе легенде на реверсу ORIENS AVGG, VIRTVS AVGG, и IOVI CONSER[41]. Ови реверси се срећу чешће код Валеријана него код Галијена[42], а нарочито је карактеристичан реверс ORIENS AVGG који треба да представи орјенталне аспирације императора, што значи да је Регалијан желео да наследи Валеријана[43]. Овде постоје две могућности. Једна, коју је изнео J. Fitz[44] по којој је између Постума и Регалијана постојао споразум о подели власти, поготову што остали реверси носе легенде с AVGG, а два типа су AEQVITAS AVGG и CONCORDIA AVGG. Друга могућност је да је Галијен на известан начин признао Регалијанову власт због врло тешке тренутне ситуације, кад је испред себе имао Аламане који су прешли целу Галију, а иза себе нову варварску опасност Сармата и Роксолана и једног одметника. Галијен је могао рачунати да ће Регалијану поћи за руком да отклони варварску опасност на подунавским границама, а да, кад он заврши ратовање с Аламанима, процени ситуацију шта ће бити с Регалијаном. Овај је опет са своје стране желео споразум с Галијеном да му евентуално постане савладар (што је у складу са Галијеновим идејама о подели власти међу синовима), а исто тако да му у случају нужде Галијен притекне у помоћ, мада су изгледи за њу били врло мали у том моменту, у потискивању варвара с дунавског лимеса. Ове могућности је, бар за сада немогуће сасвим доказати. Можемо чак предпоставити да је постојало и једно и друго

---

38 *J. Fitz,* op. cit., 47.

39 *G. Elmer,* BJb, 146, 27.

40 *R. Göbl,* WAB, 5, 1954, 38 цитирано по *J. Fitz,* op. cit., 46.

41 *J. Fitz,* op. cit., 47.

42 *R. Göbl,* Num. Zeit., 74, 1951, 19 и д.

43 *J. Fitz, op.* cit., 47.

44 Ibid.

Сл. 1—2. Антонинијан Регалијана из збирке Музеја у Врању (аверс и реверс)

погинуо, против Роксолана[50]. Новци са реверсом VICTORIA AVGG ковани у Карнунтуму сигурно се односе на прву фазу ратовања против Сармата 259—260. године. После победе Роксолана могла су и племена Квада и Јазига да упадну у Панонију[51]. Поход Роксолана је дошао из Баната где су они дошли још у време Филипа I Арабса[52] и преко одбрамбене линије на реци Тиси они су стигли до Сирмиума кога су освојили. Тиме им је био отворен пут у Доњу Панонију јер су легије биле удаљене[53]. Горњу Мезију нису дирали јер су је бранише две легије, али да ли је тај напад имао и у њој одјека за сада је отворено питање јер нису довољно проучене оставе тог доба са горњомезијске територије.

Тачан датум упада Роксолана је вероватно пролеће 260. г. јер податак из SHA да су становници провинција пришли Регалијановим трупама плашећи се Галијенове одмазде може да се протумачи само победом код Милана кад је Галијен имао одрешене руке да ступи у акцију у Подунављу.[54] Оставе новца у Панонији нису сасвим поуздане јер је питање када је и да ли је сасвим престала циркулација новца из западних провинција због Регалијанове узурпације. У сваком случају ниједан комад није млађи од почетка 260. године[55].

Извесну светлост на ове догађаје бацају надгробни споменици са једне од паганских некропола у Сирмиуму[56]: 1) D. M. Ael (io) Ingennuo claviculario ex officio pr (a) esid (e) s, deci (dit) in bel (10). Aelia Procela coniugi karissimo memoria (m) posuit. Septi(mio) Decorato claviculario ex offici (o) pr(a)es/i/dis deci(dit) in b (e) 1 (1) o. Aelia Basilissa con/iu/ gi karissimo memoria(m) posuit.

2) — /am (?) vius sm (?) mivus (?) im(a)g(inifer) leg(ionis) VIII Aug (ustae) fecit Verina so (n) iux.

3) D. M. Restitutus Silvanus z(enturio) leg(ionis) I Men(erviae). Aur(elius) Martius heres et Aurelia Bona sec(undus) heres coniugi bene meren(ti) f(aciendum) c(uraverunt).

На једној ари из Сирмиума налази се натпис[57]. I. O. M. Monitori pro salute adque incolumitate d(omini) n(ostri) Gallieni Aug(usti) et militum vexill(ationum) legg(ionum) germanicianar(um) /e/t britannicianarum /cu/m auxili(i)s /e/arum /...../ Vitalianus /../ protect(or) aug(usti) n(ostri) /praepo/situs /v/ p.

---

[50] *J. Fitz,* op. cit., 50.

[51] Ibid.

[52] *J. Harmatta,* Arch. Ért., 77, 1950, 14—16.

[53] *J. Fitz,* op. cit., 62.

[54] Ibid., 50—51.

[55] Детаљна дискусија ових остава код *J. Fitz-a,* op. cit., 51 и д.

[56] *Б. Василић* у Раду војвођанских музеја, II, 1953, 147; *J. Šašel,* Bellum Serdicense, Situla, 4, 1961, 3 и д.; *J. Fitz,* op. cit., 59.

[57] CIL III, 3228, p. 2382[182] = ILS, бр. 546; *J. Brunšmid,* VHAD, NS, 9, 1906, 104, бр. 222; *Ritterling,* PWRE, XII, 2, 1340; *J. Šašel,* loc. cit., 14; *J. Fitz,* op. cit., 40.

Уз малопре поменуте надгробне споменике откривен је кенотаф с натписом: D. M. Gratius Artilleus Clodius Glamosus (centuriones) leg(ionis) VIII Aug(ustae) bello Serdicensi desideratis. Schola (centurionum) leg(ionis) s(upra) s(critptae) collegis bene merentibus d(e) s(e). Овај споменик може са сигурношћу да се датује у III век и то у средину века[58]. Употреба зупчастог длета коју Д. Сергејевски датује од III в. надаље[59], затим израз bello desideratus који је познат у Подунављу за доба Севера и за средину III в., недостатак praenomena, а и помен schola centuriorum датују овај споменик у средну III века.

Остала три споменика нађени заједно с овим могу да се датују истовремено с извесним одступањима од можда годину дана. Помињање clavicularii ex officio praesides на једном од споменика јасно показује да они нису могли да учествују у неком bellum Serdicense, јер по функцији нису имали потребе да учествују у неком удаљеном ратном походу и пре би могли да се повежу с упадом варвара како је то јасно показао J. Fitz[60]. Следећа два споменика са војницима leg. VIII Augusta и leg I Minervia довођени су у везу с вексилацијом коју је Галијен оставио у Панонији после угушења Ingenuusove побуне[61], а овом догађају је приписана и ара из Сирмиума[62]. Но велико је питање да ли су те вексилације заиста остављене у то време, или су дошле нешто касније. Ако су вексилације после победе над Ingenuusom остале у Сирмиуму, морале су се сукобити с Регалијаном који је у Сирмиуму проглашен за императора и чији је то био центар, јер како смо видели из надгробног натписа, у Сирмиуму је остао officio praesides. Вексилације саме по себи свакако нису биле довољно јаке да се одупру Регалијановим трупама. Оне би или биле уништене, или би се пак претопиле у његове трупе и не би се као самосталне помињале на надгробним споменицима. Ако су остале самосталне, то се не би косило с предпоставком да је између Регалијана и Галијена постојао неки споразум, али да ли би у том случају leg. VIII Augusta добила почасни назив VII pia VII fidelis кад смо видели је свим оним легијама које су биле с Регалијаном та титула изостала. Као што знамо Галијенова централна армија је била састављена углавном од делова рајнских легија где је VIII Augusta играла важну улогу[63]. Ако је тачна предпоставка M. R. Alföldi[64] da је Галијен створио централну армију од вексилација деташираних из легија и ако је тим вексилацијама дата титула VII p. VIII f., онда је врло нелогично да је цела једна вексилација, тј. део Галијенове ударне армије, остала у Панонији и да је само она добила по-

---

58 *J. Šašel,* loc. cit., 4.
59 D. Sergejevski, GZMS, N. S., 6, 1951, 301, нап. 1.
60 *J. Fitz,* op. cit., 59.
61 *A. Mócsy,* PWRE, Supl. band, IX, 568—569.
62 *J. Šašel,* loc. cit., 18.
63 *A. Alföldi,* Num. chron., 1929, 253.
64 *M. R. Alföldi,* Limes-Studien, 1959, 17; *J. Fitz,* op. cit., 64—65.

часну титулу, док остале лигије под Регалијаном нису, кад смо видели да те рајнске и британске вексилације нису могле да се одрже самостално под Регалијаном.

Међутим ако се вратимо на пасус у SHA где се помиње страх грађана од Галијенове освете, видимо да је у то време Галијен имао одрешене руке. Зар није могуће да је он послао трупе које су требале да помогну Панонији у одбрани против варвара и да су на глас о њиховом пристизању становници Панониje из страха прилазили Регалијану? Није искључено да је код Сирмиума Галијенова вексилација однела победу, наравно уз одређене жртве, о чему сведоче натписи imaginifra leg. VIII Augustae и I Minerviae. То не би било у супротности са надгробним спомеником clavicularia јер су они из времена напада варвара на Сирмијум после Регалијанове смрти, а ови други из борби Галијенових трупа против варвара. Посматрајући оставе обрнутим редом од оног како их је посматрао J. Fitz, можемо доћи до закључка да су оне биле склоњене у земљу при проласку Галијенове војске, што би се сложило са SHA о страху становника од Галијена, а ово би показивало и пут којим су ишле вексилације.

Резимирајући догађаје долазимо до следећег реда: одлучна Галијенова победа код Милана у пролеће 260. г. која се одразила на новцу (SALVS ITALIAE и VII PIA VII FIDELIS, титула додељена трупама) и која му је дала одрешене руке да интервенише у Панонији. У исто време је на граници Доње Панониje, највероватније на реци Тиси погинуо Регалијан. Овај изненадни пораз је свакако обезглавио војску, тако да су варвари могли да стигну до Сирмиума и да га опустоше (natpis clavicularia). Убрзо стижу Галијенове вексилације и битка је вођена опет код Сирмиума (стеле imaginifera и centurio-ona). Да је битка код Милана и упад варвара на Тиси био истовремен показује нам и приближно једновремен судар код Сирмиума. Наравно ми не можемо знати да ли је та битка била одсудна или су се варвари већ осипали сами од себе. У сваком случају они су се врло брзо повукли. Већ тада је вексилација морала да носи почасну титулу VII p. VII f. која се односи једино на Галијенову победу над Аламанима, а никако над Регалијаном како је то јасно и несумњиво доказао J. Fitz.[65]

Овом нашем тумачењу помаже ара из Сирмиума посвећена Јупитеру Монитору. Како је показао J. Fitz[66] ово нису биле вексилације у ранијем смислу, већ трупе концентрисане за стално које су извршавале и грађевинске дефанзивне захвате. Међутим ови послови су могли бити рађени само после истеривања варвара из Панониje кад је Сирмиум био разрушен, а никако после Ingenuusove побу-

---

[65] *J. Fitz*, op. cit., 67—69.

[66] Ibid., 40—41.

не када то није био случај[67]. Вексилације су и даље остале у Панонији Инфериор, као одбрамбена снага, јер су остале панонске Галијенове трупе учествовале у bellum Serdicense о чему говори кенотаф из Сирмиума, а који је вођен у вези с Макриановом узурпацијом и његовим покретом на Балкан 261. године[68]. Чињеница да су натписи у Сирмијуму нађени на истом месту, по догађајима различити, не противи се хронолошки, јер су се догађаји ређали један за другим током 260 — 261. године.

Велико је питање како је Регалијанов новац доспео тако јужно у Горњу Мезију (околина Врања). После свега што је напред изнето сасвим је сигурно да се Горња Мезија није налазила у склопу Регалијанових територија, већ да је остала привржена Галијену и да је водила лојалну политику, иако је Регалијан био првобитно dux Pannoniae et Moesiae. Овај појединачни комад не може да иде у прилог претпоставци да је он захватао и ову провинцију када је узурпирао власт. Мало је вероватно да је неки војник пренео тај комад, сем ако није био из ових крајева, па се после одслужења рока вратио у родни крај непосредно после Регалијанове смрти док је тај новац био још у употреби у Панонији, што је такође мало вероватна предпоставка, јер свакако да је новац брзо био повучен из оптицаја и претпољен и њиме нису више биле исплаћиване панонске трупе. Још је једина могућност (и највероватнија) да је дошао трговачким путем и да га је неки од трговаца овде оставио. Али како било, комад је важан јер сведочи о изванредно великој циркулацији новца која је била у Горњој Мезији и о јаким трговачким везама између Панонија и Мезије. Може се чак предпоставити да у мало забаченијим крајевима од главних саобраћајница није ни било важно коме је владару новац припадао, већ само његова тежина и номинална вредност, па је тако и овај комад примљен. Новопронађени Регалијанов антонинијан је даљи прилог овој важној, а мало проучаваној области код нас, циркулацији новца на територији Горње Мезије.

---

[67] Помињање protectores на натпису из Сирмиума дозвољава да се закључи да је натпис био постављен после 260. г. (*J. Fitz*, op. cit., 41, нап. 3). Али познат је пре 260. г. protector Augustorum nostrorum L. Petronius Taurus Volusianus, consul ordinarius за 261. г. — *H. G. Pflaum*, Les carrièes procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain, Paris, 1960, 90—1905, бр. 347 (цитирано по *J. Fitz*, op. cit., 41).

[68] *J. Šašel*, loc. cit. 22.

Résumé

L'ANTONINIEN DE RÉGALIEN DE LA COLLECTION DU MUSÉE DE VRANJE

Le Musée de Vranje a fait récemment une importante acquisition — l'antoninien de l'usurpateur Régalien qui est très rare et il est intéressant d'observer qu'il fut découvert au sud de la Mésie Supérieure.

La monnaie est assez usée. L'avers est mieux conservé tandis que le revers est considérablement plus endommagé:

Av. (...) C P C REGALIANUS AV (.). Le buste revêtu de paludamentum à droite. La couronne de rayons sur la tête

Rv. OR (...) S AVGG. Le Sol se tient droit en avant, la tête à gauche, il lève le bras droit, un fouet à la main gauche.

RIC V/2 p. 587, No 7 Poids: 2,5 gr Diamètre: 21 mm

Le début de l'usurpation de Régalien n'a pas encore été suffisamment déterminé au point de vue chronologique. Le problème central dont dépend aussi la chronologie vers l'an 260 est la capture de Valérien Ier et sa mort. Les savants contemporains considéraient généralement que cet événement a eu lieu en 260. G. Lopiszanski (note 2) a été le premier à réduire cette date à l'an 259 et R. Turcan (note 3) a démontré d'une façon fort convaincante que cet événement devrait être daté en 258. La nouvelle avait pu arriver en Pannonie vers la fin de cette année déjà et dans les provinces occidentales de l'Empire Romain au commence — année déjà et dans les provinces occidentales de l'Empire Romain au commencement de l'année 259. Si l'on accepte cette donnée come exacte, elle représente un important point de départ pour la chronologie des événements en Pannonie à cette époque. Vers la fin de l'année 259 eut lieu aussi l'assassinat de Valérien le Jeune qui avait régné sur les provinces réunies d'Illyricum (note 19) et à son meurtre a pris probablement part, du moins d'une façon indirecte, son substitut Ingenuus. Ayant appris la nouvelle de la défaite de Valérien à l'Orient, Ingenuus a usurpé le pouvoir dont on parle clairement dans SHA, Tyr, trig., 9,1 et Aur. Vict., De Caes., 33,1. La donnée de SHA qu'Ingenuus avait assumé le pouvoir à l'époque de Tusco et Basso coss., est en concordance avec la date de la mort de Valérien en 258, bien que cette donnée des sources ait été rejetée par un grand nombre de savants (note 21).

Ingenuus a très vite essuyé la défaite près de Mursa par le commandant de cavalerie de Gallien, Aureolus. Ayant terminé les opérations de guerre contre les barbares à la frontière germanique (les troupes ayant pris part à cette campagne ont reçu le titre de V. p. V. f.), Gallien se dirigea lui-même directement de la Germanie vers la Panonie pour calmer la situation. Après la défaite d'Ingenuus, les troupes ont obtenu le titre de VI. p. VI. f. Le séjour de Gallien en Pannonie ne peut être déterminé exactement au point de vue de chronologie, mais de toute façon, il y passa le temps depuis le début de l'année 259 jusqu'au milieu de cette même année. C'est en Pannonie qu'il reçut la nouvelle sur la grande invasion des Alamans qui, ayant dévasté la Germanie et la Gaule, se dirigeaient vers l'Italie (notes 30, 45). Gallien avait, selon toute probabilité, laissé Régalien en Pannonie en qualité de dux Pannoniae et Moesiae. Peu de temps après le départ de Gallien il fut proclamé empereur à Sirmium. Les données des sources qui affirment que Régalien avait usurpé le pouvoir immédiatement apres la répression de la révolte d'Ingenuus ne sont pas exactes, car Gallien, comme nous venons de voir, avait séjourné en Pannonie plusieurs mois.

La cause de la révolte était tout-à-fait différente que celle au temps d'Ingenuus et, selon toute probabilité, devrait être recherchée dans la crise générale de l'Empire à cette époque. A l'Ouest, les Alamans ravageaient toutes les provin-

ces et, en sus, Posthumus avait usurpé le pouvoir. Il était absolument incertain si Gallien réussirait de se maintenir. De l'autre côté, à l'Orient, Macrien faisait intensivement des préparatifs pour l'usurpation et la proclamation de ses deux fils, Macrien et Quietus, corégents. Le Limes danubien était menacé par les Sarmates, Roxolans et Quades, mais ce danger était pour le moment arrêté grâce à la diplomatie habile de Gallien. Dans une situation pareille, la Pannonie aussi bien que la Mésie Inférieure s'étaient trouvées face à un grand péril et aux perspectives minimes d'être secourues par Gallien. Laissées d'une certaine façon à elles-mêmes, elles furent obligées de chercher une issue dans le groupement solide des forces sous le commandement unique. En ce moment, le seule personnage capable de l'assumer était Régalien. Il se pose la question de savoir quelles étaient les troupes qui avaient acclamé Régalien. Selon toute probabilité, ce n'étaient que des troupes de Mésie Inférieure, à savoir leg. XI Claudia de Durostorum, car la frontière de la Mésie Inférieure était toujours le théâtre des incursions barbares. Quoique les tribus habitant la région du Danube Intérieur se tinssent pour le moment tranquilles, on pouvaient s'attendre à leur entrée en action dès qu'elles auraient appris la nouvelle sur une campagne importante des tribus pannoniennes. La Mésie Supérieure, gardée par deux légions, n'était pas aussi attrayante pour les incursions des barbares. C'est pour cette raison probablement que cette province n'avait pas adhéré à l'usurpateur, car elle n'avait pas à craindre un danger imminent et ceci est confirmé, d'une certaine facon, aussi par le titre VII. p. VII. f. qui fut plus tard accordé à ces légions, à la différence de la légion de la Mésie Inférieure à laquelle cette légion fait défaut. Si, tout de même, il y avait, dans la Mésie Supérieure, une certaine appréhension, nous l'ignorons, car les dépôts découverts dans ce territoire n'ont pas encore été étudiés et publiés en détail.

Il paraît que la Pannonie Inférieure n'avait pas, non plus, entièrement accueilli Régalien, bien que son centre se trouvât à Sirmium, peut-être aussi parce que, comme l'avait démontré A. Alföldi (note 63), une partie de troupes étaient parties avec Gallien à la campagne contre les Alamans. De cette façon, nous pouvons accepter la thèse que Régalien ne pouvait compter que sur les légions X Gemina (Vindobona), XIV Gemina (Carnuntum) XIII Gemina (Apulum) qui, toutes, n'avaient pas reçu le titre de VII p. VII f. et sur la leg. XI Claudia, déjà mentionnée.

Pour être à même d'entretenir les troupes, Régalien fonda la Monnaie à Carnuntum qui lui semblait être le mieux à l'abri des incursions barbares aussi bien que de la menace que représentait Gallien. Il semble qu'il n'avait rien à craindre de la part de Posthumus, ce qui indique un certain accord entre eux, comme le présume J. Fitz (note 38). Les revers portant la légende ORIENS AVGG, VICTORIA AVGG et IOVI CONSERV apparaissent plus souvent sur les monnaies de Valérien que sur celles de Gallien. Il paraît que Régalien désirait hériter Valérien, ce qui est indiqué surtout par la légende ORIENS AVGG qui montre les visées de l'empereur à l'Orient. Les légendes avec le titre AVGG, ainsi que les légendes AEQUITAS AVGG et CONCORDIA AVGG parlent en faveur de l'hypothèse de Fitz sur l'accord entre Psthumus et Régalien, mais elles peuvent aussi être interprétées en ce sens que Gallien avait reconnu Régalien d'une façon ou de l'autre, croyant que celui-ci serait en état de détourner le danger du Limes danubien et que lui-même, après avoir repoussé l'invasion des Alamans, pourrait régler les comptes avec Régalien. Régalien pouvait espérer que, par un heureux accord, il serait à même de persuader Régalien de devenir son corégent, ce qui était en conformité avec la politique de Gallien visant au partage de l'Empire (en donnant à ses fils d'importantes portions de l'Empire pour les gouverner) et qu'il l'aiderait, quoique bien difficilement en ce moment-là, à refouler les barbares au-delà du Danube. Il n'est pas impossible même qu'en ces temps orageux il y ait eu un double accord — entre Posthumus et Régalien et entre Gallien et Régalien.

L'invasion des Alamans a commencé vers le milieu de l'année 259 et Gallien réussit à les mettre en déroute dans la bataille décisive près de Milan au printemps de l'année 260. L'attaque des Sarmates et des Roxolans sur le Limes danubien coïncide avec cette date. Analysant les données des sources, nous pouvons tirer la conclusion que la guerre contre les barbares était effectuée en deux phases. La première contre les Sarmates, couronnée de succès, dont témoigne le revers VICTORIA AVGG et la seconde contre les Roxolans, au cours de laquelle Régalien périt, comme l'a démontré J. Fitz (note 50). Les données contenues dans SHA, Tyr. trig., 10, 2, nous renseignent que la population avait adhéré à Régalien dans la lutte contre les barbares de peur des représailles de Gallien. Ceci signifierait que Gallien était déjà le vainqueur de Milan et qu'il pouvait se vouer aux événements en Pannonie. De cette façon, la défaite de Régalien pourrait être datée vers le milieu de l'année 260. Sur ces événements nous avons, outre les sources, aussi des données contenues dans les inscriptions de Sirmium (note 56, 57). D'après celles-ci on peut établir qu'au temps de Régalien il y avait à Sirmium officio praesides. On mentionne aussi les vexillations des légions germaniques. On ne peut pas adopter comme exacte l'opinion des savants selon laquelle Gallien aurait laissé les vexillations en Pannonie après l'insurrection d'Ingenuus. Selon toute probabilité, le cours des événements était comme suit: aprés la victoire remportée sur Régalien, la voie de Pannonie était ouverte aux barbares qui réussirent à conquérir Sirmium et à le dévaster (inscription de *clavicularia)*. Nous pouvons présumer que Gallien avait tout de même envoyé le secours en Pannonie sous forme de vexillations et précisément celles de la légion VIII Augusta qui formait le noyau de son armée centrale nouvellement formée. La bataille entre les vexillations et les barbares eut de nouveau lieu près de Sirmium, dont nous parlent les inscriptions des imaginifères et des centurions des vexillations. Ces troupes étaient restées à Sirmium même après cela, sans doute parce que la Pannonie Inférieur était privée d'unités militaires, et elles ont pris part à la restauration de la ville (*ara* de Sirmium: I. O. M. Monitori, etc.) et plus tard au *bellum Serdicense* (en 261, probablement contre les troupes de Macrien — note 68).

Cette nouvelle pièce a été trouvée presque à l'extrême sud de la Mésie Supérieure. On ne peut pas présumer, se basant uniquement sur cette pièce, que la Mésie Supérieure avait également appartenu à Régalien, mais elle est d'une importance et d'un intérêt particuliers comme une donnée concernant la circulation de la monnaie dans la seconde moitié du IIIe siècle de notre ère dans le territoire de cette province.

Miloje Vasić

Illustrations:

Cr. 1. Antoninien de Régalien de la collection du Musée de Vranje — avers et revers.

Pl. I. Antoninien de Régalien: avers et revers.

Т. П. ВУКАНОВИЋ

МАНАСТИР БАЊСКА

УВОД

Проучавање манастира Бањске са гледишта јужнословенске средњовековне археологије и историје, било је досада више пута у научној литератури третирано.[1] То је сасвим разумљиво, када се има

1 О томе упућујем на следећу литературу: *Бошковић Ђ.*, Извештај и кратке белешке са путовања. Околина Косовске Митровице. — Старинар VI (1931), 168—173; *исти;* Значај споменика наше старе архитектуре. — Уметнички преглед, св. 3 (1937), 70; *исти:* Пред радом на осигурању Бањске. — Старинар XIII (1938), 217—229; *исти*: Основе средњовековне архитектуре, Београд, 1947, 21; *исти:* Стање средњовековних споменика у југозападној Србији, Космету и североисточном делу Црне Горе. — Музеји I (1948), 100; *Boué A.*, Recuil d'itinéraire dans la Turqie d'Europe II, Vienne, 1854, 180—181; *Дероко А.*, Скулптура матере божје у Соколици. — Покрет, бр. 8 (1924), 119—121; *исти:* Бањска. — Старинар VI (1931), 107—109; *исти:* Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији. Београд, 1953, 85—86; *исти:* Мало неког давног сећања. — Зограф 3, Београд, 1969. 54—55; Васић М., Архиепископ Данило II монах и уметник. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VI, Београд, 1926, 253—254; *исти:* Жича и Лазарица. Београд, 1928, 65—76; *Гильфердингъ А.*, Собраніе сочиненій, кнь. III, Боснія, Герцеговина и Старая Сербія. Спб., 1873, 211—212; *Грујић Рад.*, Краљица Теодора мати цара Душана. — Гласник Скопског научног друштва I, 309—328; *исти:* Откопавање светих Арханђела код Призрена. — Гл. Ск. н. др. III (1928), 269; Енциклопедија *Ст. Станојевића*, књ. I, стр. 124—125; Зборник Константина Јиречека, књ. I. Београд, 1959, 300—301, 449; *Елезовић Гл.*, турски споменици I, 1, Београд, 1940. 910; *Ивић А.*, Грађа за историјску географију српске цркве. — Гласник Географског друштва, књ. 7—8, Београд, 1922, 208; *Јиречек К. — Радонић Ј.*, Историја Срба, књ. II, Београд, 1952, 162, 228, 252, 333; *Јуришић Г.*, Дечански првенац. Нови Сад, 1852, 123—124; *Кашанин М.*, Српска средњовековна скулптура. — Уметнички преглед, књ. I, Београд, 1937. 12—14: *исти:* Banjska. — Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. I. Zagreb. 1959. 231; *Ковачевић Љ.*, Светостефанска хрисовуља. — Споменик САН књ. IV, Београд. 1890,; *Макензијева Г. М. — Ирбијева К. П.*, Путовање по словенским земљама Турске у Европи. Београд. 1868, 219—221; Манастир Студеница. Ед. „Књижевне новине". Београд, 1968, 50 одељак: *Ф. Кораћ*, Архитектура и скулптура. *Марковић В.*, Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији. С. Карловци, 1920. 46, 93—96; *Месеснел Ф.*, Стари српски споменици. — Споменица двадесетпетгодишњице ослобођења Ј. Србије, Скопље, 1937, 371—372; *исти:* Скулптура Богородице у Соко-

у виду велика своједобна уметничка и културна вредност овог средњовековног споменика, о чему сведоче бројни изворни подаци и манастирске зидине. То је своједобно био један од најугледнијих средњовековних српских манастира, где је била гробница оснивача манастирске цркве краља Милутина и Теодоре мајке цара Стефана Душана. У средњем веку овај манастир је имао у своме феудалном поседу читаве пољопривредне латифундије. При манастиру је некада било седиште звечанских епископа, а потом бањских игумана, који су имали посебно угледно место на српским државним саборима, те на чијем се челу једно време налазио један од најпросвећенијих људи XIV столећа српских земаља, архиепископ Данило II, чувени књижевник и градитељ — архитекта. Но, и поред тога, сва та бројна изучавања манастира Св. Стефана или Бањске, иза студије Ст. Новаковића, која је већ сасвим застарела, имају карактер парцијалних списа, јер нису сајужена у једну целовиту монографију. Ми ћемо на овом месту покушати да дадемо један монографски археолошко-историјски преглед манастира Бањске. Свесни смо, притом, да ће и у овом нашем прегледу бити местимичних пропуста, но они, надамо се, неће крњити општу монографску слику, коју овде износимо, и која ће, сматрамо, бити користан прилог нашој науци.

I. ПОДИЗАЊЕ МАНАСТИРА БАЊСКЕ

Као што је у науци већ истакнуто, главна задужбина српског краља Милутина, био је манастир Св. Стефана или Бањска, који се налази на речици Бањској, по којој је име добио,[2] десној притоци

лици. — Годишњак Скопског филозофског факултета, II, Скопље, 1938, 57—72; *Ненадовић С.*, Душанова задужбина манастир светих арханђела код Призрена. Споменик САНУ, књ. CXVI, Београд, 1967, 8, 10, 34, 74—94 (passim); *Новаковић С.*, Манастир Бањска задужбина краља Милутина у српској историји. — Глас САН, књ. XXXII (1892), 4—55; *Нушић Б.*, Косово. Опис земље и народа, II, Нови Сад, 1903, 116; *Петковић Вл.*, Стари српски споменици у јужној Србији (1924), 48; *исти:* Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа. Посебна издања САН, књ. 157, Београд, 1950, 16; *Петровић Р.*, Света сељанка на Косову. — Зограф, 3, Београд, 1969, 55; *Пурковић М.*, Српски епископи и митрополити средњег века, Скопље, 1937, 36; *исти:* Попис цркава у старој српској држави, Скопље, 1938, 9; *исти:* Белешке о игуманима неких манастира у средњем веку. Јужни преглед, књ. XIII (1939), 425; *исти:* Прилошци српској историји — Гласник Ск. н. др. књ. (1940), 165; *Радојчић С.*, Мајстори старог српског сликарства. Посебна издања САН, књ. CCXXXVI, 1955, 18, 54; *исти:* Старо српско сликарство. Београд, 1966, 86, 130; Споменици културе НР Србије. Издао Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, Београд, 1951, 245—247; *Станковић* Т., Путне белешке по Старој Србији 1871 — 1898. Београд, 1910, 173—175; *Цвијић Ј.*, Основе за географију и геологију Македонија и Старе Србије III, Београд, 1911, 1119; *Шкриванић Г.*, Властелинство Св. Стефана у Бањској. — Историјски часопис. Ист. институт САНУ, књ. VI, Београд, 1956, 177—198.

[2] Зборник К. Јиречека, књ. I, 485; *F. Miklosich*, Monumenta serbica, 563; *В. Марковић*, на нав. месту; упор. *М. Павловић*, Грачаничка повеља. — Гласник Скопског н. др. књ. III, 1 (1928), 104 и д.

Ибра, северозападно од Косовске Митровице, у подножју планине Рогозне. Ту је манастир постојао и раније, а при њему је пре зидања Бањске, било епископско седиште.[3]

Још у доба српског краља Уроша I, Бањска је била метох Грачанице. То се јасно види из Милутинове грачаничке повеље, где се наводи, како Грачаници „беше Бањска уписана в отчине ми хрисовуље".[4] Касније, при овом манастиру била је епископија, све до подизања храма Св. Стевана, Милутинове задужбине.[5]

Како казује историограф архиепископ Данило, Бањску је подигао краљ Милутин по договору с матером, братом Драгутином и архиепископом Савом III. Т. Тарановски претпоставља, да је око 1313. год. можда држан сабор, на коме су краљеви Драгутин и Милутин издали хрисовуљу манастиру Бањској.[6] Та претпоставка у науци, сасвим оправдано, није усвојена.[7] Одмах иза измирења завађене браће Драгутина и Милутина, зидањем манастира је руководио сам Данило.[8] То се лепо види из живописа краља Милутина, где се каже: „Имао је веома силну и високу мудрост у своме срцу за подизање цркава, да заповеда вештацима зидарима најизабранијим, како ће да постављају ступове и подступља, камаре и преграде црквене. Његовом се заповешћу и од бога даном мудрошћу стара зграда Цркве Св. Стефана у Бањској поруши и нова од почетка и темеља подиже и сврши по облику Свете Богородице студеничке а по заповести превисокога господина краља Стефана Уроша, да би била на сахрану и покој његовоме телу кад умре. Тако се сврши и украси тај свети храм, не само манастир и црква, него и сав манастирски двор. Ту се погради̏ше такорећи царске палате и трпезарија и све остало".[9] М. Васић је своједобно истакао, да је најтеже „објаснити Данилово учешће у зидању Бањске".[10] Ова бојазан је неоправдана. С. Радојчићу се чини, на основу скулптуре и извесних декорација манастира Бањске и Дечана, да је улога Данилова у изградњи Бањске знатна.[11]

Према историјским изворима, стара црквена зграда манастира Бањске је порушена, па је из основа подигнута нова. Међутим, при-

---

[3] *M. Kašanin,* Banjska, — Enciklopedija likovnih umjetnosti I 231.

[4] *В. Марковић,* нав. дело, 93; упор. *Влад. Р. Петковић,* Енциклопедија Ст. Станојевића, кн. I, 124—125.

[5] *Данило,* Животи краљева и архиепископа српских, издао Ђ. Даничић, Загреб, 1866, 357—359; *F. Miklosich,* нав. дело, 60; *В. Марковић,* нав. дело, 94.

[6] *Т. Тарановски,* Историја српског права у немањићкој држави. Историја државног права, Београд, 1931, 171.

[7] *Н. Радојчић,* Српски државни сабори у средњем веку. Посебна издања САН, кн. CXXX, Београд, 1940. 94. 102—103.

[8] *Данило,* нов. дело. 149—151. *В. Марковић,* на нав. месту; Зборник К. Јиречека, кн. I, 449: *С. Новаковић,* Манастир Бањска, 8—9; *Влад Р. Петковић,* Енциклопедија Ст. Станојевића, I, 124—125; *М. Васић,* Архиепископ Данило II. 259, где се оспорава ма каква улога архиепископа Данила у зидању манастира Бањске.

[9] *Данило,* на нав. месту.

[10] *М. Васић,* нав. рад, 253.

[11] *С. Радојчић,* нав. дело, 18.

ликом подизања цркве Св. Стефана у Бањској, није порушена старија црква, која је раније на истом месту постојала, већ су употребљени њени зидови, па чак и сама њена купола, за изградњу нове цркве Св. Стефана у Бањској.[12] Тако је Бањска подинута на темељима споменуте византијске архитектуре, а њена скулптура и сликарство настали су по угледу на манастир Студеницу, односно старију византијско-српску уметност.

У Светостефанској хрисовуљи наводи се како је краљ Милутин нашо стари манастир порушен и разорен,[13] па је зидање новог манастира почело 1312. или 1313. год., а довршено је 1316. или 1317. год.[14]

О неимарима манастира Бањске, нема помена у историјским изворима средњега века. Оштроумни К. Јиречек, говорећи о неимарима средњега века у српским земљама, помиње дечанске протомајсторе Ђорђа са својом браћом Доброславом и Николом, који су до 1331. год. у српским земљама били сазидали и украсили многе цркве „па можда и Бањску и Грачаницу.“[15]

Као што каже Данило, Милутин је Бањску био наменио себи за гробницу, те је овде по смрти и сахрањен.[16] Због тога је дотадашња епископија при манастиру укинута, и Бањска је проглашена за краљевски ставропигијон, којом приликом је добила четврто место међу краљевским манастирима, после Студенице, Милошеве и Сопоћана.[17] Феудални ктиторов прилог Бањској био је огроман.[18] У то време је у Бањској постојао познати манастирски трг.[19]

II. ИСТОРИЈСКА ПРОШЛОСТ

Као што је у науци истакао оштроумни С. Новаковић, који у својим списима често са великим успехом комбинује народну традицију и историју, народно предање о доласку Турака на Косово, очито говори да се турска војска простирала од Качаника и Приштине,

---

[12] *Данило*, нав. дело, 150—151; *В. Марковић*, нав. дело, 94; *Љ. Ковачевић*, Неколико хронолошких исправака у српској историји. ГН Чупића, књ. III, Београд, 1879, 394—395; *Ђ. Бошковић*, Пред радом на осигурању Бањске Старинар XIII, 229.

[13] Споменик САН, књ. IV, 2; *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд, 1912, 624; о повељи упор. и издање *В. Јагића*, Светостефанска хрисовуља краља Стефана Уроша II Милутина (1890) 43—46; *С. Новаковић*, Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354. год. Београд, 1898, стр. XIX—XX.

[14] *С. Новаковић*, Манастир Бањска, 5; *В. Марковић*, на нав, месту; *Љ. Ковачевић*, на нав. месту.

[15] *К. Јиречек — Ј. Радонић*, Историја Срба II, Београд, 1952. 223.

[16] *Данило*, нав. дело, 151, 158; *С. Новаковић*, нав. рад, 15; *В. Марковић*, на нав. месту.

[17] *Љ. Ковачевић*, Споменик САН, књ. IV, 2, 9.

[18] *В. Марковић*, на нав. месту.

[19] *К. Костић*, Трговачки центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку. Београд, 1899, 366—367.

до Звечана и Бањске (песма о Бановић Страхињи; Комади косовских песама). Из казивања у чувеној народној песми о Бановић Страхињи, јасно се види како је у време косовске битке 1389. год., пре њеног почетка, Бањска похарана и попаљена. Страхинић, пореклом како песма каже „Из малене Бањске крај Косова", био је у време навале турске на Косово, у Крушевцу, у гостима код тазбине Југовића. Ту му стигне од мајке писмо, у коме му говори да је турски цар од Једрена приспео у Косово. Турски самовољник „Влах Алија", дође у Бањску, попали је и поруши, слуге Страхинићеве разгана и зароби љубу Страхинића, па је одведе у Косово поље.[20]

Мада је у науци Љ. Ковачевић истакао и доказао, да је Страхинић Бан у ствари Ђурађ Стратимировић, ова се прича мора одвојити од места, јер она има језгро у народном предању да је Бањска попаљена и оштећена при првој навали Турака на Косово.[21] Овом окупацијом Бањске и суседних предела, Турци су заузели један средишни положај, одакле су мотрили шта се ради у суседним копаоничким рудницима. Одатле су они лако могли спречавати везе међу суседним српским државама и областима.[22] Према томе, можемо устврдити да је Бањска прошла баш онако, како то описује у народној песми мајка Страхинића Бана. Чини се да су извесни турски одреди, одмах по доласку на Косово, пре самога боја, разасули се Косовско-босанским путем преко Звечана до Бањске, заузимајући тако пут и позицију, коју после већ никако нехтедоше из руку испустити, све док на Ангори 1402, год. нису били у ствари готово сасвим изгубили највећи деа своје Царевине у Европи,[23] када се Србија отела била од Турака и отпочела да наново живи својим сопственим животом.[24] Значи, манастир Бањска је горео у време косовске битке 1389. год. и том приликом му је ризница похарана и књиге попаљене.[25]

Историјска прошлост манастира Бањске у средњовековно феудално доба, у ствари је историја северног дела Косова. Тако, у доба столовања Данила II у Бањској, ту је било благо краља Милутина, у критичним данима његове владавине српским земљама.[26] У Бањској је, као што смо поменули, сахрањена краљица Теодора, мати цара Стефана Душана. Као посмртни прилог њеном гробу дао је цар Душан неке прилоге Бањској.[27] Након смрти краља Милутина, његово тело је пренето из Горње Неродимље у Бањску, где је сахрањено, а две и по године иза тога, црква га је канонизовала.[28] У доба косовске битке 1389. год. његове моћи су склоњене у Трепчу, одакле су

---

[20] *В. Ст. Караџић*, Српске народне пјесме, књ. II, Београд, 1953, 258—260; *Рад. Меденица*, Бановић Страхиња, Београд, 1965, 102—104.

[21] *С. Новаковић*, нав. рад, 20.

[22] *С. Новаковић*, нав. рад, 23—24.

[23] *С. Новаковић*, нав. рад, 24.

[24] *С. Новаковић*, нав. рад, 22.

[25] *С. Новаковић*, нав. рад, 26, 29—30.

[26] *Влад. Р. Петковић*, Енциклопедија Ст. Станојевића, књ. I, 124—125.

[27] Споменик IX, 6; *В. Марковић*, на нав. месту.

[28] *С. Новаковић*, нав. рад, 15—16.

око 1460. год .пренесене у Софију.[29] Почетком XV столећа, негде 1402. или 1403. год., свакако пре 1419. год., опет је попаљен манастир Бањска.[30] Но, и иза тога, у 1443. год., манастир је појао, јер се те године помиње сребрни појас и чаша једне властелинке, као завештање манастиру.[31] Наскоро, Бањска је опустела и порушена.[32] У 1530. год., како бележи Курипешић у своме путопису, Бањска је била већ разорена. Њено разарање Курипешић означава да је било по налогу турскога султана, јер је била стециште хришћанских ходочасника, који су долазили на ходочашће, при ослобођењу од турскога ропства.[33] У 1689. год., Бањска се помиње као варошица, коју су држали Турци. Аустријанци су је задобили од Турака 2. новембра те године.[34] У таквом стању је Бањска остала иза тога, све до првих година XIX столећа.[35] У 1706. год., Бањска је била турска војничка тврђава, понајвише карактера жандармеријске пограничне карауле, како је означава дубровачки изасланик М. Кобога.[36] Године 1839, помиње манастир Бањску А. Буе, који каже да је манастир у турско доба постао турски градић, где се налазе развалине џамије и сахат куле. Градске дебеле зидине, са стрелницама, изграђене су у облику квадрата.[37] Половином XIX столећа, истиче дечански игуман Г. Јуришић, да су Турци уз манастир Бањску сазидали џамију, а да Бањска „како је сазидана није ни у чем покварена".[38] Након тога, руски научник А. Хиљфердинг, описује насеље Бањску и њену околину. Наиме, Хаљфердинг између осталог каже: „Дебели градски зидови, са зупчастим отворима за стрелице, стоје у целини, и Турци су их, види се, оправљали." За градску тврђаву Хиљфердинг каже да се ноћу затвара јаким гвозденим вратима, а потом истиче да се у источном делу града налазе развалине манастира Бањске. „Била је сазидана у облику крста с малим испадима. Зидови главне зграде су читави и имају 39 аршина дужине а 26 ширине". Припрата је сасвим руинирана.[39] По Хиљфердингу у Бањској се не виде никакви стубови. Бањска је

---

[29] *C. Jirček,* Das Fürstenthum Bulgarien, Wien, 1891, 366; Гласник СУД, књ. XXII, 296; *Šafarik,* Pamatky, 61: *С. Новаковић,* нав. рад., 28—30; *К. Јиречек — Ј. Радонић,* Историја Срба II, 333; *В. Марковић,* на нав. месту.

[30] *С. Новаковић,* нав, рад, 25; *В. Марковић,* на нав. месту; *Љ. Стојановић,* Стари српски записи и натписи, књ. I. бр. 225; *N. Dučić,* Starine JAZU, knj. XXI, 123; *К. Јиречек,* на нав. месту.

[31] *М. Пуцић,* Споменици српски II, 117; *С. Новаковић,* нав. рад, 31, нап. 1; *В. Марковић,* нав. дело, 95; *К. Јиречек — Ј. Радонић,* на нав. месту.

[32] *В. Марковић,* на нав. месту.

[33] *P. Matković,* Putovanje po Balkanskom poluostrvu XVI vijeka. — Rad. JAZU, knj. 53, str. 171.

[54] Mittheilungen des k.k. Krigs — archivs. Neue Folge II. Wien, 1888, 115—175.

[35] *С. Новаковић,* нав. рад, 34—35; *А. Поповић,* Горњи Ибар средњега века. ГН Чупића, књ. XXVI (1907), 186.

[36] И уз прво издање *Л. Ранкеове:* Die serbische Revolution, Hamburg, 1829. на карти је Бањска забележена као варошица.

[37] *А. Воué,* на нав. месту.

[38] *Г. Јуришић,* на нав. месту; упор. Bosanski prijatelj. Zagreb, 1861, str. 82.

[39] *А. Гильфердингъ,* на нав. месту.

имала једно кубе, које је готово цело, иако су се били срушили неки од сводова на којима се оно држало, као што се био срушио готово и сав црквени кров. По речима Хиљфердинговим, облик кубета манастира Бањске, показује да су се размере зграде одликовале великом сразмерношћу. Манастирски зидови споља, били су обложени белим и ружичастим мрамором", а унутрашњост храма покривао је живопис, чији су се трагови још одржали. „На земљи се находе два медведа од мрамора, који су служили као спољашни украс манастирске грађевине, а које су Турци нагрдили".[40] Црквени мермерни под у знатној мери је био разрушен. „Зид, кроз који се сад улази у цркву а који је био око свода што саставља главну цркву са припратом и око прозора", сасвим је био порушен. Након оваквог описа, Хиљфердинг напомиње да је Бањска, после турског средњовековног освајања, претворена у џамију, тако што је уз цркву призидано минаре, које је сасвим срушено.[41] У таквом је стању био манастир Бањска и у другој половини XIX столећа и првих деценија XX столећа,[42] све до 1938/39. год., када је рестаурирана, под стручним руководством арх. Ђ. Бошковића, проф. универзитета.[43]

III. БАЊСКИ ИГУМАНИ

Посебну улогу имају у историји манастира Бањске, бањски игумани. Наиме, чим је Бањска сагрђена (1313—1317), укинута је дотадашња епископија при манастиру, чији су игумани имали четврто место међу краљевским манастирима.[44] Први помен бањских игумана потиче одмах иза звршетка зидања манастира, и то око 1318. год., када се помиње бањски игуман Сава.[45] За њега знамо да је био на том положају и у новембру 1321. год., пошто је тада био на погребу краља Милутина.[46] За овим, године 1351. био је у Бањској игуман Еуфимије (Јеуфимије).[47] У 1419. год., бележи се као игуман манастира Бањске Методије.[48] По укидању Бањске епископије, бањски игумани добијају, као што смо рекли, велики углед у држави. Њима су остављена суђења и дохоци у епихскопији,[49]

---

[40] *А. Гильфердингъ,* на нав. месту.
[41] *А. Гильфердингъ,* на нав. месту.
[42] *Б. Нушић,* на нав. месту; *Т. Станковић,* на нав. месту.
[43] *Ђ. Бошковић,* Пред радом на осигурању Бањске, 217—219.
[44] Споменик САН. књ. IV, 2, 9; *Љ. Стојановић,* Стари српски записи и натписи I, бр. 38.
[45] Споменик САН. књ. IV, 10; *Данило,* нав. дело, 157; *Влад. Р. Петковић,* Енциклопедија *Ст. Станојевића,* књ. I, 124—125; *исти:* Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, 16.
[46] *Данило,* нав. дело, 158; *М. Пурковић,* Белешке о игуманима неких манастира у средњем веку, 425; *Влад. Р. Петковић,* на нав. месту.
[47] *Љ. Стојановић,* нав. дело, књ. I, бр. 100; књ. V, бр. 6028; упор. *М. Пурковић,* на нав. месту; *Влад. Р. Петковић,* на нав. месту.
[48] Упор. *С. Новаковић,* нав. рад, 25.
[49] *С. Новаковић,* нав. рад, 12.

који су се простирали на много већој територији, него што је то било манастирско властелинство или латифундија од неких осамдесет насеља.[50]

IV. МАНАСТИРСКО ВЛАСТЕЛИНСТВО (ЛАТИФУНДИЈА)

Коа што је у науци добро познато, у средњовековној Србији су ту и тамо постојале значајне групе имања. Једну такву групу имања, која је чинила читаво властелинство или латифундију, имао је и манастир Бањска, као што су то имали и манастири Жича, Дечани, Свети Арханђели код Призрена, Свети Ђорђе — Горг код Скопља.[51] Ово говори да је Бањска била манастирско властелинство већег економског опсега и моћи, које је бројало око седамдесет и пет села и заселака, те осам катуна, са више од пет стотина пастирских породица; неколико планина и на годину 100 спрудова соли у Светом Срђу и 200 тефета у новцу у Брскову. Ово велико манастирско властелинство замљорадничко сточарског поседа, уз производњу житарица у земљорадњи, уз воћарство и виноградарство, имало је и знатну сточарску производњу, како у живој стоци, така и у млечним производима манастирског пастирског становништва, као и извесних домаћих радиности. Исто тако, производило је ово властелинство за потребе сталешког друштва и пиво. То се лепо види из обавеза кметова манастира Бањске, који су, као што је био случај и са кметовима манастира Бистрице, Грачанице и Дечана, били дужни давати Бањској, нарочито пред Божић, дажбине у хмељу и сладу, од чега се правила нека врста пива.[52]

V. АРХИТЕКТУРА

Пре свега, поминьемо, као што је у науци истакнуто, Бањска је подигнута „на слику Св. Богородице Стрденичке“, посве у традицијама архитектуре старе рашке школе.[53] Основа Бањске има облик грчког крста, али не уписаног. Бочни краци се очито испољавају на

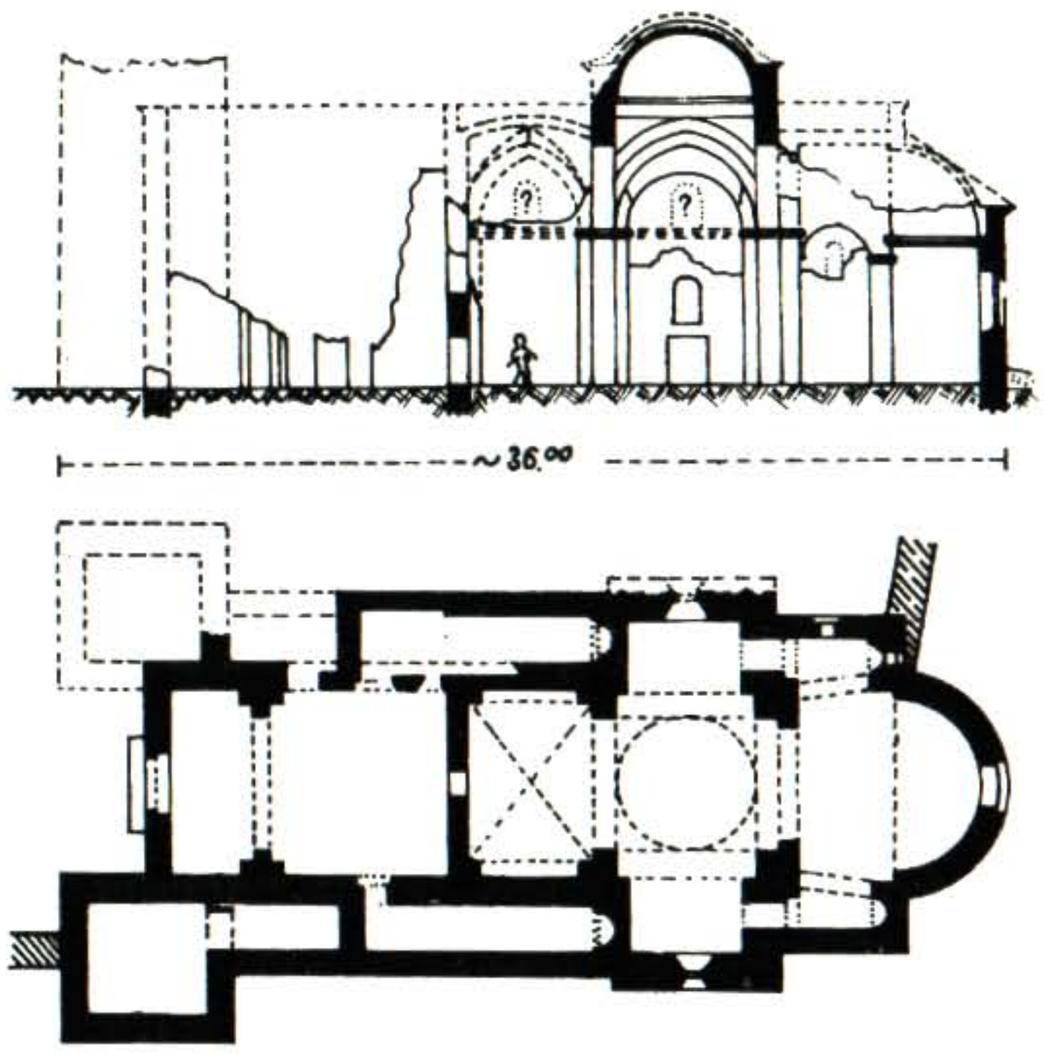
[50] Упор. *С. Новаковић,* на нав. месту.

[51] *К. Јиречек — Ј. Радонић,* Историја Срба II, 162; упор. *Р. Грујић.* Властелинство светог Ђорђа — Горга код Скопља од XI—XV века — Гласник Ск. н. др. I (1925), 45—74.

[52] *К. Јиречек — Ј. Радонић,* нав. дело, 251; *С. Новаковић,* Пиво у Србији у XIII и XIV веку. — Глас САН, књ. LXXXVI (1911), 151—166; *Љ. Ковачевић,* Светостефанска повеља. — Споменик САН, књ. IV, на нав. месту; *А. Соловјев,* Одабрани споменици српског права. Београд, 1926, 89—99; Гласник СУД књ. XV, Београд, 1962, 307—308; *Г. Шкриванић,* на нав. месту.

[53] *С. Радојчић,* Мајстори старог српског сликарства, 18; *А. Дероко.* Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, 86; *Ђ. Бошковић,* Старинар VI (1931), 172; *исти:* Значај споменика наше старе архитектуре. Уметнички преглед св. 3, стр. 70; *М. Васић,* Прилози VI (1926), 254; *М. Kašanin,* Banjska. — Enciklopedija likovnih umjetnosti I, 231.

фасадама. Они су нешто ужи од квадратне основе, над којом је изграђено кубе.[54] Прво је подигнута црква, која је оплаћена углачаним тесаницима црвеног, зеленкасто-плавог и сиво-жутог мермера,[55] што је давало Бањској богат изглед.[56] Аналогно томе, обрада фасада тесаницима углачаног мермера, била је нарочито развијена у Италији; али исто тако и у јерменским црквама у Угхузли и у Ани.[57] После подизања цркве, са западне стране су додате две куле.[58]

Ск. 1. План цркве Св. Стефана — манастир Бањска

Када је Бањска претворена у рушевине, у средњовековно турско феудално доба, Турце су назидали поједине зидове, тако да је главни део цркве претворен у џамију. Параклиси, нартекс и куле претворени су у одаје за становање. Обимни зидови употребљени су као одбрамбени зидови малог градића, који су изградили.[59]

Западни брод Бањске био је крстасто засведен. Кубе је начињено без прозора, са ниском колотом. „Певнице се приближују ширином и висином готово правоме трансепту". Црквена припрата је била пространа. „Издужени ниски параклиси су давали споља Бањ-

---

[54] Ђ. *Бошковић*, Старинар VI, 168; *С. Ненадовић*, нав. дело, 10, 93.

[55] Ђ. *Бошковић*, на нав. месту; *А. Дероко*, на нав. месту; *М. Kašanin*, на нав. месту.

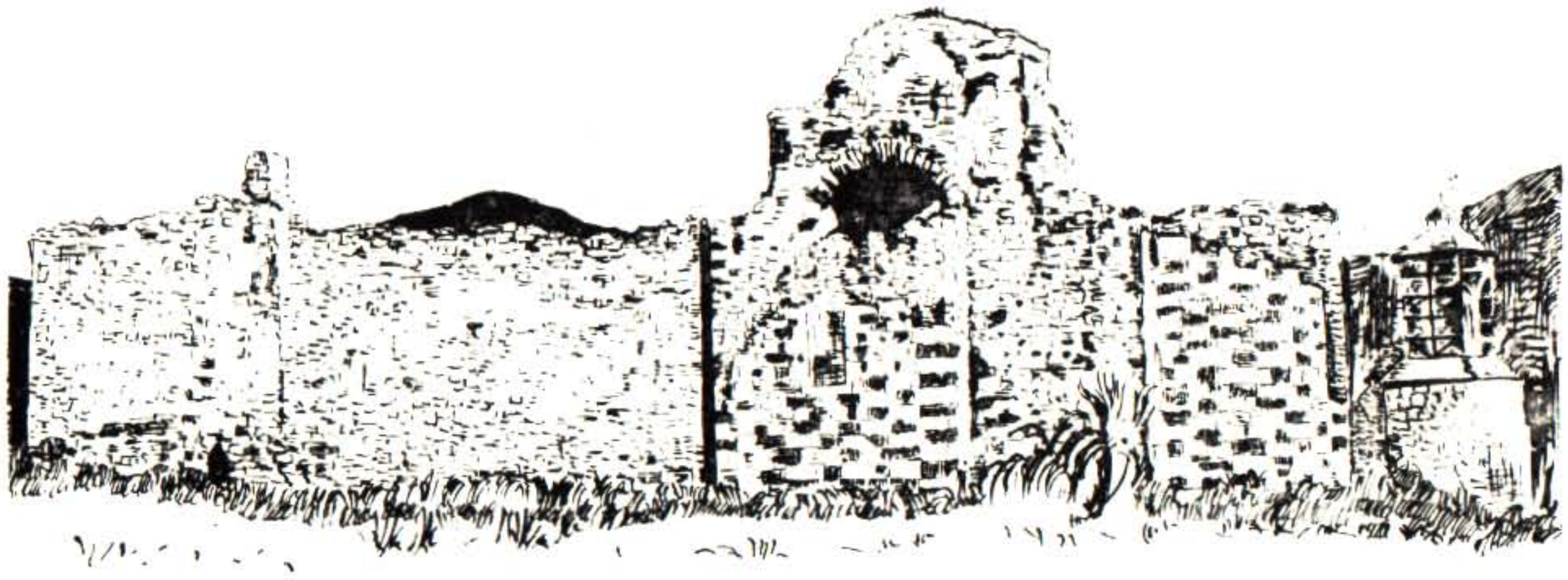
[56] Ђ. *Бошковић*, на нав. месту; *А. Дероко*, на нав. месту.

[57] *А. Дероко*, на нав. месту; *Влад. Р. Петковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, 16.

[58] Ђ. *Бошковић*, на нав. месту.

[59] Ђ. *Бошковић*, на нав. месту.

ској „изглед тробродне базилике, слично Сопоћанима, са прозорима изнад кровова параклиса“.[60] „Источни травеј шири се на полукружној олтарској апсиди. Он је био покривен, као и бочни кракови крста оживалним сводом“.[61] Надаље, проскомидија и ђаконикон одвојени су од кракова крста полукружним луцима. Они су били засведени, чини се крстастим сводовима.[62]

Ск. 2. Некадашњи руинирани изглед мнастира Бањске (почетак XX столећа)

Бочне стране западног крака крста, имају почетке дуплих прислоњених лукова.[63] На овим краковима и нарктесу, налазе се два дугачка простора, који су свакако били засведени оживалним или полуобличастим сводовима.[64] У источном зиду јужног простора, налази се полукружна ниша, која је свакако постојала и у северном простору.[65] Ова јужна ниша је заједно са знатним делом севернога зида, президана. Ту је касније сазидано и минаре за турску џамију, док је у северном простору 1914. год. откопан гроб краљице Теодоре, мајке цара Душана, када је пронађен у гробу њен златан прстен, који се данас чува у Народном музеју у Београду. Из тога излази да су ови бочни простори били намењени за гробнице чланова Немањића породице.[66]

Западни зид нартекса израђен је од истог камена, од кога су начињени и остали зидови Бањске, али знатно грубље отесаног и неправилније сложеног. То је био главни завршни зид цркве.[67]

У североисточном углу виде се трагови укрштања крстастога свода, који је био изведен без ребара.[68]

---

60 *А. Дероко,* нав. дело, 87.
61 *Ђ. Бошковић,* нав. рад, 168; *M. Kašanin,* на нав. месту.
62 *Ђ. Бошковић,* на нав. месту.
63 *Ђ. Бошковић,* на нав. месту.
64 *Ђ. Бошковић,* нав. рад, 169—170.
65 *Ђ. Бошковић,* нав. рад, 170.
66 *Ђ. Бошковић,* на нав. месту.
67 *Ђ. Бошковић,* на нав. месту.
68 *Ђ. Бошковић,* нав. рад, 168.

Централно бањско кубе, засведено слепом полулоптом, налази се на оживалним луцима, широко је 5,5 m.[69]

Унутрашњи зидови, у доњој зони, озидани су мешавином: сиге, грубо отесаног камена и наизменичних редова камена и цигле. Пандантифи, луци и оживални сводови кракова крста, начињени су од опека. Калота кубета је израђена од наизменичних редова камена и дуплих редова опека хоризонтално уобличених.[70]

Бањско кубе лежи на обимном квадратном постаменту. Оно је начињено од опека и камена, неправилно узиданих. На горњем осмоугаоном делу кубета, налазе се на спољним површинама три реда дрвених серклажа, којима је кубе било опасано, а потом покривено ћерамидом,[71] испод које се налази стари малтер, којим су рађени и остали спољни делови кубета. Према овим дрвеним стегама и малтеру, можемо мислити да је горњи осмоугаони део накнадно споља био призидан.[72] Стародревно кубе било је свакако оплаћено истим монументалним материјалом, којим су и остали зидови Бањске изграђени.[73]

Као што је Ђ. Бошковић истакао, борци лукова и сводова манастира Бањске подухваћени су у унутрашњости једним сасвим профилисаним хоризонталним венцем.[74] Венац испод калоте у апсиди, незнатно је нижи и има други профил: „само закошену плочу". Он је цео глатко исклесан. Један његов део, на јужној страни апсиде, орнаментисан је ситним стилизованим акантусовим лишћем.[75] Он је овамо доспео, свакако, са старе бањске грађевине, на чије место је сазидана Бањска краља Милутина.[76]

Дакако, ваља нам поменути, нартекс бањски је подигнут заједно са црквом.[77] Са сваке стране нартекса била су по два прислоњена лука. Оживални, подужни свод био је појачан једним ојачавајућим луком.[78] Напоредо са тим, може се мислити, да су са страна били дупли прислоњени луци, који су се на западном зиду ослањали на конзоле, а у том би случају отпао средњи ојачавајући лук.[79] Са јужне стране нарктеса, сачувао се у висини око 2,20 м доњи део доцније дозидане куле, чији су зидови од истог материјала, од кога је начињена и Бањска. Камен узидан у зидове куле је грубље отесан, од осталог камена узиданог у зидовима Бањске, мањих је димензија и неправилних спојница. Око куле се налази цокл, који има сличан профил цоклу испод цркве. Он се не јавља на северној страни ни на

69 Ђ. *Бошковић*, на нав. месту; *С. Ненадовић*, нав. дело, 34.
70 Ђ. *Бошковић*, на нав. месту.
71 Ђ. *Бошковић*, на нав. месту; *М. Kašanin*, на нав. месту.
72 Ђ. *Бошковић*, на нав. месту.
73 Ђ. *Бошковић*, на нав. месту.
74 Ђ. *Бошковић*, на нав. месту.
75 Ђ .*Бошковић*, на нав. месту.
76 Ђ. *Бошковић*, на нав. месту.
77 Ђ. *Бошковић*, на нав. месту.
78 Ђ. *Бошковић*, нав. рад, 169.
79 Ђ. *Бошковић*, на нав. месту.

западној фасади нартекса. Свакако је он за време презиђивања западне фасаде скинут са ње и стављен испод куле.[80] У средњовековно турско доба, приликом адаптирања Бањске за турске стратегијске потребе, Турци су задржали порушене зидове куле до висине најнижег кордон венца, око 2,0 м изнад тла, и изнад ових подигли друге, чији се трагови сачувани до данас.[81]

На северној страни нарктеса, археолошким истраживањима нашао је Ђ. Бошковић своједобно на темеље куће, која је била подигнута симетрично зидовима јужне куле, те претпоставња да је и са ове стране била дозидана једна кула. То је овом истраживачу дало подстрека да претпостави једно архаично решење, које се много раније јавља у архитектури Србије, Црне Горе и Далмације.[82]

Око кровова налазио се лучни фриз, као што се то обичавало украшавати у ранијим рашким грађевинама.[83]

VI. СКУЛПТУРА

Као што је у науци већ истакнуто, скулптура манастира Бањске има много сродности са скулптуром манастира Студенице.[84] По угледу на Студеницу и Бањску изведена је скулптурна декорација манастира Дечана и Св. Арханђела кон Призрена.[85]

Најзнаменитији очувани објекат бањске средњовековне скулптуре, јесте рељеф Богородице са Христом у крилу, који се сада налази у Соколици (село Бољетин), на средокрађи Бањске и Трепче. У науци се сасвим умесно претпоставља, да је тај рељеф своједобно красио главни портал Бањске. На овом рељефу, као и на студеничком Богородичним рељефу, виде се трагови боје.[86] Према веома ус-

---

80 Ђ. *Бошковић*, нав. рад, 170.

81 Ђ. *Бошковић*, на нав. месту, упор. *Влад. Р. Петковић*, на нав. месту.

82 *G. Millet*, Etude sur les eglises de Rascie. l'art Burantin cher les Slaves, 141; *М. Васић*, Жича и Лазарица, 16, 19; *А. Дероко*, Црква Св. апостола Петра и Павла у Бијелом Пољу. Гласник Ск. н. др. (1930), 77; Ђ. *Бошковић*, нав. рад, 171; упор. Споменици културе НР Србије, 247.

83 Споменици културе НР Србије, на нав. месту; *С. Ненадовић*, нав. дело 74.

84 Упор. *С. Радојчић*, нав. дело, 18; *А. Дероко*, Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији, 86; Ђ. *Бошковић*, на нав. месту; *М. Васић*, Архиепископ Данило II, стр. 254; *К. Јиречек — Ј. Радонић*, Историја Срба II, 228; *Ф. Месеснел*, Скулптура Богородице у Соколици, стр. 68; *исти:* Стари српски споменици, стр. 371—372; *Влад. Р. Петковић*, на нав. месту; *М. Kašanin*, на нав. месту.

85 Споменик САН књ. IV, стр. VI—VII; *С. Новаковић*, нав. рад, 17; упор. *М. Васић*, на нав. месту; *Влад. Р. Петковић и Ђ. Бошковић*, Манастир Дечани, књ. I, Београд, 1941, стр. 162 и д.; *Ј. Максимовић*, Студије о студеничкој пластици. I. Иконографија. Зборник радова Византолошког института САНУ, књ. 5, Београд, 1958, 137; *С. Ненадовић*, нав. дело, 76, 90, 92—94.

86 *А. Дероко*, Бањска. Старинар VI, 107; *Влад. Р. Петковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, 16; Споменици културе НР Србије, стр. 247.

пелом стручном опису овога рељефа који је дао Ф. Месеснел, овој кип изгледа овако. Богородица седи у фронталном ставу, држећи дете у крилу. Престо је покривен плитким орнаментима. На престолу је јастук, а позади се види наслон, који има правоугаони облик и прекривен је такође плитким орнаментима. Богородица је обучена у ду-

Ск. 3. Скулптура Св. Богородице Бањске са Христом — ан фас (сада у Соколици, село Бољетин — Косово)

гачку хаљину, која се спушта до стопала, која су одломљена и ноге се виде у пресеку. На десној страни рељефа, део драперије је одвојен од облика фигуре и намештен је испред престола. На раменима и грудима преко хаљине, види се „paenula“ (огртач), која покрива и косу. Десном руком придржава малог Исус за његов десни лакат; а лева рука јој је подигнута, тако да хвата лево Исусово раме. Нос јој је оштећен, свакако приликом транспорта из Бањске у Соколицу. Богородица је имала нимб, од којег је остао само траг без украса на левој страни врата. Исус је исто тако фронталан, а његова глава је

уоквирена крстастим нимбом, са натписом I C X C, на водоравном краку нимба. Десном руком Христос благосиља, док левом држи свитак и притискује га на груди. Преко дугачке хаљинице, Христос има пребачен кратак плашт. Скулптура Христа завршава се скоро водоравном контуром хаљине (стопала су оштећена). Врат Христов ја наг и висок, а глава округла. Нос и брада Христовог кипа су оштећени. Коса је уобличена на глави у виду редова коврча, залепљених уз саму лобању. Леђа су уобличена слообдно и једина веза са фигуром Богородице мајке, је позадина нимба, који је настављен на купу од камена[87]. Скулптура Св. Богородице је висока 1,05 м, а широка 0,72 м (заједно са престолом); дубина јој износи 0,45 м. Престо је израђен косо у профилу, док је полеђина грубо отесана. Првобитно је скулптура била бојена, што сведоче остаци црвене боје на Богородичином огртачу и на крсту Христова нимба, те трагови плаве боје на борама Богородичине хаљине.[88]

Као што је у науци истакао Ф. Месеснел, Бањска Богородица са Христом, сада у Соколици, приказана је чисто симетрично. Обоје „уздигнутих глава гледају право напред и тиме наглашавају хијератички мир, који се иначе изражавају њиховим позама.“[89] То нам сведочи да ова монументална скулптура представља Богородицу као небеску царицу на престолу, сасвим репрезентативно схваћену, са дететом у крилу.[90]

Посебно се истиче питање, у какве сврхе је првобитно служила ова скулптура? Као што се то види из предњег описа, ова скулптура је имала улогу декорације неке површине. Наиме, она је првобитно била узидана. То је био у примарној својој улози, идејни и композициони центар једнога порталнога тимпанона. Она је била полукружно испуњена са још неколико фигура уз орнаментални декор; чему налазимо аналогије и паралелу, у старијој Студеници — изнад портала нартекса — а други млађи у Дечанима на западном порталу,[91] те у Св. Арханђелима код Призрена.[92]

Према сасвим тачним поставкама Ф. Месеснела, Скулптура Св. Богородице о којој овде расправљамо, одговара иконографски византијској Хипсолитери. Наиме, она је без круне, као што је то случај са свима вајаним византијским фигурама седеће Богородице са малим Христом у каснијем средњем веку. Круна је карактеристична за

---

87 Ф. *Месеснел,* нав. рад, 58—59.

88 Ф. *Месеснел,* нав. рад, 59.

89. Ф. *Месеснел,* на нав. месту.

90 Ф. *Месеснел,* нав. рад, 59—70. О одразу култа св. Богородице у скулптури упор. *Ј. Максимовић*, Студије о студеничкој пластици. I. Иконографија. — Зборник Визант. инст. књ. 5 (1958), 138—141; Манастир Суденица, Београд, 1968, стр. 51, одељак; *В. Корać*, Архитектура и скулптура.

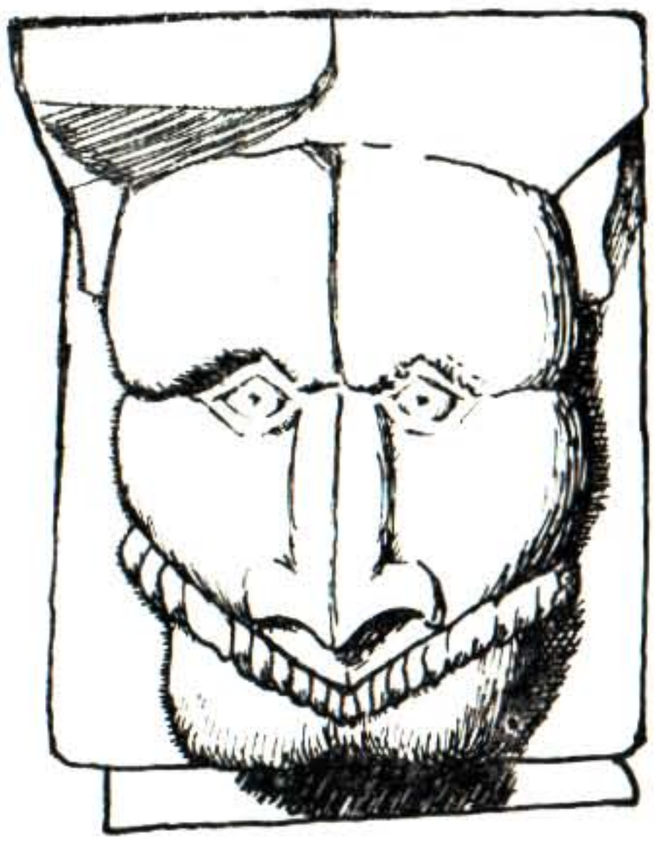
91 Ф. *Месеснел,* нав. рад, 65—66.

92 Ф. *Месеснел,* на нав. месту.

Ск. 4. Лав са портала манастира Бањске

Ск. 5. — 6. Остаци анималне декоративне пластике манастира Бањске

западњачку скулптуру, нарочито француску и италијанску. Међутим, овај тип тимпанонске или статуарне скулптуре, тешко да је у Византији обичаван.[93]

---

[93] *Ф. Месеснел,* нав. рад, 70. О утицају византијске скулптуралне уметности на Студеницу (по чијем је узору рађена и скулптура манастира Бањске cfr. *Ј. Максимовић*, Студије о студеничкој пластици. I. Иконографија. Зборник радова Византолошког института САНУ, књ. 5, Београд, 1958, 137—139; II. Стил, нав. Зборник књ. 6 (1960), 105—106; *С. Ненадовић,* нав. дело, 90; Манастир Студеница, 50—55, одељак: *В. Корać,* Архитектура и скулптура.

Руке скулптуре бањске Богородице, сада у Соколици, су безначајно вариране у гесту. Поглед Богородице и Христа је укочен. Обоје гледају право напред, као да намерно избегавају све везе са земљом. Главе обе скулптуре су нешто подигнуте, што их још више изолује. Ове скуплтуре заправо по читавој својој уобличености спадају у натприродну сферу.[94]

Скулптура бњске Богородице — сада у Соколици, је кратка и широка. Глава скулптуре је велика, мада диспропорција није нарочито упадљива. Глава Христа је мало мања од главе Богородичине и њену контуру проширује прилично велики нимб, који је на кипу богородичином нестао. Глава Христова кипа је насађена на извученом и широком, слабо убличеном врату. Све телесне форме се „смењују према ногама и тако резултира веома неправилно тело, чије укочено држање одговара пре одраслом човеку него детету". Сама поза Христа на овој скулптури, представља натприродан његов значај.[95] Исто су тако веома уочљиве и диспропорције лица. Чело је јако високо, очи отворене и веома огрубљене, раздаљина од носа до браде је упадљиво велика. Образи са доњим делом лица чине јединствену, широку површину, код Богородице знатно више моделирану, него код Христа. „Аморфни врат и код Богородице уздиже главу високо, мада га у фронталном погледу сакрива Христов нимб". Коса је покривена огртачем, испод кога вире уши, слабо анатомски уобличене. Христова је коса састављена од појединих коврџа, које су поређане у неколико напоредних појасева и сасвим су залепљене на форму лобање. Уши су по контури анатомски правилне, мада су необрађене, али знатно велике и прилично високо усађене. Руке су сразмерно правилне и показују у покрету доста смисла за ритам. „Прсти су гравирани нешто дубљим браздама и на њима су означени нокти".[96]

Драперија Скулптуре Св. Богородице Бањске, сасвим је једноставна, без украса и покрива цело тело скулптуре. Она у контурама изражава форму тела; на раменима, коленима и рукама драперије су нешто облије; мда не излазе из површине тела или престола. Драперија не показује уопште знаке посебног живота. Њене боре су у ствари цртане, а изражене су на статуети помоћу плитких бразда или у сасвим плитком рељефу. Тамо где се под борама драперије не налази Христ и св. Богородица, драперија је у апсолутној површини са борама, тако да се има утисак да су притиснуте и спљоштене. На десној страни престола, „део драперије је потпуно залепљен, тако да представља скоро орнаменталну површину".[97] Ово оубличавање драперије, више попут цртања него моделирања, одговара и начину уобличавања тела. Тако је цело изражавање добило форму површински идеалистичку. Прелаз из скуплтуралног уобличавања Богородице и Христа, обављен је без дубинске поставке, једностав-

---

[94] Ф. *Месеснел,* на нав. месту.
[95] Ф. *Месеснел,* на нав. месту.
[96] Ф. *Месеснел,* нав. рад, 70—71.
[97] Ф. *Месеснел,* нав. рад, 71.

ним спуштањем ногу. Сличан је случај и са Христом, где је уметничко приказивање скуплтурално и његова повезаност са скулптуром Богородице, идеалистички схваћено. Утисак представе две фигуре, скулптор је постигао одвајањем Исусове главе од Богородичина тела помоћу купе иза нимба, која је у ствари реално дубинско средство.[98] Према томе, обе скулптурне фигуре представљене су површински и њихово заобљавање је обављено само на прелазу у други просторни план. Друге површине су остале незаобљене. Оне имају карактер појачаног идеалистичког схватања. Такав колорит има и свеколико хијератичко схватање ове девоционалне скулптуралне групе. Ово се темељи на строго сакрално-теолошком значају самих стилских приказивања ових скулптура, ма како да су приказане у епоси свога доба.[99]

Бањска Богородица, која чини импозантан импресиван утисак, у ствари је без психичке акције, без иједног знака живота и материнског односа према детету. То јој даје боју и тон сакралне средњовековне хладноће и безбојности односа према детету. Ту је скулптурални приказ дат у форми традиције минуле прошлости.[100] А све је то дошло, по нашем мишљењу, под утицајем две сасвим различите поставке, за које држимо да су условљене с једне стране из начина схватања средњовековне сакралне уметности, а с друге стране под утицајем народског сељачког неимарства. Наиме, у стилу и форми хладног става бањске Богородице и Христа, ми видимо утицај теолошког учења о божјем сину и богоматери, а скулптурално уобличавање у плитком рељефу, како одеће, тако и анатомских органа, а нарочито безизрзажајни погледи Богородице и Христа, имају много сродности са средњовековним надгробним споменицама стећцима, који обилују са скулптуралним приказивањима, рашко-босанске школе, на којима је народни уметник неимар, односно каменорезац или чекириз, представљао покојнике столећима, како ликове велможа феудалаца, тако и земљорадничко-пастирског становништва. Значи, подржавање надгробним скулптурама рашко-босанске школе, нашло је превагу код сакралне скулптуралне декорације манастира Бањске. У ствари, овде имамо мешање стилова: романског, делимично византијског и сељачког народног неимарства. Отуда је Скулптура св. Богородице из манастира Бањске, сада у Соколици, толико теолошки уобличена, да подсећа на ликове богумилске средњовековне уметности, који у много случајева упућују поглед у будућност.

Упоређујући студеничку Богородицу са Бањском, Ф. Месеснел је дошао до закључка да је студеничка извајана у стилу драперије под утицајем велике стилске стурје, која је из Француске прешла у Италију још у XII и XIII столећу, тако да она у основи припада та-

---

98 *Ф. Месеснел,* на нав. месту.

99 *Ф. Месеснел,* нав. рад, 71—72.

100 *Ф. Месеснел,* нав. рад. 72.

лијанској скулптури XII столећа. У стилу скулптуре Бањске Богородице, „нема ритма и оживљене драперије мада остаје општи утисак снажне фигуре.[101]

Ако је Скулптура Студеничке Богородице настала као дело колонизованих талијанских или приморскиот вајара или скулптора, може бити Скулптура Бањске Богородице рад једнога завичајнога мајстора, који дела сто година касније, а чија је скулптура „рустифицирана велика уметност, некада импортована са Запада".[102] На граници источне и западне културе, ова је уметност „остала без живе везе са струјом западног развитка, па зато није само остала стилски конзервативна, него је под утицајем строгог спиритуализма источног хришћанства изгубила чак и смисао за оне пластичне особине, које су у XII столећу инаугурисале западни реалистички развитак".[103] Ове нам ваља поменути, „у источну сферу спада не само њен иконографски тип, него и површински орнамент на престолу".[104]

Цркве и манастири српских земаља нису погодни за развитак религиозне фигуралне скулптуре у средњем веку. Она се ту јавља појединачно, као импорт, који инспирише домаће уметничке ствараоце, скулпторе и неимаре чекиризе, а чим престаје веза са Западом, у другој половини XIV столећа, она више не ствара знатнијих пластичних дела.[105] Једна таква празнина осећа се на Косову почетком XIV столећа у време подизања манастира Бањске, где је скулптурални западњачки стил и израда послужио као узор градитељима и скулпторима манастира Бањске, који су поседовали народску скулптуралну завичајну наобразбу, оплемењену уметничким стилом суклптуралне уметности манастира Студенице.

Напоредо са тим, ваља нам поменути и следећу пластику, чији су остаци нађени у рушевинама Бањске и разасути по ближој и даљој околини: капители колонета, лавови са портала, фрагменти архиволте украшени мотивима и сценама из анималног света (овца, медвед и сл.).[106] То све убедљиво доказује да је при подизању и украшавању Бањске, придавана велика важност скулптуралној уметности у мра-

---

101 *Ф. Месеснел*, на нав. месту; упор. *М. Васић*, нав. рад, 256, где се истиче да су Бањска, Дечани и Студеница претставници приморско-западњачке романско-готске архитектуре у старој Рашкој. О доминацији византијског утицаја на скултуралну уметност Студенице, упор. *В. Марковић*, нав. дело. 46; *Ј. Максимовић*. нав. рад. Зборник Византолошког института. књ. 5, стр. 138; књ 6, стр. 105; Манастир Студеница. 51—52, одељак: *В. Кораћ*, Архитектура и скулптура.

102 *Ф. Месеснел*, на нав. месту.

103 *Ф. Месеснел*, на нав. месту.

104 *Ф. Месеснел*, на нав. месту.

105 *Ф. Месеснел*, на нав. месту; *М. Kašanin*, на нав. месту.

106 *Влад. Р. Петковић*, на нав. месту; *М. Васић*, нав. рад, 254; *М. Kašanin*, нав. рад, 113. О приказу животиња у средњовековном кипарству (лав, медвед, зец, пас, орао и сл.) cfr. *Lj. Karaman*, Pregled umjetnosti u Dalmaciji. Zagreb, 1952, 102—103, sl. 129; *V. H. Debidor*, Le bestiaire sculpte en France. Paris, 1961, 207—290—293; *С. Ненадовић*, нав. дело, 76—77; *Ц. Фисковић*, Романични бестиариј на ренесансном бунару у Дубровнику. — Старинар XX, Београд, 1970, 102.

мору. Исто тако, Бањска је имала обилату декорацију у мермеру прозора и довратника, попут манастира Студенице, по чијем је узору грађена.[107] Свакако је Бањска имала још знатан број фигуралне декоративне пластике у мермеру израђене, која је у бурној манастирској прошлости сасвим настрадала и уништена.

На крају, помињемо, потребну јединственост са скулптуром манастира Бањске чинио је и бањски мермерни иконостас. Трагови тога иконостаса, разастуди су у турско средњовековно доба, на разне стране. Један његов стуб нађен је у Косовској Митровици у варошкој калдрми, а неки фрагменти чак у Вучитрну.[108] Од скупоцене мермерне интарзије, виде се данас само декорације главне апсиде. Она је од квадратних мермерних плоча, у две боје, распоређених у шаховска поља.[109]

VII. ЖИВОПИС

Фрескосликарство манастира Бањске спада у групу фрескосликарске уметности прелазне епохе из краја XIII и почетка XIV столећа. Колика је при томе била улога архитекте Данила, главног заповедника при подизању манастира Св. Стефана у Бањској, засад се незна. Свакако да је била знатна и одлучујућа.[110] Ово се даде закључити по томе, што се Данило старао о свему, што је Бањској било од потребе од уметничких делатности,[111] све се то радило како је епископ Данило наређивао.[112] Васпитник светогорске уметничко-књижевне средине, један од најобразованијих људи свог доба на Истоку међу православним светом, свакоко да је знао и умео утицати на црквени живопис, када се зна да је утацио на архитектуру и декоративну скулптуру.[113] И, као што је извршено зидање Бањске по угледу на Студеницу, тако је свакако морало бити изведено и њено фрескосликарство „на слику Св. Богородице Студеничке". Фреске у Бањској; како мисли проф. С. Радојчић, биле су „исто тако старога стила на златној подлози".[114] Унутрашњост Бањске, била је, све до мраморнога пода, покривена живописом и богатим златним украсима.[115] У историјским изворима се нарочито истиче лепота и богатство „бањског злата".[116] Још је концем XIX столећа С. Новаковић изразио

---

[107] Упор. *Влад. Р. Петковић,* Манастир Студеница. Београд, 1924, 28—29. Са том појавом сусрећемо се у средњем веку и у уметности Јерменије. — Cfr. *J. Strzygowski,* Die Baukunst der Armenier I, 22, 194, 394, 523—526.

[108] *Ф. Мисеснел,* нав. рад, 68; *исти:* Стари српски споменици, 371—372; *M. Kašanin,* на нав. месту.

[109] *Ф. Мисеснел,* Скулптура Богородице у Соколици, 68.

[110] *С. Радојчић,* на нав. месту.

[111] Cfr. *С. Новаковић,* нав. рад. 4—5.

[112] *Данило,* нав. дело, 149—150.

[113] *Данило,* на нав. месту.

[114] *С. Радојчић,* на нав. месту.

[115] *Данило,* нав. дело, 150 и д.

[116] *Љ. Стојановић,* Стари српски родослови и летописи, Ср. Карловци, 1927, 76, упор. *Šafarik, Památky,* на нав. месту: *С. Радојчић,* на нав. месту.

сумњу, да ли у помену бањског злата не треба видети последње популарне одјеке о даровима краљице Симониде, који су били израђени и украшени од злата.[117] До истог је закључка дошао четири деценије иза тога Ђ. Бошковић, описујући остатке фресака у унутрашњости Бањске: „Изгледа према овоме да се чувено „бањско злато“ не односи на живопис, него на нешто друго — можда на црквену ризницу“.[118] Аналогно томе, помињемо, Влад. Р. Петковић држи, да је била знатна улога примене злата у бањском живопису.[119] Из изнетога излази, да је Бањскј по својој сликаној декорацији стилскип ripадала још уметности XIII столећа.[120]

Према истраживањима трагова фрескосликарства у Бањској која је вршио проф. арх. Ђ. Бошковић, у самој цркви под кубетом и у ниши проскомидије, сачували су се трагови фресака. У проскомодији је фигура једног светитеља обучена у дугачку љубичасту тунику нагоре затворено плавом, а доле зеленом позадином. Фрескосликарство Бањске припадало је у основи нароном стилу[121]

Можда се „бањско злато“ односило на златну подлогу важнијих и главнијих сцена живописа, којим је Бањска била украшена, као и на иконостас; али никако се нијде односило на манастирску ризницу.

VIII. МАНАСТИРСКА РИЗНИЦА

Иако су сасвим штури подаци о средњовековној ризници манастира Бањске, они бацају веома значајно светло на овај културни споменик, а тиме употпуњавају општу слику о манастиру Св. Стефана и његовој слави и величини међу средњовековним спомеиицима балканских Словена. Наиме, оно неколико сачуваних средњовековних података о Бањској ризници, јасно говоре о уметничким и културним објектима, знатне историјске и уметничке вредности, које је могао имати и поседовати, само манастир знатне важности, какав је у ствари била средњовековна Бањска.

Први помен о знаменитим културним објектима манастира Бањске, потиче из времена посвећења краља Милутина за светитеља. Чим се то згодило, како то пише његов животописац Данило, и кад је то зачула краљица Симонида, она начини кандило од „многоценог“ злата, и начини покров, такође многоцен и дивно израђен, којим ће се покрити ћивот краљев. Уз то, посла она још поклона, којима ће се почастовати гроб краљев.[122]

---

[117] *С. Новаковић,* нав. рад, 17.

[118] *Ђ. Бошковић,* нав. рад, 171, нап. 6.

[119] *Влад. Р. Петковић,* Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народна, 16; *исти:* Енциклопедија Ст. Станојевића, књ. I, 124—125; упор. *К. Јиречек — Ј. Радонић,* Историја Срба, II 228.

[120] Упор. *С. Радојчић,* на нав. месту.

[121] *Ђ. Бошковић,* нав. рад, 171; упор. *Влад. Р. Петковић,* на нав. месту; Споменици културе НР Србије, 247; *М. Kašanin,* на нав. месту.

[122] *Данило,* на нав. месту; *С. Новаковић,* нав. рад, 16.

О богатој библиотеци манастира Бањске, исто тако мало се зна. Познато је само једно казивање из почетка XV столећа. Наиме, на једном јануарском минеју, међу словенским рукописима у Народној библиотеци у Паризу, постоји запис калуђера Андонија из 1419 год., у коме се о манастиру Бањској каже да је црква запаљена и да су књиге спаљене.[123]

У једном писму Ђ. Бранковића Дубровчанима, после 1443. год., помиње се како је жена војводе Мркше Сићевскога оставила сребрн појас и чашу, са жељом да се после њене смрти предаду црквама у Бањској и Дечанима, о чему деспот Ђурађ извештава да је аманет извршио.[124] Према томе, једна од тих драгоцености припала је ризници манастира Бањске, а друга Дечанима. Како је половином XV столећа манастир Бањска опустео, то је и манастирска ризница у то време сасвим уништена. Тако су заједно са манастирском библиотеком уништене бројне црквене сасуде и утваре цркве Св. Стефана у Бањској.

ЗАКЉУЧАК

Манастир Бањска на Косову, своједобно је био један од најугледнијих манастира у српским земљама средњега века. Зидање манастира Бањске могло је бити од 1312. до 1317. године. То је главна задужбина српског краља Милутина, а посвећена је св. Стефану.

О неимарима манастира Бањске мало се зна. Можда су то били градитељи Дечана протомајстор Ђорђе са браћом Добросавом и Николом, под старањем књижевника Данила II. То је била гробница краља Милутина, а ту је била сахрањена и краљица Теодора, мајка цара Стефана Душана.

Чим је подигнута, Бањска је проглашена за краљевски ставропигијон, и добила је четврто место међу краљевским манастирима. Бањско феудално властелинство било је веома велико.

Међу српским споменицима културе, Бањска је најраније настрадала у доба турске средњовековне најезде, и то за време косовске битке 1389. год. Након тога, све до половине XV столећа, Бањска је појала, а тада је верски живот у њој угашен. Она је постала турска стратегијска утврда, те коначиште и бањско лечилиште, са коришћењем термалних извора топле воде.

Архитектура Бањске заснива се на подобју Студенице, што ће рећи према традицијама старе рашке школе. Њена основа има облик грчког крста. Зидови црквени били су оплаћени мермером црвенкасте, зеленкасто плаве и сивожуте боје. У доба турске владавине, главни део Бањске је претворен у џамију, а параклиси, нартекс и куле претворене су у одаје за становање. Зидови су служили за одбрамбене бедеме новоподигнутог градића.

---

123 *С. Новаковић*, нав. рад, 25—26; *К. Јиречек — Ј. Радонић*, нав. дело, 333.
124 *М. Пуцић*, Споменици српски II, 117; *С. Новаковић*, нав. рад, 30.

Скулптура Бањске има много сродности са скулптуром манастира Студенице. Настала је по угледу западњачке скулптуре, са примесама византијске скулптуре и домаће народне каменорезачке или чекириске уметности рашкобосанске школе. Код бањске скулптуре назиру се трагови стећачке каменорезачке уметности. Има трагова и богумилског поимања, измешаних са сакралним поимањима Светога писма.

Фрескосликарство Бањске почивало је углавном на златној подлози, и спада у уметност прелазне епохе из краја XIII и почетка XIV столећа.

Манастирска ризница била је веома богата са скупоценим сакралним утварама и сасудама. Уз то, Бањска је имала и богату манастирску библиотеку рукописних књига и докумената. Нарочито су биле скупоцене златне и златом украшене сакралне ствари, које је манастиру приложила краљица Симонида, као прилог у време када је краљ Милутин канонизован за светитеља током треће деценије XIV столећа.

Из своје гробнице из манастира Бањске, оснивач овог манастира српски краљ Милутин, у другој половини XV столећа пренет је у Софију, где и данас тамо почивају његове моћи. То је допринело те је његов култ распрострањен како код Срба, тако и код Бугара.

Zusammenfassung:

DAS KLOSTER BANJSKA

Das Kloster Banjska am Kosovo (Amselfeld) war seinerzeit eines der ansehnlichsten Klöster in serbischen Ländern des Mittelalters. Das Aufbauen des Klosters wurde um das Jahr 1312. odre 1313 begonnen und dauerte bis zum Jahr 1316. oder 1317. Es ist die Hauptstiftung des serbischen Königs Milutin und ist dem rechten Zufluss des Flusses Ibar genannt. Über die Baumeister von Banjska ist wenig bekannt. Vielleicht waren sie dieselben, welche das Kloster Dečani erbaut hatten, der Protomeister Djordje samt seinen Brüdern Dobrosav und Nikola, unter der Vorsorge des Erzbischofs und Schriftstellers Danilo II. Es war die Gruft des Königs Milutin und hier wurde auch die Königin Theodora, Mutter des serbischen Kaisers Stephan Dušan, begraben.

Sobald es errichtet worden war, wurde das Kloster Banjska für das königliche Stauropygion erklärt und erhielt die vierte Stelle unter den königlichen Klöstern. Das Lehensgut des Klosters war sehr umfangreich.

Unter den serbischen geschichtlichen Denkmälern, hatte dieses Kloster am ehesten gelitten, zur Zeit der türkischer Invasion im Mittelalter, und zwar während der Kosovo-Schlacht im Jahre 1389. Auch nachher, aber, bis zur Mitte des XV. Jahrhunderts, wurde in ihm Gottesdienst abgehalten und dann erlosch das religiöse Kirchenleben in diesem Kloster endgültig. Es wurde zu einer türkischen strategischen Festung und zur Zollstation zwischen den türkischen Verwaltungsgebieten in Bosnien auf der einen, und in Serbien und Mazedonien auf der an-

deren Seite. Es übernahm auch die Rolle eines Nachtlagers für die Reisenden und eines Kurorts für die Kranken (neben dem Kloster befindet sich eine Thermalquelle). Banjska hat sehr gelitten während der österreichisch-türkischen Kriege 1680—1739, sowie zur Zeit des ersten serbischen Aufstandes 1804—1813, so dass es heute in etwas restaurierten Trümmern steht.

Das frühere Bistum von Banjska wurde seit 1317 abgeschafft und das Kloster wurde zu einer Abtei, deren Äbte das Kloster und sein Lehensgut verwalteten bis zur Mitte des XV. Jahrhunderts.

Die Architektur von Banjska erinnert an jene von Studenica, das heisst das Kloster wurde in den Traditionen der alten Schule von Raszien erbaut. Sein Grundriss hat die Form eines griechischen Kreuzes. Die Kirchenwände waren mit rötlichen, grünnlich-blauen und grau-gelben Marmorplatten verkleidet. Zur Zeit der Türkenherrschaft wurde der Zentralbau von Banjska in eine Moschee vermandelt, während die Apsiden, die Vorhalle und die Türme zu Wonhräumen und die Mauern zu Schutzwällen der neuerbauten kleinen Burg wurden.

Die Skulptur von Banjska ist mit jener von Studenica nahe verwandt. Sie entstand nach dem Vorbild der westlichen Bildhauerei mit den Beimischungen der byzantinischen Skulptur und der einheimischen Steinmetzkunst der raszisch-bosnischen Schule. Bei der Skulptur von Banjska ahnt man die Spuren der Stećak Steinmetzkunst (Stećak = frei stehende Grabsäulen). Es gibt auch Spuren der Bogumilen Denkart, mit den sakralen Ideen der Heiligen Schrift vermischt.

Die Freskomalerei von Banjska beruhte hauptsächlich auf goldener Grundlage und gehört zu der Kunst der Übergangsepoche am Ende des XIII. und am Anfang des XIV. Jahrhunderts.

Die Schatzkammer des Klosters war sehr reich mit kostbaren sakralen Kirchengeräten und — gefässen. Ausserdem besass Banjska auch eine reiche Bibliothek mit vielen handschriftlichen Büchern. Besonders kostbar waren goldene und mit Gold verzierte Kirchengegenstände, welche die Königin Simonida dem Kloster spendete, als ihre Opfergabe zur Zeit als der König Milutin kanonisierte wurde, im Laufe des dritten Jahrzehnts des XIV. Jahrhunderts.

Aus seiner Gruft im Kloster Banjska wurde dessen Gründer, der serbische König Milutin, zu Anfang der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts (im Jahre 1460.) nach Sofia übertragen, wo sein Heiligengebein noch heute ruht. Diese Tatsache hat zur Verbreitung des Kultes dieses Heiligen sowohl bei den Serben, als auch bei den Bulgaren sehr viel beigetragen.

T. P. Vukanović

Illustrationen:

Skizze 1. Grundriss der Kirche des Heiligen Stephans — Kloster Banjska.

Skizze 2. Ehemalige Ansicht der Trümmer des Klosters Banjska (Anfang des XX. Jahrhunderts).

Skizze 3. Skulptur der Heiligen Mutter Gottes von Banjska mit dem Christkidn — von vorn — zur Zeit in Sokolica, Dorf Boljetin — Kosovo.

Skizze 4. Löwe vom Portal des Klosters Banjska.

Skizze 5—6. Reste der Tierdekoration der Plastik von Banjska.

Abb. 1. Panorama des Klosters Banjska (Fot.: I. Vuković).

Abb. 2. Kloster Banjska (Fot.: Anstalt für den Schutz der Kulturdenkmäler von Kosovo).

Abb. 3. Skulptur des Heiligen Mutter Gottes von Banjska mit dem Christkind (zur Zeit in Sokolica, Dorf Boljetin — Kosovo).

Abb. 4. Reste der dekorativen Tierplastik des Klosters Banjska.

Abb. 5. Reste der dekorativen Plastik des Klosters Banjska.

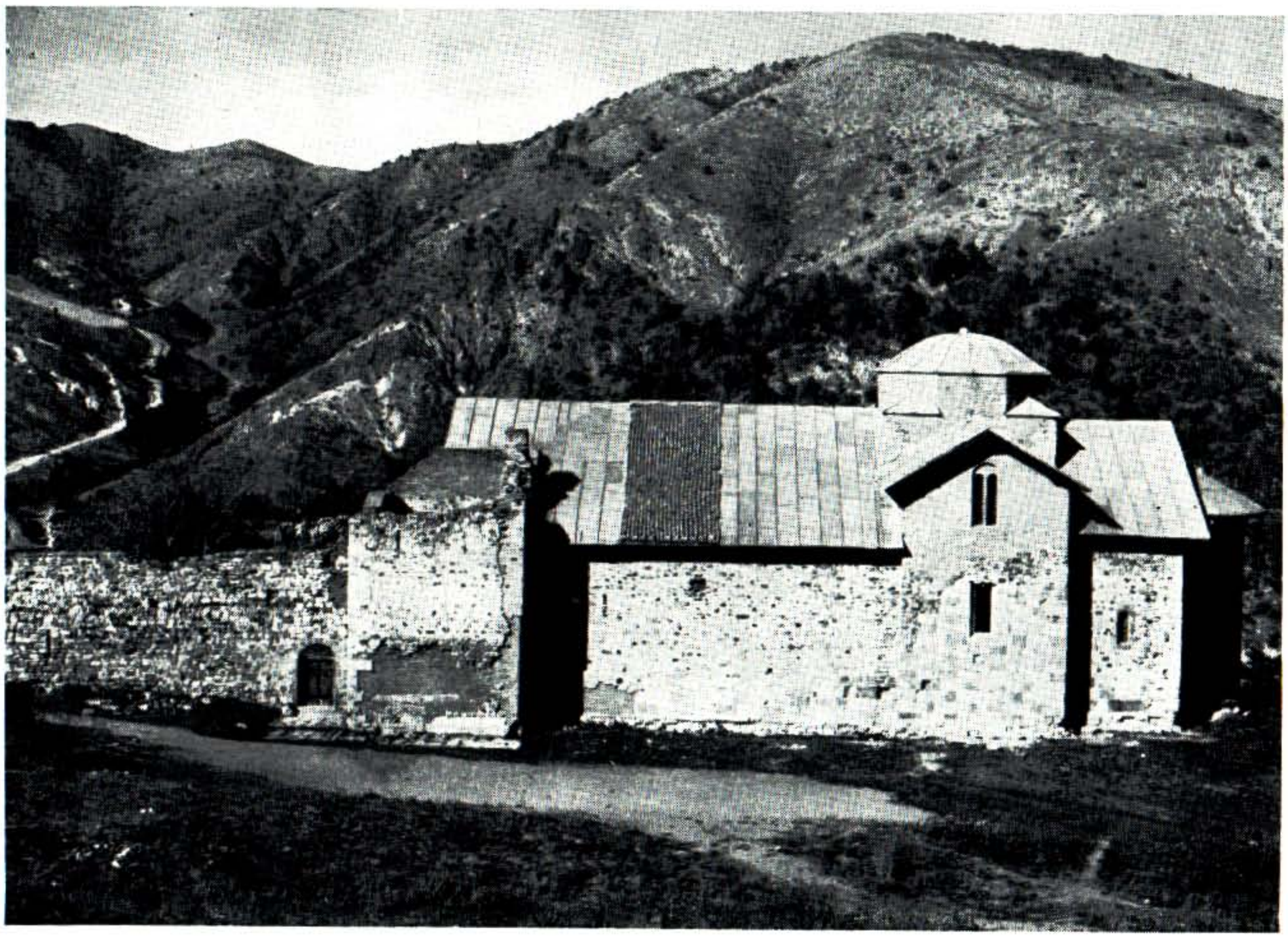

Фото: И. Вуковић

Сл. 1. Панорамски изглед манастира Бањске

Фото: Завод за заштиту споменика културе Косово

Сл. 2. Манастир Бањска

Сл. 3. Скулптура Св. Богородице Бањске са Христом (сада у Соколици, село Бољетин — Косово)

УВОД

После вазалног осамостаљења у границама београдског пашалука, 1820, год., и присаједињења „шест отргнутих нахија“, године 1834. један је од највећих догађаја у историји Кнежевине Србије XIX столећа — ослобођења четири округа, 1878. године. Са овим етничким узрастањем и територијалним проширењем Србија постаје важан политички, војнички и економски фактор на Балкану. Поробљени народи турским феудално-војничким господарством, и тешко притиснути непросветћеношћу немерљивих снага и источњачко-фаталистичким феудалним поимањима почињу сада гледати у Србији покретача и моћног помагача њихових ослободилачких покрета и жеља. Свесна те мисије, и као нација опојена романтизмом рушења и разарања Отоманског Царства, српска држава не затвара своје границе, напротив, покушава да их шири и на северу и на југу, на све стране где је била убеђена да има Срба и српског православља“. У оваквој констелацији мисли, хтења и моћи за српску буржоаску политику Врање на јужном крајишту Србије, сагледано је као изванредно упориште за настављање борбе ради „остварења битних интереса Србије и српске народности у отоманским областима.[2]

Одмах по уласку војних јединица пуковника Ђорђа Влајковића у Врање, 31.I 1878. год., формирала је Врховна команда војну управу[3], која преузима послове вонјог карактера до 4. априла поменуте године,[4] не мешајући се у послове грађанске управе, на чијем је челу Мато Радовић, „изасланик Владе“, касније окружни начелник врањског округа. У низу послова, међу којима завођење реда, попис турске имовине, подела господарских имања итд., Радовић формира врањски округ из три среза: оногошко — пољаничког са седиштем у Врању и 5904 пореске главе, власинског са 4271 пореском главом и седиштем у Сурдулици и пчињског среза са седиштем у селу Шаинцу и 6331 пореском главом.[5] У новоформираним срезовима Радовић је поставио

Коришћена је архивска грађа, литература и мемоарске речи учесника и савременика догађаја и људи о којима је реч. Посебну захвалност дугујем на помоћи које су ми пружили академик Миодраг Ибровац, Стојан Стојановић, професор ВПШ у Бреограду, Стана Нешковић, проф. гимназије у пензији и други. Исто тако, захвалан сам и Државном архиву СР Србије, који ми је омогућио рад на овом проблему.

На крају, помињем и другарску предусретљивост Т. П. Вукановића, одговорног уредника Врањског гласника, на чију сам се иницијативу подухватио овог рада, као и чији су ми савети и мишљења о раду били веома корисни, по којима сам рукопис и дотеривао.

Језик старијих рукописа мењао сам само унеколико. Савремени правопис нисам могао увек применити када се радило о текстовима рукописа, јер би се и значење речи мењало у том случају. Стари датум ретко сам мењао и то сам у раду нагласио.

[2] Да СРС ПО 64/82.
[3] ДА СРС ПО 64/82.
[4] ДА СРС ПО 64/432.
[5] ДА СРС ПО 64/432.

среске власти и дао им упутства организације новог реда и поретка на границама према двема државама. Српски врањски округ се територијално поклапао са турском врањском казом, која је припадала нишком мутесарифлуку косовског вилајета. На том подручју од 4198 км², на коме је живело 67906 становника,[6] сада није радила ниједна основна школа. Радовић је, по налогу Милорада Шапчанина, секретара Алимпија Васиљевића, министра српске владе при Врховној команди, започео почетком фебруара организацију школства на читавој територији врањског округа. Почетком септембра 1878. год. отворено је 9 школа које су започеле норамлан рад.[7] Иако је била ратом осиромашена и без довољно учитељског кадра, Кнежевина Србија је упорно покушавала да на ослобођеној територији што пре и што више отвори школа. Према попису Војне управе 1878/79. школ. године било је дорасле деце за школу у врањском округу 8743. од којих је сада пошло у школу свега 4,09%. У пиротском округу било је 10029 дораслих дечака за школу, а уписало их се у школу 5,31%, док је у топличком округу од 9553 дораслих дечака пошло у школу свега њих 2,47%.[8] За обухватање школом толиког броја дечака и девојчица требало је одиста много средстава, много учитеља, школских зграда и још много чега нужног за рад у модерној школи. Србија није била моћна да изврши школске обавезе, које је имала као ослободилац подручја на коме је било толико деце дорасле за школу, а без иједне затечене школе.

Неписменост је имала огромне размере. Начелник Радовић се жали министру унутрашњих послова да не може наћи овде писмених људи којима би поверио администрацију нове власти и додаје да се и „попови не примају у општинске одборе, јер су неписмени па их је срамота да то признају.“[9] Народна рачуница био је рабош а литература у сто кућа по један вечити календар. Није било боље ни у Лесковцу. Отуда се жали владин изасланик Марић „да у Лесковцу нема ни мастила ни хартије“ те моли министра унутрашњих дела да му хитно пошаље „бар један пакет хартије и неку флашу мастила.“[10] Године 1878. дућани у новоослобођеним варошима били су празни, турски бегунци са пратећим башибозлуком опљачкали су и однели

---

[6] Државопис Србије, војни попис, 1878. год. Документ у ДА СРС ПО 64/432 је војни попис вршен иза српскотурског рата 1877/8. вод. По њему, 1877. год. врањски округ је имао 30061 мушкараца хрошћана и 12502 мушкарца мухамеданца. У самом Врању живело је по овом попису 10345 душа Срба, Турака, Јевреја, Черкеза, Грка и Цигана, а варош је имала 2500 хришћанских и 800 мухамеданских кућа.

[7] Према извештају школског надзорника Просветни гласник 1883. год. постојала је и једна основна школа Црновунаца, приватна, и њиховом катунском насељу на Варденику. Учитеља су сами плаћали, наставни језик био је у њој грчки а наставни план и програм су грчког порекла. Видети и Врањски гласник, свеска III, 1967, страна 287. и даље.

[8] ПГ 1880. г. стр. 295.

[9] ДА СР СДП МПС (Деловодни протокол министарства просвете) број 5223, 23. јануара 1878.

[10] ДА СРС ПО 64/293.

све што се могло и нашло, а имало вредност. Нова српска власт у овим окрузима морала је свестрано и доста дуго радити и давати да би колико-толико нивелисала нивое економског, културног и просветног успона становника новооослобођених крајева Кнежевине Србије. Та настојања нису ишла ни без тешкоћа ни без дужег времена. После ослобођења господарска земља је дата сељацима, али су је они морали платити.[11] Поред осиромашења у рату и пљачке у завршним данима рата од стране непријатеља, који се повлачио, наишла је исплата аграрног дуга. Све то је толико осиромашило, иначе сиромашне. становнике врањског округа да су морали напустити своје домове и ићи у печалбу. О томе пише школски надзорник нишког округа 24.VII 1882. год.: „У сиротним брдским крајевима из којих мужеви обично иду у дунђерлук и ћерамицилук, деца долазе у школу само од почетка децембра до великог поста, па престану и остаау кући да гледају стоку и раде јер им родитељи тада у печалби аргатују.“[12] Школски надзорник Стево Чутурило 1885. године јавља да у Врању „не иде у школу 56 ученика“ и додаје да су то „бегуначка деца веома сиромашна и болешљива.“[13] у Врању су 1884. године ђачки родитељи издржавали казну у затвору за недолажење њихове деце у школу „само зато што нису имали пара да казну плате.“[14]

Стално осипање ученика, немање потребног броја школа и бежања од школе као проблеми остају и касније непревазиђени и несавладани. Године 1889. у врањском округу било је дорасле деце за упис у I разред основне школе 10489. Од тога броја уписано је њих свега 10,22%.[15] Годину дана раније директор Гимназије у Врању саопштава министру просвете: „Што је овако мали број благодејанаца не треба мислити да је ово зато што овде нема сиротиње. Мени се чини да је сиротиња главни узрок што ова школа скоро неоправдано има мали број ђака.“[16] Исту констатацију имамо и у извештају директора школе 1890. год. „Могу по уздано рећи да је већина ђака сиромашна и да зато напуштају гимназију и одлазе на занат“.[17]

У таквим условима и околностима, које су их пратиле, није био лак посао захвата борбе против заосталости и неписмености на подручјима ослобођеним од петовековне феудалне турске управе. Једна гранитно снажна традиција и једна дуга и тирански моћна етика кочиле су људска настојања ослобођења од њих. О свему томе понешто је уочио и евидентирао хроничар врањског краја, Врањанац Бора Станковић. Његова саопштења о божјим људима, траварама, покло-

---

[11] Милован Спасић, Подаци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима округа топличког и врањског за време турске владавине, ГСУД. LXXI, Београд 1890.

[12] ПГ. 1882. стр. 751.

[13] ПГ. 1883. стр. 239.

[14] ПГ. 1883. стр. 241.

[15] РГ. 1890. стр. 189.

[16—17] ПГ. 1890. и П.Г. 1887, извештаји старешина школе.

ницима у Прохору Пчињском, неизлечивим болесницима, снохачењима, турчењима и бежањима преко гранизе, о мотикаркама и хаџикама, о скоротечцима и боемима по друмским хановима — су више но фактографија једног света што одлази, али споро, тромо и отпорно.

Ђорђе Ничић је пре Станковића записао своја виђења у врањској средини. Он је пре Бориног уписа у гимназију, између 1881. и 1886. године, као просветни, школски и јавни радник у свом бележнику, поред осталог, забележио и ово: „Четири године нисам из ове вароши изашао. Четири године живим у овој средини у којој се бије борба између Истока и Запада, између личности и целине, страсти и морала.“[18] Ничић је основао у Врању хор, њим дириговао и управљао. Чорбаџије његову културну мисију нису разумели па су негодовали. Против њих је морао водити тешку борбу, јер окове једне окамењене традиције није било лако ломити. У свом бележнику Ничић је забележио приликом првог бала, који је хор организовао занимљив детаљ. Наиме, после концерта настала је игранка. Чиновници и официри почели су да играју са женама и девојкама окретне игре. Први пут су то виделе Врањанке па су се запрепашћењем шапутале: „Ја ги, ја ги! Ал се загрлише!“ Иначе, „Врањанке су на концерте долазиле са бебама у наручју и дојиле су их с времена на време по полумрачним угловима кафане.“[19] Тако је Ничићу Ђорђу било досуђено да први отвори школу, која ће деценијама водити упорну борбу против заосталости и да ту борбу сам започне ето, песмом и игром, а онда и науком као изразима и највећим достигнућима ослобођеног човека. Тековине наших дана коренима својим досежу у пионирске дане и напоре Гимназије и Ничића, започете пре толико деценија.

ОСНИВАЊЕ И РАЗВОЈ ВРАЊСКЕ ГИМНАЗИЈЕ

Историјски токови отварања, узрастања и формирања Гимназије у Врању тесно су повезани са општим друштвеним кретањима Србије, која је у времену од 1878. па до 1915. год. имала бурне тренутке како у својој унутрашњој тако и у спољној политици и општој националној динамици. Револуционарна идејна струјања, размирице режимских партија и неугашена династичка трвења разарали су снагу Србије. У таквим условима школство је успевало да налази себе и да не сустане у свом ходу, захваљујући у првом реду напреднијим друштвеним снагама, које су, оправдано, виделе у просвећивању народа будућност и Србије и српског друштва.

---

[18] Биографија Ђорђа Ничића, рукопис који ми је аутор Драган Ничић професор Металуршког факултета у Бору ставио на коришћење, на чему му се захваљујем.

[19] Драган Ничић, цит. рукопис.

Одмах по ослобођењу, 1878. год. отворена је седморазредна гимназија у Нишу, а наредне године ниже гимназије у Лесковцу и Пироту. Отварање гимназије у Врању наишло је на тешкоће, које се не би могле приписати просветном врху Србије, напротив, тешкоће су потицале више од стране врањских чорбаџија, који нису хтели, гимназије ради, подносити материјалне жртве. Лесковачка општина је 1879. год. понудила 2000 цесарских дуката и плаћање чак и наставника, за отварање гимназије, поред гимназијске зграде и школског намештаја. Општина у Врању „није могла" наћи ни зграду за гимназију. Ћифтизма је било и у Нишу. Тамо је крајем XIX века општина одбила издржавање школа да би тим приморала државу да јој врати приходе од трошарине, које јој је узела. Општина у Врању очекивала је да се држава постара и о гимназијској згради и о школском намештају. У извештајима школског надзорника 1883, а и директора Гимназије 1888. год., налазимо предлоге да држава подигне не само гимназијску зграду већ и све школске зграде у врањском округу с тим да их касније отплаћају општине, „како је то пре 1878. године радило бугарско министарство просвете".[20]

Званични Београд је био заинтересован за отварање гимназије у Вању поред осталог и из пропагандних разлога, али је више у овом тренутку био ангажован питањем отварања у Врању, као географски најпогоднијем месту на граници према Турској, средње школе за школовање младића са турске територије, који би по завршетку школе имали отићи у свој завичај да у њему учитељују, попују и у исто време србују. У прилог очекивања, државне интервенције ишли су и неки стварни догађаји. Трећег марта 1879. год. формиран је у Врању Пододбор централог Одбора у Београду за просвећивање нашег народа у Турској Империји. У исто време су теолози: Милорад Шапчанин, Димитрије Јосић, архимандрит Нестор и филолог Милош Милојевић, тада истакнути политичари и носиоци идеја националног романтизма, поднели предлог за отварање богословско-учитељске школе у Врању[21]. Влада је предлог прихватила и већ 12. III 1879. наложила окружном начелнику у Врању да за ову школу што пре нађе зграду, било да се она узме из стамбеног фонда конфискованих труских кућа, било да се откупи као господарска својина или узме по закону о експропријацији.[22] Поводом тога у Просветном гласнику за 1880. год. на 33. страни објављено је за јавност саопштење: „Као што смо поуздано извештени књажева влада наредила је да се у Врању спреми зграда за Богословско-учитељску школу, која ће се тамо отворити почетком нове школске године, и то одмах са два разреда, једним одељењем за ниже и једним за више разреде према законском предлогу који је поднесен народној скупштини, но који

---

[20] ПГ 1887, стр. 527.
[21] ДА СРС МПС Ф X-200/1880.
[22] ДА СРС МПС Ф X-200/1880. и ПО 60/202.

због многих других пречих послова није могао за трајања прошле скупштине доћи на ред.“ Очигледно, политички разлози су били против отварања ове школе у Врању на граници Бугарске која је била незадовољна одлукама берлинског конгреса и Турске у којој није престајао прогон српских учитеља. Питање зграде у Врању или Лесковцу било је само тренутно актуелно, иначе, већ наредне године по-све безначајно. 7. XI 1880. године на питање министра грађевина да ли још постоји интерес за отварање ове школе у Врању, пошто је оно било ангажовано да експропријацијом обезбеди зграду и адаптира је за школу, министар просвете је одговорио: „За сада се та школа неће дизати у Врању. Ако се буде дизала дићи ће се у Нишу“.[23]

Врање је, ипак, и даље остало за српску спољну политику „згодно место за већ ослобођени део Старе Србије и капија на коју се најлакше даје култура, наша велика српска мисао пренети у Скопље, Гињилане, Кратово, Призрен, Куманово, итд.“[24] Врање ће касније постати и упориште за организовано слање комита на турску територију, а и других пропагандно-политичких активности Србије у вези са буђењем хришћана на отоманској територији за ослободилачке покрете. Сада је Стојан Новаковић сагледао немирне тренутке српске спољне политике па је место отварања богословско-учитељске школе у Врању намењо отварање гимназије, стварајући на тај начин услове за мирније односе са Турском са којом ће се нешто касније постићи тешњи и присније политички односи из којих ће настати отварања српских конзулата у Приштини, Скопљу и Битољу, отварање српских гимназија у Солуну, Скопљу и Пљевљима и великог броја основних школа на територији Турске.

Пошто су отпале све комбинације врањске општине о повезивању отварања двеју средњих школа у Врању из државних средстава а притешњена молбама грађана, који су имали дораслу децу за гимназијско школовање, општина је 14. VI 1879. год. поднела окружном начелнику захтев за отварање гимназије, ове садржине:

„Одбор ово општински у договору са ово општинским судом донео је закључење по коме су решили да се умоли влада његовог височанства књаза да у овој вароши установи једну полу гимназију, а да ће за школу општина набавити зграду. Суд ово општински шаљући начелству молбу горе закључене на даљи рад у исто време понизно га моли да и оно са своје стране потпомогне жељу овдашње општине.“[25]

Молбу општине, коју су потписали председник А. Цуверовић и деловођа Настас Марковић, спровео је министру просвете и црквених дела начелник округа врањског под бројем 3175 г. 15. јуна 1879. год. са следећим текстом:

---

[23] Цит. документат. Од иницијатора отварања богословије у Врању био је и Д. Јосић свршени студент Духовне академије у Кијеву, учитељ у Пчињи марта 1879. год. са конспиративним затаком, који је имао на тамошњој српској граници.

[24] ДА СРС МПС Ф-200/1880.

[25] ДА СРС Ф XII — 104/1879; ДП МПС БР. 3156/1880.

„Господину министру просвете и црквених дела

Суд општине врањске са писмом својим од јучерашњег датума број 968 послао је начелству ово закључење Одбора општине врањске са молбом да се исто закључење господину министру на решење и одобрење пошаље. Из закључења општине г. министар ће изволети видети како се општина врањска моли, да се овде у Врању, једна полугимназија установи, па пошто се општина склања, да о своме трошку набави зграду за школу, начелник је по-низног мишљења да би требало установити овде у Врању, једну полугимназију.“[26]

Министар просвете је прихватио молбу врањске општине али је затражио од ње да пре отварања гимназије обезбеди одговарајућу зграду за школу и набави потребан школски намештај. Тај акт гласи:

„Начелнику округа Врањског

Врање

„Услед молбе општине врањске коју ми је начелник 15. прошлог месеца под бројем 3175 доставио Влада његовог височанства књаза желећи унапредити просвету у тамошњим нашим крајевима, одлучила је и у званичним новинама објавила, да се у вароши Врању, отвара Нижа гимназија. Влади је веома пријатно било што је питање о овој школи покренула сама општина, јер је то видљив доказ њезине љубави према просвети и тежње да је што пре пресади у својој средини.

Но да би се могла ова корисна школа, што скорије отворити, потребно је да општина спреми зграду и друге школске потребе. Стога ће начелник препоручити јој да нађе у вароши једну засебну и довољно пространу и светлу кућу у којој би се гимназија могла за сада сместити. Ова кућа ваља да се окречи, да је с добрим прозорима, патосима и пећима снабдевена и да се одсвуда огради. Осим 2—4 собе за предавања, треба у њој да буде соба за канцеларију, за књиге, научна средства и за фамулуса. Кућа треба да је сасвим спремна и уређена до половине августа. Кад све буде у свему реду, начелник ће ми јавити, а онда ће се именовати наставници и учинити даље што треба Међутим нека начелник с представницима општине још сад размисли о зидању нове зграде за гимназију, о величини грађевине, о времену када би се могло приступити зидању зграде и о месту где би се дала најзгодније постројити па какав резултат буде, начелство ће ми својевремено јавити.“[27]

Општина је затражила да се административним путем узме за гимназију црквена зграда, звана „митрополија“, истичући да је она школска, односно општинска својина и да може у овом случају послужити за гимназију. Министар је одбио предлог ове зграде, јер је већ раније добио званично обавештење да је и за основну школу неприхватљива. Општина је обавестила начелника да другу зграду за сада не може наћи а начелник је по дужности јавио министру просвете 19. VIII 1879. год. бр. 2744:

---

[26] ДА СРС МПС Ф IV-78/1883.

[27] То исто.

„Општина овдашња није спремила зграду за гимназију и друге потребе, а то с тога што вели да нема друге куће за ту сврху сем оне у којој седи администратор и ствар је на решавању код г. министра просвете и црквених послова.“[28]

После овога обавештења министар је одложио отварање гимназију у Вању школске 1879/1880. године.

У пролеће 1880. године општина у Врању је настојала да питање отварања гимназије повеже са отварањем богословско-учитељске школе те је предузела кораке добијања зграде у којој се налазио окружни суд. Та зграда је била конак Дилавер-бега[29] и већ је била предузета од сопственика. О томе наводимо званичну преписку:

„Начелнику округа Врањског

Врање

На молбу ове општне начелник је преписом од 15. VII пр. год. № 3737 саопштио суду овоме одобрење господина министра просвете и црквених послова да се у овој вароши отвара нижа полугимназија.

Прошле године остала је ова жеља општинска неостварена с тога, што општина поред све добре воље и труда није могла за времена наћи у вароши једну удесну кућу за гимназију, пошто је и начелству познато, куће и зграде су у овој вароши кроја турскога, па потоме незагодне и неудесне, за овако племениту цељ, а што су биле боље, те су раније, заузете за државна надлештва.

Но како је општина ову потребу поставила себи у најпречи задатак то јој је испало за руком, да узме под закуп добро познату кућу Дилавербега, где је сада Окружни суд, који ће се одавде кроз кратко време иселити у другу зграду за се најмљену. Ова кућа коју општина уступа држави за намењену просветну цељ, постоји у средини вароши, двокатна је, патосана и добро оправљена, имаде јаку ограду, пространу авлију и сувишне комоције. Али доњи кат који имаде пространа конк и 7 одељења довољан је за смештај одобрене гимназије, а горњи кат, који имаде та иста одељења, могао би за време послужити за смештај богословије, која је по срећном и брижном старању наше високе Владе одобрена у овој вароши, за веће умно унапређење ових новодобивених крајева.

Уједно суд има част известити начелство да код намере општине да ову кућу купи за сада општина нема потребу да промишља о месту и градњи нове куће за гимназију као што је то суду напред поменутим преписом начелства наређено.

Према наведеном, пошто је општина са своје стране постављени јој услов испунила, суд понизно моли начелство, да изволи доставити господину Министру просвете и црквених дела жељу овдашњег грађанства, да се полугимназија што пре отвори, како би предавања за I разред могла отпочети ове школске године те да се овдашњој омладини дадне најскорија прилика, да окуси сласти науке и благодети просвете на славу и хвалу нашег витешког избавиоца и његове мудре и просвећене Владе, који се тако брижно и очински старају да новоослобођене грађане умно просвете, па тако и незнања ослободе.

---

[28] ДА СРС ДП МПС БР. 4254/1879. и БР. 4196/1879.

[29] ДА СРС Ф-200/1880.

Што се тиче богословије, коју је Влада сама по своме нахођењу намерна завести овде, општина се и њој радује па исто така журно и нестрпљиво очекује, да је види у својој средини.“[30]

Ову молбу општине број 1208 од 28. априла 1880. год. начелник је спровео и са убедљивом препоруком № 3189 од 30. IV. 1880. год. упутио:

„Господину Министру просвете и црквених дела

Београд

Господин министар из раније преписке увериће се, да се по одлуци Владе његовог височанств књаза а сходно препису од 6. VII прошле године, № 2743 није могла отворити у прошлој години нижа гимназија овде у Врању, само с тога што општина врањска није могла наћи удесну зграду за ову школу.

А сада као што ће видети господин министар из приложеног акта општинског суда у Врању уверити, општина је нашла зграду и узела под кирију неког Дилавер-бега, бившег Турчина, у којој је сад окружни суд смештен.

Кућа ова тако је пространа и у свему удесна, да се у истој комотно и Нижа гимназија и Учитељско-богословска школа сместити могу. Па како је за сада ово оружје узело већ другу зграду, и до који дан ће се суд иселити из ове куће, тако начелство у свези извешћа овога од 8. ов. мес. № 1995, а у одговору на препис господина министра, да се по изјављеној жељи општине врањске на сваки начин почетком ове школске године у згради овој коју је општина нашла и држави бесплатно уступила, Нижа гимназијја у Учитељско-богословска школа отворе.“[31]

У току преписке и повезивања питања отварања ових двеју школа праћеног озбиљним тешкоћама прошло је и лето 1880. године те у Врању није отворена гимназија ни школске 1880/1881. године.

Видевши да од државног учешћа при куповини Дилавербеговог конака ради отварања учитељско-богословске школе нема ништа, општина врањска сама решава питање ове зграде и потом подноси захтев окружном начелнику да изврши код министра просвете реализацију већ обнародованог решења о отварању гимназије у Врању 1879. године. Овај захтев начелник је 1. јуна 1881. год. под № 3972 упутио министру просвете и црквених дела са својим образложењем:

Господину Министру просвете и црквених дела

Београд

„Општина врањска тежећи за просветом своје омладине, још у 1879. год. молила је да се у овдашњој вароши отвори гимназија. Услед те њене молбе г. министар просвете и црквених дела преписом од 6. VII 1879. год., број 2743 начелству је, а и општини, јавило да је Влада његовог височанства књаза желећи унапредити просвету у овим крајевима, одлучила и у званичним новинама објавила да се у вароши Врању отвори нижа гимназија.

---

[30] ДА СРС МПС Ф IV-149/1880.
[31—33] ДА СРС МПС Ф-IV-149/1880.

Но да би се ова корисна школа што скорије отворила г. министар препоручје да општина нађе за то удобну кућу и спреми школске потребе. И код најбоље воље општина оне а ни прошле године није могла спремити кућу за смештај одобрене гимназије, а ове године спремила је и суд општине својим извешћем од данашњег јавља да општина има оправну и сасвим спремну зграду на два спрата за смештај школе, и одбор општински да је одлучио да се горњи спрат ове зграде од пет великих и четири мања одељења уступи за смештај већ одобрене гимназије, па је молио начелство за дејствовање да се за ову годину отворе два разреда гимназије, тј. I и II, јер за ова два разреда има ђака, а други два разреда доцниае да се према потреби отворе.

Пошто општина има спремну и удобну зграду за сметшај гимназије, а има и ћака за I и II разред гимназије, то на основу молбе овдашње општине а у интересу просвете у овом крају, част има начелство замолити господина министра просвете и црквених дела да изволи за ову годину у овдашњој вароши отворити I и II разред гимназије и поставити потребне професоре, како би се од 15. августа могао отпочети упис, а 1. септембра предавања, јер би врло штетно било и даље оставити ову варош и округ овај као граничан без гимназије и могућности за веће школовање овдашње младежи.“[32]

На молбу општине од 1. јуна министар просвете није одговорио, скоро месец дана, па је општина узнемирена дугим чекањем упутила директно министру просвете телеграм датиран са 1. јулом:

„Још првог прошлог месеца општина је преко начелства поднела молбу господину министру за отварање два разреда гимназије ове школске године, почем је зграда у свему готова. Данас пак учтиво се доставља да су и сва учила готова.“

Иако је одговор на телеграм био плаћен министар просвете није одмах одговорио. Разлози овом одлагању непознати су нам али ће бити да су повезивани у министарству просвете са питањем отварања учитељске школе која је ове јесени отворена у Нишу. Председник општине у Врању, Јања Миленковић, био је категоричан па је поново 1. VIII 1881. године упутио телеграм, са плаћеним одговором, министру просвете, ове садржине:

„Други пут се моли учтиво министар за наређење да се још овога течаја отвори гимназија из призрења на велики број сиротних ученика. Пошто је општини нужно решење, то се учтиво моли министар да општину телеграфским путем извести, а одговор је плаћен.“[33]

Министар просвете и црквених дела, Стојан Новаковић, је једва дочекао иницијативу врањске општине те је у границама својих могућности настојао да у Врању отвори гимназију, још ове године, после две године преписке са врањском општином без већих резултата. Сем тога Новаковић је осећао и факат одустајања отварања у Врању школе за свештенике и учитеље што се могло протумачити и као акт политичке незрелости, па и обмане Врањанаца. Али, у међувремену од 1879. до 1881. год. настале су и неке тешкоће, а наиме, ранија одлука о отварању гимназије у Врању била је већ застарела и требало је затражити нову од скупштинског законодавног тела. Сем тога, недостајали су и предавачи, а и оно што би их се могло наћи одбијало је и иде у Врање, тада беспутно и далеко мес-

то Србије, конзервативно и гранично, изложено продорима оружаних банди са турске територије, једном речју „право место заточеништва.“[34] Ти бројни разлози мотивишу условну одлуку министра просвете, коју је упутио начелнику врањском 5. VII 1881. год. П. бр. 4839:

„За нижу гимназију у Врању треба законодавна одлука која још није изашла нити може изаћи, пре састанка Народне скупштине. Међутим Влада његовог височанства има разлога и пре законодавног решења отворити нижу гимназију у Врању само ако се могу наћи наставници у којима је сада оскудица. За тај случај општина ће се постарати да нађе зграду за школу и да набави у своје време друге потребе.“[35]

Свега три дана касније, 5. августа 1881. год. после овог акта министар просвете је обавестио начелника округа врањског актом број 4992 следеће:

„У вези мога писма од 5. августа ов, год. № 4839 јављам начелнику да се почетком нове школ. год. отвара у Врању први раз. гимназије. За предавача је постављен Ђорђе Ничић и као старешина, а други ће се предавачи поставити. Он ће у своје време доћи доцније у Врање, да отпочне упис и предавања у првом разреду. Начелник ће о томе известити општину и ћачке родитеље који имају спремну децу за I разред гимназије, како их не би на другу страну послали. Општини пак препоручите да спреми што пре потребну зграду за I разред гимназије с довољним бројем соба, за тај завод и потребан намештај школски.“[36]

Министар просвете је обавестио начелника у Врању 25. VIII ов. год. да је за I разред врањске гимназије отворио за ову рачунску годину кредит у износу од 1200 динара код министарства финансија.

Посебним актом министар је 8. VIII 1881. год. № 4990 обавестио окружног начелника неготинског:

„Господина Ђорђа Ничића из Неготина који је свршио школе на страни, поставио сам за предавача Ниже гимназије у Врању. Начелник ће му предати ово писмо пошто ће он за сада тамо у Неготину бити и препоручивши му да се пожури на своју дужност јер је крајње време томе.“[37]

Ђорђе Ничић је био либерал и државни питомац за време студирања у Минхену, а касније и народни посланик на листи либерала за округ пиротски те је Новаковић у њему нашо погодну личност за организовање рада врањске гимназије и њену идеолошку улогу у врањској средини. Призвуци топлијих осећања откривају се и у писму упућеном Ђорђу Ничићу 8. VIII 1881. год. № 4990:

---

[34] Када је Михаило Ђуровић, старешина Гимназије у Лесковцу био одређен за министровог изасланика за основне школе у врањском округу, морао је ићи путем преко Кукавице и Пољанице уз пратњу, ради обезбеђења животне сигурности од пљачкашких банди. О томе види Настава, часопис Педагошког друштва Србије и Црне Горе, 1969. године „Деведест година Гимназије у Лесковцу“ стр. 258.

[35] ДА СРС МПС Ф-78/1883.

[36—39] ДА СРС МПС Ф IV-78/1883.

„Господину Ђорђу Ничићу, предавачу Неготинске гимназије

(телеграм) *Неготин*

Постављам вас за предавача Ниже гимназије у Врању и с годишњом платом од 2000 динара. Ова плата рачунаће вам се од 1. VII ове год. Платом одликовани сте, осем свију предавача, у 2000 динари зато, што вам се не може никакав селидбени трошак дати одавде до Врања а пут је доста далек и са великим трошковима скопчан. Из тога разлога почиње вам се плата рачунати од прошлог месеца.

Ви ћете се постарати да што пре одете на своју дужност у Врање, како би у договору са начелником и општином спремили зграду за школу и све остало што устреба за I разред гимназије који ће се почетокм нове школске године отворити по мом наређењу које сам данас оправио начелнику врањског округа.

У исто доба нека вам је на знање, да сам вас за сада, одредио за старешину Ниже гимназије у Врању. Кредит за плате и друге трошкове отвориће вам се нарочитим актом код начелства округа врањског. Даља упутства у кругу вашег рада тражићете од мене у даљим приликама званичним путем. Кад стигнете онамо у Врање, јавите ми се ради знања.“[38]

Последњу одлуку министра просвете убрзао је категоричан корак председника врањске општине, Јање Миленковића, који је у трећем плаћеном телеграму писао министру просвете:

„Сваког дана готово родитељи ћачки којима су деца свршила основну школу, па су их сад ради дати у гимназију, да школе продуже, долазе и питају општински суд: хоће ли се ове школске године отворити у Врању гимназија или неће, како би се могли благовремено постарати о својој деци, стога суд општине врањске најпонизније моли министра да он овим путем изволи јавити: је ли вољан министар наредити шта треба да се почетком ове школске године гимназија отвори, кад је општина толике грдне жртве поднела док је школу нашла, уредила у свему како треба и све потребе набавила.“[39]

Својим актом од 9. VIII 1881. год. министар је лично јавио Јањи Миленковићу:

„По нарочитом мом настојању Нижа гимназија у Врању установиће се још ове године и акт је о томе још јуче потписан и експедован. Школа ће почети нешто касније чим тамо одређени персонал стигне.“[40]

Врање је сада очекивало рад гимназије. Ђорђе Ничић је дошао у Врање тек у првој половини септембра пошто је по министровом одобрењу остао у Неготину ради венчања које је обавио 30. VIII 1881. год. и са својом женом Анком, учитељицом, пошао за Врање 4. септембра.

Филолог Стеван Шарић, писар окружног суда у Пожаревцу, постављен је за предавача у Врању 13. августа са годишњом платом од 2000 динара, а протојереј у Врању, Илија Петровић, постављен је септембра за вероучитеља са хонорарном наградом од часа, пошто хришћанска наука није имала више од 2 касније 4 часа недељно.

---

[40] ДА СРС МПС Ф XI-238/1881.

Пријемни испити и упис у гимназију почели су 15. септембра. Пријемни испит положили су 23 ученика и једна ученица и сви се уписали у први разред гимназије. У други разред уписало се свега 7 ученика што је по школским законима било недовољно за отварање другог разреда. Ничић их је уписао и оформио и II разред, иако је министар због малог броја пријављених ученика за II разред отвори у Врању само I разред гимназије.

Пошто су у Врању некако нашли и осмог ученика II раз. општина је упутила министру просвете захтев за отварање и другог разреда 10. IX 1881. год. № 1993 који гласи:

„Господин министар просвете и црквених дела преко начелника препи-
сом од 8. VIII ов. год. № 4992 известио је општину како се за ову годину
отвара I разред гимназије, а општина је тражила молбом сву нижу гимназију
а за сада бар најмање два разреда гимназије. Ово је по општину и ђачке ро-
дитеље велика штета јер њих 8, који су свршили I разред у Лесковцу остали
су сад без школе надајући се насигурно да ће II разред бити овде, неотишав-
ши у Лесковац, изгубили су право протекшим роком. Због тога општина вра-
ња учтиво моли вас за наређење да се и II разред у Врању отвори, а ако је
у наставницима оскудица ови послати пристају предавати и у II разреду.“[41]

Министар просвете је одобрио отварање и II разреда Гимназије у Врању „на захтев родитеља чија су деца завршила I разред у Лесковцу“, али прихватајући и изјаву наставника да ће преузети наставу и у II разреду не тражећи постављење нових наставника у овој школској години.

Гимназија у Врању почела је са радом I разреда крајем септембра, а званично са другим разредом тек 6. октобра када је одобрено отварање овога разреда[42], мада је настава обављена и у овом разреду од краја септембра.

Рад Гимназије у Врању почео је по наставном плану донетом ове, 1881. године, који је радикално мењао наставни план гимназија донет Законом о устројству средњих школа 1868. год. у Кнежевини Србији. Сем тога, неке измене у плану наставе мењао је министар просвете и расписима те имамо у Врању појаву прво израде распореда часова а нешто касније поделу предмета на наставнике. Свега две ученице, једна у I разреду, а друга у II разреду, која је у току године напустила школу, представљале су за Врање догађај, јер њихови појмови о женама чиновницима нису били савремени. У току школске године радила су само два предавача и један вероучитељ. Иако је распоред рађен 21. септембра, а подела предмета на наставнике извршена 8. новембра, ипак су оба документа послата министру просвете на одобрење 8. XI 1881. бр. 43.[43] Ти први документи изгледају овако:

[41—42] ДА СРС МПС Ф X-78/1883 и Ф IX-25/1881.
[43] ДА СРС ДП МПС БР. 4991/1881.

1. ПРЕГЛЕД РАСПОРЕДА ЧАСОВА 1881—1882. ШК. Г. У ВРАЊСКОЈ ГИМНАЗИЈИ[44]

I Разред

Од до часова	Понедељак	Уторак	Среда	Четвртак	Петак	Субота
8—9	рачун	позн. човек.	рачун	поз. човека	рачун	рачун
9 — 10	немачки	нем. језик	српски јаз.	немачки јаз.	српски јаз.	српски јаз
10 — 11	земљопис	физичко и војно вежб.		физ. и војно вежбање	физ. и вој. вежбање	земљопис
11 — 12			цртање			
2—3 часа послеподне)	наука хриш.	наука хр.	краснопис		геом. црт.	земљопис
3—4 часа	српски јез.	српски јез.	краснопис		— „ —	немачки ј.

II Разред

8—9	ботаника	земљопис	ботаника	земљопис	немач. ј.	геом. црт.
9—10	рачун	рачун	немач. ј.	рачун	ботаника	геом. црт.
10—11	земљопис	физ. и вој. вежбање	физичко и војно вежб.	слобод. цртање	рачун	немачки ј.
11—12				слобод. цр.		
1—3 часа (после подне)	српски ј.	српски ј.	српски ј.		срп. јез.	краснопис
3—4 часа	немачки ј.	наука хриш.	наука хриш.		земљопис	кразснопис

Подела предмета на наставнике

1. Ђорђе Ничић предавао је: у I разреду: познавање човека, краснопис и немачки језик, а у II разреду: ботанику, краснопис и немачки језик.

2. Стеван Шарић предавао је: српски језик, географију и рачун у оба разреда. Са географијом се предавала и космографија.

3. Илија Петровић, предавао је: науку хришћанску у оба разреда.

4. Цртање није предавано јер није било нужног материјала.

Овај распоред часова и ову поделу предмета на наставнике одобрио је министар просвете актом П. бр. 8297 од 15. XI 1881. год. са напоменом:

---

[44] Овде је дата прва верзија распореда часова пошто нисмо могли наћи распоред који је касније сачињен по примедбама министра просвете. Занимљиво је да су у распоред унети предмети музика, певање, краснопис, физичко вежбање и цртање, иако нису предавани исто тако унето је и геометријско цртање у оба роспореда, иако у плану није предвиђено у ова два разреда.

„Одобравам поднети ми распоред часова и предмета на наставнике за ову школску годину вашим писмом бр. 43 од 8. XI са изменом да часови цртања и краснописа не буду зими по подне од 3—4 сата када се већ добро и не види већ да се изместе или пре подне или од 2—3 сата после подне. Ви ћете у договору са наставницима ову измену учинити и продужити рад по њему.“[45]

Ученици су у I разреду имали недељно 31 а ученици II разреда 34 часа. Висок број часова намећетнуо је рад у школи у две смене што је отежавало рад ученика путника. У распореду часова није видљиво диференцирање предмета по научној тежини, јер су први часови и први дани покривени нешто лакшим предметима, вештинама, на пример.

Гимназија у Врању, као што смо навели, почела је рад са 32 ученика у два прва разреда. У Лесковачкој гимназији ова године у прва два разреда било је уписаних у I разреду 52 ученика и 2 ученика у два прва разреда. У Лесковачкој гимназији ове године објаснити искључиво сиромаштвом и индиферентношћу Врањанаца према гимназијском школовању. Чак и од ова 32 ученика може се са сигурношћу рећи да их је само пола из врањског округа, сва остала деца су из чиновничких породица, пореклом изван граница врањског округа.

О раду прве школске године у Гимназији подробно и веродостојно говори први извештај директора школе поднет министру просвете 3. IX 1882. год. Ради илустрације доносимо га у целини:

„1. Наставнички планови исправљени су и прилагођени новом наставном плану и програму.

2. Сви предмети су завршени сем познавање човека у ком се дошло до лекције „Услови обдржавања здравља“. Узроци су томе што је Завод почео касније, што је програм опширан и што се морало диктирати пошто нема уџбеника за овај предмет.

3. Ђаци се нису жалили на тешкоћу предмета, и видело се да им је наука хришћанска најлакша наука, зато што је испреплетана самим причама.

4. За све предмете имали су штампане ручне књиге сем познавања човека и земљописа у I разреду. Хришћанска наука је предавана по катехизису, историји црквеној и причама из Старог и Новог завета од Ђура Даничића. Српски језик је рађен по књигама Стојана Новаковића, немачик језик у I разреду по Буквару а у II разреду по Тауту. Земљопис је рађен у II р. по Драгашевићу, ботаника по Покорном а рачуница по Мочнику. Познавање човека диктирано је по Боку, Томасу и др., а земљопис по Балбијеву делу.

5. Из рачуна давани су домаћи задаци 1—2 пута недељно а из немачког језика свакога часа. Задаци су на часу попрвљни и на заједничке грешке указивано је ученицама усмено, а и на табли су истицане.

6. Предавање науке хришћанске не остаје без уплива на дух и морал ђака; но приметило се да је у том погледу више постигнуто причама из Старог и Новог завета него предавањима по неудесним књигама „Историја“ и „Катехизис“ које нити садржином нити језиком одговарају савременом свом позиву.

7. Тешкоћа у предавању српског језика била је јако осетна. Узрок овим тешкоћама лежи у несавршености месног говора, у сасвим особеном акценту његовом и неразумевању многих српских речи. Ови су се недостаци изграђи-

---

[45] ДА СРС МПС Ф IV-78/1883.

вали у језику тиме, што је дотични наставник настојавао да што више ученици читају одређене читанке и тачно анализирају све што се у границама пређе, а олакше песме и мање приповетке да напамет уче. И остали су наставници пазили на својим часовима на правилно изговарање у српском језику и увек су погрешке исправљали. И поред свега настојања успех није испао задовољавајући зато што ученици долазе из основне школе са веома слабом спремом из српског језика и што се обично код куће поквари и оно што се у школи постигло било. Вероватно да би се могао бољи успех у овом предмету учинити када би се препоручило учитељима осн. школе да обраћају више у школи пажње на српски језик при сваком разговору са ђацима. Нажалост, баш овде у Врању има учитеља, који не владају готово ни мало са правилним говором у српском језику, па наравно да ни њихови ђаци не могу у том погледу повољан успех показати.

8. Сем неколико слика Шрајберових и Хербариума криптогама других мета. На усмено рачунање обраћена је велика пажња.
своје херабриуме и изучавали особито живе биљке.

9. Успех из рачуна доста је повољан. Слабих је мало било из тога предмета. На усмено рачунање обраћена је велика пажна.

10. При предавању земљописа наставник се је служио већином кипертовим атласима и позајмљеним мапама из основне школе од Дежардена и Киперта, јер су нове мапе Киперта и Ханткеа доцкан, 28. маја, приспеле овом Заводу. Дотични наставник вели да ове нису удесне за почетнике, нарочито за изучавање, политичког земљописа, стога што су мутаве или полумутаве; па што има на њима написано страним језиком, што ученици не разумеју. Још вели да би требало набављати све генералне карте за све части света, као што имамо за Србију. Ученици нису под небо извођени, што је дотични наставник држао да је довољно јасно у школи представљано на карти, глобусу, табли и друго.

11. Врло велику вољу показују овде ученици вештинама уопште. У цртању се види веома задовољавајући успех, а тако и у краснопису. Велика је штета за младеж, што су ти предмети ове школске године остали незаступљени. За музику показују ученици такође особену вољу, па су многи и виолине купили, иако нема наставника за ову вештину.

12. Распоред часова је рађен по принципу тежи предмети у прве часове дана. Само је хришћанска наука у права два дана недељна стављена.

13. Приликом доласка његовог величанства краља, дат је ученицима један дан ванредног одмора, затим и 3 дана о берби винограда.

14. У току ове године изостао је један наставник 5 дана због болести, а један 6 дана, јер је као члан Одбора за улепшавање вароши за дочек раљев би заузет. Вероучитељ је одсуствовао 3 дана, а потписати је боловао 15 дена у јануару.

15. Неки наставници испитивали су ученике скоро сваког часа, а неки пошто сврше поједине наставне партије. Оцене су свима даване сваког двомесечја, сем случајева болести ученика. У току године ученици су испитивани и по читав час појединачно при давању оцена, јер је било у одељењима мали број ученика, а на годишњим испитима питани су најмање 16 минута.

16. Није било много ученичких задоцњења од школе и цркве. Ученици су доста уредно посећивали предавања. У I разреду су тројица ученика направили због болести 376 изостанака. Према томе на једнога ученика пада по 12 оправданих и по пет неоправданих изостанака. У другом разреду 8 ученика направило је свега 11 оправданих и 11 неоправданих изостанака.

17. Саветском одлуком кажњена су 4 ученика у I разреду, 3 због 8—12 неоправданих изостанака и 1 због неморалног понашања у школи. Највише су ученици кажњавани укором од појединих наставника за мање преступе, ређе стајањем, а пет до шест ученика је кажњено клечањем. Било је ученика кажњених и затвором, који се одржаво под надзором разредног старешине или „фамулуса“ (домар).

18. У току године није било никаквих непослушности од сртане ученика.

19. Књижница професорска је у зачетку и све што има добивено је од министарства.

20. Успех је опште задовољавајући. Од 23 ученика у I разреду њих 20 су прешли у старији разред од којих су 10 награђени књигама за врло добар успех; у другом разреду од 8 ученика један је напустио школу у току године а њих су седам завршили разред од којих је шест награђено књигама за постигнути успех.

21. Бољем успеху сметао је језик и што је овај Завод недовољно снабдевен училима."[46]

Ничићев извештај пружа доста материјала за проучавање педагошких и методолошких прилика у школи, за проучавање облика казни, награђивања, оцењивања ученика и сл. Извештај говори и о наставним методама, училима и потреби научних збирки и кабинета у наставном процесу.[47]

Године 1882. актом П. бр. 558 од 9. августа министар је отворио и трећи разред Гимназије у Врању:

„По одлуци Владе његовог величанства краља има се отворити у Врању ове године поред два још и III разред. Начелник ће о томе известити општину врањску а и дотичне ђачке родитеље из околине који би слали своју децу у III разред гимназије. Општина врањска постараће се са заступником директора да се на време спреми стан, школски намештај и све што је потребно за тај разред.

Другим актом министар је о овоме обавестио заступника директора:

„Ово Вам се јавља да је преко окружног начелника општини врањској препоручено да у договору са Вама нађе стан за нови разред, спреми школски намештај и све друго што је потребно за овај разред. Ви ћете се споразумети са општином и о томе ћете ми јавити као и то колико ће ученика ступити у овај разред."[48]

Гимназија у Врању добила је IV разред августа 1883. год. Молбе за отварање виших разреда подносиле су непрестано све три гимназије у новоослобођеним крајевима, лесковачка, врањска и пиротска. Један од главних разлога због кога министар просвете није излазио у сусрет овим молбама био је мали број ђака. Школске 1884/85. било је у Лесковцу уписаних 145, у Врању 82, а у Пироту 97 гимназиста. Топлички округ није имао гимназију. Тек 1892. године Врање добија V а у двема наредним годинама VI и VII разред. Тако је расла и Гимназија у Пироту док је Гимназија у Лесковцу остала све до почетка XX века са IV разреда.

---

[46] ПГ 1883. год. страна 175.
[47] ДА СДС ДП МПС БР. 5583/1882.
[48] То исто.

Године 1895. јула 13. тражио је директор школе отварање VIII разреда мотивишући свој захтев политичким разлозима и сиромаштвом родитеља, који из ових крајева не могу послати своју децу на школовање у гимназијама ван Врања. Уз свој захтев Симић Милојеје приложио и писмени пристанак општине да ће наћи нужни смештај за VIII разред, набавити намештај и још „поправити све што буде требало у гимнзиској згради". Одговор министра просвете био је категоричан „да се не може отворити VIII разред јер по школски прописима нема довољан број ученика за његово формирање."[49]

19. I 1898. год. у Врање долази министар просвете Андра Ђорђевић и обилази часове и учионице у школи. То је учинио и у Пироту и Лесковцу. Била су то испитивања израде и спровођења новог закона о средњим школама, који ће ове године бити објављен. По њему су установљене ниже, непотпуне и потпуне гимназије. Гимназије у Пироту и Врању остале су без седмих разреда и проглашене непотпуним гимназијама док је гимназија у Лесковцу укинута. Врање замало није сада остало без гимназије. Министар Ђорђевић је планирао да је укине пошто нема доличну зграду а да остави Гимназију у Лесковцу за цео врањски округ пошто ова има модерну гимназијску зграду. Од ове одлуке се одустало пошто је војска из Ниша узела гимназијску зграду у Лесковцу и у њој стационирала неке своје батаљоне.

Народни посланик и директор Гимназије у Врању, Јанићије Поповић, покренуо је 1890. године питање отварања у Врању потпуне тј. осморазредне гимназије. Поповић је тражио: „Да се у Врању отвори потпуна гимназија што пре. Када се узме на ум да Врање лежи према Старој Србији и Бугарској и да је близу Македоније, да је овај крај Србије до сада био најзапуштенији и скоро заборављен, онда мислим да против ове замисли неће нико ништа имати да рече", додајући још мотивисаније као и Симић 1895. год.: „Гимназија у Врању је и за турске пределе јер њени ученици одлазе тамо да учитељују."[50]

Сви покушаји чињени и касније да се у Врању отвори потпуна гимназија остали су без резултата све до 1921. год.

Закон о средњим школама из 1898. године напали су радикали као акт онемогућавања школовања сељачке деце. Овакву критику подржало је и Професорско друштво па је министар просвете без изузетка ставио на расположење све његове чланове. У Врању су тада стављени на расположење: Вучко Јоксимовић, Јован Миленковић, Матија Станојловић, Богољуб Премовић, Данило Катић, Јован Николић, Драгутин Костић и Алекса Кузмановић. Тада је укинут и Пододбор Професорског друштва који је овде био основан 1897. године поводом прославе у Врању стогодишњице рођења Вука

---

[49] ДА СРС МПС Ф XXVII-1878/1895.
[50] ДА СРС МПС Ф XXVII-1878/1895.

Карацића, и преноса његових посмртних остатака из Беча у Београд где су сахрањени код Саборне цркве. Њих 8 чланова овог Пододбора сада стављених на расположење у већем броју су премештени, Јован Миленковић је и даље остао у Врању а Вучко Јоксимовић је отишао у ресор министарства финансија. Ова смена предавачког кадра у Врању оставила је тешке последице у настави али и црно сећање на прогон људи који су се усудили да мисле.

Смена и прогон предавача неће се овим завршити. Тога је било и раније. Узимајући власт у своје руке Александар Обреновић је поверио 1893. год. владу радикалима. Радикали су започели прогон предавача који нису били радикали. Међу њима је био и први директор Гимназије у Врању Ђорђе Ничић, који је у Пироту био либерални посланик. А касније сменивши с власти радикале, либерали су наставили прогон радикала, који је кулминирао 1898—1903. године. Колико су биле нестабилне политичке прилике у Србији и колико је службеничка самосталност била несигурна потврђује време између 1893. и 1894. у коме се променило, ни мање ни више, 9 министара просвете. Прилике у просвети су се смириле после 1903. године, али не и толико да се могло размишљати и радити на увођењу републиканског државног уређења, а радикалном решењу социјалних питања, одушевљавати се материјалистичком филозофијом, критиковати национални романтизам и оспоравити религиозни мистицизам. Премештање предавача „по потреби службе“ значило је прогон, а њих је било и после 1903. године.

Ратови Србије ометали су рад и Гимназије у Врању. Године 1885. Гимназија у Врању није радила од 25. XI 1885. до 2. III 1886. год. У том времену су у војсци Ђорђе Ничић и још два предавача. Поред тога читаве школске године школа није имала постављеног предавача немачког језика. Услед ратних прилика школска година је продужена до 1. јула, а наредна почела 1. августа. И 1912. године Гимназија није радила па се после рата пропуштено градиво обрађивало непрекидним радом, чак и у празничне дане, поред тога што се одобрило сажимање градива и посебним законским прописима знатно олакшало превођења ученика из једног у други разред, укидајући и пријемне и годишње испите.

Долазак за директора Гимназије Сима Златичанина значио је оживљавање рада у њој и средини у којој се налазила после програма предавача 1898. г. Златичанин је 31. XI 1902. године поново основао Пододбор Професорског друштва у Врању у коме је било учлањено тога дана 8 предавача. У школи се осетио полет у раду а у вароши просветно-културна активност наставничког колектива Гимназије. Имало је у том радном ентузијазму и патриотских концепција. Анексија Босне и Херцеговине 1908. год. изазвала је овде реаговање, које се одрзаило уписом ђака добровољаца за одлазак у Босну да се брани народна слобода. Оушевљење падом Скадра 1912. манифестовано је поворкама и манифестацијама свих школа у Вра-

њу. Међу добровољцима 1912. за рат против Турске било је и гимназиста из Врања и врањског округа. Катастрофа Србије 1915. год. била је и катастрофа ове школе. Њени професори су емигрирали, похапшени, интернирани или побијени. Нису боље прошли ни њени ученици. Непријатељ је покушао да отвори своју гимназију, у Врању, али без резултата.

Од значајних датума који су се у овом времену коснули Гимназије у Врању, и у којима је и она учествовала, треба поменути само њих неколико. За оно време долазак краља у Врање 1882, који се и сам називао ослободилац, није прошло без сећања. Видели смо у извештају школе 1882. год. да је један предавач Врањске гимназије учествовао 5 дана у „улепшавању вароши за дочек краља.“ Године 1886. гимназисти су у војничком поретку са родољубивим песмама срели први воз који је поред Врања прошао до Ристовца. Три прославе које је Гимназија углавном креирала биле су знамените. То је прослава преноса тела Вука Караџића у Београд, 1897. год. откривање споменика у Врању 1903. године изгинулима борцима за ослобођење Врања 1878. год. и прослава 1911. године стогодишњице смрти Доситеја Обрадовића.[51]

Године 1898. све гимназије у Србији добиле су своја имена. Гимназија у Нишу названа је Гимнзија Милана I, Гимназија у Пироту добила је име св. Саве а Гимназија у Врању Стевана Немање. Указ краљев о томе гласи:

„На предлог нашег министра просвете и црквених послова а у спомен 700. годишњице смрти Немање, великог жупана српског ,наређујем да се Врањска гимназије убудуће назива Гимназија Немањина.“[52]

Краљева одлука свечано је саопштена професорима и ђацима 22. фебруара 1899. год. Овај дан, који се сматрао даном смрти Стевана Немање, проглашен је Даном школе и као такав прослављан је сваке године, све до 1903. год., када су ова имена гимназија укинута.

Половину једног столећа Гимназија у Врању остала је у Дилавер-беговом конаку. Ова зграда подигнута је у првој половини XIX века од мешаног материјала, углавном типа турских конака који су им служили поред осталог и за харемлуке и селамлуке.* Дилавер-бег је био Нишлија и велики феудалац, који је имао своје поседе у нишком и врањском пашалуку. Читаво село Вучје код Лесковца било је његов читлук. Ту је имао своју чувену кулу из које су 1877. год. у децембру дали српски устаници снажан отпор башибозлуку од неколико хиљада пушака. Дилавербег се оженио блиском рођаком врањског Хусејин-паше па је тамо наследивши феудалне посаде подигао свој конак у коме је живео до 1878. год.

Зграда је у стилу турских архитектонских грађевина XIX века са спратом и приземљем. Служећи као гимназијска зграда оправљана је више пута, али никада генерално. Имала је по 7 одељења на

---

[51] Ђачки напредак, дечји часопис у Лесковцу, 1904, стр. 18.
[52] ПГ 1898, стр. 459; ПО 115/110.
* О овом конаку упор. Врањски гласник књ. III (1967), стр. 277.

„горњем бојy“ и „доњем кату“. Иако је имала, без два ходника, 14 одењења, велико двориште и тврдо зидану ограду, ипак није одговарала потребама школе те сви извештаји о раду Гимназије говоре о њој, малтене са гнушањем. Ничић каже за њу 1882. год. „да нема салу за цртање“, а Живковић 28. јуна 1887. год. нешто конкретније: „Школа је смештена у општинској згради, која је врло неподесна за школу, јер није прављена за школу. Како је општина сиротна и нема изгледа да ће моћи ускоро да направи нову зграду, то би требало да ово учини држава, а општина би сигурно дала потребан плац.“[53]

Живковићев предлог о подизању нове зграде је први после наређења министра просвете 1881. год. приликом отварања гимназије да се „још сада мисли о подизању зграде за гимназију.“

Јанићије Поповић је 1890. год. о згради рекао још детаљније: „Зграда у којој је смештена ова Гимназија општинска је. Она је од слабог материјала, тескобна и ништа се у њој не би могло преправити јер је стара. Стога је потребно да се почне што пре зидати нова зграда.“[54] У школском извештају 1900. год. вели се да су „оправке зграде честе и врло скупе, а врше се и немарљиво“.[55]

Поред тога што зграда није одговарала школи, није имала сала, одговарајућих одељења и слично, Дилавербегов конак је био опасан и по здравље ученика. Лекарски извештај 1901. год. је назива страћаром коју ни оправке не могу поправити „тако да је скорашње подупирање тавана у доњем ходнику тако не естетично урађено да не би приличило ни много обичнијим зградама а камоли храму просвете Талије.“[56]

3. фебруара 1897. год. зграда је страдала од земљотреса па је било потребно више од десет дана да се нужне оправке на њој изврше. Тада су ученици били распуштени.

Школски лекар са доста страха за здравље указује на школску зграду у којој се не могу установити хигијенски услови за чување ученичког здравља. Он о томе каже: „Страшно је погледати како се зими по пола сата у школској авлији превијају од студени слабо одевени и већином гладни ђаци, бојаћи да не дишу прашину, док их служитељ не пусти у учионице, где још горе пролазе, давећи се у смраду и прашини.“[57] Уочи балканског рата 1912. год. школски лекар Урош Кустудић је писао у свом лекарском извештају:

„Код нас се подижу зграде за началства и апсане за робијаше, а о младежи, која је први услов државног напретка, нико не води рачуна.“[58]

---

[53] ПГ 1887, стр. 401.

[54—55] ПГ 1890.

[56] Извештај Гимназије за 1901, страна 32.

[57—58] ИГ 1912, стр. 31.

Нема сумње зграда је утицала негативно и на успех ученика. Немајући сала ученици су морали гимнастичке и војничке вежбе обављати у сали Спортског друштва „Душан Силни“ и то на смену по разредима, пре часова или после њих, током читаве седмице. Посебно треба истаћи да су доње учионице биле прилично тамне, светлост у њих није могла потпуно продирати што је негативно утицало „на учење и вид ученика“.

Зграда се тешко зими загревала. Столарски реквизити, врата и прозори, на пример, били су једнокрилни а сем тога још и рабатни да се узалудно ложило у учионицама. Једино преимућство ове зграде било је у томе што је имала велико и пространо двориште у коме је уређен ботанички врт и у коме се могло шетати па и маршировати за време гимнастичких вежбања у данима када није било ветрова, мразева, снега и кише.

Школски намештај као проблем није скидан с дневног реда школских органа управљања. Године 1882. Ничић није имао ниједног ормара а неколико клупа за 32 ученика биле су примитивно израђене и неофарбане. После пет година помиње се ормар за минерологију који је 1896. године замењен новим купљеним из средстава која је окружни начелник дао школи. Те године начелник је дао 300, а општина 190 динара школи с наменом да се купе за школу учила. Тада је набављено: орман за геологију, 2 катедре и 3 бојене клупе. Године 1899. купљена су два ормара за Професорску књижницу и 50 клупа Ратинговог система. Још 15 модерних клупа купљено је 1901. год.[59]

Суседна Гимназија у Лесковцу 1883/4. и 1884/5, када је Гимназија у Врању имала четири разреда као и Гимназија у Лесковцу, имала је сумарни буџетски износ 15010,51 и 15158,47 динара што значи да је лесковачки буџет био већи од врањског скоро за трећину. Један од узрока је већи број ђака у Лесковцу, а са тиме и већи број предавача, затим „Фамулус“ (домар) у Врању је плаћан 432. а у Лесковцу 1008 динара и, најзад у врањском буџету нема позиције на благодејање, а у лесковачком га има.

Издатак на 1 ученика је у Врању 1881/2. = 218,96 1882/3. = = 170,40, 1883/84. = 176,59 динара. У Лесковцу истих година издатак на једног ученика износи: 188,41; 150,00 и 141,67. За све три године овај издатак је највећи у Врањској гимназији и као такав ће остати и доцније за десетину година. Године 1891. у Врању је издатак на 1 ученика 113,65 динара.

Врањска гимназија није плаћала кирију на школску зграду. У буџет није уношена ни станарина коју је општина испаћивала предавачима.

---

[59] Летопис школе, 1901, стр. 28.

2. ПРЕГЛЕД БУЏЕТА ВРАЊСКЕ ГИМНАЗИЈЕ 1881—1884, 1891—1892. И 1900—1901. ГОД.[60]

Врста издатака	Година					
	1881	1881—1882	1882—1883	1883—1884	1891—1892	1900—1901
	износ у динерима					
Плата наставника	1109,95	6046,44	8536,46	9916,44	12973,63	51273,49
Плата „фамулиса“ (домар)	30	432	432	432	583,32	583,32
Канцел. материјал	3	133,40	264,95	139,15	200	350
Благодејање	—	—		139	598	1500
Огрев школе	—	146,15	308,90	460,85	600	1034
Хонорар лекару	—					500
Плата пословође	—					100
За набавку средстава	—					500
Свега	1139,95	6757,99	9542,31	10948,44	14954,95	55840,81

1. Старање врањске гимназије о сиромашним ученицима

Пружање помоћи сиромашним ученицима била је стална брига школе. Врањски гимназисти највећим делом потицали су из сиромашних породица. Директор школе пише 1890. године о томе: „Поуздано могу рећи да је већина ђака сиромашна а многи нису могли себи у току године набавити ни најнужније ђачке потребе. Овако сиротујући и мучећи се већина ђака III и IV благодејанаца није могла ни добити оцене какве се траже за стицање права на благодејање.“[61] Врањски гимназисти, они сиромашни, разуме се, издржавали су се „од послуживања“ и „хранили по прљавим и јефтиним врањанским ашчиницама.“ Деца сиромашних родитеља одлазила су пос-

[60] Сви статистички прегледи рађени су према сличним статистичким прегледима што их је радило министарство просвете и објављивало с времена на време, у Просветном гласнику. Мање компликованије статистичке прегледе радио сам по бројним подацима из Извештаја школе или извештајима старешина школе које су слали министарству просвете сваке године по завршетку школске године.

[61] Извештај директора Јанићија Поповића 1890, штампан је у ПГ исте године.

ле нижег течајног испита у највећем броју случајева у потрагу за било каквом службом а после завршене основне школе махом у шегрте, слуге и најамнике.

Државно благодејање било је минимална помоћ и условљена одличним и врло добрим учењем и примерним владањем. Сем тога благодејање је давано само сиромашним ученицима од III разреда гимназије. Оно је месечно износило 1885. год. 12. динара у III, а 15 у IV раз. Касније се тај износ пење на 20, односно 30 дин. месечно. Године 1882/3. била су 2, 1886/7. три, 1889/1890. четири, а 1901/2. било је седам благодејанаца. Директор је нагласио 1890. год. беду благодејања као помоћи:

„Благодејање ове године било је мало, јер за четири благодејанца имала је ова школа до Петровдана 30 динара месечно. У другим местима засновани су фондови за сиротне ученике. Овде се до сада то није могло учинити. У другим варошима општине су могле помоћи ђачку сиротињу, овде општина није била кадра да пружи довољно помоћи ни ђацима основних школа.“[62]

Све до 1888. године у буџету школе не налазе се позиције на благодејање. Године 1891/2. предвиђено је буџетом за блгодејање 598. динара, наредне године 981. динар, 1896/7. год. 2700, 1900/1. год. 1500 дин. а 1912—1913. год. 2280 динара годишње. У Врању су сви благодејанци били државни. У суседном Лесковцу поред државних било је и општинских благодејанаца са већим месечним примањима и већим бројем ученика благодејанаца.

Љубомир Давидовић као директор Гимназије у Врању формирао је године 1891. Фонд за помагање сиромашних ученика којим је руководила управа школе. Средства Фонда су била чланарина, прилози, и улози утемељача и добротвора у висини 50 и 100 динара. Сем тога у Фонд су улазили и приходи од једне годишње забаве, коју су и ту сврху давали професори и ученици. Фонд је убрзо постао важан фактор и његови чланови били су: Професорско друштво (1895), Заштита (1894), народ среза пчињског (1894), колегијум Гимназије у Лесковцу, Врањска акционарна штедионица, Врањска задруга и други. Популарисање Фонда вршили су и неки професори. Године 1896. на приредби за Фонд говорио је „О милосрђу“ Радоје Домановић а 30. јануара 1897. год. „О данашњим задацима српства“ Сава Максић. На првој приредби добијено је 234, а на другој 287 динара.

Фонд је сходно својим Правилима један део прихода у току године улагао на штедњу као основни капитал, а већи проценат прихода издавао на куповину уџбеника, одела, обуће и школског прибора за сиромашне ученике.

---

[62] То исто.

Фонд је на крају прве године имао капитал 59,25 дин. док је вредност фондових уџбеника износила 228,20 дин. Капитал је нарастао из године у годину па 1889. год. износи 1695, 1900. год. 3040; 1905. год. 3125; 1906. год. 3313; 1911. год. 5635 и 1913. год. 7457,70 динара и 300 динара у акцијама Дуванџијске банке.

Књижница Фонда била је састављена од уџбеника који су бесплатно давани ученицима сиромашног стања с обавезом да их врате на крају школске године. Тешко је утврдити колика је вредност ових уџбеника била у времену од 1891. до 1912. године зато што су се уџбеници брзо хабали те се расходовањем њиховим мењао стално врхунски број њихових примерака. Према извештајима школе 1891. год. вредност уџбеника износила је 228,20 динара, 1900. год. 3190 дин.; 1907. год. 3713,40 дин.; 1910. год. 5635,83 дин. и 1912. год. 6351,98 динара.[63]

2. Здравствено стање ученика Врањске гимназије

Здравље ученика као сталан и актуелан проблем није запостављан иако школски органи у томе нису могли увек учинити све што је било нужно да се учини. Гимнастика као предмет који се бавио физичким васпитањем ученика мало кад је био стручно заступљен, а спојен са војним вежбањем просто је и запостављен. Основна култура хигијене у читавом крају била је на ниском ступњу. Један лекар и окружни физикус нису стизали свуда по пространом врањском округу. Врачаре и примитивни лекови напоредо са црквеним молитвама нису могли бити тако брзо превазиђени. О здрављу ученика старали су се углавном родитељи, а ови, будући неписмени у већини и сиромашни, нису такве родитељске обавезе могли потпуно испунити. Ђаци су чешће побољевали, слабо обучени и лоше храњени они су још чешће назебали и тим разарали отпорну снагу свог организма. Епидемије су брзо и потпуно захватиле насеља и борба против њих као да је била за дуже време паралисана незнањем и одсуством здравствене службе. Лекари који су вршили здравствену службу у врањском округу, поред војног лекара, својски су се залагали и за чување здравља гимназиста.

Тек од 1898. год. Гимназија у Врању је добила свог школског лекара. Он је бесплатно лечио и прегледао ученика кад је то год требало, а сем тога је на почетку сваке школске године прегледао све ученике и на крају подносио извештај министру просвете о здравственим приликама у Гимназији доитчне школске године. Истина, ти су се лекари чешће смењивали, али је међу њима било и великих хуманиста и радника какав је био Кустудић. Према лека-

---

[63] Подаци узети из школских извештаја и ПГ односних година. Види и ДА СРС МПС Ф X-311/1900.

ревим извештајима ученици су тражили лекарску помоћ: 1898/99. њих 16; 1902/03. њих 162, 1906/7. њих 203., 1907/8. њих 163, 1910/11. њих 60 и 1911/12. год. њих 72. Упоређујући ове бројеве са бројевима болесних ученика у двема гимназијама ЈИ Србије, у Лесковцу и Пироту, откривамо да је највећи број оболелих ученика у току поменутих шк. година био у Врању па у Пироту иако су обе биле шесторазредне и седморазредне, а најмањи у четвороразредној Гимназији у Лесковцу.

Из лекарских извештаја види се да су ученици највише боловали од обољења грла (органа за дисање уопште), маларије, бронхитиса, ексцема, богиња, туберкулозе итд. Три професора Гимназије у Врању умрли су врло млади од туберкулозе (Вуја Величковић, Никола Теофиловић и Јевтић Милош). Умирало је и понеколико ученика годишње. Академик М. Ибровац, некада ученик Врањске гимназије сећа се да је 1899. године умрла Даница Вељковић, једина ученица у V разреду, којој је он држао посмртни говор у име њених другова. Њена болест била је туберкулоза. Узимајући у обзир масовно сиромаштво ученика, заостале хигијенске услови, минималне могућности лечења, није ни чудо што је ова болест косила у овом подручју Србије. Школски надзорник Стево Чутурило приметио је 1885. год. да основне школе у Врању не похађа преко 50 ученика па закључује: „То су бегуначка деца из Старе Србије и Македоније која су јако сиромашна и болешљива.“[64]

Школски летописи Гимназије бележе и неколико већих распуста због појава епидемија: шарлаха, и дифтерије (1907) „више заараза (1903) итд. Лекар је 1903. држао ученицима предавања: „О лошем дејству дувана, убитачном дејству онаније сифилиса, пијанства и туберкулозе.“[65] Године 1901. лекар је извршио „ревизију гениталних органа код ученика V и VI разреда са напоменом „да се чувају полних заблуда“,[66] а 1912. одржао је и предавања „О чистоћи, зарази и гресима младости.“

Школски лекари су лоше приказивали зграду школе, која је била примаран узрочник појаве болести и обољења. Поменути лекар Кустудић констатује 1911. год.:

„Бадава се чисте учионице, бадава се отварају произори, овом злу нема лека, јер је страћара у којој се налази Гимназија трошна, са сваке стране опкољена нужницима и шталама, — општински нужници и штале које се никад не чисте налазе се са југоистока у даљини 6 метара, најпримитивнији школски нужници са севера у даљини 14 метра, а нужници са обором кафане Марганац, са запада, у даљини од 8 метара.“[67]

---

[64] ПГ 1885, 15 јуна.

[65—67] Подаци узети из извештаја школе дотичне године под насловом Извештаји школског лекара.

3. Женска приватна гимназија у Врању

Судбина женске деце стигле за школовање у гимназији била је немилосрдна према њима. Против школовања женске деце нису били само нихови родитељи, већ и министри просвете, а посебно државне чиновнике, није престајало бити конзервативно и мрачно. В. Карић школски надзорник предложио је 1884. год. да се учитељке отпусте из државне службе чим се удадну, а збор учитеља у Врању 1911. године, да се отпусте само онда ако се удадну за неучитеља. Други пут је школски одбор Врања тражио да се учитељице не постављају за наставнице виших разреда основне школе. Године 1887. Школски одбор у Врању тражи да се пет учитељица у Врању одмах отпусте из службе или преместе, а на њихово место да се поставе учитељи. Нарочито су се ангажовали попови у прогону учитељица, тражећи да се не постављају у школама поред цркава пошто не знају да певају у цркви.

Школски прописи 1881. и 1888. год. дозвољавали су женској деци школовање у гимназији, али само до IV разреда. Од 1892. год. ученице су се могле уписати у V разред гимназије само ако нису биле старије од 14 година, ако нису понављале I или II разред, ако су биле одличне или врло добре и ако их је професорски савет школе препоручио за похађање V и VI разреда гимназије. Ова ограничења школовања женске деце задржана су и у школским законима 1898. и 1902, све до 1912. год. када је ово ограничење укинуто.

Ученице су у школи увек седеле у првим клупама, прве излазиле из разреда, а улазиле заједно са наставником. У драмским комадима нису играле женске улоге, али су у школском хору певале. Но, пошто их је било увек мало, гимназијски хор је био у највећем броју случајева мушки хор. Ученице нису посећевале часове војеног вежбања, али су од 1893. до 1900. год. имале женски ручни рад.

3. ПРЕГЛЕД УЧЕНИЦА У ВРАЊСКОЈ ГИМНАЗИЈИ 1881—1905. ШК. Г.

Разред	1881	1882	1883	1889	1890	1891	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1905
	број ученици на почетку школске године												
I	1	1	2	6	9	13	8	6	5	—	2	—	4
II	1	1	1	1	5	5	1	3	7	5	3	—	2
III	—	1	1	—	2	4	7	2	2	3	2	—	1
IV	—	—	1	3	—	2	3	5	2	2	1	3	2
V	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	1	—
VI	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—
Свега	2	3	5	10	16	24	19	16	16	12	11	5	9

Ради компаративног посматрања наводим неколико оваквих приказа гимназија у Лесковцу и Пироту:

1881/2. у Лесковцу уписано је у I разр. 10 у II 2 и у III разр. 1 ученица.

1881/2. у Пироту уписано је у I разр. 7 у II 3 и у III разр. 2 ученице.

1882/3. у Лесковцу уписано је у I разр. 8 у II 2 и у III разр. 5 ученица.

1882/3. у Пироту уписано је у I разр. 9 у II 8 и у III разр. 2 у IV разр. 3 ученице.

1883/4 у Лесковцу уписано је у I разр. 9 у II 3 и у III разр. 1 у IV разр. 5 ученица.

1890/5. у Пироту уписано је у I разр. 11 у II 6 и у III разр. 4 у IV разр. 3 ученице.

1891/2. у Лесковцу уписано је у I разр. 2 у II 1 и у III разр. 1 у IV разр. 1 ученица.[68]

Бројеви уписаних ученица у све три гимназије не поклапају се у свим годинама и одговарајућим разредима. Узрок није необјашњив, бројеви уписаних ученица смањивани су или повећавани доласком ученица са стране, ученица чиновника, наставника, лекара, попова, официра и слично. Иначе, социјално порекло ученица казује друго, а наиме да у гимназијама готово и нема ученица родом са села. Нема их ни у касније отвореним приватним женским гимназијама. У Врању је, например, 1881/2. једна ученица Врањанка а друга је са стране, а год. 1899. од 16 ученица њих су 9 Врањанке. Пада у очи да број ученица непрестано расте у све три гимназије. Број уписаних ученица у Женску гимназију у Лесковцу само је тренутно већи од броја уписаних ученица у Пироту и Врању. Ова појава јавља се понекада и у другим гимназијама и само је одраз веће или мање присутности ученица дошлих са стране са својим родитељима, чиновницима премештеним у једну од ове три вароши. Иначе, ставови родитеља и средине према школовању женске деце у средњим и вишим школама не разликује се у ова три гимназијска места.

Приватна гимназија за женску децу звала се и женска гимназија, а и девојачка школа, мада је школа под тим називом већ постојала, а нешто касније названа радничка школа за женску децу. У Врању су је најчешће звали Девојачка школа, а и у званичној администрацији налазимо њено такво име. Понекада се Гимназија због овога звала мушка гимназија, што је неадекватно, јер је она увек имала и женске деце, ученица, па би се могла звати мешовита, иначе се увек скоро звала само Гимназија.

Женска гимназија у Врању отворена је после отварања ових школа у Пироту, Лесковцу и Нишу. Врањанци су и овог пута оклевали. Тек год. 1908. на молбу Риста Стајића, трговца из Врања, отворена је ова школа:

---

[68] Подаци узети из извештаја старешина завода дотичних година.

„Указом његовог величанства краља Србије Петра I од 18. VI 1908. на предлог господина министра просвете и црквених послова, а по саслушању министарског савета — РЕШЕНО ЈЕ: Одобрава се господину Ристи Стајићу, трговцу из Врања, да на основу члана 7. Закона о редњим школама може у Врању отворити и о свом трошку издржавати непотпуну четвороразредну средњу школу за женску децу.“[69]

4. НАСТАВНИ ПЛАН ВРАЊСКИХ ГИМНАЗИЈА 1907—1908. ШК. Г.

Предмет	Разред						Гимназија		
	I	II	III	IV	V	VI	класична	реална	женска
	број часова						свега недељ. час.		
1. Хришћанска наука	2	2	2	2	2 (1)	2 (1)	12	10	12
2. Српски језик	4	4	4 (3)	4 (3)	4 (3)	4 (3)	24	20	24
3. Немачки језик	4 (2)	4 (3)	4 (3)	3	3	3	21	17	21
4. Латински језик	—	—	5	5	4 (5)	4 (5)	18	20	18
5. Франц. или грчки ј.	—	—	5 (4)	5 (4)	5 (4)	5 (4)	20	16	20
6. Руски језик	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7. Земљопис	3 (2)	2	2	2	1 (2)	1	11	11	11
8. Јестаственица	2	2	—	2 (3)	2 (3)	2 (3)	10	13	10
9. Историја	2	2	2	2 (3)	3 (2)	3 (2)	14	13	13
10. Физика	—	—	3	—	—	—	3	3	3
11. Хемија са минералогијом	— 5	— 5	— 5 (4)	5 (4)	5 (4)	5 (4)	30 20	26 20	30 20
12. Математика у жен. г.	3	3	3	3	4	4			
13. Филоз. пропедевтика	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14. Цртање	2	2	2	2	2	2	12 I-IV р.	12	12 I-IV р.
15. Краснопис	2 (1)	1	—	—	—	—	2	3	3
16. Нацртна геом.	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17. Певање	2	2	2	2	2	2	12 I-II р.	12	12 I-II р.
18. Гимнастика	2 (3)	2 (3)	2 (3)	2 (3)	2 (3)	2 (3)	12	12	12
19. Ручни рад	4	4	4	4	2	2	20	20	20
20. Педагогика	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Свега часова недељно							242	233	242

[69] ПГ 1908, страна 454.

Ученице из Гимназије нису прелазиле у Женску гимназију. Наставни планови Женске гимназије разликовали су се од планова реалке и класичне гимназије. У њој су предавачи учитељице више струке а и професори Гимназије у Врању. а спајањем Женске гимназије са Гимназијом 1912. год. ове више стручне учитељице су наставиле свој рад у сада названој Мешовитој гимназији у Врању. Из приложеног наставног плана види се особеност његова у Женској гимназији, у којој су били необавезни предмети: руски, грчки и француски језик, затим педагогика и филозофска пропедевтика, а касније унета и хигијена.

Женски ручни рад био је матични предмет у Женској гимназији са високим бројем часова што је ишло на уштрб броја часова других предмета. Ученице Женске гимназије морале су полагати пријемни испит, ако су желеле наставити V разред у гимназији. Отуда Женске гимназије нису биле популарне што се видело и по опадању броја ученица за упис, после извесних олакшања уписа ученица у гимназије, законима из 1898. и 1902, а нарочито оним из 1912. год.

Прве године Женска гимназија у Врању имала је велики број кандидаткиња за упис, и то 41 ученицу. Већ наредне године у II разред уписало се свега 26 што значи да је број скоро преполовљен. Уписаних је било у I раз. 24, свега 7 више од половине уписаних ученица 1908/1909. шк. год. У току 1909/1910. шк. год. било је осипања, као и прве године, тако да је на крају школске године било у I разреду 16, а у II разреду 23 ученице, које су завршиле разреде.

5. УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД БРОЈА УЧЕНИЦА: ВРАЊЕ, ЛЕСКОВАЦ И ПИРОТ

Школ. год,	Врање				Лесковац				Пирот				Напомена
	разред				разред				разред				
	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV	
	—	—	—	—	23	—	—	—	24	—	—	—	уписано
1907/8					21				16				завршило р.
	41	—	—	—	19	18	—	—	16	15	—	—	уписано
1908/9	29				13	18			14	15			завршило р.
	24	26	—	—	19	8	16	—	15	14	16	—	уписано
1909/10	16	23	—	—	14	6	14	—	7	9	19	—	завршило р.
	26	16	20	—	27	16	6	14	18	6	9	10	уписано
1910/11	20	15	18		20	15	6	13	16	6	9	10	завршило
1911/12	28	24	15	18									уписано

Овај преглед показује да је број ученица на уписима у Врању непрестано варирао као и у две друге наведене школе. Очигледно, ученице у Врању су се више уписивале у ову школу него у Гимназију, можда и зато што је ова школа била лакша по учењу, а и зато што су се њихове концепције школовања заустављале на крају нижег течајног испита. Па ипак то показује и степен мењања патријархалног гледања на школовање женске деце у правцу прихватања напреднијих назора.

Док је број ученика у Гимназији пореклом ван врањског округа ишао и до 30%, проценат ученица у овој школи је био минималан, школске 1911/12. од 85 уписаних ученица у сва 4 разреда било је са стране свега 5 ученица.[70]

Још занимљивије је социјално порекло ученица приватне Женске гимназије у Врању.

6. ПРЕГЛЕД СОЦИЈАЛНОГ ПОРЕКЛА УЧЕНИЦА ЖЕНСКЕ ГИМН. У ВРАЊУ, ЛЕСКОВЦУ И ПИРОТУ 1908/09. Г.

Социјална приоадност ученица из редова	Лесковац	Пирот	Врање
	1	2	4
свештеника	13	15	23
чиновника	2	1	4
наставника	10	4	6
трговаца	3	3	1
занатлија	—	1	1
земљорадника	1	2	2
слугу	2	6	—
др. занимања	32	31	41
свега:			

Овај преглед казује да се у Врању почетком XX в. тешко мењало традиционално гледање на сувишност школовања женске деце, константно као и у наведеним приватним гимназија за женску децу у Лесковцу и Пироту, јер највећи број уписаних ученица у све три гимназије су ћерке чиновника, у висини до 50% целокупног броја уписаних ученица. Ако се томе броју додадну кћери свештеника и просветних радника, онда тај проценат нараста и до 80% у Врању. Женске деце са села и нема, она једна ученица у Врању могла је бити и неког сељака настањеног у Врању. Занатлије такође немају више од 1 ученице, а само 6 њих су кћери трговаца. Осталих 31 уписана ученица су из службеничких породица. Ако се узме да је те године било 6 ученица у Гимназији, онда излази да су женска деца у овом округу била лишена средњег школског образовања и остајала високим процентом на основном ступњу школовања. Наставнички кадар Женске гимназије у Врању био је увек комплетан и стручан.

4. Наставнички кадар приватне Женске гимназије у Врању 1909 — 1912. год.

Поред прегледа социјалне припадности ученици Женске гимназије у Врању, соопштавам и наставни кадар према струконости:

1. *Антић Јован,* в.д. директора, предаје земљопис 1909—1912. год.
2. *Ђорђевић Антоније* (Вотес), предаје певање и музику 1910—1912.
3. *Ђорђевић Драгомир,* предаје историју и писање 1910—1912.
4. *Илић Ђура,* професор, предаје јестаственицу 1910—1012.
5. *Илић Јанча,* предаје цртање и пасање 1909—1912.
6. *Коцић Видосава,* учитељица предаје женски рад 1909—1912.
7. *Мишић Аксентије,* предаје хришћанску науку 1909—1912.
8. *Миленковић Јован,* предаје математику 1910—1912.
9. *Миљковић Мина,* предаје Француски језик 1911—1912.
10. Николић Катарина, учитељица, предаје српски и немачки језик, јестаственицу и историју од 1911—1912.
11. *Павић Светозар,* предаје математику 1911.
12. *Павловић Живојин,* предаје српски и француски језик 1912.
13. *Станковић Тодор,* предаје цртање и писање 1912.
14. *Стевановић Јевросима,* учитељица предаје српски језик, математику и земљопис 1912.
15. *Цветковић Риста,* предаје математику, 1909—1912.
16. *Шарић Стеван,* предаје историју (хонорарно) 1909—1010.
17. *Костић Панајот,* школски лекар 1909—1910 год.[71]

II. ОРГАНИЗАЦИЈА НАСТАВЕ И ЊЕН САДРЖАЈ

Прве организационе напоре отварања Гимназије у Врању и стварање услова за образовано-васпитни рад у њој започео је и поставио Ђорђе Ничић, њен први старешина и постављени предавач. То је прва средња школа у Врању, откако се за њега зна, те је и разумљиво што у овој тада полуисточњачкој паланци није ни било традиције средњошколског завода. Општина се тешко решавала на издатке за Гимназију и, као да је, бар првих година иза ослобођења, сматрала да је средња школа посао државе, а основне школе делимично општине.

Оспособљавање зграде и набавка намештаја решавано је тренутно и без већих улагања и амбиција. Зграда је остала непрестано тежак и нерешив проблем, а намештај је парцијално набављен. Зграда није имала „салу за цртање“ а ни „салу за физичко и војено вежбање“, те се настава одвијала у неповољним условима, позајмицом сале спортског Друштва Душан Силни и употребом учионица за салу цртања.

Материјална база није толика да би се у школи могао организовати један савремени васпитно-образовни и наставни рад. Није било научних збирки, кабинета, учила и књижница. Све је то требало изнова стварати и још нивелисати неједнаке предавачке педагошке способности, нивое стручности и потенцијале радног ентузијазма.

70—71 Подаци узети из архивских докумената, Календара шематизма и Просветног гласника дотичних година.

Школско законодавство, наставни планови и програми од 1881. год. су у гимназијама у сталној изградњи и промени. Српска гимназија, која је имала „чист народни дух“, од 1881. год. почиње улазити у свере космополитизма и уступати највећи могући број часова при-

7. НАСТАВНИ ПЛАНОВИ 1881, 1888. и 1898. ГОД.

Наставни предмети	Година		
	1881	1888	1898
Наука хришћанска	I-IV по 2	I-V = 2 ч.	од I-VI по 2 ч.
Српски јазик	I-5, II-IV=4	I-IV 4	I—5, II—4, III—3 IV-V—4, VI-VII 3, VIII—4
Немачки језик	I-IV—4	I-II=3 III-IV=4	I—5, II-III=4 IV-VIII=3
Географија с космографијом	I-IV=4	I-3, II-IV=2	II—3, III-IV=2, I=3
Историја	III-IV=3	III-IV=2.	II—3, III-IV=2, V-VII=3, VIII = 4
Познавање човека	I—2		
Јестаственица	II—3	II=3	I—3, II—2 IV—3, V—2, VI—3, VII=2
Минералогија	IV—2		
Зоологија	III—3	I—3	
Физика	III—3	III—3	III—3, VII—3, VIII—4
Хемија	IV—3	IV—3	
Математика	I-II=4, III—3 IV=4	I-IV=3, IV=2	I-V=5, VI=4, VII=,VIII=3
Геометр. цртање	IV=2	I-IV=2	
Слободор. цртање	I-IV=2	I-IV=2	I-IV=2
Физ. и војено вежбање	I-IV=3	I-IV=4	I-VI=2 (без војног)
Краснопис	I-II=2	I-II=2	I-II=2
Франц. или грчки јез.			V-VIII=5
Филзоф. пропедевтика			VII-VIII=2
Латински јез.			III-IV=6, V-VI=5
Моралне поуке		I-II=2	
Певање и музика	I-IV=2	I-IV=2	I-II=2
Свега у	I=31 II=34 III=34 IV=34 школске		1881/1882. год.
„	I=29 II=31 III=31 IV=31 „		1888/1889. год.[72]
„	I=30 II=31 III=31 IV=31 V=31 VI=31 VII=31		1898/1899.

[72] У три наведена плана нису унети часови тумачења Јеванђеља, а нису могли бити унешени ни часови које је повећавао или смањивао министар просвете својим расписима, или увођењем, или избацивањем појединих предмета из наставних планова. Сем тога нису у планоге унети ни факултативни и необавезни предмети као: стенографија, краснопис у старијим разредима, педагогика и хигијена итд. Отуда се не може на основу изнетог одредити број часова недељно по разредима.

родним наукама и њиним дисциплинама. Министар Ст. Новаковић је започео новим наставним планом 1881. и 1882. год. мењање садржаја наставе српске гимназије. Ове школске године Гимназија у Врању је у распореду часова имала по 31 час недељно у I и II разреду. Новим законским одредбама 1888. г. настојало се смањити број часова те је отворен и VIII разред, али број часова није осетно смањен, сада је у I разреду 29, а у II — IV разреду по 31 час недељно.

Године 1881. уведено је физичко и војено вежбање са 3 часа недељно, 1886. год. уведен је женски ручни рад са 4 часа недељно у сва четири прва разрдеда гимназија, а 1888. год. предмет моралне поуке са по 2 часа недељно у прва два разреда гимназије. Почетком друге деценије постојања Гимназије у Врању врши се ревизија наставног плана па се 1891. укида женски ручни рад, а 1893. год. и моралне поуке. Године 1894, септембра, постаје (до сада необавезан) француски језик обавезан предмет, а руски језик необавезан у два завршна разреда гимназије године 1898. са по 2 часа недељно. Касније, 1902. год., руски је постао обавезан предмет у истим разредима са по 3 часа недељно. Године 1890. предмет „физичко и војено вежбање“ назива се гимнастика. Под притиском присталица класичне гимназије увођен је грчки језик као факултативан предмет, а латински као обавезан. Кратког века трајања били су и предмети филозофска пропедевтика, хегијена, стенографија и педагогика, јер их нема у наставном плану 1902. год.

Године 1898. Законом о средњим школама смерови гимназија су три: реална гимназија, која спрема ученике за више техничке школе, гимназија, која оспособљава ученике за студирање хуманистичко — лигвистичких наука и женска гимназија у којој су се оспособљавале ученице за настављање студија у вишим женским и учитељским школама, углавном за учитељице српских народних школа.

Кабинети појединих наставних предмета почињу са радом од 1882. год. Научних збирки такође има већ од ове године. Ничић је упорно настојао да таква наставна средства буду присутна у настави јестаственице и познавања човека. Шрајберове слике ученици су имали већ прве школске године а хербаријуми настају школске 1882/83. год.: „Завод је добио од Министарства просвете доста богату збирку позајмљују из Основне школе у Врању. Наредне школске 1882/83. год.: „Завод је добио од министарства просвете доста богату збирку физичких апарата, тако исто и за минералогију преко 200 комеда минерала послао је министар као и четири анатомске слике за познавање човека од Фидлера“.[73]

Ничић савлађује наставу јестаственице заједно са ученицима на излетима, професор географије „изводи ђаке под небо“, док Шарић у проучувању космографије заказује часове и ноћу када се ведрих врањских ноћи могу „посматрати небо и небеска тела на њему.“

Зоолошко-ботанички кабинет заснован је 1882. год. Школске 1902/3. год. овај кабинет је имао: „430 препарата, 64 модела и 80 зо-

[73] ПГ за 1883, стр. 956.

олошких и ботаничких слика.“ Према томе „збирка је довољна за средњушколску наставу.“[74]

Кабинет физике је спорије растао. Године 1911. помиње се у њему „поред цеви и апарата још и 94 купљене справе за експериментисање.“[75]

Географско-историјски кабинет датира од 1882. год. 1896. год. је „имао 20 географских карти, 5 историјских и 5 атласа“, а 1903 „29 историјских и географских карти, 15 географских слика, 13 секција округа врањског и 3 глобуса.“ Кабинет је имао 1884. „Карту европске Турске и карту Краљевине Србије у новим њеним границама.“

Цртачка збирка заснована заједно са збирком математичких учила издваја се 1897. год. у посебну збирку која 1903. „има 378 свезака са 2304 примерка.“

Хемијска збирка је касније настала те је нешто и сиромашнија од осталих. У попису учила 1899. год. евидентирано је поред осталог и „177 учила за хемију“. Те године саопштава директор: „Школа има доста научних средстава, а нарочито за ботанику и минералогију, нити: лабараторију апаратима и препаратима за органску хемију и набавити још неке апарате за експерименталну физику и пластичне слике за зоологију и расе.“[76] По мишљењу директора ни 1902. год. ова збирка није била „довољна за извођење очигледне наставе.“

Геолошко-минералошка збирка је међу најстаријим и врло рано је постала богата примерцима. Године 1897/8. професор „Јован Антић сакупио је у врањској области 17 нових и 48 разних примерака стена и поклонио их школи“. Године 1903. збирка је „имала 318 минерала, стена и фосила и 32 модела справа“, те је „збирка довољна за средњошколску наставу.“[77]

Гимнатичка збирка обухватала је гимнастичке справе и реквизите који су и војном вежбању служили. Поред осталог имала је ђулад и дрвене пушке док су ватрене пушке ученици добијали од војске у часовима вежбања пушкама. Године 1903. ова збирка је имала 105 комада справа и 27 слика.

Музичка секција је најмлађа, формирана је 1900. год. То је учињено одмах после куповања хармонијума 1899. год.

Математички кабинет почео је 1882. год. као математичко-цртачка збирка учила. Године 1897. ова „збирка је имала 24 разна тела од дрвета а 1903. год. има 2160 прегледа модела, 2 справе за гледање у перспективу, 4 свеске бојеник прегледа, 4 зидне карте за обична и округла писмена и 32 математичка модела и 6 справа.“[78]

---

[74] ПГ за 1903.
[75] ПГ Извештај директора школе за 1911.
[76] ПГ 1899, стр. 413.
[77] ПГ за 1903, стр. 312.
[78] То исто.

1. Ботаничка башта

Ботаничка Башта је тековина Гимназије у Врању која представља не само објект наставног процеса, дело ученика и наставника ове школе, већ и тековину научно-истраживочког рада три деценије врањске области. Велика башта конака Дилавербега је пружила прилику за реализацију концентрације у дворишту школе свих важнијих биљака из врањске области, коју је започео ботаничар Ђорђе Ничић постављајући у Врању основе традицији проучавања завичајне флоре.

Коначно и систематско подизање Ботничке баште започело је 1891. год. под руководством Љубе Давидовића, када је школско двориште подељено на три дела: 1) део за одмор ученика, 2) простор за дрвеће (arbaretum) и 3) највећи део површине за ботаничку башту. Ботаничка башта „имала је 1361 м² површину и подељена је на леје, којих је 1896. год. било 80 засађених са 115 разних зељастих, махом културних, биљака.“ Године 1900. Башти је додато још 300 м². На том простору формирано је „нових 18. леја са стазама и геометријским фигурама које су засађене баштенским биљкама“. Биљке, којих није било у врањској околини, узете су из Београдског ботаничког врта, Топчидерске економије и Ботаничке баште „Јевремовац“. Године 1897. у arbaretumu било је 210 комада дрвета и шибља од 46 разних врста. У Башти су радили и ученици и њен успон добрим делом је резултат рада ученика. Године 1887. **Ђорђе Јовановић, ученик IV разреда, добивши на „управу“** Ботаничку башту поделио ју је на онолико делова колико је било ученика одређених за рад у њој. Сваки ученик је добио свој део баште за рад и успех је у раду био примеран.“[79] Башта је из године у годину напредовала и постајала примернији узорак своје врсте у Србији. Године 1910. пописано је у њој равно 430 класификираних и однегованих биљака.

2. Књижница школских уџбеника

Књижница школских уџбеника формирана је 1895. год. и њом је руководила управа школе. Уџбенике је министарство слало свим гимназијама да се дају на послугу сиромашним ученицима. У Гимназији у Врању их има већ од 1881, али у саставу школске Књижнице све до 1895. год. када се издвајају у посебну збирку учила. Број уџбеника је сваке године растао, али је број примерака растао брже и убедљивије. Имамо статистичких података о кретању фонда Школске књижнице уџбеника.

---

[79] Подаци узети из Извештаја школе дотичних година — Ботаничка башта.

8. ФОНД КЊИГА ШКОЛСКЕ КЊИЖНИЦЕ УЏБЕНИКА ВРАЊСКЕ ГИМНАЗИЈЕ 1896—1912. ГОД.

Школска година	Број уџбеника	Број примерака
1896—1897	30	138
1897—1898	34	691
1898—1899	44	328
1899—1900	45	407
1900—1901	47	753
1907—1908	44	691
1911—1012	—	955 примерака разних уџбеника у вредности 2354 дин.[80]

3. Успех ученика Врањске гимназије

Успех ученика Гимназије у Врању и поред свих појава блажег критериума оцењивања због „лошег говорног језика“, или због „конзервативне традиције“, или, просто из сентименталности према „српству на крајњем југу Србије“, мало које школске године је оцењен као задовољавајући. Узроци томе су свакако бројни и различити. Ди-
ректор је 1887. год. рекао: „Мислим да ће бити узрок слабом успеху неразумевање језика и рат“. Јанићије Поповић је констатовао 1890. год. да је узрок слабог успеха у учењу њихово „сиромаштво, путовање, становање по лошим становима и слаба исхрана по врањским прљавим ашчиницама“ тврдећи „да многи ученици ове школске године нису могли себи набавити ни најпотребније ђачке ствари[81]. Ничић је 1881 — 1882. шк. г. сматрао да је „бољем успеху сметао језик, али и то што овај завод није довољно снабдевен училима.“ Недостатак учила је брже савлађиван и већ почетком XX века Гимназија је имала све кабинете и сва учила „потребна за средњошколску наставу.“ Резимирано: језик, сиромаштво ученика и недостатак учила акцентирани су као фактори који умањују успех ученика. Али се не помињу као узроци велики број ђачких изостанака сваке године, затим честе смене предавача, нестручно заступљени предмети, превођење ученика у данима после рата, позивање предавача у рат, на војну вежбу, у разне комисије и слично. Поред свега тога, и још низ других фактора, слабом успеху је погодовало и мишљење ученица и њихових родитеља о гимназији као дугом путу до егзистенције. О томе нам два извештаја директора нешто конкретније говоре. Ничић из Врања пише 1882. год. министру: „да ученици показују врло велику вољу према вештинама, нарочито за музику и певање“.[82] Директор Гимназије у Лесковцу исте године пише сасвим другојаче: „Ученици свију разреда показују велику вољу за све оне науке које имају ма каквог одно-

[80] То исто — Школска књижница уџбеника.
[81] ИГ за 1890, ПГ 1890, стр. 608.
[82] ДА СРС МПС Ф XII-180/1882.

са са њиховим шпекулантским духом а нарочито математика, немачки језик и земљопис, па због своје претеране стрпљивости и из малена навикнутости на рад и слободоручно цртање, а код ученица још и женски рад, могу бити као узор пружени осталим заводима по успеху и вредности рада."[83]

Језички пуританизам не да се сакрити, а још мање култни однос према њему и убеђење да је српски језик само онај којим се у Србији говори. Научни радови из области историје језика и дејалектологије, тадашњи и каснији, недвосмислено тврде да је говорни језик јужног Поморавља српски језик, али конзервиран и ропством заустављен у свом развитку.[84] Иначе, успех у Гимназији у Врању не показује чињенице које би говориле да се из овог предмета имало у школи највише слабих оцена. Примећује се у статистичким подацима да се све до 1900. год. строжије оцењивало знање из српског језика, јер је слабих оцена из наставе матерњег језика више од слабих оцена из осталих предмета. Од 1900. год. има више слабих оцена, на пример, из латинског па чак и из географије. Тако је 1896. било из српског језика у V разреду 13, а из географије 6 и латинског 8, 1900/1. год. у V разреду су из српског 2 слабе, а из латинског 6, у VI р. из српског језика нема слабих, а из латинског су 3 слабе. Године 1907/8. је средња оцена боља из спрског од средње оцене из математике. Погледајмо те бројке: 1907/8. шк. г.: српски језик има средњу оцену успеха у I р. 2,92, у II р. 2,88, у III р. 2,82 и у IV р. 2,48% а математика има у I р. 2,42, у II р. 2,16, у III р. 2,73 и у IV р. 2,23%. Године 1910/1911. из српског језика је у V р. слабих 7 а из латинског 9. Могло би се закључити да су национални романтичари и језички пуританци одвећ ригорозно раније оцењивали знање из српског језика да би се прихватило као објективно или равноправно са оцењивањем знања из других предмета. Међутим, предавачи са више стручне спреме и педагошке рутине нису се руководили ничим друго до фондом знања. Таква стварност је 1896/7. год. када је из математике слабих 18, из српског језика 14, а из географије 12. Почетком XX века, конкретно 1900/1. год. имамо податке да је српски језик један од најлакших предмета, јер од 12 слабих у I р. само су 2 из српског језика, у II разреду од 12 слабих, III од 4, IV од 4, V од 6 и VI од 5 слабих нема ниједне слабе из рспског језика. Године 1895/6. критериум је ригорознији, па имамо: од 84 слабе у I р. 23 слабе из српског језика, у II р. од 54 слабе из српског језика их је 16, у III од 8 слабих ниједна није из српског језика, у IV р. од 48 слабих 7 их је из српског језика, у V од 29 само је једна, у VI од 8 ниједна и у VII р. од 4 слабе из српског језика је само једна.[85]

---

[83] Подаци су узети према класификацијама ученика по успеху у дотичним годинама а по Извештајима школе.

[84] *Александар Белић*, Дијалекти источне и јужне Србије, Београд, 1905.

[85] Сви табеларни прегледи рађени су према подацима у извештајима Гимназије датим за дотичне године. Неколико сличних табеларних прегледа дало је дотичних година министарство просвете за све гимназије у Србији и објављени су у ПГ за одговарајуће године.

Ово уопштавање података о успеху из српског језика упоређено са успехом из других предмета наводимо да би се видело да извештаји директора нису били увек правични када су оптуживали говор гимназиста — Врањанаца, као узрок њиховог неуспеха у школи јер су Врањанци показивали завидне успехе и из српског језика, као и из свих осталих предмета.

Располажемо са подацима о успеху ученика Гимназије у Врању у неким школским годинама:

1881/2. год. је у I р. један одличан, 7 вр. добрих и 6 добрих; 14 прелазе разред, 2 ученика понављају а 8 полажу поправни испит. У II р. је 1 одл. 5 врлодобрих, само 1 добар и 1 понавља (напустио школу).

1882/3. одличних је 1 у I р., 2 у II р. и 1 у III р.; врлодобри 1 у I, 6 у II и 3 у III разреду; добрих у I р. 21, у П 7 и у Ш р. 2; понавља њих 5 у I р. и 3 у П разреду, 2 губе право на даље школовање а њих 2 се нису јавили на испит.

1883/4. год. понавља у I р. 5 у II и у III 3 ученика а положило је 17 у I, 15 у II, 10 у III и 6 у IV разреду.

1886/7. год. понавља 5 у III и 1 у IV р., а полажу 5 у I, 7 у II, 2 у III и 1 у IV р.

1889/0. год. од уписаних 129 ученика у сва четири разреда, њих 18 понавља, а 26 полажу поправне испите.

1890/1. год. било је одличних 2 у I, 1 у III и 1 у П разреду, врлодобрих 8 у I, 6 у II, 7 у III и 5 у IV р. и добрих у I р. 40, у II 22, у III 20 и 7 у IV разреду.

1892/3. год. од уписаних 144 понављају разред 23, а полажу 43 ученика.

1896/7. год. прешло је разреде 81, полаже 49 и понавља 37 ученика.

1897/8. год. прешло је разреде 190, полаже 68 и понавља 27 ученика.

1898/9. год. прешло је разреде 85, полаже 43 и понавља 20 ученика.

Ове године било је одличних 6, врлодобрих 27 и добрих 52 ученика.

1902/3. год. понавља разред 29, а полаже поправне испите 45 ученика.

1907/8. год. од 248 уписаних понављају 2 а полажу испите 63 ученика.

1908/9. год. од 213 уписаних ученика понавља 21, полаже 62, а прелазе раз. 122 ученика. Ове године их је 16 одличних, 49 врлодобрих и 57 добрих. Један ученик губи право на школовање.

1909/10. год. положило је 166 ученика, понављају 12 а полажу 69. ученика

1910/11. год. од 241 уписаног ученика понавља њих 12, полаже 61 а 1 ученик губи право на школовање. Од 167 који су положили разред 30 су одличних, 55 врлодобрих и 82 добрих.

Успех у Женској гимназији био је стално бољи па су, на пример, 1909/1910. шк. г. од 50 уписаних ученица у два прва разреда само њих 4 ученице биле упућене на поправне испите.

Ради свеобухватнијег сагледавања успеха ученика Врањске гимназије упоређујемо са њом успех неколико година Гимназије у Пироту.

9. ПРЕГЛЕД УСПЕХА УЧЕНИКА ВРАЊСКЕ И ПИРОТСКЕ ГИМНАЗИЈЕ ЗА ПЕРИОД 1904—1910. ГОД.[86]

	Школска година									
	1904/5		1905/6		1906/7		1907/8		1908/9	
	Врање	Пирот	Врање	Пирот	Врање	Пирот	Врање	Пирот	Врање	Пир.
Одличних	11	15	16	23	19	33	18	20	30	30
Врлодобрих	34	33	33	39	43	42	31	46	55	58
Добрих	48	33	56	66	74	59	71	38	82	104
Полажу поправни испит	43	38	36	16	42	36	63	50	48	55
Понављају разред	10	21	8	22	10	19	20	16	26	2
Губи право на школовање	1	—	—	—	—	8		1	1	9
Свега	147	140	149	166	188	197	203	171	242	258

Успех ученика једне и друге гимназије разликовао се тако незнатно да би се могло рећи да су успеси у учењу ових двеју гимназија скоро једнаки. Пада у очи да је одличних више у Пироту а мање је врлодобрих док су остале бројке неуједначене, али без изразитих разлика.

Један преглед из 1909/10 школске године показује сличну слику односа броја ученика уписаних и слабих у четири разреда трију навођених гимназија:

Врање 1906/7. уписано 215, полаже поправни испит 69, понавља разред 12 ученика.

Лесковац 1906/7. уписано 246, полаже поправни испит 55, понавља разред 15 ученика.

Пирот 1906/7. уписано 253, полаже поправни испит 66, понавља разред 13 ученика.

---

[86] ПГ, за 1890, стр. 33.

ПРЕГЛЕД УСПЕХА УЧЕНИКА ВРАЊСКЕ И ЛЕСКОВАЧКЕ ГИМНАЗИЈЕ

Успех ученика	Врање									
	школска година									
	1899/1900					1891/1892				
	разред					разред				
	I	II	III	IV	свега	I	II	III	IV	свега
Одличних	1	2	3	3	8	2	2	2	—	6
Врлодробрих	8	4	3	7	02	5	9	10	13	37
Добрих	25	10	17	8	60	30	23	11	9	73
Полажу поправки испит	5	8	7	7	27	3	3	—	—	8
Понављају разред	6	—	4	—	10	3	5	—	—	8
Свега	45	24	34	24	127	43	42	23	22	130

	Лесковац									
	школска година									
	1899/1900					1891/1882				
	разред					разред				
	I	II	III	IV	свега	I	II	III	IV	свега
Одличних	2	5	3	1	11	2	1	—	—	3
Врлодобрих	6	2	4	4	16	3	2	2	5	12
Добрих	5	6	9	2	22	7	6	3	4	20
Полаже	2	3	3	2	10	8	2	2	—	12
Понавља	1	2	—	—	3	7	3	2	—	12
Свега	16	18	19	9	62	27	14	9	9	59

Овај преглед показује мање уписаних ученика у Врању но у суседним гимназијама, али и више, ипак, ученика са поправним иститом.

Ученици Гимназије у Врању били су у највећем броју из Врања и врањског округа, али их је било и из других области.

11. ПРЕГЛЕД УЧЕНИКА ВРАЊСКЕ ГИМНАЗИЈЕ ПРЕМА ЗАВИЧАЈУ 1904—1907. И 1911. ГОД.

Завичајно порекло Ученика	Број ученика				
	1904	1905	1906	1907	1911
Округ врањски и Врање	147	148	178	199	217
Србија	15	18	32	38	18
Црна Гора	7	6	4	4	16
Стара Србија	4	7	1	5	16
Други крајеви	—	—	—	2	3
Свега	173	179	215	248	270

Овај преглед, иако дат само за пет година, показује да је гро ученика у Гимназији у Врању био из саме врањске области. Број ученика из Србије евидентира децу чиновника, међу којима и број ученика, који су мењали заводе из којих било разлога. Ученици индицирани из Црне Горе су највероватније деца црногорских колониста у врањском округу и насељима њему блиских.

Ученици Врањске гимназије по социјалном пореклу имају следећу припадност:

12. ПРЕГЛЕД УЧЕНИКА ВРАЊСКЕ ГИМНАЗИЈЕ ПО СОЦИЈАЛНОЈ ПРИПАДНОСТ ЊИХОВИХ РОДИТЕЉА 1890—1911. ГОД.

Социјална приоадност	1890	1891	1895	1896	1898	1891	1900	1902	1904	1905	1906	1097	1908	1909	1911
Свега	број ученика														
Попови	20	12	17	9	13	15	15	11	13	7	11	7	13	8	4
Чиновници	19	23	49	35	38	44	52	60	36	50	53	60	58	70	85
Трговци	43	50	58	65	33	54	49	42	41	34	46	49	44	45	46
Занатлије	46	34	40	39	40	28	30	31	40	41	37	53	50	46	35
Сељаци	15	9	21	26	23	20	14	18	22	24	56	55	42	46	56
Слуге	6	14	9	7	8	4	6	12	9	14	12	24	19	12	10
Разно	—	—	22	29	3	4	9		12	9			15	30	34
Свега	149	142	216	210	158	169	175	174	173	179	215	248	241	257	270

У рубрици „деца слугу“ урачуната су деца слугу, најамника и надничара, а у рубрици, „разно“ унета су деца оних професија ђачких родитеља које се ређе појављују, наиме кафеџије, граничари, итд. Сасвим је разумљиво што је највећи број деце чиновника а затим трговаца и занатлија, јер су ове професије биле материјално јаче од осталих и настојање њихових родитеља да егзистенцију својој деци осигурају школовањем и уласком у државну службу одговарало је времену и приликама које су тада владале у српској паланци. Прилив деце сељака је доста успорен. Ако се узме у обзир да су сељачка деца у току школске године више од осталих напустала школу онда је сасвим јасно да је њих било најмање на крају школске године, а још мање на завршетку гимназијског школовања. Противречности између сеоске и градске деце, које су се одражавале у мржњи и нетрпељивости, потпомагане и неким поступцима васпитача, добиле су јаз, који је условио појаву мржње између сељака и грађанина, која је имала у првом реду социјалне корене, наслеђене големашке ставове и погледе на лажно господство грађана и сељачку простоту. Ове појаве и материјале за истраживања у правцу појаве нуклеусне овакву стварност пружа књижевно дело Боре Станковића, а тиме и клице класних противречности.

Методологија рада у школи расла је по узорима углавном немачке и руске педагошке школе. Ничић је поборник очигледности у настави, те је настави јестаственице „под небом“, у природи, придавао велику важонст. У настави рачуна „наставник непрестано вежба усмено рачунање.“ Писмени и домаћи задаци за Ничића „развијају самостални рад ученика“ те су давани из немачког језика свакога часа, а из српског језика и рачуна по два до три недељно. „Сви домаћи задаци исправљани су првих разреда од стране наставника а у старијим разредима наставник је грешке подвлачио па су их ученици на часу сами исправљали уз помоћ наставника, а и на табли“. Иначе, српски језик је углавном савлађиван читањем и учењем напамет текстова. У неговању културе књижевног језика учествују сви наставници. Одлуком Професорског савета 1889. год. решено је „да се исправке из осталих предмета не ограничавају само на грешке из тих предмета, већ уз те исправке увек на задацима исправљају и генералне грешке из српског језика.“ Одлуком Савета 1898. год. одлучено је: „Да сви настаници настану око исправљања језичких грешака како у школи на часовима и међу часовима, тако и при излетима, који се буду припређивали, па и у свако доба дане прилике.“[87]

Принципи очигледне наставе могли су бити реализовани касније када је подигнута Ботаничка башта, када су створени предметни кабинети и попуњене научне збирке. Од 1890. се у методским упутствима помиње и метода концентричних кругова, а од 1902. год. и метода рада са целим разредом. Иначе, било је не ретких примера да су предавачи радили „од до“, терали ученике да уче „на изуст“, при одговарању ценили „што брже то боље“, диктирали лекције, итд. Министар просвете забрањује 1895. у гимназијама „свако диктирање на часу лекција којих има у уџбеницима“, а 1896. год. наређује директорима гимназија „да наставници предају живом речи и да објашњавањем, пропитивањем и понављањем на сваком часу наставници проради што треба и ученици усвоје оно што је важно и потребно, а не да то ученици уче кући.“[88]

Предавачи српског језика настојали су да давањем историјских тема и националних садржаја остваре постављене домете овог предмета. Ево неколико тих тема:

Године 1896. у V раз. је тема „Карактер Хајдук Вељка и Стевана Синђелића“, у VI р. „Опис пута од једног српског места до другог“, у VII р. „Карактер Марка Краљевића“ (по нар. песмама) и „У добру је лако добар бити, на муци се познају јунаци.“

Године 1898/99. дате су теме у V р. „Хајдук Вељко Петровић“, „Кнез Лазар“, „Милош Обреновић, Велики“, у VI р. „Слава“, „Стеван Синђелић“, „Ђурађ Бранковић“, „Српски хајдуци у XVI и XVII веку“, и у VII разреду „Ђурђевдански уранак.“

---

[87] ПГ за 1898, стр. 46.
[88] ПГ за 1896, стр. 78.

Године 1898/99. дате су теме у V р. „Хајдук Вељко Петровић“, „Кнез Лазар“, „Милош Обреновић, Велики“, у VI р. „Слава“, „Стеван Синђелић“, „Ђурађ Бранковић“, „Српски кајдуци у XVI и XVII веку“, и у VII разреду „Ђурђевдански уранак.“

Школске 1897/8. год. тема у VII р. била је „Марко Краљевић (по нар. песми).“

1899/1900, у V р. биле су теме: „Виноградарска берба“, „Станоје Главаш“, „Хајдук Вељко“, „Цар Душан“, „Таковски устанак“, а у VI р. „Ђурађ Смедеревац“, „Стеван Синђелић“, „Кнез Лазар“, „Милош Обреновић“ и „Стеван Немања.“

Школске 1902/3. год. у V р. су теме: „Књижевни рад светог Саве“, „Хајдук Вељко“, у VI р. „За крст часни и слободу красну“, и на нижем течајном испиту „Кнез Лазар“.

1905/6. год. на нижем течајном испиту је тема „Обичаји при берби винограда у Врању“, а 1907/8. „Сгети Сава у народним успоменама“.

1907/8. год. су теме у V р. „Ћирило и Методије и њихов значај и рад“, „Опис ког српског обичаја народног или празника“ и „Тропи у народној песми Смрт Мајке Југовића“, а у VI р. „Школа, ђаци, школовани људи и њихов позив у српском народу.“

1908/9. „О важности првог српског устанка 1804 год.“

Касније се формулације тема мењају, али њихова васпитна тенденција остаје. Међу њима има их и оваквих: „Опис места“, „Опис излета“, „Опис народног обичаја“, „Опис у облику писма“, „Опис тема по слободном избору“, итд.[89]

Све ове теме су махом узете из народне историје и традиције и основни им је циљ развијање код ученика осећања патриотизма. Али међу њима има и тема режимских, које су одговарале владајућем краљу, тако, нпр. после 1903. год. нема више тема о Обреновићима па чак ни о Таковском устанку, као што до те године није било ниједне теме о Карађорђу и првом српском устанку. Те појаве носе трагове људског страха, идејних варијација и личне несигурности. Аналогно овоме примећује се да скоро све теме из матерњег језика, негде од 1909. год., индицирају репродукцију наставног градива, најобичније су то анализе књежевних дела или естетске анализе уметничког текста. То је свакако знак једног мирнијег тока патриотског васпитања, јењавање екстремистичких ставова предавача овог предмета и васпитача ученика у овом правцу.

На упис у I разред гимназије имали су право свршени ученици основне школе са IV разреда из вароши и са III разреда из села до 1881. год., када се и у сеоским основним школама уводи IV разред, после положеног пријемног испита из српског језика, рачуна, историје Срба и земљописа српских земаља. Ученици су од 1898. год. плаћали уписнину 5 дин. и школарину 20 дин. до IV разреда, по 40 ученици до VI и по 60 динара ученици два завршна разреда потпуне гимназије. Ученици виших продужних основних школа полагали су допунске испите за упис у II разред гимназије, а ученице женске гимназије за упис у V разред.

---

[89] Теме писмених задатака из свих предмета објављене су у Извештајима Гимназије у Врању. Отуда су ове теме одабране.

На пријемним испитима највише су падала деца из сеоских школа из разлога „што ученици са врло мало спреме долазе из основне школе из српског језика и истнрије Срба.“[90] Ничић о томе каже: „Има, на жалост, баш овде у Врању учитеља, који не владају готово ни мало са правилним говором у српском језику, па наравно да ни њихови ђаци не могу у томе погледу повољан успех показати.“[91] Лоша предспрема се нарочито манифестовала код ученика сеоских школа. То је и разумљиво када се зна да је било учитеља и са основном школом, и са нижом гимназијом, и са два разреда богословије. Сем тога у селу је школа била преоптерећена ђачким изостанцима, немаштином уџбеника, учила и слично.

Школска година почињала је 1. септембра, а завршавала се 1. јула. Пријемни испити почињали у средином августа а разредни средином јуна. Нижи и виши течајни испити почињали су 1. јуна. Пријемни испити су укинути 1912, а разредни 1898. год. када су уведени течајни испити. Школски ђачки одмори (распусти) трајали су по 15 дана о Божићу и Ускрсу поред осталих државних празника, црквених па и месних (на пример Гимназија у Врању није радила по један дан за Прохора Пчињског, Ђурђовдан (изостајало се по 3 дана о берби винограда), као и за дан ослобођења Врања и „месне крсте“.[92]

На пријемним испитима су се јављала и деца родитеља са турске територије. Према њима се имао на испиту блажи критериум. Године 1895. положило их је свих 5, који су дошли на испит, а 1898. год. свих 23 ученика, који су се пријавили за пријемни испит у Врању.

За полагање пријемног испита ученици су подносили општинска уверења о годинама старости пошто се у турско доба нису водиле матичне књиге рођених те су ова уверења била, давана на основу исказа два сведока, често пута произвољна. Иначе, ученици су се у основну школу уписивали од 7 година али су то могла учинити и деца са 10 година старости. Отуда је у Врањској гимназији било ученика у IV разреду и са 18 година старости па и више, јер имамо случајева да су ишли из овог разреда на одслужење војног рока. Тек ће закон од 1898. год. ограничити упис у гимназију са највише 14 за ученике, а 12 година за ученице. Касније се ови нормативи мењају и своде на 12 година за ђаке оба пола. Поред уверења о годинама старости ученици су подносили и уверење о имовном стању због доделе благодејања, а касније и ради ослобођења школарине.

Број уписивања ученика у Врањску гимназију споро је нарастао. Сиромашни родитељи слали су децу по завршеној основној школи, а

[90—91] Извештај директора Гимназије, ПГ 1883, стр. 98.

[92] Усмено саопштење Стане Нешковић. Њено објашњење „празника мајалос“ слично је објашњењу које сам добио у Лесковцу и које је и Гимназија у Лесковцу „празновала“ и тога дана распуштала ученике. Међутим, у оба случаја временски термин тога дана није се могао утврдити, па остаје мишљење да се ради о једном од дана који су пролећним обичајима па и култним радњама везани за ђурђевданске оргије. Ово се може бранити и тиме што по старом календару пада Ђурђевдан 23. априла а по новом 6. маја.

сељаци су их остављали да раде сељачке послове. И селекција је била ригорозна не само у току учења већ и на пријемном испиту. Године 1891. Пбр. 10544 од 28. јуна министар просвете наређују директорима гимназија:

„Да би се спречио улаз у средњу школу свима онима осредњим и слабим ученицима, који не само што не дају јемство за успешно даље школовање него и штетно утичу на целокупан школски рад, потребно је да у присуству директора ученици на пријемним испитима буду што строжије оцењени из српског језика и рачуна.“[93]

У приложеном списку види се темпо нарастања уписа ученика и ученица у току више школских година.

13. ПРЕГЛЕД БРОЈА УПИСАНИХ УЧЕНИКА ВРАЊСКЕ ГИМНАЗИЈЕ 1881—1913.[94]

Година	Разред	Број ученика	Број ученица	Свега
1881	I—II	30	2	32
1882	I—III	74	3	77
1883	I—IV	74	5	79
1884	I—IV	75	7	82
1886	I—IV	104	9	113
1889	I—IV	119	10	129
1890	I—IV	109	15	124
1891	I—IV	118	24	142
1892	I—IV	124	20	144
1894	I—IV	208	13	221
1895	I—VII	197	19	216
1896	I—VII	220	16	236
1897	I—VII	204	16	220
1898	I—VI	146	12	158
1899	I—VI	158	11	169
1900	I—VI	171	5	176
1901	I—VI	190	8	198
1902	I—VI	166	8	174
1904	I—VI	168	9	177
1905	I—VI	170	9	179
1906	I—VI	215	—	215
1907	I—VI	235	13	248
1908	I—VI	228	13	241
1909	I—VI	247	непозн.	247
1910	I—VI			241
1911	I—VI			270
1912	I—VI			230
1913	I—VI	358	непозн.	358

[93] ДА СРС ДП МПС Пбр. 10544 из 1891, 28.VI.

[94] Овај табеларни преглед уписа ученика Гимназије у Врању по годинама са евиденцијом уписаних ученица рађен је према објављеним подацима у ПГ и ИГ дотичних година. Но, ове бројке не поклапају се увек са осталим бројним

Гимназија у Врању само је два пута имала два одељења првог разреда, иначе је непрестано имала онолико одељења колико и разреда. Према броју ученика уписаних у овој школи рекло би се да је повећање броја уписаних ученика почело са отварањем три виша разреда гимназије, затим затварањем лесковачке гимназије 1898. год., а нарочито од 1905. године видним приливом у Врањску гимназију деце сељака и радника. Са отварањем Женске гимназије овај број није смањен, он и даље расте те се једначи са бројем уписаних ученика у гимназијама у Пироту, Ваљеву и Крушевцу.

У току школске године било је појава напуштања школе, али и уписа ученика који су долазили са стране. Међу ученике који су „отпадали у току школске године", убрајани су и они ученици који су напуштали школу, мењали завод, који су истеривани из школе и који су остајали да понове разред. Ови бројеви су понекада били врло високи. На пример, 1881/2. шк. г. отпала су 3 ђака, 1884/5. 10 ђака; 1885/6. 32 ђака, а уписало се накнадно 8 ђака; 1888/9. отпало је 36, а уписало се накнадно 9 ђака; 1890/1. отпало је 14 а накнадно се уписало 11 ђака; 1897/8. отпало је 40 а уписало се накнадно 15 ђака; 1898/9. отпало је 37 а накнадно се уписало 32 ђака; 1905/6. отпало је 18 а накнадно се уписало 12 ђака, 1910/11. год. отпало је 19 а накнадно се уписало 10 ђака и 1912/13. школске године отпало је 46 а уписало се у току године 27 ђака.

Међу ученицима који су напуштали школу највише их је истераних због неоправданих изостанака у току школске године, али има и оних који су упућени да понове разред па су као такви сасвим напустали гимназију и одлазили на занат или остајали кући. Међу ученицима накнадно уписаним највише је деце из редова чиновника који су премештани у Врање, али их је много више оних који су долазили са других страна а нарочито „са турске стране".

Један списак прегледа уписаних на почетку и на крају школске године о томе нешто више казује. Он се прилаже ради илустрације истраживања у правцу опадања ученика у току школске године.

Сви случајеви високих бројева уписа казују да су ученици долазили са стране. Отуда је, као што сам поменуо, само неколико година било по два одељења првог разреда. У опадање ученика различито се убрајало, некада само исписани и одсељени, некада ту долазе и отишли у војску, каткада још и истерани из школе, што доводи у забуну када се ради о апсолутно тачном броју ученика који су у току школске године напустили школу. У неким случајевима се у збир ученика на крају године урачунавају и накнадно уписани ученици.

4. Режим владања ученика Врањске гимназије

Режим владања ученика Гимназије у Врању има своје особите токове. Врање, погранична паланка источњачких ћуди и нарави чорбаџијско-хаџијског морала и ригорозно православних назора о младости, пооштравали су иначе строге школске прописе о владању и

14. ПРЕГЛЕД КРЕТАЊА УЧЕНИКА ВРАЊСКЕ ГИМН. У ТОКУ 1881—1914. ГОД.

Школска година	Број уписаних ученика на почетку школ. год. — разред							Свега	Стање броја ученика на крају школ. год. — Разред							Укупно
	I	II	III	IV	V	VI	VII		I	II	III	IV	V	VI	VII	
1881/2	24	8						32	24	7						21
1882/3	51	20	6					77	31	19						56
1883/4	34	24	14	7				79	23	21	12	6				62
1884/5	39	18	17	8				82	34	17	7					72
1891/2	51	41	24	26				142	49	38	21	25				133
1894/5	57	48	35	29	25	13	14	221	48	43	33	27	24	12	14	201
1896/7	72	36	37	20	32	18	5	220	60	24	19	22	31	17	5	178
1897/8	81	44	20	18	27	19	11	220	65	37	18	18	24	18	10	190
1898/9	42	34	30	23	15	15	—	159	34	42	36	46	15	16	—	168
1900/1	46	49	19	31	21	10	—	176	44	43	17	27	18	9	—	158
1901/2	55	47	41	21	20	14	—	198	48	42	39	19	19	14	—	181
1902/3	49	39	32	20	18	15	—	173	45	35	23	25	21	13	—	162
1904/5	непознато							177	непознато							149
1905/6	„							179	„							149
1906/7	„							215	„							188
1907/8	71	57	44	36	14	26	—	248	53	49	41	23	13	24	—	203
1910/1	78	39	57	33	12	22	—	241	62	32	41	33	12	21	—	201
1911/2	66	62	45	45	36	16	—	270	48	50	34	42	31	14	—	219
1913/4	95	104	52	43	33	31	—	358	непознато							358

понашању ученика у школи и ван ње. Бројевима и речима мерили су се квалитети и квантитети дисциплине ученика, узимајући у обзир многе елементе: изостајање са часова, недолазак у цркву, непослушност, дрскост, крађе, туче, „греси младости“, шетње улицама у школским прописима ограниченом времену, „неморал“, љубав, итд. Казне за преступе ученика биле су бројне и често врло ригорозне. Писани прописи нису предвиђали физичке казне, али је њих било, јер су их практиковали наставници, а и сами ђачки родитељи подржавали су наставнике у таквом ставу према ученицима. На југу Србије траје и данас пословица „Мотка памет у главу натерује а милост гу

подацима о укупном броју ученика у Гимназији у Врању из више разлога. Извештаји ове врсте слати су министарству просвете и на почетку и на крају школске године па се годишње промене нису увек тачно евидентирале. Постоје и штампарске и писарске грешке у тим извештајима. Завичајност ученика је из политичких разлога релативно тачно давана. Бројеви кажњених ученика нису давани тачно јер су казне разредног старешине застаревале за 2, професорског савета за 4, а директора за 6 месеци. Због тога ће бити неслагања бројева и у овим прегледима. Боље је и то од штимовања бројки.

истерује“, итд. У православној етици позната је аксимова: „Добар родитељ не штеди шибу од детета свога.“ Многи родитељ је и у Врању, као и на другим местима Србије, при упису сина рекао учитељу: „Удри, учо. Твоје месо, моје кости!“.

Школски надзорник Карић 1882. год. извештава о тучи ученика у округу врањском: „Наилазио сам на учитеље на које су се дечји родитељи тужили што им децу не само да бију већ такорећи убијају.“[95] Тих година министар просвете наредио је врањском окружном начелнику истрагу поводом пријаве да је тамо један ђак умро у школском затвору.

Закон о средњи мшколама 1882. предвиђа казне ученика: опомена, стајање ван клупе, укор на само, укор пред одељењем, затвор од 1 сата до 10 дана,[96] смањивање оцене владања од примерно на добар и лош а од 1898. год, када је уведена оцена владања прво добар (4), вршена је разлика у диференцијацијама оцене владања између 5 и 4 и између 4 и 3 (добро и врло добро владање). После ових, такозваних поправних мера, које су имале временски карактер трајања, јер је казна застаревала (разредног старешине после 3, директора после 4, а Професорског савета после 6 месеци) долазиле су казне удаљавања из школе: истеривање из школе с правом на полагање испита, б) отпуштање из школе без права на полагање испита у матичној школи, в) отпуштање за свагда из матичне гимназије и г) отпуштање за свагда из свих гимназија у Србији. Све казне удаљавања из школе ученика постајале су извршне када их је надлежни министар одобрио. После ових истеривања из школе по Закону из 1882. год., по Закону о средњим школама 1898, год. истеривани су ученици и због слабог успеха на првом и другом тромесечју и то по члану 42. истеривани су на првом тромесечју са већим бројем слабих оцена из „научних предмета“ поновци а по завршетку II тромесечја редовни ученици. Сем тога истеривани су у току године ученици који су били: неспремни („неспособни за учење“), немарљиви, неуредни и са најмање 12 неоправданих изостанака.

Први ученици Гимназије у Врању оцењени су 1881 — 1882. год. из владања оценама: а) „Владао се по закону (5), б) „Није се у свему владао по закону (3) и в) „Није се владао по закону“ (2). Похађање школе исте године оцењивано је: а) похвално (5), марљиво (4), прилично (3) и немарљиво (2). Овакво оцењивање реализавала су и прва Дисциплинска правила ученика гимназије 1883. год. а и распис Пбр 1210 од јуна 1885. са разликом што додаје и оцену „Истеран из свију завода.“ До 1898. оцена из владања „Није се владао по закону“ повлачила је истеривање ученика из школе. Од 1898. нема оцењивања похађања школе и цркве, као до тада, већ се похађања школе

---

[95] ПГ 1883, стр. 87.

[96] Затвори нису никада спроведени, јер су ученици бежали из учионица са ниским прозорима а и „фамулуси“ (домари), који су их пазили, нису то сметали. Иначе, и сами професори који су дежурали пустали су „затвореника“ кући пре издржаног времена затвора.

и цркве уносе у збир неоправданих или оправданих изостанака. Досадашња четири оцењивања ученика (знања, похађања цркве и школе, вредноће и владања) сведено је на три: оцењивање знања, владања и вредноће уеника.

Поред дисциплинских прописа општег „србијанског карактера“ било је дисциплинских мера и завичајног врањског Наставничког савета. Такве су:

Забрана кретања улицама „појединачно или у групама после 18 часова, из 1897. год.; Забрана посећивања зборова свих врста и скупове сем породичних и у друштву са родитељима (1902. год.); Забрана читања литературе коју предметни наставник не одобри (1896. год.); Забрана кретања ученика без родитеља или наставника у даљим подрачјима Врања (1885. год.); због ратног стања а и опште несигурности која је на тамошњим граничним прилазима владала; Забрана ученицима да говоре било где и било када народним говорним језиком свога краја и наређење да се говори и пише само књижевним језиком, Забрана дотурања хране ученицима који се налазе у школском затвору итд.

Ђачки изостанци и казне

Занимљив је један преглед казни ученика гимназија у Врању, Пироту и Лесковцу који за неколико школских година дају овде:

1881/2. искључена су 4 ученика од којих 3 због неоправданих 8—12 изостанака а један „због неморалног понашања у школи“, а кажњено је 6 ученика клечањем. У II разреду није било кажњених са смањењем владања. Било је више казни укором од појединих наставника.

1882/3. „Ниједан ученик није кажњен саветском одлуком а неколико њих кажњени су од стране разредних старешина и старешина завода због несташлука или неколико неоправданих изостанака.

1890/1. у Врању је кажњено у I р. 208, у. II 32, у III р. 72, у IV р. 1 свега 313.

У Лесковцу је кажњено у I р. 192, у II 48, у III р. 53, у IV 3 свега 296.

У Пироту је кажњено у I р. 201, у II 32, у III р. 48, у IV р. 8 свега 289.

1899 — 1900. у Врању у I 14, II 15, III 6, IV 13, V 3, VI 2 свега 53.
У Пироту у I 16 II 18, III 4, IV 6, V 1, VI 1 свега 46.

1906/7. у Врању је кажњено 12 ученика искључењем из Врањске гимназије и 93 су кажњена затвором.

1907/8. у Врању у I 9 II 1, III 9, IV 3, V 20, VI 1 свега 43.
У Пироту у I 10, II 2. III 8, IV 6, V 10, свега 36.

1909/10. у Врању их је искључено 24 ученика а затвором кажњено 115.

1912/13. је у Врању искључено 26 ученика а кажњено затвором 98.

У Пироту је искључино 19 ученика и кажњено затвором 88.

У овај преглед само су 1899/1900. ушле све казне; у преглед осталих година нису ушле мање казне (опомене, укори, клечења, стајања, и сл.). Број кажњених ученика Врањске гимназије упоређује се са гимназијама у Лесковцу и Пироту, где се имало података и у случајевима када су те гимназије имале исти број разреда. Посматрањем овог упоређења не могу се сагледати неке битне разлике међу гимназијама нити нека законитост у расту или опадању по годинама и разредима кажњених ученика иако су износи уписаних ученика у овим гимназијама били приближно једнаки. С озбирам да су искључења из школе настајала не услед кривица већ услед високог броја слабих оцена и неоправданих изостанака то би се и то могло некако повезати са бројем кажњавања затвором које је било искључиво због прекршаја ученика. Тај број кажњених највећи је, очигледно, последњих година XIX и првих XX столећа, што индицира и ученичко, на неки начин, учествовање у тадашњим политичким догађајима (Ивањдански атентат, прогон радикала, борба у администрацији против чиновника радикала а у школи против високог броја сељачких синова, борба против смањења броја гимназије и разреда у неким гимназијама, у овом случају VII разреда у Гимназији у Врању. Посматрајући у извештајима директора образложења казни и врсте ђачких преступа не виде се тешки кривични преступи ученика: међусобне туче, псовке, провале, подвале, убиства, краће паљевине и слично. Може се рећи да и ове цифре говоре о ригорозности критеријума приликом правдања ученичких изостанака.

Број ђачких изостанака у врањској гимназији био је висок, што се види из следећег приказа.

15. ЂАЧКИ ИЗОСТАНЦИ У ВРАЊСКОЈ ГИМНАЗИЈИ

Школска година	Разред	Оправдани	Неоправдани
1881/2	I—II	387	316
1882/3	I—III	817	132
1883/4	I—IV	625	637
1891/2	I—IV	1325	320
1894/5	I—VII	4938	1000
1895/6	I—VII	4568	421
1907/8	I—VI	3568	421
1909/10	I—VI	4983	1387

Изостанци су били и мања закашњења ученика којих је у Врању било највише због удаљености места живљења ученика од школе, а и због тога што је један део ученика „живео од послуживања“. Пада у очи да у једној години у овом прегледу упоређених

бројева изостанака у Лесковцу и Врању излази да је више изостанака било у Лесковцу без обзира што је ове године у Лесковцу било уписаних 120 а у Врању 70 ученика.

Врсте казни дате су у Извештају Гимназије 1899 — 1900. год. углавном типизиране у пракси: а) *директорова опомена*, б) *опомена разредног старешине*, в) *опомена предметног наставника*, г) *укор*, д) *затвор до 4 сахата* и ђ) *затвор од једног дана*. Узроци казни у Извештају 1909 — 1910. год. наводе се: а) истерани због непохађења школе и цркве (37), б) због непослушности у школи (21), в) због лажи (5), г) због крађе (1) и д) због мањих кривица (51).

Став наставника у правдању изостанака и кажњавању ученика није био чак ни у једној школи уравнотежен. Примећено је да су наставници радикали више правдали изостанке ученицима и кажњавали их само онда када су то морали по школским прописима, каже се у Споменици Гимназије у Крагујевцу. И у Гимназији у Врању било је и мање бележења изостанака и мање кажњавања ученика но што је то било у гимназијама у Нишу, Пироту, Лесковцу а касније и у Прокупљу. У време руковођења Љубомира Давидовића Гимназијом у Врању, према школским извештајима, најмање је казни директора школе и професорског савета. Давидовић је увео у праксу у овој Гимназији писмено позивање и обавештење ђачких родитеља о кретањима владања и учења њихове деце. Касније је као министар ову праксу спровео и као законски норматив.

У истраживању вредности и истине у овим подацима што нам их пружају писани извори види се да у овој школи није било: убојица, лопова, силеџија, ни криминалаца. Напротив, открива се слика сиромашних ученика, које је сиротиња скрхала и преплашила.

Па ипак и међу овим ученицима било је оних из кућа големаша, попова, службеника, и слично, који су се могли и другојачије понашати. О томе говори пример истеривања из школе двеју ученица и двају големашких синова. Случај безначајан за наше дане, несташлук првих младалачких доживљаја, стидљиви покушај дијалога друга и другарице — ученика и ученице, потресао је без мало читаво Врање а нарочито Гимназију 1883. године. Две ученице, Јелица кћи вероучитеља школи Илије Петровића и Лепосава Ристић кћер среског писара Ристића написале су два „љубавна писма“, прва ученику Јордану Стајићу а друга Јанићију Јовановићу. Некако је Наставнички савет дошао до ових писама па је све четворо казнио са по 10 дана затвора. Казна је имала васпитни циљ, прво, показати да Наставничко веће не праштa преступе ни деци својих колега и врањских големаша, а друго, у овом што каже Бора Станковић месту „страсних и лудих љубави“, онемогућити у школи овакве појаве које би могле имати и других последица, у првом реду губљења ауторитета Гимназије као установе и њеног васпитачког колегиума, иначе затвор у овој школи био је „шала јер су ученици могли на сваку страну изаћи из зграде, а мало је ко водио рачуна о „затво-

реницима“, вели академик Ибровац, некадашњи ученик Врањске гимназије. Међутим казна је погодила понос големаша и по њиховим моралним назорима „помешила“ њихову децу која нису ни друге Софке ни нове Зоне, ни хаџијски Стојани ни чорбаџијски следбеници Митка Стајића. Родитељи ученика су се прво обратили директору школе да поништи казну, али је овај то одбио. Затим су се обратили министру просвете:

„Господине министре, покорни потписани слободни су замолити господина министра да нашу децу: Јордана Стајића, ученика II р., Јанићија Јовановића и Јелицу Петровић, ученике III разреда и Лепосаву Ристић, ученицу I разреда Ниже гимназије у Врању, који су Саветом професора због неких детињих писама осуђени на по 10 дана затвора помилује и опрости им досуђену казну оставивши нама родитељима да их за њихову прву грешку казнимо, имајући уверење да ће им родитељска казна бити јача но досуђени затвор. Надамо се утврдо да ће господин министар молбу нашу уважити, усуђујемо се назвати господину министру покорне слуге:

Илија Петровић, окружни протојереј и вероучитељ,
Тома Стајић, трговац,
Светозар Ристић, срески писар, и
Таса Јовановић, трговац.[97]
15.II 1884. год.
Врање

Министар просвете је одбацио жалбу родитеља и наредио Гимназији да сва четири ђака искључи из школе на годину дана.

После ове запрепашћујуће одлуке која је била ригорознија од наставничке, ђачки су се родитељи формално раздражили па будући службеници Ристић и Петровић узимају скромнији тон док Стајић и Јовановић, као трговци, независни и са везама, заузимају претећи став. Писар Светозар Ристић је само молио министра да му „не убија годину женском детету“, прота Петровић је окривљавао директора завода што је „распуштио децу“ и „што слабо води надзор над ученицима“ а Јовановић и Стајић су били убеђени да су њихови синови прави пред законом, јер они нису писали писма, и најмање су криви што им ученице пишу, а сем тога још и обесни, писали су министру поред осталог и ове редове:

„...Иначе, ако се не приму у школу сада то знајте, господине министре, да морамо бити принуђени да их пошаљемо као још неспремне и малолетне у иностранство у суседној нам држави Бугарској, које не доликује то нама него из оваквих узрока морамо то учинити да не би деца остала у помрчини при садашњим наукама и да не би се одуговлачили у школи, морали би их шиљити у иностранство, као малолетне.“

---

[97] ДА СРС МПС Ф IV-109/1882. Тома Стајић је 1883. председник општине а 1884. предсетдник Школског одбора у Врању. Јордан Стајић био је касније професор, а Јелица Петровић учитељица.

Молбу су потписали у Врању 11. I 1884. год. Таса Јовановић и Тома Стајић.

После овога акта министар је поништио своју ранију одлуку а и Професорског савета и одредио да се ђаци врате у шхолу и казне само симболично, по 5 сати затвора. Овај министров поступак наљутио је Ђорђа Ничића, који је немоћно морао извршити одлуку министра. Нешто касније у „Наставнику“ је написао чланок „Ко руши ауторетет професора“, скоро отворено указујући на министре, политичаре и несагледљиве мреже веза и интервенција.

5. Ђачке и наставничке екскурзије

Екскурзије врањских гимназиста нису биле само научног и забавног већ и политичко-васпитног и пропагандног карактера. Гимназија у Врању имала је више екскурзија, но, заједно, обе гимназије, у Пироту и Лесковцу. Предавачи природних наука у Врању систематски су са ученицима на излетима, краћим или дужим, у врањској области проучавали и прикупљали разноврсне примерке флоре и фауне и примерке за кабинет минералогије. Једнодневне екскурзије нису биле скопчане са материјалним издацима па су биле и чешће и бројније. Оне су извођене на Марково кале, до Врањске Бање, Собине, Ћошке, у Владичин Хан, Јеврејски бунар, Асан Баир, итд.

Од вишедневних екскурзија вредне су помена екскурзије изведене у Скоље од 12. до 15. маја 1896. год. У Пчињу од 17. до 20. октобра 1896. год. до Манасије од 20. до 27. маја 1903. год. и две екскурзије изведене 1911. и 1912. дуж. српско-турске границе.

Екскурзију у Скопље одобрио је минисатр просвете 1.V 1896. год. Пбр. 8738. „Пошто је ова екскурзија била скопчана са већим трошковима, то је у њој суделовало свега 7 наставника и 34. ученика“, каже се у школском извештају ове школске године. Фактично, на екскурзији учествовао је само гимназијски хор. У Скопље се отишло возом на коме су ученици добили повлашћену вожњу од српске владе. На железничкој станици сачекали су их: валија косовског вилајета, муариф (главни надзорник школа у вилајету), наставници турских и српских школа, српски конзул, директор Српске гимназије у Скопљу и бројно грађанство. Први дан ученици су провели у разгледању Скопља, а другог дана су били на пријемима код валије, затим су обишли школе а увече су дали банкет наставници и ученици из Врања у част муарифа, валије и других представника власти и школа. Трећег дана испраћај је био необично свечан.

Екскурзију до манастира Прохора Пчињског одобрио је министар просвете 16. X 1896. год. Пбр. 19167. И ово је био прелаз на турску територију јер је манастир Прохор Пчињски 1878. год. повлаче-

њем српско-турске границе остао на турској територији.[98] Екскурзија је изведена на дан славе манастира. На њој је учествовало 10 наставника и 86 ученика. Ученици су у манастиру дочекани од калуђера и архимандрита Дионисија, старешене манастира, касније првог српског митрополита у Призрену и многобројног народа, који се овога дана, као и сваке године, купи на дан манастирске славе из врањских, кумановских, кратовских, гњиланских и других крајева. Ученици су саслушали говоре наставника и калуђера о историји манастира и другим темама везаним за овај дан и случај, разгледали манастир и околину, дали за народ пригодан час на коме је „у присуству хиљаде присутних гостију отпевао гимназијски хор неколико лепих српских песама. 20. октобра пре подне кренули су се ученици и наставници из манастира праћени свештенством и народом а уз непрестано звоњење манастирских звона.[99]

Године 1903. у мају, изведена је екскурзија са 73 ученика и 7 наставника преко Лесковца, Пирота и Ниша до Јагодине (Светозарева), Сењских рудника, Раванице и Манасије.

1911. год. V и VI разред извели су екскурзију на српско-турску границу до карауле Трстене и даље.

1912. у мају у екскурзији су учествовали само 44 одраслија ученика, пошто је била напорна. Она је досегла до тромеђе српске, турске и бугарске границе правцем: Лепинце, манастир Св. Пантелејмон, Матине, Ханови, Свети Илија, Грамађа, Брезовица, Првонек, Црни врх, Мусуљ, Крива Феја, Бесна кобила, Несврта, Клисурица и Корбевац.

Све ове екскурзије имале су задатак буђења српског патриотизма и припремања омладине за ратове који су у току друге деценије XX века настали. Такве је концепције била и екскурзија коју су ученици извели 1909. год. преко Ниша, Беле Паланке и Пирота до Цариброда (Димитровграда).

Врањски гимназисти долазили су и до Лесковца. Једна таква екскурзија била је 1897. када су ученици обишли Државну ткачку школу у Лесковцу и 1907. када су ученици са наставницима обишли Вучје, некадашњи читлук Дилавербегов и град Николе Скобаљића, последњег јужноморавског властелина који је успешно одолевао турским најездама средином XV века.

Професорски колектив придавао је екскурзијама и излетима велику важност и користио их је не само у образовно-васпитне сврхе већ и као забавне облике. Поред оних вишедневних екскурзија, које су зависиле углавном од материјалних средстава, а и од министровог одобрења, планиране су и мање екскурзије, дводневне. а нај-

---

[98] Јован Хаџивасиљевић, Манастир Прохора Пчињског Беог., 1900; Риста Николић, Врањска Пчиња. Београд, 1903. итд.

[99] ИГ за 1896. — Екскурзије.

више једнодневног трајања. Ничић је водио ученике на Пљачкавицу а Јован Ђорђевић на Марково кале, на град Николе Скобаљића код Лесковца итд. На почетку године рађен је план екскурзија и у току школске године реализован. План екскурзија 1907 — 1908 шк. г. био је овај:

16. ЂАЧКЕ И НАСТАВНИЧКЕ ЕКСКУРЗИЈЕ ВРАЊСКЕ ГИМНАЗИЈЕ 1907 — 1908 ШК. Г.

Датум извођења екскурзије	Учешће разреда	Локација екскурзије
7. IX. 1907	сви разреди пре подне	Собина
11. IX	пре подне сви разреди пре подне	Мечковац
1. X	пре подне сви разреди пре подне	Ђошка
11. X	цео дан сви разреди цео дан	Инатовац
18. X	сви разреди	Ристовац
31. X	сви разреди	Врањска Бања
20. XII	цела школа	Маркovo кале
9. I 1908	цела школа	Собина
21. II	цела школа	Марково кале
25. II	Ученици V и VI разреда	Врањска Бања
14. III	сви разреди	Железничка станица
17. III	VII р.	Врањска Бања
3. IV	пре подне сви разреди пре подне	Собина
23. IV	Цела школа на Ђурђевданском уранку	Собина
3. V	цела школа Свети Никола[100]	

Овај овако обиман програм ђачких излазака у природу и ближу околину Врања није остајао без позитивних резултата. На излетима су ученици певали, цртали, сакупљали биље, лептире и друго и скоро сваки излет узиман је у настави матерњег језика за писмене школске или домаће задатке.

III. НАСТАВНИЧКИ КАДАР

У времену од 1881. до јуна 1914. године радила су у Врањској гимназији 133. предавача, међу којима су биле свега 4 учитељице предавачи. Према подацима, који нису апсолутно тачни, јер неки подаци недостоју, од овог броја предавача било је 18 слависта, 14 природњака, 13 математичара, 9 вероучитеља. 7 физичара, 6 хеми-

[191] ИГ за 1908. — Екскурзије.

чара, 10 географа, 12 историчара итд. Од њих су касније били 2 председници владе, 3 министри, 8 народни посланици, 4 књижевници, 8 научници, 9 професори универзитета и виших школа, 3 академици итд. Та озбиљна и моћна екипа васпитача у току 33 године учила је и васпитавала толико генерација и толико година постављала темеље науке, просвете и људске мисли у малом Врању на јужном крајишту Србије.

О њима је Бора Станковић рекао дивне речи сведочанства: „Моји професори, који су гоњени од тадашњих реакционарних влада, били су наставници у мом забаченом Врању: Љубомир Давидовић, Јаша Продановић, Света Симић, Дража Павловић . . .“[101] Други ученик ове гимназије из седам година касније генерације, академик Миодраг Ибровац, сећајући се ђачке прошлости каже: „То су стварно били елитни предавачи свога времена што их је имала Србија. Ми, ученици, 1898 — 1899 и 1899 — 1900 шк. год. можемо бити поносни што смо их имали и што смо тада од њих много научили.“[102]

Расписом министра просвете Пбр. 325. од августа 1881. год. уведено је полагање професорских испита. До тада су предавачи носили звања: предавач, суплент, виши учитељ, учитељ вештина и вероучитељ. Како је највећи број тадашњих предавача учио школе на страни то су њихове квалификације процењиване у Главном просветном савету. Неколико тих оцена наводимо: „Ђорђе Ничић, има добре квалификације“, „Стеван Шарић има добре квалификације за филолошко-историјску групу“, „Стојићевић Андреја има непотпуне квалификације“ итд.[103] Из Врања су многи од њих полагали професорске испите, почев са Ничићем и Шарићем, али ниједан од њих није имао професорски рад везан за проучавање врањског подручја.

У Врању није увек било предавача са квалификацијама. Место њих радили су у Гимназији и предметни учитељи који су морали имати најмање положену гимназију и учитељи вештина, који су морали имати најмање VI разреда гимназије и неку вишу школу.

Полагање професорских испита подстакло је предаваче на стручно уздизање. Професорски испити су покренули предаваче да обогате професорску књижницу одговарајућим научним делима. У том правцу министар просвете је актом Пбр. 458 од 14. јануара 1887. год. наредио да сваки предавач има написати најмање по једно своје разредно предавање и послати га министру просвете на увид. Ова одлука је оштро нападнута од стране просветних радника и педагога па је она 28. октобра исте године, повучена.

Стручно и педагошко уздизање професора Врањске гимназије није јењавало. Они су ствараоци научних збирки, наставних кабинета, организатори научних излета и екскурзија, покретачи и руково-

---

101 *Бора Станковић*, Аутобиографија, Београд, 1924.
102 Миодраг Ибровац, Усмено саопштење, Београд, 1971. год.
103 Одлуке Главног просветног савета објављене у ПГ 1884. год.

диоци ђачких дружина и сл. Сем тога и сами професори пишу научно-педагошке и методске чланке (Ничић: О педагошкој вредности казне, О очигледној настави јестаственице итд., Сава Максић: О настави латинског језика, О настави страних језика итд.) и објављују их у тада познатим часописима: Просветном гласнику, Наставнику, Учитељу итд. Један број тих чланака објављен је и у Извештајима Гимназије у Врању. Али, на другој страни нека понижавања професора доводила су до њиховог лажног претварања оданости режиму на начине јавне манифестације што је негативно утицало на одржање њиховог васпитачког ауторитета. Од 29.I до 29.IV 1901. год. професори су морали носити црнину у знак жалости поводом смрти краља Милана и исте године учествовати на радосним манифестацијама и писати поздравне телеграме младом краљевском брачном пару у Београду. Да би парадокс био јаснији професори су 24.VIII 1899. год., значи годину дана касније после масовног прогона професора, морали ићи у цркву на благодарење и учествовати у протестним манифестацијама поводом атентата на краља и радовати се „за срећно спасење драгоценог живота његовог величанства краља Милана I“.[104]

Професори су активно учествовали у културном уздизању врањске средине, у грађанским просветно-културним друштвима и организацијама, у спортским друштвима итд. У свим пописним комисијама, изборним екипама и сличним друштвеним и државним активностима, професори Гимназије су активно учествовали. У ратовима учествују скоро сви, а после ратних олуја настоје да надокнаде изгубљене часове и ученицима дадну знања што су их морали стећи у одговарајућим разредима.

У политичком животу врањског округа професори су само делимично учествовали. Многи од њих настојали су да се што пре врате из Врања у које су премештени „по потреби службе“, па су избегавали да се политички ангажују. Знатан број професора је мирних политичких активности и присталица режимске политике. Сама врањска средина није била подесна за нова политичка струјања, управо, ови крајеви дуго времена гаје дубоку захвалност Обреновићима за ослобођење. Али, ипак, било је и овде активних политичара, као што су Љуба Давидовић, Јанићије Поповић, Симо Златичанин, посланик радикала врањског округа, и други.

Међу професорима било је пелагићеваца (присталица Васе Пелагића), дарвиниста, русофила, али много више српских романтичарских националиста. Када је 1893. пуштен из затвора Пелагић, у Врању се једва та вест чула. Нарочито су били снажни идеолози радикалне странке. Они су учинили да се године 1890. (30.VII Пбр. 20700) уведе руски са по 2 часа недељно у VII и VIII разреду као необавезан предмет. У Врању се јавио Светислав Симић да руски језик

---

[104] ИГ за 1899. год.

предаје у VII разреду и то добровољно и без награде. Нису познате веће активности професора, који су прогањани од „реакционарних режима“, и може се рећи да су брзо премештани из Врања, баш зато да у њему не би могли противрежимски деловати.

IV. НАСТАВНИЧКА КЊИЖНИЦА

Посебну шажњу разматрања заслужује наставничка књижница Врањске гимназије. Она је основана 1881—1882. шк. г. и том приликом имала је 58 инв. бројева књига. О њој се у извештају каже: „Наставничка књижница је у зачетку и све што има добивено је од министарства просвете.“[105]

У 1883—1884. шк. г. у Књижници има 107 инв. бројева књига и све су биле неповезане. Године 1887. наставничка књижница има 206 инв. бројева књига, а све су биле поклон министарства просвете. И узворима се каже, да „За професорске испите треба предавачима више стручних књига“.[106] Шк. г. 1890—1891. Наставничка књижница била је прилично снабдевена књигама за природне и математичке науке па и за литературу, али не и за филологију и српску историју. Аналогно томе, у извештају директора Гимназије у Лесковцу, ове исте године, налази се различито стање: „За филологију и историју има доста књига, али нема и за природне науке“.[107] Ове године Наставничка књижница у Врању имала је 407 бројева књижног фонда. Шк. г. 1896 — 1897. Књижница има 659 инв. бројева са 1784 свеске. Ове године је књижници поклонио Светислав Симић 20 књига, међу којима их је било и на немачком и руском језику. Школске 1897 — 1898. Књижница има 2159, а 1899 — 1900. фонд Књижнице броји 2420 свезака. У 1900 — 1901. шк. г. Књижница броји 2480, а 1902 — 1903. има 2692 свеске и прима 11 стручних часописа. Школске 1904 — 1905. Књижница има 1238 књига, односно 3194 свеске, а 1908 — 1909. шк. г. 1180 дела, са 3281 свеском. У току ове школске године примано је и 12 часописа, махом из појединих области наука. У 1909 — 1910. шк. г. спроведена је нова класификација књига, која је груписана: научна дела, забавна група књига, листови и закони. Према овој класификацији, у овој школској години Књижница има 647 научних, 398 забавник књига, 77 листова и 24 уредбе. На крају, године 1912. Књижница има 685 научних дела, 432 забавне књиге, 79 листова и 24 закона и уредбе.[108]

Као што смо поменули, у првим деценијама Наставничка Књижница у Врању је снабдевана углавном књигама које је министарство слало као поклоне. Касније, већ од краја XIX века, књиге се

[105—107] Види ИГ за одговарајуће године — Професорска књижница.
[108] ПГ 1909, стр. 785 и ПГ 1912, стр. 457.

купују из средстава школе, а од 1898. год. од новца добијеног од школарине. Поред тога било је и поклона у књигама појединих дародаваца. Године 1902. наводи се да су купљена два ормара за професорску Књижницу што значи да је ова библиотека била за оно време врло велика. Углавном она је подмиривала интересовања предавача појединих предмета, ако не сасвим потпуно, а оно сигурно у границама наставних планова и програма појединих предмета.

Нисмо нашли ниједан списак књига Књижнице, али смо нашли Књижнице Лесковачке гимназије, па би се могло рећи да би они могли бити бар приближно слични. Све гимназијске библиотеке до 1912. године имале су у својим фондовима књига Вука Караџића, Даничића, Шафарика, Карића, Новаковића, Гавриловића итд. Нема сумње и Књижница у Врању је примала часописе: Књижевни гласник, Годишњицу Николе Чупића, Летопис Матице српске, Дело, Рад ЈАЗУ, Босанску вилу, Гласник СУ друштва итд. Лесковачка гимназија имала је на немачком језику обимну литературу за немачки ј. математику, хемију, физику, и географију. Не знамо да ли их је имала и Професорска књижница у Врању.

Научно-истраживачки рад професора Гимназије у Врању није ни мали ни незантан, напротив, он заслужује пажњу и истинско признање, иако за такав рад није било ни најнужнијих средстава.

V. ИСТРАЖИВАЧКО-НАУЧНИ РАД И ЛИТЕРАТУРНО СТВАРАЛАШТВО НАСТАВНИКА ВРАЊСКЕ ГИМНАЗИЈЕ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

У једном оваквом раду, као што је овај у коме се расправљају три прве деценије Гимназије у Врању, методично је и корисно, учинити и осврт на научно-истраживачки рад и литерарно стваралаштво наставника Врањске гимназије крајем прошлог и почетком овог века. Тај је проблем тако значајан и важан, да изискује посебна изучавања, те ћемо се на овом месту задовољити да га у склопу осталих проблема и појава, у кратким потезима сагледамо.

Пре свега, помињемо, Ђорђе Ничић је први научни истраживач флоре врањског подручја. Он обилази Пљачкавицу, Острозуб, Козјак, Бесну кобилу и друга подручја за свет флоре погодна и повољна. Панчић му пише 1886. године после упознавања са Ничићембим радом у области флоре врањског подручја: „Мило ми је што се бавите проучавањем флоре ваше околине, а околина Врања и вредна је да се проучава, јер тамо има биљака које су само том крају својствене“[109] Ничић је успео да региструје све важније примерке флоре у врањској области. Том приликом нашао је нове екземпларе биљака за флору Србије а и сасвим непознате биљке у свет-

---

[109] Драг. Ничић, нав. рад.

ској флористичкој науци. То су биљке у народу звана **Зелениче** (Prumus Laurocerasus), коју је нашао на Острозубу и биљка без имена и у науци и у народном говору, коју је сам Ничић назвао Hieracium Vranjanum, а наш познати ботаничар др Сава Петровић Ничићевим именом Hieracium Ničić. Ову биљку Ничић је нашао 1887. год. на Пљачкавици. Резултат Ничићевих истраживања је његово дело „Грађа за проучавање флоре околине Врања."[110]

Јован Ђорђевић је дао неколико чланака вредних пажње из историјског научног истраживања, у којима је осветљавао личност Николе Скобаљића, паганске трагове жртве животиња о Петровдану у селу Дубници, историјски развитак села Вучја код Лесковца, постанак и значај Марковог калеа код Врања итд.

Светислав Симић је сакупљао и проучавао народно усмено стваралаштво врањске области. У том послу су му помагали и ученици међу којима се у изворима помињу: Чеда Јевђенијевић (у Солачкој Сени забележио 15 народних лирских песама), Урош Стајић (забележио у Врању 12 градских песама, које су се певале у Врању). Михаило Николић (забележио у Ћуковцу и Врањској Бањи 8 лирских песама), Манасије Стојиљковић (забележио у Пчињи 6 песама), Д. Цветковић, који је поред 8 забележених лирских песама из околине Врања, забележио и две епске песме. Прву песму „Погибија Хусејин бега у Лесковцу" забележио је од Николе (Коле) Дунђеровића, зидара из Лесковца. Песма има преко 250 стихова и евидентира догађај који се десио у Лесковцу непосредно уочи кримског рата. Друга је „Устанак кнеза Милоша на Турке", забележена у околине Врања, забележио и две епске песме. Прву песму „Погибија ња закључио да је у врањском крају било некада епских песама, али да су оне прешле у баладе, а и оне су пре пренетог или из књига наученог порекла него самониклог настанка: „У врањском крају нема оригиналних епских народних песама, али има пренетих, дотераних и из књига научних. Обредних песама у врањском крају је сваким даном све мање". Неке од ових песама Симић је штампао у Извештају Врањске гимназије за 1896. и 1897. год.

Миливоје Симић нашао је у врањској области преко 20 биљака непознатих спрској флористичкој науци. Љубомир Давидовић забележио је народна имена биљака и птица у врањском крају. Његов речник, иако је по обиму мали, има поред научно ботаничко-зоолошког значаја још и лингвистичку вредност. Јован Антић је истраживао са географског аспекта планину Козјак и Биначку Мораву.

У времену од 1896. до 1899. год. професори су дошли до датума листања дрвећа, сазревања и опадања лишћа код биљног света, селења и доласка птица селица, падања снега и његовог копњења у ближој околини Врања. Сем тога они су испитали и елемнте климе Врања.

---

[110] То исто.

Илија Вукићевић у својим приповеткама први обрађује теме и ликове из врањског краја а нарочито граничарског живота и по дручја. Његов ученик био је знаменити српски књижевник Бора Станковић и могло би се претпоставити да је ученик од учитеља прихватио књижевни посао стварања и у томе превазишао свог учитеља.

Професори Гимназије у Врању дали су значајан прилог науч-но-истраживачком захвату врањске области те са научницима Милованом Спасићем, Ристом Николићем, Јованом Хаџивасиљевићем, Бором Станковићем и другима чине елитну екипу научних радника и литерарних стваралаца на тлу јужног крајишта Србије крајем XIX и почетком XX века.

VI. ПРЕДАВАЧИ ГИМНАЗИЈЕ У ВРАЊУ ОД 1881. ДО 1914. ГОД.[111]

У кратким потезима лексикографског смера, дајем имена предавача Врањске гимназије 1881—1914. с називом предметне струковности.

Адамовић Александар, предавач немачког језика премештен из Свилајница, по потреби службе 1898.

Адамовић Луjо, учитељ немачког језика, постављен је по молби у Гимназију у Врању 11.IV 1893. а 9.IX 1898. премештен из Врања у Београд. У Врању је предавао зологију, ботанику и немачки језик. Од З.Х. 1896. до 9.IX 1898. у Врању је био на одсуству ради студирања природних наука на страни. Касније је био професор В.П. Школе у Београду.

Алексијевић Димитрије, постављен је за предавача француског језика из Свилајнца у Врање 19. IX 1892., а премештен 15.IV 1893. год. када је био директор Гимназије у Врању.

Анђелковић Милош, вероучитељ, премештен је из Ниша по потреби службе 27.VII 1911. и остао у Врању до 1914. год

Антић Јован, географ, постављен је 1893; 24.VIII 1902. год. премештен је у Лесковац, а отуда 6.IX 1903. поново у Врање где је остао до 1914, када је добио пету периодску повишицу. Бавио се географским истраживањима на подручју врањског округа и објавио у извештајима гимназије: 1) Нешто о Козјачким планинама и Козјаку (1899.) 2) Водопади, бучице и циновски лонци на Пчињи (1898); 3) Неколико имена географских из Пчиње и околине Врања (1898); 4) Нешто о спрудовима и острвима у средњем току Јужне — Биначке — Мораве (1901).

---

[111] Списак предавача, који обухвата све предаваче у Гимназији у Врању од 1881. до 1914, необично тежак и одговоран посао, урађен је по подацима који се налазе у изворима: Летописи и Прегледи наставног кадра Гимназије у Извештајима Гимназије са шемама наставног кадра; Шематизми календари Краљевине Србије од 1881. до 1914. год. у којима су подаци дати о предавачима Гимназије на почетку школске године; Просветни гласници од 1881. до 1914. год. у којима су објављена сва постављења, унапређења и сви премештаји предавача; архивска грађа ДА СРС министарство просвете; *Станојевић Станоје,* Народна енциклопедија; публикација „Ко је ко у Југославији"; Енциклопедија Југославије; усмена саопштења Миодрага Ибровца, Стане Нешковић, Стола Стојановића и Драгана Ничића; Споменица Гимназије у Чачку, (Београд, 1933.); Споменица Прве београдске гимназије (Београд 1936), Милић Мајсторовић, Монографија учитеља; Споменица Гимназије у Крагујевцу, Београд, 1935. итд.

Арсеновић Никола, фолклорни сликар, предавао је цертање и писање у времену од 2.XII 1886. до 20.VII 1887. год. када је разрешен јер се није јавио на дужност. Бавио се фолклорним ликовним стваралаштвом и дао је костиме народних ношњи југословенских народа с краја XIX и почетка XX столећа. У Арсеновићевом Албуму обилато је заступљена народна ношња ЈИ Србије. Албум се налази у збирци Етнографског музеја у Београду и представља изузетан ралитет из области фолклорног стваралаштва из ближе историјске прошлости наших народа.

Бацовић Никола, стручен учитељ музике и певања V класе, био је у Врању од 26. VIII 1894. до 30. XI. 1913. када је премештен у Гимназију у Куманово.[112]

Борисављевић Михаило, учитељ цртања и писања у Врању је од 8. IX 1894. до 1895. год.

Бошковић Милан, вероучитељ, премештен је из Чачка 4.I 1908. и био у Врању до 1.IX 1911. год.

Бошковић Теодосије, предавач, премештен је из Пирота у Врање 4, VIII 1898. год.

Булајић Филип, пешадијски потпоручник, предавач је „војеног и физичког вежбања" од 1887. год.

Валеријан монах, вероучитељ, у Врању је од 12.IX 1911. до 28. X 1913. када је премештен у Гимназију у Дојран, а 15.III 1914. враћен у Врање.

Величковић Вуја, предавач немачког језика, у Врању је од 13.VIII 1885. (по молби) умиро 5.I 1886. год.

Видић Јован, стручни учитељ немачког језика, премештен је по молби из Ниша 21. X 1893. и остао у Врању до 4.XI 1895.

Витковић Милутин, предавач природних наука, у Врању је од 18.VIII 1898. до 14.II 1899. када је умро. Милутин је рођен у Београду 1865. где је завршио Природноматематички одсек Велике школе 1890. У друштвено-политичком раду истицао се као идеолог земљорадничког задругарства.

Врачарић Радован, математичар, предавао је поред математике још и цртање, певање и физику. У Врању је од 22.X 1882. до септембра 1888. год.[113]

Вујковић Митар, предавач немачког језика од 15.IX 1890. до 15.VIII 1903. год.

Вукићевић Илија, предавач природних наука, у Врању од 26.IX 1883. до 19.V. 1890. Врање му је прво место службовања. У њему је почео писати реалистичке приповетке са темама из жигота граничара. Бора Станковић је био његов ђак и у једној приповеци свога професора лако је уочио живи лик граничарског официра Кешеља. Овај надимак дат му је због његовог силецијства и физичких особина. Од њега су многи тамо дрхтали, јер је био осветник Професор је због тога молио свог ђака да о томе више нигде не говори.

Вуковић Илија, предавач музике и певања, у Врању од 1889, до 1890. год.

Вучићевић Јеврем, пешадијски поручник, предавач војеног и физичког вежбања од 1.V 1885. год.

Гребенаровић Прокопије, филолог и географ, у Врању од 22.IX 1898. до 5.X 1899. када је постављен за статистичара министарства привреде.

Давидовић Љубомир, природњак, у Врање је премештен по потреби службе из Ужица 6.IX 1890. за директора и професора, годе остаје до 1.I 1897. када је постављен за секретара министарства просвете I класе. У Врању је

---

[112] *Бацовић Никола* је са *С. Поповићем* основао прво певачко друштво у Врању и помагао у таквим активностима организаторима певачких друштава у Лесковцу и Нишу. Био је Македонац. У првом светском рату стрељан је од Бугара.

[113] Споменица стогодишњице Гимназије у Чачку, Београд, 1933.

био особито поштовтн и биран за народног посланика на радикалној листи. Учествовао је у политичкој бобрби против фашизма. У Врању је активно радио у четничкој организацији крајем XIX в. У Врању је директор Гимназије 1890 — 1892. и поново 1894. год. У врањском крају бавио се и проучавањем флоре. Објавио је у извештају Гимназије за 1896. год. чланак „Неколико имена животиња и биљака у околини Врања."[114] Љ. Давидовић је једна од најмаркантнијих фигура српске Демократске странке.

Дачић Живојин, предавао српски језик у Гимназији у Врању од 21.XI 1896. до 17.X 1897. год. Овај познати писац и просветни радник, касније секретар Универзитета у Београду, иако је у Врању био кратко време оставио је трагове дугог сећања. О његовом чувању друштвене имовине причане су анегдоте. Једна од њих је приписивана и другима, Симићу Светиславу, на пример Дачић је у џепу носио своје мастило. Па када је писао школаска акта онда је користио школско мастило, а када је писао своје приватне радови онда је вадио своје мастило из џепа и користио га. Поклонио је десетину књига ђацима основних школа 1897. год. за награде.

Сл. 1. Љуба Давидовић, директор Врањске гимназије (1890—1897). Истакнути српски политичар и шеф Демократске странке

Сл. 2. Јаша Продановић, проф. Врањске гимназије (1890), списатељ и књиж. критичар, истакнути политичар и шеф Републиканске странке

Димитријевић Димитрије, директор Гимназије у Врању до 15.IV 1893. год. када је премештен у Крушевац.

---

[114] Споменица Љубомира Давидовића, Београд, 1940. год.

Димитријевић Милан, предавач филозофске пропедевтике, премештен из Крагујевца у Врање 1.IX 1894. и више био на боловању но на дужности до 1.X 1896. када је премештен. У Врању се са интересовањем говорило о њему пошто је „дошја да предаје мудрост.“[115]

Димић Васа, свршени ученик Филозофског факултета у Београду, у Врању од 21.IX 1898. до 19.VIII 1899.

Домановић Радоје, предавач српског језика и српске историје, премештен по потреби службе из Пирота у Врање 1.X 1895, и био у Врању до 18.XI 1896. год. На његово присуство у Брању сачувано је неколико сећања међу којима се истиче његов разговор са ученицима у десетерцу. Од тада је код ученика настало веће интересовање за народну поезију. Сем тога је Домановић показивао у Врању и интересовање за народне херојске игре. То је наставио и у Лесковцу где је објавио чланак о народним играма у ђачком колективу.[116] Чланак је врло важан јер је сачувао заборава неке народне игре са подручја Јужног поморавља које су већ заборављене. Међу овим играма забележене су и неке црногорске народне игре које су овдашњи црногорски колонисти заборавили.

Димитријевић Милош, свршени ученик Историјско-филозофског Одсека ВШ у Београду, у Врању од 7.XII 1895. до 10.IV 1897. када је умро. Бавио се културним радом у Врању па је био изабран за председника Градског хора.

Дробњак Јелена је једина жена предавач у Гимназији у Врању од њеног отварања до спајања Женске гимназије са Гимназијом у Врању. Предавала је женски ручни рад ученицама Гимназије од 16.IX 1893. до 29.IX 1900. год., када је премештена у Зајечар. Јелена је била учитељица на Косову па је ухапшена године 1890. и затворена у Скопљу у Куршумли хану, одакле је после пуштања пребегла у Врање.

Ђорђевић Владимир, стручен учитељ IV класе, предавао је музику и певање од 16.VIII 1898., када је премештен по молби из Ваљева, до 20.VIII 1890. год. Ђ. В. је истакнути српски етномузиколог, који је с успехом проучавао и македонски музички фолклор. У његовој збирци народних мелодија из Србије и Македоније, коју је између минула два светска рата издало Скопско научно друштво, има заступљених и народних песама с мелодијама из Врања.

Ђорђевић Драгомир, свршени филозоф, предавао општу и националну историју од 11.X 1910. до 1914. год.

Ђорђевић Јован, професор српског језика, премештен по потреби службе 18.VIII 1898. год. из Лесковца у Врање, где је остао до 6.IX 1903. када је по молби поново премештен у Лесковац. Овај познати писац историјских расправа написао их је неколико и о историјским догађајма у области Врања, од њих помињемо: Принашање жртве светом Петру (Извештај 1900. год.), Марково кале (1901), Стеван Немања и Растислав Немањић (1902), Стеван Немања, велики жупан српски (1903), О Николи Скобаљићу (ГНЧ књ. XX, 1903), Српски војвода Хреља, оснивач манастира Св. Јована Рилског (Братство књ. XXXI, 1904.) итд.

Ђорђевић Љубомир, предавач француског језика, премештен по потреби из Пожаревца у Врање 23.VIII 1893, а премештен из Врања 2.VII 1894. год.

Ђорђевић Сретен, предавач географије са космографијом, био је у Врању од 7.X 1884. до 8.IV 1885. год.

Ђорђевић Тихомир, предавач Алексиначке гимназије премештен је у Врање 30.III 1895. У Врању је предавао српски језик, а у лето 1895. био министров изасланик за основне школе у срезовима: косаничком и добричком. 1. септембра 1895. год. премештен је поново у Алексинац. Ђ. Т. је један од оснивача савремене југословенске етнологије. Више од три деценије, као проф. универзи-

---

[115] ДА СРС ПО 115/54.
[116] Извештај Гимназије у Лесковцу 1897.

тета, предавао је етнологију на Београдском универзитету. Био је члан САН и многих научних друштава у земљи и иностранству. Нарочито се интересовао за проблеме циганског фолклора. Своју богату библиотеку, завештао је Народној библиотеци у Београду, где се и данас налази.

Ђорић Никола, стручни учитељ цртања и краснописа, у Врању од 23. IV 1888. до 1893. год.

Ђукановић Илија, постављен у Врање 1.IX 1893., али се није јавио на дужност.

Живковић Симо, у Врању од 1887. год. директор Гимназије и предавач историје Срба и земљописа.

Златичанин Симо, постављен за професора и директора Гимназије у Врању 24.VIII 1902. и остао до 10.I 1911. Син је Матије Златичанина учитеља у Скадру, који је отуда пребегао у Србију и коме је признато 20 година службе у Турској, што „има заслуга за српску мисао". Симо је рођен у Подгорици (Титоград) 1860. год. Филозофски факултет завршио је у Београду. Професорски испит положио је 1895. из минералогије, геологије, палеонтологије, хемије и немачког језика. Као републичканац затворен је 1894, а 25 VI 1899. отпуштен из државне службе. Биран је за народног посланика у врањском крају на листи радикала самосталаца. Године 1907. је ванредни члан Главног просветног савета,а од 1908. је ванредни члан СКА (САНУ). Од 1919. је члан Главног одбора Републиканске странке. Златичанин је написао велики број чланака, које је објагио највише у часопису Дело чији је био један од главних оснивача. У Врању је остао у сећању као једна од најауторитативнијих личности времена у коме је био у Врању. Њему се приписује стварање услова за појаву Републиканске странке у врањском округу. Његовом иницијативом се оснива у Врању Пододбор Професорског друштва 31.XI 1902. У Врању је Златинчанин креатор политичких концепција насталих иза првомајског преврата 1903, затим организатор Самосталне радикалске странке, прославе 1903. год., откривања споменика изгинулим српским војницима за ослобођења Врања 18.I 1878. год. Према ученицима је имао васпитачки став, који се није допадао реакционарним снагама у Врању, које су клеветале Златичанина да је „распустио ђаке", међу којима се налазило, у време његовог васпитачког рада у Гимназији, и атеиста и дарвиниста, али и манифестаната и добровољаца за националну акцију у Босни поводом њене анексије 1908. године од стране Аустроугарске.[117]

Илић Ђура, рођен 1858. год. у Панчеву, Посветио врањском крају не само свој доживотни рад већ и свој живот. Постављен за предавача Гимназије у Врању 1.XI 1898. Професорски испит је полагао из ботанике, зологије, физиологије, антропологије и немачког језика. Године 1894. постављен је у Лесковац, а одавде по потреби службе у Алексинац, па поново 1895. у Лесокавц, и на крају 1898. у Врање, где је остао све до 1916. год. када су га бугарски војници нашли на подручју Сурдулице и стрељали.[118] Тамо је Илић отишао да сакупља ретке примерке биљака. Касније је на том терену нађен у јарку Ђурин хербаријум, одбачен и несимпатичан убицама. Био је вршилац дужности директора 1908. и 1914. У Гимназији у Врању био је дугогодишњи чувар природњачких збирки и управник Ботаничке баште. На флористичком проучавању врањског краја учинио је доста, објавио је у извештају Гимназије: Прилог флори округа врањског неколико биљака из врафске околине (1899), 118 нађених нових биљака (1900), Неколико васкуларних криптогама у округу врањском (1901). Посебна активност Ђуре Илића била је учење ученика да сакупљају биљке, да стварају хербаријуме, да воле биљку као биће и да је негују као фактора који људски живот чини лепшим.

Ибровац Милун, предавао српски језик у времену од 15. 1899. до 1. IX 1901. Као члана Професорског друштва и њега је министар Андра Ђорђевић пензионисао 1898. Био је и књижевник. Његова драма „Божји суд", играна је неколико пута у Београду.

---

[117] ПГ 1904, стр. 405; *Ст. Станојевић,* Енциклопедија, код Златичанин С.
[118] *Сретен Динић,* Бугарска зверства у врањском округу, Београд, 1926.

Илић Михаило, предавао математику у Гимназији у Врању од 17.X 1892, до пролећа 1893. год.

Илић Јанча, стручни учитељ III класе, предавао цртање и краснопис у времену од 20.IX 1902. до 1914. год.

Илић Петар, предавао хемију и физику од 17.IX 1894 до 1902..

Јакшевац Никола, предавао српски језик од 23.VIII 1894. год. до 5.VII 1894. год. У Врање је премештен из Крагујевца по потреби службе. Професорски испит положио је 26.VIII 1895. год. са оценом „одличан" из предмета: српског, старословенског и немачког језика, историје књижевности и земљописа.*

Јанковић Душан, учитељ музике и певања, предавао је од 3.X 1893. до 8.XII 1897. год., када је премештен у Крагујевац по потреби службе.

Јанковић Богдан, професор математике од 21.IX 1898. до септембра 1900. г. Школске 1898—1899. год. био је на одсуству.

Ск. 3. Радоје Домановић, проф. Врањске гимназије (1895—1896.), књижевник

Ск. 4. Милун Ибровац, проф. Врањске гимназије (1899—1901), позоришни писац и друштвено-просветни радник

Јевтић Милан, вероучитељ у Гимназији у Врању од 27.IX 1899. до 18.XI 1907. год. када је умро у Нишу. Рођен је у Н. Пазару 1878. год. Завршио је Кијевску духовну академију.

Јовичић Стеван, вероучитељ, у Врању од 1.XI 1898. до 11.IX 1899. год.

Јовановић Ђока, школски лекар од 23.X 1899. год.

---

* О овом неимару и сабирачу нашег фолклорног стваралаштва види *И. Николић*, Никола Јакшевац као скупљач пиротских народних умотворина. — Пиротски зборник 3 (1971), стр. 121—131.

О овом некмару и сабирачу нашег фолклорног стваралаштва види: *И. Николић, Никола Јакшевац* као скупљач пиротских народних умотворина. — Пиротски зборник 3 (1971) стр. 121—131.

Јоксимовић Вучко, професор математике, премештен из Ужица у Врање по молби 5.VIII 1893. У Врању је остао до 29.XI 1913. год. када је као директор Гимназије премештен из Врања у Београд. Од 10. августа 1898. до 22.XIII 1902. год. био је у служби министарства финансија, када се поново вратио на дужност у Гимназију у Врању.

Јоцић Јован, предавач у Врању од 27.II 1914. до 8.III 1914. год.

Катић Данило, предавач природних наука, у Врању од 21.I 1897. до 10.VIII 1898. Познат му је чланак „Прилог проучавању климатских прилика вароши Врања“ (Извештај, 1907. год.).

Кекић Лука, професор немачког језика, географије и физике у Врању од 23.IV 1886. до 16.III 1892. год. када је умро. Кекић је рођен 1860. год. у Липама у Хрватској, па је отуда прешао у Србију и као добровољац учествовао у српско-бугарском рату 1885. године.

Кнежевић Лазар, предавач француског језика од 24.VIII 1902. до 1906. год.

Кнежевић Станко, пешадијски поручник, предавао „војено и физичко вежбање“ од 1888. год.

Косовић Петар, предавач од 28.XI 1913. до 21.II 1914. год.

Костић Војислав, апсолвент Техничког факултета у Београду, предавао је математику 1913. и 1914. год.

Костић Драгутин, Завршио Велику школу у Београду предавао српски језик од 22.X 1897. до 10. августа 1898. год.

Кубуровић Урош, професор српског, француског и латинског језика, премештен у Врање из Чачка за професора и директора Гимназије у Врању 10. јануара 1911. год. Лето 1913. провео је у иностранства рат га је затекао на одсуству. После рата 26.VIII 1919. год. јавио се на дужност, али је из Врања 25.IX 1919. год. враћен и постављен за просветног инспектора рашке области.

Кузмановић Александар, учитељ немачког језика од 14.XII 1896. до 16.VIII 1898. год.

Кузмановић Душан, пешадијски капетан I класе, предавао гимнастику од 26.IV 1911. год.

Коцић Видосава, учитељица женског рада у Женској гимназији, после њеног расформирања постављена за предавача у Гимназији у Врању 29.III 1913. год. у којој је остала до почетка рата.

Лалевић Илија постављен 1.I 1898, али се на дужност није јавио већ је школске 1898 — 1899. год. био на одсуству. Те године постављен је у Гимназију у Пљевљима.

Лешјанин Миливоје, пешадијски потпоручник, предавао је војено и физичко вежбање од 1890. год.

Мајзнер Павле, професор у Врању од 15.VI 1904. до 12.XI 1913. год. Професорски испит је полагао у априлу 1895. из предмета: српског, старословенског и немачког језика, психологије и педагогике.

Максимовић Милан, пеш. потпор., предавао војено и физичко вежбање од 1.IX 1884. г. до 8.II 1885, када је премештен у Лесковац.

Максић Сава, предавао географију, немачки и латински језик у времену од 17.III 1896. до 24.VIII 1902. Био је члан Главног просветног савета од 15.IV 1898. год. Објавио је у Извештају гимназије 1900. год. чланак „Нови наставни програм из немачког, односно из француског језика“, 1901. год. чланак „Настава страних језика у нашој средњој школи.“ и 1899. год. „Почетак наставе из латинског језика.“

Мандић Костадин, у Врању предавач од 14.XI 1913. до 15.III 1914. год. када је премештен по молби у Лесковац.

Марковић Светозар, професор физике и хемије, постављен за предавача и директора Гимназије у Врању 26.VIII 1888. год. У Врању је остао до 1900. год.

Марчић Димитрије, предавач од 14.X 1890. до 1901. год.

Матић Светислав, предавач природник наука од 10.X 1892. год.

Миленковић Јован, професор математике, у Врању од 11.XII 1893. до 21.II 1914, када је премештен у Београду. Године 1914. у јануару замењивао је одсутног директора Кубуровића.

Миљковић Мина, професор српског језика, у Врању од 5.IX 1906. до 28.X 1913. год. када је премештен у Охрид. Написао уџбеник из историје за „Женске гимназије". Предавао француски језик.

Михаиловић Ђорђе, пеш. потпоручник предавач, „војеног вежбања" од 28.IX 1883. до 1.IX 1884. год.

Млинар Мата, директор Гимназије у Великом Градишту, премештен за предавача историје и латинског језика у Гимназији у Врању 15.VIII 1893. по потреби службе.

Мојовић Светозар, предавач у Гимназији у Врању од 10.II 1899. до 21.VIII 1900. год., када је постављен за надзорника народних школа у ужичком округу.

Мушицки Душан. предавач географије, у Врању од 28.I 1895. до 31.XII 1895. год., када је дао оставку на државну службу.

Наумовић Коста, пеш. потпоручник, предавач „војног и физичког вежбања" у 1889. год.

Ненезић Риста, предавач латинског језика од 10.VIII 1912. до 1914.

Николић Јован. завршио Духовну академију у Кијеву, није се јавио на дужност када је 8.VIII 1881. год., постављен.

Николић Јован. завршио Велику школу у Београду, био је предавач у времену од 25.X до 10.VIII 1898. год.

Николић Катарина, предавач српског језика од 1913. до 1914. год.

Николић Милош, постављен за предавача историје 8.IX 1883. и остао у Врању до 1884. год.

Николић Коста премештен по потреби службе из Алексинца у Врање 21.VIII 1905. год., остао у Врању до 11.X 1910. год.

Николић Риста, пензионисани професор 1898. због чланства у Професорском друштву, враћен је у службу и постављен за професора српског језика и историје Срба (вд. директора Гимназије у Врању је у априлу 1903. год.) од 13.II 1899. год. до јуна 1903. год. Николић је написао уџбеник Историју Срба. Објавио је у Врању 1898/9. чланак „Немања Велики".

Нинић Хаџи Ђорђе. постављен по потреби службе из Зајечара за професора и директора Гимназије у Врању 18.VIII 1898. у којој је остао до доласка Златичанина 10.IX 1902. год. 26.IV 1903. год. и убрзо, 15. маја премештен у Крушевац. Као директор био је врло строг. увео је дежурства наставника и разредних старешина у школском дворишту за време одмора, ученицима је забранио кретање по вароши касније од 18 сати било у групама било појединачно, увео је правдање изостанака само по мишљењу лекара, итд, Био је ватрени радикал па је зато и премештан често.

Ничић Ђорђе, предавач је и старешина Гимназије у Врању од 8.VIII 1881. до 2. 1888. год. Ничић је први старешина Гимназије у Врању, истакнути јавни радник и признати природњак истраживач флоре у врањској области. Рођен је у Неготину 11.XI 1856. год. У породици која је из подручја Сјенице пребегла почетком XIX века у Србију. Природне науке студирао је у Београду у Минхену као државни питомац. Идејно се оријентисао у видицима дарвинизма и филозофског позитивизма. Немачку педагошку школу усваја је делимично. У својим радовима из области методике наставе јестаственице (Види Наставник 1894. 198. и др.) Ничић је присталица очигледности и поступности са тенденцијом синтезе знања и васпитања. У проучавању флоре врањског краја Ничић је присталица научног метода свога учитеља Јосифа Панчића. У политици је био присталица либерализма и као такав је биран у пиротском крају за народног посланика. У свом јавном раду у Врању први је покретач и оснивач градског хора и пропагатор хорске песме а са тим и организатор грађанских забава модерног садржаја и облика. Ничић је најистакнутија просветарска личност у Врању и његовом крају друге половине XIX века. Он је и први тамо природ-

њак и први старешина Гимназије и први хоровођа и први научни истраживач. У току свог бављњна у Врању Ничић је неколико пута обишао тамошње планине сакупљајући биљке за које до тада није знала флористичка наука Србије. Резултат тих истраживања је Ничићево дело: „Грађа за флору околине Врања.“ (Београд, 1894.). Иако му је у Врању умрла жена, учитељица Ана, оставивши два сина, ипак је Ничић сагоревао у раду на узрастању Гимназије. О томе и сам бележи „Старајући се о уређењу новоотворене Гимназије у Врању био сам непрекидно заузет пословима у школи, јер сам био и старешина завода. Због тога се за четири прве године нисам могао удаљити из Врања.“ Учествовао је у рату 1885. год. а у првом севтском рату изгубио је два сина. У Врању је зрачио својом добротом, личношћу, научном активношћу, васпитачким афинитетима и човечношћу у свим својим ставовима и међуљудским односима.[119]

Обрадовић Драгомир, професор природних наука, у Врању од 21.IX 1898. до 1899, када се у Врању води све до 1901. год. на одсуству, а на раду у српској Гимназији у Солуну. Касније је био и министар. Године 1907. до 1911. је директор Гимназије у Скопљу одакле сарађује са Гимназијом у Врању у случајевима школовања српске деце са територије Турске у Врању. Од 1915 — 1918. је шеф српског просветног одељења у Паризу.

Павић Јован, постављен децембра 1907. На боловању је био све до фебруара 1908. год.

Павић Светозар, професор српског и латинског језика од 3.IX 1907. до 1914. год. Светозар је био једно време и управник Занатско-трговачке школе у Врању.

Павловић Драгољуб, учитељ вештина V класе, премештен по потреби службе из Зајачара у Врање 17.X 1892. где је остао до 15.IV 1893. Када је премештен у Београд.

Павловић Живојин, учитељ немачког језика је од 22. августа 1904. до јуна 1912. год.

Пауновић Коста, професор и директор Гимназије у Врању од 24.VII 1889. до лета 1890. год.

Петковић Ђоко, школски лекар од 1906 до 1908. год.

Петковић Димитрије, стручни учитељ цртања и краснописа од 13.VII 1885. год.

Петровић Илија, протојереј, вероучитељ од 4.IX 1881. do 1890. год.

Петровић Светислав, суплент предавао је српски језик, у Врању од 5.IX 1906. до 1908. г. Био секретар СКЗ и уредник Српског књижевног гласника (Београд). Писао је огледе из историје књижевности, а и преводио са француског језика.

Поповић Боривоје, професор природних наука, у Врању од 19.VIII 1899. до 24.VIII 1902. год. Студирао у Француској и преводио на српски језик познатије француске писце. Писао је књижевне есеје. Био је либерални посланик.

Поповић Драгољуб стручни учитељ V класе немачког језика, у Врању је од 16.X 1902. год.

Поповић Јаничије, премештен по потреби службе из Ниша у Врање за професора српског и Француског језика и директора Гимназије од 1.XI 1888. до јуна 1890. год. Био је народни посланик и присуствовао је ванредном заседању Народне скупштине 1.X 1889. год. Као личност Јаничије, звани Јања, био је врло омиљен. Јаничије се залагао за отварање у Врању потпуне гимназије. Његово чашћавање свих присутних, које би нашао у кафани при улазу у њу, памти се и данас, прича академик М. Ибровац, Јањин ђак.

Поповић Харитон, свештеник, вероучитељ, предавач је хришћанске науке у Гимназији у Врању од 24.IX 1891 . до 11.IX 1894. год. Бугарске власти стрељале су га 1916. год. као припадника српске четничке организације.

---

[119] Драган Ничић, нав. рад.

Премовић Драгољуб, премештен 17.X 1897. по молби из Јагодине (Светозарево) у Гимназију у Врању за предавача историје и српског језика, потом, премештен из Врања 10.VIII 1898. год. по потреби службе.

Продановић Јаша, професор природник наука и српског језика, премештен по потреби службе из Ваљева у Врање 29.XI 1890. год. где је предавао српски језик. Рођен је у Чачку 23.IV 1867. год. И као студент и као суплент припадао је политичком покрету Светозара Марковића па је 1898. године био отпуштен из државне службе. 1901. са Љ. Давидовићем оснива Самосталну радикалну странку, а после првог светског рата Југословенску републиканску странку. Био је више пута министар од почетка XX века, а од 1945. год. заузима видне положаје у друштвено-политичком животу и државној управи Југославије. Он је и потпредседник Социјалистичке Народне Републике Југославије. Био је члан САНУ. У Врању је остао до премештаја у Пирот. У Врању је започео проучавање народне поезије, али, пошто је убрзо био премештен, у томе ни је показао веће резултате. У Врању није оставио политичког трага, јер су народне симпатије имали Љуба Давидовић, Радоје Домановић, Јаничије Поповић, Симо Златинчанин,[120] итд.

Ракић Никола, професор математике у Врању од 3.VIII 1898. до 24.VIII 1902. год.

Савић Новак, стручни учитељ француског језика V класе, у Врању од 1.X 1896. до 1898. год.

Симић Миливоје, професор природних наука и директор Гимназије у Врању од 8. априла 1894. до 11.VIII 1898. год. Сматран је за најбољег директора гимназија у Србији у другој половини XIX века. Био је и председник Професорског друштва. Једно време је и ректор ВПШ у Београду. Политички екстремиста није био, али је политички прогоњен, нарочито онда када је био директор Гимназије у Крагујевцу. Учесник је у рату 1885. год. Неколико пута је био ванредни члан Главног просветног савета. Марксистичку литературу је одлично познавао те за њега каже Јаша Продановић да иако није био марсиста ипак је он његов „први учитељ марксизма". У Врању се бавио проучавањем локалне флоре. Неколико чланака са тих истраживањ објавио је у извештајима Гимназије у Врању: а) Неколико криптогамних биљака у врањском округу (III део, 1897.), б) Неколико биљних имена у околини врањској (1897), в) Народна имена биљака у околини врањској (1898), г) Криптогамне биљке у околини врањској (1898) и д) Неколико криптогамних биљака у округу врањском (I део 1896.). Знатан број чланака објавио је у ГНЧ, Делу, Просветном гласнику, итд. У Врањском гласнику је писао о гљивама у Србији 1895. год. а у Наставнику 1904. год. о ботаничкој настави у средној школи.[121] У Споменици крагујевачке гимназије његово професорско име, као и у Врању, зрачи радом и дружељубљем.

Симић Светислав, професор српског језика и историје Срба, у Гимназији у Врању од 1.IX 1894. до 1.V 1897. год. У времену од јесени 1899 — 1900 води се у Врању „на одсуству". Био је српски конзул у Приштини, а потом у Софији. Умро је у Лозани 22.II 1910. год. где се налазио на лечењу. Био је публициста и један од главник оснивача Дела и Српског књижевног гласника у којима је сарађивао. Написао је дело „Срби и Стара Србија и Арбанаси." Био је један од првих истраживача народног усменог стваралиштва у Врањској области. Лично је сам сакупљао народне умотворине, али је и своје ученике учио скупљачком раду. Он је 1896. год. приметио „Нико у целој околини не каже Момин камен већ сви Девојкин камен." Бугари су и у другом светском рату настојали да се одржи назив Момин камен. Међутим, Јеротије Рачанин, који је 1704. године прошао кроз Грделичку клисуру, забележио је легенду о Кумином камену. Научно су сасвим тачни закључци Симића казани 1896. о народној поезији у врањској области, међу којима су и о њеном нестајању, прелазу епике у епско-лирски жанр, трансформирању епике у приповедачки израз, учењу и

---

[120] Споменица Јаше Продановића, Београд, 1968.

[121] Енциклопедија Југославије, Симић Миливоје.

памћењу песама из антологија и слично. Написао је чланак „Белешке о народној епској песми у врањском округу“ (1895, извештај Гимназије) и објавно неколико народних песама од којих неке налазимо данас у збиркама. М. Златановића објављеним последњих година у Врању, као „новооткривене“.[122] Име С. Симића ушло је у Енциклопедију Југославије као значајно име политичко, васпитачко и у науци истакнуто.

Станојловић Матеја, предавач српског и француског језика, у Врању од 21.IX 1894. до 10.VIII 1898. год.

Стевановић Аћим, у Врању предавао математику, физику и француски језик од 1.I 1896. до 1.X 1896. год. Касније је био професор Техничког факултета у Београду.

Стевановић Михаило, хонорарни учитељ гимнастике, у Врању од 28.I 1908. до 1909. год.

Стевановић Јевросима, учитељица, предавала математику од 1913. до 1914. год.

Стојановић Војислав, санитетски капетан I класе, школски лекар од 1. X 1898. до 23.X 1899. год.

Стојановић Ђорђе, предавач, војеног и физичког вежбања 1900. год.

Стојановић Риста, професор географије од 11.IX 1901. год.

Стојановић Стеван, пешадијски потпоручник, предавао „војено и физичко вежбање“ од 8.II 1885. до 1.V 1885. год. када је премештен у Гимназију у Лесковац.

Стојићевић Андреја, предавао немачки језик у времену од 1. IX. 1882. до 4.II 1885. год. Његове квалификације за предавача у средњој школи нису биле потпуне, па је предавао као привремени предавач и сам дао оставку.[123]

Стојићевић Александар, предавао математику и латински језик од 24.VIII 1902. до 9.IX 1906. год. Касније је био професор Универзитета у Љубљани.

Стојићевић Ђорђе, учитељ музике и певања, у Врању од 16.XII 1899. до лета 1901. год. Био је одличан хоровођа. Његов гимназијски хор био је високих уметничких квалитета. Руководио је и градским хором у коме су певали и поједини ученици Гимназије. Према казивању академика Ибривца, Стојићевић је скупљао народне мелодије у врањском крају.

Стошић Андреја, родом Врањанац, предавао цртање и краснопис од 10.XI 1882. до 20.IX 1902. год. када је премештен у Јагодину (Светозарево).

Стошић Светислав, у Гимназији у Врању предаје српски, старословенски и латински језик 1895. год.

Теофановић Никола, професор математике, од 10.X 1898. до 25.I 1900. год., када је умро. Теофановић је рођен у бачкој жупанији. После завршене Велике српске гимназије у Новом Саду завршио је у Прагу политичке науке 1895. год. и одмах емигрирао у Србију.

Трипковић Митар, кандидат Духовне академије у Кијеву, постављен 3.IX 1902. год. али се на дужност у Врању није јавио.

Тричковић Димитрије, постављен у Гимназију у Врању из Крагујевца, по потреби службе, 11.V 1903. год., а јуна исте године постављен је за директора Гимназије у Крушевцу. На дужност у Врању се није ни јавио.

Ћирић Миливоје, предавач српског језика, био у Врању од 16.X 1887. до 1888. год., када је премештен у Крушевац.

Франтишек Вањек, стручни учитељ гимнастике IV класе, у Врању од 8.IX 1894. до 30. XI 1913. год., када је премештен у Тетово.

Хаџић Живојин, професор француског језика, у Врању од 8.IX 1894. до 1895. год. Био је познати педагог и одличан стручњак. У Крагујевцу је издавао за своје ученике помоћни уџбеник на француском језику — „Малу ревију“.

---

[122] *Станојевић С.*, Народна енциклопедија, Симић Светислав.
[123] ДА СРС МПС Ф XXXVII — 12/1897.

Цветић Емило, суплент, био је у Гимназији у Врању од 24.VII 1902. до 1903. год. Истакао се у проучавањима географије насеља код Срба.

Цветковић Милан, вероучитељ од 1.I 1908. до 28.III 1914. год. Једно време био је ван школе, па је по други пут постављен 8.X 1913. и остао као продавач до марта 1914. год.

Цветковић Никола, вероучитељ до 28.III 1914. год.

Цветковић Риста, предавач историје, у Врању од 15.VI 1904. до јуна 1912. год.

Шарић Стеван, предаје српски језик, географију, рачун и историју. У Врању од 1.IX 1881. Године 1890. положио је професорски испит.

Сто тридесет и три наставника радило је у Гимназији у Врању 35 година у максимум седам одељења (1895—1898. год.), а минимум четири одељења (1881. до 1892. иначе VI разреда од 1898. до 1914. год.) што износи да се годишње у школи смењивало 3,8 наставника. Од њих није хтело доћи у Врању 7; 16 се задржало у Врању мање од 6 м.; 44 задржало се 1 годину; 32 од 1—3 године; од 3—5 година задржало се 13; 5—10 година службовало је 11; а више од једне деценије остало је 10 у Врању. Овако бурно кретање углавном смењивање наставника Гимназије у Врању говори јасно о политичким прогонима наставника критичара владајућег режима, а и о привилегији оних, који су били за владајући режим те су могли избећи „прогон у српски Сибир".

VII. ШКОЛСКО ВАСПИТАЊЕ УЧЕНИКА И ЊИХОВЕ ПРЕОКУПАЦИЈЕ

Све до 1881. год. гимназије у Србији имале су задатак да спремају чиновнички кадар. Мали број ученика, после завршене седморазредне гимназије, одлазио је на студије. Већина ученика прихватала је чиновничке положаје. Деца богатијих родитеља одлазили су на студирање у иностранство. Таквих студената било је и из Врања.

Министар просвете Ст. Новаковић је 1881. год. извршио коренште реформе у гимназијском школовању у Србији. Наиме, он је гимназијско школовање поставио реалистички и природним наукама дао је видно место у наставном плану и програму. То је био смео подухват, који је одвоио гимназију од „српског народног духа", какав је она раније имала. Сада је окренута космополитизму, савременој филозофској мисли и тековинама научног социјализма. Средином XIX века у српским гимназијама учило се 29 часова српског језика недељно, према скоро два пута толико латинског језика. Отуда је у Србији постојао знатан број присталица класичне гимназије, која у Србији у ствари није у то доба постојала. Напоредо с овим струјама, постојао је и став националних романтичара, коју су настојали да гимназија буде у првом реду школа с групом националних предмета. Поред тога било је и дарвиниста, хегелијанаца, материјалиста — утописта, као и њима блиских идеолога васпитно образовних садржаја модерне српске гимназије с краја XIX века. Ди-

леме које су настале у противречностима таквих ставова и погледа нису престале ни 1898. год. када је законом о средњим школама коначно српска гимназија постала реалистичка, али и са великим бројем предмета националног садражаја и часова њихове наставе. Радикали, унеколико носиоци руских концепција друштвене и научне функције гимназије и квалитета њене образовно-васпитне делатности, нису се мирили са каквим било попустањем пред супротним покушајима стварања нове српске гимназије. Коначно, 1898. год. противречности су измирене, па је гимназији дат други задатак, а наиме: „да даје ученицима средње школе више опште образовање и васпитање и да их спрема за слушање наука на универзитету или другим вишим школама.“[124] Са мањим изменама тај смер гимназије остао је и до 1914. године.

Године 1912. затражио је министар просвете мишљења учитељских удружења о задацима народне основне школе, који су имали ући у нови закон, просветни радници из Врања су одговорили:

„Циљ и задатак је народних школа васпитање омладине у народном духу, ширење писмености и давање основних знања потребних човеку за грађански живот.“

Гимназија у Врању имала је поред задатака васиптања омладине одређеног смерницама школе и условљеног одређеним наукама и вештинама, још и нужну обавезу борбе против конзервативне традиције и заостале средине, која се ћудљиво и инаџијски супростављала свему што је ново, свему што није ушло у ригорозне кодексе патријархалне етике и културе табуа. Гимназија је имала задатак да крши те бедеме и да ствара људске карактере нових схватања и погледа на свет.

Гимназија је понекада понешто и толерисала из те традиције, јер је „била српска“ и национални идеализам није могао бити против ње до истребљења. Гимназија је празновала „м‹есни празник Прохора Пчињског“, давала ђацима распуст за „мајалос“,[125] водила ђаке на ђурђевданске фолклорне и обичајне игре и приредбе, толерисала „врањанске мантафе“ и њени предавачи давали теме из српског језика из области народних обичаја у врањском крају. Разуме се ђаци су обавезно вођени у цркву да слушају тумачења јеванђеља, распуштани за веће црквене празнике (Божић, Ускрс, Богојављење, итд.) учествовали са професорима на доношењу бадњака, причешћивани, итд. Па ипак, традиција се крхала. Споро, али сигурно, све мање се ученици одушевљавају традицијом и религијом. Познато нам је да је Бора Станковић имао пуна уста кокица у цкрви, у тренутку када му је свештеник давао причест. Такви случајеви нису били ни једини ни усамљени. Врањски гимназисти у малом броју ишли су у богословију и у још мањем постајали свештеници.

---

[124] Закон о гимназијама 1898, члан 1.

[125] Извештај Гимназије 1902, стр. 49.

Токови школског васпитања текли су доследно коритом националне глорификације и патриотске сензибилности. Таквом афинитету Гимназије давало је снагу и само место, Врање, које је „било капија за улазак велике српске мисли у Стару Србију, Македонију, Скопље, Гњилане, Призрен и Куманово. „Читава група националних предмета динамизирала је и хранила такво васпитање. Али, не само национални предмети већ и сви остали. „Наставник музике и певања је увек, када је било лепо време, изводио ученике у школско двориште и учио их у маршу да певају јуначке српске песме“, каже у свом извештају 1887. год. директор школе. У географији се, поред осталог, дискутовало и о топонимима, па је закључено да народ у околини не зове место у Грделичкој клисури Момин камен већ Девојкин камен, тврдећи да је први назив туђег порекла, несрпског, углавном. Војно вежбање има посебан васпитни квалитет. Када у дворишту школе засвира трубач „Збор“, похитају ученици из учионица и сврстају се у парадну колону да би се дрвеним пушкама о рамену промарширали са јуначким песмама и звуцима добоша кроз врањске сокаке, ученици су, а и они који су их посматрали, доживљавали усхићење младе борбене снаге, која постоји и буди. Врањска гимназија узела је име оснивача српске државе, Стевана Немање, а светог Саву је прослављала као патрона школа пре него што је он званично проглашен за обавезни школски празник. Све школске екскурзије имале су национално-васпитни карактер. Врање је зрачило својом националном мисијом. Године 1894. окупила се српска гимназијска омладина, матуранти свих гимназија, па и оних са територије данашње Војводине, у Београду и 25. VI донели дату обавезу под заклетвом „да гаје српску мисао, да буде љубав према српском имену, вери и народности докле год су живи.“[126] Ова група од 102 матуранта пошла је истог дана на југ Србије. У Нишу им се придружило 11 матураната Нишке гимназије. На путу их инкогнито прати лично краљ Александар Обреновић. Екскурзија је стигла у Врању крајем јуна. Свечани дочек, братимљење, љубљење, манифестације и радости ретких тренутака и опојености њом нису се виделе ни раније ни касније у Врању.

Професор Максић на приредби за сиромашне ученике 1897. говори Врањанцима и ђацима о теми „Данашњи задаци српства“, а директор школе Кубуровић 1912. год. на школској прослави о теми „Морално и национално васпитање омладине“.

Наставни предмети су и те како, поред образовне вршили и васпитну функцију. Ничић констатује 1882. год. „да веронаука повољно утиче на дечји дух“ и додаје да је она била „најлакши предмет ученицима јер је испреплетана самим причама“, да заврши свој извештај осудом уџбеника хришћанске науке „који не одговарају ни својој намени ни језички ни садржином.“ Међутим, школски над-

---

[126] ПГ 1895, стр. 623.

зорник у врањском округу 1884—1885. шк. год., открива неповољну стварност за васпитну вредност науке хришћанске: „Нашао сам и трагове материјализма у народним школама у настави хришћанске науке. Например, иза сваке библијске приче наставник је додавао: „Тако се прича!“ и само што не каже: „а у ствари је другачије. И још неки кажу: Животиње имају душу, али не и бесмртну.“[127] Говорећи о наставницима надзорник Чутурило каже у продужетку овог извештаја: „Неки наставници требало би да су мало скромнији придњаци, а више педагози при објашњавању појединих природних наука које предају на штету религиозности својих васпитаника и представљају се као надри филозофи.“[128] Очигледно, међу предавачима било је и атеиста па, аналогно томе, и међу ученицима.

Предавачи природних наука Ничић, Давидовић, Симић, Ђура Илић и други успешно су развијали код својих ученика љубав према природним наукама, а посебно према флори свога завичаја. Ученици су активни сабирачи биљака, лептира и осталих реквизита потребних за хербариуме и друге збирке учила природних наука. У Ботаничкој башти ученици раде, одржавају ред и дежурства и 1890. год. званично се тврди: „Зоолошки, миниралошки и ботанички кабинети попуњени су великим бројем примерака нађених у околини Врања. На том су радили предавачи и ученици.“[129]

„Војено вежбање“, предмет који је уведен у гимназијама 1881. год. имао је циљ потпуног војничког васпитања ученика. Према распису ФЂ 445, од 6. фебруара 1887. год. ученици гимназије до IV разреда имали су у школи завршити регрутну обуку, а ученици V—VIII разреда подофицерску школу, према члану 77. и 78. Закона о устројству војске. Од 1903. год. ученици Врањске гимназије уписују се у Стрељачку дружину и иду на дружинско стрелиште „ди гађају у нишан“ пушкама под назором наставника. Од 1907. год. ученици старијих разреда Гимназије имали су обавезно вршити вежбе пушкама и пуцати убојним мецима.

Настава историје Срба имала је важан задатак. Према мишљењу Стевана Шарића, првог предавача овог предмета у Гемназији у Врању и једног од предавача који се тамо задржао преко 20 година, на пријемним испитима ученици нису показивали ни минимално знање градива из овог предмета. Због тога у свом извештају из 1882. год. каже да би:

„Требало на српску историју, као год и на српски језик, нарочитим актом обратити пажњу учитељима по свим крајевима, зато што се приметило на пријемним испитима да већина ученика ни најважније догађаје из историје не познају и што су усмена предања о нашој историји скоро сасвим изумрла код народа у овим крајевима, а скоро се нигде не могу видети гусле, нити се може чути која наша јуначка народна песма.“[130]

---

[127] ПГ 1885; ДА СРС МПС Ф XXII — 159/1885.
[128] То исто.
[129] Извештај Гимназије за 1890, Кабинети.
[130] ПГ за 1883, стр. 405.

Историја Срба и остали предмети из националне групе имали су сада задатак да код ученика оживе „усмена предања о нашој историји“ и да створе култ српске прошлости какав се налази у народним песмама и легендама о српским јунацима и бојевима. Очигледно је ради тога и даван велики број тема за писмене радње из српског језика са историјским садржајима и личностима, о хајдуцима и ускоцима, устанцима и бојевима, легендарним личностима: Краљевићу Марку, Милошу Обреновићу, Ст. Синђелићу, Хајдук Вељку, Танаску Рајићу итд. У једном извештају Шарић каже да је „историју предавао на основу песама народних, али и по историјским датима.“[131]

Највећа нада у погледу патриотског васпитања ученика полагана је у наставу матерњег језика и националне књижевности. То је и школским прописима наглашено, али нарочито оштро и одговорно у распису министра просвете упућеном началницима округа: нишког, зајечарског, црноречког, пиротског, топличког, алексиначког и врањског, П. бр. 4754. од 23. IX. 1882, који гласи:

> „Позната је ствар у педагошком свету да настави матерњег језика припада прво место међу свим наставним предметима. То угледно место матерњи језик не заузима само по својој научној вредности него исто тако и по својем великом значају у народном животу и у народној образованости. Кудикамо је по томе већа потреба за нас, да матерњим језиком негујемо белеге и спољне изразе народне целине и јединства, које треба да се једноликошћу говора и писма по свим пределима оживотворе. Зато је и народној српској школи прва дужност да покаже како дубоко појима и тачно испуњава своју задаћу, која се углавном овде своди на то да школа поради како би временом сви крајеви народа или барем, за први мах, сви школовани људи говорили једним правилним и обрађеним језиком и да се кроза школу постигне јединство народно у погледу језика. ... Неће бити никаквта грешка ако се на матерњи језик поред рачунске наставе обрати највећа, најбрижљивија, најозбиљнија непрекидна и свестрана пажња од стране наставника. Који у том погледу уради све што треба и што се овим расписом препоручује, има право на особито призрење ако из осталих наставних предмета не савлада у сваком разреду све што је извесним распоредом за основне школе прописано.“[132]

Неки надзорници су јужноморавски народни говорни језик сматрали мешавином српског и бугарског језика што је било резултат не познавања самог језика, а и његовог историјског развитка.[133] Тако је надзорник из врањског округа 1883. год. известио министра просвете поред осталог и о језику: „Када се узме у обзир да се у Врању говори погрешније него у ма ком селу врањског округа, и да су ђаци скоро сви одавде из вароши, где су Бугари пре ослобођења држали своје основне школе и силом нагонили Србе да у њих своју

---

[131] ПГ за 1882, стр. 704.

[132] ПГ 1882, стр. 653.

[133] *Радош Требјешанин*, Нешто о јужноморавском говору, Наше стварање, Лесковац 1957.

децу шаљу, онда је постигнут у школама ове године задовољавајући успех.“[134] Школски надзорник из топличког округа 1883. год. је слично писао: „Повољан успех у овом предмету врло је тешко постићи у новооослобођеним крајевима, јер је говор у овим окрузима страшно покварен и погрешан и дуго ће времена проћи док се поправи. Не знам да ли ће у ком крају наше домовине имати покваренијег говора него у овом крају, где ја сам нисам могао тачно разумети разговор људи.“[135]

Српски књижевни језик у новооослобођеним крајевима наишао је код конзервативног света на отпор. Поменути Шарић, наставник Врањске гимназије о томе каже: „А и по неки родитељи навалице исмејавају своју децу ако не говоре као и они, врањски, те деца да би избегла подсмеху, принуђена су, да се код куће служе местним говором.“[136] Но ни основна школа није могла настави матерњег језика поклонити већу пажњу па је осећање ове наставе постепено губило од своје оштрине: „Па и понеки учитељи заслужују прекор на овом месту што не обраћају довољно пажње при школском раду на чисто српски говор, већ се задовољавају кад дете изговори лекцију на изуст, а погрешке при томе учињене у језику слабо исправљају, а неки богме их и не умеју поправити, што се мора сажалити.“ Има у архивским изворима више података о таквом стању. Два су карактеристична. Михаило Ђуровић, професор српског језика и ректор Гимназије у Лесковцу, као министров изасланик прегледао је школе у врањском округу 1880—1881. шк. г. и том приликом дао многим учитељима слабе оцене. То је учинио и изасланик министров Ђорђе Ничић 1886. год. На њих обојицу потекле су дуге тужбе учитеља, оптужујући их да су били према њима неправични а чињеница је у томе што жалиоци нису умели говорити књижевним језиком у првом реду.

Шарић је оптужио и школске надзорнике „Приметило се да и по неки надзорник не поклања довољно пажње овом врло важном задатку српске школе, те често допушта да дете одговара својим наречјем на постављено питање, што се не би смело никако допустити. Да је ово за осуду мислим да ми нико неће оспорити.“[137] Надзорник Чутурило је забележио да је чуо да учитељица каже „пет оке“ у Врању.[138]

Бројни и непрестани осврти надзорника на наставу матерњег језика су резултат упутстава која су добијали од просветног врха који је сматрао да је настава матерњег језика васпитни фактор првог реда.

---

[134] ПГ за 1890, стр. 590.
[135] ПГ за 1882, стр. 653.
[136] Цитирани извор под бр. 46 и 47.
[137] ДА СРС МПС Ф XXII—159/1885.
[138] ПГ 1905, стр. 545. Надзорник Љуб. Протић забележио је 1905. год. у једној основној школи у Нишу дефиницију тачке: „Тачка је греда преко које када се прелети, може се пасти и разбити нос“.

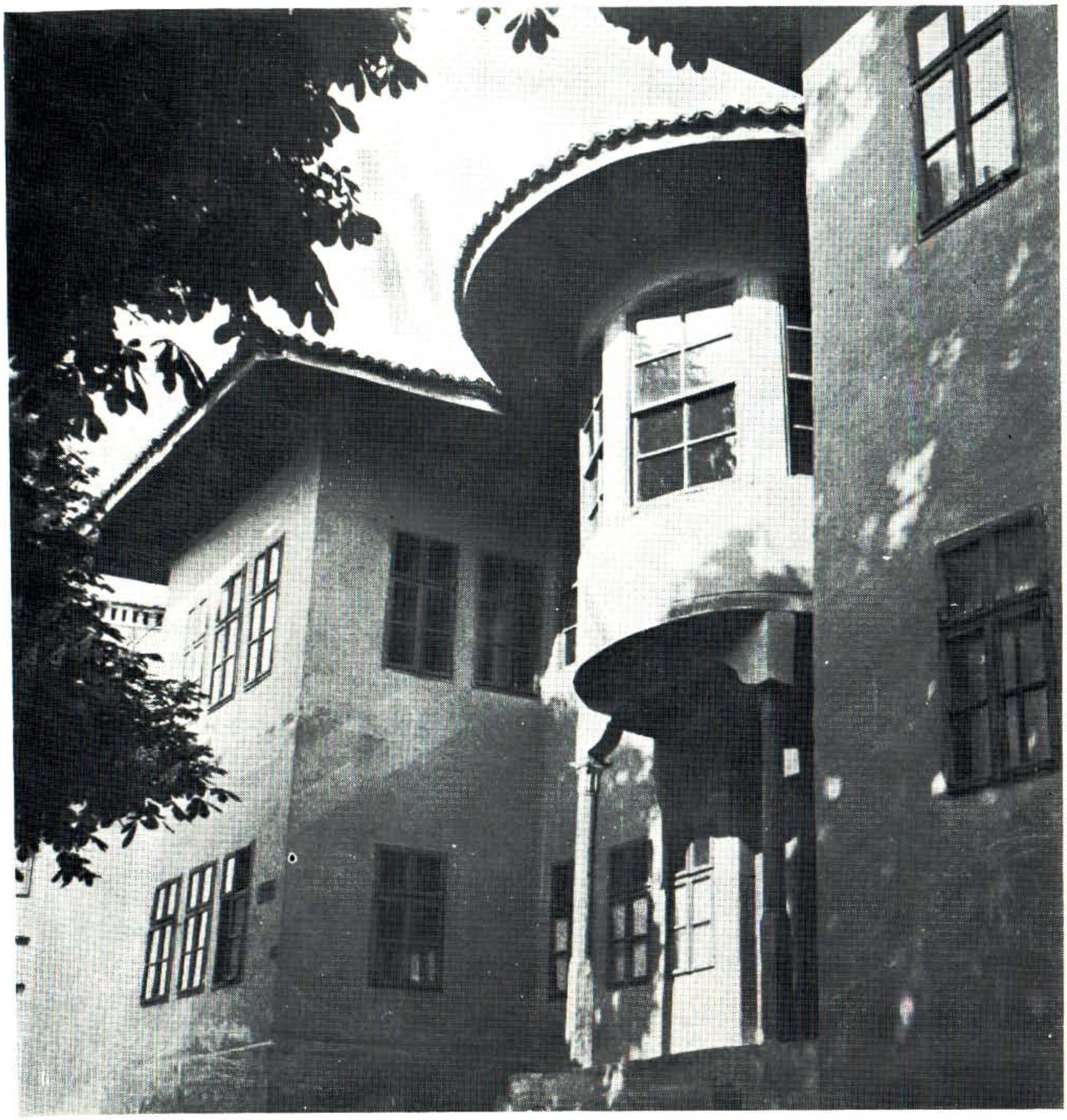
Настава музике и певања уклапала се у круг предмета који су деловали поред образовног задатка и васпитно. Ничић је био убеђен да овај предмет има велики образовно-васпитни значај и да „песма подиже народни дух.“ Све јавне приредбе, сви излети и све екскурзије извођени су уз песму. Те песме биле су махом народне и по садржају родољубиве. Љубавне песме се нису смеле чути са ђачких усана, јер су оне „биле неморалне“. На концертима хор врањских гимназиста певао је махом патриотске композиције: „Југовићи“, химну, ђачко коло, и друге хорске композиције Б. Јоксимовића, Даворине Јенка, Мокрањца, Јосифа Маринковића, итд. Те српске родољубиве песме певао је хор врањских гимназиста на великом народном сабору код манастира Прохора Пчињског 1896. год. на приредби у Скопљу 1896. год., на концерту у Лесковцу 1897. год., на свим прославама у Врању, Дану ослобођења Врања 1878. године, итд. Музичка секција школе развијала је и љубав према народној песми и мелодији. Композиције Маринковића и Мокрањца су својим народним мотивима и овде освајале и биле радо прихваћене.

Врањски гимназисти не малим делом бавили су се озбиљно и са љубављу литерарним стварањем. Читање књижевних текстова са ученицима и у настави ради култивисања говорног језика препоручивало се и постављало као обавезан рад. Обим обавезне школске литературе није био мали. Ученици су нерадо читали дубровачке писце јер нису могли појмити многе језичке изразе дубровачког књижевног језика XV и XVI века. Али су морали прочитати дела: Осман, Дундо Мароје и друга. Школску лектиру су ученици узимали махом из Професорске библиотеке. У градској читаоници таквих дела није било. Касније су ученици имали књижевна дела за лектиру и у својој ђачкој књижници. Где је Бора Станковић нашао књиге „Мртва поља у Сибиру“, „Краљичин ђердан“ и „Харфу шишатовачку“ те их читао као гимназист у Врању, не знамо. Знамо да су многи врањски гимназисти, међу њима и Стана Петковић, имали своје домаће, за оно време скромне, библиотеке и да су били претплатници на СК задругу.[139]

Врањска читаоница је основана 1879. год. и већ наредне године примала је 13 страних и 11 домаћих листова и часописа и имала 27 књига. Те године у читавом врањском округу биле су само школске библиотеке и у њима је било свега 91 књига (Школе у топличком округу имале су ове године 42, у пиротском 194, у чачанском 1220 а у нишком 276 књига). Ово сиромаштво књигама 1880. год. брзо је нестајало. Један од фактора ширења и пропаганде књиге биле су ђачке дружине, а међу њима нарочито оне у гимназијама.

---

139 *Бора Станковић*, Аутобиографија, Београд, 1924. Б. Станковић је као ученик Врањске гимназије, добијао књиге на читање и од својих проф. С. Симића, Ј. Продановића и директора М. Симића. — Музеј — кућа Б. Станковића, књижевника. Водич, издао Народни музеј у Врању, 1967, стр. 6.

Сл. 1. Зграда Врањске гимназије, у којој је гимназија радила у току три прве деценије свога живота и рада (данас у згради смештен Државни архив)

Сл. 1. Н. Јакшевац, проф. Врањске гимназије

Сл. 1. Ђ. Тасић, ученик Врањске гимназије, као студент права у Београду 1912. год., десно до њега Трифун Ђукић, проф. и каснији црногорски књижевник Ђ. Тасић је између минула два светска рата био проф. Правног факултета у Београду. За време другог светског рата стрељали су га немачки фашистички окупатори.

Сл. 2. Академик М. Ибровац, проф. универзитета. Ученик Врањске гимназије из 1898 — 1899.

Библиотека „Заштите“ имала је богат фонд књига, који је 1893—1912. год. имао завидно стање.

„Заштита“ је куповала књиге, али је било и поклоњених књига. „Заштита“ се финансирала од чланарине, али и од улога редовних чланова (по 0,50 дин. месечно), ванредних чланова ученика I—III разреда, јер они нису могли бити редовни по правилима друштва (0,20 динара), добротвора (полагање 20 динара у новцу или 50 динара у књигама) и утемељача (50 динара прилог). Поред ових „Заштита“ је имала и своје почасне чланове без улога, али са заслугама за рад и напредак друштва. То су били махом наставници, а и ученици који су завршили Врањску гимназију.[142]

Право на читање књига имали су само чланови. Број прочитаних књига непрестано је из године у годину растао тако да је број прочитаних дела увек био трипут већи од броја фонда књига што значи да је просечно свака књига читана годишње по три пута, најмање.

Године 1887. директор Живковић каже да ученици махом читају песме и романтичарска дела „док остале књиге ређе и нерадо читају“, а директор школе 1909. г. жали се да „ученици мало читају дубровачке писце а још мање хрватске писце.“[143]

„Заштита“ је неговала и вештину декламовања (рецитовање) на својим састанцима, иначе је на крају школске године давала приредбе са уметничким програмом за ђачке родитеље. На том програму поред песама, музичких тачака и предавања било је увек и извођење неког драмског дела. Поред ових „Заштита“ је давала преко године и концертне приредбе.

Радови у архиви су се гомилали. Број ђачких рукописа прелазио је високе домете. Само 1908—1909. шк. г. прочитано је у „Заштити“ на десет састанака: 17 песама, 24 приче, 1 драма, 1 расправа, 6 скица, 5 народних умотворина и 7 превода. Године 1910. вођени су озбиљни разговори у „Заштити“ о штампању једне збирке тих ђачких радова. Балкански ратови (1912—1913) те су планове омели.

Ма колико били неповољни услови за развитак слободније мисли у кругу чланова „Заштите“, ипак је било случајева који су говорили да се ученици опредељују за савремена политичка и социјална струјања. Остао је необјашњен случај из 1906. год. зашто је Наставничко веће забранило рад „Заштите“, сменило стару управу и тек после 4 месца, у марту, изабрало нову управу друштва.

Године 1903. вршена је ревизија књига „Заштите“ па је том приликом из њене књижнице избачено доста књига „које су биле непотребне.“ Одлуком Професорског савета од 1. IX 1902. год. решено је да у библиотеци „Заштите“ не сме бити ни једна књига коју пре не би одобрила школска власт и да се одмах књижица прегледа и из ње избаци што је непотребно.“

---

[142] Подаци о Заштити су узети из Извештаја Гимназије дотичних година.
[143] ПГ 1909. стр. 791.

Деца богатијих Врањанаца имала су и своје домаће библиотеке. Стана Нешковић Бунушевац, некадашња ученица Врањске гимназије, сада проф. у пензији прича да је њу отац претплатио на Српску књижевну задругу те је као ученица имала за читање у то време најпозантије књиге.[144] И синови и кћера чиновника, наставника, лекара, адвоката итд. имали су на расположењу за читање доста и врло познатих књига. Академик М. Ибровац прича да је у кући његовог оца Милуна, проф. Врањске гимназије с краја XIX века, била библиотека са великим бројем књига.

У школи су ученици имали на расположењу и књижницу трезвењачког друштва „Слога“ које је формирано 1909. год. и које је већ 1911—1912. шк. г. имало 280 књига и преко 170 редовних чланова. И у овом друштву као и у „Заштити“ ученици су читали своје оригиналне редове и у дискусијама и борби мишљења оштрили своје критеријуме, градили своје погледе на свет и оплемењавали своје беседничке способности.

VIII. КУЛТУРНО — ЗАБАВНИ ЖИВОТ УЧЕНИКА ВРАЊСКЕ ГИМНАЗИЈЕ

Културно-забавни живот врањских гимназиста мало се чим издвајао из граница живота гимназиста у другим паланачким гимназијама Србије. Све активности ученика у гимназијским секцијама: хорској, литерарној, драмској, спортској и трезвењачкој, биле су обавезне и везане за предметну наставу или су пак служиле афирмацији школе као установе.

Драмска секција се не помиње у извештајима ни школе ни директора, али је она постојала евидентно 1899. и 1900. год. Обеју тих година академик Миодраг Ибровац играо је у комадима „Хајдуци“ од Стерије Поповића и у „Балканској царици“ од Николе Петровића. У доњем ходнику зграде импровизирана је позорница а „сала“ позоришна био је ходник са степеништем. Ове представе даване су за ђаке и њихове родитељи и биле су посећене. Приход је био споредна преокупација, главно им је било забава и разонода. Ученице нису учествовале у драмској игри па су женске улоге играли ученици. Ова секција припремала је комаде и за Дан школе или за дан Светог Саве, истина врло ретко, јер их ретко налазимо у писаним изворима.

Музичка секција је имала и функцију предметног карактера са хором имала је она пунији садржај рада. Хор је увек учествовао у свим приредбама у школи, а и у многим у граду, оним нарочито које су имале свечани и општи карактер, на пример, долазак у Врање краља Милана 1882, освећење споменика 1903. изгинулим за ослобођење Врања 1878. свечености приликом доласка краља Александра у Врање 1894, приликом мајског преврата 1903. год. итд. Хор је учествовао и на школским приредбама за грађанство, у градским

---

144 Стана Нешковић, усмено саопштење, Београд, 1971.

приредбама посебно или у сарадњи са градским хором, итд. Посебно је гимназијски хор имао привилегију у данима екскурзија, када је обавезно са целом школом или сам ишао на екскурцију. На познату екскурзију у Скопље 1896. год. ишао је само хор Врањске гимназије.

Музичка секција имала је и своје инструменте па су поједини талентованији ученици учествовали и на концертима. Колико су тачака имали хор и музичка секција Гимназије види се из програма на Светог Саву 1912. год. обе, заједно, врањске гимназије:

Пре подне

1) Водосвећење и сечење колаче уз одговарање хора;
2) Народна химна, пева мешовити хор обе гимназије;
3) Морално-национално васпитање омладине, предавање *Уроша Кубуровића* директора школе;
4) Химна Светом Сави, пева мешовити хор;
5) *Б. Јоксимовић:* „Ђачко коло“, пева мешовити хор.

После подне

I. *Концертни* део

1) Народна химна, пева мешовити хор; 2) Поздравна реч *Драг. Ђорђевића,* наставника; 3) *В. Ј. Илић:* „На Вардару“, рецитује *Добривоје Гачић,* ученик VI разреда гимназије; 4) *В. Хорејшек:* „Југовићи“, пева мешовити хор; 5) Терцет, свирају Никола Бацовић, Драг. Михајловић, уч. VI р. и Предраг Кочић, уч. II разреда гимназије; 6) Соло песме уз пратњу хармониума, пева Мирослав Зотовић уч. II р. гимназије; 7) *И. Зајц:* „Ђачка песма“, пева мешовити хор.

II. *Игранка.*[145]

Из овог програма види се да је изузев два говора и једне рецитације читава забава била састављена из хорских, вокалних и инструментално-музичких тачака. Сасвим је разумљиво што су ученици и ученице с љубављу учествовали и радили у овој секцији.

Забава ученика била је једним делом везана и за школске свечане дане, а другим и за месне обичајне пригоде. У школи су ученици имали свечаности Светог Саву, Дан школе, Ђурђевдански уранак, излете у околину Врања и вишедневне екскурзије. Ђурђевдански уранак је имао и локални фолклорно-етнолошки карактер. Читав комплекс народних веровања и магијских радњи у јужносрбијанским насељима везан је за Ђурђевдан. Поред осталих у Врању се обављају уочи Ђурђевдана такозване магијске радње — мантафе, о којима сликовито пише и Бора Станковић. По причању Стане Нешковић, проф. у пензији, бивше ученице Врањске гимназије, ти обичаји били су и за ученице Гимназије у Врању забавни доживљај. С обзиром да су ученици махом потицали из саме средине то су били и непосредни

[145] ПГ 1912, стр. 714.

учесници у локалним обичајима забавног карактера. Првог маја у врањском, а и у лесковачком крају, празнички је провођен читав дан. Тај дан се звао „мајалос“. Школе тога дана нису радиле. Тога дана Врањанци су настојали да их ко не превари („омаје)“[146] да не би преко целе године били варани. Тај обичај био је сличан оном о првом априлу, познатом под изразом „априлили“. Стана Нешковић прича да су врањским ученицама, најдражи дани били свадбе, веридбе, славе, Божић, Ускрс, итд. на којима су оне у кругу најинтимнијих другарица и најближих сродника проводиле слободне часове. О таквим и тим забавама врањске омладине прича доста и Б. Стнковић у својим књижевним делима. Најрадоснији дан читавог града био је Дан ослобођења Врања, који је прослављан сваке године 31. јануара по новом календару. Те свечаности почињале су 30. јануара увече парадама, бакљадама, плотунима, и слично. Свечаност је дочаравала потпуне детаље догађаја борби двеју војски за Врање. Тада су и ученици могли остати у вароши и после забрањеног временског термина.

Лични живот ученика и ученица развијао се и доживљавао у породици и школском колективу у границама обавеза и забрана, традиционално и са минималним продорима у свет личне слободе и живот интимних доживљаја, којих је било, нема сумње бар у мањим приликама. Дани бербе винограда које је по 3—4 дана светковала и Гимназија у Врању пружали су могућности ученицима да се у природи, у друштву, радошћу озареном нађу и проведу. Фабула Станковићеве приповетке „У виноградима“ је из дана његовог ђаковања у Врању. Нема сумње као и увек и свуда живот сеоске деце и ученика сиромашног стања био је у свему оскуднији и сиромашнији.

IX. НЕКОЛИКО СВЕТЛИХ ИМЕНА УЧЕНИКА ВРАЊСКЕ ГИМНАЗИЈЕ ПАЛИХ ЗА СЛОБОДУ ОТАЏБИНЕ У РАТОВИМА 1912—1945.

Животни путеви ученика Гимназије у Врању уткани су у путеве завијача и нације којој су припадали. Према фрагментарним подацима што их пружају несистематизовани и непотпуни извори, у I разред ове школе уписало се у тридесет и три школске године око хиљаду ученика и ученица. Не може се утврдити колико је њих завршило ову школу, чак ни приближно тачно пошто је школа до 1892. била четвороразредна, до 1898. седморазредна и на крају до 1914. шесторазредна гимназија па су завршни испити били различити, прво нижи течајни а онда шесторазредни испит, непотпуни течајни испит, како се тада звао.

Тешко је у бројкама одредити и животне судбине врањских гимназиста. Позитивно се зна да их је било истакнутих војсковођа, академика, научника, професора нижих и виших школа, лекара, политичара, инжењере, привредника, револуционара итд. Али је међу њи-

---

[146] Сава Јанковић, усмено саопштење, Лесковац, 1968.

ма данас врло мали број живих, нарочито оних из прве две деценије рада школе. Од њих смо нашли у животу још само: Косту Тодоровића и Миодрага Ибровца, академике и Стану Нешковић, професора у пензији. Сви су они ђаци Гимназије у Врању, први 1889-90, други 1890—1900. и 1901—1902. док је Стана била у Врању ученица почетком XX века. Мали је број живих ученика који су учили у овој школи у трећој деценији њеног постојања. Многи од њих су врло млади умрли, а добар део их је изгинуо у балканском рату, 1913, у првом светском рату 1914—1918. и у НО рату 1941—1945. год. и револуцији. Податке о тим жртвата није лако скупити. Оно чим располажемо само је део података о трагичној судбини врањских гимназиста у првој половини XX столећа.

У времену од 1912. до 1918. год. погинули су или умрли од последица рата многи ученици ове Гимназије.[147]

Благојевић Предраг, пешадијски капетан I кл., рођен у Врању 15.IX 1882, погинуо 14.X 1914. год. код Црне Баре у Мачви.

Булатовић Владимир, рођен 16.VII 1893. у с. Градњи, погинуо на Солунском фронту 19.VII 1916. год.

Бунушевац Воја, стрељан од стране Бугара за време првог светског рата.

Вељковић Михаило, капетан I кл., рођен 9.XI 1882. у Врању, умро у Нишу 29.I 1913. год. на дужности начелника Саобраћајног одељења Моравске дивизије од последица рата.

Вељковић Ружица, учитељица, умрла од прогона окупатора у првом стеском рату.

Даскаловић Владимир, учитељ, рођен у Власотинцу, умро 1918. год. од рана задобијених у време првог светског рата.

Ђорђевић Коста, порезник, стрељали га Бугари 2.I 1916. год.

Ибровац Предраг, умро у заробљеништву у Мађарској 1916. год.

Јовановић Властимир, резервни артиљеријски капетан I кл., рођен у Врању 28.XII 1887. умро од последица рана 5.V 1915, као референт артиљерије Лимског одреда.

Кичић Михајло, рођен у Врању 1869, стрељали га Бугари 23.XI 1915.

Колончић Михаило, рођен у Врању, учио гимназију у Врању 1892, стрељали га Бугари 22.X 1915. год.

Ложичковић Димитрије, рођен у Врању 1862, стрељали га Бугари 2.I 1916. год.

Љубеновић Цветко, учитељ, рођен у Предејану 6.IV 1870, умро 7.I 1916. год. од последица рата.

Маниħ Милоје, учитељ, рођен у с. Преображењу 1894, стрељан од стране Бугара 1915. у с. Градњи, где је био учитељ.

Марковић Светолик, пешадијски п. поручник, рођен 1894, погинуо на Руднику 20.XI 1914. год.

Михаиловић Милоје, ст. технике, погинуо као ђак наредник добровољац 19.XI 1914. год. у колубарској бици.

Михајловић Димитрије, пешадијски капетан, рођен 10.X 1870. у Врању, погинуо на Гучеву 24.X 1914. год.

Миниħ Михајило, рођен 18.IV 1873, погинуо 5.X 1914. год. на бојишту у Мачви.

---

[147] Списак изгинулих и у рату умрлих у току ратова 1912 — 1918. израђен је по: а) Споменица изгинулих учитеља, Београд, 1927; Споменица изгинулих официра, Београд, 1932.

Николић Т. Риста, рођен у Врању 1877, погинуо 17. априла 1917. год. на Меглену, као рез. официр. Вредни ученик и сарадник Ј. Цвијића, чијој је антропогеографској школи припадао. Написао већи број антропогеографских радова из врањског подручја.

Ск. 5. Бора Станковић, ученик I—VII раз. Врањске гимназије, чувени српски књижевник реалиста

Ск. 6. Риста Николић, ученик I—VII раз. Врањске гимназије, један од сарадника Ј. Цвијића, чији је запажени следбеник у антропогеографији

Пандазијевић Харитон, рођен у Врању 1872, стрељали га Бугари 2.I 1916. год.

Петровић Боривоје, управ. основних школа у Врању, умро у избеглиштву 1915. год.

Петровић Милан, рез. капетан, погубили га Бугари 1915. год. у Нишу.

Поповић Атанасије, учитељ, рођен у с. Градњи 1862, стрељали га Бугари, незнано где, ноћу 1915. год.

Поповић Душан, проф. гимназије, погинуо код Лесковца 1943. год. као симпатизер НОР-а.

Поповић Мирко, учитељ, рођен у с. Градњи 1877, погинуо 10.VII 1913. год. на Калиманском вису.

Савић Стојан, пешадијски п. поручник, рођен 1876. на Власини, умро у болници у Лесковцу 11.III 1915. год. од задобијених рана.

Соколовић Тома, учитељ у Врањској Бањи, рођен у Врању 1867, рањен код Битоља 5.XI 1912, погинуо у борби против Бугара код Кочана 10.VII 1913. год. Био рез. капетан. У Врањској Бањи је организовао Стрељачку дружину, у школи имао узорну школску башту, која му је донела прву награду министарства просвете у врањском округу, за повртарске резултате. У Врањској Бањи је основао Сељачку земљорадничку задругу.

Ск. 7. Јован Хаџивасиљевић, извесно време учио у Врањској гимназији, историјско-етнографски списатељ

Ск. 8. Милан Влајинац, ученик I—VII раз. Врањске гимназије,

Ск. 9. Урош Стајић, ученик Врањске гимназије

Станковић Тома, учитељ у Ораовици, где је и рођен 1876. погинуо 6.VIII 1914. год. код Пецке.

Станковић Стојилко, учитељ, рођен у с. Градњи 1877, погинуо као рез. капетан 16.X 1916. год. на Солунском фронту.

Тасић Ђорђе, проф. Београдског универзитета, стрељан од стране немачких фашистичких окупатора, у логору на Јајинцима код Београда 1942. год.

Трајковић Милутин, рез. пешадијски п. поручник, рођен 4.III 1891. у Масурици, погинуо на Кајмакчалану 13.IX 1916. год.

Хаџиантић Ђсрђе, рођен у с. Преображењу. Био председник општине у Врању и народни посланик. Стрељали га Бугари 29.XI 1915. год.

Цветковић Милан, рођен у Врању 1872, стрељали га Бугари 1915. год.

X. НЕКА ПОЗНАТИЈА ИМЕНА УЧЕНИКА ВРАЊСКЕ ГИМНАЗИЈЕ 1881—1914.

Преглед познатијих имена ученика Врањске гимназије за период 1881—1914. год. само се делимично може урадити. За свеобухватан преглед, недостају потребни подаци. Ипак се знад а су учили Гимназију у Врању у току прве три деценије њена постојања, између бројних ученика, и ови:

Арсић Драгомир, проф. универзитета.

Влајинац Милан, проф. Београдског универзитета и дописни члан САНУ.

Бунушевац Петар, проф. Универзитета у Беогарду.

Гец Јован, драмски и филмски глумац.

Ђорђевић Јосиф, геодезијски генерал и проф. Војче академије.

Ибровац Миодраг, академик, проф. Универзитета у Београду.

Јовчић Димитрије, академик, проф. Универзитета у Београду.

Јевтић Владимир, бан зетске бановине.

Красојевић Ђорђе, бан вардарске бановине

Коцић Влајко, народни посланик и министар.

Костић Станиша, адвокат и народни посланик на листи Земљорадничке странке.

Лукаревић, народни посланик.

Николић Риста, проф. гимназије и директор Народног музеја у Скопљу.

Поповић Јустин, архимандрит и проф. Богословског факултета у Београду.

Пешић Јанко, обућар и рез. капетан.

Ракетић Василије, генерал.

Ристић Благоје, учитељ — сарадник „Народног просветитеља“ и „Југослов. учитељског гласа“.

Стајић Стаја, санитетски генерал.

Стајић Мита, сопственик Дворске књижаре у Београду и изд. Каталога српске књижевности.

Стајић Урош, проф. пољ. школе, оснивач Пољопривредне школе у Ваљеву, стручњак за пчеларство, живинарство и производњу, дувана. Уредник „Села“.

Стојановић Милутин, проф. пољопривредне школе, стручњак за виноградарство.

Стаменковић Стојадин, проф. пољопривредне школе, стручњак за зоотехнику.

Станковић Бора, истакнути југословенски књижевник.

Стојковић Димитрије Атанац, бивши председник Врањске општине, резервни п. пуковник.

Стојановић Стојан, судија Апелационог суда у Београду.

Тасић Ђорђе, проф. Правног факултета Универзитета у Београду.

Тодоровић Коста, академик, проф. Београдског универзитета.

Хаџивасиљевић Јован, просветни радник и уредник часописа „Братство“.

ЗАКЉУЧАК

У време од 1881. до 1914. год. посве немирном и по читаву нацију несрећеном и несрећном, рад Гимназије у Врању, пограничној друштвеној средини, пуној ћуди заосталости и варница несигурности, зрачио је залагањем 133 предавача и 33 генерације ученика, грађењем лепших дана своје домовине и друштвених односа у њој. Неизмерљиви су резултати тога рада, као што су и његове димензије изузетно величанствене и достигнућа вечна. Знаменита су то имена: име школе, имена њених предавача и имена њених ученика. О њима треба писати реално, с одговорношћу да се све каже и ништа не заборави. А то је немогуће учинити обичном трудбенику. Јер је Гимназија у Врању са својим васпитачима и ученицима у три прве децније делатности на југу Србије, велико достигнуће наше националне историје новијега доба, наше рвање с недаћама свих врста, из чега је произишло наше продирање у свет, у науку, просвету, културу и ширење слободарске људске мисли и сигурности човека и његове личности. На крају, може се с правом рећи, да су темељи Врањске гимназије у три прве деценије њеног живота и рада, како по наставним кадровима, тако и по генерацијама ученика, светле тачке школства и школског рада и достигнућа Србије с краја XIX и почетка XX века.

О проблему Врањска гимназија крајем XIX и почетком XX в. види *Б. Трајковић и З. Михаиловић*, Школство у врањском крају. Врање, 1970, стр. 46—51, 92—99.

Résumé

LES TROIS PREMIÈRES DÉCENNIES DU LYCÉE DE VRANJE

Dans le présent travail sont traités les problèmes du passé historique du Lycée de Vranje au cours des trois premières décennies de son existence et de son activité. Les problèmes et phénomènes relatifs à ce Lycée ont été envisagés sous tous les aspects et d'une façon complexe. La composition du travail est la suivante: Fondation et dévelloppement du Lycée de Vranje de 1881 à 1914. Le Lycée avait, de 1881 à 1892, quatre classes seulement, ensuite de 1892 à 1898 sept classes et finalement de 1898 à 1914 six classes.

Dans la visualisation complexe de nombreux problèmes et phénomènes de la vie et du travail du Lycée de Vranje au cours des trois premières décennies de son activité, ont été particulièrement examinés les phénomènes et problèmes suivants: comment le Lycée prenait-il soin de ses élèves pauvres, condition sanitaire des élèves, Lycée privé pour les jeunes filles, les cadres enseignants de ce Lycée pour les jeunes filles. On a exposé l'organisation et le contenu de l'enseignement au Lycée de Vranje, sous tous leurs aspects. Les considérations sur le Jardin des Plantes du Lycée, les explications relatives à la bibliothèque des manuels scolaires, le succès des élèves du Lycée de Vranje, le régime de conduite des élèves, les excursions scolaires y ont trouvé égailement une place. Une attention spéciale a été prêtée aux problèmes du corps enseignant et de la bibliothèque des professeurs. Pendant les trois premières décennies de son existence le Lycée de Vranje possédait des cadres enseignants d'une excellente qualité qui avaient montré des résultats visibles dans les travaux de recherche scientifique aussi bien que dans le domaine de la création littéraire.

Dans l'intervalle de 1881—1914 par le Lycée de Vranje étaient passés 133 enseignants, parmi lesquels se distinguent l'écrivain Ilija Vukičević, le directeur du Lycée et professeur d'histoire naturelle Ljuba Davidović, éminent homme politique et plus tard chef du Parti démocrate en Serbie resp. en Yougoslavie, l'écrivain Radoje Domanović, le musicien-ethnologue Vladimir Djordjević, ensuite Tihomir Djordjević, plus tard professeur de l'université, éminent savant — ethnologue et folkloriste. Comme professeurs des sciences naturelles se distinguent Simo Zlatičanin et Ničić Djordje, ainsi que Jaša Prodanović, plus tard chef du Parti républicain en Serbie resp. en Yougoslavie. Dans la présente étude ont été considérés aussi les problèmes de l'éducation scolaire des élèves et leur préoccupation. En outre, on a également examiné la vie culturelle et récréative des élèves du Lycée de Vranje. Dans le groupe de quelques noms glorieux des élèves du Lycée de Vranje, tombés pour la liberté de la patrie au cours des guerres passées de 1912 à 1945 se trouva aussi le nom de Djordje Tasić, professeur de l'Université de Belgrade que les occupants fascistes allemands avaient fusillé en 1942 au camp de Jajinci près de Belgrade.

A la fin, ont été énumérés aussi quelques noms assez connus des élèves du Lycée de Vranje, dans l'intervalle de 1881 à 1914, tels que: Milan Vlajinac, professeur de l'Université de Belgrade et membre correspondant de l'ASSA (Académie serbe des sciences et des arts), Jovan Gec, acteur dramatique et acteur du film, Miodrag Ibrovac, académicien et professeur de l'Université de Belgrade, Dimitrije Jovčić, académicien et professeur de l'Université de Belgrade, Bora Stanković, écrivain et Kosta Tofrović, académicien et professeur de l'Université de Belgrade.

Au cours de trois premières décennies de son existence et de son activité, le Lycée de Vranje, a laissé de traces brillantes dans la vie et la culture du Sud de la Serbie, non seulement par les cadres des enseignants, mais aussi par plusieurs générations d'élèves, relativement à l'instruction publique et au travail et aux réalisations accomplies dans la vie scolaire auxquels peuvent envier de nombreuses villes de cette époque et il ne s'agit, en effet, que d'un lycée de province, de sa vie et de son activité, qui célèbre, cette année-ci, quatre-vingt-dixième anniversaire de son existence.

R. Trebješanin

Illustrations:

Cr. 1. Ljuba Davidović, directeur du Lycée de Vranje (1890—1897) Eminent homme politique serbe et chef du Parti démocrate.

Cr. 2. Jaša Prodanović, professeur du Lycée de Vranje (1890), écrivain et critique littéraire, éminent homme politique et chef du Parti républicain.

Cr. 3. Milun Ibrovac, professeur du Lycée de Vranje (1899—1901).

Cr. 4. Bora Stanković, élève de la Ière — VIIe classe du Lycée de Vranje, fameux écrivain réaliste serbe.

Cr. 5. Rista Nikolić, élève de la Ière — VIIe classe du Lycée de Vranje, un des collaborateurs de J. Cvijić, dont il était disciple remarqué dans le domaine de géographie humaine.

Cr. 6. Uroš Stajić, élève du Lycée de Vranje.

Cr. 7. Jovan Hadživasiljević, historien et ethnographe, pendant un certain temps élève du Lycée de Vranje.

Cr. 8. Milan Vlajinac, élève de la Ière — VIIe classe, professeur de l'Université de Belgrade.

Pl. I, Fig. 1. Édifice du Lycée de Vranje qu'il occupait pendant les trois premières décennies de son existence et de son activité (aujourd'hui, il héberge les Archives d'État).

Pl. II, Fig. 1. Dj. Ničić, directeur du Lycée de Vranje de 1881 à 1887.

Fig. 2. Facsimilé de l'écriture de Dj. Ničić, premier directeur du Lycée de Vranje.

Pl. III. Fig. 1. Corps enseignant du Lycée de Vranje, datant de l'anée 1885 resp. 1886. Au milieu, assis, Dj. Ničić, directeur, à droite, à côté de lui archiprêtre I. Petrović, catéchiste et à gauche, S. Šarić, professeur. Les noms de personnages qui se tiennent debout ne sont pas connus. Ils sont, selon toute probabilité, les enseignants du Lycée, parmi eux, de toute façon, A. Stošić, originaire de Vranje.

Pl. IV, Fig. 4. N. Jakševac, professeur du Lycée de Vranje.

Pl. V, Fig. 1. Dj. Tasić, élève du Lycée de Vranje, comme étudiant en droit à Belgrade, en 1912, à droite de lui, Trifun Djukić, professeur et, plus tard, écrivain monténégrin. Dans l'intervalle entre les deux guerres, Dj. Tasić était le professeur de la Faculté de Droit à Belgrade. Pendant la Deuxième guerre mondiale fusillé par les occupants fascistes allemands.

Fig. 2. Académicien M. Ibrovac, professeur de l'université. Éléve du Lycée de Vranje en 1898/99 et 1899/1900.

Pl. VI, Fig. 1. Dragoljub Mihailović, élève de la IVe classe du Lycée de Vranje — en 1909. Un des zélateurs dans le domaine de la culture musicale au Lycée de Vranje, dont il était élève au cours des premières décennies du XXe siècle, et pionnier de la vie musicale dans la ville jusqu'à nos jours.

Fig. 2. Stana Nešković Bunuševac, élève du Lycée de Vranje en 1899—1900. A présent, professour de l'école secondaire en retraite et une des élèves les plus âgées de cette école

Т. П. ВУКАНОВИЋ

КОНТРОЛА РАЂАЊА У ИСТОЧНОЈ И ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

УВОД

Проблем контроле рађања у источној и јужној Србији, чини посебно популационо питање у нашој етнологији. Исто тако, овај је проблем од заначаја и за демографију, друштвену географију, социологију и социјалну медицину. Сматрамо да ће овај наш рад бацити једно досад непроучено светло на контролу рађања као друштвену појаву, која у последње време узима све већег маха у разним крајевима света. Све изнете појаве у овом раду, боље рећи комплекси појава у опсегу контроле рађања, темеље се на нашим истраживањима у народу у патријархалних етничких скупина источне и јужне Србије, где су доспеле из блиске историјске прошлости, као наслеђе једног општег поимања о једнодечјем и дводечјем систему рађања из економске рачунице, односно где су настале и створене под специфичним друштвено економским условима. Као такве, те појаве приказујемо у овом раду, онако како смо их у народу забележили, трудећи се да им дадемо научно тумачење.

Источна и јужна Србија су простране области у СРС. Од тромеђе државне границе између НР Румуније, НР Бугарске и СФР Југославије, почиње источна граница ових области, која сеже на југ државном границом према Бугарској све до СР Македоније и Косова. Са запада граниче се ове области Јужном Моравом, од ушћа Нишаве у ову реку, односно до њеног састава са Западном Моравом код Сталаћа. Одатле ка северу граница иде Великом Моравом до њеног ушћа у Дунав. Према томе, ове области су отворене према панонском и влашко понтијском басену. Оне обилују знатним природним богатствима, те су од давнина биле изложене разноврсним економским и културно-историјском утицајима. Ове области имају знатан број градских насеља и велики број сеоских насеља.[1]

---

[1] *Ј. Цвијић,* Балканско полуострво и јужнословенске земље I. Београд, 1922, 69, 150—151, 230—231; *исти:* Метанастазичка кретања и њихови узроци и последице. СЕЗб. књ. XXIV, стр. 8, 71.

Источна и јужна Србија су насељене од праисторијских времена људским родом. Етничка припадност неолитског друштва није нам позната. Из извора познато нам је становништво ових области из касније праисторијске епохе и времена антике. Ту обитавају: Илири, Трачани, Дачани, Јелини, Келти, Римљани, а потом јужнословенска племена и народи, а местимично и влашке етничке скупине, као и ту и тамо румунске (источна Србија), арбанашке, турске, цинцарске (јужна Србија), јеврејске и циганске етничке скупине. Поред извесног броја домородачког становништва, главну популациону масу чине досељеници од XVII до XX столећа, из разних јужнословенских, боље рећи балканских земаља. Број становника на једно домаћинство износи око 4 члана, а просек зиратног земљишта на једно домаћинство је око 3 ха. Главно занимање становништва сеоског стратума, јесу земљорадња и сточарство. Уз то, обилато је развијено виноградарство и воћарство, а местимично и пчеларство, лов и риболов. У оба стратума, како сеоском, тако и градском, има знатан број индустријских и рударских радника, као и занатлија. Уз то, има и приличан број службеника и намештеника разних професија.

I. О СТАРИНИ И ПОРЕКЛУ КОНТРОЛЕ РАЂАЊА

У свих народа и племена на свету од старине се поклања особита пажња наталитету и популацији. Тако, довољно је поменути да је још према закону Нума Помпилије (714 — 671. год. пре н.е.) свака Римљанка, за коју би се сазнало да је избегавала оплођавање, сматрана као „грађанка с изгубљеном чашћу". Она није смела прићи олтару богиње Јуноне заштитнице рађања, пре него што принесе на жртву овцу у знак покајања и признања злочина. Грешници су за време покајања морале расплести своје косе. В. Максимус (III ст. пре н.е.) каже, како су у његово доба Римљани приликом склапања брака пред цензором тврдили и заклињали се, да одиста имају намеру и да сматрају за своју дужност да добију децу. Чувени грчки лекар Соронус, који је дошао из Александрије у Рим (I ст. по н.е.), подигао је свој глас против заблуда, сујеверја и незнања, које својим последицама угрожавају дечји живот. Ови примери јасно говоре да је још код старих Римљана била знатна брига о наталитету и популацији, али да је била у обичају и контрола рађања. Као што је већ у науци истакнуто, до појаве помањкања становништва и депопулације код старих Грка (Јелини) и Римљана, долазило је услед бројних ратова, миграционих кретања становништва и епидемија разних болести.[2] Те се појаве дешавају у многих племена и народа на свету и касније у доба феудалне епохе. У ово доба, код православног света, сматране су оне жене, које изврше насилни побачај над дечјим зачетком у својој утроби као убице. У Правилима Василија Великог, о томе се каже

[2] *Cfr. A. Landry,* Traité de démographie. Ed. Payt, Paris, 1949, 47—51.

следеће: „Аште која жена сијест билие, или иное что сотворит и убиет отроче во чревје своем — убица ест“ (2. Правило Василија Великог).

У неких неразвијених племена и народа на свету, одржао се обичај контроле рађања из велике старине, све до данашњих дана. Тако, убијање деце као и побацивање дечјег зачетка, уобичајени су пороци племена и народа који желе да спрече пренасељеност у својим сиромашним и за живот оскудним територијама. Ту се нарочито истичу Аустралија, Полинезија и Азија. Најчешће се убијају женска деца, чији је број на већини острва Јужног мора, већи од броја мушкараца. У првом реду убијају децу која им се чине „сумњива“ или која су рођена с неким недостатком, а пре свега близанце, те вамбрачну децу, сакату и албине (беле, без пигмента). Понекад се дете оставља препуштено својој судбини, или отац детињи изабере начин на који ће да га се реши. Најчешће се обичава издвајање, остављање и напуштање новорођенчета, односно одојчета у шуми.[3] Исто тако, убијање одојчади распрострањено је скоро у целој Меланезији. Ту је обичај ако девојка добије дете, она га најчешће и убија. Иако сексуални морал у Аустралији није чврст, вамбрачна деца нису пожељна. Често се порођај ван брака сматра за срамоту и кажњава се чак и смрћу. Због тога је развијен побачај. Тако, девојке од 16 до 18 година узраста, не крију да су имале 3 до 4 побачаја. Узроци убијања деце, односно контроле рађања у браку, различити су: то је понекад жеља да се спречи прираштај услед немогућности да се исхрани бројна породица; некада је у питању нежељени пол, а има и других разлога. Убијање деце често стоји у вези и са сујеверјем. Тако, мајка носи новорођенче на реку и нуди га да пије воде, ако узме оставља га у животу, а ако неће да пије, то је знак, према патријархалном народном схватању, да ће ускоро умрети и мајка га одмах баца у таласе реке. Рађање близанаца не схвата се свуда на исти начин. У неким крајевима родитељи су поносни на њих, а у другим то се сматра за срамоту. Сматра се често да је у том случају мајка била неверна у браку, односно да су деца пореклом од много отаца. Тамо где се нерадо гледа на близнаце, обичај је да се обоје или само једно дете убије.[4] Убијање деце било је у стара времена племенски обичај код Конда, а нарочито су новорођенчад убијале девојке планинских Тода (Предња Индија), где се овај обичај још одржава. Средином XIX столећа било је читавих села у којима се ниједно женско дете није могло наћи. Жене на Мадагаскару поклањају особиту пажњу породу, а породице се труде на имају што више деце. Ако им природа није наклоњена, они усвојају туђу децу. Кад се то има у виду, утолико је чуднији обичај убијања деце на Мадагаскару, који је веома раширен. То је због сујеверног гледања на несрећне дане и часове. Ако се нпр. дете роди у поноћ месеца маја, **верује се да ће породица** бити несрећна, јер ће дете бити чаробњак. Ако се роди у часу када волови иду на пашу или кад људи иду на

---

[3] *H. Schurtz,* Katechismus der Völkerkunde. Leipzig, 1893, 111.

какав посао, онда се према патријархалном народном веровању, треба плашити да дете кад одрасте не буде расипник. Сва деца која се роде у месецу септембру, верује се да ће бити злокобна (месец септембар је према народном веровању судбоносан), јер ће према народном поимању нанети својим родитељима несрећу, болест, па можда чак и смрт. Такву децу уклањају са овога света на такав начин, што их потапају у води, или их живе закопавају. Изузетно се остављају деца која се роде у 12 и по часова, када је сунце усправно у односу на земљу. Па и она се не остављају у животу пре него што се подвргну „божјем суду". Такво се дете постави на пут, куда треба да прође крдо волова, и чека се да ли ће му они нанети какву повреду. Ако га макар и озледе оно је осуђено на смрт, а ако га не дотакну и остане неповређено, остављају га у животу. Има и средстава којима се осујећују, према народном веровању, зладела која би она касније у своме животу учинила. Тако се, — деци рођеној у фебруару, за коју се према народном веровању сматра да ће биди паликуће, — направе мале куће од земље и креча, па се запале или се приноси жртва: скакавац или гундељ.[5]

Нарочито се запажа депопулација у Француској у XIX и почетком XX столећа. Познато је да је код Француза у другој половини XVII столећа једна породица бројала просечно 7 деце. У првој половини XVIII столећа 5 деце. У другој половини XVIII столећа око 4. Средином XIX столећа 3, а почетком XX столећа свега 2 деце. Ово јасно показује како у Француској стално опада број деце, а с тим у вези расте депопулација. Отуда француско законодавство предвиђа оштре мере против криминалних побачаја[6]. Но, и поред тога, према постојећим статистичким подацима, почетком XX столећа у Паризу је ипак било годишње преко 100.000 побачаја. Зна се исто така да је у Берлину, уочи другог светског рата, било око 250.000 криминалних побачаја годишње.

На овом месту, вредно је помена, да је било депопулације код извесних народа у свету услед алкохолизма. Тако, 1725. године биле су власти у Лондону јако забринуте опадањем броја рађања и тражиле су тој појави узрок. Врло пажљивим и савесним испитивањима, утврђено је да се број рађања смањио у поменутој години од 20.000

---

[4] *G. Buschan,* Die Sitten der Völlker. Stuttgart, Berlin, Leipzig. — Union deutsche Verlags. Gesellschaft, I, 61, 63.

[5] *G. Buschan,* op. cit. II, 364—365; cfr. *Д. Гарашанин,* Религија и култ неолитског човека на централном Балкану. — Неолит централног Балкана. Београд, 1968, 257.

[6] *J. Doublet,* Des lois dans leurs rapports avec la population. — Population, 1949, № 1 str. 53—54. O kontroli rađanja u Francuskoj vidi *A. Landry,* nav. delo, 630—634. Servic de sondages et statistiques en mars et avril 1945, donosi upitnik „Quelles ceroient, à vorte avis, les couses de dénatalité en France parmi les suivantes". — *R. Colin,* Sondages d'opinion et demographie. — Supplémant à population, № 4 (1948), 378. Vidi stariju naučnu literaturu o depopulaciji u Francuza: *Dumont A.,* Dépopulation et civilisation, 1890; *Bertilion J.,* La dépopulation de la France, 1911; *Jaubert P.,* Dépopulation et interventionnisme.

на 14.000 услед алкохолизма. Колико је појава депопулације у XIX столећу забрињавала Енглезе, види се најбоље пом анчестерском митингу од 1875. на коме је лорд Биконсвилд између осталог рекао: „Ако попис становништва у којој земљи покаже назадак у броју, може се поуздано унапред рећи, да ће тај народ своју историјску будућност постепено губити, док се и сам сасвим не изгуби". А у XX столећу (1938. год.), у једном чланку лондонски лист „Дели Мел" истиче: „да празне колевке значе једну велику опасност за човечанство. И зато, ако се жели, а ово мора да се безусловно жели, треба спречити опадање становништва. Зато се мора јачати код жена воља за рађањем". Надаље, овај чланак указује на помоћ за склапање бракова и на додатке на децу, те наглашава као даље потребе ове појаве „мир и сигурност". Ако се ово не постигне за све народе Европе, онда је сигурна пропаст не само европске него и америчке цивилизације". На крају, интересантно је поменути популациону теорију енглеског попа Малтуса (умро 1834. год.), који проповеда ограничавање рађања „због пренасељености".[7]

Међу балканским народима, контрола рађања се јавља ту и тамо још од XVII столећа. Њена жаришта су Славонија у Хрватској, источна Србија у Србији и предели око Трнова у Бугарској, а местимично се од старине јавља и у Црној Гори и Херцеговини.[8]

---

[7] *T. R. Maltus,* Essai sur le principe de population 1798. et. 1803. Vidi i *K. Smith,* The Malthusian Controrersy, London, 1951; cfr. *M. R. Reinhard,* Histoire de la population mondiale de 1700 — a 1948. Ed. Domat — Motchrestien. Paris, 1949, 575—603; *K. Smith,* Some Observations on Modern Malthusianism. — Population studies. A Journal of Demography, vol. VI, № 1 (1952), 92—105.

[8] *Cfr. Vl. Jakschitch,* Statistique de Serbe, I, Beograd, 1855, 53—55; *V. Bogišić,* Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena I, Zagreb, 1874, 606; *Б. Пирц,* Опадање становништва у Славонији. Београд 1931, 1—31; *исти:* Зашто нестају народи. — Здравље, Београд 1937, 45—47; *J. Ст. В., Ми* опадамо, Здравље, бр. 8 (1880), стр. 60—61; *М. Јовановић—Батут,* Трудна жена. Нови Сад, 1899, 51; *исти:* Кобни бројеви. — Здравље (1906), бр. 7, стр. 187; *исти:* И опет кобни бројеви. — Здравље (1907), бр. 7, стр. 193—196; *исти:* Јединче. — Здравље (1907), бр. 10, стр. 157—158; *исти:* Природни пораст становништва у Србији и његов биолошки значај. Београд, 1932, 30—34; *исти:* „Бело дрво — црни живот". — — Здравље и болест, св. 88, стр. 12—13; *Д. Ш.,* О узроцима опадања плодности бракова и депопулације. — Летопис Матице српске, књ. 293, Нови Сад, 1913, 115—116; Статистика Краљевине Србије, књ. IV, Београд, 1895, стр. XIII; књ. XIII, 2 део, стр. XXXII; *С. Мачај,* Грађа за топографију округа крајинског. — Гласник СУД, књ. II, Београд, 1866, 338—339; *Тих. Р. Ђорђевић,* Кроз наше Румуне. Београд, 1906, 66; *Д. Повић,* Побачаји и њихово лечење. — Српски архив XXIX, св. 2, Београд, 1927, 92—106; *Н. М. Ристић,* Побачај — народна опасност. — Здравље (1912), бр, 1, ст. 16—18; *А. Костић,* О проблему рађања деце. — Здравље XXII (1933), бр. 9—10, стр. 380; *А. Петровић,* Раковица, II, 28; *исти;* О вештачким побачајима. — Здравље (1939), бр. 7—8, стр. 113—114; *М. С. Филиповић,* Контрола рађања на Гласинцу. Сепаратни отисак из „Прегледа", Сарајево, 1933, стр. 1—4; *К. Живковић,* Рађања и смртност деце у два села Тимочке крајине (1919—1931), — Наталитет и моралитет деце у Југославији, Београд, 1936, стр. 5—6 (сепаратна пагинација); *P. Mijović,* Pobačaj na selu u Crnoj Gori. — Socijalno medicinski pregled XII, sv. 2 (1940), 119—125; *Т. Илић,* Народ се сам лечи. — Здравље XXXI (1941), 10—11; *Летопис цркве кобишничке,* састављен 2. VIII 1900. год., стр. 48—52 (рукопис Народног музеја у Неготину);

У источној Србији, најстарији званични подаци о депопулацији потичу из половине XIX столећа. Према попису становништва из 1854. год., од шест округа са подручја источне Србије (алексиначки, књажевачки, крајински, пожаревачки, ћупријски и црноречки), са укупно 328.650 становника, у крајинском округу било је житеља 58.050; венчаних је било 636, рођених 2.068, од тога мушких 1.071, женских 997; умрлих укупно 2.159, од тога мушких 1.125 и женских 1.034. Према томе, вишка рођених није било и депопулација се јављ у следећим бројевима: свега — 91, од тога мушких — 54 и женских — 37 становника.[9]

С. Марковић, Анкета о смањењу прираштаја становништва у зајечарском срезу. — Здравствена заштита народног подмлатка II, св. 1, Београд, 1951, стр. 22—34; *Б. Шербановић,* Нешто о проблемима постепеног изумирања неких наших села. — Крајина II, бр. 5, Неготин, 1. III 1953, стр. 3; *J. P.,* Неготинска крајина (број бракова малолетних). „Борба" од 8.XI 1953, стр. 10; *Д. Богавац,* „Бела куга". „Борба", 5.VI 1953, стр. 3. Види и следећу литературу: *J. Barić,* Koji je najveći greh što ga srpska majka može učiniti. Zagreb, 1921, 1—21; *Ч. Марковић,* Забрана или слобода вољног побачаја. Суботица, 1925, 1—32; *М. Ђурић—Топаловић,* Побачај и његови узроци. Београд, 1926, 1—69; *Д. Томашић,* Социјални положај жена у Србији и његов утицај на намерни побачај. Београд, 1929, 1—15; *исти:* Моралне идеје, религија и закони као регулатори фертилитета. Загреб, 1929, 1—19; *исти:* Криминални побачај са гледишта социологије и криминалне политике. Загреб, 1930, 1—79; *Р. Поповић,* „Бела куга" у равници. — „Мало позната Војводина". — „Политика", 27.XII 1970, стр. 9; *Т. Јанчиковић,* Криминални побачај. — Алманах савр. проб. (1931), 63—65; *Ж. Марковић,* Поглед на питање побачаја и антиконцепционих мера. Београд, 1934, 1—8; *M. Hađijahić,* Šerijatsko pravne ustanove u umjetnom pobačaju i njihova primena u islamskoj državi. Zagreb, 1940; *S. Stefanović,* Rasna hig., abortus i zaštita matere (sep. otisak iz Rada XVII kongr. jug. lek), 1—11; *Р. Јеремић,* Библиографија српске здравствене књижевности 1757—1918. Београд, 1947, 22—29, 55; *Ст. Иванић,* Спречавање побачаја 1843. год. Miscellanea 5, Београд, 1942, 100 sq; *S. Zanela,* Abortus artificialis legalis. Zagreb, 1950, 1—10; V. Sveško, Abortus artificialis legalis. — Liječnički vjesnik, sv. LXXII, br. 11—12 (1950), 401—411; *J. Bogićević,* Kriminalni pobačaj. — Srpski arhiv za lekarstvo, XLVIII (1950), br. 2, str. 143—150; *F. Novak,* Sprovođenje borbe protiv abortusa. — Nav. časopis, str. 123—142; *R. Neubauer,* Abortus arteficijalis kod tuberkuloznih oboljenja. — Zbornik II kongresa ginekologa i akušera Jugoslavije, knj. II, Beograd, 1953, 153 sq.; *Č. Plavšić,* Prekid trudnoće kod oboljenja srca i krvotoka. — Navedeni Zbornik, 161. sq.; *P. Lunaček,* Abortus arteficialis. Navedeni Zbornik, 93 sq.; *Ofr. S. J. Taussig,* Abortion spontanneous and induced. Medical and Social Aspects. St. Louis, USA. Mosby co. 1936, 536; *J. E. Roy,* L'avortement fléeau national. Couses Conséqvences. Remedes Paris, Jouve 1943, 1 vol. XVI, 380; Betänkind I Abortfragen. Statens Offentliga utredninger 1944, 51. Social-deparementet. Stockholm, 1944, 1 vol. str. 351; *J. Sutter,* Résultats d'une enquete prelimenaire sur l'avortement dans la région Parisienne. — Populasion, № 3 (1947). Revue trimestrielle de l'Institut National d'etudes, demographiques, str. 515—532; *T. Christpher,* A note en the sex ratio of abortions: Human Biology 1948, 20, 156—160; An investigation into the incidence of abortion in Baltimore. American journal of obstetriesad gyinecology, 1948, 56, 1160—1162; *А. Мирковић,* Насилни побачај. „Политика" теле-објектив, 26. VII 1970 „Жена".

[9] *Vl. Jakschitch,* op. cit.

Као што се то запажа и другде у свету, исто тако обичава се од давнина контрола рађања и у СФР Југославији, што у извесним крајевима, а нарочито у источној Србији местимично доводи до депопулације. У овом раду расправљаћемо о контроли рађања у источној и јужној Србији, те се на проблему депопулације нећемо више задржавати.

II. ВРСТЕ И ТИПОВИ КОНТРОЛЕ РАЂАЊА У ИСТОЧНОЈ И ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

У групи биолошко-социјалних узрока депопулације у источној и јужној Србији, посебно место заузима к о н т р о л а р а ђ а њ а. Њена је улога у том погледу веома велика. Колико смо могли утврдити, на основу литературе и својих проучавања у народу, узрок депопулације у источној Србији у даљој и ближој историјској прошлости и у данашње доба, у основи почива на контроли рађања, која се пак јавља из економске рачунице. У овом раду осврнули смо се на све врсте и типове контроле рађања у источној и јужној Србији. Може бити да постоји и још који начин контроле рађања у овим областима, који нам је остао непознат. Сматрамо да таквих пропуста не може бити много и да су они од споредног значаја, за проблем о коме расправљамо. Свакако, не регистрованих начина контроле рађања у источној и јужној Србији, остаће и након публиковања ове наше расправе. Ово заснивамо на познатој чињеници „Колико села, толико адета". Када је у питању конрола рађања, сасвим се томе може додати сродно народно поимање „Колико жена, толико адета!".

1. Спречавање рађања помоћу coitus interruptus

Најраспрострањенији начин којим се спречава концепција у источној и јужној Србији, у популације свих народности и етничких скупина, у свих друштвених слојева, јесте coitus interruptus.

Појава coitus interruptus у Југословена, у циљу контроле рађања, јавља се спорадично у разним крајевима. Тако, у Славонији је било опште раширено „чување", где се подразумева „eiaculatio seminis extra vaginam", те „ако би се хтело апроксимативно проценити раширеност тог обичаја могло би се рећи да је он у употреби око 90% свих случајева, где се не жели рађање". „Како радите да немате деце?" — „Муж ме чува", „обичан је одговор". Напоредо с тим, ова се појава јавља у Босни,[10] у разним крајевима северне и западне Србије[11] и у Црној Гори.[12] У свим пределима и крајевима источне и јужне

[10] *Cfr. B. Pirc,* Opadanje stanovništva u Slavoniji, 26; *М. С. Филиповић,* Контрола рађања на Гласинцу, 2.

[11] *М. Јовановић — Батут,* „Чува ме". — Здравље и болест св. 88 (1938), 8.

[12] *P. Mijović,* Pobačaj na selu u Crnoj Gori, 124.

Србије, нарочито је у обичају coitus interruptus. Једна Влахиња из с. Лубнице у Тимочкој крајини, о контроли рађања путем coitus interruptus пто је овде веома распрострањено, каже „Ако њиву преореш а не засејеш, да ли може нешто да никне?“[13]

Углавном, coitus interruptus скоро увек обавља муж са својом женом. Ако је у питању љубавница, онда се ређе практикује овај начин концепције, већ се прибегава насилном побачају, понајчешће на трошак љубавника. Но, ни сваки муж не „чува своју“ жену, како се то каже у народу, јер не жели да ускрати себе полну насладу у брачној постељи. А иза тога, ако дође до трудноће, жена врши почај дечјег зачетка. Колико је обичај coitus interruptus раширен у становништва источне и јужне Србије, најбоље се види по томе, што се код извесних људи обичава полно општење испола или испољцу. Обичај се састоји у томе да се полно општење обавља са пола пениса, да би затим што сигурније и што брже уследио coitus interruptus. Такви се људи зову именом „исполичари“ (Бољевац). У бољевачком крају се каже „Људи чувају жене од трудноће у брачној постељи, а тако раде људи који су мало више света прошли, научени, иначе труднице побацују, јер често остају у другом стању“. То чување састоји се у обичају спречавања концепције помоћу coitus interruptus, што је, као што смо поменули, најраспрострањенији начин контроле рађања у источној и јужној Србији.

2. Спречавање трудноће презервативним мерама

Од старине се употребљавају у народа источне и јужне Србије, разноврсне презервативне мере у циљу онемогућавања концепције и постизања контроле рађања. Као најпримитивније средство сматра се употреба следећих начина, који су скоро свуда напуштени. Тако, познати су случајеви да су мушкарци употребљавали приликом полног општења марамицу или део женине кошуље или доње сукње обавијене около фалуса, да би на тај начин спречили просипање ејакулата у вагину. Исто тако има случајева да се употребљавала мокраћна бешика од заклане домаће стоке, која се правила у облику кондома и завезивала концем да чврсто стоји приликом сношаја. Ова се каткад подешавала приликом кројења и шивења, према величини фалуса, сушила, а потом приликом полног општења квасила пљувачком или мазала каквим уљем.[14]

Као „савршен начин“, или како се то у народу каже „модеран начин“, савремен начин у спречавању трудноће у циљу контроле рађања путем презервативних мера, употребљавају се следећа два начина. Наиме, „убаци жена у грло од материце вату“, пре сношаја с мушкарцем, па је после сношаја избаци. Фата задржи ејакулат и

---

[13] *С. Марковић*, Анкета о смањењу броја прираштаја у зајечарском срезу, 25—26.

[14] *Op. cit.*, 34; упор. *П. Мијовић*, op. cit., 119.

спречава да не уђе у утерус, а жена се после тога опере водом. Поред тога, употребљава се у циљу концепције ради контроле рађања, приликом полног сношаја и сунђер. Спречавање концепције сунђером бива овако. Жена увек држи у некој посуди испод брачног кревета сунђер натопљен у сирћету. За шупљикави део сунђера веже се танња врпца. Пре вршења полног сношаја, жена узима сунђер и ставља га у фундус вагине, држећи притом канап руком. Сунђер се ставља у фундус да упије ејакулат, и да на тој начин спречи улазак ејакулата у утерус.[15] Након обављеног полног сношаја жена устаје из постеље, извлачи помоћу канапа сунђер и добро се опере водом. Сунђер се натапа у сирће да би онемогућио концепцију. У већини случајева овакав начин спречавања концепције употребљавају жене у тајности од мушкараца. Тако се дешава да жена употребљава сунђер у брачној постељи годинама, да то муж не зна. Код циганског становништва сеоског стратума у ЈИ Србији, ради спречавања трудноће, Циганке употребљавају приликом полног општења конопљу. Узме се конопља из повесма, коју Циганке стављају у вагину, која слично фати задржава ејакулат приликом полног општења, а после тога се избацује из вагине. У неким крајевима у сеоском стратуму, има случајева код српске популације, да се уместо фате или конопље, односно сунђера, употребљава омање клупко пређе (памук или вуна). Пређа се намота у клупко сасвим мекано, па се крај конца завеже тако да се не одмотава, па се поступа као и са сунђером. Веома ретко употребљава се у циљу спречавања концепције, мање парче кромпира или омања главица црнога лука, што се исто тако завезује танким концем као и сунђер. У градског становништа често се у те сврхе употребљава презерватив („хигијенска гума“), који постепено продире и међу радничко становништво, а ређе у сељачке скупине.

3. Спречавање и уништавање концепције стипсом

У јужносрбијанским пределима Пчињи и Прешевској Моравици, од старине се обичава у Срба, употреба стипсе ради спречавања и уништавања концепције у циљу контроле рађања. Наиме, стипса се истуца у облику зрна пиринчаних, ставља се у неку кесицу сашивену од платна и у тајности од мужа, жена ту стипсу ставља себи у фундус прстима пре лежања у постељу с мужем. Стипса с једне стране изазива стезање материце и тиме спречава улазак ејакулата, а с друге стране нагриза и уништава ејакулат. Но, употреба стипсе на овакав начин изазива знатну сексуалну насладу, како код мужа, тако и код жене, што стоји у вези, свакако со стезањем женских полних мишића и на тај начин долази до узајамне сексуалне насладе.

---

[15] Слично се ради и у Славонији, али без сирћетне течности. *Cfr. Б. Пирц*, op. cit., 26.

4. Уништавање и спречавање концепције иригирањем

Ради спречавања и уништавања концепције, у циљу контроле рађања, употребљава се и иригирање. У старије време у ту сврху употребљавана је каткад Верморелова машина за прскање винове лозе и воћака,[16] односно канта за воду за умивање. У новије време, сасвим је напуштен овај архаичан начин и иригатор све више улази у употребу код жена у сеоском стратуму, док је у градском стратуму у употреби код жена од давнине. Употреба иригатора у циљу контроле рађања има двојаку улогу. Једно је његова употреба у спречавању концепције одмах иза полног општења. Скоро увек се иригирање врши с мало топле воде у коју се ставља хидроген или хиперманган. Друго, употреба иригатора код криминалног побачаја, неома је честа. Њега употребљавају многе труднице после извршеног насилног побачаја, испирајући се топлом водом и хидрогеном за неколико дана.

5. Спречавање зачећа трудноће временским ограничењем полног општења и избацивањем ејакулата

У циљу контроле рађања, поред досад изнетог, у народа источне и јужне Србије, употребљава се још неколико радњи, којима се спречава концепција. Пре свега, у народу се врло често истиче, да муж неће да чува жену, на тај начин што не би спавао с њом у брачној постељи. Ово из разлога, јер се функција жене као женке у брачној постељи у народу веома цени. Ту постоји неколико начина да се спречи концепција. Ево неколико народних поимања и радњи из ове групе контроле рађања. Наиме, отреситији људи на два-три дана пре женине менструације, за време трајања ове и два-три дана после менструације, не прилазе жени у брачну постељу, и „на тај начин спасавају жену од трудноће“. У многим селима источне и јужне Србије, жене се више чувају, ређе побацују, односно „чува муж жену, не прилази јој увек“. Други начин спречавања концепције односи се на избацивање ејакулата из вагине. Наиме, кад жена лежи у брачној постељи с мужем ради полног сношаја, да би спречила концепцију и зачеће трудноће, треба да брзо скочи из брачне постеље, да чучне хватајући се руком за нос, да затвори уста и стегне вилице, па да се јако натеже да би из полних органа избацила остатке ејакулата. После тога треба да се добро испере водом, завлачећи прсте у вагиналне делове ради прања исте.[17] У врњаском подручју, у становништва сеоског стратума и варошана који воде скорашње порекло са села, које је српске естничке припадности, обичава се да она жена која не жели да остане у другом стању, у циљу контроле рађања, приликом

---

[16] У Црној Гори има случајева да се помоћу ове машине врше и насилни побачаји. *Cfr. П. Мијовић*, op. cit., 124. О иригирању у циљу контроле рађања у Славонији cfr. *Б. Пирц*, loc. cit.

[17] Cfr. *П. Мијовић*, op. cit., 119.

полног сношаја „гледа да мужа претекне“ (прва да се полно задовољи), или пак нечим да затвори улаз у материцу (парче чисте крпе). Поред тоа, верује се, ако после полног сношаја „моча“ (мокри), да неће остати у другом стању.

6. Контрола рађања окретањем материце

У обилатом броју разноврсних начина конртоле рађања у источној и јужној Србији, видно место заузима „окретање материце“, или како се то каже код Влаха у источној Србији „анторче материца“. Окретање или заокретање материце врши се после једног или два порађаја, управ онда кад се испуни број деце, која су по обичају пожељна, према томе да ли се ради о крају где влада систем једнога, или крају са системом двоје или троје деце. Одмах морамо нагласити, заокретање материце или „анторче материца“ је веома опасан обичај, који руши здравље свима женама које се придржавају овога обичаја, јер ниједна жена са заокренутом и поремећеном материцом, углавном, не може никад више да роди, док се над њом не би извршила лекарска интервенција путем операције. Иако је то окретање материце веома опасан обичај по здравље жена, он је ипак врло чест, како у Срба, тако и у Влаха, а постоји чак и у Цигана источне Србије. Окретање материце врши со овако. „При пороћају, заокрену материцу трљачице“, што се каткад ради и приликом менструације („на себе када има жена ред месечни“). Каткада се заокретање материце ради и приликом побачаја. Сматра се да је најбоље да се заокретање обавља приликом пороћаја, јер тада има највише успеха, док при побачајима и менструацији теже успева.[18]

7. Уништавање дечјег зачетка привијањем „лекарија“ на тело труднице и мазање ове разним предметима

У темнићким селима у области источне Србије, почетком XX столећа обичавало се у циљу контроле рађања, да се труницама „Привија на бутине и крста туцан рен, помешан са јаким винским сирћетом и ракијом комовицом“.[19] Овај је начин изобичајен, јер се сматра више као застарео. У пределима источне и јужне Србије, има случајева у становништва које се бави гајењем оваца, где је рзавјена сточарска привреда, да су у циљу контроле рађања, изазива побачај привијањем сјерљиве вуне или сирове коже „сиранице“. Наиме, узме се кожа од закланог брава и стави се онако сирова на мали трбух и држи тако за 24 сата. Ово јако загрева трудницу и повећава

[18] Cfr. *Б. Пирц*, loc. cit.

[19] *Cfr. Ст. М. Мијатовић*, Народна медицина Срба сељака у Лезчу и Темнићу. СЕЗб. књ. XIII, 393.

јој температуру, те изазива крварење, а затим уследи и побачај.[20] Поред тога, употребљава се за изазивање побачаја, непрана сјерљива вуна. Вуна се поспе петролејом, па се читаво руно привије на мали трбух и око крста, што изазива велико загревање, ствара плихове по телу и повећава температуру. Уз то, трудница узима за напитак топло кувано зашећерено вино, до једног литра.

8. Намерни побачај услед ношења терета или тешког рада

Од старине се обичава у областима источне и јужне Србије, насилни побачај или контрола рађања, који се изазива ношењем тешког терета, односно обављањем тешког рада. Нарочито се овај обичај примењивао у сеоског становништва у патријархалним сеоским скупинама, где је према архаичном схватању целисходније било и умрети у страшним мукама, него родити вамбрачно дете.[21] Као најчешће средство, ту се запажа намерно обављање тешких радова: ношење превеликих бремена сена, сламе, великих врећа жита или брашна, тешких греда, дизање великих камених плоча и томе слично. Поред тога, у врањском подручју, трудница овако тежак терет и ставља себи на стомак, држећи га извесно време на стомаку у лежећем ставу. Трудница тај посао понавља више пута, све док не прокрвави, односно док не избаци плод. Она гледа да се при раду што више замори и да што више сеца с теретом. Поред тога запажа се и обичај скакака труднице с каквог узвишења или прескакање преко плота, високе ограде, с мердавина, с каквог дрвета и слично.[22] На концу, има случајева у насељима покрај Дунава, да се трудница веже и добро стегне око појаса ланцем или конопцем који је једним крајем везан за чамац. Тако везана, она снажно сеца и вуче чамац по неколико сати идући покрај Дунава. Услед таквог напора, трудница почне да крвари, а затим уследи побачај.[23] У врњаском подрују, дизање тешког терета и стављање пуних џакова на стомак, трудница обавља изјутра, пре јела.

9. Побачај дечјег зачетка помоћу гладовања

Као што се обичава у неким крајевима у Јужних Словена, исто тако је у обичају у становништва источне и јужне Србије, у циљу контроле рађања, да се врши побачај дечјег зачетка помоћу гладова-

---

[20] Овај је начин побацивања познат и у Црној Гори. *Cfr. П. Мијовић,* op. cit., 120, упор. и стр. 124, где се помиње и намерна прехлада труднице у циљу изазивања насилног побачаја.

[21] Cfr. op. cit., 120.

[22] Cfr. *С. Марковић,* op. cit., 25—26. О овој појави за Босну cfr. *И. Митровић,* Здравље нашег тежака. — Здравље бр. 9. (1912), 278.

[23] Cfr. сличну појаву у Доњој Зети и Црној Гори: *П. Мијовић,* op. cit., 121.

ња.[24] Тај се обичај у овим областима обавља овако: пре него почне гладовати, трудна жена узима извесна средства за чишћење. Као средство за прочишћавање узима се: расо од купуса, сурутка, или ставе се жиле од кукурека у воду, па се та вода после пије. У новије време узима се рицинус или горка со. Пошто се добро прочисти, трудница гладује три до шест дана. За то време ради по цео дан тешке физичке послове, диже већи терет, скаче с плота и томе слично, а каткад се и веша преко конопца, пребацивши уже преко стомака. Насилни побачај путем гладовања у циљу контроле рађања, скоро увек има успеха, када ово прати и тешки физички рад. Ту се ради о томе да физички изнемогне трудница, да омрша и да јој ослабе мишићи, а трзање тешког терета изазива поремећаје у материци, крварење и избацивање дечјег зачетка. Овај се начин сматра као застарео и посве патријархалан, те се обавља само веома спорадично у најзаосталијим друштвеним редовима.

10. Уништавање дечјег зачетка путем побачаја парењем и кађењем труднице

Поред разноврсних начина побацивања дечјег зачетка у циљу контроле рађања, које смо напред навели, истиче се и побацивање помоћу парења и кађења труднице. У ту сврху, употребљавају се следећа средства. „Ставе барут на ватру, он гори, а жена трудница се наднесе над барут, раширивши ноге и задигавиш сукњу, тако да сукња добије облик отвореног амрела, да дим од барута улази у сукњу и у материцу. Уз то, трудница се покрје чергом, те онај дим барута удише". Пре и после тога, још се трудница и трља, да би изазвала побачај. Овај начин побацивања запажа се нарочито код становништва Неготинске крајине.

Кад се труднице паре ради побачаја: „пију кувано црно вино са шећером по пола киле, трудећи се да све одједаред попију". Вино се пије после парења, а уколико је зимско доба, соба се добро загреје. Или, узме се сирће и зејтин: „то се сипа на усијану циглу. Трудница се рашири на то и дим и топлота улазе јој у материцу. Та пара утиче на побачај". Код Влаха у Неготинској и Тумочкој крајини, „угреје се цигла или камен, док се не зажари. Помеша се сирће и зејтин. Каткад се у то стави и стипса. То се баци на угрејану циглу или камен, а трудница клекне на то. Добро се обавије с чергом, да пара иде у њу, да јој отвори материцу. После парења, или легне у постељу, или се добро или топло обуче па нешто послује". Неке се жене паре

---

[24] Cfr. op. cit., 123. На Гламочу у Босни постоји такође обичај побацивања дечјег зачетка путем гладовања. Један испитивач са почетка 20 столећа о томе каже: „Чим жене затрудне окрену у „прављење желудаца" — гњече је и даве по трбуху бабе из деветог села. Такова не једе по три дана, па се при томе накрка расола и кисела купуса дотле, докле можда и сама главом не плати. Нека се јадница вјеша и преко хамбара и купусне каце а многе на трбух товаре пуне фучије и камене плоче". — *И. Митровић*, loc. cit.

на кључалој води, у коју стављају зажарени камен. Док се паре, надгнете су на суд с врелом водом, загрнуте сукње, покривене с чергом по глави, тако да ова пада до земље.[25]

У Срба у јужној Србији и у Срба и Влаха у источној Србији, постоји и следећи начин побачаја дечјег зачетка путем парења. Наиме, стави се жар на сач или црепуљу. На жар се стави сумпор да гори, а трудница наднесе своје полне органе на жар и дим, у које улази топлота и дим од сумпора. Сматра се да ће то „да истера плод из материце". На крају, трудница употребљава за парење и вруће цигле или камење увијено у суве облоге, или пак компресе из вреле воде, које ставља себи на трбух. Или се напуне боце врелом водом, добро запуше и тако стављају на трбух, око ногу и око полних органа, да изазову што већ загревање и побачај. Или, добро се загреје вода, док прокључуча, па се сипа у какву бачву. У ту воду сада улази трудница нага, и гледа да што више издржи у топлој води. Док се тако бави у топлој води, даје јој се да пије зашећерено кувано вино, што врелије да је. Вода у каци треба да обухвата труницу до прсију.[26]

На крају, као веома ефикасно средство за побацивање дечјег зачетка у циљу контроле рађања, употребљава се у Срба источне и јужне Србије и у Влаха источне Србије, и на ватри добро загрејано сирово бусење, које се загрејано увије у суве крпе, па се стави око карличних делова труднице, на трбуху и бутинама. Као обавезно сматра се ставити неколико таквих бусенова испод крстију труднице, на које она лежи све док се бусење не охлади. Уколико се не побаци тог дана, то се исто понови и наредног дана. Загрејано бусење изазива пораст температуре и јако знојење, што на крају доводи до крварења и побачаја дечјег зачетка. И на крају, као веома примитивно, али ефикасно средство, сматра се употреба парења на куваним балегама. Овај архаични начин сасвим се напушта, као што се уосталом и други архаични начини напуштају, уступајући место побацивању путем парења и трљања. Свеже говеђе балеге или овчји брабоњци, стављани су у суд с водом па се то кувало на ватри. Кад би се добро прокувало, скидало се с ватре и стављало на под, па би се поклопило каквом корпом или решетом. Тада би трудница задигла сукњу и најашила на корпу или решето. Уз то би се умотала, увила и покрила по глави каквом поњавом. Тако би се трудница добро презнојила, а иза тога би јој се давало да пије кувано вино добро зашећерено (око пола литра). Иза тога би добила високу температуру, почела да крвари, а затим би и побацила.[27]

---

[25] Cfr. *А. Петровић*, О вештачким побачајима. — Здравље (1934), 114; *исти:* Раковица II, 29.

[26] Слична појава постоји и у Црној Гори. — Cfr. *П. Мијовић*, op. cit.

[27] Cfr. op. cit., 122.

11. Уништавање дечјег зачетка изазивањем побачаја камфором или шећером

Обичај побацивања помоћу камфора распрострањен је код Срба и Влаха у источној и јужној Србији. Да би се изазвао побачај камфором, овај се ставља директно у материцу, а то бива овако: „Ставља се коцка камфора унутра. Трудница намаже коцку камфора машћу да буде глатка, затим, чучне, узме огледало, огледа се и тражи рупу, па ту коцку камфора стави себи у материцу". Овај начин насилног побачаја у циљу контроле рађања помоћу камфорне куглице, која се ставља у материцу, распротрањен је нарочито у североисточним крајевима источне Србије, како у Срба, така и у Влаха, а нарочито у домородаца лађара. Жене „другима не смеју да стављају камфор, већ то увек свака чини сама себи". Једна Неготинка, која је помоћу камфора побацивала, приповеда: „Труница успе и са три месеца трудноће да побаци, ако стави камфор себи у материцу. С тим ништа се не осети, ништа лакше од тога. Док се то не истопи, трудница га осећа да је пали, као да се метне жар. Добро је да се легне. Исто тако, добро је и да се ноге метну у врућу воду". У врањском подручју, у Срба сеоског стратума, обичава се вршење побачаја у циљу контроле рађања помоћу „нерасквасене" коцке шећера. Трудница се претходно напари на врелој води, а потом стави себи у материцу кацку шећера. После тога или нешто послује, или пак седи. Добро је и да се пије зашећерено кувано вино, што повећава температуру и крварење, после чега уследи побачај. Аналогно изнетоме, у Бугара у околини Трнова, обичавало се у другој половини XIX столећа, ради изазивања побачаја у циљу контроле рађања, убацивање опијума у материцу.[28]

12. Побачај изазван помоћу извесне хране и одређених напитака

Пре свега, помињемо неколико архаичних помена о разним напицима, ради побачаја у циљу контроле рађања који су се у ближој историјској прошлости обављали и неким деловима источне Србије. Ти помени се односе на Цигане у Алексинцу и околини. Тамо су труднице пиле „барут расквашен у води".[29] Са сличном се појавом сусрећемо и у Црногораца у Црној Гори и у Бугара у околини Тр-

---

[28] *В. Богишић,* loc. cit.

[29] *Тих. Р. Ђорђевић*, Обичаји у Цигана у Краљевини Србији. — Годишњица Николе Чупића, XXII (1903), 233. У Цигана се још обичава: „Кад жена хоће да побаци, ваља да једе по мало од сува меса од јагњета које се извади од овце за коју се није знало да је бремена. Циганске врачаре кад добију такво јагње сачувају га и осуше па дају и Српкињама које су раде да немају деце". Loc. cit. У Црногораца се обичава да се барут ставља у ракију и пије ради побачаја. — Cfr. *П. Мијовић,* loc. cit.

нова, где се барут стављао у воду и пио ради побачаја. Почетком XX столећа, помиње се у Срба у пределу Темнићу у области источне Србије, како „да жена побаци зачети плод, ваља се да пије сирће и барут, који је просут кроз пушку, која је убила човека“. Или „да пије воду, у којој је била потопљена земља која се сама сурвала са обале“. Или „да кува аубар и калопер, па ону воду да процеди и да пије“. Или „за седам јутара ујутру наштино да једе помало (на врх ложице) туцаног жутог шећера (помешаног са ситним сумпором, плавим каменом и шалитром)“. Или „да набере лишће од лозе грачевине (белине) и од паприке баураче (бабуре), па то да осуши у хладу, ситно да истуца и да пије у зашећереној води“.[30] Поред тога употребљавало се и следеће средство. Узимала се кора од какве горке биљке (линцура, врбова или јасенова кора набрана у пролеће), корен од кукурека или папрати. То се добро сушило на сунцу или покрај ватре. Затим би се то самлело и начинила од тога кафа. То би пила трудница наште срца. Таква кафа је веома горка, изазивала је грчеве у желуцу и надимала црева, а уз то долазило је и до повећања температуре. У старије доба сматрало се да такав начин употребе горких напитака, може да изазове побачај дечјег зачетка. На крају, има случајева, нарочито код Цигана, од којих су тај обичај примили Срби и Власи, да се у циљу контроле рађања побачај врши на следећи начин. Узме се копито од мазге или муле, сагори се и од тога начини кафа и пије. Сматра се да се и од тога може побацити. Уз оваква горка пића, следовало је делимично трљање малог трбуха трудице.[31]

У становништва источне и јужне Србије, свих народности, етничких скупина оба стратума градског и сеоског, у свих социјалних припадности, ради побачаја у циљу контроле рађања, пије се „десет комада кинина наједанпут, па ако жена од тога не побаци, сутрадан пије десет аспирина одједанпут“. Уколико и од тога не побаци, доза се повећава на двадесет комада, од чега каткад трудница оглуви или јој пође крв на нос, уста и уши. За то време се паре ноге у веома топлој води. Употреба „прашкова“ ради абортуса, позната је и другде у јужнословенских народа,[32] нарочито у градовима Косовске Покрајине, Македоније и Црне Горе.[33]

Напоредо с изнетим, ту и тамо у сеоског становништва јужне Србије, у циљу побачаја дечјег зачетка, због контроле рађања, пије

---

[30] *Ст. М. Мијатовић,* loc. cit.

[31] У Црној Гори се пије ради побачаја исецкано у парчад и самлевено коњско копито, помешано с водом, те и раствор јасенове коре. — Cfr. *П. Мијовић,* op. cit., 120, 123. У Раковици и селу Бањанима, обичава се побачај помоћу камфора, а кува се и бели слез, па се чај од тога пије. — Cfr. *А. Петровић,* Прилог познавању наше народне медицине. Село Бањани. — Гласник XIII, 90; *исти:* Раковица II, 28.

[32] Cfr. *Б. Пирц.* loc. cit.

[33] Cfr. *П. Мијовић,* op. cit., 121.

се и жива: по једна јеловна кашика дневно. Са овом се појавом сусрећемо и у Туркиња и Арбанашкиња у прешевском и бујановачком крају, као и на Косову.

Као веома ефикасно средство ради побачаја дечјег зачетка у циљу контроле рађања у становништва источне и јужне Србије, нарочито у земљорадничких популационих скупина, сматра се пијење карабоје.

Местимично се употребљава исто тако и чај од куваног плода дивљег кестена, који изазива велико повраћање код трудница, а иза тога долази до побачаја (западни крајеви источне Србије и северни крајеви јужне Србије).

У новије време обичава се у варошке популације источне и јужне Србије, у свих друштвених слојева, да се обавља побачај у циљу контроле рађања на следећи начин. Узме се боца или чаша пива, у шта се стави кришка пиварског квасца. Квасац се истроши и раствори у пиву. То се стави да стоји на сунцу, односно зими покрај ватре 12 или 24 сата. Испод боце или чаше стави се какав суд, тепсија или шерпа, ако буде пиво кипело услед превирања, да се не би просуло. После се то пије на наштину изједаред или у два маха и легне у постељу. Затим се стави врућ цреп на стомак и у кратко време иза тога трудница побаци. Овај начин се употребљава од један до четири месеца трудноће, а после тога времена не обичава се.

У врањском подручју, обичава се у Срба, да жене пију хиперманган, ради изазивања побачаја у циљу контроле рађања. Хиперманган се „раскисне“ у води, па се пије. „То је опасно пити и слабо успева побачај од тога“. Исто тако, у овом подручју контрола рађања се практикује и пијењем соли. Побачај се обавља овако. Размути се кухињска со у чаши воде, па се пије наштину. То се обавља пет до шет јутара, што прати јако повраћање, затим уследи крварење и побачај. У пределу Пчињи (ЈИ Србија), у циљу контроле рађања пије се и карбол (пола литра наједаред), ради изазивања насилног побачаја.

У разним крајевима источне и јужне Србије, пије се и камфор растворен у љутој ракији, ради изазивања насилног побачаја.

Контрола рађања у областима источне и јужне Србије, врши се и на следећи начин. Узме се корен од кукурека, истуче се ситно, па се мете у љуту ракију. У ракији треба да стоји истуцани корен дан-два, затим од те ракије трудница треба да пије сваког јутра по једну кафену шољицу, и то наште срца. То се ради све док од труднице не почне да тече одлив крви, а затим уследи побачај.[34] Исто тако, у старије време, труднице су пиле воду од куваних сасушених дуванских листова, или разблаженог зифта из луле или цигарлука у води.[35]

---

[34] *Cfr. А. Петровић*, Раковица II, 29; *исти:* Прилог познавању наше народне медицине. Село Бањани, 90.

[35] Слична се појава запажа и у Црногораца у Зети. — Cfr. *П. Мијовић*, op. cit., 121.

У Срба и Влаха источне Србије, и у Срба градског стратума у Топлици, у циљу контроле рађања, ради побачаја, пије се и „руж“ (црвенило за лице) разблажен у води. Узме се цела кутија ружа, раствори се у води и попије. Ако од тога трудница не побаци, она тај начин пијења понови још два-три пута.

У становништва лесковачког и прокупачког подручја, пореклом из Црне Горе и Херцеговине, крајем XIX и почетком XX столећа, обављан је насилни побачај у циљу контроле рађања и пијењем олова у ракији (ређе у води). Олово се претходно разбије у ситне честице.[36]

13. Побачај помоћу отварања материце разним шиљатим предметима

Ради изазивања насилног побачаја у циљу контроле рађања, у савремених балканских народа постоји употреба разноврсних шиљатих предмета. Ту се истичу: вретено, гушчије или кокошиње перо, зашиљен корен белог слеза, осредња метална жица, плетућа игла, укосница и томе слично. Као најчешће средство употребљава се перо од гуске или кокошке. Обичај контроле рађања помоћу пера распрострањен је широм источне и јужне Србије. „Узме се перо од кокошке или гуске, њиме се отвара материца, тако што се шиљатим делом пера цара. Кад цара, чучне и буши материцу“. Каткад трудница и остави перо у вагини да преноћи, да дејствује на отварање материце (околина Неготина, Зајечара, Бољевца, Књажевца и Врања). „Када жена увече легне у постељу, стави шиљати део перушине у материцу. Тако преспава ноћ и сутрадан иде са њом на посао. То тако држи у материци док не прокрвари и не побаци“. У врањском подручју, трудница се претходно добро напари над кантом вреле воде, па тек онда ставља перо у материцу, било сама, било пак да то чини каква трљачица вична томе послу. Уколико не успе из првог покушаја, исто се то понавља другог дана. И у другим крајевима балканских Словена, радо се употребљава гушчије перо ради насилног побачаја у циљу контроле рађања. Тако, наводимо Славонију, где се пером „пробада мехур и аборутс наступи“.[37]

Поред употребе пера, у свим крајевика источне и јужне Србије, употребљава се и вретено ради изазивања насилног побачаја у циљу контроле рађања. Но, употреба вретена је сасвим ретка, јер се сматра као „застарео“ и примитиван начин, а уз то и посве опасан. Побацивање помоћу вретена врши се овако: „Жена чучне, сама обично врти вретено, али полако, све док не окрвави. Кад окрвави каже: ово је готово! Иза тога крвави, а иде и послује своје редовне послове“. Ако зачетак детета испадне „добро јест“, а ако не испадне, трудница одлази лекару у време крварења и лекар јој очисти мате-

---

[36] Loc. cit.
[37] *Б. Пирц*, loc cit.; *В. Богишић*, op. cit., 606.

рицу. Аналогно напред изнетом, у околини Београда (Раковица), сматра се да услед побачаја вретеном, доста жена се толико покваре „оружњају, да целога века ништо не вреде“.[38] Овај је обичај познат и у Црној Гори, Славонији и Бугарској.[39]

Као архаичан начин побацивања у циљу контроле рађања, сматра се и употреба плетућих игала, којима се отвара материца, а потом побацује дечји зачетак. У старије време, њихова употреба је била у градским насељима источне и јужне Србије, а сада се све ређе употребљавају. Плетућа игла мора бити без кукице. Уместо игле, употребљавала се и дебља метална жица дугачка око 35 см. Исто тако, употребљавале су се и шипке од кишобрана, али тако да се један крај шипке мало посавије. Има жена које су пре употребе шипку или иглу добро опрале сапуном, а има их које је и нису прале, већ само крпом брисале. Пре употребе шипка, односно игла се претходно намаже зејтином или машћу, па се завлачи у материцу и „цара“ све док трудница не прокрвари. Има и случајева да се метални дугачки кључ завлачи у женске полне органе трудница, које желе да побаце у циљу контроле рађања. Кључем се тражи фетус и пробада.[40]

У врањском подручју, како и градском, тако и у сеоском стратуму, у Срба, обичава се и побачај у циљу контроле рађања помоћу граничице од лијандера, која се ставља у материцу: „где не сме много да стоји, око један, сат, а намести се лепо“, што изазива крварење трудинице, а потом и побачај. Овај начин контроле рађања, много подсећа на насилни побачај помоћу вишњеве гранчице, само је од њега опаснији.[41]

14. Побачај отварањем матрице корењем разног биља

Врло често се у народу источне и јужне Србије употребљава и корење разног биља, за отварање материце код трудинице, ради изазивања побачаја у циљу контроле рађања. Употреба корења је много већа, него употреба вретена и других шиљатих предмета (изузев гушчјег и кокошињег пера). У Срба, Влаха, Бугара и Цигана источне и јужне Србије, употребљава се за изазивање побачаја корење следећег биља: бели слез. Ископа се корен белог слеза, очисти се од земље, обрише се рукама, зареже се и опере, па стави у материцу. Гледа се да је кореш што дужи и да се стави што дубље у вагину. На дебљој страни корена веже се подужи конац или тањи канап, па се њиме трудница опаше око стука или га окачи око врата. Тањи крај

---

[38] *А. Петровић*, Раковица II, 29; cfr. *Т. Илић*, Народ се сам лечи — Здравље XXXI (1941), 10—11.

[39] *В. Богишић*, op. cit., 607; *П. Мијовић*, op. cit., 122—123; *Б. Пирц*, loc. cit.

[40] Cfr. *П. Мијовић*, op. cit., 122—124.

[41] Cfr. *Т. Илић*, op. cit., 9—11.

корена ставља се у грлић материце. Тако корен остаје у материци 24 сата. Уколико трудница не побаци одмах после тога, то се опет понавља наредне ноћи и држи следећих 24 сата.

Корен од кукурека сматра се у становништва источне и јужне Србије као веома ефикасно средство за побацивање, али и врло опасно. Нерадо се и реткно употребљава, излази „из моде“ његова употреба. Корен се ископа, очисти с њега земља, обрише крпом или још остружке ножем покожица или опере водом и сапуном, па се веже концем, као што се ради с кореном белог слеза и затим стави „унутра и носи све док жена не почне да крвави. Има их које од тога отекну и умру“. Дужина корена гледа се да је што већа, обично око 10 см. Конац или канап меће се око струка или око врата, да корен не би остао у материци. Неискусне жене, којим је такав начин побацивања слабо познат, често то врше не вежући корен ничим, па им овај остане у материци, изазива тровање крви, и трудница од тога умре.

Као најефикаснији начин побацивања зачетог дечјег плода у циљу контроле рађања путем употребе корења, сматра се у становништва источне Србије и северним пределима јужне Сруије, употреба корена од коприве. Корен се употребљава исто као и корен од кукурека. Оне жене над којима је врло тешко извршити насилни побачај било трљањем, било разним напицима, успевају врло лако да побаце дечји плом помоћу корена од коприве. Једна Циганка у Неготину, увек само тако побацује, а за тај начин је чула „у возу, разговарале жене између Зајечара и Неготина“.

Распрострањено средство ради изазивања побачаја у циљу контроле рађања у Неготинској и Тимочкој крајини је „дебелица лоза“. Жила ове лозе веома је танка и има кривуљаст облик, а сматра се да је њена употреба сасвим ефикасна. Побацивање дечјег зачетка с жилом дебелице лозе, нарочито се обавља у Радујевцу и околним селима.[42]

Напоредо с изнетим, у извесним пределима јужне Србије, и то у Пчињи и Прешевској Моравици, као најефикасније средство побацивања дечјег зачетка у циљу контроле рађања, сматра се употреба корена од рена. Зашиљен корен од рена ставља трудница себи у фундус и њиме „рчка“, тражећи фетус да би га пробила. Затим оставља зашиљени рен да стоји у материци док не „пљусне крв“. Како је рен веома љут, сматра се да брзо уништава фетус и изазива крварење, после чега долази и до побачаја дечјег зачетка.

---

[42] Cfr. *А. Петровић*, Прилог познавању наше народне медицине. Гласник Централног хигијенског завода, XIII, 90; *J. Lovretić*, ZbNŽ, knj. XXI, sv. 1 (1916), 155; *Б. Пирц*, loc. cit.

15. Побачај трљањем трудница

Побацивање дечјег зачетка путем трљања трудница у циљу контроле рађања, познато је у свим крајевима источне и јужне Србије. Још крајем XIX столећа помињу се на тлу источне Србије, и то у Неготинској крајини, „вештакиње у мељављењу — гњављењу и тровању зачетака“.[43] За бољевачки крај, наводи се да Српкиње обичавају „да врло често трљањем, намерно уништавају порођаје“.[44] За Тимочку крајину наводе се трљачице, које као мајсторице, стављају трудницу на даску „па једном руком грубо споља притискују трбух око пола часа, а прстом друге руке отварају грлић материце, а неке трљачице врше споља свој посао преко трбуха“.[45] У Влаха у источној Србији, оне трудница које практикују контролу рађања, „иду код жена трљачица да их трљају. После трљања, трљачице их пусте“, те ове одлазе својим кућама. Све се то ради у време трудноће до четири месеца „и скоро увек успе“. „Неке од једног трљања побаце, а неке жене и по десет до петнаесет дана иду да се трљају. Слабо и ретко долазе трљачице код трудница ради трљања, већ трудница одлазе код трљачица“. Док трљачица трља трудницу, дадне јој чашу вина да попије „да се загреје“. У врањском подручју, исто така од старине се обичава побацивање дечјег зачетка путем трљања, које често прате и други помоћни начини и радње, што се обавља у циљу контроле рађања. У раније време, трљање је скоро увек пратило и парење трудница. Тим су се послом понајвише бавиле старије жене, понајчешће Циганке. У Врању је између минула два светска рата била веома вична том послу Сабра Циганка. Она је своју вештину „гмечења“ комбиновала с парењем на врелој води и употребом гушчјег пера за бушење фетуса. Иза другог светског рата, уз остале радње за изазивање насилног побачаја, бавила се професионално овом делатношћу Лепосава Арсић, жена Стојадина Арсића, из с. Буштрања (Велико Буштрање). Она је због те делатности 1956. год. била судски кажњена на казну у трајању од једне године лишења слободе, а њен муж Стојадин на казну у трајању од 18 месеци лишење слободе, због обављања ове делатности, односно немарала према трудницама, на којима је вршила насилни побачај његова супруга. Баба Савка, из с. Кунова (околина Владичиног Хана), између минула два светска рата, обављала је насилни побачај путем трљања, за једну футу (ж. ткана сукња); уз трљање, употребљавала је и вретено за бушење фетуса. Постоји и узречица „неиздржуе се вретено“, која је настала као последица тешког начина побачаја путем вретена. Исто тако, у то доба је била чувена трљачица на југу Србије и Марика Ристић, из Солачке Сене (умрла 1943. год.). Помињемо и Агнију, из с. Крушеве Главе — Власе (умрла 1962. год.),

---

[43] Летопис цркве кобишничке (рукопис Музеја у Неготину), стр. 49.

[44] *Тих. Р. Ђорђевић,* Кроз наше Румуне, 66.

[45] *С. Марковић,* loc. cit.

која је деценијама вршила насилни побачај помоћу трљања и парења трудница. Она није одлазила трудницама, већ су ове долазиле код ње, како из јужне Србије, тако и из Македоније. Може се слободно рећи, скоро сваки крај и предео у јужној Србији, имао је до недавне прошлости понеку трљачицу, за обављање насилног побачаја, а трагови тога очували су се местимично до данашњих дана.

У Срба у источној Србији, постоји извесна терминологија за намерно побацивање дечјег зачетка у циљу контроле рађања помоћу трљања труднице, што јасно сведочи о великој распрострањености и приличној старини овог обичаја. Тако, у народу постоје ови термини: тркање (Тимочка крајина), што значи трљање и дављење детета у утроби материној. У овом пределу термин трљање значи више масирање, а за уништавање дечјег зачетка у мајчиној утроби, каже се тркање. Поред тоа, у овом пределу каже се и мељање, мељавити: трљачица трудницу „мељави"; оној трудници што је ишла код трљачице ради гмечења каже се: „ти си се мељавила". Поред тога у употреби је и израз гмечење. То означава нешто више и јаче него термин трљање, јер се гмечењем, мељањем или тркањем силовито мува по малом трбуху, док је трљање блажа форма овог масирања. Но, каже се исто така и „трљала се те побацила дете" или „трљала ме баба да изгубим дете". Поред тога, у истом пределу каже се и гњављење. „Сад угњаве са руке, то бабе раде", оне „гњаве трудну жену да изгуби дете". У Заглавку, и у целој Тимочкој крајини „свака жена зна да гњави и сама то ради, па ретко кад иде код старих жена". У новије време овај се начин све више напушта, да на његово место ступи „усавршен" начин побацивања прстом, о чему ће посебно бити речи у наредном поглављу.

У многим селима источне и јужне Србије има жена које „гмече" плод у утроби труднице. Једна жена из Неготина, научила је да обавља „занат" гмечења детета у мајчиној утроби, од сељанки у Грабовници (Неготинска крајина), где јој је муж био на служби пре другог светског рата. Интересатно је поменути, док ова трљачица другим женама врши насилни побачај ради контроле рађања, трљањем, себи то увек чини пером од гуске или побацује дечји зачетак помоћу камфора.

У Влаха у Неготинској крајини, трљање се обавља једаред или више пута, све дотле док трудница не „избаци плод." Међу свим трљачицама источне Србије, истичу се нарочито две (1956. год.): Вида „Мокрањка", стара око 60 година, из с. Мокрања у комуни Неготин, која важи за чувену „трљачицу", и „баба Даринка" из Прахова, стара такође око 60 година. Баба Даринка „не пере руке ни ништа, а Вида Мокрањка, пере руке сапуном и водом, па обрише пешкиром" па иза тога обавља побачај. Трљачица равно легне трудницу, „па је трља од пупка наниже" ка полним органима „да истера материцу на грло да има један прст домашаја". Длановима обе руке обавља трљање, па пипа руком и кад нађе грлић од материце, онда „набије прсту што га завлачи у материцу, трљачица има велики нокат којим

прсту што га завлачи у материци, трљачица има велики нокат којим тражи foetus да би га ноктом закачила и тако изазивала крварење, иза чега уследи и побачај дечјег зачетка. У народу се увек каже за трудницу „иде на трљање, што у ствари значи одлажење код трљачице ради побацивања дечјег зачетка. У томе послу трљачице су се у источној Србији толико извештиле, да се у народу каже „труднице ретко умиру од побачаја, није се то десило скоро", јер су трљачице „много спремне у гмечењу". У бољевачком, сокобањском, поречком, млавском и хомољском пределу, каже се за трудницу: „чим опази да је трудна, она зачетак измува, убије и избаци". У с. Бољевцу, приградском насељу вароши Бољевца, живела је до скора (1956) баба Пена. Бавила се насилним побачајима путем трљања. „Она је за тај посао била много вична и стручна, а њој ко шта да за то". У с. Кржинцу (околина Владичиног Хана) у јужној Србији, као веома вична трљачица за обављање насилног побачаја, истиче се „баба Росанда". У с. Буштрању (Велико Буштрање), на домаку Врања, позната је као веома вешта трљачица за извођење насилног побачаја, поменута Лепосава Арсић.

Аналогно напред изнетом, у многим крајевима међу балканским Словенима познат је обичај вршења абортуса масажом утеруса.[46]

16. Побачај отварањем материце прстима и бушењем foetusa

У источној и јужној Србији сматра се, да је побачај отварањем материце прстима и бушење foetusa „најмање опасан по трудницу". Жаришта насилног побачаја помоћу прста у источној Србији, јесу Тимочка и Неготинска крајина, како у Срба, така и у Влаха, а у јужној Србији Ниш, Прокупље, Лесковац и Врање, одакле се овај обичај шири како на становништво градског, тако и сеоског стратума. Уништавање дечјег зачетка путем отварања материце прстима, врши се на следећи начин. „Нека друга жена се узме те отвори материцу. Она с ноктом на кажипрсту расцепи скраму или повит и трудница крвави за неколико дана, па побаци повит. То је врло практично. Само се ради са прстом, што је много згодније него гмечење. Иза тога може да се деси, али сасвим ретко, да иде код лекара да је очисти". (Неготинска крајина). Дакако, ваља нам поменути да се о томе обичају у народу каже: „то је бесплатно, ради се потпуно другарски, обично завлачи прст и изазива побачај нека од рођака". У Влаха, у новије време, трљачице све ређе гмече и трљају трудницу, „већ прстом буше и отварају материцу", док трудница пође од трљачице својој кући „и препешачи километар — два, побаци дете". Важно је поменути, да се побацивање дечјег зачетка путем отварања материце прстима и бушење фетуса, у већини случајева комбинује

[46] Cfr. *В. Богишић*, op. cit., 605—606; *П. Мијовић*, op. cit., 123; *Б. Пирц*, loc. cit.

са трљањем, те и да се увек врши помоћу дугачког нокта на великом прсту или на кажипрсту десне руке. У Влаха, тај се нокат назива именом „ungia sa lapädja“ (нокат за побачаје), што најбоље сведочи о знатној распрострањености и архаичној навици контроле рађања у источној Србији, помоћу отварања материце прстима. Вредно је помена, често пута су службеници народне власти, гонећи овај веома штетни и кобни побачај, маказама секли нокат за побацивање трљачицама, али то није имало жељених резултата, јер нокат брзо израсте. Трљачица скоро увек све остале нокте редовно подсеца, а „нокат за побачаје“ оставља да штрчи на прсту.

Након свега изнетог, поминьемо да у оба стратума, како сеоском, тако и варошком, источне и јужне Србије, има ту и тамо и мушкараца (људи), који се баве послом извођења насилног побачаја прстима у циљу контроле рађања. Но, то њима није професија, као што је то обично случај код трљачица, већ се тим послом баве узгредно. Људи обављају овај посао својим женама или својим љубавницама. По селима, мушкарци када завлаче прст у материцу тражећи фетус, не обичавају да претходно оперу руке, већ онако прљаву руку завлаче. Тек после обављеног посла практикују прање руку сапуном и водом. По варошима, мушкарац претходно опере руке, али има случајева да се побачај врши неопраним рукама. На концу, поминьемо, има случајева по варошима, да мушкарци врше побацивање, код жена, завлачећи у вагину четири прста десне руке, а притискујући левом руком споља кроз трбух на материцу и потискујући је ка вагини. И код овог случаја фетус се тражи ноктом кажипрста и уништава се, а затим, чим трудница почне да крвари, рука се извлачи. У врањском подручју, у становништва сеоског стратума и варошана не давно досељених са села, најчешће труднице саме себи врше насилни побачај прстом, или како се то каже у народу „сама себи пробије плод прстом и прокрвави“. Претходно, трудница опере руке водом и сапуном. Након обављеног побачаја, она обавезно попије чашу љуте ракије „да јој се живци разиграју“, односно „да не би добила тровање“. Каткад, она претходно и руке намаже љутом ракијом.

17. Време, начин и место вршења насилног побачаја у циљу контроле рађања

Од старине, обичава се у становништва источне Србије, да се уништава плод дечјег зачетка у циљу контроле рађања, у другом или трећем месецу трудноће. Ређе се побачаји врше „кад се осети живо дете у утроби материној. Лакше и боље иде, док се не осети живо дете“. Но, има случајева да се врши побачај и од седам месеци трудноће. Побачај се обавља у било које доба дана, само је нужно да трудница дође код трљачице или код видаре, или пак да то сама предузме, када нађе да је то потребно. Томе се акту уопште не придаје

важност. Тек у случају када трудница стане много да крвари, или кад легне у постељу, онда јој се поклања пажња: води се код лекара, траже јој се лекови и томе слично. Нема код трљачица ни неких нарочитих припрема за тај посао. Ретко која да претходно опере, а о прању полних органа труднице нема ни говора. Обавезно прање руке је једино после извршеног побачаја.

Трљачица легне трудницу на кревет, или на какву простирку на поду, приђе јој и стане је трљати, гњавећи је непрекидно по стомаку. Кад окрвари, одмах је пушта и трудница одлази кући. Обично иза тога трудница пешачи, јер јој трљачица саветује да се „креће". Ако плод испадне док трудница пешачи и крвари, она га баци покрај пута и продужи путовање. Тек пошто дође кући, трудница може мало лећи и одморити се, али се више обичава да послује све кућевне послове, а каткад и да иде да ради пољске радове.

У врањском подручју, у Срба сеоског и градског стратума, без обзира који начин се обавља за изазивање насилног побачаја у циљу контроле рађања, „трудница све у топло лежи или седи". Значи, мора добро да се утопљава, чарапе обавезно мора да носи. „Да не зазебне" обуче се добро. После побачаја добије одлив. Има жена које и по месец дана након побачаја леже у постељи. Уз то, што више пије алкохолна пића, обично ракију: „да не добије тровање". Међутим, „ако иде много од њума", не сме много да се утопљава.

Има жена које саме себи врше побачај биљним корењем, вретеном, жицом, плетућом иглом и слично. Као што смо поменули, обично се ти предмети стављају у материцу опрани, изузев корења. Понајвише се ставља корење онако како се ископа из земље, да се с њега само земља очисти. Сматра се да прање није потребно и да је „лековитије ако се не опере". Дакако, има случајева да жена том приликом опере топлом водом и сапуном своје полне органе, пре него што завлачи ма какав шиљати предмет себи у материцу. Има жена које испирају и полни орган. Намажу два прста десне руке сапуном завуку их у полни орган и њима трљају свуда по органу. Затим, када треба да отварају материцу, те жене намажу зејтином или свињском машћу вретено, плетућу иглу, жицу или зашиљени корен белог слеза, па узму у десну руку шиљати предмет, а „левом намештају како треба да шиљати предмет уђе у материцу". Затим, „врте и окрећу тај предмет унутра па га изваде". Тако чучећи остају све док не прокрваре. Ако том приликом не окрваре, опет завлаче поменути предмет и целу радњу понављају. „Чим окрваве добро је, али ако почну крварити јаче, још је боље, јер ће тада дечји плод брже да испадне". Обично тако крваре за једну недељу дана, па им то прође. Уколико стану јако крварити, било да је дечји плод испао или не, има их које стављају на стомак хладне облоге. Уколико им то не помогне, онда такву жену товаре на кола и воде је у болницу на преглед.[47] „При гњављењу и гмечењу дечјег зачетка у мајчиној

[47] Cfr. *А. Петровић*, Раковица II, 29.

утроби, један, два или четири прста трњачица завуче“ у вагину трудница, а кажипрстом или великим прстом буши „отвор од материце и тражи воденьак зачетка“. Када нађе фетус, закачи га прљавим noктом, а иза тога настаје крварење, а касније и побачај.

18. Уништавање дечјег зачетка насилним побачајем од стране бабица и лекара

У науци је већ истакла др С. Марковић, да у Тимочкој крајини „најмањи број жена иде због абортуса лекару или бабици. Лекари киретирају, а бабице или киретирају или убризгавају у материцу јод.“[48] Колико смо могли сазнати и народу (1956), иако је криминални побачај кажњив по оредебама југословенског Кривичног закона, где се у § 140 предвиђа следећа одредба: (1) Ко бременитој жени са њеним пристанком изврши побачај, започне да врши побачај, или јој помогне да изврши побачај, казниће се затвором најмање три месеца“. Уз ову одредбу следује и следећа одредба: (3) ако при побачају жена умре, где се каже: „Учинилац ће се казнити за дело из става 1 затвором најмање шест месеци или строгим затвором до 5 година“.[49] Дакако, посебним ставом регулисан је насилни побачај у оправданим случајевима. Криминални побачај ипак у тајности из материјалних разлога обављају у источној и јужној Србији извесне бабице и лекари. Негде се они баве овим послом појединачно, а негде удружено, заједнички. Тај заједнички рад састоји се у томе, што бабица проналази пацијенткињу, односно жртву, она сама покушава да изврши абортус, па или није у стању да исти изврши, или у договору с лекаром, води трудницу код лекара на киретажу. Дакако, у неким случајевима узима се и већа награда од труднице на име рада и за бабицу и за лекара (Зајечар, Ниш, Лесковац, Врање). Новчану награду често прате разне животне намирнице: прасад, ћурке, јагњад, бели мрос и слично, што следује као поклон бабици, односно лекару (1956 — 1968). Како висина хонорара, така и начин и врста оваквог абортуса, ван оквира су ове расправе, и ми се на тој појави нећемо задржавати.

19. Доба старости уништеног дечјег зачетка

Интересантно је посебно се осврнути на доба старости уништеног дечјег зачетка у мајчиној утроби, с којом се појавом сусрећемо у источној и јужној Србији још од XIX столећа. О томе смо делимично говорили узгредно скоро у сваком поглављу, али да би расправа имала целовиту физиономију, сматрамо да је корисно расвет-

---

[48] *С. Марковић*, loc. cit.

[49] Кривични законик (са објашњењем). Београд, 1951. чл. 40.

лити ову појаву и посебно. Пре свега, истичемо, као опште правило важи, да се насилни побачај у циљу контроле рађања, врши у току другог или трећег месеца трудноће. Све што се касније, или како се то у народу каже „даље“ чека, побачај је опаснији по трудницу. Ако се насилни побачај врши прстом или трљањем, увек се гледа да старост дечјег зачетка у мајчиној утроби, не буде већа од два до три месеца трудноће.

Као што смо видели из претходних излагања, постоје разноврсни начини насилног побачаја, што условљава границу доба старости уништавања дечјег зачетка у циљу контроле рађања у становништва источне и јужне Србије. Ако трудница сама себи врши насилни побачај, она то чини у раздобљу од два до три месеца трудноће. Што је год дечји зачетак старији, то га је теже насилно побацити, и не обичава се да над старијим зачетком врши побачај сама трудница, већ то чини трљачица, њен муж или љубавник, те на крају бабица или лекар. Као што смо већ поменули, у народу се каже: лакше и боље иде (побачај), док се не осети живо дете“. Значи, можемо дати општу границу старости дечјег зачетка до које се врши насилни побачај, ради контроле рађања, а то је „док се дете не осети живо“, што значи до четири месеца трудноће. За то време, у народу се сматра: „дете није живо, а чим оживи, кад га жена осети да се праћака и да јој мрда у стомаку, онда је тек оживело“. Отуда и посве погрешно народно веровање, да дечји зачетак у мајчиној утроби, као мртав, док не оживи, није грехота уништити, а тек пошто оживи, грехота је за родитеље, а и за трљачицу да га униште. Но, дакако, има случајева насилног побачаја у циљу контроле рађања, и „пошто дете оживи“ у мајчиној утроби, тј. и након четири, те и после пет, шест, па чак и од седам месеци старости. Такав је један случај био, као што смо већ поменули, у Влаха у с. Душанову (Неготинска крајина), после овог другог светског рата.

20. Најнижи и највиши број побачаја у циљу контроле рађања

У науци је истакнуто, да су у старо доба жене појединачно и укупно рађено много више деце, него у данашње доба. Још је грчки филозоф Аристотело, забележио да је једна жена у старих Грка родиле четири пута, узастопно, на сваком порођају по петоро реце. У енглеској стручној литератури, помиње се случај једне жене, која је у току седам година имала 21 дете, једне друге која је укупно родила 52, треће која је родила 57 и четврте која је родила 69 деце, никад мање од три наједанпут.

И у савремених балаканских народа има случајева да је по једна жена родила у току свога живота по 20 до 30 деце. Према статистичким подацима за источну и јужну Србију, има случајева да се

наводе жене са 13 и више деце. У рукописним матичним књигама рођених, има у овим областима помена о женама које су родиле по 14 и 15 и више деце.

Али, ако се у изворима и литератури у савремених балканских народа уопште, а посебно у источној и јужној Србији, не помиње знатан број мајки с великим бројем рођене деце, од нарочитог је интереса видети, како стоји ствар с бројем побачаја у овим областима, и то с једне стране према званичним подацима, наводимо само Неготинску крајину, а с друге стране према стању у народу, до којег смо дошли на основу наших личних анкетирања и проучавања. Ту је за нас од интереса, с једне стране најнижи број побачаја појединачно за сваку брачну жену, а с друге стране и највиши број побачаја у циљу контроле рађања, а уз то смо водили рачуна и о броју рођене деце.

Пре свега, помињемо, постоје извесни архивски подаци у Градској болници у Неготину, који нам донекле осветљавају општу слику побачаја у циљу контроле рађања у Неготинској крајини. Наиме, према матичној болничкој књизи, види се број побачаја, за период 1944 — 1953. год. код случајева где је била потребна лекарска интервенција путем абортуса. Ту се ради о криминалним побачајима, изазваним разноврсним поменутим начинима, али где дечји плод није побачен, па је претила опасност да и трудница плати животом свој лакоумни побачај. У таквим случајевима обавезна је лекарска интервенција абортуса. Према матичној књизи Рапорт 41 — побачаји, дајемо следеће податке за наведени временски период 1944 — 1953. год.

ПРЕГЛЕД АБОРТУСА ИЗВРШЕНИХ У ГРАДСКОЈ БОЛНИЦИ У НЕГОТИНУ 1944—1953. ГОД.

Година	Укупно побачаја	Без медицинске индикације	Са медицинском индикацијом
1944	1	—	—
1945	15	—	—
1946	50	—	—
1947	95	—	—
1948	101	—	—
1949	98	95	3
1950	101	101	—
1951	142	142	—
1952	109	109	--
1953	121	121	—
Свега	833	568	3

Према обавештењима стручњака Градске болнице у Неготину (1953) и постојећим матичним књигама, око 200 жена прође годишње кроз ову болницу ради побачаја, чишћења и указивања лекарске интервенције после побачаја у циљу контроле рађања.[50]

Ради илустрације овог проблема, наводимо и преглед абортуса извршених у Градској болници у Врању за раздобље 1954—1966. год.

ПРЕГЛЕД АБОРТУСА У ГРАДСКОЈ БОЛНИЦИ У ВРАЊУ 1954—1966. ГОД.

Година абортирања	Број побачаја
1954	23
1955	312
1956	230
1957	271
1958	275
1959	884
1960	1307
1961	1455
1962	2040
1963	1775
1964	1759
1965	1722
1966	1880
Свега	13.933

Број побачаја у 1954. је најминималнији, док је у 1962. достигао рекордну цифру, нарастао је за 88,7% у односу на наведену годину.[51] Па и укупан збир побачаја у Градској болници у Неготину за десет година износи 833; док у Градској болници у Врању за наведених тринаесет година износи 13.933. Свакако до овако огромне разлике долази отуда, што је у неготинском гравитационом подручју развијенији насилни побачај без лекарске интервенције, док је у врањском гравитационом подручју слабије развијен насилни побачај без лекарске интервенције, а јаче је развијен са лекарском интервенцијом.

Од свих предела источне и јужне Србије, контрола рађања је најразвијенија у Тимочкој и Неготинској крајини. У овим пределима сматра се да нема ниједне жене која је више од године дана у браку, а да није побацила дечји зачетак бар једаред. Другим речима, свака жена у овим пределима, ако већ има једно, двоје или троје деце, апсолутно више не жели да роди. Посве су ретки случајеви у домородаца, да нека жена у данашње време има више од једно до троје деце. Притом, нас на овом месту нарочито интересује код поја-

[50] Матичне књиге Градске болнице у Неготину за 1944—1953. год.; саопштења др *М. Стојковића* и др *М. Костића* из Неготина (1953. год.).

[51] Матичне књиге Градске болнице у Врању за 1954—1966. год.

ве контроле рађања или другојаче речено код вољне или намерне депоулације, број побачаја у жена источне и јужне Србије појединачно. Анкетирајући и испитујући ту појаву у народу, дошли смо до следећих резултата у погледу висине броја побачаја, које је имала једна жена у току брачног фертилног доба. Пре свега, поменућемо стручна обавештења, добијена од стране лекара из Неготина (1953 год. др М. Стојковић и др М. Костић), према којима је чест случај у Неготинској крајини, да жена има свега једно или двоје деце, а уз то да је имала 25 до 30 побачаја. У с. Милошеву (комуна Неготин), живи Влахиња Никић Ница, стара око 35 год. (1953), удова, којој је муж погинуо у другом светском рату, по занимању земљорадник. Ница има једно мушко и једно женско дете. Док јој је муж био жив имала је 30 побачаја. Побацивала је свака два месеца по један дечји зачетак. У Неготину живи Влахиња Анђа Атанасијевић, стара 46 год. (1953), родом из с. Корбова (комуна Неготин), удата за Далматинцем (бивфи финанс). Она има две кћери и сина. Деца су сва одрасла и налазе се на школовању али су болешљивог здравља. Анђа је до 1950. год. имало 38 побачаја. На крају, колико смо могли сознати путем анкетирања, највећи број побачаја у источној и јужној Србији, имала је Влахиња Љубица Лападатовић, из Радујевца (комуна Неготин). Она је стара 49 год. (1953), има троје деце (ожењеног сина и две удате кћери). Љубица се удала као девојчица од својих 15 год. Живећи у браку с мужем, побацила је шесторо деце до своје 20 године живота, па је тек онда родила сина. Да би сачувала неко наследство, које је према обичајном праву свога завичаја могла добити само ако још није стекла порода, морала је зачету децу побацивати. Иначе, у источној и јужној Србији, у свих етничких припадности и социјалних група, не обичава се да се прво брачно дете побацује, већ се то ради с каснијом децом. Свега је побацила живећи у браку 48 пута. Последњи пут је побацила од својих 46 година живота. Она је најчешће употребљавала за побачаје „дебелицу лозу“, и то жилу од ове лозе, која има облик глисте. Она „не гледа где жилу мође“. Затим, веже крај жиле концем „да не оде унутра“, па тај конац завеже на замку и стави себе око врата. Само се два пута у животу трљала код трљачице, која ју је „гњавила“. Аналогно томе, поменућемо, у Заводу за статистику СФРЈ, налази се једна млађа радница, која је до 1955. год. имала 40 побачаја, а уз то има седморо живе деце. Исто тако, у Београду има једна индустријска радница, која је према казивањима гинеколога др А. Пилетића (1954), 55 пута побацила, у циљу контроле рађања, с лекарском интервенцијом. Уз то, она има троје живе деце.

Према наведеним подацима, излази да је у источној и јужној Србији честа појава побачаја у циљу контроле рађања, како у Срба, тако и у Влаха, Бугара и Турака, а веома ретка у Арбанаса и Цигана. Мали број побачаја. један до два, обична су појава. Али, има у жена ових крајева и обилат број побачаја, који се пење на десетине. да на крају достигне цифру 48 побачаја, чему треба додати три поро-

ћаја, што за једну жену износи 51 порођај без лекарске или бабичке интервенције. Ако укључимо уз порођаје и побачаје, то свакако 51 порођај представља огроман број, кад се има у виду да је дотична жена још доброга здравља и изгледа, те и да, колико нам је познато, за источну и јужну Србију ово представља рекордни број насилних побачаја у циљу контроле рађања, за које области у науци слични примери нису констатовани. Тим пре ови наведени подаци заслужују посебну пажњу, јер илуструју одраз велике жеље и народног стремљења ка циљу контроле рађања, што изазива с напред наведеним констатацијама о општој контроли рађања у разним друштвеним слојевима, појаву депопулације у источној и јужној Србији.

Аналогно напред изнетоме, вредно је помена, како обичавају сељанке у околини Београда, да имају скро свака редом по пет до десет побачаја.

21. Сахрањивање побаченог дечјег зачетка

Позната је ствар, да се у балканских Словена и Влаха поклања велика пажња и гаји пијетет према култу мртвих. Имајући то у виду, заинтересовали смо се како стоји ствар у народа источне и јужне Србије, са сахрањивањем побаченог дечјег зачетка. Ово смо учинили из разлога, што сматрамо да је то питање од извесног значаја за расветљавање појаве контроле рађања, која очито изазива депопулацију.

У источној и јужној Србији култу мртвих се поклања велика пажња, што прати архаично приношење жртава духовима покојних предака, и кошта популационе скупине у току једне деценије иза покојникове смрти, знатне суме новца. Међутим, с покопом побаченог дечјег зачетка ствар стоји овако. У многим пределима и крајевима источне и јужне Србије, побаченом дечјом зачетку уопште не води се рачуна, нити се овај зачетак сврстава у култ покојних предака. Једино, у Тимочкој крајини, побачени дечји плод закопа се негде ван кућног дворишта, обично у врту (Срби у околини Књажевца). У Неготинској крајини, побачени дечји плод, ако је велики, закопава се у башти, под каквим дрветом. Уколико је плод мањи, о њему се не води рачуна, већ се баца где било, на ђубре, у сметиште. Уколико се побачај деси где на путу, баца се покрај пута или у какав џбун. У врањском подручју, када жена побаци у циљу контроле рађања, уколико је плод пао у клозет, тамо и остаје. Иначе, ако је плод већи, као што смо већ поменули, закопа га негде, да ге не једу пси.

У Влаха у Неготинској крајини, води се рачуна о контроли рађања и броје се обављени побачаји. У овом пределу уништеним дечјим зачецима увек се дају подушја, али тајно. Наиме, кад се дели мртвима за душу и кад се пале свеће, увек се то чини и за извршени број уништених дечјих зачетака. Њима се месе мали посмртни култ-

ни колачи или се купе слатки лицидерски колачи, и то се подели за подушје. Власи у овом крају то зову „kolak đeparct“ (колач за деобу). На колач се стави парче шећера или бонбона. Обично се то даје деци у кући или деци ближе родбине, ређе суседима. Овај се обичај обавља у дане „за душу кад се дели“, а дан побачаја се крије. И у Влаха се обичава, као и у Срба, да се дечји плод закопава у ђубрету, да се баца покрај пута или у какав џбун, али исто тако има случајева да се уништени дечји зачетак сахрањује под прагом или покрај кућног огњишта. Тако се уосталом често поступа и с плацентом приликом порођаја.

Наговештај који смо навели да су од извесног значаја овакви обичаји сахрањивања побачене деце, састоји се у следећем. У свим пределима источне и јужне Србрие, патријархалне сељачке популационе скупине и непросвећено варошко становништво, сматрају да дете у том добу, јер „оно и није живо“ иако дете живи у мајчиној ;ца. Према томе, у народу се сматра да није никаква грехота убити дете у том добу, јер „оно и није живо“, иако дете живи у мајчиној утроби од првог дана зачетка. Добар разлог за то, да се немилосрдно уништава дечји зачетак у циљу контроле рађања, јесте и овакво народно схватање. За потврду тога наводимо следеће примере из народног поимања популационих скупина источне и јужне Србије. „За прва два месеца трудноће, ако жена побаци зачети плод, то и не личи на дете. То је као љиге, као слуз, као парче питије и ништа друго“. У току трудноће од три и четири месеца дете је као „голишав миш и ту нема никакве грехоте да се уништи“. У народу се сматра да је грехота уништити дечји плод, тек онда кад ово „оживи“. а нарочито пошто се дете роди и заплаче. Међутим, као што је у науци добро познато, што смо већ поменули, дечји плод живи у мајчиној утроби од дана зачетка и ту нема „мале и велике грехоте“, већ је свако неоправдано уништавање дечјег зачетка криминални побачај и грех према култу породице, према друштвеној заједници и на крају према човечанству уопште.

На крају, ваља нам поменути следеће народно веровање заступљено ту и тамо у народа источне и јужне Србије, о уништавању дечјег зачетка у циљу контроле рађања. Наиме, у народу се сматра да је грехота и по мајку и по оца, да мати детиња убије дечји зачетак у својој утроби. У Срба врањског подручја, верује се да ће некрштену побачену децу мати на оном свету јести (да ги једе“). Због тога, свака трудница која врши насилни побачај, увек претходно каже: „опрости ми боже, што ово радим!“ Али, и поред таквог народног поимања, економска рачуница да се имање не дели међу децом када одрасту, односно мукотрпан живот око подизања одојчади и мале деце, и уз то низак животни стандард, уз сродна поимања, доводе до контроле рађања, што ту и тамо у областима источне и јужне Србије изазива депопулацију.

Порекло сахрањивања побачиног дечјег зачетка у кући, које је заступљено у извесним селима у Влаха, иде у велику старину балканских народа. Наиме, као што је познато, још су стари Римљани сахрањивали малу децу у кући испод пода.[52] У феудално доба, био је обичај у Малоруса, да се деца умрла некрштена сахрањују под кућним прагом.[53] Ово је остатак прастарог обичаја сахрањивања мртваца у кући којој припадају, познатог још у палеолитско доба, с којом се појавом сусрећемо и у праисториском становништву Лепенског вира у Ђердапу. Иначе, овај је обичај био распрострањен и у Јелина и старих Словена,[54] а јавља се и у Ескима.[55]

22. Бабиње време породиље након извршеног насилног побачаја

Као што смо већ поменули, у народа источне и јужне Србије, слабо се поклања пажња породиљи у бабињем времену после насилног побачаја у циљу контроле рађања, нарочито у сеоског становништва. Ту се запажају ове врсте чувања породиље након извршеног насилног побачаја у циљу контроле рађања, и то: неговање породиље и необављање полног сношаја за бабиње време.

Што се тиче неге породиље која је имала насилни побачај, можемо рећи да је она никаква, да ту и нема никакве неге, изузев оних породиља, које приликом побачаја обилато искрваре, или које добију „трешљаву“ (бабиња грозница), па су због тога принуђене да иду у болницу ради лекарске интервенције. У тим случајевима, породиља после побачаја и одлежи неколико дана у болници, и не прихвата се свакодневног посла и рада у кући и пољу. У Тимочкој крајини за такве жене се каже: „оне окуњају мало, највише један дан, па одмах затим раде“ (Срби). Породиља „не лежи на момента после побачаја. А ако је то јака жена она одмах иде на посао. Само слаба жена лежи један до два дана“ (Власи у Неготинској крајини). Дакле, нужно је да још једаред истакнемо, да породиља после извршеног насилног побачаја у циљу контроле рађања, није поштеђена физичког рада, осим у изузетним случајевима, кад је сасвим физички немоћна, него напротив, мора обављати физички рад, као што је обавезна да то чини кад је здрава.

О чувању породиље после извршеног насилног побачаја, у погледу сексуланих брачних веза с мужем или љубавником, у старије време владао је патријархални начин обавезног уздржавања мужа од сексуалних веза с породиљом за 40 дана. Жена одбија мушкараца у

---

[52] *O. Schrader,* Reallexicon der indogerm. Altertumskunde II, 334.

[53] Према Котљаревском, *Schrader,* loc. cit.

[54] Cfr. *O. Schrader,* loc. cit.; *Christ — Schmid,* Geschichte der grichischen Literatur, München, 659, *E. Rohde,* Psyche, 1, 228, нар. 3; *В. Чајкановић,* Студије из религије и фолклора. СЕЗб. књ. XXXI, Београд, 1924, 127—134.

[55] Cfr. *E. Rohde,* op. cit., 229, нар. 1; *M. P. Nilsson,* Primitive Religion, Tübingen, 1911, 61.

то време речима „нисам чиста за то“. Понегде не обављање сексуалних веза протеже се и на читава два месеца. Исто тако, узрджавање од сексуалних веза, спроводи се као редовна појава и у време жениине менструације. У народу се верује, ту и тамо, ко би у бабиње време пришао жени ради секса, тај би добио „зујање у ушима и вртоглавицу“. Сматра се да „само аљав и који не зна чистоћу он прије“ жени када има менструацију, односно у бабиње доба. Међутим, тај стародервни обичај се напушта, те „има мушкараца који прилазе жени и тада“, придржавајући се праксе coitus interruptus. Као општа појава, може се рећи, да муж или љубавник чува породиљу од обављања сексуалне насладе након извршеног насилног побачаја, два три дана, док престане да крвари, а после тога више не, односно престаје са чувањем. Но, има случајева ма мушарци обављају сексуални акт с породиљама, и одмах после извршеног насилног побачаја, још док жена крвари. Ови се случајеви запажају нарочито у сеоског становништва, а местимично и у становништва градског стратума.

23. Трљачице и народне видаре за извршење насилног побачаја

У већини случајева на подручју источне и јужне Србије, трљачице и народне видаре, које обављају насилни побачај, су сиромашне старије жене из сеоских или варошки насеља, обично из редова сељака или занатлија. У источној и јужној Србији, у свих етничких скупина, има знатан број полупрофесионалних трљачица, док су професионалне трљачице веома ретке и јављају се спорадично. Но, има читавих насеља и комуна, у којима нема ни полупрофесионалних ни професионалних трљачица. У погледу етничке припадности, нема никакве разлике, већ труднице из једне етничке групе одлазе ради трљања и побачаја, код трљачице која припада другој етничкој припадности. Ту се искључиво води рачуна о вештини и способности трљачице и о висини хонорара, који ова узима као награду за извршени побачај. Што се тиче социјалне припадности трљачице, ипак се истиче да се ту ради о женама сеоске популације, али исто тако, местимично се тим послом баве и раденице, односно домаћице, из редова грађанског друштва. Једна искусна трљачица из сељачке социјалне припадности, радо се узима за извршење насилног побачаја у циљу контроле рађања, и од стране трудница радница и припадница разних слободних професија. Вештина и „лака рука“ трљачице, а уз то осредњи хонорар, највећа су њена реклама и отуда није чудо, што један радник из града, иде по неколико километара даљине, да би довео својој жени искусну трњачицу са села, која ће јој извршити насилни побачај. У врањском подручју се каже за такву „стручну и способну жену“ за обављање насилног побачаја уз одређену награду у новцу: „алал ву паре“, пошто успешно обави насилни побачај трљањем и другим помоћним средствима. Међу трљачицама и видарама, нема „недозвољене конкуренције“, јер све оне имају „пуне руке

посла“ и не осећа се „криза“ у њиховом пословању. Једино, може се рећи, трњачице су увек неповерљиве према „непознатој муштерији“, и нерадо се упуштају у посао насилног побачаја с женама које не познају, у које немају поверења. У таквим случајевима, трудници је потребна добра препорука какве „старе муштерије“ дотичне трњачице, у противном она је неће примити на трњање. Аналогно наведеном, од давнине постоје у балканских народа жене вичне побацивању деце, којима је то професија.[56] На Отоку такве жене називају „гришнице“.[57]

24. Награда трњачицама и видарама за насилни побачај

Опште је правило у источној и јужној Србији, да се трњачицама и видарама, које обављају побачај дечјег зачетка у циљу контроле рађања, плаћа за то у натуралијама или новцу.

У старије време, крајем XIX и почетком XX столећа, награда трњачицама и видарама за обављане побачаја, састојала се у главном у натуралијама. Ретко се уз натуралије давало и нешто новца: „грош или два гроша“. Између минула два светска рата, цена за побачаје код професионалних трњачица била је 20 до 40 динара у новцу. Као правило пак, у Неготинској и Тимочкој крајини (источна Србија), важила је следећа обичајна одредба. Од месец дана трудноће трњачица је наплаћивала за обављени побачај 20 дин. у новцу, уз извесне натуралије. За остале случајеве важило је правило: „колико дечји зачетак има месеци, толико пута по 20 динара узимала је трњачица“. Уз новац давао се и неки подарак у одећи, као и награда у животним намирницама. У данашње време цена се креће обично око 10 дин. у новцу и уз то следују натуралије: жито, брашно, сир, сланина. маст, вуна, кокошка и слично, или само у новцу око 100 динара. Има трњачица које наплаћују по 100 дин. у новцу и уз то узимају поменуте натуралије. То се одређује обично према имућном стању трудниде и од прилика под којима се побачај обавља. Наиме, гледа се да ли је у питању побачај зачет између брчних другова, или се ради о побачају зачетом између љубавника, или је у питању каква девојка, онда се од таквих скупље наплаћује. Уколико која трудница нема да положи трњачици одређену суму новца уз натуралије, обавезна је да дадне надокнаду у натуралијама. Има и случајева да се трњачица не погађа с трудницом о хонорару за трњње и обављање побачаја, већ да се задовољи с оном наградом, коју добије од труднице.

На крају, ваља нам поменути, у колико се трњачица доводи из неког места у друго место да изврши побачај, у том случају плаћају јој се и подвозна средства. За чуване се трњачице иде возом, аутобусом, таксијен, а има случајева да их варошани превозе из суседних

---

[56] Cfr. *V. Bogišić*, loc. cit.; *B. Pirc*, loc. cit.
[57] *J, Lovretić*, Otok. Narodni život i običaji. ZBNŽ II, Zagreb, 1897, 376.

села на бициклима. У околини Бољевца, има трљачица које обављају побачај за одређене натуралије: чарапе, тканица, марама. Оне не гаје овце и за кућне потребе не плету чарапе, већ снабдевају своје укућане са добивеним натуралијама за извршене побачаје. Оно што им преостане као вишак, продаје се на тргу у Бољевцу.

III. СИСТЕМ РАЂАЊА МАЛОГ БРОЈА ДЕЦЕ КАО ПОСЛЕДИЦА КОНТРОЛЕ РАЂАЊА

Крајем XIX столећа у знатној мери продире капитал у сељаштво источне и јужне Србије. То се нарочито осећа у презадужености сељака, с једне стране код Управе фондова, а с друге стране код разних месних новчаних завода, разних малограђанских шићарџија, рентијера и трговчића, као и „драгомана“, који су предводили радништво источне и јужне Србије о сезнским привредним миграцијама (печалби), експлоатишући га притом до максимума. То све имало је карактер правог зеленаштва. Све је то било од знатног утицаја на појаву контроле рађања, из чега је произашла и депопулација. Запарaво, и поред медицинских узрока, као и природно социјалних узрока депопулације (ендемични луес), и биолошко — социјалних узрока депопулације (конрола рађања), који су старог порекла, помањкање становништва лежи и у продирању капитала међу сељаке и радничку класу источне и јужне Србије, што је проузроковало презадужење ових, а као последица тога уследила је општа контрола рађања и депопулација. То су најважнији и најбитнији елементи постанка контроле рађања и депопулације, те и завођења система малог броја деце (1 до 2 детета), у овим јужнословенским класичним областима, где је у XIX столећу нарочито цветао систем сродничких задруга. Систем сродничких задруга у источној и јужној Србији, одликује се патријархалним начином живота, који је био заостао у овим областима из времена турског феудализма, и још ранијег српског средњовековног феудалног поретка. Најмногољудније сродничке задруге у то доба међу балканским Словенима, биле су у врањском подручју. У сродничким задругама, како по селима, тако и по варошима источне и јужне Србије, био је заступљен систем рађања великог броја деце, што је проузроковало знатно повећање популације, јер је наталитет био кудикамо већи од морталитета, значи јављао се вишак становништва. Али, чим је капитал стао да продире код сељаштва и код радничке класе, те и код осталих друштвених слојева источне и јужне Србије, сродничке задруге су се распале, а самим тим пољопривредни поседи су се разбили, па је настала контрола рађања, која с једне стране почива на економским условима и презадуживања сељаштва, а с друге стране, свакако још у фази процвата сродничких задруга појавила се контрола рађања и депопулација, као последица увођења једнодечјег система рађања. Ова појава је све више узимала маха. ширећи се у све

крајеве и пределе, најпре источне, а потом и јужне Србије. Ово стоји у тесној вези са сродничким задругама, које су првобитно важиле као утук против контроле рађања и депопулације.[58]

Након свега изнетог, учинићемо осврт и на појаву система рађања малог броја деце услед контроле рађања, што је настало углавном из економске рачунице. Ова излагања илустроваћемо с подацима из матичних књига рођених за раздобље 1881 — 1941. год., за три сеоска насеља, где још постоје матичне књиге рођених из друге половине XIX столећа, и то из крајева где је контрола рађања најизразитија и најраспрострањенија.

БРОЈ ДЕЦЕ ПО РЕДУ РОЂЕЊА У СРБА У СЕЛУ РОГЉЕВУ (КОМУНА НЕГОТИН) 1881—1941. ГОД. У ИНТЕРВАЛИМА ОД 10 ГОД.

Година рођења	Број деце по реду рођења								
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
1881	6	7	4	9	7	1	1	—	—
1891	5	2	3	3	4	—	1	1	1
1901	8	3	1	1	1	1	—	—	—
1911	9	8	1	—	—	—	—	—	—
1921	8	—	3	—	—	—	—	—	—
1931	8	2	—	—	—	—	—	—	—
1941	7	—	—	—	—	—	—	—	—

Из предњег прегледа види се, како се постепено, али систематски губи систем рађања већег броја деце, и како је завладао једнодечји систем рађања, настао из контроле рађања из економске рачунице.[59] Наведено село Рогљево је чисто српско насеље, па ћемо сада навести једно друго насеље, где обитавају Власи.

БРОЈ ДЕЦЕ ПО РЕДУ РОЂЕЊА У ВЛАХА У СЕЛУ ВЕЉКОВУ

Година рођења	Број деце по реду рођења								
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
1881	6	1	5	4	1	3	—	—	—
1891	5	4	2	5	5	2	2	1	—
1901	3	1	3	—	—	—	1	—	—
1911	7	10	4	—	1	—	—	—	—
1921	8	3	5	—	—	—	—	1	—
1931	2	4	2	—	—	1	—	—	—
1941	1	2	—	1	—	—	—	—	—

[58] У науци постоји мишљење, да је систем породичних задруга био тај који је уловљавао бројно рађање деце. — *Cfr. B. Pirc,* Opadanje stanovništva u Slavoniji, 29. Дакако, притом нам ваља поменути да се већ у доба распадања породичних задруга очито осећа тежња за контролом рађања. Тако, у Славонији, ако снаха остане у другом стању с другим дететом, у таквим случајевима старешина задруге свекар, тражи да ова побаци. Намножавање задружне обитељи често је доводило до пренасељености задружног поседа, што је проузроковало деобу задруге, па је због тога почела и у систему сродничких задруга да се врши контрола рађања. Cfr. op. cit., 29—30.

[59] Матичне књиге рођених у селу Рогљеву, 1881—1945. год.

Као што се види из наведеног прегледа, у овом влашком насељу постепено се јавља прелаз од вишег на нижи систем рађања деце.[30]

Сада наводимо друго српско насеље из Неготинске крајине.

БРОЈ ДЕЦЕ ПО РЕДУ РОЂЕЊА У СРБА У СЕЛУ РАЈЦУ

Година рођења	Број деце по реду рођења											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1881	16	14	13	12	13	7	10	5	3	2	—	—
1891	7	14	3	6	7	6	2	2	2	3	1	1
1901	9	9	6	7	4	3	—	—	—	—	—	—
1911	16	17	7	1	2	—	—	—	—	—	—	—
1921	24	10	7	1	2	1	—	—	—	—	—	—
1931	19	11	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1941	15	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Из напред изнетог види се да је концем XIX и почетком XX столећа у с. Рајцу владао систем рађања већег броја деце, који се постепено губи, да на његово место дође систем рађања малог броја деце, настао услед контроле рађања.[61]

Мали број рађања у источној и јужној Србији, настаје услед хотимичног узрока. Тако је дошло до вољне или очигледне депопулације, ту и тамо међу популацијом ових области, још у XIX столећу, што се касније наставља и у XX столећу све до данашњих дана. Као што смо већ поменули, код ове појаве знатну улогу игра економска рачуница. Обилат прираст становништва у балканских Словена, познат је под именом „осуч".[62] Он је у источној и јужној Србији био потиснут путем контроле рађања, чији корени датирају свакако још из XVIII столећа, а можда и раније.

Крајем XIX столећа било је у Србији највише породица с једним и с двоје деце у пределима источне и јужне Србије, и то с једним дететом било је 76,9 док је с двоје деце било 78,9 породица.[63]

Систем једног детета појавио се свакако прво међу имућнијим друштвеним редовима, па се после проширио међу све друштвене слојеве становништва источне и јужне Србије. Време увођења система малог броја деце, насталог путем контроле рађања, запажа се још средином XIX столећа, а потпуно се уводи крајем истог и почетком XX столећа. Имућнији свет „желео је што већи животни стандард своме потомству", на штету самог тог потомства и уз његове жртве, па је из економске рачунице вршио контролу рађања и ограничавао се на једнодечји систем или на систем јединчета. Према патријархал-

[60] Матичне књиге рођених у селу Вељкову (архива у Рогљеву), 1891—1945.
[61] Матичне књиге рођених у селу Рајцу, 1881—1945. год.
[62] Cfr. *М. Јовановић—Батут*, Здравље и болест, св. 88 (1938), 3.
[63] Статистика Краљевине Србије, књ. XIII, Београд, 1899, стр. LV—LVI.

ним схватањима имућнијег света, који из економске рачунице није хтео да му се рађањем двоје или више деце, распарчава непокретна имовина и остало имање, заведен је систем једнога детета. У томе се у источној Србији ишло дотле, да се „од две куће правила једна кућа", а то је бивало спајањем домаћинства. Наиме, јединац младић женио се јединицом мираџиком и тако повећавао посед, а једна кућа увек се гасила. Ова се појава очувала у знатној свежини све до данашњих дана, и што је карактеристично поменути, стала се ширити и у суседне пределе јужне Србије, где узима знатног маха, како у популације градског, тако и сеоског стратума.

IV. ДРУШТВЕНО ПРЕДРАСУДНИ ЕЛЕМЕНТИ КОНТРОЛЕ РАЂАЊА

У многим крајевима у балканских народа, раширени су разни обичаји и веровања, којима је сврха ограничавање рађања или утицање на рађање. Ту и тамо, у патријархалним слојевима сеоске популације источне и јужне Србије, та је појава очувана све до данашњих дана. У патријархалним друштвеним редовима, постојале су извесне мађијско религијске радње, а местимично постоје и данас, као остаци минулог друштвеног поретка, којима се желело, а ту и тамо се и сад то обичава, мађијско религијским путем утицати да се деца рађају у већим временским размацима, да буду мушког пола, да су лепа, храбра, радна, да личне на мајчин род — у чему се виде трагови авункулата и матријархата — и томе слично. Та примитивна веровања и обичаји нису имала нити сад имају апсолутно никаквих практичних последица. Но, свакако је интересантно осврнути се и на ову појаву, јер стоји у тесној вези с темом о којој расправљамо, пошто с њом чини заокругљену целину. Код мађијско религијских радњи о контроли рађања, разликујемо три врсте радњи: радње којима се полуобразовани свет служи у циљу контроле рађања, да на мађијски начин утиче на што ређе рађање деце с одређеним интервалом; мађијске радње којима се жали постићи неплодност и стерилитет мужа и жене; мађијске радње којима се жели постићи жељени пол новорођенчета.

1. О старини друштвено предрасудних елемената контроле рађања

Појава друштвено предрасудних елемената у циљу контроле рађања, позната је међу балканским народима од давнина, захватајући широко народне масе. То је лепо запазио још у XVIII столећу југословенски књижевник М. Рељковић, који је оштро шибао у сатири по мађијско религијским народним поимањима и врацбинама, што су се вршиле у циљу контроле рађања. Између осталог, он о томе каже:

„Јоштер једно напоменут хоћу,
Код винчања какву чине злоћу,
Када пође од своје матере,
Још ју онди бабе наговоре:
— — — — — — — — — — — —
Пак још прије него с њиме лежеш,
Колико год узлица завежеш,
Онолико неће годиница
Теби, синко, досадити дица;
Нег' ћеш бити липа и румена,
Као да си јучер доведена".[64]

Исто тако, појава контроле рађања међу Хрватима толико је била узела маха још крајем XIX столећа, да је у песмама опевана. Тако, у једној лирској народно песми с Отока пева се:

„Већ би креде из нови дућана
Мало лука у лончићу луга —
У суботу да утрошим дите
У недељу да изађем танка...
Не бој ми се мила мати
Да ћу родити дите
Ја ћу купит прашка
И 'трошит ћу врашка".[65]

У разним пределима међу балканским народима, друштвено прекрасудни елементи, сачували су се ту и тамо, од старине, па све до данашњих дана, а њихови трагови нарочито се запажају у народа источне и јужне Србије.

2. Мађијско религијске радње ради ређег рађања с интервалом

У ову групу мађијско религијских радњи долазе бројне радње и појаве заступљене ту и тамо у становништва источне и јужне Србије, како по селима, тако и по варошима. Трагови ових патријархалних навика одржали су се све до данашњих дана као окаменотине минуле друштвене архаичности. Тако, у извесним пределима, као што су Тимочка и Неготинска крајина, околина Бољевца, Ниша, Прокупља, Лесковца, Врања, када се обавља приликом свадбених обичаја венчање у цркви, млада на венчању броји листове књиге из које свештеник чита и листове окреће, и колико листова изброји, верује се да толико година неће родити. Или, неке младе опет носе на венчање онолико зрна боба, за колико година желе да не роде. Кад протекну те године, треба тај боб да посеју, па кад роди да поједу његов плод. Према примитивном народном веровању, сматра се да ће после тога тек родити дете. Или, неке младе идући на венчање, броје оцаке на кућама, па за колико година желе да не роде, толико оцака наброје.

---

[64] *M. Reljković*, Satir iliti divji čovik. Bjelovar, 1895, pevanje VI.
[65] *J. Lovretić*, loc. cit.

Или, колико година хоће да не роде, млада кад пође на венчање, броји тарабе на своме обору или на неком обору у селу. Колико година жели да не роди, толико тараба преброји. Или, приликом венчавања у цркви, док јој је венац на глави, броји године. Колико година изброји, верује се да за толико година брачног живота неће имати деце. Поред тога, у Неготинској и Тимочкој крајини: „ако млада неће да одмах остане бремена, она забада прст под појас. Колико година хоће да не роди, толико пута заболе прсте под појас". Или: „ако жена неће да рађа за извесан број брачних година, она идући на венчање, треба на средњем прсту да онолико пута окрене прстен, за колико година жели да је без деце." Или: „треба да завеже онолико чворова на својој одећи, колико година жели да буде без деце". Или: „да метне толико комада новца у џеп, за колико година не жели деце". У Тимочкој крајини, веровало се „ако душмани хоће да млада за неко време нема деце, у време кад пролази свадба, да неко отиде на „присад" (калемљена воћка) и да на њему заломи онолико граничица за колико жели да млада остане без деце.[66] У разним крајевима источне и јужне Србије, обичавало се, кад је жена била рада да за неколико година не роди, она је узимала гатњик — „учкур" свога мужа, и на онолико места би га завезала, за колико би година железа да не роди дете. Напоредо с изнетим, веровало се све до скора, у жељи што ређег рађања, да породиља одмах после порођаја метне у постељицу: „онолико камичака и да угаси онолико живих угљенова, за колико година жели да не роди". Иза тога треба постељицу да стави у оџак да се суши. Исто тако, ту и тамо се обичава, да жене после порођаја „буше вретеном спреда и остраг ону кошуљу у којој су се породиле и притом да говоре: „докле бели, да не црвени". То значи, према народном веровању „да не остану трудне", докле имају дете да доје на прсима. Постоји и следећа појава. Кад се после порођаја пошаље по неком суд за молитвену воду код свештеника, треба породиља да метне у тај суд онолико зрна кукуруза, за колико година жели да не роди. Или, кад се донесе молитвена вода од свештеника, треба породиља да седи код врата и да мало пије од те воде, а затим да се мало помакне и опет да седне. За колико година жели да не роди, толико пута треба да седа, да се измиче и да пије. Исто тако, обичава се, кад се породиља први пут дигне из постеље, да иде на кладенац по воду, па за колико година жели да не роди: „на толико места уз пут да седа и устаје". На крају, обичава се да породиља пре него што се дигне из породиљске постеље, треба да се очешља, па да чува косу која се сабере на чешљу, те кад зажели да остане у другом стању, да ту косу сагори и њен прах да попије у чаши воде.[67] У Алексинцу и околини,

---

[66] *М. Т. Станојевић,* Заглавак. СЕЗб. књ. XX, стр. 36; *исти:* Прилози за познавање Тимочке крајине, 39; *исти:* Зборник прилога за познавање Тимочке крјине књ. IV, 71; *С. Милосављевић,* Обичаји српског народа из среза хомољског. СЕЗб. књ. XIX, 95.

[67] *С. Грбић,* Српски народни обичаји из среза бољевачког. СЕЗб. књ. XIV, 100—101.

кад жена жели да не роди неколико година, обичавају се следеће мађијске радње. Онај који донесе од свештеника молитвену водицу, треба да три пута обиђе око куће, па затим ћутећи да је даде породиљи и потом да је запоји том молитвеном водицом. Док пије први гутљај водице, породиља треба да рекне: „један“ а затим да се мало измакне. Кад прогута други гутљај водице, треба да каже два и тако редом, онолико пута да наводи бројеве и да се измиче, за колико година жели да не роди. Ту је познат такође и следећи обичај. Кад се дете роди, треба породиља да метне у своја уста, онолико прстића још некрштеног новорођенчета, за колико година не жели да рађа. Исто тако, обичава се у циљу контроле рађања, и следећа мађијско религијска радња. Кад жена роди, она узме гатњик свога мужа и завеже га, као што смо већ поменули, на онолико места, за колико година не жели да роди. Затим гатњик остави те сваке године с гатњика одрешује по један завежљај. Верује се да ће она тек онда родити кад све завежљаје буде одрешила. Или „кад се жена после порођаја окупа, ваља се да угаси у води у којој се окупала, онолико жеравица, за колико година не жели да роди“. Кад те године прођу, треба, према народном веровању, да то угљавље баци у ватру, да се зажари, па ће те године родити.[68] У Хомољу, ако жена жели да ређе рађа децу, онда треба о порођају, кад неко одлази по молитвену водицу, да му бабица рекне, да у повратку на неколико места седне. Кад седне, треба по народном веровању да се прекрсти, а исто тако и када устане. За време седења треба да држи суд с водицом с десном руком. На колико места буде седао, верује се да за толико година породиља надаље неће родити.[69] У пределима Темнићу (источна Србија) и Пчињи и Пољаници (јужна Србија), кад невеста иде на венчање, кад прелази преко текуће воде, обичавало се у минолој историјској прошлости, да при самом прелажењу „метне под појас“ онолико прстију, за колико година жели да нема деце. Исто тако обичавало се у овим пределима, кад невеста пође на венчање „да завеже узицу на десној чарапи и док завезак троје“ веровало се да неће имати деце. Или, ако невеста жели да нема деце за неколико година, обичавало се да „кад види да иду сватови њеној кући да потскочи онолико пута“ за колико година је желела да нема деце. И на концу, веровало се, ако се после порођаја породиља очешља ретком страном чешља, да ће ређе после тога рађати децу.[70] Исто тако, веровало се у овим пределима у ближој историјској прошлости, ако породиља кад се враћа из цркве приликом одласка после 40 дана након порођаја, сврати на три места, или ако оно лице које избаци сламу на којој је лежала у бабиње време после порођаја, седне на три места, онда породиља неће

---

[68] *Тих. Р. Ђорђевић,* Из бележака по пиротском округу. — Учитељ за септембар 1897, стр. 31.

[69] *С. Милосављевић,* op. cit., 92.

[70] *Ст. М. Мијатовић,* op. cit., 285, 396; *исти:* књ. VII, 20, 33, 38—39; Cfr. Гласник Етнографског музеја у Београду III, 100; *L. Grđić—Bjelokosić,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VII, 143.

родити за три године. Или, обичавало се, да жена која не жели да често рађа „окрвави онолико зрна кукуруза, крвљу од периоде, за колико година жели да нема деце, па да даде петлу да их поједе“. Или: да пробуши вретеном венчану кошуљу, па да кроз њу промузе млеко из леве сисе унакрст говорећи „док се бели, да се не црвени“. После овог бајања, жене сматрају да неће остати трудне, докле год буду одојче дојиле. То је узрок те понеке жене доје одојчад по неколико година. У Левчу и Темнићу, веровало се, да „колико поскурника буде ударено на овом сквасном хлебу, који се доноси као први породиљи за повојницу, толико година после неће имати деце“. Или, противу честог рађања деце, обичавало се, да породиља „кад се после порођаја први пут окупа да упали воштану свећу, која треба да јој гори за све врме купања, па да је напослетку (пошто се окупа) угаси и да каже: „кад те други пут упалила, тад остала крута (трудна)“. Или „да се на Божић рано окупа на бунару“. Или, „одмах после порођаја да се узме она постељица и да се пренесе преко онолико плотова за колико се година жели да се не рађају деца“.[71] Или, да се при том прескакању, изброји на повојници онолико сучака за колико година жена жели да не рађа. Или „за водицу треба послати воду са још неосвећеног бунара, па се том водом после умивати и пити је. Колико се пута породиља за дан умије, за толико година неће имати деце“.[72] Или „при порођају треба — како смо већ поменули — угасити у оној крви, која из породиље изађе (одлив), онолико живих угљенова, за колико година не жели да рађа децу, говорећи: „кад се ови угљенови опет упалили, тад ја дете имала“. Угашени угљенови после овога чувају се добро, јер ако би се изгубили, веровало се да жена не би више никако рађала. Или „кад се добије по порођају прво прање, онда ваља узети ону крв, па намазати онолико проштаца, за колико се година хоће да се не рађају деца“.

Аналогно изнетоме, у Раковици код Београда, био је обичај у ближој историјској прошлости, да девојке које су се спремале за удају, а нису желеле да одмах после удаје почну рађати децу, врачале су овако: узму црвени конац и на њему завежу онолико чворова, колико година су желеле да не роде. Приликом завезивања чвора, говорило се: „на колико сам места везала, толико година да не родим“. С тим се концем млада опасивала оног дана кад је ишла на венчање и с њим опасана имала је проспавати прву брачну ноћ с младожењом.[73]

Има крајева у савремених балканских народа, где се у циљу контроле рађања употребљавало и следеће наивно средство. После четрдесет дана иза порођаја, породиља треба да сврати у три куће, да

---

[71] *Ст. М. Мијатовић,* Народна медицина Срба сељака у Левчу и Темнићу, 284—285, 384, 399, 404, 416—418; *М. Т. Станојевић,* Заглавак, СЕЗб. књ. XX, 36.

[72] *Ст. М. Мијатовић,* loc. cit.

[73] *А. Петровић,* Раковица II, 27.

не би, према примитивном народном веровању, родила за три године.[74] У Македонаца у околини Ђевђелије, обичавло се од старине па све до првих деценија XX столећа, кад млада дође на венчање, да завеже узицу на десној чарапи, и док завезак траје, веровало се да неће имати деце.[75] У Славонији, био је обичај од давних времена све до почетка XX столећа, кад на дан прстеновања свекар и стари сват понуде млдој да пије из њихових чутура, она треба из обе да помало потегне, али да не пије. Осим тога она је у току лета у кући, кроз прстен, гасила жив угљен, па док тај угљен поново се не зажари, веровало се да неће оживети ни плод у њој. Или је левом руком напредала жицу пређе, и на тој жици је везивала онолико завежљаја, колико година није желела да има деце. Исто тако, у овом пределу се обичавало, пре или после венчања на дан свадбе, да невеста стави пред икону св. Богородице по неколико металних новчића. Колико новчића стави, веровало се да толико година неће родити дете. Неке су опет, у младу недељу, пре сунца, преле пређу, од које су, на дан венчања везивале на концу узлове, па колико би завезале узлова, веровало се да толико година неће родити дете, већ да ће за то време остати младе и лепе. У Копривници у Хрватској, био је обичај у прошлости, кад се желело да млада за дуго не добије дете, на дан свадбе, пошто се врати из цркве где је ишла на венчање, да погледа на пећ. Колико је пећних каљева ухватила погледом, веровало се да толико година неће имати деце у браку.[76]

На крају, према патријархалном народном веровању у свих етничких скупина источне и јужне Србије, сматра се да жена не може затруднети, ако за време полног сношаја буде мирна, стегнувши ноге, не крећући ни једним делом тела, заправо ако не узима учешћа у полној наслади. Исто тако, верује се да не може остати у другом стању ако је за време полног сношаја веома љута или кад је над њом извршено силовање. Слична схватања постоје и у многим другим крајевима у наших народа. Тако, у извесним пределима Црне Горе, обичавало се у раније време у циљу контроле рађања, да муж редовно пре свакога полног сношаја добро истуче своју жену, да би је довео у стање фригидности, уништавајући на тај начин код жене душевно и телесно угодно осећање приликом полног општења.[77] Уколико би се жена расположила приликом полног општења, или ако би учинила покрете телом, сматра се да ће одмах остати трудна.

---

[74] *М. Јовановић—Батут*, Ваља се, стр. 26. У западној Србији, да не би родила прве године брака, невеста на дан венчања иде на воду још пре доласка сватова, па колико година жели да не роди, толико пута напуни судове па их проспе. — *М. Ђ. Милићевић*. Живот Срба сељака. — СЕЗб. књ. I, 215.

[75] *Ст. Тановић*, loc. cit.

[76] *J. Lovretić, Otok.* ZbNŽ., knj. VII, 192; *I. Filakovac*, ZbNŽ. XI, 128; *R. Horvat*, ZbNŽ., I, 255.

[77] *П. Мијовић*, op. cit., 119; cfr, *Тих. Р. Ђорђевић*, Деца у веровањима и обичајима нашега народа. Београд, 1941, 77.

3. Предрасудни елементи контроле рађања у циљу брачне неплодности и стерилитета мужа и жене

Као честа појава запажа се местимично у Срба источне и јужне Србије, да жена и муж желе да ова сасвим престане рађати. Ређе се запажа жеља супружника, да брак буде без деце. Према патријархалном народном веровању, за то има и радњи да се путем мађије испуни жеља и постигне тај циљ. Тако, у Бољевцу и околини, обичава се, кад која жена жели да престане с рађањем „ваља после порођаја ону постељицу да закопа под тополом и да рекне: кад топола род роди, онда ја родила!“ У обичају је да се постељица закопа „у два брега, кроз које је некада вода излокала, пола у једном, пола у другом говорећи: кад се ова два брега саставила, тад је дете родила!“ Или, неке жене узму мућак јаје па га провале „у њега метну лист од тополе, па закопају говорећи: кад се ово јаје извело, онда ја родила!“ Или, неке жене „узимају мало од копите и неколико длака од мазге, па сагоре и после порођаја у води пију“. Има жена, које узму цвеће од љиљка и лишће од тополе, па метну у бакрач пун воде, затим истуку „двадесет зрна боба, па и то метну у бакрач, и још уз то 20 малих, округлих, речних каменчића, па све то прокувају и после се у тој млакој води окупају“. У обичају је исто тако, чим жена роди, док се још није дигла с породиљске постеље „да се очешља“, па да ону косу што се при чешљању очупа и остане на чешљу, изгори и према примитивном народном веровању „више никад неће родити“. Или, када жена роди, ваља да иде попу по црквену водицу и молитву њен муж, успут треба да сврати на реку и да метне у суд који носи по водицу неколико камичка, али да их не броји. Затим суд да напуни водом са реке и да је однесе свештенику да над њом очита молитву. Да свештеник не би видео шта је у суду, обично се узима тиква (поцрпка). Пошто свештеник очита молитву, вода се однесе кући. Камичци треба да остану у води 40 дана, а после тога да се оставе на таван. Верује се да „породиља неће моћи одржати последње дете, већ и оно мора умрети“. У пределу Темнићу, верује се, ако невеста при поласку на венчање не раздреши све завеске на својој одећи и обући, неће имати деце. Исто тако, верује се, ако младожења буде при венчању стезао руку невести, они после у браку неће имати деце. Или, ако би невеста приликом венчања држала све своје сандуке затворене, верује се да у браку неће имати деце.[78] Сасвим слични обичаји и веровања постоје широм источне и јужне Србије у Срба сеоског стратума. На крају, верује се, ако која жена после порођаја дадне своју плаценту којој жени нероткињи да се ова окупа са плацентом, жена која је дала плаценту, према народном веровању, више неће родити дете. Или, „кад која жена хоће да више

---

[78] *Ст. М. Мијатовић,* op. cit., 382—383, 285.

никако не рађа, ваља да пободе чинове (тј. она два горња кочића на којима се снује прећа) један над главом а други испод ногу последњег детета које се имало (родило) и то на оном месту, где је дете први пут пало на земљу (кад се родило), па да после чинове опколи једанпут, повади и спали". Или „мати треба, чим дете роди, да намаже оном крвљу са детињих леђа свој затиљак, говорећи: кад ово лизнула тад дете родила", то изговара три пута. Или „отсечени детињи пупак треба метнути у цевку, па је добро завртети и зачепити у дрен, говорећи: кад се ова цевка одавде извадила, тад ја дете родила". Или, онај који донесе црквену водицу од свештеника из цркве, треба да је обнесе „трипута око куће", па да даде породиљи да прогута три гутљаја, стојећи на кемену испред куће; или поред тога, да ту водицу „провуче прво кроз зев од награђене преће (основана или навијена прећа), па после да пије". Или „треба постељицу расећи на две половине, па једну половину закопати у једно, а другу у друго брдо, говорећи притом: кад се ово саставило тад ја дете родила". Или „кад јој умре последње дете, треба мати само да га повуче за ногу". Или „три пута да опколи дрво које не роди, говорећи: кад ово дрво родило тад ја дете имала".[79] Или „ваља се породиљину постељицу бацити на какво неродно дрво, да не би скоро родила". Ово се чини у оних жена, које често рађају.[80] У влашког становништва градског стратума источне Србије „кад се не жели да се више дете роди, онда баба која је жену породила иде на гробље, нађе незнани гроб, и у тај гроб закопа постељицу" (Неготин). Верује се, да после тога она жена чија је била постељица, неће више рађати децу. Или „пупак баце у воду, да породиља никад више дете не роди" (Неготин).

У Бољевцу и околини верује се „кад се млада венча са небушеном паром, онда неће имати деце". Поред тога, неке младе кад иду на венчање, носе са собом конопљу белојку, верују „као што белојка род нема, тако ни оне порода неће имати". Или, да не би имале деце, неке удаваче, када иду на венчање носе са собом камен. Неке пак, понесу на венчање два или три зрна печена боба, из веровања да у браку неће рађати.[81] У околини Алексинца, веровало се, која жена жели никако да не роди „да раствори набрдила, па да прође кроз њих и да рекне: „кад се ја кроз ова набрдила вратила, онда дете родила".[82]

У Тимочкој крајини верује се, кад млада жели да не роди да „метне штогод у ципелу". Или „ако желиш да ти непријатељица не роди, ти јој крадом потсеци једно парче од венчане хаљине, или јој узми парче од венца (цвет), па то закључај катанцем. Докле се

---

79 Op. cit., 283—286; Гласник Етнографског музеја у Београду III, 100.

80 *Ст. М. Мијатовић*, op. cit., 393: *М. Бушетић*, Народна медицина Срба сељака у Левчу. СЕЗб. књ. XVII, Београд, 1911, 541.

81 *С. М. Грбић*, op. cit., 102.

82 *Тих. Р. Ђорђевић*, Деца у веровањима и обичајима нашега народа, стр. 58.

тај катанац не откључа неће рађати".[83] Или, ако која жена неће децу, онда она при венчању као млада „узима камен и за време венчања држи за појасом".[84]

У западним пределима источне Србије, обичава се, која жена не жели више да рађа „кад се дете подигне одмах после порођаја, да његовим ногама и рукама затвори врата на кући". Или „ваља се да намаже јаловог вола оном крвљу од првог прања (периоде), које добије после дојења и одбивања малог детета". Поред тога, обичава се, да жена „после последњег порођаја, где се породила, да опреде вуну, сакупљену по трњу и шипражју од оваца, па да од те пређе исплете наглавчић у који треба да метне неколико угљенчића, угашених у ону крв, која је при порођају изашла из њенога тела, па да их после заплете (наглавчић заврши) говорећи: кад се овај наглавчић отворио; кад ово угљевље поново прогорело; кад овце нашле сагубљену вуну, тад ја поново остала крута (тешка, трудна, комата), амин".[85]

Исто тако, у пределу Заглавку (Тимочка крајина), верује се „ако жена неће више да рађа, онда она гледа да се детету дадну имена: Стана, Станица, Станика, Станко, Стојан, Станислав, тј. да „стану деца".[86]

Аналогно изнетоме, у Срба граничара у Хуватској ради контроле рађања био је обичај у другој половини XIX столећа, да се обављају следеће мађијске радње. „Од мулина деснога копита настружи роге, и то носи уза се. Докле то носиш уза се, дотле немаш свога порода. Ако ли зло себи желиш, а ти то у нечему, поједи и попи, па си до гроба јаловица, а на ономе свијету змије ће те посати".[87] Или, кад умре некој жени одојче, онда укопници (гробари) морају ковчежић у раки до три пута повући руком говорећи „када ово оживело, онда се и она зачела". Веровало се, после тога мати детиња више неће имати порода. У Хрвата на Отоку, постоји читав репертоар разноврсних мађијско религијских радњи (12 на броју), које полуобразоване жене раде, кад желе више да не роде. Тако, између осталога, улазећи у цркву приликом венчања, ако жели да у браку не рађа децу, млада удари ногом у врата и при том рекне: „ова врата чамова, ја нека сам јалова".[88]

У Влаха у Неготинској крајини, да не би жена рађала више децу, кад роди дете, даје плаценту кучету да је поједе. Према народном веровању, жена више неће имати деце, јер је њена плодност тиме запечаћења и прешла на псето. Или, отсечени пупак од ново-

---

[83] *М. Т. Станојевић,* Зборник прилога за познавање Тимочке крајине IV, 71.

[84] *М. Вељић,* Празноверице. Летопис тимочке епархије IX, (1931), 106.

[85] *Ст. М. Мијатовић,* op. cit., 284—418; *М. Ђ. Милићевић,* Живот Срба сељака, 189.

[86] *М. Т. Станојевић,* Заглавак. СЕЗб. књ. XX, 36.

[87] *Н. Беговић,* op. cit., 237.

[88] *J. Lovretić,* op. cit.

рођенчета, треба бацити на ђубре. Верује се да иза тога жена неће више рађати децу (Власи и Срби). Или, кад се роди дете, треба купити заструг од Циганке, метнути постељицу у заструг, затворити га добро и бацити га негде на скровито место, суво џбуње, јаругу или текућу воду. Или, после порођаја, кад се породиља први пут окупа, треба узети конац од основе из поњаве на којој је породиља лежала у бабињој постељи и метнути га у суд с водом којом ће да се окупа. Поред тога, треба метнути у воду и један пробушени (шупљи) камичак и неколико угљенова. Том се водом породиља окупа, а затим покупити угљевље и камичак па то све метне у постељицу, а ову у заструг па закачи заструг на неко неродно дрво, најчешће суво. Верује се да ће после тога жена престати више да рађа децу. Или, у обичају је у Срба у Неготинској крајини, кад удата жена не жели више да рађа децу она врача овако: узме кокошиње мушко јаје, испече га у пепелу, а затим га закопа у земљу испод неродног дрвета и том приликом изговара следеће мађијске речи: „кад се из овог печеног мушко јајета излеже пиле, онда да ја родим дете“.[89]

У западним пределима источне и јужне Србије, обављају се извесне мађијско религијске радње ради уништавања дечјег зачетка у мајчиној утроби, или ради добијања менструације, које носе у себи обележје анимизма. Исто тако, ту се назиру и трагови космографије и митологије. Наводимо следеће појаве. Кад која жена нема менструацију, већ је затруднела, ваља се да се помокри у кртињак, па да га пробуши, кудељом (преслицом) и да рекне: „из мене мрдало и мигољило, текло и капало, као што мрда и мигољи, тече и капље из овога места“. Или „да пије воду пре и после сунца са извора који навек тече говорећи: теци водо куд си текла, тко ти је мајка (Богородица) рекла“. Или „да се окупа са крвљу од стране какве друге жене која је имала периоду“. Или да погледа на небо па кад угледа сунце и месец заједно (да се виде на небу), да узвикне три пута гласно „сунце и месече, побогу ви се молим, не заборавите ме, већ ме погледајте, па створите од мене жену а не дете; одбаците ми белило, па дајте ми црвенило; ја ћу ве слушати, а ви ме чујте“.[90]

У Славонији, обичавало се у раније време, која млада не жели имати деце, да купи у дућану не ценкајући се бритву, па заклопиту држи у недрима за време венчања.[91] Или, кад пође на венчање, млада треба да понесе у недрима клип кукуруза, па кад се врати да даде коњу да га поједе и уз то да каже: „кад се овај коњ ождребио, онда ја родила“. Или, треба на венчању десном ногом да лупи у црквена врата и да каже: „ова врата чамова, ја сека јалова“. Или, да купи не ценкајући се, катанац и пошто се венча, да га закључа, па кад први пут дође на младожењин бунар, да катанац баци у бунар

---

[89] Cfr. *А. Петровић*, Раковица II, 27. О чинима код балканских народа да брак остане без деце, cfr. *Тих. Р. Ђорђевић*, op. cit., 60—63.

[90] *Ст. М. Мијатовић*, op. cit., 292—293.

[91] *J. Lovretić*, Otok. ZBNŽ II, 436.

и притом рекне „кад се овај чилит отворио, онда ја родила“. Или, треба да узме мака у крпи, па кад као млада дође на бунар, да баци мак и каже: „кад овај мак поникао, онда ја родила“.[92] Неке невесте кад пођу с младожењом у ложницу, говоре у себи: „не лези, човече, него непреатељ (ђаво) и предавши се тако непреатељу пакленом неће нигда родит деце“.[93] Или, кад млада излази из цркве, треба да затвори пред младожењом црквена врата; верује се да у браку онда неће имати деце.[94] На острву Рабу, кад ко хоће да учини младенцима да немају у браку деце, треба да купи катанац не ценкајући се, па да га затвори док се младенци у цркви венчавају, и да га потом баци у воду или на друго које место, да га нико не може наћи.[95] У Црној Гори, веровало се, кад сватови дођу по младу, девери уђу у кућу код невесте која стоји у особитој одаји с братом, који је чува од злих девојака, да јој која „ресу од струке не завеже у чвор, јер, ако би то било, не би могла с мужем бити, а и ако би то, не би имала деце“.[96] На крају, поменимо, у Гацку и Невесињу у Херцеговини, кад хоће коме да се учини да нема деце, био је обичај у прошлости, да се узме катанац, па се отвори и онда се „вјенчани момак и млада преко њега или испод њега пропусте, послије се катанац затвори и кључ баци у једну јаму или воду, а катанац у другу говорећи: кад се овај кључ с овијем катанцем састао и отворио“, онда ови младенци имали порода.[97]

4. Мађијско религијске радње којима се жели постићи жељени пол новорођенчета

Напоредо с изнетим, вредно је поменути и примтивна народна веровања источне и јужне Србије, којима патријархални свет путем мађије и врачбина жели утицати на пол новорођенчета. Тако, у западним деловима источне и јужне Србије „не ваља се млада невеста при поласку на венчање, да ма где на себи задене шиваћу иглу, јер ће после рађати само женску децу“. Или „ако нека жена жели да имадне и мушке деце (поред женске), онда се ваља, кад последње женско дете буде носила на крштење, да се закити босиљком и да рекне (3 пута): китку носим китку да родим“. Или „да жена роди мушко дете, ваља се да остави постељицу на онај дирек на кућном крову, што се зове поп. При том ваља се да говори: на попа те мећем да поп бога моли, да ми да мушко чедо“ (изговара 3 пута). Или „ако невеста жели само да рађа мушку децу, ваља се по доласку с

---

[92] *J. Lovretić*, Otok, ZBNŽ VII, 192—193.
[93] *J. Filakovac*, ZBNŽ, XI, 128.
[94] *L. Lukić*, ZBNŽ, XXV, 326.
[95] *Тих. Р. Ђорђевић*, Наш народни живот III, 102.
[96] *L. Jovović*, ZBNŽ I, 66.
[97] *T. Bratić*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XIV, str. 291; *Л. Грђић—Бјелокосић*, Glasnik Zemaljskog muzeja VIII, 143; cfr. *Тих. Р. Ђорђевић*, op. cit., 60—63.

венчања да седне на тучак, а ако жели женску децу, да седне на ступу". Она обично седа на обоје.[98] Или „ако је у човека већи десни брк, образ или брада (ако не брије браду), онда ће имати све мушку децу, у противном ће имати само женску децу".[99] У Хомољу, пред полазак у цркву, невести дају да метне у недра изнад пупка, храстов жир, орах или лешник, и да се с тим венча, да би рађала само мушку децу. Ако жели имати само женску децу, онда се стављао буков жир.[100] Исто тако, у овом пределу се обичавало у прошлости, која је жена рађала само женску децу, па је желела родити и мушку, она је на „Обретеније" облачила три пута мужевљево одело и три пута га свлачила, и то да нико не зна. Кад би трећи пут облачила, скакала би три пута у вис, па се после тог сакривала позади врата. Кад би јој дошао муж, требало је да га заустави и кроз затворена врата да запита: „обрнуло се, муже?" Било је у обичају да се он прекрсти и одговори: „обрнуло се, жено".[101]

У Цигана у Алексинцу и околини, који припадају групи Кораморома, обичавало се у прошлости: „кад жена рађа мушку или само женску децу, а хтела би да има и обратно, треба да украде од друге жене, која је родила, постељицу (тан), да из ње пије мало воде и да се с том постељицмот окупа". Или, онда, кад добије периоду (ало апролоте), треба да узме мало од своје крви, па да јунцу намаже мошње и да рекне: „Ево теби моја мушка деца, дај ти мени своју женску" (или обратно, какву децу жели).[102]

Аналогно изнетом, поменућемо, у Црној Гори, кад је жена рађала женску децу, обичавало се да новорођено женско дете завијају у очеве гаће, верујући да ће се наредно дете родити мушко.[103] Или пак, жена се провлачила гола кроз мушку кошуљу, из веровања да ће после тога рађати синове.[104] Исто тако, обичавало се, из веровања да би невеста рађала синове, да јој брат обуче кошуљу, на дан свадбе при испраћају из родитељске куће, а у младожењиној кући, да јој свекар малу пушку (кубура), стави преко руке, да с њом у кућу уђе.[105] Или пак, на дан венчања да се опаше испод халјине мушком појасом, па ће према народном патријархалном веровању, рађати синове.[106] Или, кад би невеста улазила у младожењину кућу, простирате су преко кућног прага мушке гаће како би преко њих прешла, верујући да ће у браку рађати само мушку децу.[107]

---

[98] *Ст. М. Мијатовић*, op. cit., 383, 391—392.

[99] *Ст. М. Мијатовић*, loc. cit.; cfr. *М. Јовановић—Батут*, Породиља. Нови Сад, 1899, 30.

[101] *С. Милосављевић*, op. cit., 85.

[102] *Тих. Р. Ђорђевић*, Обичаји у Цигана у Краљевини Србији. ГН Чупића кн. XXII, 233.

[103] *М. Јовановић—Батут*, Невоља се II, 44.

[104] *М. Ђ. Милићевић*, Живот Срба сељака, 33.

[105] *М. Ђ. Милићевић*, op. cit., 31. i d.

[106] СЕЗб.кн. 50, стр. 67.

[107] СЕЗб. кн. 50, стр. 55.

У Гацком (Херцеговина), кад би се девојка верила за момка, обичавало се да се по голом телу опаше мушким појасом, да би према народном веровању, мушку децу рађала.[108] У Босни и Херцеговини, кад су одводили младу у ложницу с младожењом прве брачне ноћи, свекрва је узимала мушко дете, па га је на постељи поваљивала три пута, из веровања да би млада све мушку децу у браку рађала.[109] Сви су ови обичаји, истоветни или с малим изменама, живели у Црногораца и Херцеговаца јужне Србије, кроз цео XIX и почетком XX столећа, пренети миграционим путем из земље матице у нову географску и етничку средину.

5. Сексуална нечистоћа

Наводимо и појаву сексуалне нечистоће, која с осталим проблемима чини целовитост у опсегу контроле рађања. Тако, у источној и јужној Србији, обичава се од старине местимично уздржавање мужа и жене од брачне постеље: уочи сетве жита. С овим се појавом сусрећемо у прошлости и у другим крајевима у балканских народа, нарочито у Срба на Косову и Македонаца у Македонији. Међутим, у Арбанаса сматра се обавезним полно општење жене и мужа, уочи сетве. С овим обичајима стоји у вези полно уздржавање супружника за време ритуалног поста, у доба породичне жалости и томе слично, што се запажа местимично у свих етничких група и социјалних припадности популације источне и јужне Србије. Све ове појаве спадају у групу појава сексуалне нечистоће и чине целину с осталим сродним друштвено предрасудним појавама.

На крају, помињемо и следеће народно веровање заступљено у свих етничких припадности источне и јужне Србије: ако је муж пијан, жена избегава да полно општи с њим. Ово из веровања: ако затрудни, родиће „шашаво“ дете.[110]

V. БРАЧНИ ПОМОЋНИК

Супротно контроли рађања, као друштевној појави источне и јужне Србије, која се у овим областима обавља од старине све до данашњих дана, запажа се местимично и појава брачкног помоћника, у циљу повећања популације. Наиме, кад је жена у браку четири до пет година, а нема деце, рачуна се нероткињом. Она у патријархалним етничким скупинама тражи помоћи на разне стране, да би имала порода. Обраћа се врачарама, а потом бабицама и лекари-

---

[108] Glasnik Zemaljskog muzeja (1896), str 193.

[109] Glasnik Zemaljskog muzeja I—III, 37; *Л. Грђић—Бјелокосић,* Из народа и о народу, II, 60; cfr. *Тих. Р. Ђорђевић,* Деца у веровањима и обичајима нашега народа, 36—48.

[110] Cfr. ZBNŽ I, 166.

ма. Исто тко, било је случјева, међу непросвећеним друштвеним скупинама, да се нероткиње служе релегијско мађијским средствима, да би постале гравидне. Помоћ се тражила каткад од свештених лица разних конфесија, храмова, разних култних места, врачара и жреца. С том се појавом сусрећемо широм Балканског полуострва и другде у свету. Исто тако, обичавало се да нероткиње траже „мајстора који зна да направи дете". Оне су се полно подавале ономе мушкарцу, који је у браку већ имао деце, ређе каквом младићу, а сасвим изузетно свекру или деверу. Аналогно томе, у сличним случајевима обичавало се у Босни, да су се жене нероткиње подвала извесним мушкарцима, у жељи да би добиле дете, с дозволом својих мужева. „Муж је казивао жени с ким да се спари, да би имала дете".[111] Са сличним појавама сусрећемо се местимично у XIX и XX столећу у разним крајевима у балканских Словена. [112] Напокон, на Косову, у сличним приликама, од давних времена па све до другог светског рата, обичавало се да нероткиње одлазе код монаха (нарочито манастир Дечане), где су мађијско религијским путем очекивале зачеће трудноће, уз надприродну светачку моћ Св. краља Дечанског. Међутим, о духобрижничкој делатности у овом култном ходочасничком месту младих нероткиња, старао се обично млађи монах, коме би братија поверавала ту дужност у религијском посредничком ритуалу између ходочаснице и св. Стефана Дечанског.[113] И, уколико би дошло до гравидности нероткиње, манастир је од тога имао знатне материјалне користи путем даровних прилога и завештања: новца, разних предмета, домаће стоке и непокретне имовине.

VI. ДРУШТВЕНО ПРЕДРАСУДНИ ЕЛЕМЕНТИ ЗА ПОСПЕШЕЊЕ НАТАЛИТЕТА

Поред наведних појава и проблема из проблематике контроле рађања у источно и јужној Србији, постоје и извесне појаве мађијско религијског карактера ради повећања наталитета и спречавања морталитета. Тако, ако коме умиру деца, верује се како треба да украде негде „жегљу" (жегра), па ће му после тога деца остати у животу (Срби, с. Видровац, комуна Неготин). Поред тога, ту су се обављале и извесне мађијско религијске радње, које имају карактер и функцију побољшања наталитета и спречавања морталитета код деце (давање или надевање личног имена, дечја колевка и слично), што спада ван оквира овог рада.

---

[111] *А. Петровић*, Деца према схватању нашега народа. Социјално-медицински преглед XII, св. 4, Београд, 1940, стр. 460.

[112] *M. S. Filipović*, Bračni pomoćnik kod Srba i Hrvata. — Radovi knj. VII, Sarajevo, 1957, 143—160.

[113] *T. P. Vukanović*, Virdžine. — Glasnik Muzeja Kosova i Metohije VI Priština, 1961, 103.

У западним пределима источне Србије, обичавало се до скора: „жена која не рађа децу, ваља се три пута да се провуче кроз полутак непарене пређе, па ће родити“.[114] Поред тога, помињемо и следеће мађијско религијске радње, које по примитивном и архаичном веровању имају функцију да допринесу плодности жене и да учине да ова остане бременита. Тако, ту и тамо у области источне и јужне Србије, обичавало се у прошлости, кад је жена у фертилном добу нероткиња: „да се окупа у ономе парчету од гвожђа или челика, које се избије (отпадне) од неке алатке, кад се клепље, нади или гради изнова“.[115] Или „кад нека жена нема никако деце ваља у младу петку (први петак по новом месецу) да се окупа у води, у којој је претходно потопљена постељица (плацента) неке жене, која је скоро родила“ — што смо делимично напред поменули. Или, верује се, ако је жена нероткиња, ваља се да је гази мечка, па ће родити.[116] (У ту сврху коришћене су мечке Цигана мечкара).

На крају, вредно је помена, да је често узрок разводу брака, у свих етничких скупина источне и јужне Србије, женина стерилност. Наиме, ако је жена нероткиња, ретко се дешава да муж остаје с њом у браку, већ је отера. Има случајева, да муж промени пет до десет жена у браку, док не наиђе на жену с којом добије дете.

VII. ЗАКЉУЧАК

После свега изнетог у овој расправи, из самих чињеница следује овај закључак. Разноврсни су чиниоци контроле рађања у источној и јужној Србији у свих етничких скупина и социјалних припадности. Они су често узрок, односно биолошко социјални узрок депопулације у овим областима. Ту је народно, односно популационо поимање у ограничавању рађања било у даљој и ближој историјској прошлости, без скрупула. Према непросвећеном, назадном и по друштвену заједницу штетном популационом схватању, које се у највише случајева темељи на економској рачуници, све је било дозвољено супрузима или родитељима, само да ограниче број приштаја деце у породици. На тај начин знатно се смањивао наталитет. То је био главни узрок, да у многим крајевима источне Србије, у ближој историској прошлости, вишка становништва није било. Сама пак контрола рађања, као биолошко социјални узрок депопулације у источној, а ту и тамо и у јужној Србији, заснована је још половином XIX столећа, темељила се на погрешном схватању и економској рачуници, да прираштај деце утиче на осиромашење породице, да бројност чланова породице и рода у вези обичајног права, распарчава пољопривредни сеоски посед, достигла је висок и разноврстан број

---

[114] *Ст. М. Мијатовић,* op. cit., 391.
[115] *Ст. Мијатовић,* op. cit., 382—384.
[116] *Ст. М. Мијатовић,* op. cit., 419, cfr. *Тих. Р. Ђорђевић,* op. cit. 11—35.

начина и средстава спречавања оплођавања и рађања. Овај биолошко социјални узрок депопулације у источној Србији, а местимично и у неким местима јужне Србије, постојао је у популације ових области око једно столеће, еволуирајући заједно с етносом и популацијом, пролазећи кроз све историјске фазе развоја ових области. И, што је који крај источне и јужне Србије више напредовао у културном и економском погледу, како по селима, тако и по варошима и чисто рударским индустријским насељима, почев од првих деценија XIX столећа, кроз читаво столеће и по, тако се запажао све већи пораст производних снага, све већи напредак у економском, културном и здравственом погледу. Сходно томе, био је све мањи број смртности становништва, што је знак све већих и бољих услова за живот народа, али исто тако, услед економске рачунице, настале под утицајем једнодечјег система рађања, јавља се и све мањи број рађања, као што се уосталом запажа слична појва и у осталих развијених народа на свету. Другим речима, што је виђи културни напредак, тим се више у популације источне и јужне Србије, уводила из економске рачунице — контрола рађања. Наиме, уводио се најпре систем рађања четворо, па троје, затим двоје и на крају једног детета.

Као што се види и збројних припрема разноврскних појава које смо навели у овој расправи, контрола рађања у источној и јужној Србији, јавља се у свих етничких припадности и социјалних група. Она је у ствари настала у становништва, да се не би вршила деоба земљишта и остале непокретне имовине, јер би на тај начин појединцима остајало врло мало земље за живот, те би, према патријархалном народном поимању, или падали у сиротињу и беду, или би напуштали земљорадњу и село и морали би се прихватати других послова ван свога села. Значи, да би ово избегле, жене су вршиле редукцију деце свесно са знањем својих мужева, само да би осталој деци обезбедиле што више потребног земљишта за живот. Овде су из љубави према живој деци, уништавана деца која би тек имала да дођу на свет.[117] Ово је примарна фаза ове појаве, која се ту и тамо одржава у популационим скупинама све до данашњих дана. Постепено, из имућнијих друштвених слојева где се налазе корени контроле рађања, ова се појава стала ширити међу свим социјалним припадностима. Што мање везаности за кућу и породицу, желе жене свих друштвених редова, када су у питању и друге нежене обилате делатности као раднице разноврсних струковности, што је сасвим умесна и оправдана појава. Некада су у свету, радничке породице с вишим стандрадом, имале мањи број деце, од оних које су имале нижи друштвени стандард. Данас, међутим, у развијених народа, сасвим је обрнут случај. Што већи животни стандард, то

---

117 *Тих. Р. Ђорђевић*, Деца су циљ брака. — Деца у веровањима и обичајима нашега народа, 9—10.

већи број деце у породици. У нас у источној и јужној Србији, није тај случај. У неким етничким скупинама, без обзира на животни стандард, јавља се велики број деце. У другим етничким скупинама, супротно томе, једнодечји или двodечји систем рађања основна је појава.

Без двојбе, оваква контрола рађања, какву смо приказали у овом раду за источну и јужну Србију, нема апсолутно никакве везе с неком планском и стручном делатношћу о овом веома важном друштвеном појаву. Та, опште потребна брига популације свих земаља света, још није стала на здраве ноге, нигде у свету, па је разумљиво што није свеобухватно сагледана и друштвеној средини наших народа. Но, то све не спада у домен рада ове расправе, те се с тим питањима нећемо бавити. А и у колико дође до успостављања једне овакве појаве, она не би могла ићи стопама теорије попа Малтуса, јер пред друштвеном заједницом у свим регијама света, сви чланови и припадности човечанства, имају бити једнаки. Према томе, и контрола рађања требало би да има универзалну физиономију, не темељећи се на расном, етничком и конфесионалном класном принципу.

На концу, криминални побачај, као појава коју спроводе разне врачаре, жреци и народни видари, сасвим је убитачна за становништво источне и јужне Србије. Нестручним и примитивним абортусом код трљачица и враачра извесан број трудница налазио је смрт, још у време абортуса. Често се пак јављала код жена као последица насилног почабаја: туберкулоза, проширење вена на ногама, анемичност и слично, што је доводило жену до изнурености и изнемоглости, тако да је брзо била подложна и другим болестима. На сличну појаву наилазимо и другде у балканских народа.[118]

Порекло и постанак друштвено предрасудних појава и елемената контроле рађања у источној и јужној Србији, сеже у велику старину и прошлост савремених балканских народа и етничких скупина. Аналогије и паралеле су бројне и разноврсне. Али, нећемо на овом месту улазити у појединачна тумачења ових, јер то захтева посебна наука истраживања и анализу. Напоменућемо само толико, да је свима тим примитивним и патријархалним поимањима, порекло у главном у мађији и религији балканских народа из даље историјске прошлости. Путем пораста производних снага, животног стандарда, равноправности жене и томе слично, у данашње време, у свим друштвеним редовима „шајкање и бајкање“ (празноверице), као предрасудно наслеђе, сасвим је напуштено, као заблуда архаичне прошлости. Културни напредак и епоха индустријализације и електрификације југословенских земаља, видно су нашли одраза и на искорењивању остатака паганске вере у народним, односно популационим скупинама источне и јужне Србије.

---

[118] *Cfr. B. Pirc,* loc. cit.; *А. Петровић,* Раковица II, 29.

Као што смо већ у овој расправи поменули, све ове и њима сличне мађијко религијске радње, немају апсолутно никаквог утицаја на контролу рађања и депопулацију у источној и јужној Србији, и ми их помињемо само као елемнте и окаменотине народног живота из даље и ближе историјске прошлости и велике народне делатности у жељи да се ограничи контрола рађања и популација и путем мађије и религије, преко бројних мађијско религијских паганских схватања, што се у вековном историјском процесу развоја народног живота модифицирало и изграђивало у патријархалним друштвеним скупинама ових јужнословенских области.

Напоредо са изнетим, сматрамо да су и етнопсихичке особине наведених популација источне и јужне Србије, од утицаја на постанак, развој и еволуција контроле рађања. Особине спајања и прожимања, исто тако су биле од знатног утицаја на ширење ове појаве у свих етничких припадности и скупина, као и социјалне структуре популације.

Разноврсан национални састав извесних географских регија ЈИ Србије, где од старине цвета контрола рађања, није кочио ову појаву и њено ширење. Напротив, то као да је било погодно тло за њен процват и ширење, тако да је ова појава у много националним регијама више напредовала, него ли у јединственим етничким скупинама.

* * *

Проблем контроле рађања у новије време постао је општа појава човечанства. С тим у вези стоји и појава пилула против зачећа, као изума савремене медицине. То је руководило поглавара римокатоличке цркве папу Павла VI те је издао енциклику „Humanae vitae“, којом се забрањује свим католицима употреба ових пилула. У САД и Италији, основана је Лига (у САД ова Лига носи назив: Human Life Foundation). Циљ Лиге је да врши „истраживање и пропагирање медицинских, психолошких и социолошких аспеката продужења људске врсте“. У ствари, Лига је окупила око себе најконзервативније католичке организације. Свакако, контрола рађања коју је проповедао енглески поп Малтус, сасвим је декадентна, назадна и несоцијална. О савременим општим покушајима контроле рађања, који се тек стварају и делимично спроводе у праксу, и анти ставова противу тога, нисмо позвани да расправљамо. Тај проблем изискује посебно сагледавање, што спада ван домена овог нашег рада.

Résumé

RÉGLEMENTATION DE LA NATALITÉ DANS LA SERBIE DE L'EST ET LA SERBIE DU SUD

L'auteur met en relief, tout d'abord, le fait que le problème de réglementation de la natalité dans la Serbie de l'Est et la Serbie du Sud constitue une question particulière dans l'ethnologie des Slaves du Sud, relative à la population. Ce problème est aussi d'importance pour la démographie, la géographie sociale, la sociologie et la médecine sociale. L'auteur considère que le présent travail présentera sous un jour nouveau la réglementation de la natalité, en tant qu'un phénomène social qui gagne de plus en plus du terrain en différentes régions du monde. La Serbie de l'Est et la Serbie du Sud sont de vastes régions dans la République Socialiste de Serbie.

Après avoir donné un aperçu général de l'antiquité et de l'origine de la réglementation de la natalité, l'auteur traite diverses espèces et différents types de cette réglementation dans la Serbie de l'Est et la Serbie du Sud. L'étude est divisée en chapitres suivants: 1. Prévention de la conception au moyen de *coitus interruptus;* 2. Prévention de la conception au moyen de différents préservatifs; 3. Prévention de la conception et destruction de l'embryon au moyen de l'alun; 4. Prévention de la conception et destruction de l'embryon par les douches vaginales; 5. Prévention de la conception par la limitation de la durée du coït et l'éjaculation extra-vaginale; 6. Réglementation de la natalité par le détournement de l'utérus; 7. Annihilation de l'embryon par l'application de différents „médicaments" sur le corps de la femme enceinte et en l'enduisant de divers onguents; 8. Avortement provoqué par le port de louds fardeaux ou par le travail fatigant; 9. Avortement provoqué par le jeûne; 10. Annihilation de l'embryon par la fumigation et la vaporisation de l'enceinte; 11. Avortement provoqué par l'utilisation du camphre ou du sucre; 12. Avortement provoqué au moyen de la nourriture ou des potions spéciales; 13. Avortement provoqué par l'ouverture de l'utérus au myoen de différents objets pointus; 14. Avortement provoqué par l'ouverture de l'utérus au moyen des racines de différentes plantes; 15. Avortement provoqué par le massage de l'enceinte; 16. Avortement provoqué par l'ouverture de l'utérus au moyen des doigts et la perforation du foetus; 17. Temps, méthode et place pour effectuer l'avortement provoqué en vue d'une réglementation de la natalité; 18. Destruction de l'embryon par l'avortement provoqué de la part des sages-femmes et des médecins. 19. Age du foetus détruit; 20. Nombres maximum et minimum d'avortement en vue de réglementar la natalité. 21. Enterrement du foetus avorté. 22. Couches de la femme ayant subi un avortement provoqué; 23. Masseuses et guérisseuses populaires pour effectuer l'avortement provoqué; 24. Récompense donnée aux masseuses et guérisseuses populaires pour avoir effectué l'avortement provoqué.

L'auteur a particulièrement traité le système de la limitation des naissances, comme conséquence de la réglementation de la natalité. Parmi les problèmes relatifs aux éléments de préjugés sociaux se rapportant â la limitation des naisances, l'auteur a choisi, comme sujets de ses études: actions magiques et religieuses effectuées en vue d'obtenir des intervalles prolongés entre les naissances successives des enfants, ensuite celles en vue de produire l'infécondité et la stérilité de l'homme et de la femme. Il traite aussi spécialement des actions magiques et religieuses, effectuées en vue d'obtenir le sexe désiré chez le nouveau-né. A la fin de cette section il discute le problème de l'impureté sexualle.

Dans le cadre des problèmes se rapportant à la réglementation de la natalité l'auteur s'occupe aussi du problème de „l'assistant matrimonial", une institution visant à augmenter la population. A la fin, l'auteur discute sur les éléments de préjugés sociaux en vue d'avancer la natalité.

Dans le chapitre final, l'auteur constate, entre autre, se basant sur les faits exposés dans son étude, que les facteurs variés de la réglementation de la natalité se manifestent dans tous les groupements ethniques et dans toutes les couches sociales de la Serbie de l'Est et de la Serbie du Sud. Ils sont souvent la cause biologique et sociale de la dépopulation de ces régions. Cette conception de la restriction de natalité était pratiquée sans scrupules dans un passé historique éloigné aussi bien que dans un passé récent. D'après cette conception inculte, arriéré et, en dernière analyse, pernicieuse à la communauté sociale, basée dans la plupart des cas sur un calcul économique simpliste, tout était permis aux époux afin de limiter le nombre d'enfants nés dans la famille. La natalité, bien entendu, en souffrait de grosses pertes.

L'avortement criminel, comme une forme de réglementation de la natalité, pratiqué par divers magiciens, sorcières et guérisseurs populaires, a produit des conséquences ruineuses pour la population de la Serbie de l'Est et la Serbie du Sud. Les éléments des préjugés socieux dans le domaine de réglementation de la natalité, n'exercent aucune influence sur ce phénomène et ils n'ont été mentionnés qu'en qualité de survivances de la vie populaire de l'époque où prédominaient les idées patriarcales qui se sont entièrement évanouis au cours du développement du socialisme.

Nul doute, une réglementation de la natalité de ce genre que nous avons présenté dans ce travail pour le Serbie de l'Est et la Serbie du Sud, n'a absolument aucun rapport avec une activité planifiée et professionnelle, relative à ce phénomène social extrêmement important. Ce souci commun à tous les pays, de l'accroissement de leurs populations respectives, n'a encore pris pied nulle part au monde. Si une telle institution venait d'être établie, elle ne pourrait pas marcher sur les traces de Malthus, car tous les membres du genre humain dans toutes les régions du monde, doivent être égaux devant la communauté sociale. Par conséquent, la réglementation de la natalité devrait également avoir une physionomie universelle, sans être basée sur le principe de race, ethnique, de classe et confessionnel.

T. P. Vukanović

Т. П. ВУКАНОВИЋ

СТУДИЈЕ ИЗ БАЛКАНСКОГ ФОЛКЛОРА II

I. СУШНИ И ОЛУЈНИ ИДОЛИ У ФОЛКЛОРУ БАЛКАНСКИХ НАРОДА

Од прастарих времена постоје код балканских етничких скупина, племена и народа, идоли који се праве и сахрањују у славу аграрне плодности. Углавном, то су идоли који имају функцију дочаравање кише или заштиту од суше, а напоредо с тим и заштиту од поводња, олује и градобитине. Називи за те идоле код савремених балканских народа су разноврсни: *Јарило, Купало, Јерман, Церман, Сколојан, Скалоани, Калојан, Лазарка* и *Трајан.*[1] Покушаћемо на овом месту да проблем идола ове врсте код савремених балканских народа поставимо, и по могућству и протумачимо, како у погледу њихове генезе, тако и у погледу функција и култа. Сматрамо да ће ова наша разматрања бити од користи, како за палеотнологију, тако и за савремени фолклор.

I

Код Бугара у Бесарабији (с. Карагач), кад је велика суша, сабирају се девојке и невесте, доносе хлеб, месо, сир, јаја, масло, брашно и уопште све, што је потребно да се спреми подушје умрломе чове-

---

[1] *Ст. Л. Костов,* Култътъ на Германа у Българитѣ. — Извѣстия на Българското археологическо дружество, т. III, 1, София, 1912, 108—124; *isti:* Le kulte de Gherman chez les Bulgares. — Bulletin de la Société archéologique Bulgare (1914), 108—121; *С. Тројановић:* Главни српски жртвени обичаји. СЕЗб. књ. XVII, 136—147; *М. Арнаудов,* Студии върху българскиѣ обреди и легенди. София, 1924, сл. 3, 4; *К. Moszynski,* Kultura ludova slowian, II. Krakov, 1939, 834, i fig. 57; *В. Чајкановић,* Да ли су стари Срби знали за идоле. — Студије из религије и фолклора, СЕЗб. књ. XXXI, Београд, 1924, 99—108; *исти:* О српском врховном богу. Београд, 1941, 142; *М. С. Филиповић,* Јарило код Срба у Банату, Зборник Матице српске, књ. VIII, Нови Сад, 1954, 42—55; Т. П. Вукановић, Село као социјална заједница код Срба. Приштина, 1965, 112—114 (посебан отисак); *Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић* и Н. *Пантелић,* Српски митолошки речник. Београд, 1970, 87—88.;*J. Makkay,* The Chalcolithic Male Relief from Villánykövesd and the Earliest Male Figurines in South — Eastern Europa. — A Janus Pannonius múzeum évkönyve XIII, Pécs, 1971, 39—54.

ку. Иза тога, на скровитом месту, почињу правити „Калојоана“. Замесе жуту глину и начине идола (човѣче“) дугог око 35 — 40 см, сасвим налик на човека, с очима и вежама, начињених техником убадања иглом; начине му руке и прекрсте, као што се то ставља умрломе. Уместо капе, на главу му се ставља „черупка“ од првог црвено бојадисаног ускршњег јајета, која се чувала до тога дана на неком дрвету у башти. Иза тога му начине ковчег од дасака и ставе га у ковчег обасипајући га цвећем и запале свеће. Након тога започињу посмртну жалопојку, оплакујући идол до ноћи. Потом га остављају да преноћи у кући, и чувају га као мртваца. Сутрадан, чим сване, опет се сви скупљају код „Калојованча“. Једни остају кући да спремају за подушје, а други одлазе да га сахране. Сахрана се обавља тако, што се идол са сандуком баца у језеро. Иза тога се враћају оној кући где је идол преконоћ почивао и ту једу и пију за покој душе његове.[2] Местимично, у околини Свиштова, таква фигура или идол, познат је под именом „Герман“. Овај је идол дуг 40-50 см. Сахрана овог идола обавља се тако, што се полаже на даску, узету из турског гробља. Оплакивање „Германа“ исто така има ритуалан карактер и обавља се овако. Једна женска плаче, као да је његова мајка, друга као сестра, трећа као брат, наричући следеће стихове:

„Германе, маминъ Германе!
На кога ни оставяшъ, кѫдѣ да идемъ?“

За овим се „Герман“ свечано сахрањује у песак покрај Дунава.[3]

Местимично, има код Бугара извесних варијаната у обреду око ритуалног сахрањивања „Германа“. Тако, понегде се идолу ставља у уста жаба и тај обред обављају деца. Местимично „Германа“ праве од метле, коју узимају од жене првескиње, па ту метлу обликују као идола. На гробу наричу:

„Ой, Германе, Германе!
Плаче Герман отъ суша за киша!“[4]

Или:

„Умрел Герман отъ суша,
От суша за киша.
Млогу здраве да носиш,
Германе, Германе!“[5]

[2] *Ст. Костов*, Култътъ на Германа у Българитѣ, 108.

[3] *Ст. Костов*, нав. рад, 108—109; *Д. Маринов*, Народна вѣра и религиозни народни обичаи. — Сборник за нар. умотвор. и народопис, кн. XXVIII, София, 1914, 468.

[4] *Ст. Костов*, нав. рад, 109; Сбор. за нар. умотв. XIII, 178.

[5] *Ст. Костов*, на нав. месту; Збор. за нар. умотв. X, 135.

Бугарски идол „Герман“ нарочито се карактерише несразмерно потенцираним обликовањем великог фалуса, који у сразмери надмашује остале делове идола.[6] Чини се, да се због тога прави на скровитом месту и покрива цвећем.[7] Ово наглашавање фалуса, потсећа много на култ Дионисов, са добро наглашеним фалусом.[8] Међутим, свакако, генеза овом обичају из култа плодности, старијег је датума. Ми сматрамо да се њено порекло налази код неолитског балканског друштва, од кога је преузело балканско античко друштво, како јелинско, тако и илирско, трачко, келтско и потом римско.

Напоредо с изнетим, обичавало се код Бугара, кад је падала много киша, да се исто тако прави идол „Герман“, а том су приликом жене певале ову ритуалну песму:

„Ой, Германе, Германе!
Умрел Герман от киша за суша“.[9]

У Тетевену и његовој околини, праве „Германа“, који има утук против поводњи, а дочаравање суше, од крпа. У Маричкој котлини и околини Плевне, праве „Германа“ који дочарава сушу, од метле, која треба да се украде од неке куће, и то од девојака додолица. Уз то, дозива се свештеник да изврши опело. Сахрана идола обавља се у песку поред реке или на неком речном острву. Кад закопају идол „Германа“, ставе му и крстачу изнад главе. Напокон, у Тетевену праве „Германа“ од крпа, и то у прву недељу Великог поста. Затим, девојке одлазе сваке недеље и преливају му водом гроб. По народном веровању, то се чини да не буде суше преко лета.[10]

Код Срба у бољевачком крају у источној Србији, идол звани „Герман“ исто тако је нашао примену у народној вери и обредима. Праве га девојчице 10 — 14 година старости. Израда се обавља на дан св. Германа (27. маја). Обичај сахрањивања „Германа“, обавља се као што смо већ изнели да се врши код Бугара у Бугарској. Кад неко запита девојчице: „Зашто кукате?“ ове одговарају: „Кукамо за Германом. Умро Грман од сушу, да падне киша!“[11] Празновање св. Германа врши се понајвише у овом пределу због града, као што се то обичава и у Лужници, Нишави, Тимочкој крајини, Алексинач-

---

[6] *Ст. Костов,* нав. рад, 110—111.

[7] *Ст. Костов,* нав. рад, 112.

[8] Cfr. *M. P. Nilsson,* Der Ursprung der Tragädie. — Neue Jahrbucher (1911), 677; *Ст. Костов,* нав. рад. 122. За Келте cfr. *J. Déchelette,* Manuel d'archéologie préhistorique celtique et Gollo — Romaine. II. Archéologie Celtique ou protohistorique, Paris, 1914, p. 1302.

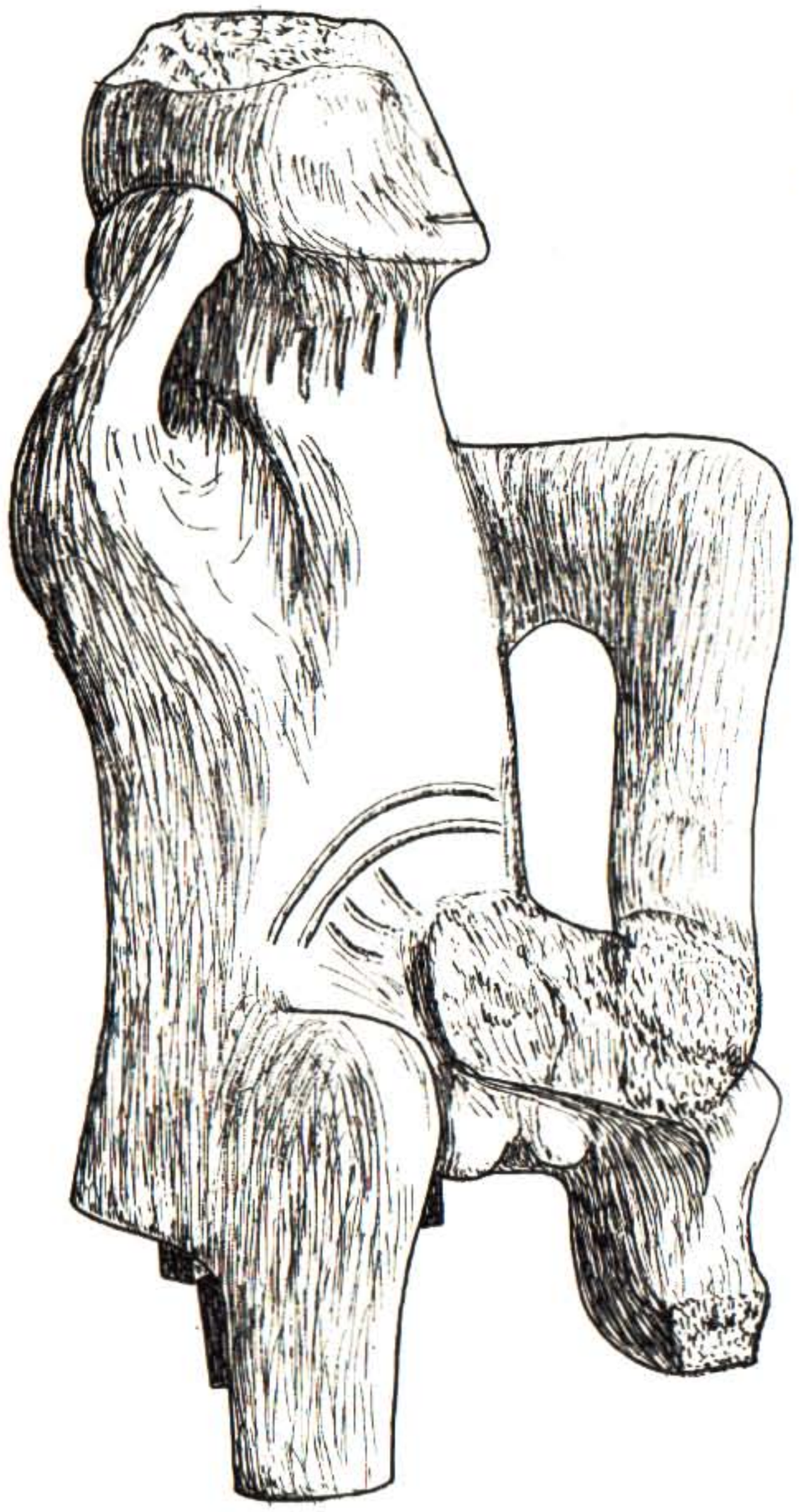
[9] *Ст. Костов,* нав. рад, 111.

[10] *Д. Маринов,* нав. дело, 553—555.

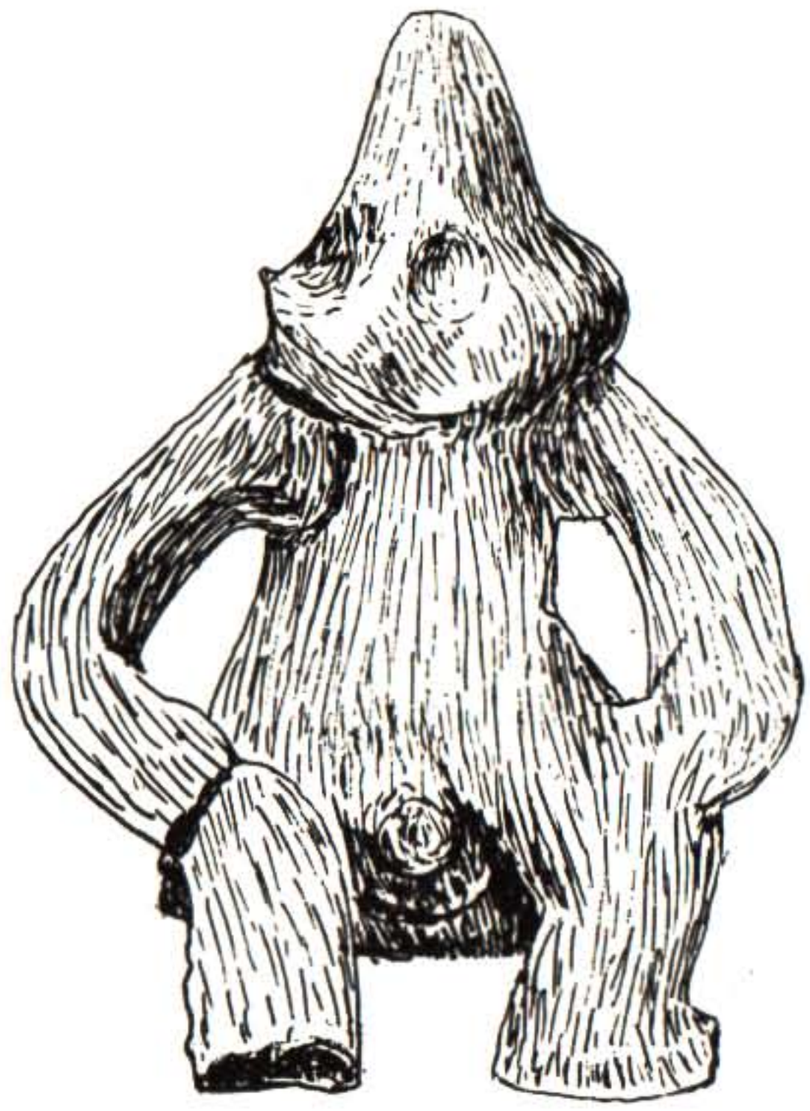
[11] Cfr. *М. Грбић,* Српски народни обичаји из среза бољевачког, СЕЗб. књ. XIV, Београд, 1909, 66, 137.

кој Морави, Лесковачкој Морави и Врањском поморављу.[12] У околини Ниша, био је обичај, све до првих деценија XX столећа, да се „св. Ђерма“ светкује као највећи празник „да градушка не бије усеве, да поводањ не плави њиве“ и уопште да елементарне непогоде не задесе пољопривреднике и њихове усеве. Тога дана сељаци се моле св. Ђерману овако:

„До међу, Ђермо!
Од међу наовамо, нє дај св. Ђермо,
Молим ти се!“[13]

Ск. 1. Неолитска тера кота идол у седећем ставу, а наглашеним фалусом: из Тесалије. Цртеж према ск. 110 — *A. J. B. Wace* and *M. S. Thompson:* Prehistoric Thessaly. Cambridge, 1912

Ск. 2. Неолитска тера кота идол у седећем ставу; из Тесалије. Цртеж прма ск. 30 — *A. J. B. Wace* and *M. S. Thompson:* Prehistoric Thessaly

---

[12] Cfr. *В. М. Николић,* Из Лужнице и Нишаве. СЕЗб. књ. XVI, Београд, 1910, 140, 149; *Тих. Р. Ђорђевић,* „Караџић“, књ. III, Акексинац, 1901, 205—206; *М. Станојевић,* Заглавак. СЕЗб. књ. XX, Београд, 1913, 40; Споменица тимочке епархије, Ср. Карловци, 1934, 219.

[13] *М. Ђ. Милићевић,* Живот Срба сељака. СЕЗб. књ. I, Београд, 1894, 122 — 123.

(До наше међе, можеш пустити град, од наше међе немој!) У Лужници и Нишави, на Бадње вече, пре вечере, узме сваки домаћин нарочито умешен култни хлеб, звани „срећа“, мало ракије и вина, тамјана и воштану свећу и изађе на дрвљаник. Уз упаљену воштану свећу, он три пут дозива: „Цермане, Цермане, куде да си, одмах да дођеш сад на вечеру, а летос нигде очи да ти не видим!“ Од пића и културног хлеба окуси, па се врати у кућу, где га питају укућани: „Шта би с Церманом?“ Он одговара: „Дође те вечерасмо и добро се накитисмо вином и ракијом, па се разиђосмо“. Тај тамјан и свећу чувају, па преко лета, када се наоблачи и очекује се град „који води Церман“, домаћица узме сито, у њега мете мало хлеба, соли и ракије, упали свећу Церманову, изнесе мало жара и сламе од Бадње вечери, која се чува, па запали и почне гласно викати:

„Тамо, тамо, Цермане,
Куде деца не викају,
Куде стока не блеји,
Куде се берићет не рађа,
Куде пилишта (птице) не поје!“[14]

Сличан обичај постоји и у извесним крајевима Шумадије (Велика Плана), где се на Бадње вече износи на кућни праг трпеза и позива на вечеру Ђерман.[15]

Аналогију овом обичају налазимо и код Клеоњана (Аголида) у Грчкој, који су ради заштите од града жртвовали олујним демолини уопште, олујним демонима приносили су на жртву овцу, да би нима јагње, петла, или су чак суптитуирали и људску жртву.[16] Је-их умилостивили.[17]

У Лековачкој Морави, кад се наоблачи и почне олуја с градом да бесни, нека од жена излази на гумно код стожера, и уз извесне мађијско религијске радње, виче из гласа:

„Помози бога и светог Ђермана,
Мајку Богородицу и светог Илију,
Светог Петра и светог Павла.
Натраг, натраг, Ђерманово облаче,
Куде ветар не дува,
Куде нема дечица,
Куде нема сточица,
Куде нема јарики,

---

[14] *С. Тројановић,* Главни српски жртвени обичаји. СЕЗб. књ. XVII, Београд, 1911, 136—137.

[15] *Јов. Ердељановић,* Етнолошка грађа о Шумадинцима. СЕЗб. књ LXIV, Београд, 1951, 158.

[16] *P. Stengel,* Opeferbräuche der Griechen. Leipzig und Berlin, 1910, 152; *В. Чајкановић,* Старинска религија у нашим дневним листовима — ГНЧ, књ. XLVIII (1939), 172.

[17] *M. Budimir,* Atena Tritogenija i atički Tritopatreji. — Гласник Земаљког музеја у Босни и Херцеговини, XXXII, Сарајево, 1920, 323 sq.

Овај није твоје место.
Твоје место у пусту гору Галелеју,
Куде слунце не греје,
Куде киша не врне,
Куде нема јагањци,
Куде нема прасци,
Там' да бијеш,
Там' град нека пада!"[18]

У Расници и околним селима (пиротско подручје), обичавало се у старини, кад силно пада град, да се свуче понека жена, и нага да оптрчи около куће три пута певајћи:

„Пренеси га Цермане!
Куде нас не оди!"

Верује се у наведеном крају, да Церман тамо бије градом, где се не празнује, те му се становништво поменутог краја стално молило, нека бије „туђ свет!"[49]

Познати спрски етнолог С. Тројановић сматра, да ова жртва Церману, има сличности с идолима примитивних народа, те да Церман, идол без икаквог човечанског осећања хоће само да руши, али пошто су га на Бадње вече, нахранили и напојили, они сад с правом траже од њега да их поштеди, те га не моле, већ захтевају да их мимоиђе.[20]

У минулој прошлости, обичавало се и у Тимочкој крајини, да се прави идол „Ђерман" и да се сахрањује;[21] али је то већ изобичајено.

II

Код Румуна у Молдавији и Добруџи, идол за сушу, познат под именом „Трајан", прави се од дрвета, па се премаже глином. Оплакују га и сахрањују девојке у петак пред Ђурђевдан. После тога, девојке иду од куће до куће, ради сабирања подарака. Једна од девојака преруши се увијена у траву.[22] Сахрана идола „Трајан" врши се код неког извора, односно код сеоског кладенца. Да би раздражиле очи на плач, тога дана девојке и жене трљају очи луком. Пошто прође три дана од сахране, идола ископају и уз нарицање, поставе га на малу лађицу, запале свеће около њега и пусте га у воде-не таласе, верујући да ће после тога пасти киша. Тога дана у пољу се ради само до подне, а после подне се светкује и весели, уз песму.

---

[18] *Д. М. Ђорђевић,* Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави. СЕЗб. књ. LXX, Београд, 1958, 558.

[19] *С. Тројановић,* нав. дело, 141.

[20] *С. Тројановић,* нав. дело, 137.

[21] *Тих. Р. Ђорђевић,* „Карацић", књ. III, 205.

[22] *Ст. Костов,* нав. рад, 113; *Т. Т. Burada,* Una calě toria in Dobrogea, 1880.

игру и пиће. С малим разликама, овај је обичај био познат у многим пределима Румуније.[23]

Румунски идол против суше звани „Трајан", исто тако је познат и под именом „Калојан". Кад сахрањују „Калојана", девојке наричући певају ову песму:[24]

	(п р е в о д)
„Caloiene, iene,	Калоине, иене,
Caloiene, iene,	Калоине, иене,
du — te'n ceru si cere	Иди на небо и тражи
sĕ dischida ρortile,	Врата да растворе,
sĕ slobóda ploile,	Кише да пусте,
sĕ curgu sa gârlele	Као река да потеку
dïlele	дању
si noptile	и ноћу
ca še crésca grânele.	усеви да изникну.
Caloiene, iene,	Калоиене, иене,
Caloiene, iene,	Калоине, иене
cum ne curgu lacrĕmile	Како нам теку сузе,
še curga si ploiele	Тако да тече киша
dïlele	Данима
si noptile	и ноћима.
sĕ umple sénturile,	Да испуни радос',
sĕ crésca legumele	да изникну зеленчуци
si tóte ierburile.	и све траве.
Caloiene, iene,	Калоиене, иене,
Caloiene, ïene,	Калоиене, иене,
du-te'n ceru la dumnedeu	иди на небо, моли бога
ca sĕ ploua totu mereu,	киша да пада непрестано
dilele	дању
si noptele;	и ноћу
sĕ de drumulu rodelor,	да се омогући да роди
ródelor noródelor,	свака потреба за народ,
ca sĕ fia' mbelsuyata	да настане изобиље
téra tóta, lumea tóta.[25]	за целу земљу и за цео свет.[26]

На Германа потсећа и у извесној мери личи руско „купало" и „јарило"[27] Наиме, код Руса је био обичај од старине, па све до почетка XX столећа, да се направи идол „Јарило", који се одликовао великим фалусом, положи у ковчег, те би изашли ван града, где би

---

[23] *M. Vulpesco,* Les coutumes roumaines périodique. Paris, 1927, 160—165; *Ст. Костов,* нав. рад, 112.

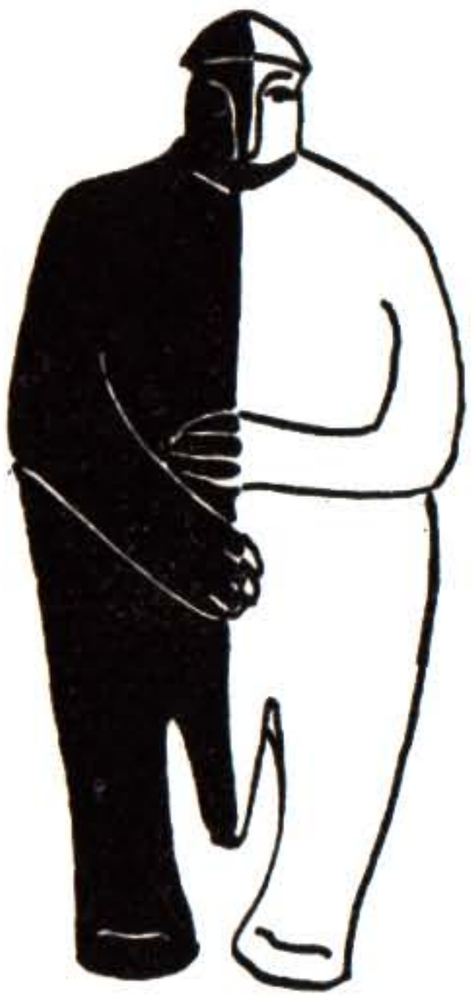
[24] *Ст. Костов,* нав. рад, 113.

[25] *G. Dem. Teodorescu,* Poesii populare Române (1885), 211; *Ст. Костов,* на нав. месту.

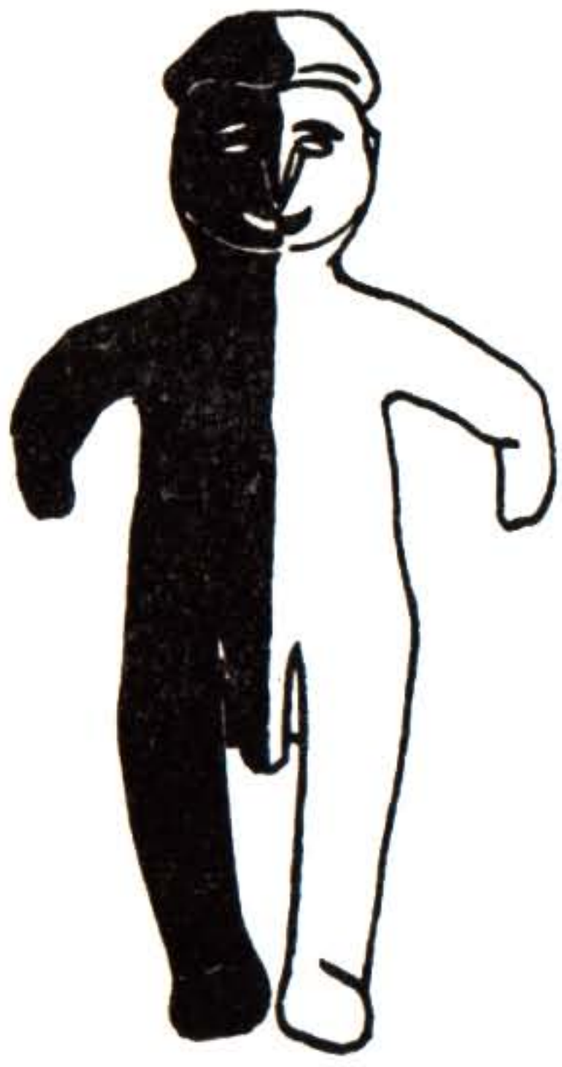
[26] *Cfr. Ст. Костов,* на нав. месту.

[27] *L. Niederle,* Život starych Slovanu II, 1, V Praze 1916, 252—260.

жене нарицале покајнички. Ископали би гроб и плачући и ридајући, сахраниле би „Јарило“, којег је носио у спроводу неки старији човек, обучен у похабане хаљине. Након обављеног покопа, настајало је весење и игра. Код Малоруса, запажа се сличан обичај. Идол „Јарило“ се постављао у ковчег, па се пре изласка сунца изнесе на улицу, где се саберу жене и почну да га оплакују. Људи издигну идола и запрете му да ће га пробости, али ипак то не ураде, већ га спусте на земљу и жене наставе са плачем и ридањем. После тога идол „Јарило“ сахране.[28]

Ск. 3. Фолклорни идол „Герман“ из Бугарске, са наглашеним фалусом. Његова употреба је у магији и регилији, како у време суше, тако и у време поводња и градобитине. Служи и као сушни и као олујни идол. Идол има прекрштене руке. Цртеж према сл. 90 а — *Ст. Л. Костов:* Култътъ на Германа у Българитѣ. Изв. на БАДр. Т. III, 1

Ск. 4. Фолклорни идол „Герман“ из Бугарске, са наглашеним фалусом и избаченим рукама. Цртеж према сл. 91 а — *Ст. Л. Костов:* Култътъ на Германа у Българитѣ

Ск. 5. Фолклорни идол „Герман“ из Бугарске, са наглашеним фалусом и прекрштеним рукама. Цртеж према сл. 466 — *Д. Маринов:* Народна вѣра и религиозни народни обичаи

---

[28] *А. Н. Афанасев,* Поетическіе воззренія Славянъ на природу III (1869), 726—728.

Први пут се „Јарило“ помиње код Руса, колико нам је познато, 1763. год. у Вороножу, као народни празник.[29] Има једна веома интересантна појава из области сексуалног живота, везана за празновање „Јарила“ код Руса. Наиме, мајке су дозвољавале својим кћерима да се састају с младићима тога дана, у циљу слободне љубави.[30] Слично томе, био је обичај код Руса почетком XVI столећа (1505. год.), на дан рођења св. Јована Претече, да се уз ритуал јавно блуд проводи, односно ужива слободни секс.[31] Слично томе, обичавало се код Бугара у Трнову,[32] код Влаха у источној Србији и код Срба на Рогозни, уз ритуалне обреде о св. Јеремији. Овом обичају налазимо паралелу у обичају ритуалног секса на Истоку у Вавилонији, Сирији и Феникији, где се свака жена, по обичају морала једанпут у своме животу подати првом станцу који наиђе[33]. Напокон, кон Руса је био обичај, на Ивандан, да се истерују из села вештице. Начинила би се лутка од сламе, која је добијала разна имена, као: Маринка, Уљана, Катарина, Купало, Кострубонка, Кострома. Јарило. На много места обичај је био да се ти идоли од сламе бацају у воду, што свакако има за циљ дочаравање кише.[34]

Напокон, код Срба у Неготинској крајини, обичавало се од старине, па све до другог светског рата (1945. год.), да се у доба суше прави лутка — идол звана „лазарка“. Обичај је практикован како у сеоском, тако и у градском стратуму у српског становништва, а у мешовитим насељима, тај обичај обављали су поред Срба и Власи. То се обављало овако. Сви пољопривредници помеђари (суседи), дадну нешто од одела да се од тога начини лутка „лазарка“. Затим, „лазарка“ се изнесе на видно и пространо место у селу, те опет сви помеђари дођу с кофама воде, па на „лазарку“ која је положена на земљу, изруче кофе воде, баце кофе и побегну. Касније долазе по кофе, а „лазарка лутка“ остје на том месту. У народу се верује, да ће после тога пасти киша, и поспешити род пољопривредних усева.

III

Након свега изнетог, дајемо следећи закључак. У групи аграрних идола посебно се истичу „Герман“ или „Јарило“ и „Лазарка“ који имају функцију плодности и служе да дочарају кишу и да отклоне градобитину. Према патријархалном народном поимању, ти исти идолу, опет служе да заштите аграрне поседе од велике поводњи. Према намени, уз исте култне радње, али различито изговоре-

[29] *А. И. Соболевский,* Матеріалы и изслѣдованія въ области славянской филологіи и археологіи (1910), 267; *А. Веселовскій,* Гетеризмь, побратимство и кумство въ купальской обрядности. — ЖМНПр. (1894), № 2, 7.

[30] *А. Н. Афанасев,* нав. дело, I (1865), 446.

[31] *А. Н. Афанасев,* нав. дело, 444.

[32] *E. Kalužnicki,* Aus der penegyrischen Litteratur der Südslaven. Wien, 1901, 47.

[33] *G. Frazer,* Golden Bough³, V, 36 sq.; *E. Westermarck,* The History of Human Marriage, London, 1903, 72.

[34] *D. Zelenin, Russiche* (Ostslavische) Volkskunde. Berlin und Leipzig, 1927, 373.

не формуле, које имају мађијско значење. Овај се обичај јавља код Бугара, Срба, Румуна, Влаха, Украјинаца и Руса, а сасвим је у ишчезавању, заправо скоро је сасвим исчезао. Учени бугарски научник. Г. Кацаров, сматрао је да ова врста идола води порекло из трачке религије.[35] Познати српски етнолог С. Тројановић, прослављање св. Германа о божићним празницима, доводи у везу с гошћењем идола код примитивних народа.[36] Бугарски научник Ст. Костов, сматра да је овај обичај старословенског порекла и да је дошао балканским Словенима преко Румуна.[37] Оштроумни Л. Нидерле, напомиње да се још не може дати коначан суд о пореклу ове врсте идола.[38] Румунски научник М. Вулпеско сматра, да је обичај „Калојана", односно „Германа" или „Јарила", очуван култ Адониса из Библоса, с којим је овај култ много сличан, а да је обичај на Балканско полуострво и суседне земље, донет воденим путем, миграционим путем, из Феникије, односно из Сестоса у Тракији.[39] М. Арнаудов, сматра да „Герман" не стоји у вези с трачком религијом, већ да подсећа на прослављање цариградског патријарха Германа (715 — 730. год.).[40] Е. Шневајс сматра да је св. Герман као празник грчког порекла.[41] На концу, спрски етнолог М. С. Филиповић, сматра да се ради о прослављању византијског генерала Германа из VI столећа, синовца цара Јустинијана, који је водио успешне борбе и ратове против Словена.[42]

Из самих чињеница које смо изнели у овом раду, уз следећу надградњу, наше мишљење о сушним и олујним идолима у фолклору балканских народа, је следећа. Наиме, ради се о једном прастаром обичају из праисторијских времена, из доба неолитске културе балканских племена, етничких скупина и народа. Жариште и постојбина тих прастарих идола, функције плодности, свакако родовске и аграрне, налазило се у Микени[43] и на Косову.[44] То заснивамо на

---

[35] *G. Kazarov,* Zur Religion der alten Thraker. Beiträge zur alten Geschichte VI, 170.

[36] *С. Тројановић,* нав. дело, 137.

[37] *Ст. Костов,* нав. рад, 122—123.

[38] *L. Niederle,* на нав. месту.

[39] *M. Vulpesko,* нав. дело, 166 — 168.

[40] *М. Арнаудов,* Очерки по българския фолклор. София, 1934, 584—587.

[41] *E. Schneeweis,* Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten. Celje, 1935, 190.

[42] *М. С. Филиповић,* нав. рад, 52.

[43] *A. Y. B. Wace* and *M. S. Thompson,* Prehistoric Thessaly. Cambridge, 1912, str. 57, fig. 30, str. 163, fig. 110.

[44] Народни музеј у Косовској Митровици, Збирка неол. налазишта FAFOS. О култу фалуса у прастаро доба *cfr. R. Forrer,* Reallexikon der prähistorischen, klassischen und früchristlichen Altertümer. Stuttgart, 1907, 625; *T. P. Vukanović,* Selo kao socijalna zajednica kod Srba. Priština, 1965, 114 (poseban otisak). О фалусном глоговом идолу који је особито поштован код Цигана у Југославији cfr. *А. Петровић,* Црни глол. — Гласник Етнографског музеја у Београду XIII (1938), 136. Код патријархалних етничких скупина, племена и народа на свету, сматра се, да трн уопште симболизира фалус, cfr. J. J. Mayer, Trilogie Altindischer Mächte und Feste der Vegetation, Zürich und Leipzig, 1937.

неолитским идолима, приказаним у седећем ставу, с потенцираним фалусом, какав се запажа и код олујних и сушаних идола савремених балканских народа. Од микенског и косовског неолитског друштва, обичај је доспео код Прототрачана, а од ових се даље гранао међу савремене балканске народе, као културно наслеђе у опсегу етногенезе. То је овом прастаром и веома интересантном обичају порекло, а даљи миграциони путеви су сасвим јасни и видљиви, из матичних области, обичај се проширио и на Украјинце и Русе. Да је у примарној функцији овај идол имао значење и родовске плодности, а не само аграрне, јасно се види из остатка у обредима: Украјинаца, Руса, Влаха, Бугара, Срба, где је као сирвивал (окаменотина) очуван ритуални секс међу извођачима обредних радњи код овог култа. Покоп сушних и олујних идола, свакако има циљ, да покопа недаће и несреће, а да поспеши аграрну плодност, зашто се приносе жртве идолу, а истодобно и духовима покојних предака да се придобију и умилостиве, те да обилато помогну аграрну плодност својих живих рођака. Уосталом, према примитивном народном веровању, заступљеном код многих родова, племена и етничких скупина на свету, извесне душе покојних предака, а нарочито утопљеника, налазе се у облацима, и њих треба умилостивити путем жртава. Што се олујни и сушни духови, чије смо идоле у овом прилогу разматрали, позивају у одређеним данима на вечеру, чини се из истих веровања, да би се придобили ради чињења добробити. Аналогно томе, поминьемо, Пољаци су још у XV столећу имали обичај да о Божићу позивају вука на вечеру.[45] И код Срба на Косову то се ради исто са вуком док у Сретечкој жупи то се чини с мечком, а обедна вечера се приређује код стожера, који исто има функцију агрардног идола. Ту се налазе трагови празновања празника и њихових идола плодности(сушни и олујни идоли), у паганско доба неолитске епохе балканских етничких скупина и племена, настављено да се обичава код Прототрачана и касније Трачана и савремених балканских народа. Према томе, сушни и олујни идоли у фолклору балканских народа, је врло стар обичај.[46] А као веран атрибут праисторијских неолитских идола из Микене и Косова, истиче се, као што смо поменули, фалус, чиме се карактеришу и сушни и олујни идоли савремених балканских народа, што говори о њиховој генези, без обзира на то што је култ фалуса исто тако старога датума, чији се трагови као окаменотине налазе ту и тамо код многих народа, племена и етнич-

---

[45] *M. Murko*, Das Grab als Tisch. Wörter und Sachen. Kulturhist. Zeitschr. II (1910), 108.

[46] *Д. Дебељковић*, Обичаји српског народа на Косову пољу. — СЕЗб. књ. VII, Београд, 1907, 292; cfr. *В. Чајкановић*, нав. дело, 100, 162 — 163. *T. P. Vukanović*, Selo kao socijalna zajednica kod Srba, 114.

ких скупина на свету све до данашњих дана.[47] Више националне друштвене заједнице у истој географској средини или у суседним географским регијама, у дуготрајном историјском процесу развоја друштвених скупина и њихових производних снага, створиле су истоветна, односно сродна поимања о сушним и олујним идолима у фолклору код балканских народа, племена и етничких скупина. На концу, ритуално купање идола или потапање ових у воду, има с једне стране лустрациони карактер, а с друге стране ради се о аналогној магији. Овим обичајем се истодобно жели обезбедити душама покојних предака и мртвима уопште, егзистенција.[48]

II. ТРАГОВИ АВУНКУЛАТА У ФОЛКЛОРУ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Појава авункулата запажена је од давнине код многих племен и народа на свету.[1] У ствари, ради се о сирвивалима или окаменотинама прастарог друштвеног поретка, који се очито испољавају у обичају авункулата, чије трагове налазимо и у фолклору балканских Словена, о чему ћемо у кратким потезима на овом месту расправљати.[2]

Пре свега, наводимо, термин авункулат долази од латинске речи „avunculus“, што значи ујак, мајчин брат. Истакнути немачки етнолог Р. Турнвалд, дефинисао је авункулат овако: Изузетан положај који мајчин брат (ујак) заузима код највећег броја примитивних народа, назива се авункулат.[3] Познати совјетски етнолог М. Косвен, износи да је авункулат настао у време крупних друштвених промена, које

---

[47] Cfr. *E. Seligman,* Der böse Blick II, 188 sq.; *R. Forrer,* Reallexikon der prähistorischen, klasischen und frühchristlichen Altertümer. Stutgart, 1907, 625; *E. A. Wallis* Budge, Amuletes and Cuperitions, 38; *Fr. Th. Elworthy,* Encyclopaedia of Religion and Ethices, vol. V, 612, 614; *E. S. Hartland,* Primitive Paternity, vol. I. London, 1909, 121—122. О улози идола у мађији и религији ради постизања успеха у земљорадњи и сточарству код Украјинаца cfr. *Т. Тасек,* Трипільська культура. Київ, 1941, 73 — 74.

[48] Од воде се плаше демони, cfr. *I. Goldzieher,* Wasser als Dämonen abscheuendes Mittel. — Archiv für Religionswissenschaft XIII (1910), 20—46 sq. *O. Schrader,* Reallexikon², 35, *В. Чајкановић,* Студије из религије и фолклора, 173 — 174.

* * *

[1] Cfr. *М. Косвен:* Авункулат. — Советская этнография 1. Москва — Ленинград, 1948, 3 (без података за Јужне Словене).

[2] Cfr. *Р. Борели:* Трагови авункулата код Срба. — Гласник Етнографског института САНУ, књ. VII, Београд, 1958, 71 — 85, са следећом проблематиком: 1. Однос невесте и њене деце према невестином роду, 2. Однос ујака према сестрићима до њихове иницијације, 3. Улога ујака приликом склапања брака сестрића и сестричине, 4. Однос сестрића и сестричине, 4. Однос сестрића према ујаку и 5. Улога ујака у погребним обичајима. *П. Ш. Влаховић:* Трагови авункулата у јужнословенској народној поезији. Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XIX (1956), 205—214.

[3] R. Thurnwald: Werden, Wandel und Gestattung von Familie verwandtschaft und Bünden. Leipzig, 1932, 214.

се нису дешавале тако просто и једноставно, као што се некада претпостављало. Наиме, наглашава Косвен, ту се ради о процесу претварања матријархата у патријархат, који се одвијао у једном дужем праисторијском периоду. Притом, није било могуће тако лако и брзо заменити један друштвени поредак другим. И у том прелазном периоду, појављују се и стварају нарочите друштвене форме и односи, које имају специјални прелазни карактер. Једна од тих маркантних форми и односа, свакако је и авункулат. Косвен разлаже, да авункулат не представља заосталу појаву, већ да је то самостални специфични историјски ред, који се појавио и оформио на одређеном ступњу друштвеног развитка. Авункулат је одиграо у одређеној историјској етапи друштвеног развоја и утицајну улогу; он је постао једна од форми у којој се матријархат такорећи борио за свој опстанак и чврсто се одупирао растућим патријархалним почецима.[4]

Као што је у науци добро познато, најстарији опис авункулата налази се код Тацита у његовој Германији. Тацит наводи: „Германцу су сестрина деца исто тако блиска као и његова рођена. Неки чак сматрају да је крвна веза између ујака и нећака још светија и чвршћа, и кад узимају таоце, они нарочито радо бирају нећаке: на тај ће начин имати у својим рукама и појединце и целу фамилију“[5]. Из наведеног примера јасно се види, да су се у прастара времена код Германа ујаци односили према нећацима, као очеви према својој деци. Чак, та веза је и још јача него сродство по мушкој крви, услед чега, они који узимају таоце, пре траже нећаке по женској линији, него ли братанце по мушкој линији. Од тога времена, па све до данашњих дана, очувло се у изворима и литератури, а местимично и у народном животу код многих народа и племена на свету, разноврсних података е авункулату. Међутим, тако сагледавање спада ван оквира овог нашег прилога.

1. Авункулат у обичајима о рођењу

Местимично код српског сеоског становништва, авункулат је у реликтима сачуван и код обичаја о рођењу. Тако, у Новопазарском санџаку, обичава се, да ујак иде сестричини за црквену водицу, ако је ова родила женско дете. Ово се чини из веровања, да ће сестричина родити наредно дете мушко. Код Срба у Шумадији, нарочито у пределу Космају и Орашцу, прво резање дечје косе, обавља дети-ћи ујак.[6] Тај је обичај познат и код Срба у врањском гравитационом подручју, где помињемо приградско насеље Врања: Доње Врање и с. Ратаје.

У неким таковским селима (Шумадија), дете које не може дуго да проговори, према народном веровању и поимању, треба однети

---

[4] *М. Косвен:* на нав. месту.

[5] Тацитова Германија. — Превео *В. Чајкановић*, Београд, 1927, 16.

[6] *Б. Дробњаковић:* Ношња у Космају. — Гласник Етнографског музеја у Београду III, Београд, 1928, 47.

у мајчин род, да би што пре проговорило. Сличан обичај влада и у Хомољу у источној Србији, где се дете, пошто га мајка одбије од сисе, шаље у мајчин род. У неким крајевима код Срба, обичава се кад мајка однесе у род своје прво дете, мора га ујак с тавана претурити преко греде, а баба му спреми чанак, кашу и кокошку.[7]

2. Авункулат код обреда првог резања дечје косе

Појава авункулата код подстрига прве дечје косе, запажа се нарочито код рСба у Шумадији и околини Врања. Док се овај прастари друштвени обичај обавља код осталих балканских народа, на разне начине и преко одређених лица или намерника, дотле у Шумадији и врањском гравитационом подручју, заправо у најближој околини Врања, овај обичј обавља дечји ујак. Тако, појава авункулата код подстрига прве дечје косе, чини једну компоненту, веома значајну, посве архаичну из времена преласка матријархата у патријархат, када је бригу о подстриженику и подстргу прве дечје косе водио искључиво његов ујак. Ова пак чињеница говори истодобно и о великој старини овога обичаја међу Јужним Словенима и осталим савременим балканским народима.[8]

3. Авункулат у свадбеним обичајима

Трагови авункулата у свадбеним обичајима код балканских Словена, очувани су у реткој свежини све до другог светског рата (1945), а негде се одржавају и данас.[9] Тако, у Гружи, обичава се, кад невеста седне у кола приликом удадбе, и кд кола крену из дворишта њене родне куће, њен брат треба три пут да је зовне по имену, да би јој деца личела на њен, односно мајчин род. Невеста не треба да се окреће на позив брата, ако не жели да јој деца личе на ујака. И у Добричу је исти обичај, као и осталим пределима јужне Србије, нарочито у Пчињи, Пољаници и Врањском поморављу. У извесним крајевима Босне, код Срба, обичај је да се невеста не сме окренути на позив своје браће приликом поласка на венчање; заправо сватови јој бране да то учини.[10] Код Пивљана у Херцеговини, постоји сличан

---

[7] *С. Милосављевић:* Српски народни обичаји из Хомоља. СЕЗб. XIX, Београд, 1913, 113; *М. Миодрагсвић:* Народна педагогија у Срба, 183.

[8] *Т. П. Рукановић:* Стрижба. — Врањски гласник III, Врање, 1967, 242-243.

[9] *Cfr. P. Ž. Petrović:* Svadbeni običaji. — ZBNŽJ Sl. XXVIII, Zagreb, 1939, 89; *С. М. Грбић:* Српски народни обичаји из бољевачког краја. СЕЗб. II, Београд, 1909, 154—155; *Р. Борели:* нав. рад, 77—80; *П. Ш. Влаховић:* нав. рад, 216; *М. Кус — Николајев:* Неки народни обичаји у Гњилану. — Bjesnik Етнографског музеја, књ. I. Загреб, 1935, 1935, 201; *F. Ivanišević:* Poljica. — Narodni život i običaji. ZBNŽJ Sl. XXV, Zagreb, 1924, 318, 333; *Е. Лилек:* Женидба и удадба у Босни и Херцеговини. — Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини X, Сарајево, 1898, 21; *Јов. Хаџивасиљевић:* Јужна Стара Србија, Београд, 1913, 140.

обичај. Када сватови пођу са невестом на венчање, а пошто мало поизмакну од куће невестина рода, један од рођака невестиних, зове је по имну. Девери пазе да се невеста не окрене, из веровања, да се деца не би уметнула (личела), на ујчевину.[11]

У Добричу је обичај, да младенци после свадбе оду старом свату (стари свт је увек момков ујак), и том приликом невеста му носи „воду". То обично бива неког празничног дана. У част младенаца и њихових родитеља, ујак спрема гозбу. По доласку код ујака, након поздрава, невеста зима судове и одлази на воду. Пошто донесе воду, узима метлу и њоме мане по кући неколико пута. С тим се церемонијал завршава. Након тога настаје госбени пир. И у бољевачком крају (источна Србија), обичава се да млада одлази код момкова — младожењина ујака, да брише кућу.

4. Авункулат у посмртним обичајима

Јасни трагови авункулата код балканских Словена, запажају се и у посмртним обичајима. Класичан пример авункулата у посмртним обичајима, налази се код Срба на Косову (Ибарски Колашин, Рогозна, Копаоник, Метохијски подгор, Дреница, Хвосно и др.). Наиме, код становништва соског стратума поменутих косовских крајева, од старих времена, обичава се да ујак доноси умрлој деци своје сестре, циду (надгробни знак, крстачу), и то обично 40. дан након сахране. Уз то, он доноси и један посмртни барјак. У Паштровићима је обичај, да умрелом мушкарцу ујчевина обавезно доноси венац, који се обично чува у цркви.[12]

Аналогно изнетоме, ако се деси да деца остану без једног или оба родитеља, она већином остају у дому родитељском, на својој очевини, или одлазе код ујака у мајчин род. Одлазак се обавља обично о неком дану везаном за давање подушја умрломе: три дана, седам дана, четрдесет дана, пола године или година дана. У већини случајева, то зависи да ли се ради о инокосним породицама, или пак проширеним породицама и сродничким задругама. Ако је инокосна породица у питању, скоро увек деца одлазе код ујака, где их он подиже и негује, исто као што чини са својом децом. Тек када ова деца одрасту,

---

[10] *Б. Дробњаковић:* Свадбени обичаји код православних Срба у околини манастира Тавне у Босни. — Гласник Етнографског музеја у Београду XII, Београд, 1937, 85; *Р. Борели:* на нав. месту.

[11] *Св. Томић:* Пива и Пивљани. — СЕЗб. књ. LIX, Београд, 1949, 487. У јужној Србији и на Косову, у селима са мешовитим становништвом: српским, арбанашким, турским, муслиманским и др., сељаци оне сељаке из села одакле им је родом мајка, из пажње и почасти, уважавања ради и из милости, зову ујаком — дајом. Cfr. *Ј. Хаџивасиљевић:* на нав. месту; *Р. Борели:* на нав. месту.

[12] *Ј. Вукмановић:* Етнографија и фолклор. — Вјерски и друштвени обичаји у Паштровићима. — Записи. Гл. Цетињског Ист. др. XVI, 189. У неким јужнословенским градовима, када мајци умре дете, онда га њен брат, по правилу носи на гробље, где га сахрањује. Потом, ујак носи црнину у знак жалости за сестрићем или сестричином; cfr. *Р. Борели:* нав. рад, 82.

враћају се на очево имање, које је до тада обделавао ујак. У пределу Гружи, ујак подиже такву сирочад своје сестре, удаје их и жени, а ако нема мушке деце, сестрића задржава на своме имању као посинка. Исто тако, широм српских земаља, деца после смрти родитеља, одлазе код ујака, и он се стара о њима као о својој рођеној деци.[13] У Пожаревачкој Морави и Подунављу, има случајева, кад мати умре, уколико је и отац умро или погинуо у рату, да сва деца, или само мушка, оду код ујака на одгој. О женској деци се овде обично стара баба по оцу, уколико је жива, у противном и женска деца одлазе код ујака. У Поповом пољу, ако удовица остане са ситном децом након смрти својег мужа, даица (ујак) је старалац својим сестрићима, па макар деца имала амицу (стриц). Уколико је ова породица сиромашног стања, обавезно је помаже материјално удовичин брат, односно дечји ујак. У околини Градишке, ако остану нејака деца без родитеља, о њима се брине њихова ујчевина. Уопште речено, код Муслимана у Босни и Херцеговини, има случајева да сирота деца одлазе у ујчевину на одгој.[14]

5. Авункулат у народним умотворинама

Пре свега, истичемо, јасан траг авункулата у народном стваралаштву Јужних Словена, имамо у српској народној епској песми Женидби краља Вукашина. У песми стоји, да је војвода Момчило саветовао краљу Вукашину, у време своје погибије, која је дошла након женииног издајства и неверe, да се ожени Јевросимом, сестром Момчиловом, једно што ће му увек бити верна, а друго што ће му родити јунака, као што је и сам војвода Момчило. На крају, у песми стоји, да је краљ Вукашин послушао војводу Момчила, оженио се Јевросимом, казнио страшном смрћу неверну Момчилову љубу Видосаву. Јевросима је Вукашину родила два сина: Марка и Андрију:

„А Марко се тури на ујака,
На ујака, војводу Момчила“.[15]

Према народном веровању, то је била база, те је Краљевић Марко постао нека врста окултног хероја.

У једној другој народној епској песми, исто тако се каже, да се сестрићи „мећу“ на ујаке. Тај детаљ гласи:

---

[13] *V. Bagišić:* Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena I. Zagreb, 1874, 112—113, 368.

[14] Cfr. *Р. Борели:* нав. рад. 82; *Е. Лилек:* нав. рад, 17.

[15] *Вл. Ст. Караџић:* Српске народне пјесме II. „Нолит“, Београд, 1969, 68 — 75. О војводи Момчилу cfr. *А. Шмаус:* Погибија воіводе Момчила. — Народно стваралаштво VIII, св. 29—32, Београд, 1969, 19—31.

„Аман царе, иза горе сунце!
Поклони нам краљеву ђевојку,
За нашега Дијете Алила,
Нака цура, за нака јунака!
Нека ш њиме соколове леже,
Мећаће се ђеца на ујаке,
Ујацима очи повадити
И проширит своју царевину.“[16]

У неким јужнословенским народним песмама, наводи се да ујак уводи сестрића у вештину ратовања.[17]

Обичај да се ујак стара о сестриној деци након њене смрти, нашао је примену и у епским песмама. Тако, у епској песми „Женидба Николе сердара“, наводи се да је Сењанин Иван, након смрти своје сестре узео код себе сестрића Николу, однивио га и усвоио. У песми се наводи како Сењанин Иван намерава да ожени сестрића усвојеника, и том приликом каже:

„О Никола, мој соколе сиви,
Сад ћу тебе нешто казивати,
Што ти досад нисам казивао!
Ево има већ двадесет љета,
Ка' те узех ја на моје дворе,
Ја немадох од срца порода,
Ни мушкога, ни ђевојачкога,
А ти оста сирак без никога,
Отац ти је сине погинуо,
Од Турака, кад Травник бијасмо
Опколили пре двадесет љета,
Ти, остаде, мајка се удаде.
После смрти твоје миле мајке,
А сестрице моје јединице,
Ја те узех и очувах сине,
Слушо си ме и поштово сине!“[18]

Ово исповедање Сењанин Ивана уследило је с намером, да својег сестрића усвојеника, обавести како је одлучио да га ожени, Међутим, сестрић не прихвата предлог и сам бира себи жену.

У једној сасвим краткој епској песми са Косова, наводи се како се Краљевић Марко стара о женидби својег сестрића. До женидбе је дошло сасвим случајно. Ловићи три дана по планини, заједно са сестрићем младим Јаковићем, обојица одлазе на конак и вечеру код Марковог побратима „нејака Уроша“. У песми се наводи:

„Онда сљегли стрмо низ планину
И дођоше к' нејаку Урошу;
Добро их је Урош дочекао,
Донесе им вина и ракије,
Свакојака пива и јестива.
Но им светли Ружица девојка,
Ту се дете било уабило,
Нити пије, нити штогод ије!
Ту ми га је Марко укорео:
— Пиј и једи млади Јаковићу,
Ако да бог те осване' здраво,
Тражићемо Ружицу девојку!“[19]

---

[16] Cfr. *Р. Борели:* нав. рад, 71 sq.

[17] *Cfr. Лукић Мартић:* Народне пјесме Босне и Херцеговине I. Осијек 1858, 39; *Р, Борели:* нав. рад. 71 sq.

[18] *Т. П. Вукановић:* Српске народне епске песме (у рукопису).

[19] *Т. П. Вукановић:* на нав. месту (рукописна збирка).

У јужнословенском епосу, старање сестрића о ујаку, најлепше је приказано у познатој песми „Женидба Душанова“, који иако непозван, прерушен одлази у сватове, да би се у случају невоље нашао ујаку од помоћи.[20]

У народној песми „Женидба Пивљанина Баја“, кад се Бајо нашао на муци, његов сестрић Плочићу Маркиша му каже:

„Мој ујаче, Пивљанине Бајо,
Окле те је књига допанула?
И та књига ватром сагорела
И планина којом је одила,
Добро ли те је ожалостила!
О ујаче, Пивљанине Бајо,
Ако ти је књига од жалости,
Ја ћу с тобом на жалости поћи,
Ако ти је књига од весеља,
Ја ћу с тобом на веселье поћи,
Ако ти је књига од мегдана,
Ја ћу за те на мегдана поћи,
Јер се надам у бога милога,
Да ћу мегдан лако задобити“.[21]

У народним пословицама, исто тако местимично има трагова авункулата. За илустрацију тога, наводимо следеће примере. Наиме, у једној народној пословици каже се: *Ат личи на ата, а ђеца на ујака!*[22] Ова пословица по својој садржини, одликује се елементима класичног авункулата, те је свакако старога датума. У другој једној народној пословици, која је свакако настала у класном друштву новијега доба, каже се: *Ако ти је владика ујак, лако ти је постати попом!*[23] Сличне садржине су и следеће пословице: *Ако ти је бог ујак, лако ти је бити светац!* Односно: *Коме је бог ујак, лако му је бити светац.* У врањском крају каже се: *Коме је бог ујак, лако му је да бидне владика!* У једној народној пословици, распрострањеној широм јужнословенских земаља, каже се: *Одакле ти је жена, одатле су ти и деца!*[24] На крају, једна црногорски народна пословица гласи: *Не удри стрица код синовца, да те љута змија не уједе; ни ујака код добра сестрића, да те двије змије не уједу!*[25]

Сви ови наведени примери авункулата у народним умотворинама, сасвим одговарају поимањима народног живота и са њима чине јединствену целину. Заправо, њихова генеза се темељи на елементима прастарог друштвеног поретка, сачуваног у окаменотинама у народним скупинама, племинима и народима на Балканском полуострву. И, што је карактеристично поменути, мали број окаменотина авункулата, због своје архаичности и прожимања народног живота, продрле су у народну усмену књижевност.

---

[20] *В. Ст. Караџић:* нав. дело, 85 — 99.

[21] *Т. П. Вукановић:* на нав. месту (рукописна збирка). Остале примере о траговима акункулата у јужнословенској народној поезији cfr. *П. Ш. Влаховић:* на нав. месту.

[22] *Т. П. Вукановић:* Српске народне пословице (рукописна збирка).

[23] *Т. П. Вукановић:* на нав. месту (рукописна збирка).

[24] *Т. П. Вукановић:* на нав. месту (рукописна збирка).

[25] *Т. П. Вукановић:* На нав. месту (рукописна збирка).

III. АРБАНАШКА СВАДБЕНА ПЕСМА: ОПРОСТИ СЕ СА СТОЖЕРОМ MER HALLALL ME MULLARË

Код Арбанаса на Косову, и то у пределима: Горња Морава, Изморник, Голак, Ново Брдо и Крива Река, обичава се од старине па све до данашњих дана, када се удаје девојка, да јој њене другарице приређују испратницу. Кад се опрашта са родном кућом, одлази и на гумно где се опрашта и са гумном и стожером. Наиме, она седне мало код стожера, плаче и одатле погледа на родовске њиве и ливаде. За то време њене другарице певају следећу песму, у којој се опева опроштај са стожером и родитељском кућом. Песмица гласи:

Mer hallall ti me mullarë
„Kaj mori çikë, kajsh e bardhë,
Mer hallall ti me mullarë
„Kaj mori çikë, n'qysh te shpis,
Te mirë meç i zoti shpis!
Te mir meç krejtve me ren',
Shum m' kini çue me dhi, me dhen!"

Опрости се са стожером
„Плачи мори девојко, плакала срећна,
Опрости се ти са стожером!
Плачи мори девојко, на углу куће,
Остај здраво домаћине!
Остојте здраво сви од реда,
Много сте ме слали за козама,
овцама!"

Сл. 1. Арбанашки стожер из Дреница (Збирка Музеја Косово у Приштини)

Сл. 2. Кићење стожера код Срба после вршидбе. Село Бољевац код Рибарске Бање

Пре свега истичемо, са овом појавом, опроштаја удаваче девојке са стожером, сусрећемо се ту и тамо и другде код балканских народа.

Наима, код Срба на Косову (с. Алач), девојка се уочи свадбе опрашта са стожером. Покушаћемо на овом месту да објаснимо и протумачимо, улогу стожера у религији и према томе његову функцију у свадбеном ритуалу, који је био тако јак, да је нашао примену и у свадбеним песмама код Арбанаса на Косову.

Широм балканских земаља, код свих земљорадничких скупина међу Арбанасима, Грцима, Румунима, Власима, Србима, Црногорцима, Хрватима, Македонцима, Словенцима, Муслиманима, Турцима, Циганима и Черкезима (Косово), обичава се у доба конца аграрне жетве, односно вршидбе, тамо где се жито врше још коњима или воловском запрегом, поштовање стожера на гумну где се обавља вршај. Тада му се приносе жртве у свим плодовима који се жању, а местимично ставља се на њега још и тиква или јабука, а каткад и пасуљ и кита разноврсног цвећа (Прекорупље и Метохијски подгор на Косову), понегде се само кити цвећем (северна Србија).[1]

Посебно је вредно истаћи, један примерак арбанашког стожера из предела Дреницє (Косово), новијег порекла, начињен је у антропоморфном облику људске фигуре, без руку и ногу. Терминологија стожера је човечија, и то: krye (глава), испод тога је qafa (врат). Задебљани део испод врата, назива се именом bark (трбух). Глава је уобличена у облику људске главе. Кад се обави вршидба, овоме стожеру се, као што се обичава у овом крају, приноси жртва у пшеничним класовима. Наиме, пошто се пожње пшеница, одабере се петнаестак пшеничник класова и тиме се окити глава стожера. Према народном поимању, то се чини „për beriqet“ (за берићет).[2] На овом месту помињемо, израда дреничког стожера у облику човечијег лика, секундарног је значаја и порекла, док се стожер у примарној својој функцији аграрног божанства или идола код балканских народа, јавља у облику обичног заобљеног дирека или балвана.

Општи је обичај код Арбанаса у пределу Дреници, да се стожеру приноси на жртву, руковет или сноп жита, кад се обави вршидба, када се приређује и заједничка вечера, која се поставља на две софре, као што се то чини увек када је какав већи празник (с. Пољанце). Код Арбанаса на Косову (с. Доње Жабаре), први сноп припремљен за вршај ставља се уза стожер, и том приликом изговори се формула: „Bismilahi, na früft era“ (Помози боже, дај да дуне ветар). Кад се заврши целокупна вршидба, приређује се „darka e lomjeve“ („вечера овршаоница“). Закоље се кокош или петао, спреми се

---

[1] О примитивним идолима у облику коца, балвана, пања или даске у доба неолита, код старих Грка и старих Словена cfr. *De Visser*, Die nichtmenschengestaltingen Götter der Grichen, Leiden, 1903, 31, 108; *H. Gressmann*, Das Gilgamesch — Epos, Göttingen, 1911, 102 sq.; *В. Чајкановић*, Да ли су стари Срби знали за идоле.. — Студије из религије и фолклора. СЕЗб. XXXI, Београд, 1924, 103 — 105; *B. Gavela*, Antički kult herosa kao nasleđe preistorijskog društva. — Živa antika III, sv. 1—2, Skopje, 1953, 101.

[2] *V. Kozarac*, Drenički stožer — Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 1, Priština, 1956, 317—318.

халва, пита и приганице. У пределу Бајгорска Шаља (Косово), обичава се концем лета и почетком јесени, кад се заврши са вршидбом, да се најбољи сноп одабере и прислони уза стожер, а потом после првог мешања вршаја, тај сноп се разастре по гумну. Закоље се курбан, а понајчешће је по петао, а може се заклати и кокошка, и приређује гозба. Глава од закланог петла или кокошне, даје се псу да је поједе, док се од меса спрема заједничка вечера (с. Видошић).

Код Арбанаса у пределима Горњој Морави, Изморнику, Голаку, Новом Брду и Кривој Реци (Косово), обичава се, кад се обави вршидба, да се кити стожер. Кићење се врши овако: узме се црвен конац, једна перушка од кукурека, једна гранчица од метле са гумна и кита разног цвећа, па се све то привеже црвеним концем за стожер, тако да виси о стожеру. Према народном поимању, то се чини да показује ветар куда дува. Кад се обави вршидба, глава од стожера се окити: метлом, која се привеже ужетом од снопова.

Код поменутих етничких арбанашких група, невања се да се стожер баци на ватру и изгори. Кад овај остари и почне трунути, баца се у текућу воду, да га вода однесе. Кад некоме мрчи свест, обичај је да се узме ивер од стожера, па се баци на ватру и болесник се окади на тај дим, верује се да ће то болесника исцелити.

Код Арбанаса и Муслимана у пределу Гори (Косово), „стражер“ (стожер) је махом један за неколико родовских кућа (заједничко гумно). Свака кућа, пошто овршe своје жито, окити стожер са врежом од тикве („лом од тикву“), постављајући киту цвећа на врху стожера, па све то завеже сламом којом се снопови жита вежу („од сламе ручка“). Кад други одељак из рода настре гумно за свој вршај, све то баца поред гумна, па он обавља вршидбу, а после вршидбе он поново кити стожер својим цвећем и тиквином врежом на наведени начин. Након обављене вршидбе приређује се пир, ручак или вечера, зашто се меси погача и пита, што се обедује поред стожера или у кући. Ко прође туда, позива се на обед. На Ђурђевдан, стожер се оба, везно кити врбовим прућем, као што се то ките и куће и њиве.

Слични обичаји и веровања о стожеру постоје и код балканских Словена. У прилог тумачењу ритуалне арбанашке свадбене песме „Mer hallall ti me mullarë“ (Опрости се ти са стожером), наводимо и остала балканска веровања и обичаје о стожеру, сматрајући да ће то допринети свеобухватнијем сагледавању овог проблема.

Стожеру се у Македонији (предео Дримкол и околина Охрида), концем XIX и почетком XX столећа приносио на жртву култни хлеб, звани „питулица“, који се давао деци да га поједу на гумну покрај стожера[3]. У околини Скопља, слично као што се то обичава и у Дримколу, био је обичај код Македонаца да се меси култни колач звани „вечерник“, за Бадње вече, који се делио деци на сто-

---

[3] *М. В. Веселиновић*, Народни називи месеца у Срба. — Годишњица НЧ, књ. XXVI, Београд, 1907, 235—236.

жеру на гумну.[4] У овој области Македонци, Арбанаси и Турци, обичавају после вшридбе да оките стожер. Кићење се обављало овако. Стожер се обавије сламом од снопова, а у сламу се додавало цвеће: „босиљак, цунцуле, каранфил, тодорче". Уз то, за стожер се привеже још и метла којом се брисало гумно. У неким селима Скопске котлине, Македонци су стављали на стожер попреко једну руковет „чуканице" (слама) и на тај начин направили би „крс".[5] Напокон, код Македонаца у Скопској котлини, обичавало се на Божић, да се божићном сламом", званом „чуканица" везују воћке, као и стожер.[6] Код Македонаца у пределу Кичевији, на завршетку вршидбе стожер се кити сламом од последњег вршаја у облику крста и уз то украси цвећем и једном јабуком. То се назива именом „врзан стецерот" (везан стожер) и означава да је вршидба обављена. Иза тога прве вечери се приређује обилата завршна гозба звана „крчма", за блиске пријатеље, рођаке и раднике са стране. Тада на гозби има свих јела и пића, која се употребљавају за време орања и сетве, па и нешто више, зато што је добивен „нов леб".[7] Код Македонаца у Дебарској жупи и Долној реци, обичај је да нека девојка из куће окити стожер босиљком пре почетка, а и на крају вршидбе. Као курбан коље се кокошка, која се убија вилама.

Код Срба у јужној Србији (околина Лесковца), обичава се, кад почне вршај, да се закоље пиле на кућном прагу, а клање пилета врши мушко дете (с. Турековац).[8] Домаћинства која немају стожера, у неовејано а овршено жито, набију набодњу (пољопривредна алатка) и на њу ставе метлу окићену цвећем. Ову метлу вежу и где има стожера повоцима воловским. Метла се окрене навише. На концу, волове заките око рогова и онда их истерају у пашу.[9] Код Срба у Врањској котлини, кад се обави вршидба, навече се приређује гозба звана „довршак",[10] као што се то обичава и код Арбанаса на Косову.

Код Срба на Косову, кад се сеје прва сетва: „тога дана жене закољу петла на стожеру од гумна па га однесу орачима за ручак." То раде, према народном веровању „да им пшеница порасте високо као што је стожер и да буде зрно црвено као петао".[11] У Призренском подгору, Горњој и Доњој Морави, на Нову годину (по ст. календару, у

---

[4] *Јов. Хаџивасиљевић*, Скопље и његова околина. Београд, 1930, 395.

[5] *М. С. Филиповић*, Обичаји и веровања у Скопској котлини. СЕЗб. књ. LIV, Београд, 1939, 494.

[6] *М. С. Филиповић*, нав. дело, 374.

[7] *Б. Русић*, Старији обичаји око одређивања међе и око пољских радова у Кичевији. — Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XIX, Београд, 1956, 22.

[8] *Д. М. Ђорђевић*, Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави. СЕЗб. књ. LXX, Београд, 1958, 545.

[9] *Д. М. Ђорђевић*, на нав. месту.

[10] *Ј. Трифуноски*, Етнографске белешке из врањског краја. — Гласник Еногрфског музеја у Београду, књ. XX, Београд, 1957, 172.

[11] *Д. Дебељковић*, Обичаји српског народа на Косову пољу. — СЕЗб. књ. VII, Београд, 1907, 321.

Кривој реци и на Божић), прави се „бараница“ (пита од кукурузног брашна), у коју се на четири места ставља метална „пара“ (метални новац), када се ова „бараница“ испече, носи се са тепсијом код стожера, где се пре рађања сунца, врућа једе поред стожера или са овога, пошто се претходно три пут обиђе около стожера (мађијски круг). Обично само мушкарци једу ову питу код стожера, дувајући притом у тепсију и узвикујући: „Дај боже да буде берићетна Нова година, кад будемо врли да дува ветар, да вејемо жито!“ (с. Мушутиште у Призренском подгору, варошица Каменица у Кривој реци). У пределу Сретечка жупа, према народном веровању „бараница“ се спрема и једе на гумну на Божић, као „понуда мечки“, да би се ова умилостивила, те да не би јела усеве и стоку сељацима, а потом и да би о вршидби дувао ветар, како би се лако вејало жито (с. Плањане). Код овог обичаја се назиру трагови тотемизма и прослављања мечјег празника код Јужних Словена.[12]

У Кривој реци (Косово), кад се обави вршидба, Срби ките стожер разноврсним цвећем, уз које се стави метла са гумна, чији је врх окренут к небу. Том приликом, онај који кити стожер, изговара следећу формулу: „Догодине, повише да да бог!“ У Новом Брду (предео), кад се обави вшрибда, домаћин даје „крчму“, а девојке и жене певају домаћину:

„Домаћине, дај ракије, да се пије!“

и притом оките стожер цвећем и метлом са гумна. Поред тога, на Ђурђевдан, поквасе жене врећу и ставе је на стожер. То се чини рано изјутра, пре сунца, а по народном веровању „да је боља пченица“. Надоле се окреће дно од вреће. У пределу Доњој Морави или Изморнику, пошто се обави вршидба, даје се крчма: пије се, једе и пева, уз обавезно клање курбана (јагње, прасе, ован, кокош). У с. Понешу 1959. год. имао је за „крчму“ земљорадник Петко Зозић 60 званица, а на весељу се седело, уз песму и игру, целе ноћи. Ту и тамо (с. Шилово), обичава се, да се стожер прави од храстовог дрвета, те да се након обављене вршидбе стожер вади из земље и чува негде под стрехом, на склонитом месту (ређе на тавану). У пределу Ново Брдо, сматра се да је стожер најбољи од јасеновог или дреновог дрвета. Девојке и жене ките стожер након обављене вршидбе, ако нема у кући ових, онда то чини неко мушко дете. После тога даје се „довршна вечера“, на коју се позива цео комшилук: „Да знате, да смо направили крчму, дођите довече.“ На то суседи одговарају: „Здравње нек је, ајде договодине боље да се роди!“ У овом пределу обичава се код Срба, уочи Божића, да домаћица стави празну „трмку“ (кош-

---

[12] *Б. А. Васиљев*, Медвежий празник. — Советская этнографија, Москва, 1948, књ. IV, 78—104; *T. P. Vukanović*, Gypsy Bear — leaders in the Balkan Penunsula. — Journal of the Gypsy — Lore Society, vol. XXXVIII, 3—4, Edinburg, 1959. 120—123.

ница за пчеле) на стожер, где остаје за три дана, па се скида и оставља код пчела у пчелињаку. Кад се у лето роје пчеле, први рој се хвата у ту трмку. Напокон, у свим пределима Косова, пошто се доврши вршидба, обичај је да се окити стожер, као и стока са којом се врло, и то заките прво деснога на левог вола, а тек иза тога краве којима вршу (ако се врше са два пара запрежне стоке). Исто тако, окити се прво десни коњ, ако се коњима врше, а они који су обављали вршидбу, обичај је да се окупају у реци или код куће (поред хигијене и лустрација водом). На концу, код посрбљеник Цицана у Призренском подгору (Сува Река), обичај је да се од метле којом се кити стожер, након обављене вршидбе, узме дрвце и да се, кад су коме болесна деца, то дрвце стави у воду, па да се тим умије дете, које болује „од стрецање“ и плача. Верује се да је то лек против дечјег плача и стрецања.

У врањском подручју, након обављене жетве, приређује се довршаоница, позната под именом „крчма“. Као што смо поменули, уз кићење стожера, приређује се и свечана вечера, а обавезно се коље: јагње, прасе, кокош; на гозбу се позивају само суседи, уз раднике који су обављали вршидбу и кућне обитељи. У пределима Пчиња и Пољаница, као и у селима ханског подручја, крчма није тако свечан чин, као што је случај у врањским низинским селима, али је обавезна, уз кићење стожера даје се и свечана вечера, звана „квачка на вршидбу“ (коље се кокошка).

Код Црногораца у Ријечкој нахији, био је обичај од старине, па све до другог светског рата, да крстоноше, приликом обиласка сеоског атара, обиђу и гумна, и да поред стожера свештеник очита „јеванђеље, ради напретка беричета“.[13]

Код Срба у Сретечкој жупи (Косово), од старине се обичавало, на други дан Ускрса, када село слави (с. Средска), да сељани колективно обиђу свако гумно, где се износи ритуално јело и пиће. Ту свештеник обави молитву, уз крст и барјаке, а народ се клања према истоку. У старо време („напрешно време“), село се клањало и према стожеру и према великом дубу, који је свештеник заливао вином. Од старине се исто тако обичава у овом пределу, кад се оврше и последње гумно, да се окити стожер. Наиме, врх стожера се омота дебелим слојем говеђе балеге, па се у њу стави од сваког жита и од свих варива зрнастих, по неколико зрна. То се ради, по народном веровању: „да би следећа година добро родила.“[14]

---

[13] *А. Јовићевић,* Ријечка нахија у Црној Гори. — СЕЗб. књ. XV, Београд, 1911, 735. У Пољицама (Далмација), када се једаред десила градобитина, посумњало се да је томе узрок нека Прлајинка, за коју се веровало да је вештица. Сељаци су нашли њен лонац, донели га на гумно и разбили, верујући да ће се тиме заштитити од даље градобитине и вештичиних чаролија. — *F. Ivanišević,* Poljica — ZBNŽJ. Sl. knj. X, Zagreb, 1905, 235.

[14] *М. С. Влаховић,* Средачка жупа. — Зборник за етнологију и фолклор јужне Србије и суседних области, књ. I, Скопље, 1931, 51.

У пределима Лужници и Нишави, местимично се обичавало од прастарих времена па све до почетка XX столећа, да земљорадници кад обаве вршидбу, кољу петла покрај стожера, тако да крв од закланог петла цури на зрна жита. Та зрна се чувају и касније мешају у сетвено семе. Месо од петла се зготови за ручак или вечеру.[15] Без сваке сумње, овде се ради о старинском жртвеном обичају (жетвени петао), који се приносио аграрном божанству, које је имало свога идола у облику стожера, за шта се могу наћи паралеле у целој Европи старог и новог доба.[16] Напокон, у Лужници и Нишави обичавало се до почетка XX столећа, да се на дан вршидбе прво скине са врха стога или крстине један најбољи сноп жита и да се стави на стожер („стожар"). После се тај сноп баци на гумно около стожера, пошто се гумно насади.[17]

Код Срба у пределу Косаници (прокупачко подручје), ту и тамо се обичава (с. Превој и Д. До), кад стожер иструли, да се баци у њиву, да тамо дотруне, или се стави на плот или какво стабло. За Спасовдан, када се постављају крстови на њиве, ливаде и другде, обичај је да се зеленим гранчицама окити и стожер и да се од зелене гранчице начини крст и постави на стожеру. Опсовати некоме стожер или гумно, према народном поимању, значи оскрнавити некоме родовску светињу. Уз то, обичава се у овом пределу (с. Рача), да се на стожер стави „овршник" (задњи сноп у вршају), као и да се приређује гозба, кад се заврши вршидба. Обично се коље јагње или прасе за вечеру, ређе кокош или петао.

Код Срба и Црногораца у долини Таре, кад се обави вршидба, приређује се вечера и коље се за курбан брав.

Код Босанаца у пределу Рами у Босни, кад се доврши косидба или вршидба жита, приређује се свечана гозба „довршаоница" или „довршојница", али нема обичаја да се кити стожер.[18]

У време турског феудалног режима, обичавало се у Херцеговини (предео Дувнањско поље), да се на концу вршидбе коље јагње или брав, што се зове „довршионица". Од овог курбана, аги је припадало: 1/4 или 1/2, а остало месо се употребљавало за гозбу.[19]

Напокон, обичавало се код Срба у околини Лесковца, у патријархалним сеоским скупинама, да не би погинули у рату, „људи су носили у својој одећи парче дрвета од становитог стожера" (самоникло, па прилагођено дрво за стожер, на месту ницања, где је начињено гумно).[20] Поред тога, стожер има религијско-мађијску улогу

---

[15] *В. Николић,* Из Лужнице и Нишаве. — СЕЗб. књ. XVI, Београд, 1910, 260; cfr. *Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић и Н. Пантелић,* Српски митолошки речник, Београд, 1970, 234.

[16] Handbuch der deutch. abergl. III, 1328.

[17] *В. Николић,* нав. рад, 260.

[18] *М. С. Филипсеић,* Различита етнолошка грађа из Раме. — Билтен института за проучавање фолклора бр. 2, Сарајево, 1953, 347.

[19] *J. Дедијер,* Херцеговина. — СЕЗб. књ. XII, Београд, 1909, 346, нап. 3.

[20] *Д. М. Ђорђевић,* нав. дело, 547.

код Срба у околини Лесковца, кад владају временске непогоде, нарочито кад пада град. Наиме, тад се износи на танур, код стожера, на њега ставе со и запале свећу од „пресвете“. Домаћица расплете косе, целива три пута земљу и заврти тануром трипута надесно, узме пешкир, па машући њиме изнад себе дозива из гласа св. Ђермана и разне светитеље, молећи их да град окрену у пусте пределе, а да поштеде њен завичај.[21] Исто тако, у овој области се обичава о свадби, у подне, кад се младожења окупа у подруму или некој одаји, посипљући се црвеним земљаним судом, кад обави купање и изиђе напоље, да узме онај црвени суд и да га пребаци преко стожера и тако сломи.[22] Напокон, у вези са свадбеним ритуалом, у овом пределу је постојао раније обичај „кићења стожера“. Тај је обичај у Лесковачко поморавље пренет миграционим птуем преко пчињских насељеника из предела Пчиње у врањском подручју. Поред тога, у понедељак после венчања, обичавало се да сватови везују уз стожер оне који последње чељаде удомљују. Тада гости јуре кума и старог свата, пењу се на кров од куће, окрећу ћерамиде наопако, ломе их, јуре свиње и траже да се нешто закоље, па тек онда кад домаћин обећа да ће дати да се нешто закоље, одвежу завезаног за стожер.[23] У врањском подручју, кад се последња кћи из куће удаје или жени најзадњи син, вежу свекра и свекрву около стожера (или каквог родног дрвета), уз свирку свирача и песму сватова, те и обилат смех. Од везаних се тражи новчани откуп. Тек пошто исти исплате, бивају одрешени од стожера. То се зове „кити се стожер“, и сматра се за велико весеље у свадбеном ритуалу (Масурица).

Код ових обичаја, исто се тако види приношење жртве аграрном идолу, односно стожеру, како у плодовима, тако и крвне жртве, која је прастарог порекла. Ту се назире и замена људске жртве. Клање неке домаће животиње: јагњета, прасета или петла, и у вези с тим дрешење везаног свата, свекра и свекрве, за стожер имало је да значи у прастара времена, у првобитној фази идолатрије, откуп или замену људске жртве курбаном или животињском жртвом. Сматрамо да се радило првобитно о аграрном божанству чији је представник био стожер, начињен у облику балвана или дирека, са заобљеним врхом у виду човечије главе, који у време кићења и приношења аграрне жртве у плодовима овоме, има безмало облик људске фигуре с рукама. Код Црногораца у Црној Гори, од давних времена, па све до почетка XX столећа, племенски, братственички и сеоски скупови, понајчешће су се одржавали на гумну покрај стожера, који се налазио на најлепшем месту покрај куће.[24]

---

[21] *Д. М. Ђорђевић,* нав. дело, 558.

[22] *Д. М. Ђорђевић,* нав. дело, 486.

[23] *Д. М. Ђорђевић,* на нв. месту.

[24] *П. Ровинскіи,* Географическое и етнографическое описаніе Черногоріи. Спб. 1897, 463; *А. Јовићевић,* Ријечка нахија у Црној Гори, 516.

Након свега изнетог, дајемо следећи закључак. Арбанашка свадбена песма „Опрости се са стожером", води своје порекло из прастарих времена балканских етничких скупина, племена и народа. Заправо, елементи везани за стожер, ушли су у савремени фолклор, још у прастара времена, из народних веровања и обичаја. Тако је обожавање стожера нашло примену и у сведбеном фолклору. А идолаторске функције стожера, можда још код Протоилира, те касније у доба праисторије и антике код Илира, и потом савремених балканских народа, очувале су се као сирвивали (окаменотине) код савременик балканских народа веома бројно. Веома значајан култ стожера, као што смо видели, нашао је одраза и у арбанашком свадбеном фолклору. При том, ваља нам поменути и једну црногорску народну пословицу која гласи: „Стрчи ко стожер међу њима". Овим се жели истаћи доминантна улога стожера, међу аграрним предметима идолаторске функције, који је имао видно место у аграрном животу старобалканских етничких скупина, племена и народа.

Када се има у виду да се стожеру приноси на жртву: цвеће, први најбољи сноп са стога или крстине, или последњи сноп се скида са стожера и разбацује на гумну, сматрамо да се ради о жртвовању бескрвне аграрне жртве важном аграрном идолу стожеру. Аналогно томе, помињемо, код Немаца се последњи откос жртвовао Водану.[25] Гозба за крчму, која се и приређује када се обави вршидба, као и ритуална јела о Божићу и другим свечаним данима у току године, која се стављају на стожер и једу на гумну покрај стожера, у ствари су искључиво обедна жртва, која се намењује домаћој чељади, каткад и гостима, који су у основи можда исто, према патријархалном друштвеном поимању, што и бог.[26]

У обичају опраштања девојке са стожером уочи свадбе код Арбанаса на Косову, виде се очито утицаји многонационалних друштвених скупина на овом подручју. Ти утицаји су у основи изражени у патријархалним поимањима и схватањима о стожеру као аграрном идолу старобалканских етничких скупина, племена и народа, распрострти местимично широм Балканског полуострва.

IV. ПРОКЛЕТА ИНДИЈА ИЗ НАРОДНЕ ПЕСМЕ „СВЕЦИ БЛАГО ДИЈЕЛЕ"

У групи српскохрватских епских песама, које се односе на сакралне личности, видно место заузима песма „Свеци благо дијеле". По својој садржини и мотивима које опева, она је такве природе, да ју је с правом оштроумни В. Ст. Караџић, ставио на прво место, у

---

[25] *J. Grimm,* Handbuch der germanischen Mythologie, Leipzig, 1895, 291.
[26] Cfr. *В. Чајкановић,* О српском врховном богу, Београд, 1941, 134.

својој чувеној збирци „Српске народне пјесме“.[1] На овом месту покушаћемо да разјаснимо стихове „Проклета Индија“, заправо да осветлимо генезу тих стихова.[2]

У наведеној епској песми „Свеци благо дијеле“, помиње се земља Индија, и каже да је у њој порок преовладао и да ту више ништа нема од части и образа. У песми се између осталога каже, како на питање Громовника Илије, зашто плаче, Блажена Марија одговара:

„А мој брате, Громовник Илија,
Како нећу сузе прољевати,
Кад ја идем из земље Инђије,
Из Инђије из земље проклете!“[3]

Пре свега, намеће се питање, откуда код балканских Словена такво мишљење о земљи Индији, која је веома удаљена од јужнословенских земаља. Географски положај Индије једва или никако јужнословенски патријархални друштвени слојеви и не познају.

Име земље Индије у вези с паганским многобројним народима, с разноврсним народним религијама, јужнословенски народи су дознали из романа о Александру Великом, из „Хришћанске топографије“ Козме Индикоплова, из „Приче о Индијском Царству“.[4]

Као што је у науци већ истакнуто, роман о Александру Великом, много је утицао на јужнословенску народну традицију.[5] Трећи део тог романа говори о Индији, у којој живи силан народ. Као савезници индијског цара Фора помињу се у IX глави северни народи, за које се ту каже да су „погани много“. Да од њих спасе свет, Александар их отера и за њима зазида врата уласка у Азију (Кавкаско каспијска врата). У том роману прича се о народима који не познају правога бога Саваота. У III делу романа, сам Александар се спасава тако, што спомене божје име, кад ступи у једну пећину, где су били сви јелински богови као приказе. Ту је њих и многе безбожне цареве искупио бог да се пате. Међу њима су били индијски цареви Синос и Фор, које је постигла иста судбина.

Без двојбе можемо устврдити, то је генеза народне јужнословенске традиције и епског казивања о „проклетој Индији“.[6] Но, томе

---

[1] *В. Ст. Караџић:* Српске народне пјесме, књ. II, у којој су пјесме јуначке најстарије. Београд, 1969, стр. 7—8 „Нолит“.

[2] О овом проблему cfr. *С. Радојчић:* Индија у нашој старој уметности. — Међународна политика V, Београд, 1955, стр. 13—14; *С. Матић:* Проклета Инђија. — Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. II, Нови Сад, 1954, 192—193; *В. Михаиловић:* Из топономастике Срема — одељак „Инђија“. — Рад војвођанских музеја, 15—17 Нови Сад, 1971, 160—161.

[3] *В. Ст. Караџић:* нав. дело, стр. 7.

[4] Cfr. *С. Радојчић:* нав. рад, 13.

[5] Cfr. *С. Радојчић:* на нав. месту.

[6] Cfr. *С. Радојчић:* нав. рад. стр. 13—14, где се наводи и утицај апокрифних причања о Богородичиној смрти и житије св. Варлаама и Јоасафа.

треба додати и сродне елементе, који ту генезу проширују и поспешују, надомештајући је као надградњу. Наиме, у апокрифном житију св. Томе, по једном српском рукопису XIV столећа, опширно се описује, да је светитељ имао много муке са преобраћањем индијских народа у хришћанство. Апстрактне приче о доживљајима св. Томе на Истоку, биле су познате српском средњовековном књижевнику Теодосију, који апостолску делатност св. Томе у Индији, пореди са животом св. Саве Немањића у Светој Гори.[7] Као што је добро познато, у XV столећу, било је врло живо интересовање у Европи, како да се нађе краћи пут за Индију. Тражећи тај пут, Коломбо је пошао на своје велико откриће, те нашавши Америку, мислио је да је нашао Западну Индију. У XVI столећу, кад се за Коломбово откриће подробно знало у Европи, почела су разноврсна причања о Индији да се шире, пуна фантастике. Тако је народна уобразиља створила око Индије читав низ легенди разне врсте, које нису остале непознате ни јужнословенским народима. У Дубровнику, који није био незаинтересован у том открићу, могло се дознати много што шта од тог причања о новим земљама. Илустрација несумњивог доказа дубровачког интересовања и причања о Индији, налази се у прологу Дунда Мароја, чувене комедије Марина Држића, која је 1550. године јавно приказивана у Венецији. У комедији се, на једном месту, између осталог наводи и ово: „Знате ер кад се, јес три године, од вас одјелих, ончас се упутих пут. Индија Велицијех гдје осли, чапље, жабе и мојемуни језиком говоре. Отоле обрнух пут Малијех Индија гдје пигмалесни, човуљици мали, ждралови бој бију. Отоле отегнух нога к Новијем Индијами гдје веле да се пси кобасами вежу и да се од злата балотами на цуње игра, гдје од жаба кант у сцјени бијеше како међу нами од славица. У Старе Индије отоле хтјех наприједа проћ, ма ми би речено, ер се већ наприједа не море проћ".[8] Дакако, има ту још сличних казивања.

Тако је причање Александриде добило ново поткрепљење у причањима XVI столећа о нађеној Индији и то је учињело, те се то име нешто боље запамтило. Та земља чуда постала је за српскохрватски епос уједно и земља покора са основним схватањима народног морала, који је „погане народе" из приче окарактерисао онако, како и у чем он налази да се могло састојати њихово поганство. Српскохрватски народни певач овако описује то „безакоње":

---

[7] Cfr. С. Радојчић: нав. рад, стр. 13.

[8] *М. Држић:* Изабрана дела. Издала „Народна књига", Београд, 1963, 115 — 116. cfr. Pjesme *M. Vetranića* Čavčića, I. — Stari pisci hrvatski III, Zagreb, 1871, 235; *V. Mažuranić:* Jaša Dubrovčanin u Indiji 1480—1523, i njegovi prethodnici u islamu pre XV stoljeća. — Zbornik kralja Tomislava u spomen 1000. godišnjica, Zagreb, 1925, 219 sq.

„У Инђији тешко безакоње:
Не поштује млађи старијега,
Не слушају ђеца родитеља;
Родитељи пород погазили, —
Црн им био образ на дивану
Пред самијем богом истинијем! —
Кум свог кума на судове ћера,
И доведе лажљивé свједокé
И без вјере и без чисте душе,
И оглоби кума вјенчанога,
Вјенчанога или крштенога;
А брат брата на мегдан зазива;
Ћевер снаси о срамоти ради,
А брат сестру сестром не дозива“.[9]

За то своје схватање српскохрватски песмопојац добио је један део сугестија и материјала и из старе хришћанске књижевности. Наиме, у Другој посланици Тимотеју од апостола Павла (III, 1 и д.), говори се о „последњим временима“ овако: „Али овој знај да ће у пошљедње дане настати времена тешка. Јер ће људи постати саможиви, сребролюпци, хвалише, поносити, хулници, непокорни родитељима, неблагодарни, неправедни, нељубазни“ итд. Набраја се читава група разних порока. Та схватања о последњим данима; иначе блиска народном замишљању тих ствари, преношена су од црквених лица у широке кругове народне. На везе између старе књижевности и описа из народне епске песме „Свеци благо дијеле“, упућује и једна друга наша народна епска песма, у којој Југ Богдан тумачи „пошљедње вријеме“, читајући „књиге староставне.“ У народној епској песми Женидба кнеза Лазара, ево како се то описује:

„Видите ли, моја браћо красна,
Видите ли како књига каже:
Настануће пошљедње вријеме.
Нестануће овце и вшенице
И у пољу челе и цвијета;
Кум ће кума по суду ћерати,
А брат брата звати на мегдану!“[10]

С. Орхановић је упозорио исто тако на претсказивање последњих времена у апокрифним откровењима и у другим неким делима старе књижевности, која потврђују ово мишљење.[11]

Након свега изнетог, треба се сетити и саме функције епоса. Наиме, једна од његових функција је и та, да слика и приказује епизирано историјска збивања и чињенице. То бива, према друштвеној потреби датог времена, у негативној или позитивној форми. За илустрацију тога, наводимо и следећи пример из XVIII столећа, када словенски народи упиру очи у нади за културним и слободарским зрачењем из Руског Царства. Тако, један добрићевачки калуђер, говорећи о слави и величини православља у Русији (1778. год.), овако

---

[9] *В. Ст. Караџић:* нав. дело, стр. 7.
[10] *В. Ст. Караџић:* нав. дело, стр. 118.
[11] *С. М. Орхановић:* Један есхатолошки мотив у старој косовској поезији. — Прилози проучавању народне поезије, I, св. 1—2, Београд, 1934, 208—214.

описује Москву: „У Москви је сто тридесет хиљада манастира; пред царским су двором две цркве позлаћене, на једној има осамнаест трула позлаћених, а на другој петнаесет; царево звоно сто двадесет људи за коноп тегле . . .“[12]

Унаведеним случајевима, не ради се о извесним или каквим слободним описима, песничке форме. Нису ти описи дошли у песму због лепих стихова или какве сликовитости. Напротив, основана црта ових песничких описа, узета је из стварности друштвене средине песмопојаца код балканских Словена. С једне стране, као што је већ у науци истакнуто, извор овим песмама почива у манастирској средини, међу монасима и свештенством. Ми томе додајемо и другу могућност, коју смо само узгредно поменули у ранијим излагањима о српскохрватском епосу. Наиме, на дворовима црквених великодостојника у XIX столећу у Црној Гори, било је професионалних народних гуслара, исто као што их је од давнине било и на дворовима владара и феудалних господара.[13] Аналогно томе, можемо мислити да је та појава била позната Јужним Словенима, ако не раније, оно од конца средњег века. И, преко тих професионалних песмопојаца и народних гуслара, са дворова црквених великодостојника и феудалних господара, ушли су у народне песме мотиви из старе књижевности, архитектуре и сликарства, заправо иконографије. Значи, с једне стране, као што је истакао на једном месту С. Радојчић, кад наши певачи народних песама састављају своје епске творбе „да шибају пороке домаће средине, они се служе песничком слободом да неморал покорене раје из Србије преместе у Индију, у земљу проклету“;[14] а с друге стране, да за губитак своје слободе и пропаст средњовековних држава, потраже опет у друштвеном неморалу, а не у економско-друштвеном поретку феудалне епохе који је владао међу балканским народима; и на концу, да дато стање изнесу кроз песму, будећи на тај начин револуционарну демократску слободарску мисао, описујући изриком баш своје друштвене и економске прилике.

Још концем средњег века, налазимо помена о „гресима нашим“, који су „проузроковали одмазду господњу“, долазак Турака, губљење слободе и слично.[15] Монахиња Евгенија, приликом похода манастиру Дечанима (1389—1405), тужи се на очајно стање манастира, проузроковано ради грехова наших, најездом и пустошењима Турака. Евгенија у једној повељи каже: „видѣхь по истинѣ оумилень позорь, толико потроуждени ѥ и оусрьдые светаго хтитора попоуштениемь божіемь нашихь ради грехь оть злочьстивихь езыкь исмаилтьскихь

---

[12] *Љ. Стојановић:* Стари српски записи и натписи, бр. 5886; упор. *С. Радојчић:* О неким заједничким мотивима наше народне песме и нашег старог сликарства. — Зборник радова САНУ, књ. XXXVI, Византолошки институт, књ. 2, Београд, 1953, стр. 161.

[13] *Т. П. Вукановић:* Студије из балканског фолклора. — Врањски гласник, књ. V, Врање, 1969, стр. 329 — 330.

[14] *С. Радојчић:* Индија у нашој старој уметности, стр. 13.

[15] *Т. П. Вукановић:* Култ цара Уроша. Скопље, 1938, 60.

пожежено и опроврьжено и оть прѣжде нась дрьжавшихь растлѣнио и опроврьжено, и метоси отети и влизь запоустѣнитꙗ постигоше . . .“[16] И Атанасије Хоповац бележи наше опште схватање узрока очајнога положаја Срба када је писао: „тако богу попусти вшему грѣхь ради нашихь и тако погибохом’ за безаконие наше, ꙗкоже древнїи Їзрѧиль“.[17] Свакако, корени оваквом ставу, почивају на Светом писму. Познато је да су Псалми пуни вапаја господу, да сваком плати по његовим делима. Пророци се пресипају примерима божје казне за учињени грех.[18] Значи, то је било од утицаја на опште схватање Срба у погледу узрока очајног положаја, и да су се та схватаља спојила с науком Светог писма. Овакво објашњење ропства под Рурцима, налази се често у песмама и причама српскога народа. У краткој причи „Косовски бој“, говори се како је сам бог казнио српски народ стога што се овај био много искварио. „Кумашин није познавао кума, а овај онога још мање; син није поштовао оца, брат сестру, а ћерка мајку итд. Војска била распуштена; војници и старешине на коњима су у цркве улазили и на миздрацима нафору узимали, те је бог казниот Србе“.[19] У повесном слову о кнезу Лазару каже се између осталога: „и постиже нас, грехова наших ради, богом пуштена стрела, Турци.“[20] Према једној традицији из Васојевића „Турчина је бог дао... због наших старих гријехова“.[21] То народно схватање и мисли Светога писма, слио је у класичну целину и прожео својим филозофским генијем Његош,[22] када наводи да коло у његовом Горском вијенцу овако ређа и разјашњава српске несреће:

„Бог се драги на Србе разљути
За њихова смртна сагрјешења!
Наши цари закон погазише,
Почеше се крвнички гонити,
Један другом вадит очи живе;
Забацише владу и државу,
За правило лудост изабраше.
Невјерне им слуге постадоше
И царском се крвљу окупаше.
Великаши, проклете им душе,
На комате раздробише царство,
Српске силе грдно сатријеше,
Великаши траг им се утро,
Распре сјеме посијаше грко
Те с њим племе српско отроваше,
Великаши грдне кукавице,

---

[16] *С. Новаковић:* Законски споменици српских држава средњега века. Београд, 1912, стр. 655; Споменик САН, књ. V, Београд, 1890, стр. 32.

[17] *Т. П. Вукановић:* нав. рад, стр. 61.

[18] Cfr. *С. Станојевић и Д. Глумац:* Свето писмо у нашим старим споменицима, Београд, 1932, XI; *Н. Радојчић:* Легенда о смрти хрватскога краља Димитрија Звонимира. Глас САД, књ. CLXXI, Београд, 1936, 81—82; *Т. П. Вукановића:* нав. рад, 61—63.

[19] *Ј. Хаџивасиљевић:* Јужна Стара Србија, II, Београд, 1931, 305; *Т. П. Вукановић:* на нав. месту.

[20] *Т. П. Вукановић:* нав. рад, 61.

[21] Годишњица Н. Чупића, књ. X. Београд, 1888, 254; *Т. П. Вукановић:* на на нав. месту.

[22] *Н. Радојчић:* нав. рад, стр. 82—83; *Т. П. Вукановић:* нав. рад, 61.

Постадоше рода издајице.
О проклета косовска вечеро!
Куд та срећа, да грдне главаре
Све потрова и траг им утрије,
Сам да Милош оста на сриједи
Са његова оба побратима,
Те би Србин данас Србом био.“[23]

Из наведених стихова види се велика лепота и дубина народних схватања, прострујалих кроз срце и мисли великога песника Његоша. На крају, за време првог светског рата, док се српска војска укрцавала у Валони, војвода Степа Степановић је брисао сузе, кује се потоцима лиле низ његове образе, понављајући на глас непрестано: „Много смо згрешили зато нас је бог казнио“.[24]

Светски империјализам и процват фашизма између минула два светска рата, који се темељио на расистичким поставкама, насликан је у једном гусларском припеву српскохрватског епоса овако:

Човек и Сунце

„Сунце драго које све опсипаш,
Од Бијеле куће вашингтонске,
Па до црне џунгле индијанске!
Цуру плаву исто ко гараву,
Сиромаха, ко и богаташа,
Твоја горда светлост не промаша!
Ала Сунце, срца си доброга,
Када можеш да љубиш свакога!
А ми људи, ми нијесмо такви
Но гледамо само себи сваки!
Кад би могли, сву би светлост твоју,
Закопали у ризницу своју!
Направили властите централе
И у мраку оставили мале!“[25]

Слично наведеноме, пева се и у једном другом гусларском припеву, из исте друштвене епохе, те се кроз песму слика стање у земљи, с поредбама на светске прилике уопште. Неправда, лична богаћења, корупција, национална угњетавања и слични пороци који су владали у земљи, пренети су на светска збивања уопште. У поменутом припеву, између осталога, о томе се каже:

„Час је дошо свијет да познамо!
Свет је овај паклено поприште,
Где немоћни гладују и пиште!
Где ликује порок над поштењем,
Где се срце претвара камењем!
Где истина и једнакост права,
У ранама под окове спава!“[26]
Где немоћни гладују и пиште!

На наведеним народним схватањима и поимањима, настали су стихови о проклетој Индији у народној песми „Свеци благо дијеле“, сажимањем појава из књижевности, фрескосликарства и иконографије с једне стране, што је пропраћено учењем Светога писма, а с друге стране, све је то нашло дубоке корене у етнопсихичким особинама јужнословенских народа, који су изнели у народном епском приказивању, најмаркантније елементе своје историјске трагедије, каткад отворено и јасно, а понекад у завијеној форми, преносећи збивања на земљу Индију.

---

[23] *П. Петровић Његош:* Горски вијенац. Целокупна дела П. Петровића Његоша у редакцији *М. Решетара* (1926), стр. 14—15.
[24] „Политика“ од 30. априла 1929; *Т. П. Вукановић:* нав. рад, стр. 62.
[25] *Т. П. Вукановић:* Српске народне епске песме (рукописна збирка).
[26] *Т. П. Вукановић:* наведена рукописна збирка.

V. РАСТАВЉАЊЕ МОРА НА ДВЕ СТРАНЕ ИЗ АРБАНАШКЕ НАРОДНЕ ПЕСМЕ „КОСОВСКИ БОЈ“ („LUFTA E KOSOVËS“) N'TE DY ONË DETI ISH PRAPUE

У фолклору балканских народа, посебно место заузимају народне епске песме о косовској бици из 1389. год. Поред бројних песама у балканских Словена, ова епопеја је сликовито опевана и у арбанаском народном епском стваралаштву. Најлепше арбанаске епске песме овога циклусо потичу са Косова. Први је једну арбанаску епску песму овога циклуса, још пре педесетак година, објавио Гл. Елезовић.[1] Због обиља митолошко-паганских мотива и легенди, ова песма је побудила живо интересовање у науци. Наглашавамо, што је најбоље речено о мотивима те арбанаске песме, јесте расправа ученог В. Чајкановића, пионира и оснивача књишке компаративне фолклористике југословенских народа.[2] Чајкановић је и мотив растављања мора на две стране, који се помиње у овој песми о косовском боју, сагледао, износећи да се ради о води, која се на магиски начин дели на двоје, да би се могло прећи на другу страну. Притом је нагласио „Мотиви из арбанашке песме којима нисам нашао паралеле у српским косовским песмама јесу: превођење војске кроз море, које је пред војском устукнуло“. И, на концу, поменуо је, да овај мотив спада у групу мотива из народних приповедака „Märchen motive“, као и то, да је мотив, заједно с бројнима којима није нашао паралелу у српском епосу „доиста домаћи арбанашки“.[3] Заступајући такву хипотезу, В. Чајкановић је систематски размотрио овај мотив, везујући га искључиво за генезу из народних приповедака, на првом месту арбанашких. Међутим, овај је мотив старога датума, па је само нашао згодно место у арбанашком епском стваралаштву о косовском боју, као једна библијска окаменотина, која је сачувана у фолклору, односно која је нашла примену у епосу. То документујемо и илуструјемо следећим примерима.

1.

У арбанаској епској песми Lufta e kosovës (Косовски бој), растављање мора на две стране, овако се описује:

Qur çka bôni sulltan Murati:
Me e shti asqerin n' gjemi,
Fort po i dhimen!

---

[1] *Гл. Елезовић:* Једна арнаутска варијанта о боју на Косову. — Архив за арбанаску старину, језик и етнологију I, 1—2, Београд, 1923, 54—67.

[2] *В. Чајкановић:* Мотиви прве арнаутске песме о боју на Косову. Нав. часопис, стр. 68—77.

[3] *В. Чајкановић:* нав. рад, 70 и 73, где се помиње: „Могуће је, ипак, да је детаљ у косовској песми реминисценција (из друге руке) на мит о бежању Јевреја из Мисира, у 2. Мос. 14.“

Duort n'amin i sish çue:
„Hej, allah, ti qi je hak,
Ti detin mue t'ma prapojsh,
Un t'i qes asqerin për të thát."
Edhe zoti duvan kabull i a kish bô,
N'te dy onë deti ish prapue,
Me ordi n'deti ôsht hi
M'at onë deti ko'ka dalë,
K'o kan ungjë me pushue."[4]

П р е в о д:

„Да видиш шта учини султан Мурат.
Врло му је жао војске,
Да је у лађе укрца!
Руке је на молитву подигао:
„Алаху, ти који си праведан,
Ти ми море раствори,
Да преведем војску по суву".
И бог му молитву беше услишио,
На две се стране море размакло,
Са ордијом је у море ушао,
На супротну страну мора је изашао,
Па су сели да одахну".

Овом прастаром мотиву налазимо генезу и аналогију у Библији. Наиме, довољно је поменути Мојсијево бежање из Египта и прелазак Јевреја преко Црвеног мора (Мојсије II, 14). О томе се у Библији каже следеће:

Ск. 1. Мојсије проводи Израелце преко Црвеног мора. Цртеж према каменом рељефу са саркофага из IV столећа. (Археолошки музеј — Сплит)

[4] *Гл. Елезовић:* нав. рад, 56.

2.

Прелаз преко Црвеног мора

„Зашто запомажете према мени? — рече Јахве Мојсију. — Реци Израелцима да крену на пут. А ти подигни свој штап, испружи своју руку над морем и раздијели га надвоје, да Израелци могу прећи посред мора по суху“.[5]

Ск. 2. Мојсије преводи Израелце преко Црвеног мора. Скица према минијатури рукописа Козме Индикоплова. (Св. Тројица — Пљевља)

Ово библијско казивање нашло је примену и у средњовековној уметности код балканских народа. То лепо илуструје пластично приказан прелаз Јевреја преко Црвеног мора, на једном старохришћанском саркофагу из IV столећа из Далмације, приказан у дубоком рељефу (Археолошки музеј у Сплиту). Поред тога, прелаз Јевреја преко Црвеног мора, нашао је примену и у средњовековној иконографији и минијатурном сликарству.[6]

---

[5] Књига изласка. Излазак I, 14.

[6] Cfr. *С. Радојчић*: Фреска Константинове победе у цркви Светог Николе Дабарског. — Гласник Скопског научног друштва XIX, Скопље, 1938, 99—101, сл. 4, 10.

Мотив да се вода мађијским начином раставља надвоје, да би се могло прећи на другу страну налази се и у једној народној приповеци из Епира.[7] С тим мотивом сусрећемо се врло често и у многим народним приповеткама, које имају у себи мотив мађијског бегства.[8] С овом појавом сусрећемо се често нарочито у чудесним збивањима античке периоде.[9] Карактеристично је поменути, та је њена појава, односно функција, нашла примену и одраза и у средњовековно доба.[10]

Једини пут за генезу овом мотиву је Библија, а потом античка и средњовековна ликовна уметност, где је овај мотив нашао примену, а потом попримљен у народно усмено стваралаштво: приповетке и арбанашко епско стваралаштво о косовском бою из 1389. год.

VI. СВЕТИ АРХАНЂЕО НА ДЕСНОМ РАМЕНУ ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА

У познатој народној епској песми „Како се крсно име служи“,[1] описује се светковање или слављење крсне славе код Срба. Песма у основи има дидактични карактер. Светковање крсног имена, свакако из материјалне користи по цркву, повезано је за српског цара Стефана Душана. Цела песма чини једно посебно питање из епске проблематике у Јужник Словена. Нас на овом месту занимају само стихови који сликају св. Арханђела, који је док је цар Степан служио крсно име, стајао цару на десном рамену. Ови стихови су досада два пута у науци разматрани, и оба пут, што је сасвим разумљиво, дата су различита схватања о пореклу стихова и њиховој функцији. Покушаћемо да ускладимо досадашња схватања у науци о „свецу на десном рамену“ у српскохрватском епском стваралаштву.

У епској песми „Како се крсно име служи“, наводи се како славу слави српски цар Степан. Патрон крсне славе је св. Арханђел. На слави је мноштво гостију, а наводи се и број свештеног клера: 300 свештеника, 12 „велики владика“ и 4 „стара проигумана“. За време прослављања крсног имена, славске госте је вином услуживао лично

---

[7] *Hahn:* Grich. u. alb. Märchen, № 4.

[8] Cfr. *Gunkel:* Das Märchen im alten Testament Tübingen, 1921, 106 sq; *Bolte — Polivka:* Anmerkungen zu den Kinder. — Hausmärchen der Brüder Grimm², Leipzig, 1915, 140 sq; *P. Kreschmer:* Neugriechische Märchen, 78, 85; *В. Чајкановић:* нав. рад, 73.

[9] Cfr. *A. Jeremias:* Das Alte Testament im Lichte des alten Orientz, Leipzig, 1916, 367.

[10] *H. Günter:* Die christliche Legende des Abendlandes. Heidelberg, 1910, s. v. Wasser; *H. Gressmann.* Mose und seine Zeit. Göttingen, 1913, 117; Cfr. *В. Чајкановић:* нав. рад, 71—73.

* * *

[1] *Вук Ст. Караџић:* Српске народне пјесме II. Београд, 1969, бр. 19, стр. 61—63.

цар. Гости замоле цара, да седне с њима за трпезу, а вино нека послужују слуге. Цар их је послушао, али је тиме повредио ритуал прослављања крсног имена. У песми се о томе каже:

Ск. 1. Св. Арханђео на десном рамену цара Стефана Душана. Цртеж према фресци из Петрове цркве у Брезови XVII столеће. (Србија)

„Превари се српски цар Степане
Те он седе с њима за трпезу,
А још није ни славе напио,
А заиста ни метанисао;
Слугам' даде да му вино служе,
Да му слуге крсно име служе;
Не послужи крсно име своје
Један данак, како један часак.
Док цар Степан на ногу стајаше,
Стајаше му свети Аранђео,
Стајаше му на десном рамену,
Милује га крилом по образу.
Кад цар Степан седе за трпезу,
Расрди се свети Аранђео,
Удри цара крилом по образу,
Па отиде из царева двора".[2]

[2] *В. Ст. Караџић:* нав, дело, 61—62.

У расправици „Светац на десном рамену“, размотрио је В. Чајкановић наведене стихове, и притом нагласио да се ради о прастарим веровањима у парсизму (у коме лични човекови заштитници, фраваши, имају угледно место, и врло разгранате функције), у јудизму и код Индијанаца. Аналогно томе, нагласио је овај аутор, и српско веровањ у личног анђела заштитника извесно је старинско народно, и „са философским (неоплатонским) и хришћанским схватањима може стајати само толико у вези што обоје проистичу из заједничког извора“.[3]

Недавно је овај проблем размотрио С. Радојчић, разлажући с неким заједничким мотивима нашег усменог народног стваралаштва и нашег старог сликарства. За наведене стихове о свецу на десном рамену, односно да је цару Стефану за време прослављања крсне славе стајао на десном рамену св. Арханђео, овај аутор наглашава: „То је директан опис фреске. Тако насликан цар Степан са анђелом на десном рамену постоји, на пример, у Петровој цркви у Брезови, под Мучњем“, која потиче из XVII столећа. У основи ради се о портрету деспота Стефана Лазаревића, коме је у почетку натписа, додата титула „светог цара“, како је каткад Душан још за свога живота називан. „Као и на оригиналном портрету деспотовом у Манасији, до главе Стефанове насликан је анђео који слеће с неба, носећи владару мач. Прастари мотив са римских царских портрета код нас је почетком XV века тачно репродукован, а и сликар XVII века доста је добро поновио фигуру анђела с мачем, можда и незнајући шта слика. Народни песник употребио је ову — или неку сличну — слику за поуку: како се слави слава“. Временом, настала је чудна замена: „владарска слика, која је некада имала здатак да поданицима показује божански извор деспотске власти, постала је у XVII веку поучна слика за славске домаћине. Тако протумачена фреска прешла је у стихове народне песме“. Да би своја излагања документовао С. Радојчић је напоменуо, да мотив о владару, кога чувају анђели, постоји и у најстаријој нашој епској поезији, а то опет много потсећа на касно римско и византијско сликарство.[4]

Наше мишљење о овом проблему састоји се у следећем:

Код словенских народа постоји прастаро веровање, да на десном рамену стоји човеку божанство, као заштитник. Код Руса „дѣтки заклечнія“ и Чеха то су преци.[5] Код Срба, Хрвата, Црногораца, Ма-

---

[3] *В. Чајкановић:* Светац на десном рамену. — Прилози проучавању народне поезије II, 1, Београд, 1935, 20—23.

[4] *С. Радојчић:* О неким зеједничким мотивима наше народне песме и нашег старог сликарства. — Зборник радова Византолошког института, књ. II, Београд, 1953, 165—166.

[5] *L. Niederle:* Slovanske starožitnosti, II, 1 (1916), 41.

кедонаца и Бугара, то су анђели, који имају функцију човековог заштитника. Код Срба, у ствари, то је светац заштитник.[6]

Код Срба на Копаонику, верује се од старине, да за време прослављања крсне славе, домаћину стоји на десном рамену св. Арханђео, без обзира којег светитеља овај слави. И, скоро као у народној епској песми „Како се крсно име служи", док се не обаве ритуалне радње око сечења колача, напијања у „славу божју" и слично, није обичај да домаћин седне за трпезу, јер би то оскрнавило славски ритуал и разљутило св. Арханђела, који би побегао из те куће, која не поштује прослављање крсног имена према прастарим обичајима. И, свакако, неко би се зло десило тој кући, а понајпре домаћину који би сео за трпезу.

Након свега изнетог, из самих чињеница следује овај закључак. Прослављање крсног имена, у основи је мртвачки празник, слављење у спомен умрлих предака. Св. Арханђел је „душовадитељ" и он је ту, присутан је на десном рамену домаћина који прославља крсну славу, службу или свеtог. Он је у ствари наследник паганског идола „Смрти", без обзира који се светитељ узима као крсни патрон. Веровање са Копаоника то потврђује и оно је некада свакако било опште народно. У прилог томе говори и обичај, да се испод крсне славе, ма којег светитеља, ставља украсни пешкир, према народном веровању, када дође св. Арханђел по душу болесника, када је узме на мачу, да исти има чиме обрисати, узимајући пешкир испод славске или кућне иконе (старинско веровање код Срба у Нишу). Из народног веровања, које је из велике старине очувано у реткој свежини све до данашњих дана код Сруба на Копаонику, свакако некада ширег опсега, продрли су елементи у епско стваралаштво у Срба, а исто тако и у фрескосликарство. Посебан је проблем, је ли ово прастаро словенско веровање и поимање, или старобалканско. Ми сматрамо да је оно комбиновано, извесни елементи сигурно да воде порекло из словенске старине, а исто тако други су попримљени од балканских старинаца, понајпре романског порекла. Елементи веровања прослављања крсног имена, ушли су у фрескосликарство у новије доба, негде потискујући појаве и елемента световне и сакралне функције, а местимично мешајући се с њима, дајући им на тај начин фолклорно обележје. За таква схватања и прдирања фолклора у фрескосликарство, XVII столеће је било веома погодно, што се наставља и у XVIII, а цвета у XIX столећу широм балкански земаља.

---

[6] *Fr. S. Krauss:* Sitte und Brauch der Südslaven, Wien, 1885, 54 sq.; *М. Ђ. Милићевић:* Живот Срба сељака. СЕЗб. I, 49; *В. Чајкановић:* нав. рад, литература предмета стемо.

VII. КРВЦА ИЗ ЗЕМЉЕ ПРОВРЕЛА ИЗ НАРОДНЕ ПЕСМЕ „ПОЧЕТАК БУНЕ ПРОТИВ ДАХИЈА“

Прастари обичај индоевропских народа крвна освета, у науци је више пута детаљно разматран. Увек се нашло понеко питање за разматрање, тако да је проблем овог веома архаичног и интересантног обичаја, у науци сагледаван, час са гледишта историје религија,[1] час опет са аспекта кривичног права[2] и етнологије. Понајмање је било речи у фолклору о проблему крвне освете, односно њеним елементима и појавама. Ми ћемо на овом месту размотрити један детаљ из обичаја крвне освете, а то је народно веровање, кад долази доба или време да се изврши крвна освета и чиме се то манифестује. Свакако, то није безначајан проблем, и ми ћемо га на овом месту размотрити, једино у опсегу стихова чуване епске песме слепог песмопојца и народног гуслара Ф. Вишњића „Почетак буне против дахија“,[3] где је оно ушло и сликовито дошло до изражаја, са својом главном функцијом поимања, зашто и како је дошло, као и у који час, до српске револуције 1804 — 1813. год.

У Вишњићевој епској песми „Почетак буне против дахија“, износи се следеће:

„Боже мили, чуда великога!
Кад се шћаше по земље Србији,
По Србији земљи да преврне
И да други постане судија,
Ту кнезови нису ради кавзи,
Нит' су ради Турци изјелице,
Ал' је рада сиротиња раја,
Која глоба давати не може
Ни трпети турскога зулума,
И ради су божји угодници,
Јер је крвца из земље проврела,
Земан дошо, ваља војевати,
За крст часни крвцу прољевати,
Сваки своје да покаје старе“.[4]

Пре свега, истичемо, стихови: „И ради су божји угодници, Јер је крвца из земље проврела“, без посебног тумачења, сасвим су нејасни. Чудно је, да су ови стихови остали непротумачени од стране В. Богишића[5], Ф. Миклошића[6], И. Јелића (овај аутор делимично цитира Вишњићеву песму, али без расправљања узрока ове појаве),[7] В. Чај-

---

[1] *В. Чајкановић:* Старинска религија у нашим дневним листовима. 1. Божји суд крвљу. — ГНЧ. књ. XLVIII, Београд, 1939, 165—170; *исти:* О српском врховном богу. VI. Крвна освета. Посебна издања САН књ. CXXXII, Београд, 1941, 41—46

[2] *В. Чајкановић:* О српском врховном богу, на нав. месту.

[3] *В. Ст. Караџић:* Српске народне пјесме, књ. IV, у којој су пјесме јуначке новијих времена о војевњу за слободу. Београд, 1969, стр. 84 („Нолит“).

[4] *В. Ст. Караџић:* на нав. месту.

[5] *V. Bogišić:* Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena I, Zagreb, 1874, 581.

[6] *F. Miklosich:* Die Blutrache bei den Slaven, Wien, 1887. — Denkmäler d. Wien. Akad. d. Wiss.

[7] *И. Јелић:* Крвна освета и умир у Црној Гори и северној Арбанији. Београд, 1926, 29—34; Cfr. *В. Чајкановић:* Старинска религија у нашим дневним листовима. 1. Божји суд крвљу, 167, 169.

кановића[8] и других, који су писали о крвној освети код балканских народа. Када се то има у виду, онда није никакво чудо што су остали непознати О. Шрадеру,[9] Е. Родеу[10] и др. У основи, ради се о једном прастаром народном веровању из обичаја крвне освете, а које се састоји у следећем.

Једно херцеговачко старо предање о братству Малошевцима или Малишевцима,[11] садржи извесне елементе сродне са стиховима „Јер је крвца из земље проврела“ из народне песме „Почетак буне против дахија“ слепог песмопојца Ф. Вишњића. Наиме, предање каже, како је у турско феудално средњовековно доба, Малошевцима дошао на конак некакав пашалија (феудални господар) и почео чинити зулум. Војвода Малеш, домаћин куће где је свратио на конак пашалија зулумћар, ухвати са својих осам синова силног зулумћара пашалију, закоље га и ухвати од њега крви у земљаном лонцу, који остави на преклад код огњишта. После неколико година, одједном почне врети крв у лонцу. Стари војвода Малеш се препадне и рече својим синовима „да бјеже“, јер крв убијенога не мирује, већ даје предзнаке да је дошло време освете.[12]

Према једном народном предању, преци златара Ст. Јевтовића из Београда, живели су у околини Ивањице у западној Србији. Један од њих, напрасите нарави, једног дана убије једног Турчина, који је био угледног порекла, у кући Јевтовића. Леш убијеног Турчина закопа убица у ђубрету, а наточи „ћуп крви од убијенога Турчина и закопа га испод пријеклада, да види хоће ли његова крв бити освећена или не“. Крв је стајала у ћупу три — четири године, и из дана у дан бивало је све мање и мање крви. Изгледало је да ће је и сасвим нестати. Но, једног дана крв је била сасвим ускипела и ћуп напунила, узбуркала и запенушила, односно „проврела“, и само што није прекипела преко ћупа. Од узавреле крви у ћупу, закопане испод пријеклада, Јевтовићи су се силно уплашили, напустили кућу и имање и побегли у Ивањицу. Ради боље сигурности своје чељади, они се настане код кајмакама. Кад су мислили да су сигурни, поклоне сабљу којом су убили Турчина, кајмакаму. Међутим, кајмакам је био брат погинулог Турчина у кући Јевтовића, који позна сабљу свога погинулог брата, убије Јевтовића који му је убио брата, а остали чланови овог српског рода преселе се у Београд.[13]

Код Срба у пределима Јабланици и Косаници (јужна Србија), који воде порекло из Херцеговине, обичавало се у минуло историјско доба, приликом убиства о крвној освети или слично, да убица ухва-

---

[8] *В. Чајкановић:* на нав. месту; *исти:* О српском врховном богу, на нав. месту.

[9] *O. Schrader:* Reallexikon², 1, 152 sq.

[10] *E. Rohde:* Psyche⁷-⁸, 1, 264 sq.

[11] Cfr. *C. Jireček:* Archiv für slavische filologi, XXV, 465—467.

[12] *Ј. Дедијер:* Херцеговина. СЕЗб. XII, Београд, 1909, 117.

[13] *И. Јелић:* нав. дело, 31—32; Cfr. *Н. Шаулић:* Српске народне приче II, 2. Београд, 1925, 130 — „Крвна освета“.

ти крви од убијенога и да је остави у какву земљану посуду покрај преклада на огњишту, односно уз оџак. Верује се да ће убијени бити освећен тек онда, када крв у земљаној посади на огњишту ускипи, проври, ускључа и тада се та кућа расељава. Такво провирање крви на кућном огњишту, предсказује голму несрећу за дотичну родовску кућу и њену обитељ. Обитељ бежи од разљућених душа покојних предака, домаћег лара, којему је крв у земљаном суду и принета на жртву код преклада или огњишта, где ови у ствари и обитавају. У ствари бежи се од разљућених богова и домаћег идола врховног божанства, које се напушта заједно са кућним огњиштем, фетишима прекладом и веригама и култом предака везаних за кућни дом и домаћинство. Уколико се и даље у кући остаје, сваког часа се очекује крвна освета од стране родбине убијенога, чија је крв у земљаној посуди на огњишту проврела. У ствари, према прастаром патријархалном друштвеном поимању, овде су се радиле радње, које си умиривале душу, док крв покојника не би ускључала, као предсказање освете, која је иза тога имала да уследи, и што је најгоре, та освета има бити до истребљења спроведена.[14]

Након свега изнетог, сматрамо да су разумљиви стихови из чувене Вишњићеве епске песме „Почетак буне против дахија", који говоре да су у устаничкој Србији, ради подизању устанка, сиротиња раја и „божји угодници" (светитељи), пошто је „крвца из земље проврела", предсказујући да је дошло време да се покају" (освете) преци. Овде су свакако „божји угодници" наследници домаћих идола издола из доба паганства, односно наследници кућног лара, у чију је славу и приложена крв у земљаној посуди код огњишта. У песми „Почетак буне против дахија", каже се да је „крвца из земље проврела", јер је она кроз столећа, од конца XIV до почетка XIX столећа, проливана по балканским пољима и горама, од стране стрпских средњовековних ратника и касније спрске поробљене раје, било приликом завојевачких злодела разних освајача, било у честим устанцима и ослободилачким бунама поробљених јужнословенских, боље рећи балканских народа. Обичај је сликовито приказан из проблематике крвне освете, сасвим јасно и раговетно, онако како се и одиграо, проливена крв није хватана, од изгинулих нападача или њихових безбројних жртава, али је она сада сама из земља проврела, што је крупан предзнак пред патријархалном правдом и поимањима о крвној освети, да се „покају" изгинули преци, а што је опет, како се јасно каже у Вишљићевој песми, жеља и божјих угодника, односно спрске идолатрије из прастарих времена.

---

[14] Cfr. *Б. Недељковић:* Канун Леке Дукађина. — Анали Правног факултета у Београду (1956), 458.

VIII. НАРИЦАЊЕ КОД СРБА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

У в о д

Нарицање код Срба у средњем веку, чини посебно поглавље у проблему посмртних обичаја средњега века. Покушаћу на овом месту да тај обичај размотрим, иако је у историским изворима веома мали број помена из обичаја погребног ритуала код средњовековних Срба. Сматрамо да ће и овако дати подаци бити од користи за упознавање средњовековног погреба код Срба. На крају, нужно је поменути, историјски извори пружају податке из обреда посмртног ритуала код Срба у средњем веку, углавном за повлашћене слојеве сталешког друштва и средњовековних владара, а о нарицањима код сељака, пастира и осталих нижих друштвених слојева, скоро и да нема помена. Према томе, и наша излагања кретаће се у опсегу средњега века, а на основу досада објављених извора и литературе о томе проблему.

1. О нарицању уопште

Нарицање је један од најстаријих елемената погребних обичаја. Налазимо га у најстаријим временима код многих народа на свету. Тако, још код старих Мисираца било је у обичају нарицати за мртвима. Нарицали су и људи и жене. Испољавање бола вршило се при томе особито хватањем руку за главу.[1] Исто така, зна се да је било нарицања на Балкану још у микенско доба, као и да су се нарикаче тукле у прса и главу.[2] Нарочито је велика жалокт била код персијског и маћедонског народ за Александром Великим. Његову смрт оплакивале су горко обе споменуте зумље, и Персија и Маћедонија.[3] Херодот спомиње да је код Трачана било у обичају да се при сахранама нариче, и то обично уз пратњу свирале.[4] Код старих Грка, обичај

---

[1] *Max Duncker,* Geschichte des Alterthums, I, Berlin, 1863, 59—64, 169—170; *Pericle Ducati,* Guida di Museo civico di Bologna, Bologna, 1923, 49—50; *Hermann Ranke,* Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum Tübingen, 1923, 365; *Heinrich Schäfer und Walter Andre,* Die Kunst des altes Orient, Berlin, 1925, 364; *G. Steindorff,* Die Kunst der Ägypter, Berlin und Leipzig, 1934, 264, 273, табл. 8, сл. 121; то исто: *A. Erman,* La Religion des Egyptiens, Paris, 1937 (ed. Payot), 155, сл. 52.

[2] *O. Gruppe,* Griechische Mythologie und Religionsgeschichte, II, München, 1906, 911; *Daremberg Ch., Saglio E.,* Dictionnaire des antiquités Grecque et Romaines, II, 2, Paris 1926, s. v. Funus, 1367 (b) sq.

[3] Curf. Ruf., III, 30.

[4] Herod., V, 8, ed. *H. Stein; Kazarow,* Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker, Sarajevo, 1916, 98—99.

нарицања био је обилато заступљен.[5] У Одисеји и Илијади оно се спомиње на више места.[6] У VI и V столећа пре н. ере у Јелади су у пратњи за покојником извођени чудни обичаји. Нарикаче су се у екстази лупале по глави, раменима, голим грудима, по очима, образима, слепоочницама, да се бусање уз запевку далеко орило. Из озлеђеног тела лила је крв; убивена места нису могла оздравити недељама. Жене су чупале косу коју су бацале на гроб, лежале би по гробу, а неке су цепале и своје одело да су им само дроњци висили. Солон и Плутарх су то назвали беснилом. Сатирачар Луцијан гордо се ругао нарицању као и обичају давања подушја.[7] Од значаја је споменути да се од грчких погребних церемонија највише сликало оплакивање — πρόθετις тј. постављане мртваца на одар и оплакивање које су обично обављале жене. Нарочито живе сцене нарицања виђају се на вазама старијих стилова са црним и црвеним фигурама: жене чупају косу, туку се по лицу, пружају руке према мртвацу, неке и грле покојника. Из уста им се отимају узвици (често написани покрај главе нарикаче). Мушкарци су много уздржàивији у изражавању бола.[8] Код разних старих орјенталних народа нарочито је било много нарицања за појединим божанствима. Та су нарицања обављана обично у одређена доба године.[9] У Индији, постојао је обичај нарицања

---

[5] *Pauly-Wissowa,* Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, III, Stuttgart, 1899, s. v. Bestatung; *Daremberg Ch., Saglio E.,* нав. дело s. v. Funus, 1370 и д.; *W. Schmid,* Geschichte der griechischen Literatur, I, 1, München, 1929, 57; *Maria Joanidu,* Untersuchungen zur Form der neugriechischen Klagelieder. Moirologien, München, 1938, 11—12.

[6] Homerova Odiseja (превод *T. Maretića,* Zagreb, 1915), VIII, 523—531; XIX, 509—517; упореди и певање XXII—XXIV; Homerova Ilijada (превод *T. Maretića,* Zagreb, 1912), XVIII, 18 и д.; XIX, 282 и д.; XXII, 415 и д.; XXIII, 1 и д.; и певање XXIV, 710 и д.

[7] *Plutarchi Chaeronensis,* Quae supersunt omnis. Cum adnotationibus maiorum adjectaque lectinis diversitate. Opera Joannis Georgu Hitten, Tubingae, 1791, Solon, XXI; περὶ πεθους. — Luciani. Opera ed. Jacobitz, III, 77 i d.; Migne Patrol. Gr. LIX, 346; *W. H. Roscher,* Ausführliches Lexikon der grichischen und römischen Mythologie, III, Leipzig, 1897—1909, s. v. Naenia; *Pauly-Wissowa,* R. E., s. v. Bestatung; *Erwin Rohde,* Psyche, Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen, I, Tübiengen, 1925, 221 и д.; *Franz Poland, E. Reisinger, Richard Wagner,* Die Antike Kultur in ihren Hauptzügen dargestellt, Leipzig und Berlin, 1926, 213—216; *Eugen Reiner,* Die rituelle Totenklage der Griechen. Beiträge f. Altertumwissenschaft, 30 H. Stuttgart — Berlin, 1938, s. 1159—1161; *Daremberg Ch., Saglio E.,* нав. дело s. v. Funus, 1382 и д.

[8] *Wilhelm Wagner,* Helas. Die Alten Griechen und ihre Kultur, Berlin, 1922 173; *Anton Springer,* Die Kunst des Altertums, Lepzig, 1923, 295; *Willy Zschietzchmann,* Die Dartstelungen der Prothesis in der grichischen Kunst. Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts. Athenisch. Abteilung, Bd. LXIII, 1928, 17—47.

[9] *Gavro Manojlović,* Povjest staroga Orijenta, I, 2, Zagreb, 1928, 325 i sq. *Jastrow,* Die Religion Babyloniens und Assyriens, Giessen, 1912, II, 1 и д.; *G. Frazer,* The golden bough, V, 9; *Jeremias,* Hölle und Paradies bei den Babyloniern, 10—11; *Gressmann,* Altorientalische Texte zum alten Testament, Berlin und Leipzig, 1926, 270—273; Hepding Attis, seine Mythen und sein Kult, Giessen, 1903, 128—131

за мртвима од најстаријих врмена индиске историје. Индиске жене су нарицале расплетене косе, бусајући се у прса, играјући око леша.[10] Код Кинеза и Јапанаца, од првих епоха њихове историје сачувале су се историјске вести о нарицању за мртвима.[11] Код старих Етрушчана било је такође нарицања. Као и на грчким, тако и на етрушчанским вазама и урнама има слика које претстављају сцена нарицања. На тим сликама види се како код главе леша на одру обично стоји жена и нариче са уздигнутим рукама. Около одра налази се група жена које се у знак жалости хватају за главу. Сем тога има слика

Ск. 1. Рахела оплакује своју децу (покољ витлејемске деце). Скица према фресци у Марковом манастиру, XIV столеће. (Македонија)

на којима се види како људи играју око мртваца.[12] Код старих Јевреја, било је у обичају врло рано да се нариче за мртвима.[13] Нарочито је вредно споменути плач Рахилин: „Овако вели Господ:

---

[10] *Oldenberg,* Die Religion des Veda, 1923, 573, *Caland,* Die altindischen Todten — und Bestattungsgebräuche, 139.

[11] *Florenz,* Aie historischen Quellen der Shinto-Religion, Göttingen, 1919, 107, 287.

[12] *Meissner,* Babylonien und Assyrien, Heidelberg, 1920, I, 424; *Ungand-Gressman,* Gilgamesch-Epos, 1911, 18 и на више места, *Fritz Weege,* Der Tanz in der Antike, 1926, 143—144. Било је мртвачкога танца и код старих Грка и Римљана. — *Daremberg Ch., Saglio E.,* нав. дело III, 2, s. v. Sattatio, 1053 и д. Исто тако, са овим се појавом сусрећемо и код германских народа, у најстаријим периодама њихове историје. — *Ernst Bargher,* Eingeweide Lebens und Seelenkräfte des Leibesinneren im deutschen Glauben und Brauch, Berlin und Leipzig, 1931, 11. Код неких примитивних народа на свету овај је обичај веома распрострањен. — *G. Buschan,* Ilustrirte Völkerkunde. Die Völker Asiens, 901. Код Јужних Словена, има крајева где се овај обичај одржао из велике старине све до данашњих дана. О овоме појаву види *Војислав М. Ђурић,* Тужбалица у светској књижевности, Београд, 1940, 39—42.

[13] *Јеванђеље по Луци* XXIII, 26—27; *Јеванђеље по Матеју* II, 18; *Мојс.* I, 23, 2; 37, 4; 50; 10; V, 34, 8; *Сам.* I, 25; II, 18, 33; *Ис.* 16, 7; 23, 6; *Јер.* 22, 18; 23, 15; 34, 5; *Јез.* 11, 13; 24, 17; *Ам.* 5, 16; 8, 10. *Јеванђеље по Јовану* 11, 19; 31; 33; *Откр. Јов.* 18, 9—11; *Сам.* II, 1, 19—27; II, 3, 31—34.

глас у Рами чу се, нарицање и плач велики: Рахила плаче за дјецом својом и неће да се утјеши, за дјецом својом, јер их нема.[14] Тај текст из Светога писма нашао је одјека у средњевековном фрескосликарству. На једној фресци у Марковом манастиру веома је лепо претстављена сцена како Рахила плаче за децом.[15] Код Римљана, као и код других старих народа на свету, првобитно су нарицале за покојницима жене из родбине, обично стојећи и са испруженим рукама.[16] То су били изливи бола, изражавани у ритму, прекидани плачем и узвицима. На овоме месту вредно је споменути да нигде на свету није цењена тужбалица толико колико код Римљана. Због тако велике части коју је уживала у народу, Римљани су тужбалици као богињи подигли храм.[17] Стари Германи имали су обилату терминологију за нарицање, што је доказ да је оно код њих било обилато заступљано.[18] Још код Тацита има спомена о нарицању код Германа.[19]

Код старих Словена, као и код осталих народа на свету, од старине је био обичај нарицати за умрлима. Нарочито се много нарицало приликом изношења мртваца из куће. Покојника су хвалили, плакали за њим и јаукали. Постепено се прелазило на гребање лица и руку ноктима, чак и на ранављење тела. То су били традиционални обичаји код старих Словена.[20]

Најглавнија карактеристика многих веровања на свету, јесте поклањање знатне пажње култу предака. То је пак поспешило појаву нарицања. Иако хришћанска црква не гаји култ нарицања, она се потрудила да нарицању даде хришћански карактер. Тако је усвојено нарицање[21] и служба на Велику суботу посвећена је нарицању. Читају се екномија, која се у хору чују већ приликом јутрења.[22] од XI сто-

---

[14] *Књига пророка Јеремије* XXXI, 15; *Јеванђеље по Матеју* II, 18.

[15] Упореди *Gerhard Gesemann,* Kultur der Slavischen Völker. Handbuch der Kulturgeschichte. Lieferung 33, Heft 1, 10.

[16] *Pauly-Wissowa,* RE s. v. Bestattung; *Hugo Blümner,* Die römischen Privataltertümer. Handbuch der klassichen Altertums — Wissenschaft, IV, 2, II, München, 1911, 486 и д.; *P. Poland, E. Reisinger R. Wagner,* нав. дело 216—217; O. *Schanz,* Geschichte der römischen Literatur, München, 1927, 22 и д.

[17] *Festus,* De verborum significati, ed. Linds, 1913, 115; *Augustinus,* De civitate dei, VI, 9.

[18] *E. Hugo Meyer,* Mythologie der Germanen, Strassburg, 1903, 105; *Johanes Hoops,* Reallexikon der germanischen Altertumskunde, IV, 1918—1919, s. v. Totenbestattung.

[19] Тацитова Германија (превод *др В. Чајкановића,* Београд, 1927. Прештампано из „Годишњице" XXXVI), 20—21.

[20] *Lubor Niederle,* Život starych Slovanu, díl I, sv. 1, Praha, 1911, 245.

[21] *G. Zappert,* Über den Ausdruck des geistigen Schmerzen im Mittelalter. Denkschriften der kaiserl. Akademie der Wiss Phil. — hist. Classe, V, Wien, 1854. 76; *Crnčić,* Assemanovo izborno Evangelije Rim, 1878, 17; *Рад. М. Грујић,* Црквени елементи крсне славе. Гласник Ск. н. др. VII—VIII, 35—74; *T. P. Vukanović,* Plaćeno naricanje kod Šiptara i Makedonaca. — Gjurmime Albanologjike, № 2, Priština 1965, 197.

[22] *H. Brockhaus,* Die Kunst den Athos — Klöstern, Leipzid, 1924, 130.

лећа почињу прво плачевни описи Христових мука и жалости Богородице, а у исто врме и први почеци Богородичина плача за сином, у стиховима, сасвим у стилу тужбалица.[23] Те су тужбалице веома често састављене као песме, чак и у прозним нарицањима искрсне по неколико стихова.[24]

У античкој уметности посмртни обичаји нашли су знатан одјек, где је запажена и појава нарицања.[25] Црквена сликарска уметност средњег века, наставила је у том погледу традицију антике, дајући нарицању истакнуто место, што се нарочито запажа у византијском фрескосликарству и иконографији.[26] У византијском фрескосликарству и иконографији, нарицање се представља најчешће, тако, што наричача тужи са уздигнутим рукама. По угледу на ову појаву у Византинаца, и код средњовековних Срба, у фрескосликарству и иконографији, нарицање се обавља с уздигнутим рукама.

2. Нарицање код Срба у средњем веку

Од најстаријих времена па све до данашњим дана обичај је у многим крајевима код Јужних Словена да се нариче за покојницима. О томе има доста помена како у средњовековној литератури и историјским споменицима разне врсте, тако и у фрескосликарсту и у разним путописима. Тако, Теодосије пише, када је св. Сава отишао у монахе, да је потера када га је нашла у Светој Гори и примила његове световне хаљине, острижене власи и писмо упућено његовим родитељима, стала ридати и нарицати:

„О невоље од тебе, господине, шта нам ово учини, да си нас горчи сад, кад си се нашао, него пређе кад си нас одбегао? О наласка несрећнијег од смрти! О хаљино жељенога, каква си ватра онима који га жале? Како да те понесемо и дамо родитељима и браћи, кад си као копље или мач оштар с обе стране? О власи с љубљене главе, које треба привити срцу и очима родитељским ради утехе, како да вас предамо као дар њима? О дара, који носимо, пуна не радости него плача, не весеља него ридања, како да те однесемо? Какво ли ћемо уздарје ми добити? У какво ће светло рухо нас обући, када њих саме у тужно и црно одело облачимо? О пира ноћи ове, испуњене и весељем и преваром, па ако се и каже: „И одобри лукавство прева-

---

[23] Cfr. *G. Zappert,* op. cit. 131—133.

[24] *G. Zappert,* op, cit. 129.

[25] *M. Colignon,* Les statues funéraires dans l' aurt grec. Paris, 1911, 203—214; *Н. Вулић,* Антички споменици наше земље. Споменик САН, LXXV, 12.

[26] *H. Leclerq.* Dictionaire d'archéologie chrétienne I, 836—843; *G. Millet,* Recherch sir l'iconographie de l'evangile, Paris 1916, 489—507; *K. Künstle,* Ikonographi der christichen Kunst I, Freiburg im Breisgau, 1928, 480 sq. *Н. П. Кондаковъ,* Русскя икона I, Praga, 1931, 172—183; *Didron Schäfer,* Handbuch der Malerei vom Berge Athos,. Trier, 1855, 206; *Vitzthum — Volbach,* Malerei und Plastik des Mittelalters in Italien. Leipzig, 1924, 273 sq.

ру“, којом Јаков, преварив Исава, узе благослов његов. О чаше твоје, господине, којом си нас служио, пуне меда љубави, а која нам је горче од жучи припремила. О ноћи, које заспасмо, буди по Јову тамна, и да се не убројиш у ноћи месецом обасјане! О нас и од лудих безумнијих! За толико дана га трудно гонисмо, па, ухвативши га, како га испустисмо у једном часу! Како бисмо безумни! Какав нас то грешни сан задржа, те тако заспасмо? Зашто га узама не свезасмо, како и заповест примисмо, па бисмо били ослобођени самртне туге? Сад пак шта да радимо? Како да изиђемо пред свога господина? Који је то камен, која је то гвоздена природа, која ће одавде понети тако тежак глас, који ми имамо да носимо родитељима и браћи?“

Теодосије даље наводи, да је потера и још нарицала. Плач је био неизмеран „да се и мртво камење потресало“.[27] Како се види из текста о Расковом бегству састављене су чак и песме које су можда личиле на праве тужбалице.

Сасвим слично пише и Доментијан, који каже, када је св. Сава отишао у монахе, родитељи су за њим плакали и ридали. Кад је потера донела са Свете Горе одело и власи Расткове — сада монаха Саве, у двору су плакали и ридали, цепали су одело и облачили се у црнину.[28]

У биографији Немањиној од Саве каже се, када је Немања, односно Симеон, издахнуо, онда је Сава пао на његово лице и стао плакати:

„А ја, пав на лице његово, плаках горко за дуго часова, и устав, захвалих богу што сам видео такву смрт овога пречасног мужа“.[29] Као што се види из наведенога текста, Сава се другојачије понаша него прост народ и војници. Он после завршеног плача захваљује богу што је дао тако блажену смрт С. Немањи.

Краљ Владислав рони сузе и горко плаче на гробу св. Саве у Трнову:

„А краљ Владислав немађаше мере сузама, бијући главом пред гробом светога, исповедајући му се као живоме, као да му је што сагрешио. Мољаше од њега опроштаја, говорећи: „Знам, оче, да мој грех најпре учини да од мене одбегнеш, и да ти забрани да се преставиш ван својега отачаства, и да сад опет жести царево срце да нам те не да. Али умилосрди се према мени, опрости ми, иако због недостојних својих грехова нисам достојан да се назовем син твој, али ме не одгуруј као пород брата својега, раскај се на злобу моју, који ти се кајем, оче! Види моју тугу и труд мој тебе ради, и чуј веру моју, не остављај својега отачаства ради кога си поднео многе подви-

---

[27] *М. Башић,* Старе српске биографије. СКЗ, коло XXVII, бр. 180, Београд, 1924, 93—94.

[28] Живот светога Симеуна и светога Саве. Написао *Доментијан* (издао *Ђ. Даничић*), Београд, 1865, 26.

[69] *М. Башић*, нав. дело, стр. 21; упор. Живот светога Симеона од *св. Саве* (издао *В. Ђоровић*). Зборник за истор. јез. и књижевност српског народа, прво одељ. књ. XVII, САН, Београд, 1928. 170.

ге и безбројне труде и болести, нити ме облачи у стид и срамоту. боравећи у туђој земљи. Твојима молитвама к богу цара ћеш научити да моју молбу о теби изврши, да се не вратим ташт и без наде, и да будем поруган, немајући, оче, тебе са собом".

„И, пошто је ово и друго краљ с плачем изговорио над гробом, тако да је од многих суза лице његово било подбухло, позван од цара, уми се и уђе".[30]

За Стефаном Првовенчаним, на дан његове смрти, био је велики плач и ридање међу родбином:

„Синови његови и сви мали и велики плакаху и спремаху за погреб, па на сретање светога послаше говорећи: „Владико свети, трудним путовањем не бацај себе у болест, брат твој и без иночкога лика отиде ка господу". А свети архиепископ, кад чу о смрти брата својега, оружје болести пролазаше му кроз душу. Сјахав с коња, који

Ск. 2. Српски краљ Урош I, нариче над одром своје мајке краљице Ане. У маниру нарицања, запажа се византијски утицај, краљ нариче издигнутих руку. Скица према фресци у манастиру Сопоћанима, XIII столеће. (Србија).

га је носио, захвали богу с много сузног ридања, рече „Хвала богу за све". Ражалостив се много, више што не удостоји брата својега да прими анђеоски лик него што је умро, рече: „Ја, бедни, бих крив

---

[30] *М. Башић*, нав. дело, 240—241.

своме господину брату мојему, него као увек, и сада још више, господе, не остави ме да се због тога увек у животу мом потапам тугом". И падајући на земљу с плачем великим и опет устајући, мољаше се".[31]

Као и остали Немањићи што у жалости наричу за својом родбином, тако и краљ Урош I нариче за својом мајком краљицом Аном. Ово је нарицање веома лепо претстављено на једној фресци у Сопоћанима, из 1264. године. Краљ Урош I нариче испружених руку. Покрај одра Аниног клечи њена снаха Јелена, жена Урошева. Краљева деца, Драгутин и Милутин, су гологлави. Остали великаши исто. Принцеза Брњача је са круном на глави. Јелена је забрађена белом марамом као и покојница Ана.[32] Израз жељења оцртава се код свих у болном изразу лица и покрету руку.

Када је умрла краљица Јелена, мати краља Милутина, био је велики плач по целој српској земљи. Краљ Милутин је на дан њене сахране изводио чудне ствари над лешом њеним. Ридао је, трзао власи са главе своје, падао над мртвим телом своје матере, био се у лице и плачући нарицао:

„О мати моја и госпођо, како ћу ја недостојни заборавити жељу срца твога и болове трудова твојих, што си поднела за мене? Христос удахну дух у мене, а ти ме васпита, упућујући ме разумним речима твојих поука, као из неисцрпнога извора методичних уста твојих. Но, о добра моја хранитељко, и крепка и необорима тврђаво отачаству своме, ево пуни се срце моје ридањем и плачем многим, у недоумици сам какво ће пјеније изрећи уста моја у твоју похвалу, блажена. Но од недостатака ума мога кличем ти хвалећи твоја величија, и говорећи: Блажена си мати моја госпођо, најслађа хранитељко младости моје и заступнице живота мога, блажена си, јер ради великога ти подвига и богоугодних дела учини се обитељ светој Тројици, блажена си јер крсним знаком ограђујући се, растргла си мреже ђаволске; блажена си, мати моја и госпођо, јер си семе доброга плода Христа посејала у твоје душевне бразде; блажена си, јер си извором суза твојих омила душевне и телесне нечистоте; блажена си, јер си због милостиња ништима и странима учинила бога себи милостивим; блажена си као хранитељка сиротима и утеха жалоснима, избављење вређанима; блажена си, јер богу угодним ти молитвама помажеш нама у ратовима; блажена си, јер се чеда отачаства твога тобом хвале, радујући се; блажена си, јер се написа твоје име у књиге живота; блажена си, јер се прибројa у зборове многострадалних мученица; блажена си госпођо и мати моја, непресушни изворе воде живе, на-

---

[31] *М. Башић*, нав. дело, 207.

[32] *Пера Ј. Поповић*, Смрт мајке краља Уроша I. Старинар, књ. V, Београд, 1930—135; *Vladimir R. Petković*, La mort de la reine Ane a Sopoćani. — L'art byzantin chez les Slaves les Balkans. Orient et Byzance IV, Paris, 1930, 217—221; *Светозар Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку. Скопље, 1934, 24—25.

пајући садове младоснога узраста чеда прехвалнога отачаства твога; блажена си, јер се твојим молитвама утврђују скиптри држава благоверних краљева све српске земље; блажена је и земља, која се испунила машћу тела твога; блажен је и тај свети храм, који је примио блажено твоје тело; блажена си, госпођо мати моја, и опет кажем: блажена, „ер ја грешни твојим моливама чекам да примим прошћење грехова мојих у страшни и трепетни дан испита свих људи".[33]

Драгутин није био присутан погребу краљице Јелене. Он је касније дошао на њен гроб и ту се исплакао:

„И дошавши у дом св. Богородице у место звано Градац, где лежи тело блажене, и ту учини велики плач и ридање над светим гробом њезиним, такође и сва властела његова".[34] Симонида и Кателина на гробу своје свекрве краљице Јелене, само плачу и просипљу сузе:

„и по том пођоше над гроб блажене госпође своје Јелене, и са великом љубављу целиваше га, и омочише раку њезину топлим сузама".[35]

Када је умро краљ Драгутин, у целом српству бејаше велики плач, ридање и жалост. Народ је вапио:

„Зашто се разлучујеш од нас, добри пастиру наш и учитељу? Ко ће се место тебе такав наћи као што си ти, бранећи земљу отачаства свога? Јер твога имена убојаше се сви који зло мисле. Помоћу владике твога Христа изгубљено стече, и расточено сабра, и сиромашно обогати, и пало подиже, и неславно прослави, и оно што сасвим никада није било, показа дивно и преславно у своме отачаству. Неисказана су твоја добра дела, о блажени, којима те бог прослави на векове. Јер ти си јеретички куколь духовним српом из корена посекао, и тиме си се назвао обитељ светоме Духу".[36]

На одру краља Милутина био је велики плач и вапај српскога народа. Нарочито је горко плакао епископ Данило. Он је заплакао из свега срца, пао је на леш краљев и жалосно плачући нарицао је:

„О, јаој мени, слатки мој господару, зашто се брзо разлучи од нас, пастиру добри и чувару наш. Сматрам блаженим много пресветло лице твоје, које се озарило од пресветога Духа, којим и многоразумна светлост засија нама и именом силе крепости твоје разорише се превара и узбуне и лукаве силе безбожних поганика. Сматрам блаженим твој доброговорни језик, на који се изли сладост Духа светога; сматрам блаженим твоје златозарне очи, које су са милошћу гледале на ниште и убоге; сматрам блаженима твоје пречисте руке, које си имао увек пружене, дајући неоскудне дарове богу и у божанствене цркве и неисказане милостиње ка ништима; сматрам блаженим твоје

---

[33] *Архиепископ Данило II*, Животи краљева и архиепископа српских (превео *Л. Мирковић*). СКЗ, коло XXXVIII, бр. 257, Београд, 1935, 69—70.

[34] Нав. дело, 72.

[35] Нав. дело, 74.

[36] Нав. дело, 40.

ноге које су ходале незаблудним путевима богоугодних дела ништима и маломоћнима; сматрам блаженим, о преблаженим и богоизабраним дан твога покоја; ваистину сматрам блаженим и пречисти храм у који се изволи положити богољубезно тело твоје".[37]

За бугарским царем Михаилом I Шишманом, који је погинуо 1330. год. на Велбужду, нарицали су бугарски великаши, слично као што је нарицао народ готски, односно као што су Готи нарицали над мртвим телом свога краља Теодориха Великог.[38] Наиме, Бугари су нарицали, после велике и страшне борбе „која је била тога дана, и од проливања толике крви тих безбожних и поганих народа, који су дошли на српску земљу са овим царем, рећи ћу да се и сама та река Струма сва изменила у крв, јер беху сасецани као и пољска трава". Та тужбалица гласи:

„О љубими и слатки наш господине, крепки цару, тако ли погибе, и сада лежиш не имајући никакве потребе од славе твога царства? Где је сада твој златни престо? Где слава твога богатства? Где драгоцени бисери твоји и драго камење, и разне златне хаљине. Где су твоје мисли? Устани и види нашу велику скрб и тугу, која нам се данас догодила. Ево лишени славе своје и у великом понижењу стојимо вођени силом, куда и нећемо". Уз нарицање, бугарски великаши су се тукли у лица своја.[39]

Тужбалице су нашле одјека код средњовековних Срба и на надгробним споменицима. То је добар доказ да су оне у средњем веку биле веома уобичајене код нашега народа. Тако, на надгробном споменику ћесара Хреље у манастиру Рилу, из 1342. год. између осталога каже се:

„Хваљена ћесарица твоја супружница, ридајући и плачући горко, уцвељена твојим губитком, тебе најдражег не гледајући више пред собом".[40]

Монахиња Јефимија, сахранивши сина, тихо је јадиковала, како у мајчином срцу непрестано гори жалост материнских побуда.[41]

У Житију цара Уроша, од пећког патријарха Пајсија, које датира из 1642. год., састављеном готово само на основу народне традиције и легенди,[42] има неколико помена о нарицању за царем Урошем, који је умро 1371. год. У Житију се наводи да је мајка Урошева

---

[37] Нав. дело, 118.

[38] Jordanes, De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis, Stuttgartiae, 1866, 41.

[39] *Архиепископ Данило* II, Животи краљева и архиепископа српских, 142.

[40] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, IV, Сремски Карловци, 1923, бр. 6019.

[41] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи, I, Београд, 1902, бр. 138.

[42] О томе види *Ст. Новаковић*, Примери књижевности и језика, Београд, 1904, 229; *Н. Радојчић*, О троношком родослову, Београд, 1931, 71; *Ђ. Слијепчевић*, Архиепископ пећки, и патријарх српски Пајсије као јерарх и књижевни радник. Богословље, VIII, Београд, 1933, 276; *П. Поповић*, у предговору делу *Л. Мирковића*, Старе српске биографије XV и XVII века, СКЗ. 265, стр. LXVI; *Т. Вукановић*, Култ цара Уроша, Скопље, 1938, 13.

оплакивала чедо своје, а да је на царском двору био плач и ридање велико.[43] Пред краљем Вукашином, наводи се у Житију, царица мајка је плакала и ридала, распитујући се за сином својим.[44] И док се трагало за Урошем на разним странама, царица мајка је плакала и у прса се тукла.[45] На крају, када је, како се каже у Житију, пронађено мртво тело цара Уроша у цркви Св. Богородице више села Неродимље на Косову, настала је у народу српском велика жалост и ридање.[46]

Када су 1390. год. пренесене моћи кнеза Лазара са Косова, из цркве Вазнесења Христова у Приштини, у Лазареву задужбину манастир Раваницу,[47] како се види из Повесног слова с похвалом Данила Млађег, међу родбином кнеза Лазара настао је велики плач и ридање.[48]

Језив је погреб деспота Стефана Лазаревића 1427. год. у опису Константина Костенског. На дан погреба, људи су падали лицем ка земљи, гребали су своја лица, чупали своје власи. Властела и палатини бацали су своје сјајне одоре и облачили се у вреће. Коњима су гриве резали. За време опела нарочито је био велики плач и јаук ожалошћеног народа. Сви покајници јецали су из дубине срца. Слично као што су за Атилом тужели најодабранији хунски витезови, набрајајући свечано, његова славна дела,[49] тако је и угарска властела нарицала за деспотом Стефаном Лазаревићем:

„Кь комоу прочіе нась посылаеши; чьто дрьжавѣ твоеи съгрѣшихомь и сице нась вь незапоу отьгониши; гдѣ твоего подобига славы же и красошы и многыихь даровании обрештемь; отъ нынга сладости и красоты мира сего лишихомь се; отъ нынга сиры и страньни обрѣтаемь се“.[50]

Кад „е умро деспот Ђурађ Бранковић 1456. год. у Смедереву, неки од блиских духовника деспотових нарицао је на његовом гробу, изливајући осећаје пуне искрене туге и жалости у поетској лепоти, по речима Љ. Ковачевића, „какве се ретко где налазе у списима наше старе књижевности.“[51] Тужбалица почиње овако:

---

[43] *Пајсије, патријарх,* Житије цара Уроша (издао *И. Руварац),* Гласник СУД, XXII, Београд, 1867, 221.

[44] На нав. месту.

[45] На нав. месту.

[46] Нав. дело, 222.

[47] О преносу моћи кнеза Лазара види *Ђорђе Сп. Радојичић,* Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара. — Гласник Скопског научног друштва, XXI, Скопље, 1940, 47 sq.

[48] *И. Руварац,* Повесно слово о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу. — Летопис Матице српске, књ. 117, Нови Сад, 1875, 114; *В. Ћоровић,* Силуан и Данило II. — Глас САН, књ. 136, Београд, 1929, 96, Cfr. *Ђ. Сп. Радојичић,* Непознато књижевно дело из 1389. „Надгробно ридање“ деспота Стефана Лазаревића над кнезом Лазаром. — „Политика“, LXI (1964), 26. јул, 18.

[49] *Jordanes,* op. cit., 49.

[50] *Константин Филозоф,* Живот Стефана Лазаревића деспота српског (издао *В. Јагић).* — Гласник СУД. књ. XLII, Београд, 1875, 319—320.

[51] *Љ. Ковачевић,* Тужбалица над Ђурђем Бранковићем. — Споменик САН, књ. III, 90.

„О чюдесн страшномоу чюдн҃кишн же глась тихеиши и пр҃квысокы и вь вс҃ѣхь благопооучн҃киши владыко мои светыи и с҃ъборн҃киши лъве, млъчиши сице, и не даеши ми медотоуни глась, твоеи соупроужници, нашеи же свет҃киши госпожде и царици, и пр҃квьжделн҃нымь и сладчаишимь твоимь чедом въс҃кмь. Како сїе сътвориль еси, глаголи ми, о божьствьн҃киша и свештен҃киша главо ? — Єи, рече, мльчю и не вештаю гавлиен҃киша праведномоу соудїи и богоу моемоу сїе повел҃квшоу, за еже земльнимь и тл҃ннымь обложень есмь т҃кломь, нь не мысльне мльчю нынѣ, прикасав се господоу богоу моемоу по вьзможномоу, и о свонхь ми и любьзныхь моихь присно моле се поб҃ждоу на вьсачьскыхь вазѣхь и напаст҃кхь вь настоящта́а л҃кта т҃кмь даровати се“[52] Након овога износи се велики јад и несрећа који су снашли српски народ услед смрти деспотове. Набрајају се несреће које прете српском народу, те се између осталога наводи:

„О земліе, и сльнце, и вьздоухь, и проча о тварем творенїа, что кьснит? Пр҃їид҃кте, сь намы вьсплачите, сь намы вьзрыданите, сь намы с҃ктоуите с҃ктованїе велїе, и несьтрьпимо пр҃ктрьпет!“[53] Затим, ређају се врле особине и јуначка дела деспотова, те се у тужбалици каже:

„И ты седмоврьхы, иже пр҃кжде великы граде Константинов, нынѣ же вьс҃ѣхь мал҃кишихь градовь просл҃ждн҃киши, и мал҃киши царьскы и пр҃кстол҃к окаанн҃кихь хр҃їстїань, вьздыда и пр҃кжде себ҃к, праведн҃к осоуждаемаа, ибо плачю и рыдаю достоинь бывїи ради нашьдьшаго ти раст҃кнїа, инь изм҃книвши се отъ нечьстивыхь, рыдаи; рыдаи же и нынѣ праздн҃кишаго и блажен҃кишаго и светаго нашего господина Георгїа, деспота вьс҃кмь Срьблємь, толико свештенн҃киша и чьстн҃киша, благородостн҃киши дом҃к, вьс҃кмь питателя и печаловника. Твоя же пр҃кжде чеда, нынѣ же отъ твоего лишенїа горкїи пл҃ннници, ашта архиереие и свештеноиноци и доуховници, и свештеници и елико же вьси обштїи людие; елици же богатно милостиню и благод҃ктельство при живот҃к блажен҃кишаго и свет҃кишаго господина нашего приемше, елици же источник миости познавше, елици же богатно сь благоразоум ем одаривше сь и испльинвше се, ибо паче м҃кри ѥс, — сь намы вьсплачете, сь намы вьзрьдаите, сь намы вьзьпїите; оувы, оувы; сь великымь вьсклицанїемь въззпїите кьждо вась вьс҃ѣхь вь себе вьпїюште: оувы мн҃к, оувы мн҃к, о иже нашее велѣ тьштеты!“[54] На крају, нарикалац се у тужбалици обраћа мртвоме деспоту, и моли га, да се, када буде у рајском насељу, помоли богу за целу своју фамилију и наследнике.[55]

Описујући народне обичаје у Далмацији 1487. год., забележио је Јурје Шишгорић,[56] између осталога, и погребне обичаје у Шибенику, те каже како Шибеничини: „Illis namque nec leges Solonis: nec Numae Pompili excogitationes: nec ipsa pithagorica praecepta videntur acutiora. Muliers praeterea in funerum Luctibus reboant Nenias: constantium animos virorum percutientes: et ad lacrymam excitantes. ferventiores

---

[52] Нав. рад. 90.

[53] На нав. месту.

[54] Нав. рад, 91.

[55] Нав. рад, 91—92.

[56] О Шишгорићу види *Milivoj Šrepel*, Humanist Šišgorić. Rad Jugoslav. akad. knj. 138 (1899), 206—269.

quidem fletibus Thetidis et matris Euriali: quos in filiorum perdionibus barbaro ululatu emittebant.“[57] Tj. они немају законе Солонове, нити Нуме Помпилија домишљања, нити поштују питагорејска правила. Жене у погребној жалости гласно наричу нениje. Оне и људе тврђег срца трону и изазову сузу. У плачу су жешће од Тетиде и мајке Еуријала.

Млетачки посланик и путописац Бенедикт Рамберто пропутовао је 1533. год. кроз северну Србију. Том приликом, између осталога, забележио је и податке о погребним обичајима у околини Ниша, те каже како жене: „. . . Kad im pako umru muževi, braća, sinovi ili otci, cupaju si kosu, a nokti draplji lice da jim krv teče. Tako se očituje žalost po svuda u ovoj zemlji, prema osjećaju malo ili nimalo žalosti.“[58] Француски путописац Jean Chesneau, који је био у Нишу 1547. год. такође бележи нешто података о погребним обичајима, нарочито о нарицању. Наиме, он између осталога каже како жене у Нишу „ . . Kad im umre muz ili otac, čupaju si kosu i draplju si lice, naričući što više mogu“.[59] За овим, 1564. год. Немац Јаков Бетцек описује такође посмртне обичаје у околини Ниша, те каже како је у обичају много нарицати за мртвима: „ . . . kada komu umre žena ili bliži prijatelj, onda si razdraplje i razgrebe lice, kao da bn bio na po odrto, te se žalosti i nariče.“[60] Холанђанин Бусбек, који је 1555. год. прошао кроз Србију, описује детаљно један погреб у околини Јагодине, те између осталога каже, да је видео како у цркви лежи мртвац с откривеним лицем, а покрај њега су биле његова жена и кћи. Бусбек истиче како је са својом пратњном слушао жалостиво нарицање и запевање жене и кћери покојникове, које су у нарицању питале умрлога: „ . . Шта смо ти на жао учиниле, да тако с нама урадиш? Шта ли смо ти скривиле? Да ли те у чему год не послушасмо? У чему ли ти по вољи не учинисмо, те нас сад тако самохране и у беди остављаш?“ Поред тога Бусбег спомиње како је на многим гробовима видео обешене витице од косе, које су жене повешале да покажу своју жалост за губитком сродника.[61]

Немачки путописац Стеван Герлах, који је 1578. год. пропутовао кроз Србију при повратку из Цариграда, описује посмртне очичаје у околини Смедерева. Наиме, Герлах је приспео једнога дана у село Коларе. Тога дана била је у околини Смедерева велика олуја, праћена кишом и грмљавином. Река Раља се била излила из свога корита, тако да је порушила неке куће. У реци су се том прили-

---

[57] *Milivoj Šrepel,* Jurja Šišgorića spis „De situ Illyriae et civitate Sibenici a 1487.“ Grada za povjest književnosti hrvatske. izdala Jugoslav. akad. znanosti i umjetnosti, knjiga 2, u Zagrebu, 1899, C. XVII: De moribus quibusdam Sibenici.

[58] *P. Matković,* Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka. Rad VI (1881), 219.

[59] Rad LXII (1882), 72.

[60] Rad LXXXIV (1887), 89.

[61] *Ch. Th. Forster and F. H. Blockburg Daniell,* The Life and Letters of Orier Ghiselin de Busbecq, London, 1881, I, 95—96.

ком удавили једна жена с два детета, и друга с две кћери и са сином. Око мртвих утопљеника, које је народ извадио из реке, седеле су српске жене, које су тужеле, плакале и запевале своје тужбалице, и то редом две или три нарикаче једна за другом. Затим су дошле код лешева неке жене које су се ударале у прса, чупале своју косу, гребле лице, из којег је крв капала на мртваце, које су ове жене љубиле. Тако су оне око три сата покрај лешева седеле наричући, док најзад лешине нису сахрањене.[62]

Почетком друге половине XVII столећа нарочито се много наричало за умрлима у Сарајеву. О томе се сачувао детаљан опис код француског путописца Poullet-a.[63] Наиме, овај је путописац прошао 1658 год. кроз Сарајево, и том приликом је описао између осталога и погребне обичаје код Турака, Јевреја и код Срба православне и муслиманске вере. О томе Poullet каже следеће. Приликом погреба, родбина и пријатељи покојникови иду пред лешином, певајући посмртне молитве. За носилима иде мноштво жена. Задржавајући се на детаљном опису турске пратње он каже, да међу женама у пратњи „. . . има једна, сва рашчупана, која си чупа власи, рони сузе и у сав глас набраја предности и лијепе особине покојникове.“ Споменути путописац истиче како је много жена видео да из свега грла вичу и наричу на погребу: „Јао, какав је губитак претрпела ова обитељ. Покојник бијаше тако мудар, тако праведан, тако разборит, тако доброћудан, да је његова жена изгубила мужа, а његова дјеца оца, његови другови пријатеља коме се равна не ће никада наћи.

Јао, његова крјепост бјеше тако велика у свим приликама, у којима му вјерски жар и вјерност владару, улијеваху храброст.

Јао, његова умјереност бијаше толика, д аније никада имао страсти него прма својој законитој супрузи, те није никада осјећао, љубави према дјечацима, ни према робовима и није никада пушио, ни пио вина.“ Ово нарицање главне нарикаче понављају остале жене које учествују на погребу. То се тако обавља од куће покојникове до гробља. Након овога, Poullet истиче: „. . . исто оно превијање, које се види при турском погребу, опажа се и при укопању грчко-источних (Срба) и Јевреја. Грчко-источни још к томе спроводе мртваца уз свирку ћеманета, а Јевреји придодају тому и игру, па након што су се наплакали, они попримају озбиљан вид и држање, које подражују свирком глазбила толком тачношћу, да најсређенији дух не би боље умио, па из тихога тона прелазе изнебуха у драње, а из дерања у играње и све тако док се не врате кући.“[64]

---

[62] Tagebuch Stephan Gerlach des älteren. Frankfurt 1674, 521. Види и превод у Radu CXVI, 54.

[63] *Ељекослав Јелавић,* Доживљаји Француза Pollet-a на путу кроз Дубровник и Босну (године 1658). Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XX, 1 (1908), 57.

[64] На нав. месту.

Код сењских Ускока, у другој половини XVII столећа, био је обичај када умре која жена да наричу за покојницом људи. Они су хвалили њену лепоту, вредноћу, љубав према мужу, деци и пријатељима, милосрђе према сиротињи и слично.[65]

У хагиографској књижевности тужбалице су такође нашле одјека. Довољно је споменути само тужбалице за Алексијем Божјим човеком.[66]

У уметничкој литератури уопште тужбалице имају видно место. Оне су нарочито нашле одјека у трубадурској књижевности.[67] Из наше књижевности, довољно је споменути, примера ради, само неколико навода. Тако, у „Juditi". М. Марулића, спеву из прве половине XVI столећа, у "Libru šestom", каже се, када је Олофернов слуга Вагав ушао у шатор свога господара да га пробуди, стао је нарицати:

„Ugleda trup zgora, gdi leži prez glave,
a pod njim je kora postilje krvave,
Zavapi i plave razdri o se rube,
i brade pahljive sidine oskube."[68]

У једној песми из прве половине XVI столећа, у којој се лепо износи како „Počinje razboj i tužba kralja ugarskoga", налази се спомена о нарицању. Наиме, у песми се између осталога каже:

„Tada Turci sikući na pišce napriše,
bijući, bodući okolo obstriše.
Jer junake toli mrtve jah gledati,
da krvlju zemlju hti krstjanom plivati.
Mnozi me zovihu, uzdvignuvši glave,
a plačuć skubihu bradu tere vlase:
Pomoz' pomoz' kralju gospodine,
ter vojsku ti tvoju ne daj da izgine!"[69]

Антун Сасин, песник XVI столећа, у своме спеву „Razboji od Turaka", посветио је и извесну пажњу обичају нарицања, те каже:

„Kada začu toj sultana
Mehmed-bega tužna mati,
grozno poče tuj plakati
k caru pođe raskosana
i obeća caru dati. . . "[70]

Код истога песника, у песми „Antun Sassi u smrt gospodina Diva Simova Bunića, svoga draga prijatelja," каже се на једноме месту:

---

[65] *J. W. Valvasor,* Die Ehre des Herzogthums Krain, IV, Rudolfswerth, 1877, 85.

[66] *М. Башић,* нав. дело 126 — 127.

[67] *G. Zappert,* Über den Ausdruck des geistigen Schmerzen im Mittelalter. Denkschriften der kaiserl. Akademie der Wissenschaften. Phil. histor. Classe, V, Bd. Wien, 1854, 107—110.

[68] Pjesme Marka Marulića. Stari pisci hrvatski I, Zagreb, 1869, 56.

[69] *Franjo Fancev,* Mohačka tragedija od god. 1526. u suvremenoi hrvatskoj pjesmi. Nastavni vjesnik XLIII (1934—1935), стих 149—156.

[70] Stari pisci hrvatski, XVI, 175.

„jučer prođoh priko grada,
to t' žalosna mrtva nose
tvoga Điva; moje kose
sve istrgah tuj od jada."[71]

Доминко Златарић, песник друге половине XVI столећа, посветио је такође пажњу, обичају нарицања. Наиме, Д. Златарић, у песми „U smrt istoga (Bortolomea Pesona) gospođi Flori Zuzorić ženi njegovoj" износи између осталога:

„Njega ti u mlados najljepšu smrt uze,
a našu svu radost obrati u suze;
jer s tobom plač dili svaki duh videci
tvu lipos gdi cvili u crnoj odeći.
I mramor cijepa se za žalos u sto dil,
čim trgaš tve vlase i grdiš obraz bil. . ."[72]

У многим народним песмата код Јужних Словена спомиње се нарицање за мртвима. Довољно је споменути само две народне песме где је нарицање обилато заступљено. Прво је песма „Мајка Маргарита", у којој се говори о нарицању за братом и сином. Ту се каже:

Cvilu to mi cviljaše drobna ptica lastavica,
ona mala ptica;
cvilu to mi cviljaše drobna ptica lastavica,
ona cvilu cviljase Zadru gradu na pridvratju,
ona mala ptica;
ona cvilu cviljaše Zadru gradu na pridvratju.
Bese mi se cvileći drobna ptica zakasnila,
ona mala ptica;
Bese mi se cvileći mala ptica zakasnila,
ter ju biše pustilo žarko sunce na zapadu,
onu malu pticu;
ter ju biše pustilo žarko sunce na zapadu,
a biše ju zaskočijo sjani misec na istoku,
onu malu pticu;
a biše ju zaskočijo sjani misec na istoku:
ali ono ne biše ptica lastavica,
ona mala ptica;
ali ono ne biše drobna ptica lastavica,
neg mi mi ono biše bila stara majka Ivanova,
majka Margarita. . . "[73]

Друго је песма „Смрт војводе Кауце", у којој се пева како Ђурђе Смедеревац нариче за мртвим војводом Каицом:

---

[71] Нав. дело 162.

[72] Djela Dominka Zlatarića. Stari pisci hrvatski XXI, Zagreb, 1899, 154—155. О тужбалицама у уметничкој литератури види *Војислав Ђурић*, Тужбалица у светској књижевности, 13.

[73] Djela Jurja Barakovica. Izdala Jugoslavenska akademija, priredili za stampu *P. Budmani* i *M. Valjavac*, u Zagrebu, 1889, 128—129. То исто *В. Богишић*, Народне пјесме старијих највише приморских записа I. Гласник Срп. уч. др., друго одељење, књ. X, Народне пјесме, Биоград, 1878, 226.

„Кука краљу како кукавица:
Јо, Каицо, моје чедо драго!
Дико моја свагда на дивану!
Сабљо моја свагда на међдану!
И крепости међу војводама!
Сува злата смедеревски кључи!
Десно крило од српскe крајине!
Како ће те преболети баба?“[74]

Закључак

После свега изнетог, следује овај закључак. У историји развитка нарицања, као што је у науци већ истакнуто,[75] разликујемо пет јасно одвојених периода. Први, најстарији период, обухвата развитак, крик бола, запомагање или кривљење. Тај период представља најстарији, основни облик нарицања, а уједно и најархаичнији. Нарицање врши ожалошћена родбина.[76] у другој фази јавља се нарицање као певање или као приповедање, које се развило из првог периода. Трећи период обухвата нарицање страних жена, које се истичу својом обдареношћу и добрим музикалним гласом. У овој фази тужбалица се песнички усавршава.[77] Сви примери средњовековног нарицања код Јужних Словена, које смо навели у овом раду, припадају, у главном, стадију друге, односно треће групе наведене поделе нарицања.

Обичај испољавања жалости узвицима, крицима, стиховима, у узбуђеној ритмичкој речи, има корен у основама људске психе и у еволуцији људскога рода. Ту играју улогу разноврсни чиниоци, међу којима су најглавнији: страх од духова и демона, жалост за изгубљеном особом, утеха и олакшање који се нарицањем прибављају, од неумитности, жеља да се не заборави успомена на претке и настојање да се покојни преци и рођаци, као и пријатељи и другови, похвале и опевају.[78]

Угледни људи увек су оплакивани нарочитим тужбалицама. За илустрацију тога, довољно је поменути да је на Западу посебно опевана смрт Томе Бекета. Смрт Карла Великог опевана је у тужбалици од неког монаха из манастира Св. Колумбанта у Бобију. За Отоном III дао је тужбалицу бискуп Верчелије.[79] Аналогно томе, као што смо поменули, код Срба, за деспотом Ђурђем Бранковићем,

---

[74] *Вук Ст. Караџић,* Српске народне пјесме, II, 479. О тужбалицама у средњовековној епској поезији cfr. *В. Ђурић,* нав. дело, 11—13.

[75] *Т. П. Вукановић,* Плаћено нарицање код Шиптара и Македонаца. — Gjurmime Albanologjike, № 2, Приштина, 1965, 191 — 199.

[76] *Т. П. Вукановић,* нав. рад, 191—192.

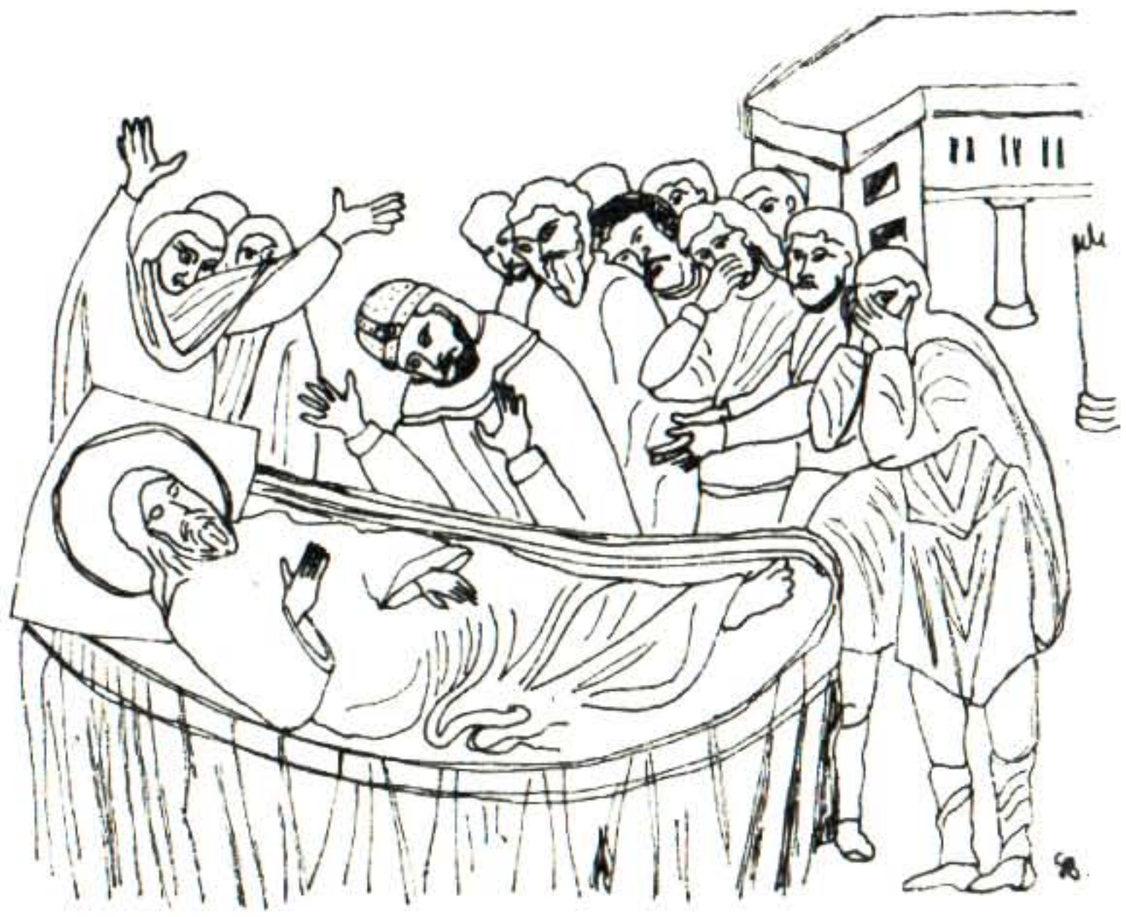
[77] *Т. П. Вукановић,* нав. рад, 192.

[78] *Т. П. Вукановић,* на нав. месту.

[79] *Т. П. Вукановић,* нав. рад. 193 — 194 (литература предмета тамо.)

дао је тужбалицу један монах.[80] На угледним сахранама пазило се да буде што више плача и нарицања.

Погреб је један детаљ из домаћег култа. Тај култ, уколико дубље идемо у прошлост разних народа и племена, има карактер породичних мистерија, неприступачних странцима.[81] Отуда је нарицање у своје обе првобитне фазе, почев од велике старине па све до данашњих дана, ограничено само на ожалошћену родбину. Еволуцијом народа и племена на свету, еволуирају и разни народни обичаји, међу којима и нарицање, мада оно данас скоро свуда у свету нагло одумире, налази се у последњој фази свога развоја, и то захваљујући чињеници што се посмртни обичаји, као окаменотине, најдуже одржавају између свих обичаја и навика на свету уопште.[82]

Ск. 3. Смрт Јакова, оца Прекрасног Јосифа. Нарикаче обављају обред нарицања са уздигнутим рукама, где се запажа византијски утицај. Скица према фресци у манастиру Сопоћанима, XIII столеће. (Србија)

Историјски подаци о нарицању код Срба у средњем веку, као што смо изнели, односе се на сталешко друштво, и то на владаре и велможе. О нарицању код осталог сталешког друштва у средњовековних Срба, мало је помена. Увек се у изворима наводи нарицање мушких, како за мушкарцима, тако и за женскињама из ожалошћенога рода. Из путописа, с почетка новог века, има података и о нарицању код земљорадника и пастира. На фрескосликарству, заступљен је византијски начин нарицања, с уздигнутим рукама тужбалица и нарикача.[83]

---

[80] Споменик САН III, стр. 90 и д.; *Т. П. Вукановић*, нав. рад, 194.

[81] *M. N. Nilsson*, Primitive Religion, Tübingen, 1911, 103.

[82] *Т. П. Вукановић*, нав. рад, 197—199.

[83] Cfr. *Dj. Sp. Radojičić*, Srednjevekovne naše tužbalice. — Delo, 14 (1958), V sv. 11 (nov.), 1466—1471; V. sv. 11, 1472—1475; *isti:* Još o tužbalici „Gorko vapijući". — Savremenik, XII (1966), knj. XXIII, sv. 1 (januar), 80.

IX. ПОДЕЛА СРПСКОХРВАТСКОГ ЕПОСА НА ЦИКЛУСЕ И ГРУПЕ

Досадашња подела српскохрватског епоса на циклусе и групе, свакако да је застарела. Сама чињеница, што је српскохрватски епос подељен на десет циклуса, од којих је први неисторијски, а осталих девет сврстани су у историјске, по нашем мишљењу је већ посве несавремена.[1] То заснивамо на следећим чињеницама. У дуготрајном историјском процесу друштвеног и економског развитка наших народа, стварао се и развијао епос народа Југославије, грађући се на циклусе и групе, обухватајући у стиховима све важније и значајније догађаје, збивања и личности из народне историје. Са друштвеним и економским збивањима, настајао је и развијао се и и народни епос. Тако су кроз уста народних певача и песмопојаца стварани циклуси о новим историјским догађајима и истакнутим личностима, који захтевају да се посебно обележе. То тражи савремени фолклор, који испитујући епос, на првоме месту истражује његове функције, а функције народних епских песама свих времена и епоха, нису истоврсне. Обиље народних епских песама о балканским ратовима, као и о првом и другом светском рату, изискују савременију и свеобухватнију поделу јужнословенског народног епског стваралаштва. Нису ни функције поменутих ратова биле истоврсне, па аналогно томе, нису ни функције епских песама које опевају те ратове истоврсне. А да и не говоримо о томе, што подела епског стваралаштва, како је то досада било на неисторијски и историјски епос, мало говори и несавремена је. Због свега тога, на основу стручне литературе и извора, чему додајемо наша дугогодишња проучавања и сабирања народних епских песама, на овоме месту дајемо следећу поделу српскохрватског епоса (епоса са подручја српскохрватске језичне групе), на групе и циклусе.

Пре свега, поменућемо, методично је у фолклору, када се говори о епским песмама, да се најпре истакну историјске песме и циклуси који опевају личности и догађаје из историје. Тек након тога, може бити говора о групама и циклусима осталих неисторијских песама, ма којој групи оне припадале. У групу историјских песма, поред оних које опевају збивања и личности, познате из историје, сврставамо и песме које опевају ту проблематику, а о њима у историји нема таквих вести, али постоје историјска предања или традиција историјског карактера. Групу историјских епских народних песама делимо на следеће циклусе и одељке.

---

[1] У научној и школској литератури све је до сада владала шематска и шаблонска опште позната подела српскохрватског епоса на две велике групе: I. Неисторијске песме и II. Историјске песме. Група неисторијских песама чинила је један циклус. Група историјских песама дељена је на девет циклуса: 1. циклус Немањића, 2. циклус косовски, 3. циклус Краљевића Марка, 4. циклус Бранковића, 5. циклус Црнојевића, 6. циклус хајдучки, 7. циклус ускочки, 8. циклус ослобођења Црне Горе и 9 циклус ослобођења Србије, — Cfr. *П. Поповић:* Преглед српске књижевности, 67—99.

I. ИСТОРИЈСКЕ ПЕСМЕ

1. Први циклус је Немањића. — Овај циклус није велики. Он обухвата свега око половину Немањића владара из Немањине лозе (1168—1371. год.). Нису обухваћени у томе циклусу ни сви важнији догађаји и моменти из владавине династије Немањића. Ту се истичу песме: Куд се ђеде цар Немање благо, затим неколико песама о св. Сави, зидање Дечана, бој на Велбужду, те о делењу царевине између Дечанског и цара Душана, о смрти Дечанскога и његовом вешању. Највише песама овога циклуса има о цару Душану, где се говори о његовом легендарном рођењу, крсној слави,[2] о фантастичној женидби сестром или ћерком латинког краља, са пуно препрека, које савлађује Душанов сестрић Милош Војиновић, који је као прерушен пастир дошао незван у сватове да се нађе ујаку на невољи. Опеван је и Душанов поход на Цариград, те на концу његова смрт. Напокон, има и неколико песама које певају о Душановом сину цару Урошу, већином познатом под именом као „нејаки Урош".

2. Други циклус је Мрњавчевића. — Овај је циклус веома мали, има свега неколико песама које певају о краљу Вукашину и његовој браћи Угљеши и Гојку (песме о Вукашиновом сину Марку чине посебан циклус). У епосу Вукашин је често везан за многе песме циклуса Немањића, које опевају смрт Душанову и владавину и смрт Душановог сина Уроша. У овоме циклусу нарочито се истичу по лепоти легендарних мотива и сликовитим описима чуда песме: Зидање Скадра и Женидба краља Вукашина. На концу, у овај циклус спадају и песме о ропству и смрти краља Вукашина (мотив како га Турчин убија, кад га је рањеног избавила из воде Туркиња девојка, у песми „Марко Краљевић познаје очину сабљу" или га убија слуга Никола).

3. Трећи циклус је косовски. — То је класични циклус наших народних епских песама феудалне епохе, који опева косовску битку 1389. год. на драматски начин. Ту је сликовито представљена историја о окривљеном хероју Милошу Обилићу и клеветнику издајнику Вуку Бранковићу. У извесним песмама овога циклуса попримљени су бројни мотиви из других народних епских песама, које не певају косовски бој, те мотиви из Светога писма, разних хагиографских списа и томе слинчо. П. Поповић, мислио је да су народне епске песме краткога стиха о косовском боју настале „вероватно током XVIII века на основи песама дугога стиха. За све то време утицала су књижевна дела о косовском боју на песме, као што су

[2] *П. Поповић*, Преглед спрске књижевности, 69—70.

песме утицале на дела".[3] Међутим, са првим његовим тврђењем не бисмо се могли сложити, јер за такву хипотезу нема оправданих разлога нити поставки и у корист те његове хипотезе не говоре нити историјски подаци, нити етнолошка фолклорна факта и чињенице. Друго разлагање му је посве умесно и оштроумно је запажено.

Као што је опште познато, песме овога циклуса деле се у три групе: а) оне које опевају личности, стање и догађаје пре боја, где спадају: Зидање Раваницe, Лов Милоша Обилића, Мегдан Милоша и Вука, Милош Обилић и Арапин, Марко се наљутио на кнеза Лазара, Женидба кнеза Лазара, Милош у Латинима, како Милош другује са Миланом и Марком, те о његовим везама са вилама и змајевима. У ову групу спадају и песме о Бановић Страхињи, познатом епском јунаку (за кога се у науци претпоставља да представља Ђ. Стратимировића — Балшића, господара Зете 1386—1403. год. и зета кнеза Лазара).[4] Затим се ређају песме: писмо Муратово кнезу Лазару, Иван Косанчић уходи турску војску, клетва кнеза Лазара, полазак у бој ислично. б) Другу групу овога циклуса чине песме о самом косовском боју. У свима досад познатим јужнословенским варијантама, сам косовски бој није много описиван. Ретке су варијанте које имају извесне детаље турских историјских извора о косовском боју из XVI столећа[5], у којима се износе детаљи о самој бици, како их и Мавро Орбини[6] износи према тадашњој народној традицији. Ту се већ зна да је Милош Обилић (Кобилић) ушао у шатор код Мурата, где му је овај пружио ногу да је целива, нашто га је Милош распорио ханџаром. У свим песмама овога циклуса, кад се год говори о косовском боју, говори се о издајству Вука Бранковића, и о херојству Милоша Обилића, кога је Вук облагао. У најстаријем јужнословенском извору у коме се описује косовски бој, у „Животу деспота Стефана", који је 1431. год. написао Константин Филозоф, биограф деспотов, каже се следеће о тој бици: „Међу војницима који су се борили под заставама бејаше неки веома благородан муж, којега завидљивци облагаше своме господару и осумњичише као неверна. А он да покаже верност, а уједно и јунаштво, нађе згодно време, устреми се самоме великом начелнику (султану) као да пребегава, те му пут начинише. А када је био близу, изненада појури и зари мач у тога гордог и срташног самодршца. А ту и сам од њих паде. У почетку су одолевали Лазареви људи и

---

[3] *П. Поповић*, нав. дело, 74.

[4] Нав. дело, 77; *Рад. Меденица*, Бановић Страхиња у кругу варијанта и тема о невери жене у народној епици — Београд, 1965.

[5] *Cfr. Ф. Барјактаревић*, Једно тајно писмо султана Бајазита првог о бици на пољу Косову. Божићни број „Политике" за 1934, стр. 23.

[6] *M. Orbini*, Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schavoni.

побеђивали су. Али још небеше време избављења. Стога и син тога цара (Бајазит) опет ојача у самом том боју и победи, јер је бог тако допустио да се и овај велики (Лазар) и они који су с њим венча венцем мученишТва".[7] Као што се види, већ у овом опису јављају се готово сви елементи који су били потребни за стварање епоса и легенде о издајству В. Бранковића и облаганом херојУ Обилићу, чије се име у Константиновом рукопису не наводи. За нас као фолклористу, од особитог је значаја, то што је већ у доба деспота Стефана Лазаревића, сина кнеза Лазара, постојала народна традиција о облаганом херојУ, која је попримљена у историјске списе, а можда већ у то доба и певана у епосу.

У једној варијанти о косовском бојУ, новијега порекла, осећа се утицај историјских извора и савремене писане литературе о косовском бојУ, те песма обилује са пуно детаља и елемената којих нема у варијантама старијег епоса. Неке песме из ове групе веома су легендарне. У неким варијантама има обиље чуда, легенди, митолошко-паганских и хришћанских елемената и томе слично. У неким песмама ове групе описана је и смрт кнеза Лазара. У ову групу песама спадају и песме: Пропаст царства српскога, Комади од различитих косовских песама и томе слично.

в) Трећа група песама овога циклуса најлепша је. Ту су дирљиво описани догађаји и личности косовске битке. На првом месту овде спадају песме које чине легенду о задоцнелом јунаку Мусићу Стефану (или Васојевић Стеву или Облачићу Раду); те песме Царица Милица и Владета војвода; Косовка девојка; Смрт мајке Југовића; те песме Долазак царице Милице на Косово; Обретеније главе кнеза Лазара; Царство по Косову; Љуба Обилића (у новије време настала песма) и томе слично. Овај је циклус послужио за уметничко стварање јужнословенским уметницима вајару Ивану Мештровићу, који је дао низ уметничких дела из тематике овог циклуса и сликару П. Лубарди. У ову групу спадају и песме о деспоту Стефану Лазаревићу.

4. Четврти историјски циклус јесте **циклус Краљевића Марка** (владао 1371—1394, кад је погинуо у бици на Ровинама, као турски вазал, против влашког војводе Мирчете). Овај циклус се издваја из циклуса Мрњавчевића, јер чини једну јединствену целину, како као епос, тако и према историјским збивањима и фактима. Овај је циклус класичан исто као и косовски. Али, разликује се од косовскога по теметици и садржини. У овоме циклусу има и пуно хумора и народске ведрине. Овај циклус обилује са бројним песмама које Марка

---

[7] *К. Филозоф,* Живот Стефана Лазаревића деспота српског. Ed. *В. Јагић,* ГСУД, XLII, Београд, 1872; *T. Maretić,* Kosovski junaci i događaji u narodnoj epici — Rad 97, Zagreb, 1889; *N. Banašević,* Le cycle de Kosovo et les chansons de geste. — Revue des Etudes slaves VI, Paris, 1926; *С. Матић:* Порекло косовских песама краткога стиха. — Зборн. Мат. срп. за књиж. и резик I, Нови Сад, 1953.

представњају као нежна сина, добра друга, побожна човека, праведног судију, заштитника слабих и нејаких — социјално угрожених, нарочито робља, несрећних девојака и младића, те ненадмашна јунака и томе слично.[8] С таквим особинама епос балканских Словена га је опевао у безброј момената његовог митолошко-легендарног живота. Ту је његово легендарно рођење као змајевског сина. Затим следи његово детињство, добијање снаге и коња, друговање с вилама и џиновима. У овоме циклусу нарочито се истичу песме: Краљевић Марко и Вуча џенерал: Краљевић Марко и Филип Мађарин тј. Пипо Спано, темишварски гроф 1369—1426, истакнути борац противу Турака). Даље следују песме како се Марко бори са Мусом Кесецијом, Ђемом Брђанином, Љутицом Богданом, Мином од Костура, те са бројним Арапима. Опевана је и његова болест, где му у болести соко прави хлад. Има у овоме циклусу и мало необичних мотива за једнога легендарног хероја, као што су: Орање Краљевића Марка и Марко Краљевић гради кућу. На концу, опевана је и његова митолошко-легендарна смрт.

Као што је у науци добро познато и већ одавно истакнуто, у многим песмама о Марку Краљевићу има мотива који су дошли из бугарштица (Марко Краљевић и Мина од Костура, која има паралелу и у германској поезији о Волфдитриху из XIII столећа), те из апокрифне књижевности (Марко Краљевић и Арапин, где избавља ћерку турскога цара — мотив из легенде о св. Ђорђу који избавља цареву кћер од аждаје). Даље следују паралеле: Марко и Алил-ага, којој одговара мотив из германске легенде о Тидреку и томе слично. Сви ови страни утицаји, као и многи други који су дошли у епос балканских Словена са Запада[9], у дуготрајном историјском процесу свога развитка попримили су посве јужнословенско национално обележје и карактер, оформили се као јужнословенско народно епско казивање, тако да првобитни извор личи само на епизоду, или пак даје само одблесак аналогије. Ова појава николико не умањује ни историјску, ни националну, нити пак фолклорну вредност епоса о Краљевићу Марку. Напротив, на тај начин Марко постаје уношењем ових страних мотива у наш епос, интернационална епска личност, феудални митолошко-легендарни херој Европе.

На концу, није убедљива теорија по којо су некад, у XVI и XVII столећу, биле другојаче песме код нашег народа о Краљевићу Марку, са правим историјским карактером, са историјском уло-

---

[8] Cfr. *П. Поповић*, нав. дело, 78—83.

[9] Cfr. Н. Банашевић, Циклус Марка Краљевића и одјеци француско-талијанске витешке књижевности. Посебна издања Скопског научног друштва, III. Скоље, 1935. Цела је радња прожета претераним трагањима за аналогијама. Аутор није водио рачуна о фолклорној методологији, која проучува многе појаве све врсте под сличним економским, социјалним и историјским условима самоникло код разних народа и племена на свету. Тај пропуст много шкоди овој заиста учено написаној књизи.

гом коју је Краљевић Марко могао имати у српској држави XIV столећа, па да су те песме пропале. По тој теорији поезија обухвата све песме које данас имамо о Краљевићу Марку.

5. Пети историјски циклус јесте **циклус Бранковића,** чија је династија владала српским земљама дуги низ година (1427—1502. год.). И овај циклус, исто као и претходни, обојен је легендарним казивањима и митолошким поимањима (нарочито личност деспота Вука). Овај циклус обухвата историјске личности: деспота Ђурђа, његову жену Јерину и синове Гргура, Стевана и Лазара и унуке му Змај деспота Вука, Ђорђа и Јована. Од песама овога циклуса помињемо: Зидање манастира Девича, Зидање Смедерева (1428. год.), где је у рђавој успомени приписато Ђурђевој жени Јерини зидање града са сликовитим описима кулука и тадањих „мучења".[10]

У овоме циклусу најбројније су и најлегендарније песме о Змај деспоту Вуку, са много митолошких елемената у себи. У тим песмама описато је Вуково „змајевско" порекло и детињство. Ту и тамо у том циклусу има и песама са посве историјском садржином. У епосу балканских Словена опевани су и други Бранковићи, Ђурђеви потомци, као Ђорђе, син Стеванов, а унук Ђурђев (умро 1516. год.), који је постао православни архиепископ, под именом Максим. На крају, пева се у овоме цклусу и о Јовану Бранковићу, последњем деспоту (умро 1502. год.), помињући и његову мајку Ангелину.[11]

У овај циклус спадају и песме о Порчи од Авале и Ђерђелез Алији,[12] Тодору од Сталаћа, Облак Радосаву (Радичу Петровићу — половина XIV столећа, или Радосав Михаљевић — умро 1436. год.), војвода Пријезда, који гине заједно са својим градом Сталаћом, за кога још Константин Филозоф, биограф деспота Стефана Лазаревића прича да је „благородни муж", заједно са својим градом сагорео у кули, а не да је скочио у Мораву, како се то у епосу сликовито износи. Даље, у овај циклус спадају и народне епске песме о Дамјану Шановићу, војводи Ђурђа Бранковића, сувременику челника Радича, с којим је разбио султана Мусу 1413. год. под Витошем; те о Ђуру Големовићу, челнику деспота Ђурђа (1453. и 1456. био српски изасланик на Порти); те на концу и непознати историји јунаци Кајица Радоња и Трчић Манојло (Можда Манојло Кантакузен, брат деспотице Јерине.[13]

6. **Шести циклус је II косовски циклус,** пошто су личности и догађаји из овога циклуса у епу, углавном везани за Косово. На првом месту помињемо епске песме које опевају Бановић Секулу (бан Славоније 1446—1448. год.), а потом песме о угарском великашу Сибиња-

---

[10] Cfr. *П. Поповић,* нав. дело, 83.

[11] Cfr. *Ст. Новаковић,* Последњи Бранковићи у историји и у народном певању (1456 — 1505 год.). Летопис М. српске књига 146 (1886), 1 и д.

[12] *Д. Марјановић,* Проблем Ђерђелез Алије. — Прилози пр. Н. п. III, 1, Београд, 1936.

[13] *П. Поповић,* нав. дело, 83 — 86.

нин Јанку (1387—1456. год.), рођаку Бановић Секула. У традицији балканских Словена успомена на овог јунака остала је у реткој свежини све до данашких дана. У неким епским песмама наводи се како је Јанко обитавао у Бањој Луци. Ту се даље истичу песме: Ропство Сибињанин Јанка, те његове разне борбе с Турцима. Најбројније су песме овога циклуса о Бановић Секули, у епосу познатом и под именом „Дијете Секула". Једна од њих (налази се у нашој рукописној збирци), спада у најдуже песме нашег средњовековног епоса (има 1767 стихова, забележена од херцеговачког народног песмопојца у Приштини). У овај циклус спадају још и следеће песме: Бановић Секуле и цар Отмановић, Јанко и Секуле по Косову, Бановић Секуле избавља сердаре, Бановић Секуле и Ђерђелез Алија, Бановић Секуле ослободио Сибињанин Јанка, Бего од Удбине и Бановић Секула, Смрт Бановић Секула и друге.

7. Седми циклус је Јакшића. — Овај циклус веома мали, али чини посве јединствену целину. На првом месту ту долазе песме о капетану Јакши од Брезника (тј. Брежица), који је 1453. год. био у турској војсци под Цариградом. У епосу се фантастично описује женидба овога феудалног великаша. Јакшини синови: Дмитар или Димитрије, погубљен 1485. год. код Смедерева на Језавском мосту и Стефан, умро у Бечу 1489. год., у нашем народном епосу добили су друга имена: Богдан и Тодор. Дмитар је покаткад задржао своје историјско име. Они су у епосу везани врло често за град Боград и за Небојшу кулу и Ружицу цркву. У овоме циклусу пева се о њиховим женидбама и ропству, о кушању њихових љуба, о њиховој деоби, о томе како су Јакшића двори похарани, сестра заробљена, па је они ослобађају из ропства. У овај циклус спада и позната песма о Рајку војводи и Маргити девојци, у којој је „најлепши епилог средњовековној епопеји српској". Ту је дата једна лична трагедија патриотских мотива, која прати визију о некадашњем господству и царству српском.[14]

Напокон, поред врло познатих историјских личности, има их и које се мало знају и тешко разумеју, као нпр. што је Кузун Јањо. За њега се мисли да је Јован Кантакузен, стриц Ђурове „Јерине", којег је турски сулатн удавио 1477. год. заједно са два брата и осам синова. За три прослављене епске личности: старац Владиславе, Каравлах Радуле (Радул-бег) и Мирко војвода, мисли се да су румунске војводе: Владислав Бесараба (1360—1373), који је седео у Видину, као што се и у епосу каже; Раду Негру (1373—1383) и Мирча (1386 — 1418) победилац Турака у бици на Ровинама (1394), где је Краљевић Марко погинуо. Све песме о овим и њима савременим личностима сврставамо у овај циклус. Од познатих песама ове групе истиче се нарочито „Женидба Влашића Радула" (у нашој рукописној збирци, фрагменти те песме под насловом „Неверни кум".

---

[14] Cfr. *П. Поповић*, нав. дело, 87.

8. Осми циклус је Црнојевића. — То је веома мали циклус, где спада свега неколико народних епских песама. Ове песме опевају Ивана Црнојевића (1465—1490. год.), где се говори и о војводи Ђурашу. Нарочито је фантастично опевана у сликовитим описима Иванова женидба дуждевом кћери. Ова песма својим препрекама много потсећа на песму о женидби Душановој. Затим, у овоме шиклусу је опеван Ђурђе (1490—1496), син Иванов, његово ропство, његова женидба у Млецима Латинком девојком, дуждевом кћери. Надаље, ту се јавља и друга песма о Ђурђевој женидби, која га зове именом Максим, врло лепа и једна од најдужих у српском феудалном епосу. У овој песми има мотива преузетих из старијег епоса, нарочито из циклуса Бранковића, из песме о женидби деспота Лазара, где се младожења замењује другим. Најзад, има песама о Станиши, другом сину Ивановом, које описују његово турчење. Ту је и песма „Црнојевић Станко". На овоме месту посебно истичемо, док од епоса свих поменутих циклуса има трагова у бугарштицама, дотле о циклусу Црнојевића нема ни помена.[15]

9. Девети циклус историјских песама јесте хајдучки. — То је веома велики циклус, најборјнији међу свима историјским циклусима. Као што је случај и са претходним циклусом Црнојевића, исто тако нема ни песама хајдучког циклуса међу бугарштицама. У првим забележеним збиркама народних епских песама има сасвим мало помена о овоме циклусу. Период наше историје за време робовања под турским феудално-спахијским господством, нема много светлих момената и гласовитих људи, који би били равни лчиностима наше старије средњовековне прошлости, сликовито и језгровито опеваних у епосу. Главне личности овага историјског периода о којима знају историја, народна традиција и епос, јесу хајдуци. О њима је народни певач створио бисерна зрна епског певања. Ове песме опевају горске хајдуке, заштитнике голоруког народа и борце за слободу и независност балканских Словена, који четују по слободним планинама Балканског полуострва од Ђурђева до Митровадана, док зиму проводе код својих јатака. Према личностима и догађајима које опевају, песме овога циклуса делимо у неколико одељака. Тако, у а) први одељак спадају песме које опевају Старину Новака и његову хајдучку дружину. Ова је хајдучка дружина из XVI столећа и махом се везује за гору Романију у Босни. У старини Новаку епос је оличио Баба Новака, харамбашу хајдучких чета из Подунавља с краја XVI столећа. На њега је у епосу пренето све што се певало и приповедало о Дебелићу Новаку, историској личности из XV столећа. Уз Новака је описан Грујица, његов син, те дели — Татомир, за кога се претпоставља да је последњи цар бугарски Срацимир, који је имао седиште у Видину. Уз њих епос опева дели — Радивоја, побратима Старине Новака.[16] О овим хајдуцима у епосу Јужних Словена пева се углавном

---

[15] Cfr. *П. Поповић*, нав. дело, 88.
[16] Cfr. *П. Поповић* нав. дело, 88—89.

ово: Старина Новак и кнез Богосав или Са шта Новак оде у хајдуке Старина Новак и брат му Радивоје; Новак и Радивој продају Грујицу; Новаковић Грујо и делибаша Ибро; како је Грујица погубио Арапина или пашу од Загорја; како Грујица кажњава своју неверну љубу; како је Старина Новак победио аждају. Грујица се често претрушава у девојку, пошто је веома леп и млад момак, па тако прерушен извршује убиство које хоће или опљачка Турке и томе сличне песме.

б) Други одељак овога циклуса чине песме о Бају Пивљанину и његовој хајдучкој дружини. Бајо се са својом хајдучком дружином везује за Боку Которску и за Пиву у Херцеговини. Бајо Николић, сердар, био је, како се поуздано зна од 1684. (можда и раније), познати харамбаша хајдучких чета, које су млетачке власти организовале у Боки Которској противу Турака. Погинуо је 1685. год. на Вртијељици у боју против Сулејман-аге.[17] По једној верзији „У Перасту се приповиједа, да се Бајо Пивљанин ондје звао Никола сердар; по свој прилици му је крштено име било Никола, Бајо надимак; а сердарство ваља да су му дали Пераштани“.[18] Пошто се Бајо презивао Николић, то се онда неко од његовић предака звао Никола. Према томе све песме у српскохрватском епосу о сердару Николи, посинку Ивана Сењанина (како се то у једној песни наше рукописне збирке каже), односе се на Баја Пивљанина, или пак на неког његовог претка, са тим именом. У епосу се уз Баја пева о Лимуну или Лиму хајдуку, Вују барјактару, Плочићу Маркиши, сестрићу Бајовом итд., иако историјски извори знаду и за друге Бајове другове. Ове песме певају о одласку Бајовом у хајдуке и узрок томе; о ситним бојевима Бајовим и његове хајдучке дружине са Турцима; мегдан Бајов са бегом Љубовићем; отимање Хајкуне девојке из рода Љубовића;[19] женидбу Бајову (варијанте у нашој рукописној збирци и песма Женидба Николе сердара, која се такође односи на Баја Пивљанина). Даље се ређају песме: Бајо Пивљанин и паша Пећанин; Бајо Пивљанин и Китоњић Осман; Пивљанин Бајо осветио побратима Крвавац Османа; Погибија котарских сердара (варијанта и у нашој рукописној збирци). У овој групи песама опеван је уз Баја хајдук Кавга Радосав.

в) Трећи одељак песама овога циклуса опева Михата (Мијата) Томића, којега традиција везује за Босну. У песмама овога одељка пева се како је Мијат отишао у хајдуке, како је погубио пашу (или бега) од Зворника (посве слично као што се пева и за дијете Грујицу и пашу са Загорја), како га је кума изневерила, те на крају како је на превару погинуо.

---

[17] Cfr. *П. Поповић*, нав. дело, 89.

[18] *Вук Стеф. Караџић*, Српске народне пјесме III, Београд 1929, 415.

[19] Cfr. *П. Поповић*, на нав. месту.

г) У четврти одељак овога циклуса спадају песме о разним хајдуцима који су мање опевани. Такви су нпр. Стари Вујадин са сином Милићем и братом Вулићем, са страшним моментима о турским мучењима заробљених хајдука, што посве одговара средњовековним феудалним турским казнама, како се то у историјским изворима помиње. Ту долазе даље песме о Гавран харамбаши (у нашој рукописној збирци помиње се у неколико песама), који се кад зове и именима: Гаљан Ганић или Гаљан капетан, те Луко Галовран. Каткад се Гавран харамбаша ставља уз хајдука Лима, опеваног и у песмама о Бају Пивљанину. Потом, истиче се Сочивица Станко, рођен око 1715, кога песма представља као веома страшног. Исто тако у овај одељак спадају и песме које опевају од Хорвата Мата, од Сокола Рада, Пеул капетана, Костреш харамбашу, Јеринића Вука, Малог Радојицу и Петра Брћанина (о њему песма у нашој рукописној збирци, где су дати истоветни мотиви о хајдуку који се претвара мртав у тамници, као и у песми о Малом Радојици).[20]

10. Десести циклус је ускочки. — Песме овога циклуса у народу су познате под именом **котарке.** Ускоцима се називају они Срби и Хрвати, који су после пада Херцеговине под Турке 1482. год. пребегли у Далмацију у град Клис, а затим кад је тај град потпао под Турке 1537. год., они одоше у Хрватско приморје у Сењ. Ту су живели као плаћени ћесареви војници, бранећи крајину од турских пљачкашких чета и похода. Ускоци су у Сењу имали плату, која је била веома минимална, тако да се од ње није могло живети, а тако звани „вентурини“ нису имали никакве плате. Ускоци су били обилато штићени од свога ћесарског комесара сењског капетана, те су често чинили упаде у оближње турске крајеве. Они су у тим својим походима пљачкали што су стигли, па се после враћали с пленом у свој град. Каткад су они чинили и веће походе у циљу витешке пљачке, која је у феудално и спахијско доба била једна од главних грана привреде читавих етничких група и племена међу балканским народима, тако да је добила скоро карактер „витешке привреде“. Добро наоружани, на челу са својим војводама, капетанима, барјактарима и сердарима, по пет-шест стотина страшних ускока, вичних ратним вештинама и појединачним мегданима, са својим високим капама с перима, наоружани до „зуба“ пушкама, кубурама, хаџиарима, јатаганима и тамбурама у рукама, навезли би се у широким баркама на Јадранско море из Сења кроз Морлачки канал, сишли би до Задра, Шибеника, Скрадина, Брача, Хвара, дошли до дубровачког земљишта и Херцеговине и Херцеговачког санџака (гранични делови између Црне Горе и Херцеговине); пленили би хиљадама комада ситне стоке, на стотине грла коња и говеди, робили би стотинама људи и жена, чинили би отмице девојака, које би кат-

---

[20] О хаідуцима види *Д. Поповић,* О хајдуцима I—II. Београд, 1930; *С. Матић,* Хајдучко одевање. — Прилози пр. н.п. IV, 1, Београд, 1937; *Р. Самарџић,* Хајдучке борбе против Турака у XVI и XVII веку. Београд, 1952.

кад за се венчавали; каткада би као прави гусари пљачкали трговачке и друге бродове; тукли би се, тога ради, са Турцима, с млетачком властима, које су их нарочито гониле; па су врло често бивали у рђавим положајима и каткад скоро сасвим ухваћени, извукли би се опет помоћу лукавства и довитљивости или помоћу дрскости и јунаштва, и без великих губитака враћали се у свој завичај. На тај начин ускоци су задавали велике тешкоће турским и млетачким властима, а понекад су и изазивали и читаве међународне спорове, о чему говоре многи историјски документи с краја XVI и почетка XVII столећа, а који се налазе у архивама поменутих градова и градова суседних крајева. О овим ратницима ускоцима (односно хајдуцима), пева се у епосу балканских Словена. Тако је настао ускочки циклус народних песама, познатих у народу као што смо напред истакли, под именом *котарки*, које између свих циклуса данас броје навише народних епских песама.[21] Има читавих крајева код Срба, где су *котарке* (крајине, крајишнице) најпопуларније епске песме, које се најрадије певају уз гусле.

Као што је случај и са хајдучким циклусом, исто тако и ускочки циклус можемо поделити на неколико одељака. Наиме, на челу свих ускока које народне епске песме певају, налази се Сењанин Иво. Према томе, а) *први одељак овога циклуса* чине епске песме о Сењанин Ивану и његовој фамилији. У науци постоје двојака мишљења о овој личности. Једно мишљење тврди да је то Иван Новаковић Влатковић, војвода сењских ускока, сасвим историјска личност. Године 1596. он је учествовао у нападу на град Клис, а 1605. нападао је на Скрадин, 1606. и у много других прилика упадао је са својим ускоцима у турске крајеве Далмације. На крају, он је 1612. погубљен по пресуди војног суда у Карловцу и то „као разбојник". Ои се на ту пресуду жалио, истичући да је „сироти заробљелни хрватски ратник који има заслуга за отаџбину". Друго мишљење говори да је то Иван Сељанин, под тим именом баш и записан у историским документима као стражмештар у Сењу 1551. год., те и као војник-граничар посаде у Кашави у северној Угарској 1578. год. Као што је у науци познато, има песама о Сењанину Иву које су записане у средини XVIII столећа, али има и већи број других позније записаних. У тим песмама опевани су ови догађаји: Иво Сенковић и ага од Рибника; Иво Сењанин и беглер-бег; Сењанин Иво и Ограшчић сердар; Иво Сењанин избавио побратима; Женидба Сењанин Ивана; Четовање Анђе Иванове; Иван капетан (песма у нашој рукописној збирци). Опевани су и његови сродници: отац Ђурађ, синови Бориша и Матија, његове кћери и сестре. Ту спадају и песме о ка-

---

[21] Cfr. *П. Поповић*, нав. дело, 90 — 91; *Т. Остојић*, Ускоци у јуначким народним песмама. Нови Сад, 1911; *A. Šmaus*, Studije o krajiškoj epici. — Rad JAZU knj. 297, Zagreb, 1953.

дуни Куне Хасан-аге, која бежи Сењанин Ивану у његове ускоке, да би се осветлила неверном мужу, те на крају и пекма о смрти Сењанин Ивана.[22]

б) У други одељак ускочког циклуса спадају песме које опевају „седам Даничића", нарочито Ђура Даничића. Из историјских извора позната су нам три Даничића који су били ускоци. Од њих су два из XVI столећа (из 1539. и 1599.) и један из XVII столећа (умро 1638.). У тој групи *котарки,* песме певају о Ђури како сватује при жеодиби од Задра Тодора, како кажњава неверну љубу и на крају како је болан и умире.[23]

в) У трећи одељак *котарки* спадају песме које опевају виши број ускока, као што су: Јуриша Војковић, који је био харамбаша вентурина, а за којега се каже да је био веома окорели гусар и најнемилиосрднији од свих сењских ускока. Ту долазе још Сењанин Тадија, Комнен барјактар,[24] где је нарочито сликовито описана његова женидба, Зорић капетан и његов син Никола, те Гавранов Раде, Боро барјактар и други њихови савременици.

г) У четврти одељак ускочког циклуса спадају млађе песме о котарским ускоцима — хајдуцима. Као што је познато Котари се налазе у северној Далмацији и котарски ускоци су млађи по времену од сењских ускока и потичу из средине и краја XVII столећа. Док су сењски ускоци у служби ћесаревој, дотле се Котарани у служби Млетачке Републике. Њихова се служба састоји у томе, да раде против Турака, као што је радио и Бајо Пивљанин на југу Далмације. Котарски ускоци или хајдуци су учествовали у Кондијском (1645 — 1669) и Морејском (1684 — 1699) млетачко-турском рату, у којем је и Аустрија била против Турака, те је добила од њих 1689. Лику и Крбаву, које бејаху Турци узели још 1527. год. Постојбина ових ускока било је земљиште поред градова северне Далмације, пуста и гола Лика и питомо удбинско поље Крбава.

Најстарија историјска личност овог одељка песама јесте Јанко Митровић или Јанко од Котара. Он је, као што је из историјских извора познато, 1647. год. бранио Шибеник од босанског везира. О њему мало певају песме и у њима се износи како је делио мегдан с Гојеним Алилом.[25]

Једна од најважнијих личности овога одељка ускочких народних епских песама, поред централне личности Сењанин Ивана, јесте Јанковић Стојан. Према историјским изворима он је 1685. год. бранио неке далматинске градове од Турака. Овај храбри витез са својим одабраним ускоцима задобио је Сињ, ударао је на Требиње, а 1686. највише је допринео те је Удбина пала а Лика и Крбава су се

---

[22] *П. Поповић,* нав. дело, 91—92.
[23] Cfr. *П. Поповић* нав. дело, 92—93.
[24] Нав. дело, 93.
[25] Нав. дело, 93—94.

ослободиле турског господства. О Јанковићу Стојану има приличан број епских песама, али их је мали број са историјском садрцином, а већи број их је које опевају произвољне догађаје и гусларски занимљиве моменте: опште јуначке авантуре, женидбу Стојанову сестром Мустај — бега Личког (у нашој рукописној збирци његову женидбу са ћерком Бега — алај — бега из Лике), његово ропство у Цариграду, са веома дирљивим сусретом са мајком по повратку кући и на крају силне мегдане његове с Труцима[26] (један од тих мегдана дат је у песми у нашој рукописној збирци: Сестра Чолаковић Павла).

д) Пети одељак овога циклуса чине песме о Смсљанић Илији. О њему се врло често пева у ускочком епосу уз Јанковића Стојана. То је једна од централних личности овога циклуса, тако да песме о њему чине посебан одељак. Илија Смиљанић је био при одбрани Шибеника 1647. год. Затим, 1652. год. добио је од млетачке владе 600 дуката годишње, као награду за јунаштво. (У нашој рукописној збирци има неколико песама о овоме епском јунаку ускочког циклуса. Тако, о њему се пева у песмама наше збирке: Женидба Танкови Османа, Погибија котарских сердара, Женидба Цмиљанић Илије; његов мегдан с личким Мустај бегом опеван је у нашој рукописној збирци, као шот смо поменули, у песми: Сестра Чолаковић Павла); Отмица сестре Цминьанић Илије и на крају његова смрт.

ђ) Шести одељак ускочног циклуса чине песме које певају о разним ускоцима, као што су нпр.: Вук Мандушић, који је такође био у млетачкој служби (умро 1648. год.). Мандушић је у епосу представљен као чудњак, делија и јунак изузетних херојских способности. Помиње се и у песми наше рукописне збирке „Сестра Чолаковић Павла“. Поред Мандушића пева се и о Јовану Шандићу, који је такође био у млетачкој служби (умро 1648.) Слика овога делије предствљена је и лепо описана у песми „Четири ускока“. Од историјских личности ту спада још и од Задара Тодоре, за кога се мисли да је котарски јунак XVII столећа Тодор Кландић. У овој одељак спадају и песме о историјски непознатим и још нерасветљеним личностима, као што су: Дмитар од Удбара, хајдук Вукосав и његова љуба, која га избавља из тамнице паше удбинскога[27] и томе слично.

е) Седми одељак песама овога циклуса чине песме које опевају Турке, противнике ускочких бораца. Ту се истичу: Хрњица Мустафа и његов брат Алил, каткад са надимком Гојени, који припадају Кладуши; Бојичић Алија, из краја око Имотског и Вргорца, погинуо 1666. год. (У песми наше рукописне збирке: *Тијана девојка,* он се помиње као брат Муја од Кладуше). Затим се ту ређају чувене личности: Куна Хасан-ага, који је припадао граду Книну; Мустај бег Лички, турски управитељ Лике, који је припадао Удбини, што је средина са Кладушом и седиште целе ове групе, а са Сењем и Ко-

---

[26] Нав. дело, 94.

[27] Нав. дело, 95.

тарима и средиште целога ускочког циклуса;[28] Будалина Тале; Зуко барјактар; Новљанин Бего; Танковић Осман; од Обега „Суша“; „Дрнда“ барјактар; Ћеиф-ага (Ћеиван); диздар Асан-ага; Ковачина Рамо; Фрчић Ибрахим; диздар Осман-ага и многи други. Нарочито ова група епских народних песама цвета међу муслиманима, а веома је популарна и код Арбанаса (краине, краишнице). У песми: Удбински Турци и ускоци (под тим насловом у нашој рукописној збирци) износи се шири сукоб ускока и удбинских Турака. Две варијанте песме „Женидба Гојеног Алила“ (обадве у нашој рукописној збирци) изгледа да су узете и препеване из арбанашког епоса од стране метохијских гуслара. У њима се износи национално и верско нивелисање и интернационално и интерконфесионално поимање душе балканског сељака песмопојца: арбанашког патријархалног земљорадника и сточара и метохијског Србина, доскорашњег спахиског чипчије, — кад је у питању људска крв просута за рз, част и образ куће и патријархалног рода. То је једна од значајних функција ове две песме, које имају посебно место у целом овоме циклусу котарки.

11. **Једанаести историјски циклус је циклус ослобођења Црне Горе.** — Овај циклус епских народних песама обухвата песме о ослобођењу Црне Горе од Турака под владавином владике Данила, те познату истрагу потурица из 1707. год. коју је П. Петровић Његош славно опевао у Горском вијенцу. Ту су опевани и многи јунаци тога доба и историјски догађаји. Пева се у томе циклусу и о владици Данилу, који је умро 1735. год., о браћи Мартиновићима, који су главни јунаци догађаја истраге потурица; опева се и сам догађај. Опеван је и бој на Царевом лазу 1712. год. где су у епу главни јунаци Вук Мићуновић, кога песме опевају као највећег јунака тога времена; Јанко Ђурашковић, који је у томе боју погинуо и Вук Раслепчевић. Опеван је и Ћуприлићев поход турске војске на Црну Гору 1714. год. и ко је тада погинуо бранећи слободу и „веру прадедовску“. Поред тога, познати су и многи сити бојеви, упади Турака у села црногорска, њихови удари на овце и торине црногорско-херцеговачке и освете многих црногорско-херцеговачких јунака. Ту се опевани многи јунаци, као: Вук Томановић, Лазар Пецире̄п (о њему песма у нашој рукаписној збирци), Батрић Перовић и други. Ту се пева и о Вуку Мандушићу, који нам је познат из ускочног циклуса. Овде га песме сматрају за Црногорца.

Овај циклус епских песама о ослобођењу Црне Горе, умногоме се разликује од претходних циклуса. У епосу овога циклуса, као што је још оштроумни Вук Караџић запазио „више је историје него поезије“, што је непобитан факат. Овај одељак песама о ослобођењу Црне Горе махом опева истините историјске догађаје. У њима има поетских описа. Ту нема мотива о натприродним бићима: вилама и змајевима, нема ни гавранова „птица злосутница“. Овај епос

---

[28] Нав. дело, 93.

реално опева бојеве црногорске с Турцима, слави реалне личности и ту је топографија радње реално и доследно наведена. Често је у песмама овога циклуса опевена борба за живот, по речима П. Поповића: „где се живот за живот даје“.[29] Љубав и жене у песмама овога гиклуса не играју никакву улогу. То су ритерске песме, јуначке и каткад до свирепости дивљачне. Често су испеване у спомен и славу једнога јунака. Оскудне су са маштом, а хумор је код њих искључен, а дат је само чист и трезвен реализам приликом описа. Излагање им је једноставно и језгровито. Народни језик је у њима једноставан, прост и крепак, али без реторике.[30]

Овај циклус песама се даље наставља епским песмама које опевају доба после владике Данила. Затим, има и песама о догађајима за време владавине владике Саве и Василија (1735 — 1767). Ту су обично ситни бојеви описани. Епос описује као највећег јунака тога времена Никца од Ровина, сина Вука Томановића, који је, убио босанског пашу под шатором. Исто тако, има и епских песама и о Шћепану Малом (1767 — 1774) познатом авантуристи. Предмет тих песама су бојеви Црногораца кад су Труци и Млечићи на њих напали. Напокон, има опеваних догађаја под владиком Петром (1782 — 1830), где су описани многи успешни бојеви против Махмут — паше Бушатлије и друго. Исто тако, не изостају ни песме из времена владике Петра II Његоша (1830 — 1851), кнеза Данила (1851—1860) и кнеза — односно краља Николе (1860 — 1918). Карактер свих ових народних епских песама је као и оних које су поникле у времену владике Данила. У извесним од њих има нарочито живописне боје, рељефних и пластичних сликања, верно представљеног патријархалног пастирског живота, нарочито на негдашњој граници Црне Горе, на Рудинама, на Грахову и другде. Ту су била бројна стада, торина до торине. Та су стада била отимана, од стране турских, као и од црногорских чета. Због тога су турске власти: спушки капетан, чувени никшићки капетан Хамза и други, — имале увек посла: организовале пограничну полицију, градиле куле, карауле и стражаре, ради одбране од похода у витешку пљачку. Тај идилични и крвави пастирски живот, са главном привредном граном херојске пљачке и отимачине са пушком у руци, где се проливала крв напоредо са млеком, опеван је у појединим народним епским песмама овога циклуса сасвим реално и интимно до детаља. Ево неколико примера: „Овце Никца од Ровина“, „Удар на овце кнеза Вујадина“, „Амза капетан и Никац од Ровина“, „Пипери и Црнчани“, „Мећикућићи с Брђанима“; (из наше рукописне збирке помињемо песме: „Смрт војводе Стона Карацића“, „Шујо Карацић и паша пљеваљски“, „Погибија бега Љубовића“). Ту долазе још и песме „Моračани и Колашинци“, „Ју-

---

[29] Нав. дело, 96.

[30] На нав. месту.

наштво и смрт Лопушине Вука", „Смрт Смаил — аге Ченгића; (из наше рукописне збирке: „Бајковић Раде познаје слику црногорског књиза") и слично.

12. **Дванаести историјски циклус јесте циклус ослобођења Србије.** — У овај циклус спадају све народне епске песме, које опевају догађаја и личности, из времена првог и другог српског устанка и осталих бојева који су вођени за ослобођење Србије. Овај циклус делимо у .четири одељка: а) *песме које опевају први српски устанак* 1804 — 1813. год. б) *песме које опевају други српски устанак* и в) *песме које опевају српско-бугарски рат 1885, српско-турски рат 1887 — 1888. год., као и борбе и мегдане између Срба и Турака на ондашњој српско-турској граници;* г) *комитске песме.*

Насупрот чисто историјским збивањима епоса ослобођења Црне Горе, ове песме обилују беседничким напевима, где ту и тамо провејавају гавранови „тице злослутнице" и натприродна бића виле, „посестриме српских јунака". За највећи број песама о првом српском устанку, зна се да их је испевао слепи народни гуслар Филип Вишњић. Ту су опевани сви важнији бојеви из првог спрског устанка и дата је велелепна песма „Почетак буне против дахија", пуна сликовитих описа датих епском реториком. Стихови ове песме одликују се јаким изразима и концизним повезаним мислима и песничким обртима. Као што је у науци већ наглашено, добар део мотива ове песме има сасвим реалну подлогу. Тако, прилике које свеци међу по небу, посве одговарају метеорским појавама онога времена, о којима говоре неки сувремени историјски записи. Такав је случај са хватањем месеца сваке ноћи од св. Трифуна до св. Ђорђа, што има историјску подлогу и указује на помрачење месеца од 22. марта 1800, 18. марта 1801. и 14. јануара 1804. год. Друга прилика да су по небу ишли „барјаци крвави", значи комету која се јавила 14. јануара 1806. Трећа прилика где је гром загрмео на Савиндан, сасвим је јасна. Уосталом у једном запису каже се да су грмела три грома 1801. год. уочи св. Саве. У нашим планинским крајевима честа је појава да у току зиме грми. Четврта прилика да се ухватило сунце три пута на св. Трифуна у пролеће, има подлогу у потпуном помрачењу сунца које је било 30. јануара 1804. год.[31] Затим се ређају песме о биткама: Бој на Чокешини, Салашу, Мишару, Делиграду, Лозници, Чегру (варијанта у нашој рукописној збирци), славећи славне устаничке јунаке: Карађорђа (Црни Ђорђије), Стојана Чупића, Милоша Стојићевића, попа Луку Лазаревића, Бирчанин Илију, Хајдук Вељка, Мутапа Лазара, Синђелића и друге.

б) У други одељак песама овога циклуса, малог по броју, спадају песме о бојевима и људима из другог српског устанка 1815. год.

---

[31] Нав. дело, 98—99.

под кнезом Милошем Обреновићем. Ту се истичу песме: Устанак кнеза Милоша на Турке, Милош Поцерац и Ћаја-паша, Бој на Чачку и друге.[32]

в) Трећи одељак овога циклуса, као што смо поменули, чине песме о српско-бугарском рату 1885. год., где се истиче „Битка на Сливници"; опевани су и ратови 1887 — 1888. год., где се историјском хронологијом ослободилачког ратовања опевају бојеви и ослобађање српских земаља од турског ропства.

в) Четврти одељак овага циклуса обухвата комитске песме с краја XIX и почетка XX столећа.

13. **Тринаести циклус чине песме о балканским ратовима.** — Овај је циклус мали по броју песама. Ту долазе све песме које опевају борбе балканских Словена, на првом месту Срба и Црногораца, противу Турске Царевине за ослобођење својих земаља од турског ропства, као и ослобођење Македоније. Ту спадају песме о косовској бици 1912, о бици на Мердарима, о кумановској бици (једна варијанта налази се у нашој рукописној збирци), о бици на Скадру, (епске песме: „Погибија Блажа Бошковића", „Радуловић Симо", „Сестра Митра барјактара", „Јованова мајка" и „Брђанка" налазе се и у нашој збирци). Српско-бугарски рат 1913. год, познат под именом и као други балкански рат, опеван је у народним песмама: о објави рата, у бици на Брегалници, као и бици на Валандову и слично. Песме овога циклуса одликују се мноштвом лирских елемената, кроз које провејава епски тон и карактер кроз цео епос. Ту и тамо засветле и митолошки елементи, са песничким фигурама вила и паганским веровањима. Историска факта и догађаји посве су верно представљени, тако да овај епос, има масу елемената чисте историје. Тим је и историска вредност овога циклуса већа, док му литерарну вредност подижу реторички елементи и широки замах епских линија у ређању и заплету догађаја, где учествује каткад по више јунака главне радње, или јунак и његови помагачи.

14. **Четрнаести циклус чине епске песме о првом светском рату.**— У песмама овога циклуса опевани су догађаји и личности из времена 1914 — 1918. год. Ту се на првом месту истичу песме о сарајевском атентату Гаврила Принципа и његове дружине (једна варијанта налази се и у нашој рукописној збирци). У извесним варијантама јављају се гаврани „тице злослутнице". Иза тога следују песме: Макензенов поход на Србију 1914. год.; Битка код Шапца 1914. год.; Сремска битка 1914. год.; Колубарска битка, у којој су изнета многа зверства аустроугарске војске над српским сељацима са реторично лирским приповедањима и извесним елементима жалопојке. Интересантно је напоменути да је други део ове песме испеван у осмерцу и да се редовно пева уз гусле исто као и први део који је испеван у десетерцу (све се ове песме налазе у нашој рукуписној збирци). Потом

---

[32] Нав. дело, 99.

долазе песме о нападу на Београд, пропасти Србије 1915. год., повлачењу српске војске кроз Албанију, о Солунском фронту, битки на Кајмакчалану (једна варијанта у нашој рукопосној збирци), Моравка девојка (песма у нашој рукописној рубрици), Топлички устанак 1917. год.,зверства окупатора у јужнословенским земљама за врема првог светског рата и томе слично.[33]

Песме овога циклуса имају у себи више лирских елемената него ли песме из циклуса балкнских ратова. Историјска збивања и догађаји доста су верно представљени. У многим песмама народни песник се служи старим мотивима, као што је разговор са гавраном. Има и помена о вилама.

15. **Петнаести циклус историјских народних епских песама чине песме о другом светском рату.** — То је најмањи циклус јужнословенског епоса. Он је поникао за време другог светског рата и у првим данима иза рата, у социјалистичком револуционарном развоју Југословије. Узрок малобројности епских песама овог циклуса, свакако налази се у томе, што је овај рат опеван обилатије лирским народним стваралаштвом. Епске песме овог циклуса много личе на епос првог светског рата и балканских ратова. Али, у њему има још више лирских елемената, него у ма којим ипским песама минулих епоха. Митолошки елементи су у много случајева обојили песме овога циклуса, дајући им прастари тон и карактер народног балканског епског певања. За разлику од свих циклуса минулих епоха, овај циклус има једну епску тананост у демократском приказивању борбе и револуционарног рата, борца револуционара и његових слободарских подвига. У овај циклус долазе песме: „Пропаст Југославије 1941.“, „Синови слободе“, „Ратко Павловић Ћићко“, „Букилића мајка“, „Чолића мајка“, „Погибија Микице ђака“, „Пусто село“ и друге.[34]

16. **Шеснаести циклус чине песме о разним историјским личностима и догађајима, борбама и војевањима од најстаријих времена па све до краја другот светског рата (1945. год.)**. Овај циклус издвајамо у посебну целину, што има приличан број епских народних песама које се не могу сврстати ни у један од поменутих циклуса. Од песама које спадају у овај циклус помињемо: „Султаније робиње“, „Турски дарови и Московско уздарје“, „Турско војевање на Беч“, „Разрушење манастира Тврдоша“ (половина XVI стлећа), „Бошњаци на Москву“, „Фоча и Фочанке“, „Три сужња“, „Царева моба“ и „Тугование српског печалбара“ (обадве се налазе у нашој рукописној збирци) и слично.

---

[33] Cfr. *Т. П. Вукановић,* Народне песме о првом светском рату. — „Слободна реч“, год. XXVI, бр. 787 — 788, Врање, 1969.

[34] Cfr. *Т. П. Вукановић,* Српске народне партизанске песме. Врање, 1966, 1 — 38.

II. ШАЉИВЕ И САТИРИЧНЕ ПЕСМЕ

У посебну групу сврставамо разне шаљиве и сатиричне епске народне песме. Њих има и неисторијске и историјске садржина. Често пута у епским песмама ове врсте, опеване су разне невероватности. Уколико је садржина песме прожета са више невероватности, утолико се сматра у народу шаљивијом. Каткад су опевани догађаји и личности од локалног значаја, и такве епске народне песме нису успеле да задобију ширу популарност. Оне обично заједно са песмопојцем и опеваним догађајима изумиру. Из ове групе песама помињемо следеће: „Бали Катравела“, у којој је сликовито опеван цигански начин живота, са карактеристичним номадским цртама и скупљачком привредом (наша рукописна збирка). Као особито лепу песму из ове групе, помињемо: „Соко младожења“, у којој је опевана птичја свадба, са сагледавањима фолкорних збивања и свадбеног ритуала код Срба у Метохији (наша рукописна збирка). Од осталих шаљивих песама помињемо: „Мува удовица“, „Лаж и паралаж“, „Ђорав и сакати“, „Усејин владика“ (наша рукописна збирка народних песама). Од сатиричних песама, вредно је поменути да су оне најбројније које опевају личности из првог светског рата: Виљем, Франц Јозеф, Поћорек и др. (наша рукописна збирка).

III. НЕИСТОРИЈСКЕ ПЕСМЕ

Ову групу епских народник песма дилимо на следеће циклусе:

1. **Козмографски циклус.** — У овај циклус сврставамо епске народне песме, које опевају космос, појединачно или уопште. Од песама овога циклуса помињемо ове песме: „Месечева женидба“, „Југова женидба“ и друге.

2. **Други циклус чине песме о окултним (надприродним) бићима.** — Ту се нарочито истичу песме о змајевима и вилама. Помињемо песме: „Женидба човека вилом“, „Змај Никодин и књегиња Милица“, „Кнегиња Милица и змај од Јастрепца“ и слично.

3. **Трећи циклус ове групе говори о разним легендама, чудима и народном веровању.** — Ту спадају епске народне песме: легенда о зидању моста; Сестра и девет брата или „Брат у походе сестри“, према апокрифном причању о васкрсењу Лазаревом, „Омер и Мерима“, „Момир и Гроздана“, „Хасанагиница“, „Високи Стеван и дивски старешина“, „Предраг и Ненад“, „Јетрвице адамско колено“, „Грешници на оном свету“, „Мајка крвница“, „Змија младожења“, о Дуки Сенковићу и његовом тешком греху, „Наход Симеун“ и друге.

4. **Четврти циклус пева о богу и хришћанским светитељима.** — Ту се истичу песме: „Свеци благо дијеле“, „Огњена Марија у паклу“, „Цар Дукљанин и Крститељ Јован“, „Мајка блажене Марије“, „Христос и нејаки Стеван“, „Св. Ђорђе убија аждају“; „Дожуд

Алексије", „Чедо Алексије" (тј. Алексије божји човек), о св. Николи који спасава путнике на мору, о цару Константину и његовом тражењу часног крста и слично.

Група неисторијских епских народних песама, има неисторијски карактер, где главну улогу игра митолошко — паганско, легендарно — чудесно и хришћанско веровање и приказивање догађаја, збивања и опис појединих личности.

IV. ГУСЛАРСКИ ПРИПЕВИ

У епосу балканских Словена, а посебно код Срба, Хрвата и Црногораца, те и код Муслимана, оделито место имају гусларски припеви. Аналогно народним приповеткама и приповедању, и код епских песама и певања уз гусле, постоје две врсте гусларских припева. То су напеви, који се употребљавају, скоро истоветни, за разне песме које гуслар пева уз гусле. Постоје две врсте гусларских припева, које саопштавамо, обележавајући њихове главне одлике.

1. **Гусларски припеви на почетку епске песме.** — Пре него што пређу на певање епских песама уз гусле, народни гуслари у већини случајева направе гусларски увод. То су краћи или дужи напеви, каткад хумористичке садржине, или су то пак јадања на тешки живот и тешку народну судбину, која је проузрокована петстогодишњим ропством балканских Словена под Турцима. Покаткад то су само пригодни стихови, једна врста бројанице или молитве, намењене за слушаоце и певача. Ево неколико гусларски напева по наслову, који се певају на почетку епских песама: „Мркла ноћи буди на помоћи", „Да пјевамо, да се веселимо", „Зло орати, горе војевати", „Ој Србине, прељубазни брале", „Гусле памте Милош' Обилића" и слично. У гусларским припевима на почетку песме, често се опева и помиње слава и величина јужнословенских народа. Ту се набрајају све славне историјске величине и прослављени епски јунаци, а често пута нису заборављене ни виле.

2. **Гусларски припеви на крају песме.** — Ових је припева сасвим мали број. Ја сам их забележио свега неколико. Њима певач завршава песму и жели својим слушаоцима добро расположење и здравље. Каткад се у овим припевима истиче да певач није видео, нити пак да је био тамо где се догађај из песме коју је отпевао, одиграо, помињући да се тако од старине у песми пева, па да и он исто чини. Каткад се каже да је то што се у песми пева било у своје доба, када су се такве ствари дешавале и стварале и томе слично. Ево неколико наслова гусларских припева на крају песме: „Ова песма нек је на доспење", „Ни ту био, ни казат умио", „То је било када се чинило", „Фала вама браћо на слушање" и слично (из наше рукописне збирке).

Гусларски припеви на почетку песме, као и припеви на крају песме, чине са епском народном песмом, једну функционалну целину у време певања уз гусле. Тако саопштена епска песма, аналогно народној приповеци, има свој увод, главну садржину и закључак. Зато народни гуслари код Јужних Словена и Арбанаса, врло радо употребљавају у певању уз гусле, гусларске припеве, како на почетку, тако и на крају песме.

X. КУЋНИ ИКОНОСТАС „ЦРКВИЧЕ“ ИЗ ВРАЊА

Проблем кућних иконостаса код савремених блаканских народа, је веома интересантна фолклорна појава, која изискује посебна изучавања. На овом месту разлагаћемо само о проблему кућног иконостаса, познатом у Врању под именом „црквиче“, који је настао почетком XX столећа, као уметничка творба врањских лончара.

I

Палеоетнолошко друштво балканских земаља, почев од најстаријег неолитског насеља Лепенски вир у Ђердапу, па до конца праисторије и појаве антике, обичавало је веровање у домаће идоле, представнике инкарнираних предака, као и добрих и злих духова. Њихово место било је уз домаће огњиште. То је у основи *lararium*, односно *олтар* или *капелица*.

У доба антике, код свих балканских племена и народа, континуирано је настављено обожавање идола по кућама, као сирвивал из доба праисторије. Из те групе, довољно је поменути римске *ларе* и *пенате*, којих је било веома много. У већим кућама, за њих је постојала и нарочита *капелица* — *lararium*.[1]

Средњовековно друштво балканских народа, наставило је у извесној мери традицију антике, заоденуту у конфесионално хришћанско рухо. Обичај да је свака кућа имала икону домаћег свеца, која је понегде имала карактер славске иконе, а у неким кућама је постојао читав *lararium*, наставак је паганских обичаја: да у свакој кући мора бити идол онога божанства, које је домаћи светац заменио. Значи, то је у ствари домаћи лар, без обзира из које је религијске области био: култа предака, заштитника добробити — вечног божанства, богиње мајке и слично.[2] У ту мешавину сирвивала паганства и хришћанства, свакако да долази богопоштовање или обожа-

---

[1] Cfr. *G. Wissowa*, Religion und Kultus der Römer², 173; *H. Gressmann*, u Rel. Gesch. Legenw. 5, 1132; *В. Чајкановић*, Да ли су стари Срби знали за идоле. — Студије из религије и фолклора. — СЕЗб. XXXI Београд, 1924, 108.

[2] Cfr. *В. Чајкановић*, нав. рад, 108.

вање трешњевог пања[3], као кућног идола (извесна села на Копаонику), идоли: столчики, топке, *старци*[4] код Македонаца у области Река (етничка скупина Мијаци) и Срби у Горњој Морави (Косово), који се налазе на огњишту. У ту групу сврставамо и кућни крст, како дрвени, тако и железни, са или без Христова распећа, који се налази као реликвија првога реда код Арбанаса католика на Косову (предели: Летничка жупа и Ђаковички хас), чије је место у кући поред оџака, односно на огњишту.

Кућни иконостаси „темпла", нарочито су били обичавани у Јужних Словена у Македонији, јужној Србији и Бугарској. На цени су била особито резбана „темпла", која су израђивали и уметнички обликовали македонски дуборесци.[5]

II

Кућни иконостас „црквиче" из Врања, настао је по угледу на старовремске кућне иконостасе и глинене свећарнике, лончарске израђевине с функцијом површинског гробног инвентара, у које се стављају кандила и свеће на гробовима. Овај кућни иконостас, по свој прилици је реткост у лончарском стваралаштву. Настао је почетком XX столећа, и то 1910. године. Израдио га је веома даровити врањски лончар Богосав Крстић. У лончарској радионици Ђорђа Крстића у Врању, радили су као најамна лончарска снага година-ма и пиротски лончари. Извесно време у тој дружини радио је и Б. Крстић, који је неколико година радио овај занат и у моравским варошима: Алексинац, Параћин, Ћуприја. Лончар Б. Крстић, изгледа да је волео баш да израђује извесене предмете, које нису израђивали остали лончари врањског подручја. Из те његове проблематике лончарских творби, на овом месту приказујемо „црквиче".

Да би било што дужег века, „црквиче" је веома добро печено, свакако два пута, и уз то сасвим добро глеђосано, а и скулптурално украшено.

„Црквиче" је служило као лараријум, где је стајало само кућно кандило, а испод самог иконостаса „црквиче" налазила се кућна икона.

Уметничка творба врањског лончара „црквиче", има следеће одлике и карактеристике. Наиме, фасада се одликује бројним отворима. Њене димензије су 20 см ширина и 23 см висина. Насупрот

---

[3] Cfr. *Т. Филипеску,* Караблашка насеља у Босни. — Гласник Зем. м. XIX, Сарајево, 1908, 235.

[4] Cfr. *Т. Смиљаниħ,* Мијаци, Горна река и Мавровско поље. — СЕЗб. XXXV, Београд, 1925, 56; С. Тројановић, Мијачко племе. — Етнолог I, Љубљана, 1926 — 1927, 71 — 72.

[5] Cfr. *Т. Вукановић,* Копаничарство код Мијака. Скопље, 1941, 26, 47—48; *З. Личеноска,* Македонската црквена резба во XVIII и XIX век. — Гласник на Етнолошкиот музеј I, Скопје, 1960, 115.

томе, полеђина, као пандан фасаде, има исто равну површину и њене димензије су : 21 см ширина, а 25 см висина. Обим преко средине „црквиче“ има 83 см. Са стране фасаде налазе се декоративни елементи: отвор врата: 15 х 10 см. Около врата дат је декоративни преплет, који се у дуборезачкој уметности зове „чибукарија“. Он је изнад врата дат у три реда, тако да покрива површину од неких 6 см. Обе бочне стране су овално обликоване и на њима се налазе отвори, величине 3 х 10 см, около којих је исти декоративни украс од преплета, као и на вратима. Изнад врата дата су два голуба, у ставу спремна да полете. Изнд њих дата су два шавдана (чирака), димензија 8 х 4 1/2 см, чији обим износи 15 см. На четири ћошка улазних врата у „црквиче, као декорације дате су четири розете, обликоване у ствари од спиралних кругова; пречника 3 см. Изнад свега тога, на врху иконостаса „црквиче“, налази се скулптурална фигура Св. Спиридона, заштитника лончарског еснафа. Фигура је висока 20 см, од тога долази 10 см на главу и врат светитеља. Св. Спиридон је приказан као млад и снажан и витак мужјак, однегованог лица и браде, снажне вратине, са натурализованим очима, смерног погледа, малих уста и носа, са крстом у левој руци. Огрнут је одеждом, која је спреда украшена са 6 + 7 украсних пуцади, по свој прилици налик на култне хлебове, какви се приказују на врањској грнчарији XIX столећа. На полеђини скуплтуре Св. Спиридона, одежда има два таква пуцета, украшена крстовима, од којих је једна иза врата, а друга је дата на дну одежде. Пречник одежде износи 37 см. Корен врата има у пречнику 17 см. Са стране „црквиче“ красе прозорски отвори, у 4 прегради (2 + 3 см). На полеђини налазе се два овална отвора за наметање „цркавича“ на веће зидне ексере, чији је пречник отвора 2 см. Уз то, на полеђини је дат и један отвор у облику трокрста величине 4 см.

Унутрашњност иконостаса „црквиче“ има исто тако декоративан карактер, мада мањих сразмера, али зато делује мирније и сакралније. На централном делу полеђине, скулптурално је приказан образ Христов, као детета, величине 7 х 5 см. Младалачки Христов лик, исто тако је приказан натурализовано. Он је обојен и глеђосан: пола лица жуто-браон, а пола угасито браон. Спољашњост иконостаса „црквиче“ бојадисана је и глеђосана жуто-зеленом бојам. Зелена боја превлађује и на лику св. Спиридона.

Врањски кућни иконостас „црквиче“, творба врањских лончара из рода Крстића с почетка XX столећа, има укупну висину 46 см и веома пријатно делује, мада веома китњасто и посве примитивно урађене спољашности. Као такво „црквиче“ заслужује посебан приказ и има оделито место у фолклорној уметности народних уметника ЈИ Србије с краја XIX и почетка XX столећа. То долази с једне стране, што оно представља реткост, а с друге стране што је доминантна профана уметност, са минималним обележјима сакралних схватања, где се истиче само скулптура образа Христова. Сви оста-

ли елементи, како флористички, тако и зооморфни, општа су појава у лончарској уметности XIX и првих деценија XX столећа, како профаној, тако и сакралној. Међутим, антропоморфно скулптурално приказување, веома је ретка појава у грнчарској уметности, како сакралној, тако и профаној ЈИ Србије. А код овог објекта, то украшавање се преплиће. На концу, вредно је помена, народни уметник лончар, дао је записати пре глеђосања, приликом бојадисања „црквича“, на спољашњој левој страни, доста неразумљив запис А „парај“.

На крају, помињемо, зографски ликови св. Спиридона, дати у иконографији XIX столећа, одликују се сакралним карактеристикама. Један приказ истог светитеља, дат од зајечарског уметника лончара у новије време, темељи се на сакралној подлози иконографске уметности. Међутим, скулптура врањских лончара из првих година XX столећа, нема ама баш никакве везе са сакралним поимањима, већ се темељи на реалистичком приказивању једног добро ухрањеног попа, божјег слуге и угодника. Народни уметник лончар из-Врања, замишљао је и свога еснафског лончарског патрона св. Спиридона, са одликама и крактеристикама подобја једног парохијског свештеника, који је сасвим далеко од сакралног лика и физиономије, већ је по подобју сродан профаним ликовима из свакидашњег живота сељака и имућних грађана. Но, ова појава не стоји исто тако усамљена. У зографској уметности с краја XVIII и почетка XIX столећа, па и кроз цело XIX столеће, у иконографији, код свих савремених балканских народа, често се усрећемо са приказима сакралних личности (нарочито св. Богородице), чије се подобје приказује узето по узорима најчешће сељачких женских ликова. Поред карактеристика сељачке лепоте руменила лица, ту долази често пута до изражаја и анатомско приказивање огрубелик женских руку од пољопривредних радова: плевљења, копања, жетве и слично. Међутим, врањски грнчар уметник, није имао потребе да приказује св. Спиридона као личност из радничких или сељачких слојева, већ га је узео из редова свештенства, а оно је било повлашћено и са високим животним стандардом, што га сасвим одваја из круга сакралних ликова св. Спиридона датог у зографској иконографији. То је главни проблем ове занимљиве уметничке творевине народних лончарских мајстора из Врања с почетка XX столећа.

Résumé

ÉTUDES DU FOLKLORE BALKANIQUE II

I. Idoles de sécheresse et idoles d'orage dans le folklore des peuples balkaniques. — Au groupe de ces idoles appartiennent: Jarilo, Kupalo, Jerman, Džerman, Skolojan, Skaloani, Kalojan, Lazarka et Trajan. Il s'agit des idoles agraires. Toutes ces idoles ont la fonction de fertilité agraire et servent à évoquer la pluie ou à conjurer la grêle. Selon la conception populaire patriarcale, ces mêmes idoles servent également à protéger les propriétés agricoles contre l'inondation. Se-

lon la destination on pratique les mêmes actions cultuelles, mais on prononce des formules différentes qui ont une signification magique. Cette coutume existe chez les Bulgares, les Serbes, les Roumains, les Valaques, les Ukrainiens et les Russes, mais en train de disparaître et dans certaines régions elle a déjà entièrement disparu.

L'auteur propose l'hypothèse et essaie de démontrer que l'origine de ces idoles dans le folklore des peuples balkaniques contemporains doit être recherchée dans l'héritage culturel néolithique des tribus, groupes ethniques et peuples balkaniques. Le foyer et le pays d'origine de ces idoles anciennes, aux fonctions de fertilité, de toute façon gentilées et agraires, se trouvaient à Mycènes et dans la région de Kosovo. Toutes ces idoles, depuis les temps immémoriaux jusqu'au folklore contemporain, en tant que survivance des temps anciens, ont un phallus très saillant. Dans le folklore a été maintenu, dans le cadre de ce culte, aussi le sexe rituel. Tous les problèmes et phénomènes du domaine de ces idoles sont traités par l'auteur de façon détaillée, par la méthode comparée.

Illustrations:

Cr. 1. Idole néolithique en terre cuite, assise, au phallus saillant; de Thessalie. Dessin d'après le croquis 110 — *A. J. B. Wace* and *M. S. Thompson:* Prehistoric Thessaly. Cambridge, 1912.

Cr. 2. Idole néolithique en terre cuite, assise, au phallus prononcé; de Thessalie. Dessin d'après le croquis 30 — *A. J. B. Wace* and *M. S. Thompson,* Prehistoric Thessaly.

Cr. 3. Idole folklorique „German" de Bulgarie, au phallus saillant. Elle est utilisée en magie et en religion, aussi bien en temps de sécherchesse qu'en temps d'inondation et de grêle. Elle sert d'idole de sécherchess et d'idole d'orage à la fois. L'idole a les bras croisés. Dessin d'après Fig. 90 a — *St. L. Kostov:* Kult na Germana u Bulgarite. — Izv. na BA Dr. T. III, 1 (1912).

Cr. 4. Idole folklorique „German" de Bulgarie au phallus prononcé et les bras étendus. Dessin d'après Fig. 91 a — *St. L. Kostov:* Ibid.

Cr. 5. Idole folklorique „German" de Bulgarie, aux bras croisés. Dessin d'après Fig. 466 *D. Marinov:* Narodna vera i religiozni narodni običai, Sofia, 1914, T. 104.

Tab. I. Idole néolithique en terre cuite, assise, au phallus très prononcé. Station archéologique de Kosovska Mitrovica (nommée „FAFOS"), de la collection du Musée national de Kosovska Mitrovica.

II. Traces de l'avunculat dans le folklore des Slaves du Sud. — Les traces de l'avunculat dans le folklore des Slaves du Sud documentent de façon évidente les survivances de l'époque du matriarcat ou bien rappelent beaucoup ce phénomène. Ont été examinés les problèmes suivants: 1. Avunculat dans les coutumes lors de la naissance, 2. Avunculat lors de la première coupe de cheveux, 3. Avunculat dans les coutumes nuptiales, 4. Avunculat dans les coutumes funéraires et 5. Avunculat dans les produits de la littérature populaire.

III. Chant nuptial albanais: „Prend congé du pivot" („Merr hallall me mullarë"). — Chez les Albanais, habitants de Kosovo, dans les coutumes nuptiales, lorsque la jeune mariée prend congé de la maison paternelle, on effectue un ritual spécial près du pieu au milieu de l'aire, auquel la jeune mariée fait une révérence et dont elle prend congé. Cette coutume est mentionnée aussi dans une vieille chanson nuptiale albanaise. L'auteur considère en détail cette coutume et sa fonction dans la chanson nuptiale. Les parallèles du culte du pivot dans la vie populaire, particulièrement en magie et en religion, se trouvent aussi chez les Serbes, les Monténégrins, les Macédoniens, les Turcs, les Bohémiens et autres. Selon l'avis de l'auteur il s'y agit de l'idole agraire en forme de colonne, datant

des temps immémoriaux, de la haute antiquité des peuples balkaniques. Cette popularité archaïque de ce culte s'est maintenue comme une survivance chez les peuples balkaniques contemporains en une fraícheur exceptionnelle jusqu'à nos jours et elle est entrée ainsi aussi dans le folklore nuptial des Albanais de Kosovo.

Illustrations:

Cr. 1. Pivot albanais de Drenica (collection du Musée de Kosovo a Priština).

Cr. 2. Ornementation du pivot chez les Serbes après la moisson. Village de Boljevac près de Ribarska Banja.

IV. Inde damnée du chant populaire „Les saints partagent les trésors". — Dans le chant populaire serbo-croate connu „Les saints partagent les trésors" on mentionne le pays d'Inde et on en dit que le vice y a prévalu et qu'il n'y reste plus d'honneur et de probité. L'auteur trouve la genèse de cette description dans le chant épique susmentionné dans la fusion des phénomènes de la littérature, de la peinture de fresques et de l'iconographie, tout accompagné de la doctrine biblique, d'un côté, et dans le fait que tout cela a des racines profondes dans les caractéristiques ethnopsychiques des peuples slaves méridionaux qui ont présenté, dans leur poésie épique les éléments les plus marquants de leur tragédie historique de l'autre, tantôt d'une façon ouverte et claire, tantòt dans une forme indirecte, transposant les événements au pays d'Inde.

V. La mer séparée en deux, du chant populaire albanais „La bataille de Kosovo" (N'te dy onë deti ish prapue). — Dans le folklore des peuples balkaniques une place spéciale est occupée par les chants populaires épiques sur la bataille de Kosovo de 1389. Cette épopée chante, d'une façon pittoresque, les événements relatifs à cette bataille, aussi dans la création épique populaire albanaise. Les plus beaux chants épiques albanais appartenant à ce cycle, proviennent de la région de Kosovo. Dans un chant albanais sur la bataille de Kosovo („Lufta e Kosovës") on décrit la séparation de la mer en deux qui avait résulté de la prière du sultan turc Amurat. A travers la mer ainsi séparée il a fait passer l'armée turque sur la côte opposée de la mer. L'auteur trouve l'origine de ce motif de la poésie épique albanaise dans la Bible. Lors de la fuite de l'Egypte, les Hébreux avaient traversé la Mer Rouge que Moïse a séparé en deux, en levant sa baguette, selon l'ordre du Seigneur. En outre, ce motif a été aussi appliqué dans l'art médiéval des peuples balkaniques. Pour illustrer cette assertion, on a cité un sarcophage de Dalmatie, datant du IVe siècle, de l'époque paléochrétienne, où l'on a représenté le passage de la Mer Rouge par les Hébreux. Ce motif a été également utilisé dans l'iconographie et la peinture de miniatures du Moyen Age et il est connu aussi dans les contes populaires. La genèse de ce motif dans l'épopée albanaise doit être cherchée, selon l'avis de l'auteur, dans la Bible et elle a été activée, de toute façon, par l'art antique et médiéval.

Illustrations:

Cr. 1. Moïse fait passer les Hébreux à travers la Mer Rouge. Dessin d'après le relief du sarcophage de pierre du IVe siècle (Musée archéologique — Split).

Cr. 2. Moïse fait passer les Hébreux à travers la Mer Rouge. Dessin d'après une miniature du manuscrit de Cosme Navigateur — XVIIe siècle (Monastère de Sainte Trinité — Pljevlja).

VI. Saint Archange sur l'épaule droite de l'empereur Étienne Dušan. — Dans le chant épique populaire connu „Comment on célèbre la fête du patron-saint de famille", on décrit la célébration de la fête patronymique chez les Serbes. Ce chant a, au fond, un caractère didactique. La célébration de la fête patronymique se rattache, à l'empereur serbe Étienne Dušan. Dans ce chant, comme motif principal, apparaît le Saint Archange qui, pendant que l'empereur Étienne célébrait la fête, se tenait sur l'épaule droite de l'empereur. Pourtant, lorsque

l'empereur, tant que la célébration durait encore, s'assit à table avec ses invités, le Saint Archange se mit en colère, frappa de son aile l'empereur sur la joue et s'envola de l'épaule de l'empereur. Dans la science on a considéré deux fois ce problème du „saint sur l'épaule droite". On faisait ressortir qu'il s'agissait de protecteurs personnels de l'homme qu'on rencontre dans les croyances du peuple serbe et même dans la poésie épique. Dans la seconde interprétation on a exposé que ce motif était entré dans la poésie populaire de la peinture de fresques du XVIIe siècle, où l'on représentait le souverain et à côté de lui l'ange à l'épée. Le poète populaire a utilisé ce tableau pour instruire „comment on célèbre la fête patronymique". Après cela, l'auteur considère qu'il s'agit d'une croyance fort ancienne. Les peuples slaves croyaient, dans l'antiquité, que tout homme a une divinité protectrice qui se tient sur son épaule droite. Parmi les Serbes, particulièrement dans la région de la montagne de Kopaonik on croit que, pendant la célébration de la fête patronymique, le Saint Archange se tient sur l'épaule droite de l'hôte, sans égard au fait quel saint est le patron de la famille de l'hôte. L'hôte ne s'assiéra jamais à table avec ses invités avant que la cérémonie qui consiste à couper le pain bénit et à boire „à la gloire de Dieu" ne soient pas terminée. L'hôte se tient debout et sert ses invités. S'il n'observait pas ce rituel, c. à d. s'il s'asseyait avant la fin de la cérémonie, il lui arriverait, à ce qu'on croit, quelque grand malheur et peut-être même à la famille entière. Le Saint Archange est „l'arracheur d'âmes". La fête patronymique est la célébration des morts à laquelle est présent aussi le Saint Archange. Il est, en fait, le successeur de l'idole païenne de „Mort". Il s'agit, donc, d'une croyance populaire fort ancienne qui est entrée dans la peinture de fresques, d'origine fort ancienne, slave aussi bien que paléo-balkanique, romane. La période entre le XVIIe et le XIXe siècle était très propice pour l'application du folklore à iconographie et à la peinture de fresque, comme c'est précisément le cas de ce chant populaire.

Illustrations:

Cr. 1. Saint Archange sur l'épaule droite de l'empereur Étienne Dušan. Dessin d'après la fresque de l'église de Petrova Crkva à Brezova, XVIIe siècle (Serbie).

VII. Le sang de la terre à commencé à bouillir de la chanson populaire „Le commencement de l'émeute contre les chefs de janissaires". Dans la chanson populaire. „Le commencement de l'émeute contre les chefs de janissaires", qui chante les faits de la première révolte serbe on cite aussi les vers, que la révolte a éclaté quand „le sang de la terre a commencé à bouillir". C'est en vrai la croyance ancienne de peuple, qui accompagne les coutumes sur la vendetta. Ci — joint on explique que les élus de Dieu de la chanson, sont au fond les héritiers des idoles domestiques, des lares de l'époque du paganisme qui désirent la révolte et la liberté du peuple.

VIII. Lamentation chez les Serbes au Moyen Age. — Dans les sources historiques et la peinture de fresques ont été conservées, par endroits, certaines mentions de la lamentation chez les Serbes au Moyen Age. Ces données se rapportent aux plus hautes couches de la société féodale, divisée en ordres: souverains et grands seigneurs. En ce qui concerne les autres ordres de cette société au Moyen Age, les mentions sont assez rares. Dans les sources on cite toujours les cas de lamentation effectuée par les hommes ou les femmes appartenant à la famille du défunt. Dans les relations de voyages, datant du commencement des temps modernes il y a aussi des données se rapportant aux lamentations parmi les agriculteurs et les bergers. Dans la peinture de fresques est reprérentée la façon de lamenter byzatntine, avec les bras levés de pleureuses.

Illustrations:

Cr. 1. Le roi serbe Uroš Ier pleurant sa mère, la reine Anne sur le lit de mort. Dans la façon de lamenter on aperçoit l'influence byzantine, le roi lamente les bras levés. Croquis d'après la fresque au monastère de Sopoćani, XIIIe siècle (Serbie).

Cr. 2. Rachel pleurant ses enfants (massacre des enfants de Bethléem). Croquis d'après la fresque au monastère de Markov Manastir, XIVe siècle (Macédoine).

Cr. 3. La mort de Jacob, père de Joseph. Les pleureuses effectuent la cérémonie de lamentation les bras levés, où l'on observe l'influence byzantine. Croquis d'après la fresque au monastère de Sopoćani, XIIIe siècle (Serbie).

IX. Division des chants épiques serbo-croates en cycles et en groupes. — Les chants populaires formant l'épopée serbo-croate ont été divisés jusqu'à présent dans la science en deux groupes principaux, à savoir: I. Chants non-historiques et II. Chants historiques. Le groupe de chants non-historiques formait un seul cyle, tandis que le groupe de chants historiques se divisait en neuf cycles. Cette division, comme on a démontré dans la présente contribution, est déjà surannée. Dans le travail on donne la nouvelle division en cycles et en groupes. Le Ier groupe, chants historiques, est divisé en 16 cycles: 1. Cycle de Nemanjići, 2. Cycle de Mrnjavčevići, 3. Cucle de Kosovo, 4. Cycle de Kraljević Marko, 5. Cycle de Brankovići, 6. Cycle de Kosovo II, 7. Cycle de Jakšići, 8. Cycle de Crnojevići, 9. Cycle de haïdouques, 10. Cycle d'Uscoques, 11. Cycle de la libération du Monténégro, 12. Cycle de la libération de Serbie, 13. Cycle des guerres balkaniques, 14. Cycle de la Première guerre mondiale, 15. Cycle de la Deuxième guerre mondiale et 16. Cycle des chants se rapportant aux différents personnages et événements historiques. Le deuxième groupe comprend les chants humoristiques et satyriques, tandis que le troisième est constitué de chants non-historiques. Ces derniers sont divisés en cycles suivants: 1. Cycle cosmographique, 2. Cycle de chants qui traitent des êtres occultes (surnaturels), 3. Ce cycle contient des chants se rapportant aux différentes légendes, miracles et croyances populaires et 4. Cycle qui chante Dieu et les saints de la religion chrétienne. Dans le IVe groupe sont classés les refrains des chanteurs de guzla, à savoir: 1. Les refrains des chanteurs de guzla au commencement du chant épique et 2. les refrains des chanteurs de guzla à la fin du chant épique.

X. L'iconostase domestique, dite "crkviče" (petite église) de Vranje. — Ce problème traite le phénomène des iconostases domestiques chez les peuples balkaniques contemporains. Ces iconostases, pourtant, tirent leur origine d'une époque fort lointaine de l'histoire du genre humain, lorsque chaque maison possédait son lararium, c. à d. autel ou chapelle domestiques. Au Moyen Age et dans les temps modernes se distinguent particulièrement les iconostases domestiques comme oeuvres d'art de sculpteur sur bois. Finalement, le „crkviče" de Vranje a pris l'exemple sur ces iconostases et sur les chandeliers en terre cuite, fabriqués par les potiers, à la fonction d'inventaire sépulcral superficiel, dans lesquels on plaçait les veilleuses et les cierges sur les tombeaux. Cette iconostase paraît être l'exemplaire unique de l'art de potier. Elle date du commencement du XX_e siècle. C'est une oeuvre du potier de grand talent, B. Krstić de Vranje, dans l'atelier où avaient travaillé, pendant de longues années, aussi les potiers de Pirot, comme main-d'oeuvre salariée. Pour être plus durable, le „crkviče" a été très bien cuit (deux fois, solidement vernissé et orné de sculptures. Il servait de lararium où l'on ne plaçait que la veilleuse, tandis qu'au-dessous du „crkviče" se trouvait l'icone du saint — patron de famille. La figure dominante de cette iconostase est

la statue, exécutée de façon très primitive, de St. Spiridon, patron de la corporation des potiers à Vranje. C'est su fond la figure d'un prêtre assez obèse, enveloppé d'un habit sacerdotal, coiffé d'un bonnet ecclésiastique, tandis que son corps est faoçonne avec sveltesse. Au-dessous de St Spiridon ont été sculptées deux colombes en station verticale et de l'un et de l'autre côté du saint il y a un chandelier pour la cierge d'assez grandes dimensions. A l'intérieur du „crkviče" est très solidement sculptée, à l'endroit la plus imposant, la tête de „Jésus-Christ" que l'on aperçoit de la porte encore. Les côtés du „crkviče" sont arrondies, de forme ovale, tandis que la façade et le fond sont aplanis; il était suspendu au mur de la chambre où l'on reçoit les visiteurs, au moyen d'un gros clou.

T. P. Vukanović

Illustrations:

Tabl. II. „Crkviče". Iconostase domestique de Vranje. Produit d'art des potiers de Vranje, datant du commencement du XX$_e$ siècle.

Неолитска тера кота. Идол у седећем ставу, са наглашеним falusom. Археолошко налазиште Косовска Митровица) звано „ФАФОС“), из збирке Народног музеја — Косовска Митровица

„U unutrašnjosti Imperije ejaleti su bili podeljeni u sandžake (sancak), odnosno live (livâ). Kada je Imperija bila dostigla najšire granice, tj. i posle smrti Murata III (1595) Imperija je imala svega 40 ejaleta, i to 8 u Evropi, 4 u Africi i 28 u Aziji. Nešto kasnije, prema Ajni Aliji (1018 H = 1609) Tursko Carstvo je imalo 23 ejaleta vida. „Has" i 9 „Saliyâne", tj. svega 32 ejaleta"[2]. Ovo smanjenje broja ejaleta, u odnosu na njihov broj u 1959. godinu, došlo je zbog toga što su specifični reoni na poseban način uređivani, kao što je bila Meka sa upravom „Šeriflik"' zatim Širvan i Gurdžustan 1609. godine ponovo su izašli iz uprave Osmanlija[3].

Sredinom XVII veka, prema opisu Ali Čauša iz Sofije (1064. H. = 1653.), Imperija ima 34 ejaleta, tj. 2 ejaleta više od 1603. godine. Naime, u vreme Ali Čauša Osmanska carevina je imala 34 beglerbegluka (Beylerbeyliği,)[4], od kojih su 25 s hasom, a 9 sa saljanom. S hasom su ovi: ejalet Rumeli, ejalet Bosna, ejalet Kaniža, ejalet Budim (Budun, Budin), ejalet Eğri (Eger. Erlau), ejalet Temišvar, ejalet Anadolu, ejalet Karaman, ejalet Maraš, ejalet Sivas, ejalet Trabzon (Tarabuzun), ejalet Kefe (Theodosija), ejalet Dijarbekir, ejalet Šam (Sirija), ejalet Halep, ejalet Erzerum, ejalet Čildir, ejalet Kars, ejalet Van, ejalet Rakka, ejalet Šahrizul (Šehrizur), ejalet Mosul, ejalet Tarabulus Šam (Tripoli de Syrie), ejalet Kibris (Cipar), ejalet Džezajir (Egejska ostrva)[5]. Dakle, na ovom mestu Niš se nespomnje ni kao sandžak, jer je on najverovatnije bio u to doba kao kaza.

Prema jednom anonimnom rukopisu o „Administratvnoj podeli Turskog Carstva po zvaničnom izveštaju" iz prve polovine XIX veka, na evropskom delu Turske bilo je svega XV ejaleta (gubernia) i to: Čirmen, Silistre (Bugarska), Bogdan (Moldavija), Eflak (Vlahija), Vidin (Bugarska), Niš, Skoplje (Üsküb), Srbija, Beogradski grad, Bosna, Rumelija, Janina (Yanya = Epir), Solun (Salonik), (Makedonija e Tesalija), Džair (Cezair = arhipelag), Krit.

---

[3] Ove zemlje koje su osvojene 1578. godine, 1603. godine ponovo su natrag vraćene, a 1612. godine na osnovu sporazuma Nasuh-paše ostali su Persijancima (I. Pečevi, *Tarih*, II, 266, 340).

[4] Turska je u početku bila podeljena na sandžake, koji su se delili na srezove (kaza). Na čelu sandžaka (turska reč u značenju zastava, a upotrebljavala se i arapska reč „liva", koja ima isto značenje) bio je sandžak-beg kao vrhovni vojni i civiljni starešina. Oni su u svojoj unutarnjoj upravi bili dosta slobodni, dok nisu u drugoj polovini XV stoleća uspostavljeni beglerbegluci, kao najveće administrativne jedinice. Pre toga bila su dva beglerbegluka: rumelijski i anadolski. Rumelijski je uspostavljen za vreme Murata I, 1360. godine sa sedištem u Jedrenu, a kasnije u Plovdivu. Za vreme Bajezida I uspostavljen je anadolski beglerbegluk, ali se tačno ne zna kada. Njegovo sedište je bila Ankara, a 1451. godine preneseno je u Kütahiji. Rumelijski beglerbeg bio je po rangu sttariji od anadolskog. Oni su vodili brigu o vojnim poslovima svih sandžaka na svom području. Kada se broj beglerbega povećao, njima su povereni i upravni civilni poslovi. U drugoj polovini XVII stoleća beglerbegluci su pretvoreni u ejalete. Upravo u to doba Ali Čauš je napisao svoju raspravu. (H. Hadžibegić, ibidem, 174).

[5] H. Hadžibegić, ibidem.

Niški ejalet (gubernia) bio je podeljen na 4 sandžaka (provincija, kako kaže anonimac — S. R.): Niš sa nekadašnjim Aladža Hisarom (Kruševac), Sofija, Samokov i Čustendil. Niški-aladžahisarski sandžak imao je sledeće kaze: Niš, Prokuplje (Urkub), Kuršumlija, Leskovac (Leskovça), Šehirköj (Pirot), Brkovac (Berkovça); sofijski sandžak: Sofija, Izladi, i Etropol, Priznik (Pireznik) i Radomir; samokovski sandžak: Samokovo, Ihtiman, Ezinel (Iznebol) i Dubnica; ćustendilski sandžak: Čustendil, Štip i Radovište.[6]

Prema opštoj (državnoj) salnami[7] od 1263. H. (1846/7.), takođe, niški ejalet je bio podeljen na niški, sofijski, samokovski i ćustendilski sandžak. Valija niškoga ejaleta bio je Vasaf-paša, defterdar (finansijski načelnik) Ali-beg[8]. To stanje se zadržalo i u naredne dve hidžrijske godini (1264, 1265)[9]. Nešto slična podela je i po opštoj salnami od 1266 (1849/50). godini. Dakle, niški ejalet je imao 4 sandžaka: niški sa kazama: Niš, Berkovac (Berkofçe), Pirot (Şehirköy), Prokuplje (Ürküb), Kuršumlija i Leskovac (Leskofçe); sofijski s kazama: Sofija s nahijom Perzenik, Izladi, Etrepoli, Radomir sa nahijom Seršenik; samokovski s kazama: Samokovo sa nahijom Ihtiman, Iznebol, Dobrudža sa Džuma; ćustendilski s kazama: Čustendil sa Ilidžom, Štip (Iştip) i Radovište[10].

Mutasarrif (valija) niškog ejaleta u 1267. H. (1850/51) godini bio je Huršid-paša, a finansijski načelnik (mal müdüri) Refik-efendija. Kajmakami (okružni načelnici) sandžaka bili su: za Sofiju Zejnel-paša, Samokovo: Huršid-efendija, Čustendil: Huršid-aga[11]. Ovo stanje se zadržalo i u sledećoj godini (1851/52)[12]. U 1269. H. (1852/53). godini mutasarrif (valija) niškog ejaleta bio je Ismail-paša, po činu „mir-i mirân" (beglerbeg), a finansijski načelnik Šefik-efendija. Kajmekam Samokova

---

[6] SANU, Beograd, anonimni rukopis, Broj 1402, „*Razdjelenije administrativno Carstva Turskog po zvaničnom izvjestiju*".

[7] Salname od „sâl-li" (persijski) godina, i „name" (persijski) pismo, knjiga, dokument; otuda „sâl-name" na turskom znači „godišnjak", odnosno latinski „annus", francuski „anale" ili, pre svega, annuaire", na kraju „almanach".

Salname su sa strane države zvanično obnarodovane. U Turskoj Carevini salname su počele da se obnaroduju tek od sredine XIX stoljeća i to zahvaljujući ideji i staranju (Kodža) Rešid-paše. Od tada, iz svake oblasti obnarođavane su bilo zvanične bilo specijalne (sa strane ustanove), vrlo različite i vrlo korisne salname. Najvažnije salname su: Armijska salnama (Askeri sâlnamesi), Salnama flote (Bahriye sâlnamesi), Državna salnama (Devlet sâlnamesi), Salnama Ministarstva spoljnih poslova (Hariciye sâlnamesi), Salnama teologa-muhamedanaca (Ilmiyye sâlnamesi), Salnama prosvete (Maarif sâlnamesi), Salnama uprave observatorije — meteorologije (Rasadhane-i âmirenin sâlnamesi), Salnama dažbina (Rusumat (sâlnamesi). Zatim posebne salname vilajeta, npr. vilajeta Bosne, Kosova, Manastira (Bitolj) kao i dve salname Prizrena za 1290. i 1291. godinu (1873. i 1874.). (M. Sertoğlu, *Resimli Tarihi Ansiklopedisi*, Istanbul, 1958, 280—282.)

[6] *Devlet sâlnamesi*, 1263. H. (20. XII 1846 — 10. XI 1847), 31.

[9] *Devlet sâlnamesi*, 1264 (9. XII 1847 — 29. X 1848), 1265 (27. XI 1848 — 18. X 1849).

[10] *Devlet sâlnamesi*, 1266 (17. XII 1849 — 8. X 1850), 64.

[11] *Devlet sâlnamesi*, 1267 (6. XI 1850 — 27. IX 1851), 20.

[12] *Devlet sâlnamesi*, 1268 (27. X 1851 — 16. IX 1852), 68.

bio je Faik-efendija, dok Čustendila Mustafa-efendija[13]. U 1270. H. (1853/54). godini zadržalo se skoro isto stanje, kako je bilo u prethodnoj godini. Samo u ovoj godini u svojstvu kajmekama Sofije jeste Edhem-beg, dok kajmekam Čustendila Jusuf Zija-beg[14].

U 1271. H. (1854/55) godini niški ejalet je imao takođe 4 livâ (sandžaka): niški s kazama: Niš, Brkovac, Pirot (Şehirköy), Leskovac (Leskofça), Prokuplje (Urkub) i Kuršumlija; čustendilski s kazama: Čustendil, Štib i Radovište; sofijski s kazama: Sofija, Izladi, Radomir, Pireznik i Etropoli; samokovski s kazama: Samokovo, Iznebol, Ihtiman, Dobrudža s nahijom Džuma. Mutasarrif ejaleta bio je i dalje Ismail-paša, a defterdar (finansijski načelnik) Ahmed Šukri-efendija, kajmekam Sofije Šakir-efendija, kajmekam Samokova Rašid-efendija, dok kajmekam Čustendila Jusuf Zija-beg[15]. Ova situacija je zadržana i u narednim godinama (do 1279. H. = 1862/3).[16]

Prema opštoj salnami Osmanske Imperije za hidžrijsku 1279. (1862/63). godinu niški ejalet je imao i dalje 4 liva (sandžaka): niški s kazama: Niš, Brkovac, Pirot s nahijom Dobruća, Kuršumlija, Prokuplje s nahijom Nišava, Leskovac s nahijom Bulance (Bolançe); sofijski s kazama: Sofija s nahijama Velika i Mala planina (Yaylak kebîr ve Yaylak sagîr), Grahvei Bučak, kaza Radomir s nahijom Seršenik, kaza Izladi i Perzenik (Pirzenik); samokovski s kazama: Samokov, Dubnica, Ihtiman, Iznebol i Džuma; čustendilski s kazama: Čustendil s nahijom Ilidže, Štip, Radovište i Maleš. Na čelu ejaleta sada se nalazi vezir Midhat-paša, dok na dužnosti muhasebedžije (mihasebeci = finansijski načelnik) Rifat-efendija. Službenici šerijata bili su: u Nišu kadija Hasan Husni-beg; u Sofiji naib Mehmed Salih-efendija; u Samokovu naib Ćamil-efendija; u Ćustendilu naib Nuri-efendija. Od državnih organa u Sofiji je bio mutasarrif Ahmed Rasim-efendija, dok Samokov i Ćustendil bili su mudurluk (müdürlük)[17]. Ova administrativna podela ostala je i u narednoj godini (1280. H. (1863/64).[18]

U 1281. H. (1864/65) godini izvršene su izvesne promene u administrativnoj podeli niškog ejaleta, naime od četiri liva (sandžaka) sada imamo svega 2 sandžaka, ali sa spojenim kazama. Dakle, sada niški ejalet ima niški i sofijski-ćustendilski sandžak. Niški sandžak ima sledeće kaze: Niš, Pirot (Şehirköy) s nahijom Dobruća, Kuršumlija, Prokuplje (Ürküb) sa nahijom Nišava, Leskovac s nahijom Bulanca, Vranje (Ivranja) i Iznebol. Sofijski-ćustendilski sandžak imao je ove kaze: Sofiju.

---

[13] *Devlet sâlnamesi,* 1269 (15. X 1852 — 5. IX 1853), 71.

[14] *Devlet sâlnamesi,* 1270 (4. X 1853 — 25. VIII 1854), 77, 78.

[15] *Devlet sâlnamesi,* 1271 (24. IX 1854 — 15. VIII 1855), 76.

[16] *Devlet sâlnamesi,* 1272 (1855/56), 76; 1273 (1856/57), 87; 1274 (1857/58), 95; 1276 (1859/60), 125; 1277 (1860/61), 130; 1278 (1861/2), 131.

[17] *Devlet sâlnamesi,* 1279 (29. VI 1862 — 20. V 1863), 135.

[18] *Devlet sâlnamesi,* 280 (18. VI 1863 — 8. V 1864), 159.

Veliku i Malu Planinu s nahijama Grahve i Bučak, Radomir s nahijom Seršenik, Izladi, Pireznik, Samokovo, Dubniça sa Džumom, Ihtiman, Ćustendil sa nahijom Ilica[19].

Posle niza reformi (počevši od 1839. godine), a u cilju ublažavanja unutrašnjih suprotnosti i obezbeđivanja izvesnog prosperiteta Carevine, centralna turska vgast je 1864. godine donela konačnu uredbu o vilajetima (Vilâyet nizâmnamesi). Po mišljenju Fuad-paše, koji je bio, upravo, i inicijator ove akcije, trebalo je izvršiti novu teritorijalnu i upravnu podelu Turskog Carstva. Pored toga, preko ove nove mere nastojalo se da se više centralizuje upravna vlast, te je trebalo odvajati vojnu upravu od građanske i, pored šerijatskih, osnovati i građanske sudove. Raniju podelu carevine na ejalete, odnosno beglerbegluke ili pašaluke trebalo je zameniti sistemom vilajeta. Ova reorganizacija trebalo je da se izvrši po uzoru na francuski civilni zakon. Po toj uredbi vilajet je posedovao dva veća: upravno veće (Idâre meclisi) i opšte vilajetsko veće (Vilâyet umûmi meclisi). U upravno veće ulazili su: valija, viši funkcioneri vilajeta i po dva člana, odnosno predstavnika muslimanske i nemuslimanske konfesije, a u opšte vilajetsko veće ulazili su, pored valija, po četiri člana predstavnika svih sandžaka dotičnog vilajeta (po dva muslimana i po dva nemuslimana)[20].

Odlučeno je da se u svrhu eksperimenta najpre formira na Balkanu samo jedna takva jedinica, i jedna jedinica u Aziji. Tako je 1864. godine donosena uredba kojom je od ejaleta Ruščuka, Vidina i Niša formiran podunavski vilajet (Vilâyet-i Tuna)[21], a u Aziji sirijski vilajet (Vilâyet-i Süriye)[22].

„Viljyet-i Tuna" bio je podeljen u 7 liva (sandžaka): sandžak Varna, Volći, Ruščuk, Trnava, Vidin, Niš i Sofija. Niški sandžak je bio podeljen na kaze: Niš, Pirot, (Şehirköy), Leskovac (Leskofça), Vranje (Ivranje), Prokuplje (Ürküb) s nahijom Kuršumlija, i Iznebol[23].

Budući da je ovaj eksperimat doneo pozitivne i ohrabrajuće rezultate, u narednoj godini doneta je odluka da se sprovede organizacija vilâjeta i u drugim krajevima Turske Carevine. Na taj način, prema salnami od 1283. H. (1866/67). godine Carstvo je podeljeno na 7 vilajeta:

---

19 *Devlet sâlnamesi*, 1281 (6. VI 1864 — 27. IV 1856), 65.

20 H. Hadžibegić, *Archiv bosanskog vilajeta*, GARAR BiH, Knj. IV—V, Sarajevo, 1964—65, 75, 76; A. Aličić, *Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine.* Prilozi za orijentalnu filologiju, XII—XIII/1962—63, Orijentalni institut, Sarajevo, 1965, 219. Ipak, dobijamo utisak, bar sudeći po ovim podacima što smo izložili na osnovu salnama, da su pripadnici muslimanske veroispovesti kao ideologija vladajuće klase, stajali na boljim političkim pozicijama u praksi. Jer, nismo zapazili da se spominjalo koje hrišćansko ime na najključnijim položajima Carevine. Npr. nema pomena da su podanici hrišćanske konfesije zauzimali položaje izvršnih organa vlasti kao položaj valije, mutasarrifa i kajmekama, tj. načelnika vilajeta, sandžaka i kaza.

21 A. Aličić, ibidem.

22 *Devlet sâlnamesi*, 1282 (27. V 1865 — 17. IV 1866), 153—154.

23 Ibidem.

Jedrena (Edirne), Tuna (Dunav), Bosna, Erzerum, Sirija, Egipat (Misir), Libija (Tarabulus Garb), a ostale upravne jedinice su ostale kao ejaleti[24].

Posle toga 1867. godine donosena je uredba za sve vilajete (Vilâyetler nizâmnamesi = Odredba o ustrojstvu vilajeta). Na osnovu ove uredbe izvršena je organizacija vilajeta kao najviših administrativnih jedinica, a uz to i reorganizacija sandžaka i srezova, nahija i seoskih opština[25].

„Prema ovoj uredbi (1867) izvršena je reorganizacija i bosanskog vilajeta. Formirana su veća (idâre meclisi) u svim srezovima, okruzima i u samom centru, u koja su pored odgovornih funkcionera (kao virilnih članova po svoj dužnosti) ušli su izabrani članovi iz naroda i to podjednak broj muslimana i nemuslimana. Isto tako obrazovana su i veća za rešenje imovinskih sporova koja ne spadaju u nadležnost šerijatskih sudova (za muslimane) i delokrug duhovnih sudova (za nemuslimane). Sela su, takođe, imala svoja veća (ihtiyar meclisi) koja su u granicama svoje nadležnosti raspravljala lokalna pitanja, a specijalno unapređenje poljoprivrede i održavanje čistoće unutar sela. Dotada su upravitelji sandžaka nazivani kajmekami, a upravitelji srezova mudurima (müdür). Tada je za okružne načelnike uzet naziv mutasarrif, za sreske načelnike kajmakam, a za upravitelje nahija mudur dok su u selima bili muhtari (muhtar = seoski kmet)“[26].

U 1284. H. (5. V 1867. — 25. III 1868) godini nije izvršena nikakva promena. Ostali su 7 istih vilajeta, a ostale upravne jedinice kao ejaleti, a Niš je i dalje kao sandžak u okviru „Vilâyet-i Tuna“[27].

Kako vidimo iz opšte salname od 1285. H. (24. IV 1868 — 15. III 1869.) godine broj vilajeta se povećao na 2, i to: Jedrena (Edirne), Dunav (Tuna), Bosna, Janina (Yanya), Skoplje (Üsküb), Solun (Selanik), Arhipelag (Cezair Bahr-i Sefid), Krit (Girit), Brusa (Hüdavendiğar), Ajdin, Konja, Ankara, Kastamonja, Sivas, Trabzon, Erzerum, Dijaribakir, Haleb, Sirija, Libija (Tarabulus Grab) i Misir. Niš je, i prema ovom izvoru, sandžak u okviru „Vilayet-i Tuna“, sa gore navedenim kazama. Kao ejaleti ostali su Skadar, Srbija, pod imenom „Eyalet-i Serb“, Bagdad, Eflak (Vlaška)[28].

U 1286.H. (13. IV 1869 — 4. III 1870) figurira i skadarski vilajet (Işkodra Vilâyeti), sa sledećim sandžacima: Skadar, Prizren i Debar. Niški sandžak je još u okviru „Vilâyeti Tuna“[29]. Ista situacija je zadržana i u narednoj godini[30].

Kako vidimo iz salname za 1288.H. (23. III 1871 — 11. II 1872) formira se još jedan vilajet i to prizrenski, sa 3 sandžaka: Prizren, Debar

---

24 *Devlet sâlnamesi*, 1283 (16. V 1866 — 6. IV 1867).
25 H. Hadžibegić, ibidem, 76.
26 Ibidem, 77.
27 *Devlet sâlnamesi*, 1284, 164—186.
28 *Devlet sâlnamesi*, 1285, 170—191.
29 *Devlet sâlnamesi*, 1286, 194, 195.
30 *Devlet sâlnamesi*, 1287, 215.

Skoplje. Dakle, skadarski vilajet ostaje samo jednim sandžakom i to as skadarskim sandžakom. Niški sandžak, i po ovom izvoru, nalazi se u okviru „Tuna vilâyeti“[31]. Međutim, prema salnami od 1289.H. (11. III 1872 — 30. I 1873) niški sandžak, sa navedenim kazama, odvojen je od „Tuna vilajeti“, a pripojen je prizrenskom vilajetu, kao četvrti sandžak[32]. Ovako je ostalo i u godinama 1290.H. (1873/4), i 1291.H. (1874/5)[33].

---

31 *Devlet sâlnamesi*, 1288, 240.

32 *Devlet sâlnamesi*, 1289, 245.

33 *Devlet sâlnamesi*, 1290 (1. III 1873 — 20. I 1874), 141; 1291 (18. II 1874 — 9. I 1875), 144.

Podrobnijih podataka o prilikama u prizrenskom vilajetu ima u specijalnim salnamama, tj. u dvema salnama prizrenskog vilajeta, i to za 1290. hidžijsku godinu. Te podatke je iscrpio i H. Kaleši — H. — J. Kornrumpf, u *Prizrenski vilajet*, „Përparimi“, (izbor radova), 1, 1967, 71-125. Dakle, za niški sandžak, u salnamama prizrenskog vilazeta ima i ovakvih podataka:

Kaza Niš. — Grad Niš se sastoji od 30 gradskih mahala. U njemu ima 1507 dućana, tri velika magacina, 26 hanova, 4 hamama, 13 velikih i 6 malih džamija, 24 česme. U tvrđavi, u pravcu Beogradske kapije, dva su turbeta, Derviš-babe i Zajidebadži. Od javnnih zgrada, ovde se nalazi jedan dvospratni vladin konak sa 35 prostorija, jedna kasarna žandarmerije, jedna novosagrađena telegrafska zgrada, jedan zatvor sagrađen od cigle i kmena, u čijem sastavu su pet prostorija i dve sobe za žandarme i čuvare a na gornjem spratu dve prostorije za bolesnike i osam soba za pritvor; zatim četiri vojničke kasarne, jedna vojna bolnica, jedan dvospratni internat za šegerte (islâhane) sagrađen od cigle i kamena sa 31 sobom i sedam spavaonica, dve crkve i jedna sinagoga. Na Nišavi rade tri vodenice, a u njenoj blizini 23 tabakane. Reku premošćavaju dva mosta.

Na udaljenosti od sat i po, istočno od grada, nalaze se dve tople banje, jedna za muškarce a druga za žene. Tamo je i jedan han sa šest soba. Voda sadrži gvožđe i jako je lekovita od raznih bolesti. Zbog toga ovde leti kolima dolazi mnogo sveta oba pola. Okolina grada, naročito kod mesta Venika i Grbavca, sva je prekrivena vinogradima i voćnjacima. Isto tako uspevaju trešnje i višnje, šljive, breskve i drugo voće. Mnogi imućni ljudi imaju drvene ili kamene kućice, neki tamo stanuju sa svojim porodicama sve do berbe vinograda. U ovom kraju uspevaju svi poljoprivredni proizvodi, a raž i ječam se i izvoze u Srbiju.

Kaza Pirot (Şehirköy) i nahija Bela Palanka (Palanka). — U Pirotu ima devet velikih džamija, dve crkve, jedna sinagoga, tri tekije, 879 dućana, 22 hana, 119 mehana, 80 magaciana, 42 pekare, 31 kafana, 8 vodenica, 3 tabakane, 2 hamama, 1 sahatkula, 1 uređena državni konak, 1 tvrđava i 2 opkopa (tabya). U gradu se nalazi svetelište (ziyaretgâh) Tahtavi-babe i Gazi Iskender-bega. Takođe ima grebenara za vunu, 1 fabrika za proizvodnju gajtana, 7 radionica i 50 panađurskih dućana.

Preko reke Nišave vode 6 velikih mostova, iznad Temske 3, od kojih 1 od tvrdog materijala. Okolina, na udaljenosti od 6 sati hoda, prekrivena je voćnjacima i vrtovima. Jedan deo voća i povrća izvozi se u Sofiji i Znepole. Klima je prilično blaga. Na granici prema Srbiji postoje 2 žandarmerijske postaje (karakolhane), a još 18 u ostalim mestima kaze.

Bela Palanka takođe ima tvrđavu (kale). Zemlja je pogodna za gajenje svih kultura, uključujući i pirinač i pmauk. Svuda ima šuma i drveća.

Kaza Leskovac (Leskofça). — U Leskovcu ima 5 džamija, 6 tekija, 1 crkva, 901 dućan, 34 pekara, 14 hanova, 13 magacina, 480 kirahane, 20 hafana, 3 mahale i 13 tabakana. Sem njih, im još manja drvena mosta na drumu. Na rekama je 95 vodenica. Klima je vrlo prijatna.

U okolini, na udaljenosti od 1—3 sata nalaze se mnogi vinogradi i voćnjaci, čiji su proizvodi namenjeni lokalnoj potrošnji. Nedaleko od grada postoje svetišta

Tokom 1292 hidžrijske godine (7. II 1875 — 29. XII 1875)[35] već su izvršene neke promene u administrativnoj podeli unutar Balkana. Tako, niški sandžak ponovo se vraća „Tuna Vilâyeti", a Prizren je rasformiran kao vilajet. Prizren je u ovoj godini, kao Skadar, Skoplje e Debar, sandžak bitoljskog (Manastir) vilajeta.[34] U ovom sastavu je 1876. g. ostao

---

Šamlije i Arabbabe. U samoj kasabi i u okolini ima više svetilišta. Zemlja je pogodna za gajenje svih kultura ali ipak se najviše proizvodi konoplja. Tri rudnika gvožđa stoje zapuštena.

Kaza Vranje (Ivranye). — U Vranju se nalazi pet velikih džamija, 6 tekija, 1 hamam, 1 sahat-kula, 2 crkve, 1 telegrafska zgrada, 990 dućana, 5 magacina, 14 hanova, 28 pekara, 86 mehana i 32 mlina. Okolina kasabe je sva u vinogradima i baštama. Na pola sata udaljenosti od grda nalazi se jedna razrušena tvrđava iz starih vremena. Preko Morave vode 4 drvena i 1 veliki kameni most, ali reka nije dovoljno iskorišćena.

U mestima kaze ima 6 rudnika gvožđa, od kojih se sada samo 3 eksploatišu. Pola sata istočno od Vranje postoji 1 banja (kapica) sa 2 izvora, čija je voda jako vrela. Zemlja je pogodna za sve poljoprivdne kulture, ali dominira pšenica. Konoplja se proizvodi u velikim količinama. Svuda ima šuma i voćnjaka. Od vremena formiranja vilajeta zasađeni su mnogi vinogradi.

Kaza Prokuplje (Ürküb). — Grad Prokuplje sastoji se od 5 mahala. Ima 5 džamija, 1 crkvu, 6 hanova, 229 dućana, 1 magacin, 6 kafana, 8 mlinova, 1 sahatkulu i 13 česama. Kod Cadina se mogu videti razvaline jedne stare tvrđave. Ovoj kazi pripadaju 80 muslimanskih i 53 hrišćanska sela. U muslimanskim selima ima još 15 drugih džamija s minaretima. Klima je blaga i izvanredno ugodna. Proizvode se razne životne namirnice, a u vinogradima i voćnjacima gaji voće i grožđe. Jedan deo troši se za lokalnu upotrebu, a jedan se liferuje u Niš. Svuda ima šuma koje se koriste za građevinski materijal.

Kaza Znepolje (Iznepol = Trn). — U gradu Znepolje nema džamija gde se obavlja molitva petkom i na Bajrame. Ima dve crkve, 127 dućana, 4 pekare, 8 hanova, 2 ciglane, 2 magacina i 1 novi državni konak. Preko reke Erme je pomoću jednog ostrva sagrađen jedan prilično veliki most od 2 dela, koji je dole od kamena a gore od drveta. Na reci radi 12 vodenica. U mestu je jedna razrušena kula. Svake godine 12 dana posle početka zime, održava se sabor koji traje 3 dana. Klima je vrlo prijatna i svuda ima ravnih i brdovitih terena. Zbog toga u pojedinim selima uspevaju sve vrste poljoprivrednih kultura, a u nekim brdovitim samo pojedine. U kazi su i dva manastira.

Kaza Kuršumlija. — U Kuršumljiji postoji 1 džamija s minaretom, 1 medresa gde se nalazi grob čuvenog Suhejla, zatim 50 dućana, 2 pekare, četiri hana, 4 kafane, 2 magacina i 1 državni konak s prostorijama za žene (hanlik). Na području grada ima više reka: Banjska, Toplica, Kosa(v)nica, a na njihovim gornjim tokovima mnogo vrtova i povrtnjaka, koji se navodnjavaju iz ovih reka. Preko reke Banjske i Toplice vodi po jedan most. Ispod grada stoji još jedan veliki drveni most iznad Toplice. U gradu postoji jedan stari hamam, a na deset minuti i četvrt sata udaljenosti dve crkve sagrađene od cigala koje potiču iz vremena Đenovljana. Za transport robe u Kuršumliji se grade volujska kola sa četiri točka. Na dva ili tri mesta na brdu Kosa(v)nici i Krčmari postoje ruševine starih dvoraca.

Na dva sata udaljenosti od grada nalaze se toplice (ilice) (Kuršumljiska banja — podvlači H. K.), čija je voda vrlo topla i lekovita. Isto tako, na četvrt sata udaljenosti od gradske çetvrti Mehmed-beg, kod Lukava, nalaze se drugi topli izvori. Zemlja u ovoj kazi je vrlo plodna i pogodna za sve poljoprivredne kulture. Pored ostalih kultura ovde se gaji i heljda, zatim jedna posebna vrsta kukuruza i krompir. Vinogradi zasađeni za vreme osnivanja vilajeta već daju plodove. Na pola sata udaljenosti oko grada cela okolina je zasađena povrćem i voćem. Na planini Kopaoniku su dve pilane i oko 10 valjaonica za valjanje grubog vunenog sukna. Takođe ima 15 kazana koji prerađuju velike plave šljive.

[34] *Devlet sâlnamesi*, 1292, 243, 244.

kako bitoljski tako i dunavski vilajet sa niškim sandžakom[35]. Niški sandžak je ostao u okviru dunavskog vilajeta do kraja januara 1877. godine, međutim, Skadar, koji je bio priključen bitoljskom vilajetu, odvaja se i formira se skadarski valiluk (Işkodra Valilĭğĭ), sa skadarskim sandžakom[36].

Krajem januara (31.I) 1877. godine formiran je kosovski vilajet sa centrom u Prištini. U okviru kosovskog vilajeta bilo je jednom 7 sandžaka: prištinski s kazama: Priština, Peć (Ipek), Vranje (Ivranje), Gilane i Vučitrn; prizrenski s kazama: Prizren, Gusine, Kalkandelen, Luma, Đakovica (Yakova); skopski s kazama: Skoplje, Štip, Radovište, Kratovo, Kumanovo, Kočana i Palanka; novopazarski s kazama Novi Pazar (Yeni Pazar), Bjelopolje-Bihor, Berane, Mitrovica, Trgovište (Rožaje), Plevlja (Tašlice), Kolašin, Prepol i Nova Varoš; niški s kazama: Niš, Prokuplje (Urkub), Kuršumlija i Leskovac; pirotski (Şehirköy) s kazama: Pirot, Iznebol i Pireznik; debarski s kazama: Gornji Debar, Donji Debar, Elbasan i Mat[37]. Niški sandžak je ostao u okviru kosovskog vilajeta sve do odluke Berlinskog kongresa (sredinom 1878. godine), jer je tada Srbija dobila svoju nezavisnost.

Résumé

ORGANISATION DE L'ELAYET DE NIŠ

Vers la fin du XVIe siècle encore, dans l'Empire Ottoman on rencontre les unitées administratives sous le nom d'eyalets. On ne trouve pas aucune mention de l'eyalet de Niš dans les sources historiques de cette époque. Niš était alors, sans doute, une casa (arrondissement). Même plus tard, au XVIIe et XVIIIe siècle, il n'y a acune donnée concernant l'elayet de Niš. La première mention de cet eyalet date, d'après un manuscrit anonyme, de la première moitié du XIXe siècle, lorsque l'Empire Ottoman était divisé en 15 eyalets. L'eyalet (province) était divisé en quatre sandjaks, à savoir: Niš avec Kruševac, Sofia, Samokov et Koestendil. Le sandžak de Niš-Aladjahissar (Kruševac) était divisé en casas suivantes: Niš, Prokuplje, Kuršumlija, Leskovac, Pirot, Berkovča. Le sandjak de Sofia se composait de casas de Sofia, Izladi et Etropol, Priznik et Radomir. Le sandjak de Samokov était constitué de casas de Samokov, Ihtiman, Ezinel et Dubnica. Le sandjak de Koestendil était formé par les districts de Koestendil, Štip et Radovište. Une telle division de l'eyalet de Niš s'était maintenue jusque dans la première et même la seconde moitié du XIXe siècle. En 1864 eut lieu la réorganisation administrative de l'Empire Attoman. A cette occasion les eyalets de Ruščuk, de Vidin et de Niš furent réunis en un vilayet danubien et en Asie se forma le vilayet de Syrie. Le vilayet danubien, connu sous le nom de vilayet Tuna se divisait en sept lives (sandjaks): Varna, Tolći, Ruščuk, Trnava, Vidin, Niš et Sofia Le sandjak de

---

[35] *Devlet sâlnamesi,* (28. I 1876 — 18. XII 1876), 243, 244.

[36] *Devlet sâlnamesi,* 1294 (16. I 1877 — 7. XII 1877), 450.

[37] S. Rizaj, *Kur është formuar Vilajeti i Kosovës?!* (Kada je formiran kosovski vilajet?!), „RILINDJA", 11. IV 1970, Priština; *Devlet sâlnamesi,* 1295 (5. I 1878 — 26. XI 1878), 336—339.

Niš a été divisé en casas ou arrondissements suivants: Niš, Pirot, Leskovac, Vranje, Prokuplje avec le nahiyé de Kuršumlija et Iznebo. Plus tard on a entrepris, dans l'Empire Ottoman, une réforme administrative et en 1867 fut promulguée une ordonnace valable pour tous les vilayets de l'Empire Ottoman. D'une importance spéciale sont aussi les dispositions relatives à la division administrative de l'Empire, suivies de celles des années 1872 et 1875, tandis qu'en 1877 fut formé le vilayet de Kosovo, comprenant 7 sandjaks dont un était celui de Vranje, Le sandjak de Niš resta définitivement dans le cadre du vilayet de Kosovo jusqu'au Congrès de Berlin en. 1878 qui accorda l'indépendance à la Serbie.

Dr S. Rizaj

ПРЕДРАГ С. ПАЈКИЋ

ИКОНЕ МАНАСТИРА СВ. ПРОХОРА ПЧИЊСКОГ

Манастир Св. Прохора Пчињског је један од најстаријих и најзначајнијих средњовековних споменика културе у Србији и о њему има доста података у нашим историјским изворима и научној литератури[1]. Основан у XI веку[2], а обновљен из темеља почетком XIV века за врема краља Милутина, манстир је током своје бурне прошлости доживео низ разарања, оштећења и пожара, као и неколико већих реконструкција и оправки[3], тако да до наших дана није очувао свој аутентични средњовековни изглед.

---

[1] *С. Новаковић,* Гласник Српског ученог друштва, књ. XXII, стр. 237—238;
А. Јовановић, Пчиња, Гласник Српског ученог друштва, књ. LJX, 318—345;
С. Новаковић, Први основи словенске књижевности међу балканским Словеника, Београд, 1893, 154—181;
С. Новаковић, Пчињски поменик, Споменик СКА књ. XXIX, 1—20;
С. Поповић, Путовање по Новој Србији 1870, Београд, 1950, 530—536;
В. Марковић, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, Сремски Карловци, 1920, 91—92;
Д. Ј. Јермаковић, О постанку цркве светог Прохора по нарадном предању, Босанска вила бр. 25, Сарајево, 1892, 394—395;
И. Иванић, Српске манастирке, сеоске и варошке школе у Турској, Г. Н. Чупића, XXXIII, Београд, 1914, стр. 345;
Ј. Хаџи Васиљевић, Драгош и Константин Дејановић и њихова држава, Просветни гласник, Београд, 1902, стр. 442;
В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд. 1950, стр. 269. сл. 831 и 832;
Ј. Хаџи Васиљевић, Свети Прохор Пчињски и његов манастир, Г. Н. Чупића бр. XX, Београд 1900, стр. 91;
Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, Сремски Карловци — Београд, 1902—1926, бр. 2451, 2952, 2971, 3095, 4261, 7756, 7757, 10171, 10268;
П. Гагулић, Манастир свети Прохор Пчињски, Ниш, 1965, 1—104;
К. Томовски, Манастирот Прохор Пчински. Историја, списание на Сојузот на историските друштва на СР Македонија. VI, бр. 2, Скопје, 1970, 194—196.

[2] *В. Петковић,* о. с. 269.

[3] Већа оштећења и рушења цркве: 1495, 1689, 1817, 1841, и 1914, а веће оправке: 1589, 1832, 1854, 1862, 1873, 1894, 1899, 1913, 1919, 1945.

У овим честим рушењима и обнављањима најтеже је страдала манастирска ризница са богатим збиркима рукописних књига, икона, реликвија и уметничких предмета од злата и сребра. Највећи губитак манастир је доживео 1841. године, када је изгорела библиотека са највећим бројем књига и икона[4]. Па и поред тога у манастиру Св. Прохора Пчињског очувана је збирка од двадесетак драгоценик икона, која представља значајан прилог за упознавање иконописачке уметности на југу Србије. Са изузетком једног дуборезног и сликаног крста, све иконе су настале у другој половини прошлог века. То није случајно, јер у том периоду манастир је културно-просветни центар за читаво врањско подручје и у њему су биле школе за спремање свештеника и радионице за преписивање и илуминирање рукописа и израду икона[5].

Недовољно проучена сликарска радионица делала је неколико деценија и у њој су се израђивали дуборезни крстови, престоне и целивајуће иконе и триптихони. Ови уметнички производи били су веома цењени и тражени у јужној Србији и северној Македонији. Сликани скромним сликарским средствима од мајстора монаха и људи блиских манастиру, који су већином били самоуци и лаици без неког већег знања и способности, ови радови се не одликују неким значајнијим уметничким квалитетима. Њихов цртеж је груб, пропорције наивне, композиција невешта, а колорит небрижљив и сиров. Међутим, ови иконописачки радови, као логичан наставак српске средњовековне уметности и последња карика у њеној декаденцији, имају велику историјску и културну вредност. Они бацају јасну светлост на уметничке и културне прилике у последњим деценијама робовања под Турцима на југу Србије.

У збирци икона манастира Св. Прохора Пчињског налази се само једна старија, која поред историјско-документарне поседује и несумњиве уметничке квалитете. То је дуборезни крст са сликаним „Распећем", део уништеног иконостаса из друге половине XVI века. Да ли се тај иконостас налазио у цркви манастира, као што се тврди[6] или у некој од околних цркава за сада је тешко утврдити, али очигледно је да је он био дело неког од најбољих мајстора свог времена.

Крст је великих димензија, распон кракова је 250, ширина дрвета 22, а дебљина 7 см. Оквир сликаног приказа рађен је у плитком дуборезу са позлатом. Орнаменти су геометријског и флоралног карактера са уобичајним аждајама у доњем делу. Повезани су преплетом трака и складно укомпоновани у једну целину. Сликано „Распеће" рађено је на пресеку кракова и на двема вертикалним

---

[4] *П. Гагулић*, о. с. стр. 71.

[5] *В. Петковић*, о. с. 269.

[6] *П. Гагулић* op. cit. стр. 55.

даскама. На пресеку је приказан разапети Исус, а на даскама лево и десно Богородица и апостол Јован. На угловима су симболи јеванђелиста — анђео, орао, бик и лав.

Исус је приказан као млад човек дуге кестењасте косе, која му пада преко рамена. Сликан је ан фас са раширеним рукама лево и десно и учвршћеним за хоризонтални крак крста, глава му је повијена и наслоњена на грудима. Он је наг, покривен само белим перизоном око појаса. Тело му је веома издужено и мршаво са наглашеном мускулатуром. Богородица је сликана у полупрофилу, како десном руком покушава да дохвати сина, а леву прислања уз образ. Приказана је као млада жена оштрих лепих црта лица обучена у плав хитон и црвен богато наборан мафорион. Апостол Јован је дат десно од Исуса како стоји окренут према њему са рукама прислоњеним на лицу. Представљен је као голобрад младић округлог лица обучен у црвени хитон са плавим огртачем пребаченим преко рамена.

Цртеж „Распећа" је веома сигуран и суптилан, а колорит богат и зналачки дат. Инкарнат лица је окер са зеленкастим подцртавањем. Анатомија нагог тела је веома сугестивна, а поједини делови су реалистички са логичким скраћењима. Одећа на фигурама Богородице и апостола Јована је изванредно обрађена са низовима драперија, украса и апликација. Моделовање фигура и обрада ликова рађени су веома вешто и показују руку неког од најбољих иконописаца друге половине XVI века. Да ли у неком од познатих сликара тог периода треба тражити аутора овог дела или је остварење неког анонимног мајстора за сада је тешко одговорити, али свакако овј сликани крст може да се мери по својим уметничким квалитетима са најлепшим крстовима тог периода[7].

Велика икона Св. Прохора Пчињског са сценама из његовог житија рађена је 1871. године. Сликана је на правоугаоном комаду дрвета чије су димензије 118 x 85 x 4 см. Полеђина је паркетирана трима ужљебљеним летвицама. Сликани слој је рађен на препарираној гипсаној подлози без платна. Техника рада је темпера са позлатом. На дну иконе је велики курзивни запис: „Сви образъ приложи дело Стоянъ Миленковъ Рошакъ от село Лепчинци и супруга его Стоя за душевно спасеніе и вечно воспоминаніе 1871. Лето при настоятельствѣ свашевникъ Петръ Димитріевъ от Шаинци писа Захарїи Досперскии Самоковецъ образописацъ". Из њега се види да је икону 1871. године сликао иконописац Захарије Досперски Самоковец. О овоме мајстору нема податак у изворима и архивској грађи овог периода, али по стилским одликама и уметничким квалитетима види се да је припадао групи самоуких зографа, задњих изданака средњовековног стила. Његов рад се одликује грубим и снажним цртежом. Фигуре су мали са нетачним пропорцијама и невештим анатомским облицима. Инкарнат лица је тамноокер са мрким сенчањем. Колорит је богат и веома контра-

[7] Дечански крст из 1594. и грачанички из 1621. године.

злату, тако да икона у тами делује веома топло. Одећа је раскошна стан. Поред основних боја мајстор је употребљавао веома много поса многим наборима, апликацијма и орнаментима. Композиције су мирне, без наглашених покрета и динамике. Слика и простор је релативно дубок са прилично тачном перспективом. Моделовање је тврдо са наглашеним линеаризмом. Посматрајући у целини, икона св. Прохора Пчињског, нарочито мале сцене из његовог житија, поседују свежину и живост, које се, иначе, ретко среће у нашем црквеном сликарству касног XIX века.

У централном делу иконе насликан је Св. Прохор Пчињски — СТЬИ ПРЕПОДОБНЫИ ПРОХОРЬ ПШИНСКІЙ МИРОТОЧЕЦЬ, а око његовог попрсја су 12 малих композиција из његовог житија. Светитељ је *сликан* ан фас као старац седе косе и браде са епископском палицом у десној, и крстом и свитком у левој. На свитку је почетак текста: „ПРЇДИТЕ ЧАДА ПОСЛУШАИТЕ МЕНЕ СТРАХУ ГС̃НЮ НАУЧУ ВАС“. Обучен је у плаву испосничку одежду са великом капуљачом на глави.

Прва сцена из житија св. Прохора Пчињског је „Св. Прохор приводи Диогена пред икону Св. Ђорђа“ — СТЬИ ОТЦ̃Ь ПРОХОРЬ ПРИВЕДЕ ДИОГЕНА ПРЕДЬ ИКОНУ СТ̃АГО В̃. М̃. ГЕОРГИА. Композиција се развија у каменитом пејсажу. У средини је велика златна икона св. Ђорђа, а лево и десно од ње су св. Прохор и млади Диоген. Светитељ је насликан као старац дуге седе косе и браде како пружа руке ка икони. Обучен је у љубичасту декоративну одећу. Диоген је приказан као голобради младић обучен у раскошан зелени хитон преко кога му је пребачен црвени огртач украшен златним апликацијама.

Следећа сцена је „Св. Прохор учи Диогена како у Цариграду да постане цар“ — СТЬИ ОТАЦЬ ПРОХОРЬ НАУЧИ ДИОГЕНА КАКО ХОШЕТЬ БИТЫ ЦР̃Ь ОУ ЦАРИГРАДЬ. Ова композиција је веома слична претходној, пошто се одиграва у истом каменитом пејсажу. Лево је насликан св. Прохор како седи на клупи са испруженим рукама према Диогену, који му прилази са десне стране. Диоген је скрушен, повијене главе и опуштених руку. У позадини на улазу у пећину види се велика златна икона са приказом св. Ђорђа.

У продужетку циклуса насликана је композиција: „Диоген постаје цар у Цариграду и прима благослов од патријарха“ — „ПРОЗВАШЕ ДИОГЕНА ЦР̃Ь У ЦАРИГРАДЬ И БЛАГОСЛОВИ ЕГО ПАТРИАРХЬ“. Сцена се развија у екстеријеру, на великом градском тргу у чијој позадини су витке куле са златним крововима. У левом углу е јецариградски патријарх са групом црквених великодостојника, а у десном млади Диоген. Свештена лица су приказана као старци дугих седих коса и брада обучени у раскошну одежду. Дио-

ген је насликан у царској одећи како са круном на глави седи на престолу и посматра патријарха и његову пратњу.

Следећ сцена је „Излазак цара Диогена из Цариграда“ — „ЦРЬ ДИОГЕНЬ ИЗИДЕ ИЗЬ ЦАРИГРАДЬ“. У средини композиције насликан је цар Диоген како обучен у раскошни дивитисион јаше на коњу. Иза њега је група младих коњаника обучених у разнобојне хитоне и огртаче са копљима пребаченим преко рамена. У позадини су цариградски зидови са крововима базилика и палата.

У продужетку је сцена „Цар Диоген долази у Жегљиговску пустињу и ту подиже храм св. Ђорђа“ — „ЦАРЬ ДИОГЕНЬ ИЗИДЕ И ВО ЖЕГЛЇГОВСКИѦ И НАЧІНИ СОЗИДАТИ ХРАМЬ СТАГО ПОВЕЛОНОЦА ГЕОРГЇА“. Композиција се развија у слободном простору испред каменитих планинских литица. У левом углу је цар Диоген са својом пратњом, а десно је група мајстора пред започетом грађевином.

Следећа илустрација је „Цар Диоген шаље људе да траже св. Прохора“ — „ЦРЬ ДИОГЕНЬ ПОСИЛАЕТЬ ЧОЛОВѢЦИ НА ВЗИСКА... СТАГО ОТЦА ПРОХОРА“. У левом углу сцене насликан је цар Диоген како седи на престолу са балдахином, пред њим је група младих ратника, а у позадини су крововi високих грађевина. Диоген је окренут према својим војницима и испруженим рукама даје им наређење да пођу да траже пустињака. Они се клањају и крећу према високим планинама.

У наставку циклуса је композиција „Цар Диоген долази у Козјачку планину и налази мошти св. Прохора“ — „ЦРЬ ДИОГЕНЬ ПРИДЕ ВЬ КОЗАЧКИЙ ПЕЩЕРИ И ОБРЕТЕ МОЩИ СТАГО ПРОХОРА ПОАЕТЬ ЕГО МНОГО ОУСЕРДНО“. У средини сцене на улазу у велику камениту пећину насликан је одар са телом умрлог пустињака. Око њега је група архијереја, са цариградским патријархом на челу, који му читају заупокојне молитве. У левом углу је цар Диоген са царицом, погнутих глава, тужно посматрају опело.

Следећа сцена је „Цар Диоген преноси свете мошти у Жегљиговски храм“ — „ЦРЬ ДИОГЕНЬ ПОКАЧИ СТОМУ МОЩИ НА МУЛЕ ПРЕНЕСТИ ВЬ ЖЕГЛЇГОСКЇИ ХРАМУ“. Композиција се развија у каменитом пејсажу испред стрмих планинских литица. У средини је мула са затвореним ковчегом у коме се налазе пошти св. Прохора. Испред ње је један голобради младић, који је води за узду, а иза ње је Диоген са групом копљаника.

У продужетку је сцена „Св. Прохор се јавља цару Диогену у сну“ — „СВТИ ОТАЦЬ ПРОХОРЬ ѦВИСЕ ВО СНЕ ЦРЬ ДИОГЕНУ НЕ ХОЩУ ИСИТИМА“. У средини сликаног простора је велика постеља у којој лежи цар Диоген. Изнад њега стоји светитељ са

испруженим рукама и тражи да се његове мошти врате у Козјачку планину. У позадини је један млади стражар са копљем у рукама.

Следећа композиција је „Цар Диоген враћа Прохорове мошти и сахрањује их у новоподигнути храм на Козјаку“ — „ЦРЬ ДИОГЕНЬ ВОЗВРАТИ ЕГО ОТ ПОЧИВАЛА СОГРАДИ ЦЕРКОВЬ ВО ИМЕ ОТЦУ ПРОХОРУ И ПОСТАВИ МОЩЫ“. Сцена је сликана у каменитом пејсажу на обронцима стрме планине. У средини је велика једнобродна базилика са витком куполом. Лево је цар са својом пратњом, а десно су два мајстора зидара.

У наставку циклуса је сцена „Цар Диоген враћа се у Цариград“ — „ЦРЬ ДИОГЕНЬ ПРИДЕ ЗА ВЬ ЦАРИГРАДЬ СЬ МИРОМЬ“. Композиција је сликана у истом каменитом пејсажу као и претходна. На челу дуге колоне ратника јаше цар Диоген обучен у раскошну одежду. Иза њега десетак копљаника се са муком пробијају кроз врлетне литице.

Последња сценио је „Цар Диоген долази пред Цариград и њега дочекује властела и клања му се“ — „ПРИДЕ ЦРЬ ДИОГЕНЬ ПРЕД ЦАРИГРАДЬ И ВЛАСТЕЛИ ЦАРИГРАДСКЇИ СРЕТОШЕ ЕГО Ї ПОКЛОНИШЕ СЕ ЕМУ“. Ова композиција се одиграва у слободном простору пред капијама цариградске тврђаве. У десном углу је Диоген са својом пратњом, а у левом велика група људи обучених у разнобојне хитоне и огртаче.

У ризници се налазе двадесетак икона из последње деценије прошлог века. Међу њима се истичу иконе Деизиса и апостола, које су се налазиле на старијем иконостасу из 1882. године, у пркви манастира Св. Прохора Пчињског. Према великом запису, који је исписан на икони Богородице, види се да су ове иконе дело непознатих иконописаца овог доба Петра и Анастаса. Запис гласи: „ВО 1882. ГО. НУОРІА 27. ПРИ ИГУМЕНА ВО СВАШЕНИЦѢХЬ ГОСПОДИНА ПАПО МАРКА И ЕПИТРОПА ГНЬ МЛАДЕНА ЇЛИЕВЬ ИЗОБРАЖИХА СЕ 12 АПОСТОЛОВЬ И ХА БОГОРОДИЦА ЇОАНЬ ПРЕДЧЬ ИЗЬ РУКИ БРАТЇЕ ПЕТРЬ И АНАСТАСА...“ Ови сликари су последњи изданци некада славних иконописачких школа, које су, током читавог средњег века радиле на југу Србије. Очигледно је да су то сликари самоуци, који поседују извесно занатлијско знање, али који не могу да остваре неко значајније уметничко дело. Њихов цртеж је веома груб и неспретан, а колорит небрижљив и наиван. Моделација је оштра и веома чврста. Инкарнат лица је окер са тамним потцртавањима, а обрада текстила жива са барокним укрсима. Сликани простор је плитак и небрижљиво рађен. Компоновање је невешто, а перспектива слаба. Очигледно је да су Петар и Анастас недоучени мајстори, који више раде по узорима него по свом осећању. Њихова дела не поседују неку већу уметничку вредност, али свакако су веома значајан прилог за упознавање духовног и културног живота овог подручја.

Сл. 1. Дуборезно „Распеће“

ној на грудима држи велико златно јеванђеље. Обучен је у црвен хитон и плав огртач.

Икона апостола Јакова — СТЬИ АПОСТОЛЬ ꙗКОВЬ сликана је на мекој дасци чие су димензије 47 x 32 x 2 см. Полеђина је паркетирана двема ужљебљеним летвицама и на њој је ктиторски запис „ПРЇЛОЖИ ѦКИМЬ ПЕТКОВЬ МЇЛОШЬ БОЖЇНЬ СЕРАФЇМЬ“. Апостол је насликан као средовечан човек обрастао у дугу кестењасту косу и браду. Сликан је ан фас са десном руком прислоњеном на грудима, док у левој држи затворено јеванђеље. Обучен је у плав хитон и зелен доста наборан огртач.

Икона апостола Петра — СТЬИ АПОЛЬ ПЕТРЬ сликана је на правоугаоном комаду дрвета чије су димензије 47 x 32 x 2 см. Полеђина је паркетирана и на њој је даровни запис „ОТ БІЛАЧУ ПРИЛОЖЇ СТОША РЇСТОВЬ СНОВЇ СГО СТЕВАНЬ СТОИЛКО 1882“. Сликани слој је рађен преко гипсане подлоге без платна. Техника рада је темпера са позлатом. Апостол Петар је приказан као средовечан човек крупних црних очију обрастао у проседу косу и браду. Дат је у полупрофилу, у десној руци држи велики златни кључ, а у левој затворено јеванђеље. Обучен је у зелен хитон, а преко рамена пребачен му је окермрки огртач.

Икона апостола Филипа — СТЬИ АПОЛЬ ФИЛИПЬ сликана је на мекој дасци чије су димензије 47 x 32 x 2 см. Сликани слој је рађен директно преко гипсане подлоге без платна. Полеђина је паркетирана, а на њој нема никаквих записа. Техника рада је темпера са позлатом. Апостол Филип је предствљен као голобрад младић округлог лица и дуге кестењасте косе. Окренут је у десно са рукама прислоњеним на грудима у којима држи велики развијени свитак са почетком текста: „БРАТЇЕ БЛАГОДАТЬ ВАМЬ ЧАЇОШИМЬ ОТКОВЕНІЕ ГДА НАШЕГО ІСУСА ХРИСТА . . .“ Обучен је у плав хитон, а преко рамена пребачен му је црвени химатион.

Икона апостола Андреје — СТЬИ АПОСТОЛЬ АНДРЕИ ПЕРВОЗВАНЬ сликана је на правоугаоном комаду дрвета чије су димензије 47 x 32 x 2 см. Сликани слој је рађен на препарираној гипсаној подлози без платна. Техника рада је темпера са позлатом. Апостол је приказан као старац дуге седе косе и браде како десном руком показује јеванђеље, а које левом држи у наручју. Обучен је у зелени хитон и црвен огртач.

Икона апостола Вартоломеја — СТЬИ АПОСТОЛЬ ВЕРТОЛОМЕИ сликана је на правоугаоној дасци чије су димензије 47 x 32 x 2 см. Полеђина је паркетирана двема ужљебљеним летвицама и на њој нема никаквих записа. Сликани слој је рађен преко препариране подлоге без платна. Техника рада је темпера са позлатом. Апостол је представљен као младић кратке кестењасте косе и браде.

Сл. 2. Апостол Јован, деталь са дуборезног „Распећа“

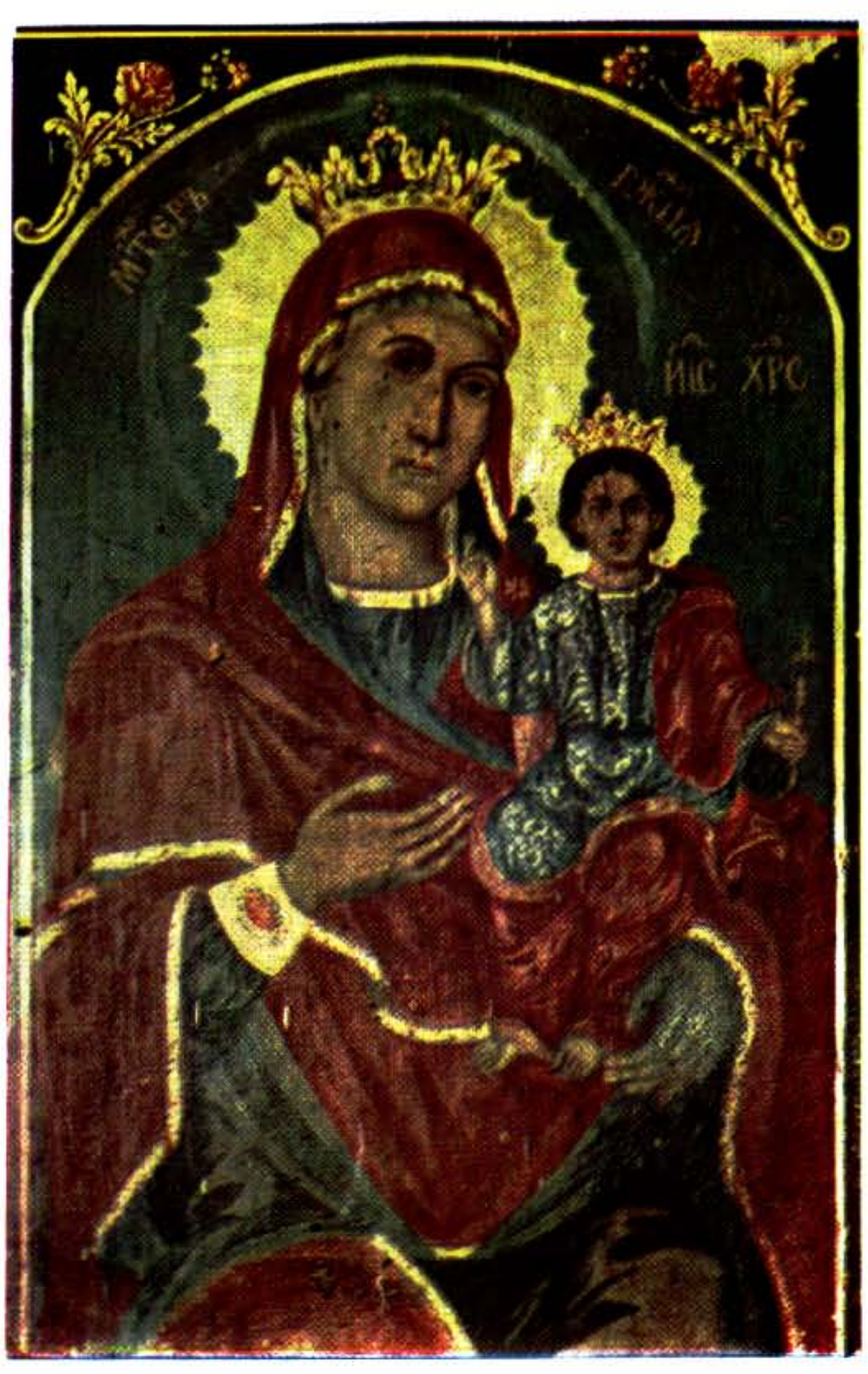
ције Маријине душе. Лево и десно од мандорле су попрсја св. Дамаскина и св. Козме. У првом плану композиције је детаљ са Атонијем и анђелом.

Икон „Васкрсење Христово“ — „ВОСКРЕСЕНІЕ ХРИСТОВО“ сликана је на правоугаоном дрвету чије су димензије 60 x 41 x 2 см. Полеђина није паркетирана, а сликани слој је рађен директно преко грундиране подлоге без платна. Техника рада је темпера са позлатом. Сцена је сликана у слободном простору. У средини је велики отворен саркофаг, изнад њега ватрена мандорла са полунагим Христом, а лево анђео са подигнутом руком, којом показује празан гроб. У десном углу су три жени мироноснице обучене у црвене и плаве хаљине и мафорионе. У доњој зони испред саркофага насликана су три римска стражара. Један стоји и посматра ватрену мандорлу, а друга двојица спавају ослоњена на саркофаг.

Икона Богородице Одигитрије рађена је на правоугаоном комаду меког дрвета чија позадина није паркетирана. Димензије иконе су 24 x 17 x 3 см. Сликани слој је рађен директно преко гипсаног грунда. Техника рада је темпера са обилатом употребом позлате. На икони нема никаквих записа. Богородица је приказана као млада жена округлог лица како стоји ан фас са главом лако окренутом у лево према малом Исусу, кога држи у наручју. Обучена је у плав богато орнаментисан мафорион. Христ је насликан као дечак кратке кестењасте косе обучен у плав хитон и црвен химатион. Дат је у полупрофилу окренут десно према мајци, коју десном руком благосиља, док у левој држи отворену књигу.

Икона Св. Димитрија — СТЬИ ДИМИТРІЕ сликана је на правоугаоном комаду меког дрвета. Сликани слој је рађен директно преко грундиране подлоге без платна. Техника рада је темпера са позлатом. На полеђини дрвета великим црним словима исписан је ктиторски запис: „ПРИЛОЖИ ДИМИТРІЕ ПОПЬ АНТОНІЕВЬ ОТ СТАРЕЦЬ 1882 II. 6.“ У средини сцене насликан је свети Димитрије како јашући на коњу снажно замахује копљем и пробада палог непријатеља. Светитељ је приказан као голобрад младић обучен у златну ратничку одежду. Коњ се пропео на задње ноге и покушава да прескочи палог војника, који лежи на леђима. У позадини се види део градског одбранбеног зида са високим двоспратним зградама.

Икона Св. Ђорђа — СТЬИ ГЕОРГІЕ ВЕЛИКОМУЧЕНІКЬ је рађена на правоугаоној дасци чије су димензије 60 x 41 x 3 см. Сликани слој је преко грундиране подлоге без платна. Техника рада је темпера са обилатом употребом позлате. На полеђини је даровни запис писан крупним црним словима „ПРИЛОЖИ ГЕОРГИА ЇОРДАНА ГРНЧАРЬ“. Композиција је сликана у пејсажу. У средини је св. Ђорђе на коњу како снажним замахом копља пробада аждају, која се увија око коњских копита. Приказан је као голобрад младић обучен у златни панцир са црвеним огртачем пребаченим преко раме-

Сл. 3. Богородица

паркетирана двема паралелно ужљебљеним летвицама. Сликани слој је рађен преко препарираног дебелог ланеног платна. Техника рада је темпера са позлатом. Свети Прохор је сликан до појаса ан фас како стоји са крстом, бројаницама у десној и свитком у левој руци. Приказан је као старац кошчатог мршавог лица обрастао у седу косу и браду. Обучен је у љубичасту одећу са плавом испосничком капуљачом на глави. На свитку је крупним унцијалним словима исписан почетак текста: „НЕПРЕЛШАИСѦ МОНАШЕ НАСИШЕНІЕМЬ ОУТРОБЫ ПОКОРЕНИЕ ВОЗДЕРЖАНИЕ ПОКОРАЕТЬ ДЕМОНИ“. У продужетку текста мањим словима је исписан ктиторски запис: „1894. ПРИЛАЖЕ ОВУ ИКОНУ ТЕОФАН БУРОВИЋ ЗУГРАВЧИЈЕ ЗА СПОМЕН СВОГА ПОКО. ОЦА ИСАИЛО И ПОКО. МАТИ КАТУ . . .“.

Икона Богородице Одигитрије — МТЕРІ БЖИА сликана је на правоугаоном комаду дрвета чије су димензије 58 x 94 x 4 см. Полеђина није паркетирана. Сликани слој је рађен преко гипсаног грунда без платна. Техника рада је темпера са позлатом. Богородица је сликана до појаса у полупрофилу окренута у лево према малом Исусу кога држи у наручју. Приказана је као млада жена дугуљастог лица обучена у плаву хаљину и црвен мафорион. Апликације на мафориону су златне и пуне барокних украса. Богородица на глави има велику златну круну. Исус је дат као дечак дуге кестењасте косе како десном руком благосиља, а у левој држи златни скиптар. Обучен је у плав хитон и црвен химатион. На глави има златну круну. У горњим угловима иконе су стилизоване златне руже.

У збирци манастира Св. Прохора Пчињског налази се и једна руска икона из друге половине XIX века, која је поред богослужбених књига, још један доказ везе манастира са Русијом. На икони је приказана Богородица Одигитрија сигнирана са „ОБРАЗ ПРЕПОДОБН . . . МР ОУ“. Икона је сликана на правоугаоном комаду дрвета чија је полеђина паркетирана двема попречним летвицама. Сликани слој је рађен директно преко гипсаног грунда. Техника рада је темпера са позлатом. Икона је серијски рад из прве половине прошлог века. Богородица је представљена у полупрофилу окренута лево према малом Исусу кога држи у наручју. То је млада жена оштрих црта на лицу обучена у окер позлаћен мафорион. Христ је сликан као дечак округлог лица који десном руком благосиља, а у левој прислоњеној на грудима држи свитак месијанства. Обучен је у дуг златан хитон.

Збирка икона у манастиру Св. Прохора Пчињског и поред тога што је, осим једне иконе, настала у другој половини прошлог века од несумњивог је историјског и културног значаја. Она је допринос упознавању уметничких прилика последњих деценија робовања под Турцима на југу Србије. Њен значај још јасније долази до изражаја, ако се има у виду монументално сликано „Распеће“ које спада у најбоља остварења наше иконописачке уметности об-

Сл. 4. Богородица

Сл. 5. Христ Пантократор

Сл. 8. Св. Димитрије

Сл. 9. Св. Ђорђе

Сл. **10**. *Св. Прохор*

Сл. 11. Всгородица Одигитрија

Dr SKENDER RIZAJ

ŠTA JE PREDSTAVLJAO SRPSKI EJALET, A ŠTA BEOGRADSKI MUHAFIZLUK

Izraz „srpski ejalet“ u dosadašnjoj jugoslovenskoj istoriografiji uopšte nije bio poznat. Međutim, u istorijskim izvorima „srpski ejalet“, kao istorijsko-pravni termin, već postoji. Maime, hatišerifom od 1830. godine Srbija je dobila svoju autonomiju kao kneževina, ali je ona i dalje ostala pod turskim suverenitetom. Prema tome Srbija je računata i dalje kao turska provincija, tj. ona je administratirana pod jednom posebnom upravnom jedinicom, a u okviru Carevine, pod imenom „srpski ejalet“.

U jednom rukopisu anonimnog pisca, negde s kraja četvrte ili poč. pete decenije XIX veka, „srpski ejalet“ bio je jedan od 15 ejaleta Evropske Turske. Ali se ona naziva, u ovom anonimnom rukopisu, „Kraljevstvo Srbija“ ili „Gubernija Srbija“. „Gubernija Srbija“ je imala u svom domenu teritoriju nekadašnjeg smederevskog (Semendre) i kruševačkog (Alacahisar) sandžaka, tj. kaze: Beograd (Belgrad), Smederevo (Semendre), Požarevac (Pojarevça), Krajna (s nahijom) Črnović, Gurgusovac, Aleksinac, Kruševac, Jagodina, Ćuprija, Kragujevac (Kragoevac), Radnik (Rudnica), Čačak, Užica, Podrin, Valjevo i Šabac[1].

Prema državnim salnamama Turske Carevine (Devlet sâlnamesi) za hidžrijsku godinu 1263. (20.XII 1846 — 10. XI 1847), 1264. (9. XII 1847 — 29. X 1848), 1265. (27. X 1848 — 18. X 1849) vojvoda „srpskog ejaleta“ (Serb eyâleti) bio je Aleksandar-beg (Karađorđević 1842—1858) po činu vezir (vezir pâyelesile)[2].

U salnami za 1266. (17. XI 1849 — 8. X 1850) godine figurira sledeća podela „srpskog ejaleta“: Beograd sa Hisardžik Gročkom (Tvrđavica Grocka), Smederevo (Semendre), Požarevac (Pojarevça), Kranja sa nahijom Černović, Gurgusovac (Gurgusofça), Aleksinac (Aleksinça) sa Sferlikom (Isferlik) i Račnom, Kruševac (Alacahisar), Ćuprija (Köprü) sa Paraćinom (Parakin), Kraguevac (Kragiença), Rudnik, Čačak, Užice, Va-

---

[1] SANU, Beograd, No 1402, *„Razdjelenije Administrativno Carstva turskog po zvaničnom izvjestiju“.*

[2] *Devlet sâlnamesi*, 1263, 81; 1264, 109—122; 1265, 71—85.

ljevo, Podrinje i Šabac[3]. Dakle, ova administrativna podela „srpskog ejaleta“ skoro je identična sa podelom navedenog anonimnog pisca.

U četiri salnama za 1267. (1850/51), 1268. (1851/52), (1269 (1852/3), 1270 (1853/54) navodi se vojvoda „srpskog ejaleta“ pod imenom Aleksandar-beg, ili Pavle Aleksandar-beg, a po činu mušur (tur. müşür = maršal)[4]. I u salnami za 1271. (1854/55) spominje se vojvoda Aleksandar-beg, po činu mušura, ali i finansijski načelnik (mal müdürü) „srpskog ejaleta“ pod imenom Sadik-beg[5].

U salnami za 1272. (1855/56). godinu „srpski ejalet“ je bio podeljen u 17 kaza: Beograd sa Hisardžikom, Smederevo (Semendre), Požarevac (Pojarevça), Krajne s nahijom Černović, Gurgusovac (Gurgosofça), Aleksinac (Aleksinça) sa Sferlikom (Isferlik), Varažna (verovatno: Varaždin — S.R.), Kruševac (Alacahisar), Jagodina, Čuprija (Köprü) sa Paraćinom, Kragujevac (Kraguyevça), Rudnik, Čačak, Užice (Ujiçe), Valevo, Podrinje, Šabac — drugim imenom Bugurdelen[6]. Ovo stanje potvrđuju i salname za godinu 1279. (162/63), 1280 (1863/64), 1281 (1864/65), samo u ovoj poslednjoj salnami je navođen u svojstvu vojvode „srpskog ejaleta“ Mihailo-beg (Obrenović 1860—1868), po činu mušur[7]. Tako, „srpski ejalet“, pored ejaleta Bogdana (Moldavija), Eflaka (Vlahija) figurira do hidžrijske 1293. godine (28.I 1876 — 18. XII 1876)[8]. Inače, od 1864. godine, donošenjem konačne uredbe o vilajetima (Vilâyet nizâmnamesi), ejaleti Imperije, jedan za drugim, pretvaraju se u vilajete.

Na osnovu svega izloženog da se zaključiti da je uža Srbija, u okviru 17 kaza i nekoliko nahija, bila upravljana od najviše upravne jedinice, zvane „srpski ejalet“. Što znači i ovaj ejalet je turska administracija računala kao sastavni deo Imperije, i to do srpsko-turskih ratova (1876—1878) i dobijanju spske državne nezavisnosti. Ali, kako se vidi, na čelu „srpskog ejaleta“ nalazio se srpski vojvoda sa turskom titulom ili činom, dok na čelu finansija bili su Turci.

II

Turska administracija je tvrđave u Srbiji administrirala pod jednom posebnom upravnom jedinicom, koja je zvanično nazvana „beogradski muhafizluk“[9]. Naime, u anonimnom rukopisu od prve polovine XIX veka, ova jedinica je evidentirana pod imenom „beogradski grad“[10],

---

[3] *Devlet sâlnamesi*, 1266, 64.
[4] *Devlet sâlnamesi*, 1267, 70.
[5] *Devlet sâlnamesi*, 1271, 66, 67.
[6] *Devlet sâlnamesi*, 1272, 76.
[7] *Devlet sâlnamesi*, 1279, 136; 1280, 159; 1281, 65.
[8] *Devlet sâlnamesi*, 1293, 243, 244.
[9] *Muhafiz* je arapska reč, a znači osoba koji zaštiti; zaštitnik, branilac; komandant tvrđave (dizdar); *muhafizlik*, dužnost komandanta na čuvanju tvrđava.
[10] SANU, Beograd, No. 1402, na istom mestu.

ali na tom mestu podrobnijih podataka nema, tj. nema podataka o prostornosti „beogradskog muhafizluka". Međutim, državne salname Turske Imperije, ne samo što same daju podatke o muhafizima (čuvarima, komandantima) „beogradskog muhafizluka", već i o domenu ove upravne jedinice. Tako, u svojstvu muhafiza spominju se Mehmed-paša (1264 = 1847/1848)[11], po činu „mîr-i mîrân"; Hasan-paša (1265—1848/9 i 1266 = 1849/1850)[12]; Vasaf-paša, po činu valija (1267 = 1850/51)[13]; Asaf-paša, po činu mušur (1268 = 1851/52)[14]; Besim-paša, po činu „mîr-i mîrân" (1269 = 1852/53)[15]; Izet-paša, po činu vezir, a finansijski načelnik (mal müdürü) — Sadik-beg (1270 = 1853/54 i 1271 = 1854/55)[16]; Ašar-paša, po činu „mîr-i mîrân", finansijski načelnik (mal müdürü) — Rešid-beg, a naib — Husni -efendija (1279 = 1862/63)[17]; Ejup-paša, po činu ferik (general divizije), naib: Osman-efendija (1281 = 1864/65)[18]; Ali-paša, po činu ferik (1282 = 1865/66)[19].

Bazirajući se na podatke koje nam pružaju salname Turske Imperije, „beogradski muhafizluk", kao upravna jedinica Imperije, obuhvatala je sledeće tvrđave: Beogradsku tvrđavu (Kala-i Belgrad), Tvrđavu Smedereva (Kala-i Semendre), tvrđavu Ada (valjda Adakalu) (Kala-i Ada), tvrđ. Kladovo (Kala-i feth-ül-islam), tvrđavu Šabac (Bogerdelen), tvrđavu Sokol (Kala-i Sokol), tvrđavu Užice (Kala-i Ujiçe[20].

Dakle, tvrđave u Srbiji bile su direktno podčinjene turskoj administraciji, jer sa ejaletom „beogradskog muhafizluka" upravljali su samo turski funkcioneri, dok u „srpskom ejaletu", kako vidosmo, vladalo je dvovlašće, tj. pored srpskih, bilo je i turskih organa vlasti.

---

[11] *Devlet sâlnamesi*, 1264, 109.
[12] *Devlet sâlnamesi*, 1265, 71.
[13] *Devlet sâlnamesi*, 1266, 64.
[14] *Devlet sâlnamesi*, 1267, 70.
[15] *Devlet sâlnamesi*, 1269, 71.
[16] *Devlet sâlnamesi*, 1270, 77.
[17] *Devlet sâlnamesi*, 1279, 75.
[18] *Devlet sâlnamesi*, 1281, 67.
[19] *Devlet sâlnamesi*, 1282, 66.
[20] *Devlet sâlnamesi*, 1266 (1849)/50), 64; 1272 (1855/56), 76; 1279 (1862/63), 75.

Summary

THE EXACT MEANING OF ADMINISTRATIVE TERMS "SERBIAN EYALET" AND "BELGRADE MUHAFIZLIK"

By the hattisherif of 1830 Serbia was given its authonomy, as a principality, but it still remained under the sway of the Ottoman Empire. Consequently, it was still considered as a Turkish province, which constituted a particular administrative unit, called Serbian eyalet. It was one among 15 eyalets of the European Turkey, consisting, in fact, of the former territories of the sanjaks of Smederevo and of Kruševac. From the administrative point of view, this eyalet was divided into 17 districts (casas). It existed until 1293 after hegira resp. until 1876, In addition to the above mentioned 17 casas, this eyalet comprised also several nahiyes. After the Serbian-Turkish wars in 1876—1878, Serbia obtained its full independence and the "Serbian eyalet" was abolished. At the head of the eyalet there was a Serbian chief with Turkish titles or dignities. The finances of the eyalet were managed by the Turks.

The Turkish administration held the fortified places in Serbia under a special administrative unit which was officially called the Belgrade muhafizlik. It results from historical sources and literature that the Belgrade muhafizlik was an administrative unit of the Ottoman Empire whose competence comprised following strongholds: Belgrade, Smederevo, Adakaleh, Kladovo, Šabac, Soko and Užice The strongholds were directly subject to the Turkish administration.

Dr S. Rizai

ДР ВЛАДИМИР ЂУРИЋ

ПРИВРЕДА ВРАЊА

ПРЕДГОВОР

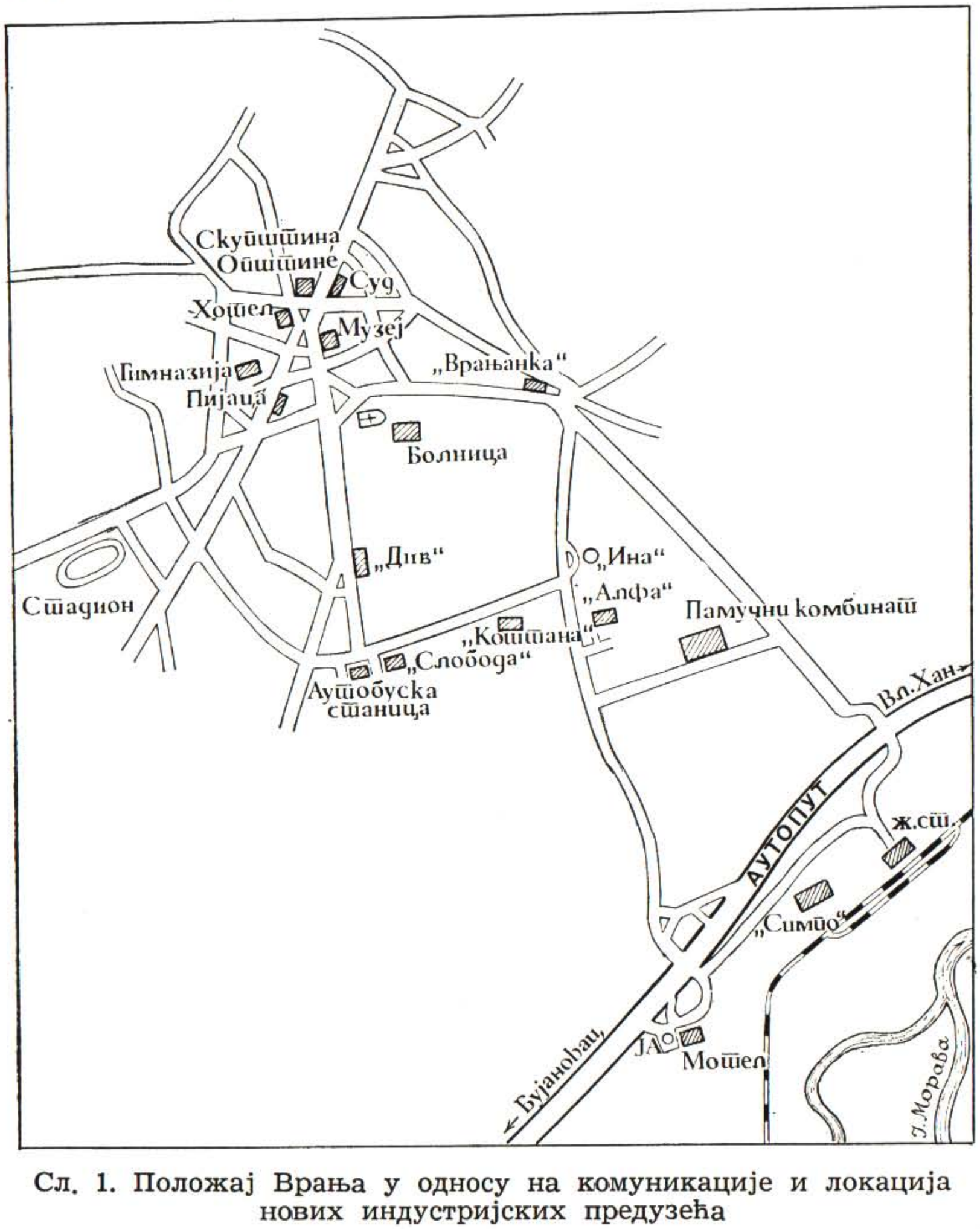
Врање се у новије време, на очиглед његових житеља, брзо трансформише и тиме мења свој географски лик. Носилац ових крупних промена у животу града је несумњиво привреда, посебно индустрија, која је постала водећа привредна делатност овог старог, трговачко-занатског средишта. Управо овај моменат оправдава приступање обради теме „Привреда Врања". За релативно кратко време прикупио сам податке и обрадио привреду Врања, углавном из угла савремених збивања. У томе су ми помогли представници Скупштине општине и свих већих радних организација те им се овом приликом захваљујем.

*
* *

Мало је градова у нашој земљи који су, у првој декади по завршетку другог светског рата, имали тако успорен развој и чак таворење, као што је то случај са Врањем. Међутим, у другој и трећој декади, Врање добија такав импулс развитка који изненађује. Врањанци са пуним успехом компонују занатску традицију и пословичан трговачки дух са младом, али пробојном индустријом. Град се, на очиглед савременика, територијално проширује, индустријализује и зачуђујући брзо трансформише. Од локалног средишта Врање израста у велико градско насеље које је за последњих 25 година утростручило своје становништво. Тиме се оно све више афирмише као једно од регионалних средишта јужног Поморавља, све значајније у систему градских насеља Моравско-вардарског простора.

Смештено уз северозападни обод Врањске котлине, на додиру котлинског дна и стране, Врање је већ одавно преузело улогу повезивања великог броја сеоских насеља у дну Врањске котлине на једној и планинских насеља на ободу котлине на другој страни. Град

је мењао и свој топографски положај, у вези са економским и саобраћајним функцијама које су се током векова мењале. Од Маркова кала где се налазио утврђени град и вароши која се развила на месту данашње Горње чаршије, центар градског насеља се у свом територијалном развитку помера ка Доњем Врању и Морави, у чијој се непосредној близини налазе железничка пруга, аутопут и нова индустријска зона града.

Сл. 1. Положај Врања у односу на комуникације и локација нових индустријских предузећа

Стари Моравско-вардарски пут који је од Лесковца долином Ветернице долазио у Врање, знатно је утицао да Врање дуго времена остане приљубљено уз планински обод, и то на оном месту где

је овај пут силазио у котлинску раван. Изградња железнице, на растојању од 3 км од града, није битно утицала на измештање насеља. Тек изградња аутопута Београд — Скопље — Ђевђелија почиње снажније деловати на територијално померање града ка дну котлине. У правцу ауто-пута који пролази између железничке пруге и града, Врање је одједном кренуло у територијалну експанзију, а индустријализација града је само убрзала овај процес. Ауто-пут је сем тога омогућио брзе и ефикасне везе Врања са другим градовима, посебно са Скопљем, Нишом и Београдом. Захваљујући управо новом аутопуту, Скопље које је удаљено од Врања мање од 100 км почело је вршити шири и интензивнији утицај на Врање и читаву Врањску котлину, пре свега преко тржишне и ђачке гравитације. Прешевска повија на југу и Грделичка клисура на северу нису више природне препреке за кретање и повезивање Врања са Повардарјем на једној и Поморављем на другој страни. Захваљујући саобраћајним везама, моторизовани Врањанци сада са лакоћом одлазе на једнодневни излет на Власинско језеро, а нови пут преко Бујановца, Приштине, и Косовске Митровице за Црногорско приморје олакшао је и одлазак на море у току летње сезоне.

Нове саобраћајне прилике одузеле су Врању трговинско-занатски монопол за села Врањског поморавља, што је и утицало на нужне измене његових функција у правцу повезивања са привредом других већих градова у земљи. Те нове функције се првенствено огледају у новом развитку индустрије, која је први пут привреду овог града извукла из оквира ужег региона и афирмисала је на тржишту великих и удаљених градова, не само Југославије, већ и других земаља. Тек у последњих 15 година Врање је добило прве фабрике, прве километре водовода и канализације, прве асфалтиране улице и бензинске станице и прве обрисе већег града.

СТАРО ВРАЊЕ — ТРГОВАЧКО И ЗАНАТСКО СРЕДИШТЕ

Врање као жупа помиње се још у XI. веку.[11] Истоимени главни град жупе састојао се од тврђаве (Марково кале) и вароши која се развила на месту данашње Горње чаршије. У феудално доба српске средњовековне државе Врање је било познато по изради оружја, поткова и других предмета од метала. Бројне ковачнице и ливница као и рудници метала у околини града дали су му посебну улогу. Његов трговачки значај омогућиле су му добре везе са попречним путевима, који су водили ка Ћустендилу и Софији на једној и Новом Брду, средњовековним рударским местима и Дубровнику на другој страни. У околини Врања становништво се бавило гајењем винове лозе, пчеларством, сточарством и ратарством. Дубровачки трговци су из Врањског Поморавàа извозили вуну, кожу и восак. У доба турске окупације Врање је задржало положај важног економског средишта Врањског Поморавља. Истицало се као тржиште сто-

ке и земљорадничких производа. У Врањско-бујановачкој котлини постојали су велики читлуци обрађивани од беземљаша-хришћана, док су поседници били турски властелини какав је напр. био Хусеин-паша у првој половини XIX. века.[3,13]

Значајан утицај на промену економско-географског положаја Врања имало је повлачење нове границе између Србије и Турске код Ристовца (1878. г.). Прикључењем Србији, Врање се брже укључује у токове почетног стадијума капиталистичког развитка у Поморављу. Његов гранични положај, с друге стране, утицао је на слабљење функција регионалног средишта великог гравитационог подручја, јер су везе са Бујановцев, Косовом и Македонијом биле отежане. Граница је донела Врању нови географски положај, а овај му је донео улогу пограничног града преко којег је цветала илегална трговина са суседним подручјима. Уз то, легално стечени приход врањске царинарнице превазилазио је приходе других царинарница Србије. Многи производи долазили су од Солуна и Приштине преко Гњилана и Бујановца до Врања. Иначе, само Врање остаје и даље крупан трговински центар и средиште развијене ужарске и сточарске производње која је добрим делом била намењена извозу у Турску. Кирицији из Санџака и Старог Влаха доносиле су на врањско тржиште катран, пршуту, луч и др. Гранични положај и царински промет утицали су на развитак угоститељства. До изградње железнице Врање је имало 20 ханова. Битне измене саобраћајно-географског положаја града настале су изградњом железничке пруге (1886—1888. г.) која је Врање повезала са залеђем на северу, а у близини Врања, у Ристовцу, била је установљена последња железничка станица тадашње Српске железнице.

По ослобођењу, Врање је имало 8271 становника (1879. г.) да би се до 1910. г. тај број повећао на 9981. У истом периоду напредовао је и развитак Врањске Бање која се истакла као природно лечилиште и средиште развијене кудељне делатности. Године 1904. у Врањској Бањи је већ основана фабрика за прераду кудеље.[9]

Врање се и пре ослобођења од Турака истицало као важан привредни центар. Истицало се по занатима, посебно ковачком и ужарском. У врањским ковачницама израђивани су различити гвоздени предмети клинци, поткови и др. За производњу ужади сировину је давала конопља, типична култура Врањског Поморавља. Знатну активност испољавали су и мутавџије. Размена добара обављала се и преко Солунске луке за којом је Врање било традиционално везано.

У доба балканских ратова граница је померена од Ристовца на југ, што је иза пргов светског рата омогућило значајнији трговинско-занатски просперитет града, чија се утицајна зона померила до Прешевске повије. Врање губи функцију граничног града, а нова граница која се утврђује код Ђевђелије и Дојрана, утиче на јењавање традиционалних веза са Солуном. Уместо ка југу, град се све више окреће према северу. Вардарско-моравска железница у том погледу стиче изузетно значајну функцију.

Између два рата, према испитивањима М. Савића, Врање се истицало воћарско-виноградарском производњом, као и гајањем дувана. Померањем државне границе оно је поново ојачало и као занатско-трговинско средиште јужног Поморавља. Гравитациони утицаји су се проширили до Цепа у Грделичкој клисури и Табановца код Куманова. Ужарија, као једна од типичних делатности у Врању почела је у међуратно доба да опада, али тржишна моћ града и даље остаје снажна. По подацима М. Савића (1930. г.) годишни промет на врањској пијаци износио је: око 30 вагона непрерађене кудеље, коже ситне стоке 40 000 комада, оваца и коза 50 000 комада, говеда, дувана, грожђа и кромпира 150 вагона. Трговачка функција града била је примарна. По истом аутору, у Врању је постојала ткачница платна са 10 разбоја, млин са бензинским мотором, фабрика сапуна и две фабрике обуће са 40—60 радника, као и стовариште дувана које је упошљавало 150—350 радника.[14]

После трговинске, најзначајнија је била занатска функција. У међуратно дова Врање се истицало развијеним домаћим радиностима и занатством. Око 200 Цигана обављало је ковачки занат и израђивало клинце, поткове, машице, алатке. Од осталих заната бројније су били заступљени столари (29), опанчара (29), пекари (20), бојаџије (11), поткивачи (16), кројачи (14), обућари (23 и берберi (15).[14]

И поред значајне трговинско-занатске активности која се нарочито манифестовала пазарним даном (субота), Врање се споро територијлно развијало. У међуратном периоду изграђено је 510 стамбених зграда, претежно у доњем делу града. Традиционална чаршија споро се трансформисала јер је све до шесте деценије XX. столећа град задржао црте патријархално-балканске вароши, примивши само мање, безначајне алохтоне утицаје. Веће промене насале су тридесетих година у Врањској Бањи, установљењем Завода за физикалну терапију, доградњом Државног хотела и оснивањем Железничког лечилишта.[9]

Док је био центар среза, Врање се више истицало по својим услужним функцијама (трговина и занатство, школе, болница, управа и судство). Међутим, са укидањем срезова после другог светског рата Врање као седиште једне од највећих комуна у Србији, добија и значајне производне функције (индустрија). Општини Врање припојено је 110 насеља са 65.367 становника, од којих је према попису од 1961. г. у граду било 16.515. Са просечном густином насељености од 76 становника на км кв општина Врање је близу југословенског просека. Међутим, на 1 ха пољопривредне површине долази у општини Врање 1,4 становника по хектару, односно 2,4 становника по хектару ратарске површине, што указује на знатну аграрну пренасељеност.

Природни прираштај (12 промила) креће се нешто изнад југословенског просека. Високе стопе наталитета последица су јаке фертилности код Албанаца и Цигана, док је морталитет уме-

рен. Карактеристика социјално-економске структуре становништва је високо учешће пољопривредног становништва у селима врањске комуне, преовлађивање ситних и средњих поседа и њихова разбијеност. Од укупно 48 000 ха пољопривредне површине, у 1951. г. на оранице и баште долази 54,5% ливаде и пашњаке 36,5%, винограде 2,8%, воћњаке 2,1%. Површине под шумом заузимају 26,6 хиљада хектара[42]. Посебна пажња посвећена је гајењу дувана типа „јака", конопљу, затим гајењу поврћа — нарочито паприке, парадајза и купуса. Коришћење топле воде Врањске Бање омогућило је да се у стакленим баштама гаји цвеће и неколико врста поврћа, посебно парадајз. На терасастом ободу Врањске котлине карактеристично је виноградарство, док су планинска села позната по производњи жита, сточарству и експлоатацији дрвета.

Град Врање се у послератном периоду развитка брзо увећава, што је у непосредној вези са његовом улогом економског средишта Врањског Поморавља. Док је године 1948. у граду било 9816 становника (а то је мање него 1910. г.) 1961. број становника је већ износио 16.415, а рачуна се да се сада креће око 25 000. Послератни развитак Врања карактерише се двема етапама: првој, познатој по доминантној трговачко-занатској функцији града и спорој динамици популационог и урбанистичког развитка (1945—1957. г.), и другој, која се одликује убрзаним урбаним и индустријским развитком града (од 1958. г.).

У првим годинама послератног развитка Врање је наставило да врши своје трговинско-занатске функције, али у условима када су јачали и секундарни трговинско-занатски центри као што су Бујановац, Сурдулица и Владичин Хан.[5,6,7] У Врању су се стицали становници планинских и равничарских села који размењују своје производе, посебно суботом када је пазарни дан у граду. Гравитациона сфера Врања педесетих година је велика. Она на југу допире до Пчиње, на југоистоку до насеља Бабине Пољане, даље на североистоку до насеља Прибој, на северу до Големог Села, на западу до Чарске реке и на југозападу до Кршевичке реке. О пазарном дану српско, албанско и циганско становништво размењује своје производе и истовремено се снабдева, у трговинским и занатским продавницама, потребном робом. Из планинских села доносе на пазар дрво, стоку, живину, јаја, пасуљ, а из низијских поврће, жито и др.[1]

Карактеристична појава прединдустријске фазе развоја Врања, је привредни троугао који чине пољопривреда, занатство и трговина и на тај начин све снажније увлаче села врањског региона у тржишне-економске односе. Занимљиво је и то да се мали број становника Врања оријентисао на само једно занимање. Најчешће се комбиновало са два, три и више занимања. Тако су чланови једног истог домаћинства одгајали винову лозу, производили и продавали ракију и вино, гајили дуван, бавили се узгред пчеларством и продајом меда и воска и упражњавали ковачки или неки други занат. У

другом домаћинству напр. његови чланови домаћинства упражњавали су следеће делатности: клање стоке и продаја меса и коже, ношење терета, надничење у пољопривреди, музика и сл. Ово указује на ванредну сналажљивост и моћ прилагођавања Врањанаца условима привреде, која у то време, због отсуства индустрије, није могла да апсорбује бројну радну снагу. Посебно је била јевтина радна снага из околних планинских села која је коришћена за обраду пољопривредних поседа. Трговачки смисао и проналазачки дух традиционално испољен код Врањанаца били су од пресудне важности за подизање индустријског Врања.

У прединдустријском периоду физиономија града се ипак споро мењала. Стара чаршија је очувала свој изглед. Нове куће грађене су углавном на периферији, а насељавали су их досељеници из планинског залеђа. Ужа градска зона није претрпела никакве веће реконструкције. Важније улице биле су покривене турском калдрмом и није било нових, вишеспратних грађевина какве су у то време ницале у другим градовима Србије. Све је било уситњено, од трговачких радњи и предузећа до угоститељства. Све до 1957. г. снабдевање града водом вршено је са Собинске реке, са примитивном мрежом и без икаквог пречишћавања или хлорисања воде. Но, како је ова вода служила само за прање веша и заливање цвећа, грађани су морали да копају бунаре који нису могли задовољити захтеве за добијање здраве и питке воде. Тек ће у наредној фази појава индустрије битно утицати на решавање проблема воде и водовода у граду. Слично је и са мрежом канализације која је почела да се гради 1958. г. Темпо изградње стамбених зграда у граду био је следећи: 1946—47. г. изграђено је 22, од 1948—52. г. — 92, а од 1953 — 1956. г. 212 нових зграда[8].

НОВО ВРАЊЕ — ИНДУСТРИЈСКИ РАЗВИТАК И УРБАНА РЕКОНСТРУКЦИЈА ГРАДА

Пре двадесет година Врање није имало развијену индустрију. Било је неколико предузећа од локалног значаја. Једно од таквих било је Градско трикотажно предузеће формирано 1947. г. Оно постоји још од 1926. г., али је до рата било у приватном власништву Донкић Уроша. Од 1948. г. када је извршена национализација оно послује под именом „Љубица Димитријевић“. Оно је прерађивало вуну у циљу израде вунених шалова, џемпера и сл. Капацитет производње износио је само 4 тоне робе годишње. У овом предузећу радило је 15 радница. У саставу Градског привредног индустријског предузећа била су и 4 електрична млина. У снабдевању енергијом град је био дефицитан, а прве повољније изгледе у том погледу пружила је изградња система хидроцентрала Врла — Власина 1952. г. Па ипак, све до 1957. г. Врање као трговински и занатски центар имао је мирнији ток развитка. Трговинске и занатске радње и орга-

низације биле су ситне, слабо опремљене, неорганизоване са изразито ниском акумулативношћу. Нешто већи значај за овај крај имала је Дуванска станица која је запошљавала већи број радника.

Од 1958. г. настаје период индустријског развитка и динамичног привредног полета града. За 10 година, од 1958. до 1968. г. укупан приход је повећан од 60 на 555 милиона динара, то јест девет пута. Пораст производње, услуга и промета дошао је истовремено са повећањем нацоиналног дохотка од 26 на 220 милиона динара, а по једном становнику од 540 на 3750 динара. Укупан број запослених повећао се од 3 00 на близу 10 000. Вредност основних средстава повећала се од 26 на 290 милиона динара, а обртних средстава од 59 на 152 милиона динара. Само за пет година, од 1963. до 1968. г. број запослених у индустрији повећао се од 2142 на 5119 лица.[21] Упркос томе, због сталног прилива досељеника у Врање, 1484 лица тражи запослење.[40]

Према подацима из 1970. г. од 1484 лица која траже запослење 627 су жене. Највише је без посла неквалификованих (1055). На полуквалификоване долази 81, а на квалификоване и висококвалификоване 158 (углавном машинбравари и аутомеханичари). Са нижом школском спремом запослење тражи 17, са средњом 145, а са вишом и високом 28 лица (углавном просветни радници). Организује се и тромесечна обука за електровариоце. За овај рад више се интересују Цигани и Албанци.[40]

Са територије општине Врање до 31. XII. 1969, отишло је у иностранство 202, а само у 1970. г. 229 лица. Они се као индустријски радници налазе у Западној Немачкој и Француској. Са подручја бившег среза Врање међутим, у иностранство је до моја 1970. г. отишло 1544 лица (квалификовани 203, приучени 225, неквалификовани 708). Од квалификованих највише одлазе бравари, металостругари, столари. Највећи је број отишао на рад у Западну Немачку, а мањи у Француску и Швајцарску. Рачунајући и 815 лица која су отишла у иностранство од јуна до септембра месеца 1970., у страним земљама се укупно налази 2359 радника.[40]

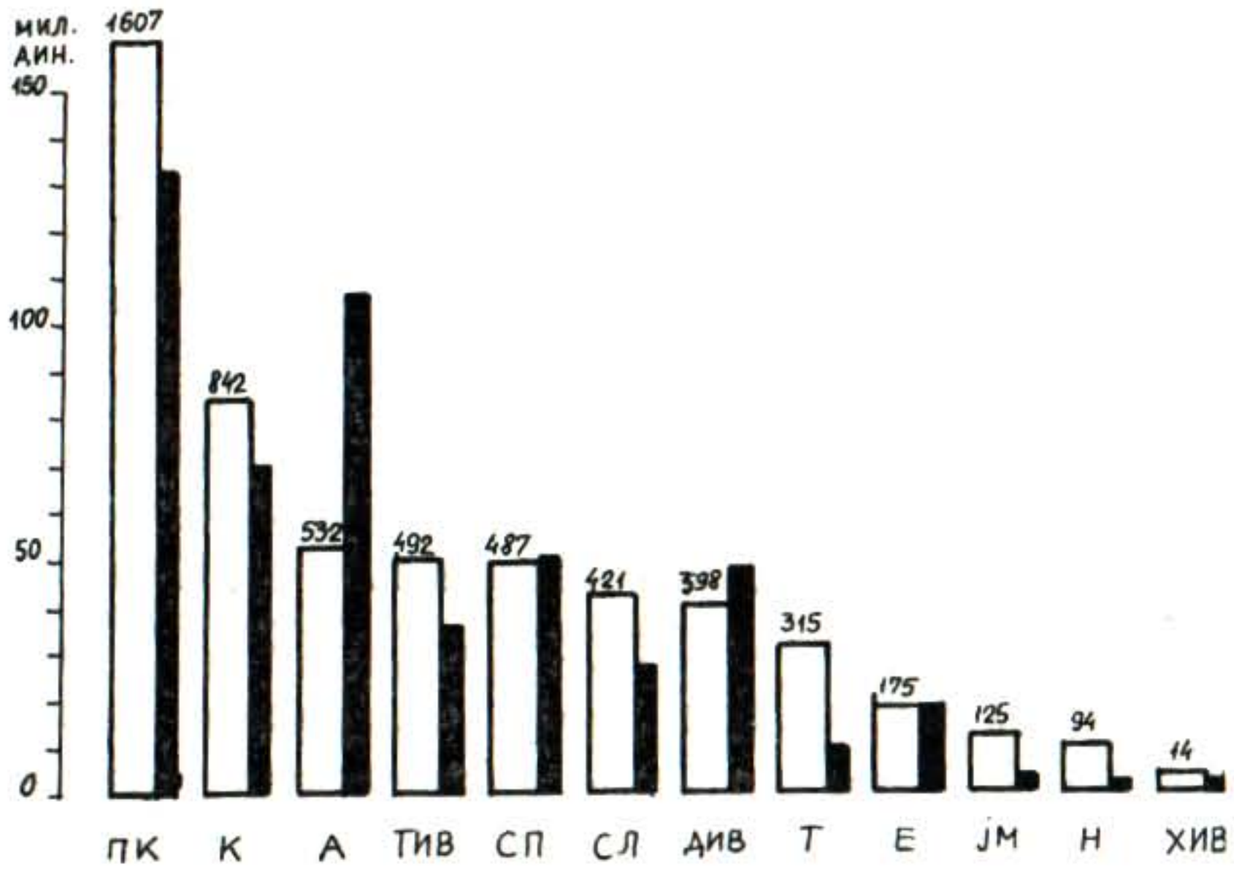
Индустријски развитак града свестрано је утицао на урбане промене и живу динамику популационог развоја. Од 1957. г. град се интензивније мења. Изграђено је виша стотина нових стамбених зграда, претежно у доњем делу града. У централној градској зони изграђено је неколико десетина вишеспратних стамбених зграда и установа. Асфалтиране су главне градске улице. У циљу снабдевања града и индустрије водом приступило се копању бунара у пределу железничке станице. 14 бунара и два резервоара у првој зони од 2100 м³ и му другој од 300 м³ омогућили су увођење 39 км водоводне мреже. Истраживање воде се наставља у рејону Ђуковачког поља, на десној обали Јужне Мораве. Од 1958. г. уводи се и канализациона мрежа у главним улицама.[16] Изграђени су и нова аутобуска станица, мотел „Inex“ на аутопуту као и неколико бензинских станица.

Брзо повећање радничког и службеничког становништва утицало је на јачање тржишта. Већ од 1957. г. установљена је стална пијаца. Изграђене су две основне и Учитељска школа и отворена нека одељења Више педагошке школе из Ниша. Завршена је изградња Техничког школског центра. У области здравља изграђени су Антитуберкулозни диспанзер, Интерно и Дечје одељење болнице, Дом здравља, Завод за здравствену заштиту, Апотека. Број медицинског особља повећао се на преко 300, а болничких постеља на преко 400. Отворена су нова одељења: очно, неуропсихијатријско, оториноларинголошко.

Брз урбани развој отворио је многе проблеме који проистичу из масовне „дивље" стамбене изградње у периферним деловима града који прете упропашћавању и нефункционалном коришћењу најлепших простора непосредно изнад града. Врање још није добило свој Урбанистички план развоја, што у многоме отвара пут стихији, парцијалном грађењу без координације целине.

Индустрија

Врање има 12 привредних организација у индустрији, са укупно 5532 упослених (у 1969. г.). Просечан број упослених и укупан приход остварен у 1969. г. приказан је на сл. 2.

Сл. 2. Упоредни преглед просечног броја упослених (бела поља) и оствареног укупног прихода у 1968 г. (тамна поља) за индустријска предузећа у Врању. ПК — Памучни комбинат; К — Фабрика обуће „Коштана"; А — Индустрија техничке опреме „Алфа"; ТИВ — Текстилна индустрија Врањска Бања; СП — Фабрика намештаја „Симпо"; СЛ — Конфекција „Слобода"; ДИВ — Дувански индустрија Врање; Т — Трикотажа „Врањанка"; Е — Електродистрибуција; ЈМ — Црепана „Јужна Морава"; (Вр. Бања); Н — „Неметали" (Вр. Бања); ХИВ — Хемијска индустрија Врање

Укупно, индустрија остварује око 60% од укупног прихода у друштвеном сектору производње, остварује 70 до 75% акумулације и тиме постаје водећа грана привредног живота града. При томе, пет

предузећа имају изузетно значајну улогу јер остварују 80% од укупног прихода индустрије. То су Памучни комбинат, ИТО „Алфа“, Фабрика обуће „Коштана“, Фабрика намештаја „Симпо“ и Дуванска индустрија — „ДИВ“.

У 1968. г. индустрија је учествовала са 42% у остварењу националног дохотка целокупне привреде Врања, укључујући ту и приватни сектор. Високу стопу расти физичког обима производње испољили су Памучни комбинат, ИТО „Алфа“ и Фабрика намештаја „Симпо“. У 1969. г. физички обим производње је, у односу на претходну годину, порастао за 20%, укупан приход за 31%, остварени доходак за 32%, акумулација за 14%, просечни лични доходак повећао се за 19%. Радне организације остариле су извоз индустријских производа у већем обиму од 41%.[15]

Овакво кретање у индустрији резултат је реконструкције и модернизације производних погона, примене савремене технологије и побољшање структуре кадрова. Али, истовремено производњу у индустрији отежава проблем неликвидности, недовољне репродуктивне способности привреде и несклад између извоза на страно тржиште и увоза. Са губитком у 1969. г. пословали су „ТИВ“ Врањска Бања и Трикотажа „Врањанка“.

У индустрији Врања пет предузећа имају кључни, одлучујући значај. То су Памучни комбинат, ИТО „Алфа“, Фабрика обуће „Коштана“, Фабрика намештаја „Симпо“ и Дуванска индустрија Врање.

Памучни комбинат — носилац индустријског полета Врања. — Како по броју упослених, тако и по оствареном приходу Памучни комбинат представља највећу радну организацију врањске комуне. Производи памучно, чешљано и синтетичко предиво као и памучне и синтетичке тканине, мешавине 67% полиестер и 33% чешљани памук. У саставу комбината су предионица, ткачница, контрола производа и дорада. За његову изградњу било је утрошено више од 101 милион динара. При томе, комерцијални зајам из Јапана учествовао је у кредитирању изградње са 42%, Савезни инвестициони фонд са 29,5%, Републички фонд за развој недовољно развијених крајева 28,4% и Инвестициони фонд среза Врање 0,1%. Уз то, за изградњу станова коришћен је зајам Републичког и Општинског стамбеног фонда. До 1971. г. комбинат је обавезан да отплаћује ануитете у годишњем износу од 16 милиона динара.

Изградња комбината почела је 1961. г., а довршена је 1963. г. Већ 1964. г. отпочела је пробна, а од 1. I 1965. и редовна производња.

Уз помоћ јапанских стручњака изграђена је нова предионица типа „канемацу“ која представља технолошку новину у свету. Монтиране машени за ткачницу и дораду биле су међутим на просечном нивоу. Како Врање није имало неку дужу традицију у текстилној производњи требало је оспособити кадар и ангажовати преко 1000 радника и стручњака. Проблем стручног кадра остао је актуелан и до данас. Марта 1970. г. од 1775 радника 1449 је радило у производњи, али њихова школска спрема и квалификације не задовољавају. Непотпуну основу школу имало је 60%, осмогодишњу 25%, школу ученика у привреди 12%, а средњу школу само 2% радника. Највећи део чине неквалификовани (53%) и полуквалификовани радници (33%). Квалификовани чине само 14% од укупног броја радника. Услови за радна места на којима сада раде не испуњава 82% радника. Од 1449 радника у производњи 1131 или 78% први пут су засновали радни однос. Радни стаж до 6 година има 85% радника, а преку 15 година само 1,7%.[35]

Сировинска база Памучног комбината је углавном увозна. То су египатски, судански, мароканski и руски памук, тревира која има сјај памучног типа (увоз из Западне Немачке), француски тергал-полусјајно влакно и домаће цел-влакно.

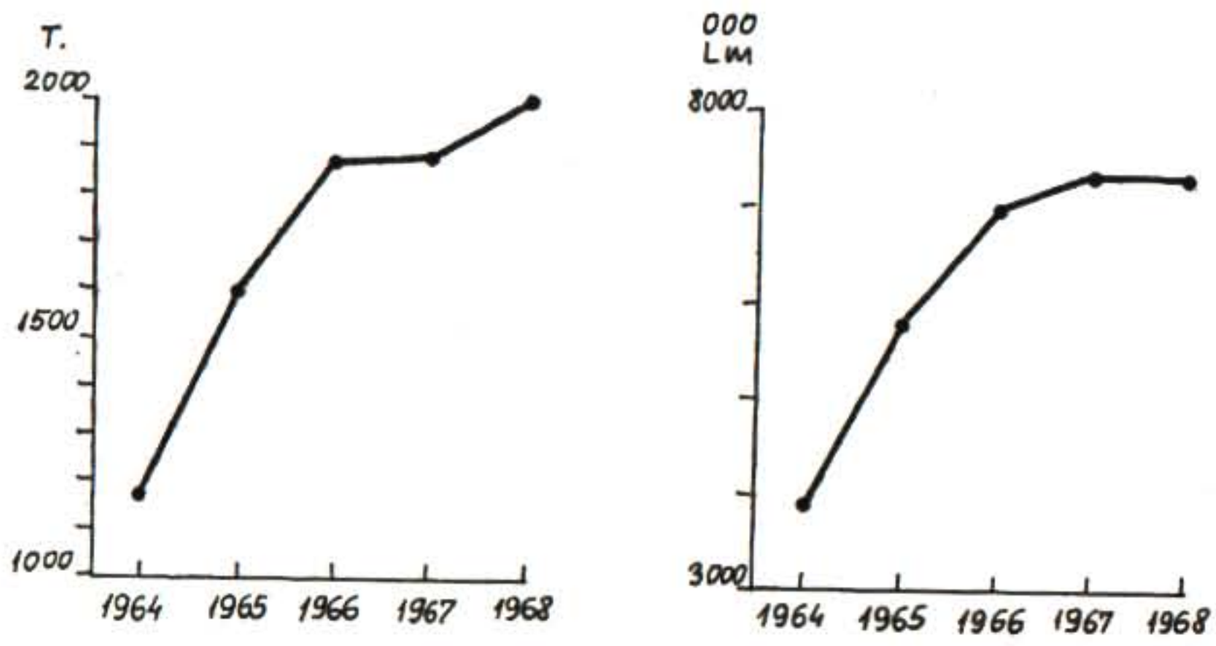
Памучни комбинат је грађен у време када је тржиште било засићено текстилним производима*. Већ у првој години производње (1964) успешно су савладане бројне тешкоће. Произведено је 1170 тона предива и 3 932 000 дужних метара тканина у вредности од 33,3 милона динара. Тада се већ вршила преоријентација производње у корист синтетике. Док је 1964. г. производња синтетичких предива износила свега 11%, у 1965. овај проценат се већ повећао на 51%, а 1968. г. на 60%. Слично је и код производње синтетичких тканина. У 1964. г. оне су учествовале са свега 2%, 1965. са 29%, а у 1968. г. оне су учествовале већ са 68%. Тако се производња предива и тканина коначно изменила у корист синтетике.[35]

Способност прилагођавања тржишту која се огледа у благовременој и брзој измени асортимана и преоријентацији на производњу модних артикала представљала је одлучујући чинилац за просперитет комбината, пораст његовог укупног прихода, дохотка, личних доходака као и средстава који се издвајају за фондове. Како се кретала производња предива и тканина у периоду 1964—1968. г. види се из сл. 3.

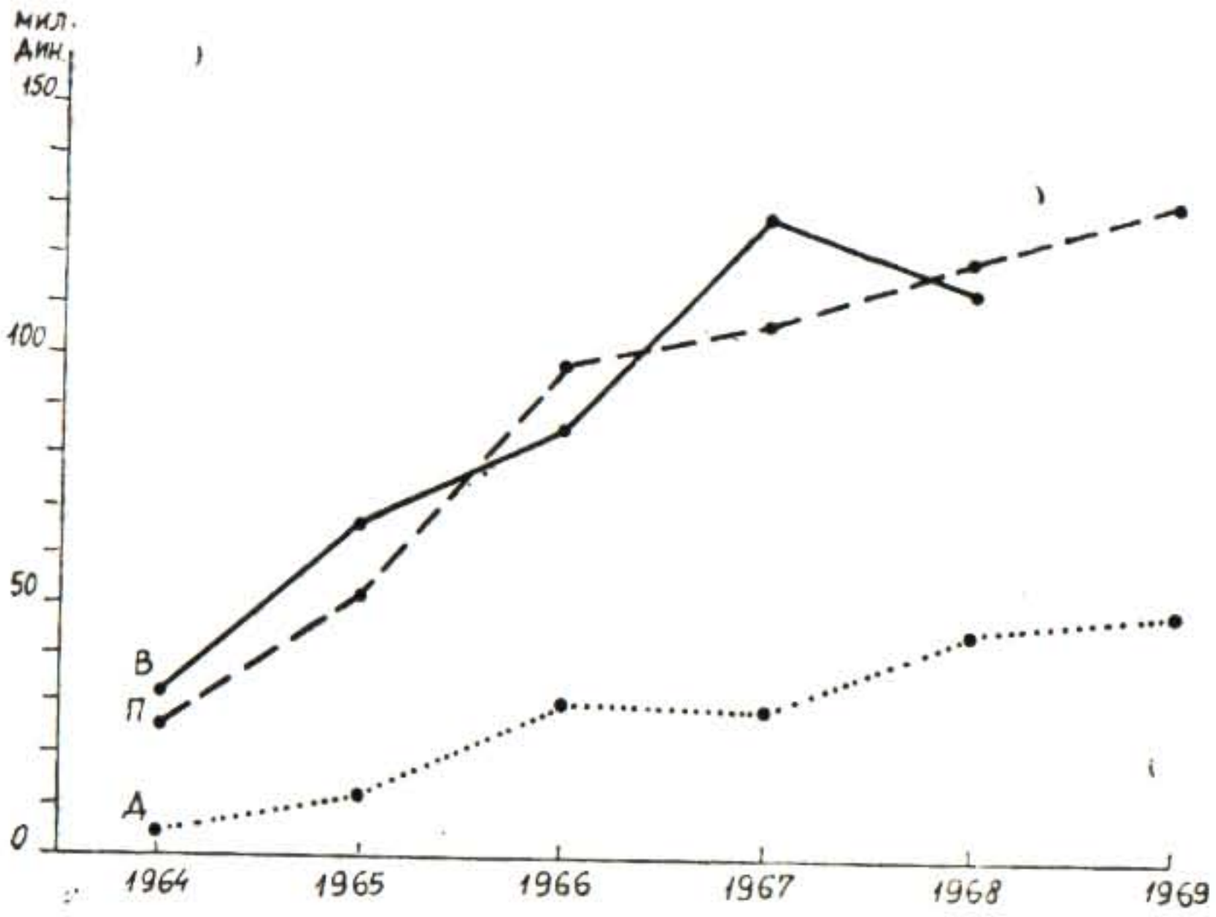
* Само у памучној индустрији Југославије радило је, у време изградње Памучног комбината у Врању, око 60 текстилних предузећа од којих десетак великих: „Београдски памучни комбинат“, „Рашка“ (Нови Пазар), „Ратко Павловић“ (Ниш), „Македонка“ (Штип), „Дуга Реса“ (Карловац), „Мариборска текстилна индустрија“, Комбинат у Задру, фабрике памучног смера у Титограду, Ђаковици, Босанској Дубици и др.

За само пет година Памучни комбинат је произвео 8548 тона предива и 31483 дужних метара синтетичких и памучних тканина. Производња предива расла је по просечној стопи од 18%, а тка-

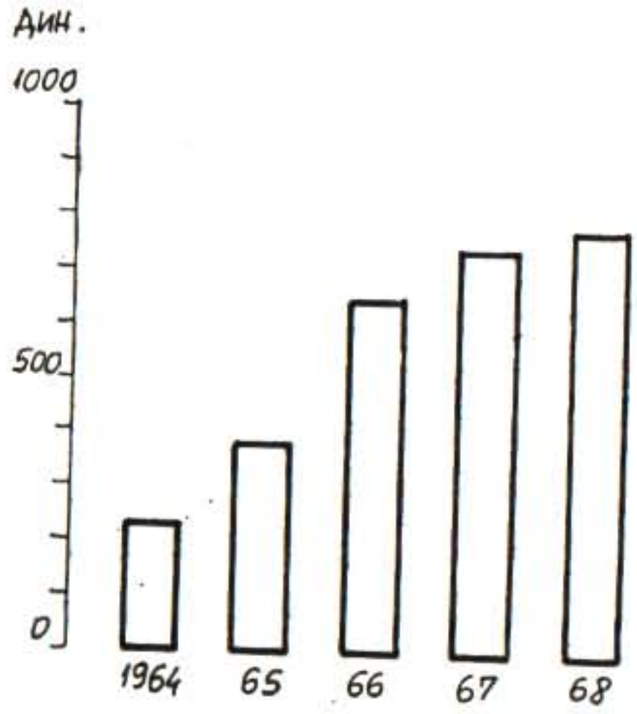

Сл. 3. Кретање производње предива (лево) и тканина (десно) у Памучном комбинату Врање

нина 21,5%. У истом периоду комбинат је остварио производњу у вредности од 429,7 милиона динара, укупан приход од 381,65 милиона динаара и доходак од 106,59 милиона динара[35]. Кретање по годинама може се пратити уз помоћ сл. 4.

Сл. 4. Вредност производње (В), укупан приход (П) и доходак (Д) у Памучном комбинату

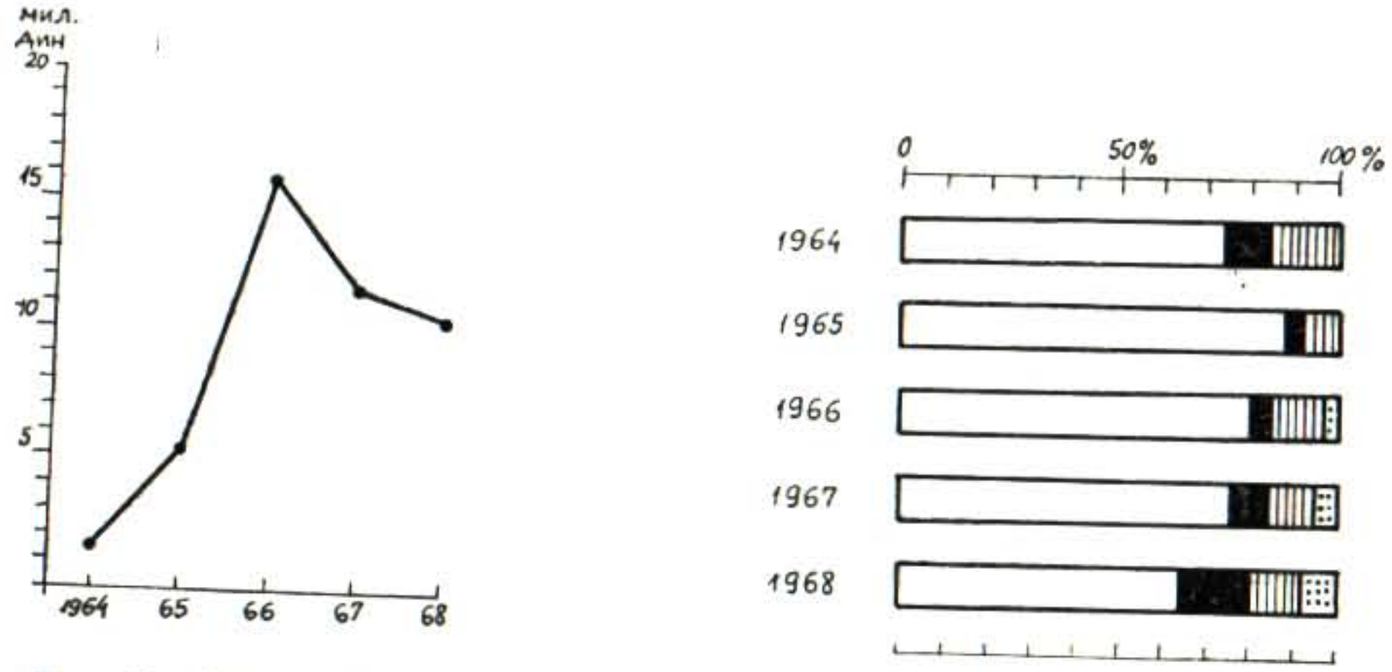

Сл. 5. Кретање просека личних доходасека личних доходака по упосленом у Памучном комбинату

Од укупно 49 252 885 дин. дохотка који је остварен у 1969. г. за уговорне обавезе издвојено је 8 888 980 дин., за законске обавезе 4 774 636, личне дохотке 24 151 025 дин., док сума од 11 438 244 дин. представља издвојену добит.[35]

Пораст дохотка омогућио је да расту и средства за личне дохотке. Како су се кретали просечни лични дохоци по запосленом раднику види се из дијаграма 5.

Осим тога, укупни пораст дохотка омогућио је да Памучни комбинат финансира и помогне ванпривредне делатности у општини, као што су просвета, култура, здравство, управа, правосуђе итд. Тако је у 1966. г. ову помоћ користило већ 12 установа и организација у износу од 800 000 дин., у 1967. г. помоћ је користило 79 организација и установа у износу од 780 000 дин. док је 1968. г. издвојено за ове сврхе 650 000 дин. У 1967. г. Памучни комбинат позајмио је Трикотажи „Врањанка“ 300 000, а Фабрици намештаја „Симпо“ 700 000 дин. Такође је, исте године уступио право коришћења кредита код Привредне банке у износу од 5 мил. дин. предузећима „Алфа“ и „ТИВ“. Само у периоду од 1964—1968. комбинат је издвојио за фондове 44 950 000 дин.[35] Преглед по годинама показује сл. 6.

Сл. 6. Средства издвојена у фондове Памучног комбината (лево) и структура издвојених средства (десно). Средства издвојена у пословни фонд (бела поља), резервни фонд (тамна поља), фонд заједничке потрошње (шрафе), фонд за стамбену изградњу (тачкице)

Док се средства издвојена у пословни фонд као и фонд заједничке потрошње смањују, све више се улаже у резервни фонд и фонд за стамбену изградњу. У периоду од 1964—1968. г. вршена су и нова инвестициона улагања. Набављене су нове машине (15 240 000 дин.), грађен магацин, гаража и ресторан (3 090 000 дин.). Памучни комбинат има још извесних обавеза у погледу враћања кредита од 16 000 000 000 дин. годишње, али већ од 1971. г. ове обавезе се двоструко смањују на 8 000 000 дин. годишње.[35]

Резултати које је постигао Комбинат утицали су на оживљавање читаве привреде у Врању. Комбинат послује као купац робе и услуга за 47 радних организација у Врању. Посебну помоћ пружио је „ТИВ"-у, чијег је састава од 1. I 1970. г. преузео ткачницу. У 1967. и 1968. г. испоручио је „ТИВ"-у потребно предиво, боје, хемикалије, резервне делове, чиме је практично кредитирао производњу ове фабрике. Памучни комбинат је преузео и реализацију произведених тканина овог предузећа на тржишту. Године 1970. Комбинат је добио високо признање од Републичке привредне коморе добијањем награде „Дан републике". Јуна 1970. г. на XVIII међународном сајму текстила одржаном у Лесковцу Памучни комбинат из Врања освојио је три златне, једну сребрну и једну бронзану медаљу. Златне медаље добијене су за артикле „сенка", „мишел", и „хари", сребрна за артикл „сандра" а бронзана за артикл „нора". Сви награђени артикли су нови и припадају колекцији Јесен 1970. и Пролеће 1971. Само на сајму продато је робе у вредности од преко 6 мил. дин.[30]

Према подацима од 31. XII 1968. своје производе Памучни комбинат највећим делом уступа трговини на велико (51,6%), конфекцијским кућама у земљи (27,1%), трговини на мало 0,3%. Извозом у стране земље учествовао је са 21%. Главни купци су из САД, Западне Немачке, Шведске, Кеније, Танзаније, Уганде, СССР, Чехословачке, Бугарске и Румуније. Посебан проблем за предузеће представља осетљивост и променљивост захтева тржишта. То принуђује предузеће да се благовремено и непрекидно прилагођава. Памучни комбинат сарађује са Заводом за економске експертизе из Београда.

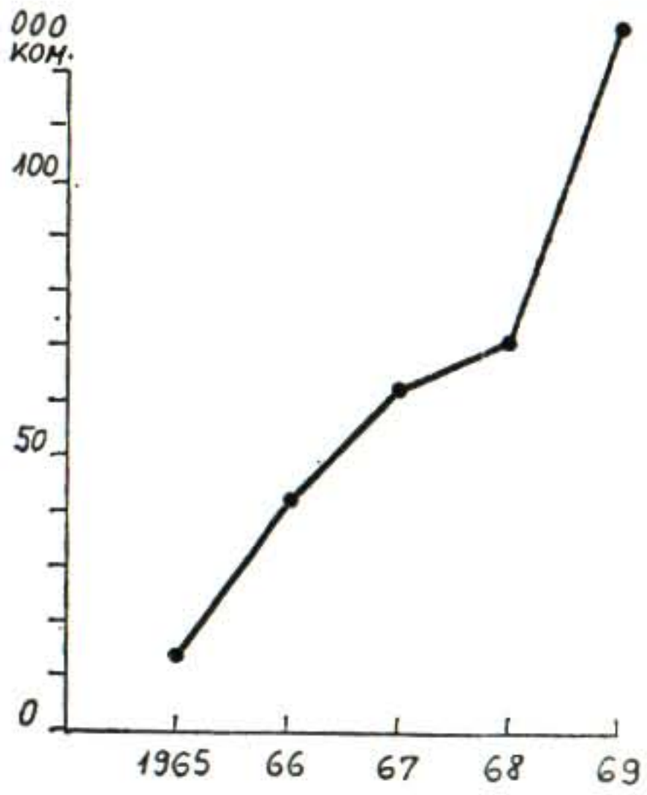
Индустрија техничке опреме „ALFA". — Зачетак предузећа датира још од 22. X 1960. г. када је основана Фабрика амбалаже и металних производа „ФАВ". Она је наследила опрему од америчких војних вишкова која је била некомплетна и већ готово амортизована. Производила се лимена амбалажа (бензинске канте) и остала метална роба. Касније се предмет пословања проширио и на производњу металне робе за широку потрошњу (метални намештај, штедњаци и др.), производњу електричних апарата за домаћинство, металне робе и окова и израду алата у сопственој режији.

Од 22. XI 1963. г. предузеће послује под именом Индустрија техничке опреме „Alfa" Врање. Изградња предузећа трајала је дакле од 1960. до 1. VI 1964. г. Око 70% средстава обезбеђено је из Општег инвестиционог фонда, а 30% из средстава Републичког фонда за неразвијене крајеве. Кредити за изградњу добијени су под неповољним условима, са роком враћања од 5 година. Касније је отплата ануитета продужена на 10 година. Од 1. VI 1964. до 31. XII 1964. трајала је пробна производња. Већ тада се почело са оригиналном конструкцијом нафта-пећи које као гориво користе мазут

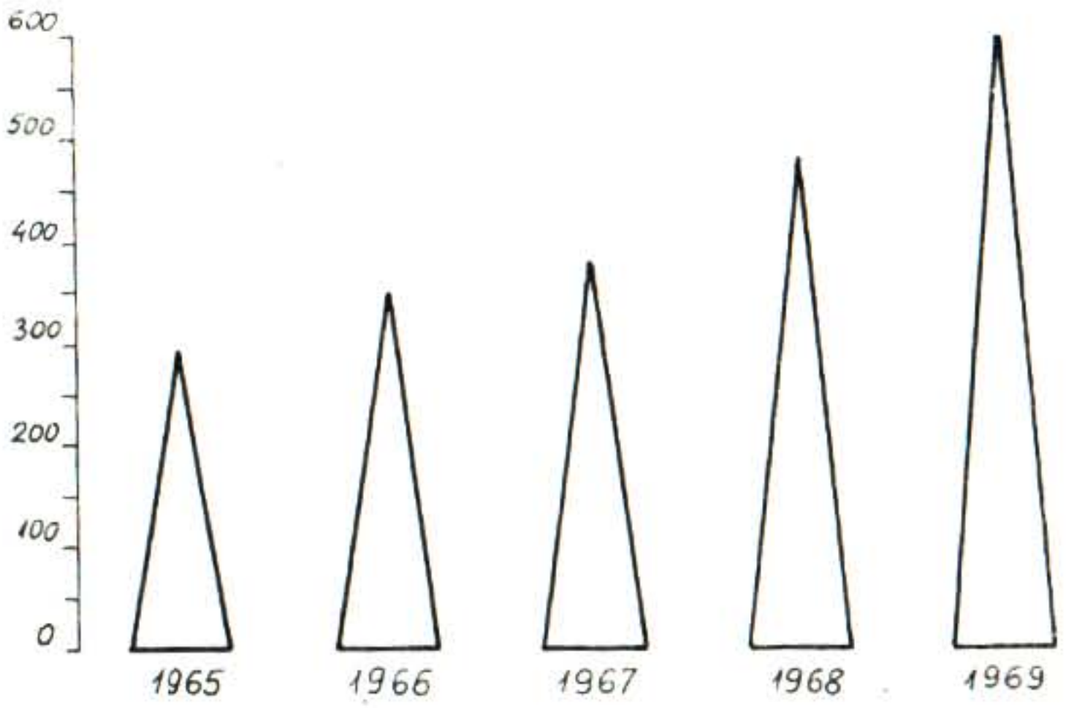
(улље за ложење). Прва пећ звала се „Феникс 140“. Доцније је она усавршена као „Феникс 150“ (5500 Kcal/h). а затим „Феникс 160“ (750 Kcal). Ова два типа пећи се и данас износе на тржиште.[36]

У периоду пробне производње пословало се са губитком који је износио 62 072 дин. Така је било упослено (1. VI 1964.) 92 радника и 45 службеника, да би се на крају периода пробне производње овај број повећао на 161 радника и 69 службеника, (машинских инжењера 3, машинских техничара 10, електротехничара 1, хемијских техничара 1, економиста 2, правника 1, висококвалификованих радника, 19, квалификуваних 64, приучених 14 и некваликованих 65). Неквалификовану радну снагу фабрика је сама обучавала и тако укључивала у серијску, ланчану производњу. Поред тога, обављана је обука ученика у привреди за алатничаре, машин-браваре, металостругаре, металобрусаче, металоглодаре, електричаре и варioце.

Од 1. I 1965. г. „Alfa“ је почела са редовном производњом нафта-пећи које имају ребрасте измењиваче топлоте, а они омогућују знатно повећање количине топлоте и уштеду горива. Предузеће је стартовало са серијском производњом управо онда кда је почела дејствовати привредна реформа у земљи. Били су отежани услови набавке репро-материјала као и девиза. Исте 1965. г. било је упослено 291 лице (висококвалификовани 24, квалификовани 79, неквалификовани 142; са високом и вишом спремом 7 и средњом стручном спремом 39).[36] Кретање производње нафта-пећи од 1965. до 1969. г. види се на сл. 7.

Сл. 7. Кретање производње нафта-пећи у ИТО „Алфа“ 1965—69 г.

Сл. 8. Кретање броја запослених у ИТО „Алфа“ 1965—69 г.

Структура произведених пећи према врстама у 1969. г. изгледала је овако:[36]

Narodna peć (5000 Kcal/h) 46 134 kom.
Feniks 160 (750C Kcal/h) 27 583
Alfa-Potez 332 (5000 Kcal/h) 21 090
Alfa-Potez 732 (10000 Kcal/h) 15 929
Alfa-Potez 733 M (10000) 11 924
Feniks 150 (5500 Kcal/h) 800

У оквиру читаве серије нафта-пећи разне калоричне моћи и облика које производи „Alfa", нафта-пећ типа НП — 5000 (Народна пећ) представља једно од најуспешнијих решења. Сама пећ подвргнута је одговарајућим термотехничким испитивањима предвиђеним за ову врсту производа а притом је показала изванредне резултате. Постигнут је максимални степен искоришћавања (82%) што чини ову пећ веома економичном.

Неки типови нафта-пећи израђују се у кооперацији са француском фирмом „Потез" од 1968. г. (Alfa-Potez 733 M), која обезбеђује известан број делова. Успела пословна сарадња у многоме ја скратила период припремања производње и омогућила несметану производњу у великим серијама. „Alfa" је оријентисана на увоз делова и репроматеријала. Као знак признања за успешно пословање „Alfa" је у 1970. г. добила од Републичке привредне коморе награду „Дан републике".

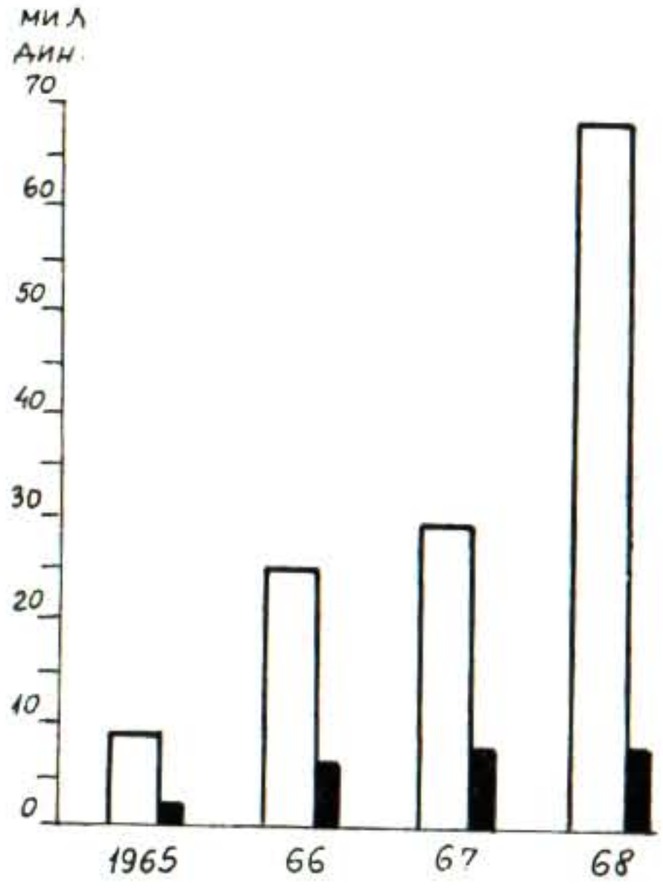
Радна снага се у предузећу последњих година непрекидно повећавала. На то указује сл. 8.

Од 594 запослених у 1969. г. на раднике у производњи долази 471 (висококвалификовани 37, квалификовани 197, полуквалификовани 110, неквалификовани 127), инжењере и службенике 123 (висока спрема 7, виша 10, средња 67, нижа 39). Предузеће својим интерним поступком преводи раднике из једне категорије у другу. Само око 50 радника долази на рад из околних села, претежно сопственим превозним средствима. Већи део радне снаге је из града и непосредне околине. Просечна старост је 34 године и претежно је запослена мушка радна снага (има око 50 жена). Флуктуација радне снаге је међутим доста изражена. На то указују следећи подаци.[36]

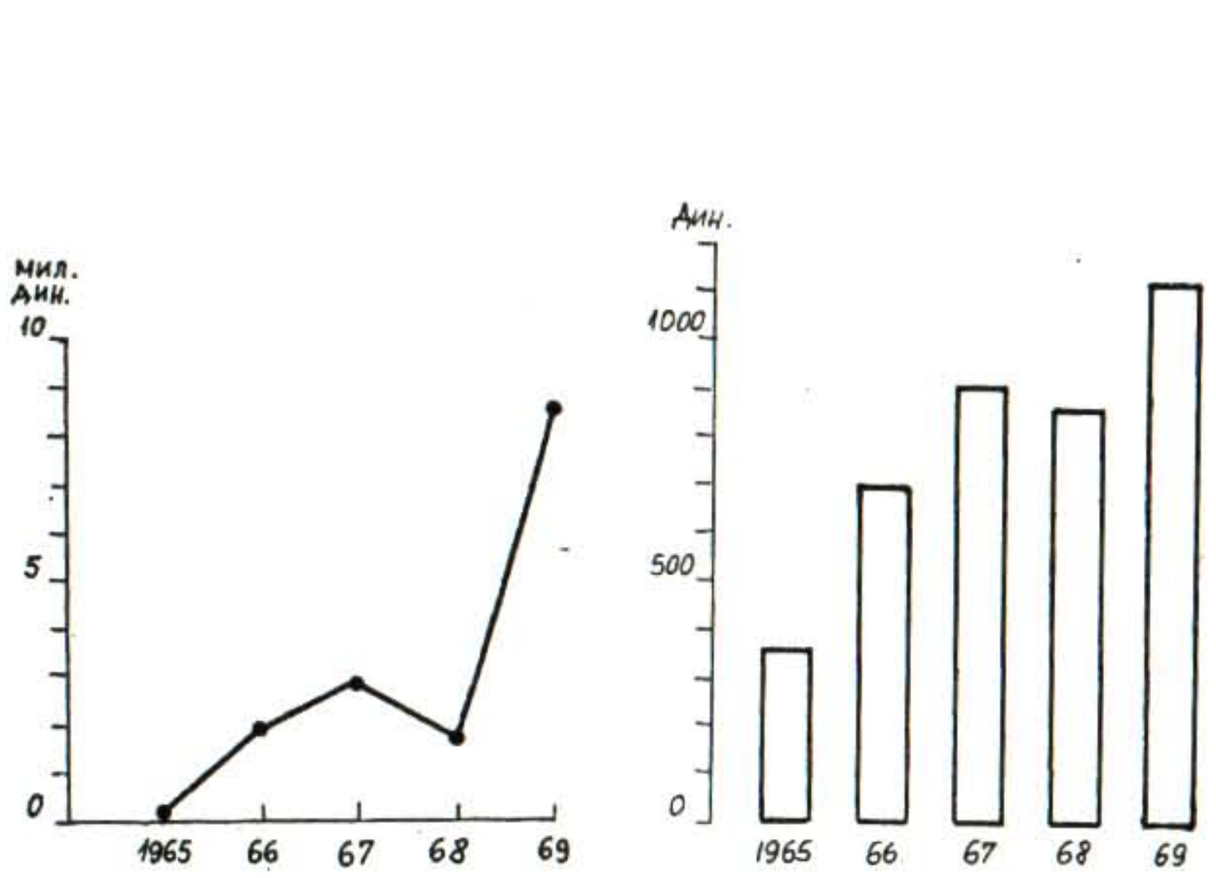
Година	Дошло	Отишло
1965	103	38
1966	126	59
1967	75	36
1968	131	35
1969	256	143

Како су се кретали укупни приход предузећа и остварени доходак приказује сл. 9.

У 1969. г. остварен је укупан приход од 106 064 000 дин., док је доходак износио 25 336 000 дин. Ова велика разлика у односу на претходну годину проистиче из тога што је у 1969. г. завршни рачун рађен на бази фактурисане реализације. Наиме, по новим инструментима улазе и уговорне обавезе у доходак.

Сл. 9. Кретање укупног прихода (бела поља) и оствареног дохотка (тамна поља) у ИТО „Алфа“

Сл. 10. Средства издвојена за фондове у ИТО „Алфа“ (лево) и просек личног дохотка по упосленом (десно)

Приликом изграње предузећа није било могућности да се издвајају средства за фондове. Од 1965. г. међутим, у фондове је издвајана значајна сума. Издвајање средстава за фондове као и кретање просечног личног дохотка по запосленом раднику види се из сл. 10.

Закључно са 1969. г. у пословном фонду предузећа налазило се 16 982 801 дин., у резервном фонду 1 435 510 дин., у фонду заједничке потрошње 811 054 дин. Предузеће располаже са 46 станова.[36]

И поред доброг пословања и конјунктуре нафта-пећи, предузеће има тешкоће због недостатка обртног капитала. Пословна банка није у могућности да удовољи потребе предузећа. С друге стране, производи „Alfa“ дају се на дуже рокове плаћања. Купци нису у могућности да измире своје обавезе према „Alfi“, те услед неуредног прилива средстава на жиро-рачун предузеће и само не може ликвидирати своје дугове.

С обзиром да „Alfa“ производи конјунктурну робу, нафта-пећи, она се стално мора усавршавати, а свака измена тражи нове машине и нова средства. Конкурентска предузећа утичу на повећање бенефиција у односу на трговину. Најзад, актуелан је и проблем освајања спољног тржишта. Преко трговинских предузећа произво-

ди „Alfa“ нису успешно продирали на страно тржиште, па је предузеће само почело да организује реализовање извоза пећи у Мађарску (10 000 ком.), Чехословачку (5 000) и Бугарску (750). Ове, 1970. г. велика трговачка кућа у Прагу „Меркурија“ купила је од „Alfa“ 27 000 пећи „Alfa-Potez 332“ и 1000 пећи типа „Alfa-Potez 733 M.“ Вредност овогодишњег извоза у Чехословачку достигла је 1 551 000 долара. У Чехословачкој је „Alfa“ организовала и сервисну службу за одржавање пећи. Поред Чехословачке, већи купац пећи постала је и Мађарска. У ову земљу, која је 1969. г. купила 10 000 пећи „Alfa-Potez 332“ у вредности од 420 000 долара, извешће се 1970. г. још 10 000 пећи.[30]

За унитрашње тржиште око 70% робе преузимају трговинске куће на велико из Београда: „Радио-електро“, „Југоелектро“, „Електрометал“ „Електротехна“, Робна кућа Београд, „Стандард“, „Југобицикл“ и др. Поред ових, већу количину робе преузимају још „Гвожђар“ (Нови Сад), „Фермпорт“ и „Нема“ (Загреб), „Металка“ и „Електротехна“ (Словенија), „Феро-електро“ (Босна), „Технометал“ (Македонија). Ова трговинска предузећа снабдевају „Alfu“ неопходним девизама и репро-материјалом (лимови, дозатори). Као главни конкуренти „Alfi“ на домаћем тржишту јављају се „Препород“ (Пожаревац), „Емо“ (Цеље) и „Контакт“ (Загреб). ИТО „Alfa“ ипак држи водеће место у југословенској производњи нафта-пећи.

„Alfa“ пословно сарађује и са десетак других предузећа. Поред француског предузећа „Потез“, као кооперанти јављају се и домаћи производјачи као што су: „Езерка“ (Охрид), „Грамап“ (Косовска Митровица), „Будућност“ (Ђаковица), „Црвена застава“ (погон Пећ), „Фабрид“ (Димитровград), „Градац“ (Ваљево), „УМИ“ (Београд) и др.

За потребе својих купаца „Alfa“ је организовала сопствену сервисну службу у 120 места. Она обавезно извршава радове у року од 24 часа од примљене рекламације. У периоду лета, када је „мртва сезона“ сервисна служба обавља чишћење и замену дотрајалих делова.

У концепцији даљег развоја „Alfa“ планира и даље производњу грејних пећи за нафту, с тим што се иде на проширење и на уређаје на струју (грејне) и уређаје за хлађење и грејање — фенкољери који служе за климатизацију просторија. „Alfa“ производи и мале аутомате за кафу који се користе у моторним возилима. У циљу проширења фабрике, ИТО „Alfa“ пријавила је своје учешће на конкурсу код банака у циљу добијања кредита. У изгледу је нова, темељна реконструкција фабрике и њених погона у циљу даљег прилагођивања променљивом и немирном тржишту.

Фабрика обуће „Коштана“. — Израда обуће има дужу традицију у Врању. Обућарска занатска делатност у развијенијој форми јавља се већ крајем XIX. века. Приватни мајстори Коста Петровић и Стојан Николић истичу се тада по производњи војничких цокула. Почетком XX века они проширују радионицу и упошљавају 80 до 100 радника. Производило се око 100 пари војничких цокула дневно. Ис-

товремено, године 1903 почиње са израдом чизама и женских ципела занатлија Јанко Пешић. Већ 1912. год. његова приватна занатска радња прераста у радионицу која упошљава око 30 радника и производи чизме, женску и мушку обућу. Између два рата Јанко Пешић се удружује са Данилом Димитријевићем и тако проширује своју радионицу у којој се упошљава око 80 радника. Производе се галантеријске чизме високог квалитета, пре свега за потребе официрског кадра. Уочи другог светског рата обућарска делатност у Врању упошљава близу 200 радника. За време рата ова делатност се редуцира и готово сасвим се своди на мање поправке обуће.

По ослобођењу, већ 10.XII 1945. г. врањски обућари се удружују и стварају Прву обућарску задругу. Године 1947. Задруга се прикључује новооснованом Занатском комбинату, који по расформирању прераста у Обућарско предузеће. Основна делатност новооснованог предузећа била је производња чизама, а касније и производња спортских ципела. Упоредо са развитком Обућарског предузећа оснива се 1947. г. и Обућарска задруга „Мода". Она почиње своју делатност са 12 радника и 3 ученика. У години оснивања остварује вредност производње од 5150 дин., да би после 10 година (1957. г.) бруто вредност производње ове задруге порасла на 325 000 дин. Крајем 1957. г. предузеће „Мода" се реконструише, набавља машине и прелази добрим делом са ручног на машински рад. Већ 1958. г. оно остварује бруто приход у висини од 690 000 дин. Тако је створен ембрион нове, модерне фабрике обуће. У њену изградњу уложено је 371 мил. динара и то из Републичког фонда за развој привредно неразвијених подручја Србије.[34]

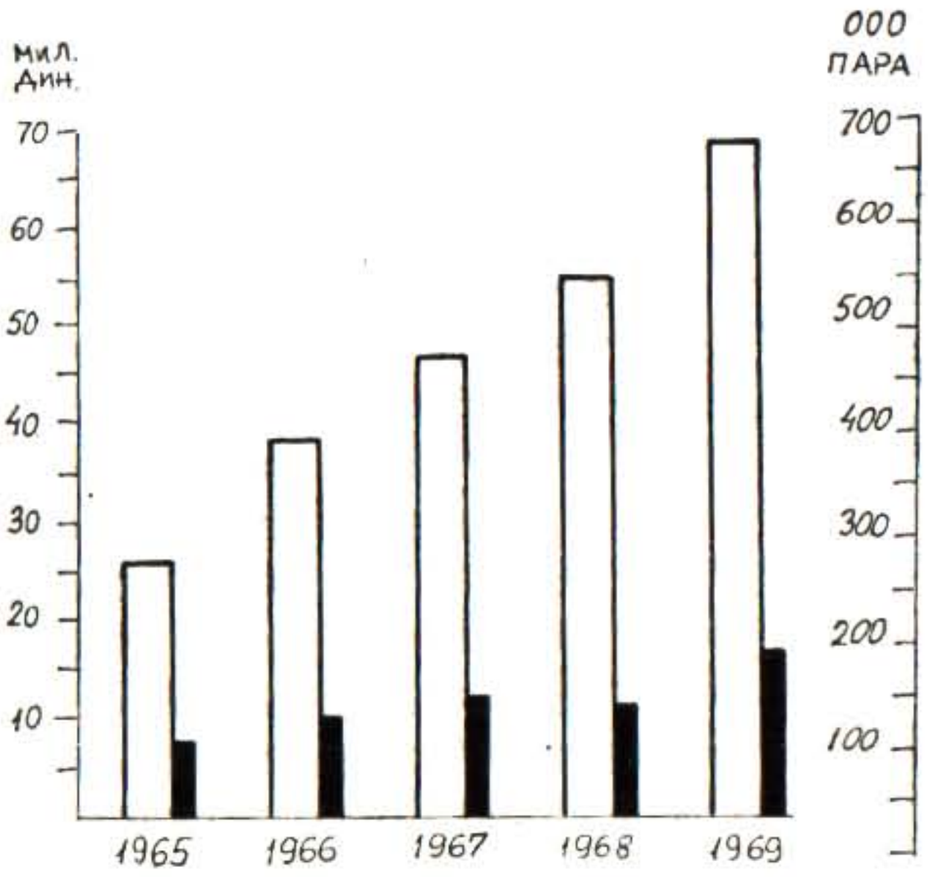
Фабрика обуће „Коштана" званично је основана 31.III 1958. г. Снабдела се потребним машинама и другим средствима за рад, у Италији и Немачкој. Пробни рад тако проширене и реконструисане фабрике почео је 1. I 1960. г. и захваљујући постигнутом успеху предузеће је прешло на редовну производњу већ 21. V 1960. г. Тада је било упослено 202 радника. Основна делатност предузећа била је израда модне обуће и њен пласман на унутрашње и спољно тржиште. С тим у вези је и набавка сировина, израда картонских кутија (амбалаже), израда разних предмета намењених пословању предузећа, одржавање и оправка машинског парка.

Резултати производње постигнути првих година рада фабрике виде се из следећег прегледа:[37]

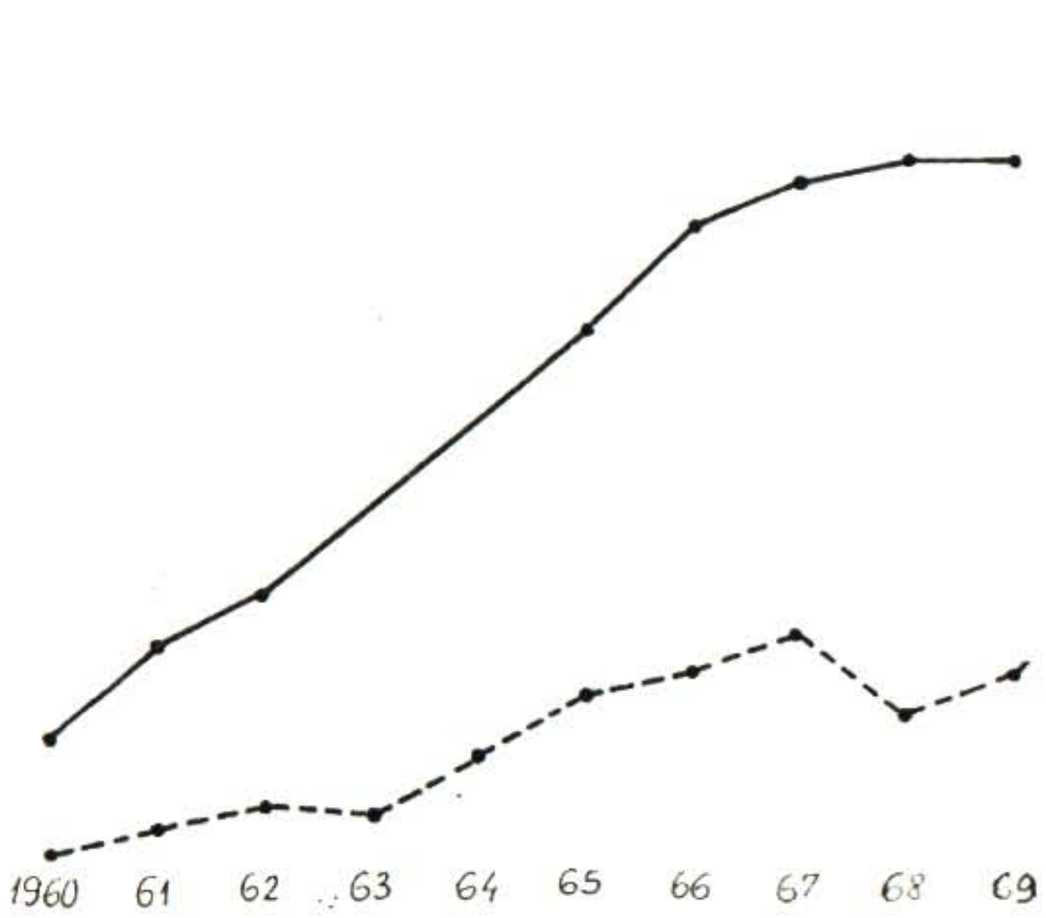
Година	Производња пари обуће	Број упослених радника	Укупен приход (у 000 дин.)
1960	111.787	275	3 581
1961	199.251	371	8 861
1962	247.329	394	10 033

Прва реконструкција фабрике извршена је 1964. г. када је за набавку опреме за производњу обуће инвестирано 700 000 дин. Друга реконструкција извршена је 1967. г. када је за набавку опреме инвестирано 900 000 дин. Године 1965. отворен је раднички ресторан капацитета 500 оброка хране дневно.[37]

Кретање укупног прихода и дохотка предузећа у периоду 1965 — 1969. г. види се из сл. 11.

Сл. 11. Кретање укупног прихода (бела поља) и оствареног дохотка (тамна поља) у Фабрици обуће „Коштана“

Сл. 12. Производња обуће (пуна линија) и остварени извоз у стране земље (испрекидана линија) у фабрици обуће „Коштана“ (1960—69. г.)

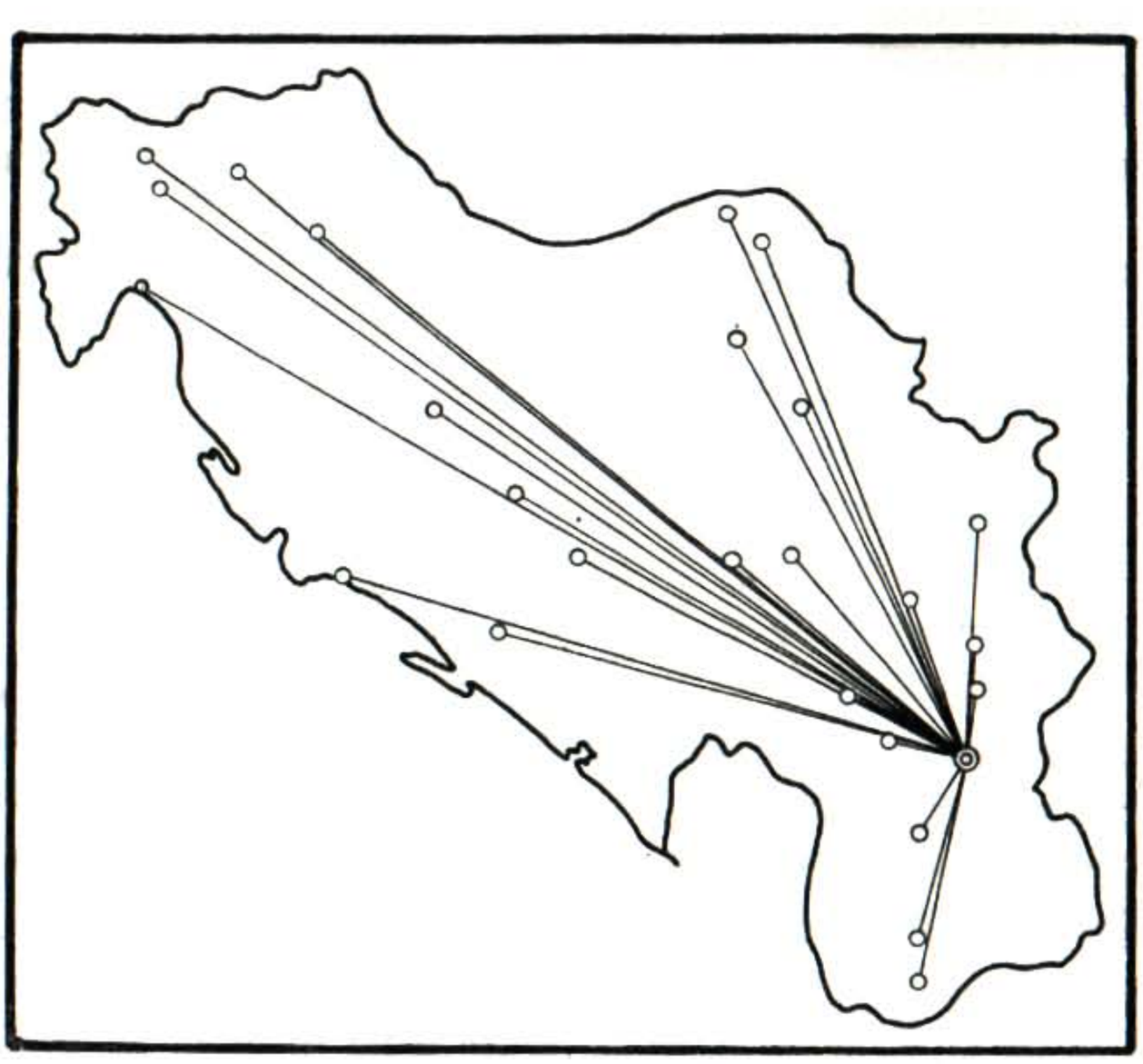
Просек личног дохотка растао је и достигао у 1970. г. износ од 929 дин. Истовремено порасла је и производња модне обуће од 496 829 (1965. г.) на 658 410 пари (1969. г.). Производња у 1969. г. остварена је уз ангажовање 926 запослених (око 50% жена), од којих су 670 непосредни произвођачи чија је просечна старост 28 година.[37]

Око 60% потреба сировина фабрика набавља од производђача у земљи (класични бокс, велур, поставна кожа итд.). Главни снабдевачи су фабрике коже у Задру, Зрењанину, Куманову, Скопљу, Т. Ужицу. Око 40% потреба у репро-материјалу набавља се у иностранству, претежно у Италији и Немачкој. То су; разноврсни помоћни материјал, специјална кожа и ђонови, финишти, лепкови, украси.

Приближно једну четвртину својих производа „Коштана“ извози на иностранo тржиште. Њени главни купци су СССР, Пољска, Чехословачка, Источна Немачка, а у мањој мери и Западна Немачка, Шведска, Аустрија, Велика Британија и САД. Производња и кретање извоза обуће у иностранство по годинама види се из сл. 12.

Приближно три четвртине произведене обуће намењено је домаћем тржишту. Фабрика располаже властитом трговинском мрежом те има продавнице у 25 градова у земљи.

Властита трговинска мрежа је још увек недовољно развијена те се већа вредност робе намењене тржишту пласира захваљујући услугама других предузећа као што су „Обућа“, „Рефлекс“, „Антилоп“ и „Робна кућа Београд“, затим „Нама“ (Загреб), „Модна хиша“ (Љубљана) и др.

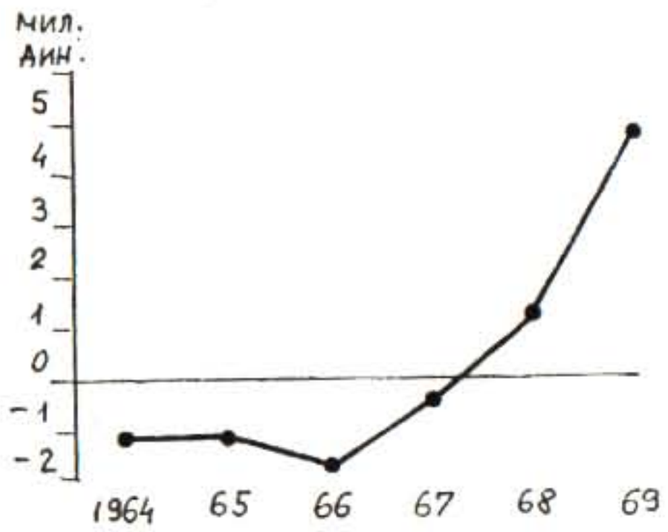
Сл. 13. Мрежа продавница фабрике обуће „Коштана“ у нашој земљи

С обзиром да је модна обућа главни производ „Коштане“, фабрика има властиту моделарницу у којој сваке године припрема по две колекције једну за сезону пролеће-лето и другу, за сезону јесен-зима. У просеку се излази са 300 модела, од којих се са око 120 иде у серијску производњу. Фабрика обуће „Коштана“ са успехом прати европску и светску моду и каткада иде и испред ње. Захваљујући томе „Коштана“ је на међународним сајмовима „Мода у свету“ освојила 5 „златних кошута“, као највеће признање за врхунске креације, квалитет, удобност и елеганцију у производњи обуће.

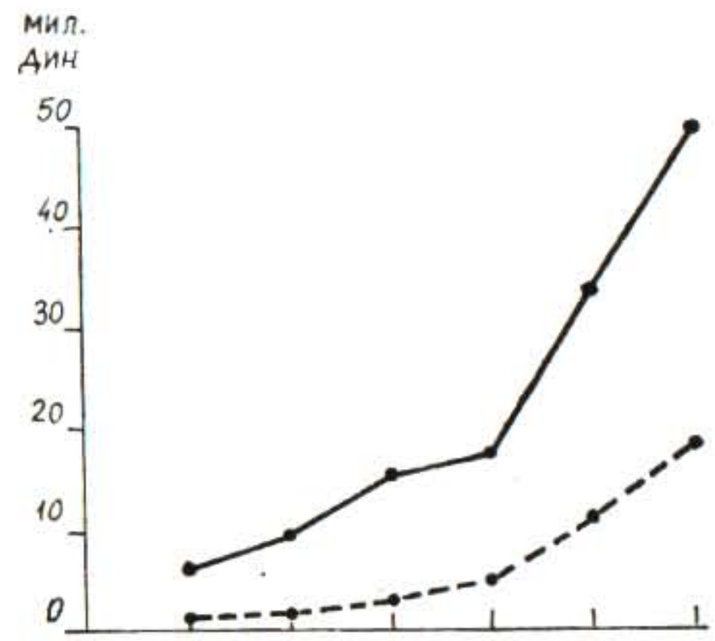
У даљем развоју, у периоду од 1971 — 1975. г. фабрика обуће „Коштана“ производиће и даље женске ципеле (салонске ципеле, сандале, спортске ципеле и чизмице). Изградњом нове производне хале, реконструкцијом и модернизацијом предузећа што се предвиђа 1971 — 72. г. и проширењем сопствене трговинске мреже „Коштана“ ће моћи у 1975. г. да тржишту обезбеди 1 200 000 пари женске обуће. уз ангажовање приближно 1090 запослених лица. Предвиђа се да ће домаће тржиште апсорбовати 60%, а страно 40% реализоване производње. Посебна брига биће продор на конветибилно тржиште. У зем-

ли ће се отворити још око 20 продавница у већим потрошачким центрима. Такође се предвиђа оснивање Центра за научно испитивање тржишта.[30]

Фабрика намештаја „СИМПО“. — Фабрика „Сима Погачаревић“ почела је са пробном производњом 29.XI 1963. г., а са редовном 1.I 1964. г. Тада је било упослено 450 радника. Инвестициона средства за изградњу обезбеђена су из Републичког инвестиционог фонда 60% и Општег инвестиционог фонда 40%.[38] Већ у почетку пословања нерешени проблеми инвестирања, кадрова и технологије као и слаб контакт са тржиштем условили су рад са губицима, све до 1967. г. која се сматра преломном у историји фабрике што се и види из сл. 14.

Сл. 14. Губици и добит које је на путу свог развоја, у раздобљу 1964—69. остварила Фабрика намештаја „Симпо“

Сл. 15. Кретање укупног прихода и дохотка у Фабрици „Симпо“ (1964—69. г.)

Фабрика је почела са израдом модерног собног намештаја са равном површином. Све до набавке нове полир-машине и брусилице, површинска обрада обављана је са седам старих машина. Усклађивање капацитета фине машинске обраде и површинске обраде извршено је увођењем проточне пресе за ивице, брусилице за ивице, агрегата за брушење и проточне брусилице. У тапетарији је битно измењена технологија рада избацивањем агрегата за израду жичаних језгара по систему шларафије, увођење систма „бонели“.[33]

Захваљујући реконструкцији и модернизацији фабрике, од 1969. г. почела је и производња класичног, стилског намештаја, гарнитура музичких кабинета и бар-фрижидера. У саставу предузећа налазе се пилана, погон намештаја, погон тапетарије (основан 1965. г.) као и властити возни парк од 13 ауто-фургона (специјалних возила за транспорт намештаја). Сировине и остало фабрика набавља углавном у Италији (фурнир и оков за намештај), СР Немачкој (лакови и штофови за тапетарију), Румунији и Аустрији (иверице бољег квалитета). Посебно је развијена сарадња са италијанском фирмом „Тренћерија Венета“ из Марконе код Венеције. Панел, иверице и шпер плоче на-

бављају се и код предузећа дрвне индустрије из Босне и Хрватске. Из непосредне околине града довозе се у фабрички круг само трупци лишћара који се користе за добијање резане грађе.

Кретање укупног прихода и дохотка фабрике види се из сл. 15.

Лични дохоци у периоду када је фабрика пословала са губицима били су врло ниски, и у просеку по једном запосленом кретали су се у износу од 220 (1964. г.), 270 (1965. г.), 400 (1966. г.) и 443 дин. (1967. г.) Знатнији пораст просека долази 1968. г. (750 дин.). Године 1969., када је просек личних доходака у дрвној индустрији Србије остао доста низак (700 дин.), у фабрици намештаја „Симпо“ он се повећао на 1040 дин. по једном запосленом.[38]

Број запослених се до јуна 1970. г., повећао на 556 (од тога 75 жена). Просечна старост радника је свега 30 година. По квалификационој структури на висококвалификоване долази 45, квалификоване 187, полуквалификоване 44, неквалификоване 184. Високу школску спрему има 25 запослених, вишу 7, средњу 40 и нижу 30. Стручна радна снага је углавном из Врања. Мали број радника долази на рад из села.[38]

Фабрика „Симпо“ организује пословање углавном на бази претходно склопљених уговора. Тренутно нема проблема око набавке девиза за увоз сировина. Од 1970. г. „Симпо“ је регистрован као привредна организација која је овлашћена да директно извози и увози потребну робу. До скоро она је била упућена да ове извозно-увозне трансакције регулише посредством предузећа „Југодрво“, „Нови дом“, „Леснина“, „Словенијалес“ и др. Предузеће развија кооперативне односе са „Црквеном заставом“ (Крушевац) и Дрвним комбинатом из Лесковца. Ове радне организације производе масивне делове за фотеље и столове. Проучава се предлог за интеграцију са предузећем „Слога“ из Владичиног Хана које производи фурнир и канцеларјски намештај.

Измена структуре производње може се пратити упоређењем 1965. и 1968. г.[22]

Структура производње	1965. г.	1968. г.
разна грађа букова, м³	2602	3481
резана грађа меких лишћара	—	272
спаваће собе, гарн.	3479	999
комбиноване собе	1286	4464
самачке собе, гарн.	245	—
трпезарије	100	1910
комадни намештај, ком	5634	40504

Фабрика намештаја „Симпо“ у последње време афирмисала се као један од водећих произвођача стилског намештаја чија је израда у доброј мери инспирисана народним мотивима. За посебне резултате постигнуте у производњи добила је од Републичке привредне коморе у 1970. г. награду „Дан републике“. Поводом Дана ослобођења Врања „Симпо“ је у 1970. г. по други пут добио Седмосептембарско јавно признање које се додељује за високе резултате постигнуте у периоду од годину дана. Трећу награду, „златну медаљу“, „Симпо“ је добио на Међународном сајму у Пловдиву одржаном од 20-29. IX 1970. г. за салонску гарнитуру „Софка III“. На сајму намештаја у Београду где је излагало 230 произвођача из земље и иностранства, „Симно“ је за гранитуру названу „соба за младе“ освојио „златни кључ — четврту награду у овој години. Ово је највеће признање које једна фабрика може да добије на сајму.

Као и друга, ово предузеће суочено је са проблемом недостатка обртних средстава. Повећани обим производње намеће потребу већег улагања капитала. Сума од 5 мил. дин. издвојена 1968. и 1969. г. у пословни фонд није довољна. Посебне тешкоће настају искрсавањем потребе нових инвестиционих улагања у модернизацију производног процеса. Нужна је доградња нових погона као и магацинског простора за смештај сировина. Колектив је прихватио план реконструкције предузећа који ће се реализовати поступно, по етапама. У првој етапи, најхитнија је набавка нових машина као што су аутоматски кројач плоча, проточна преса, брусилица за калибрирање плоча, машина за фурнирање и брушење рубова, брусилица за фурнир и лак, машина за наливање лака и канал за сушење. У следећој етапи реконструкције, за 2 — 3 године ове би се машине везале у групе и тако омогућиле комплетну обраду, извршење свих радних операција на неком елементу. Упоредо са инвестирањем у машински парк морају се издвајати и средства за изградњу нових фабричких хала.[33]

Фабрика намештаја „Симпо“ одлично пласира намештај на домаћем тржишту. Тренутно није у могућности да произведе онокило колико тржиште захтева. Нарочито је велика потражња гарнитура соба „Софка III“, капри и музичких аутомата. Сада производи гарнитуре типа „Софка I“, „Софка III“ и „Софка IV“, трпезарије типа „Коктел“ и „Париз II“, спаваћу собу „Коштана 4 КС“ и „Коштана 5 К“, дневне собе „Ташана I“ и „Ташана II“, плакаре „2К“ и „3К“, најновије типове дневне собе „Капри I“ и „Капри II“ обрађене тиковим фурниром у мат ефекту и нову гарнитуру погодну за мале станове „Гранада“. Само преко робне куће „Београд“ продато је у 1967. г. намештаја „Симпо“ у вредности од 132.300 дин. У 1969. г. та вредност се већ попела на 2 725 000 дин., а само у првих девет месеци 1970. г. Робна кућа „Београд“ продала је „Симповог“ намештаја у вредности од 5 000 000 дин.[33] Намештај „Симпо“ постао је врло тражен јер се одликује лепим изгледом, функционалношћу, квалитетом. У „Симповом“ одељењу за обликовање непрестано се креирају нови

модели намештаја у тежњи да се задовоље нови укуси потрошача. Тиме је „Симпо“ ушао у ред најмодернијих фабрика намештаја у земљи.

„Симпо“ све више извози и у иностранство, посебно у Швајцарску, Мађарску, Пољску. На америчко тржиште пласира музичке кабинете. Гарнитуре дневне собе „капри“ извозе се у више еоропских земаља (Мађарска, СССР и др.).

Покренута је иницијатива да се дрвна индустрија Србије удружи. За ову интеграцију заинтересовано је 8 фабрика које би остариле 52% дохотка и 80% извоза дрвне индустрије Србије. Удружену групацију, уколико се она буде остварила, чиниле би Фабрика „Симпо“ (Врање), Дрвни комбинат „Црвена застава“ (Крушевац), Фабрика „Нина“ (Нови Сад), „Јасен“ (Краљево), „Жарко Зрењанин“ (Зрењанин), „Гај“ (Панчево), „Нова будућност“ (Суботица) и дрвни комбинат „Сремска Митровица“.

Дуванска индустрија Врање — „ДИВ“ — Производњом дувана становништво околине Врања бавило се још у време Турака. Међутим, историја развитка дуванске индустрије у Врању је новијег датума. Најпре је била основана Дуванска станица. Магацински простор за смештај дувана изграђен је 1937. г., а проширен у два наврата 1957—58. г. и 1969-70. г. Завод за вансезонско ферметисање почео је са радом 1954. г. Јуна 1957. г. здружила су се дуванска предузећа, на територији бившег среза Врање, из Прешева, Бујановца, Владичиног Хана и Врања. Ново предузеће пословало је под називом „Предузеће за обраду дувана — Врање“. Године 1959. по оснивању фабрике цигарета као петог погона предузећа измењен је назив у „Дуванска индустрија Врање“ или скраћено „ДИВ“.[39]

Подизање фабрике цигарета која је била првенац нове индустрије у ондашњем малом и још увек патријархалном Врању, означило је почетак ширег плана индустријског подизања града. Мала и без традиција, фабрика цигарета се појавила на тржишту са неколико врста цигарета у условима конкуренције много већих произвођача (врањска „Морава“, „Зета“, „филтер ДИВ“, „Драва“ и „Вардар“). Прве године рада фабрика је испоручила тржишту око 36 тона цигарета. Оне су брзо освојиле потрошаче те је дошло до потребе повећања производних капацитета. Набавком нових машина, мала фабрика прерасла је у крупног произвођача који данас тржишту даје око 1300 тона дуванских прерађевина веома доброг квалитета, укуса и ароме.

Број запослених у „ДИВ“-у у 1969. г. износио је 834 (Врање 410, Прешево, 214, Бујановиц 141, Владичин Хад 69). Од тога на висококвалификоване долази 47 (у Врању 30), квалификоване 213 (93), полуквалификоване 175 (116), неквалификоване 93 (30). Сем тога, упослено је са високом спремом 33 лица (у Врању 16), вишом 10 (6), средњом 100 (51), нижом 124 (55) и помоћних службеника 39 (13). Однос запослене мушке и женске радне снаге је приближно 50:50.[39]

Године 1969. „ДИВ“ је остварио укупан приход од 47 179 000 дин., а доходак 23 542 000 дин. По измирењу уговорних и законских обавеза и исплати личних доходака предузећу је остало за фондове свега 810 000 дин. Просечан лични доходак по запосленом износио је 1010 дин. Исте године произведено је 1686 тона ферметисаног дувана (од тога Врање 287, Бујановац 473, Прешево 708 и Владичин Хад 218 тона), као и 1390 тона цигарета (прве године испоручено је тржишту само 36 тона цигарета). Поред класичних цигарета типа „Зета“ и „Драва“, производе се филтер цигарете типа „арома“, „Београд“, „Морава“ (king size) „филтер-див“, „Морава-филтер“. За добијање појединих врста цигарета користи се 3 до 10 врста дувана. „ДИВ“ стиче купце и на страном тржишту.[39]

Преоријентацијом пушача филтер-цигарета „ДИВ“ је морао да прилагођава своју производњу. У ту сврху искористио је могућност да се снабде машинама које су набављене у Чехословачкој од фирме „Шкода“ (2 апарата за израду цигарета и 1 машина за целофанисање паклица). Али то је било недовољно да би се подмирили захтеви тржишта. Стога се, у циљу модернизације и аутоматизације процеса производње, ступило у преговоре са познатом италијанском фирмом „Сасиб“. Споразум предвиђа набавку машина са потпином аутоматизацијом сакупљања цигарета, паковања, пуњења и агрегата за целофанисање запакованих цигарета.[31]

Модернизција и аутоматизација фабрике цигарета прошириће капацитет на преко 2000 тона цигарета, што чини око 2 милијарде комада. Да би капацитети фабрике били сасвим искоришћени набављене су машине за припрему дувана. Оне улазе у ред најсавршенијих у дуванској индустрији Југославије.

Крупан проблем „ДИВ“-а је уредно снабдевање са добрим и квалитетним дуваном, јер дуван као биљна култура Врањског поморавља стагнира. Начин на који се сада производи дуван мало се разликује од онога из предратног периода. Фабрика се искључиво ослања на индивидуалне произвођаче, а сама није било у стању да на плантажној основи заснује гајење дувана у својој режији. Мало је учињено и на увођењу механизације и других агротехничких мера код произвођача. Недовољно стимулисани произвођачи из године у годину смањују производњу дувана. Тако је 1966. г. у Врањском поморављу производено 5 000 т. дувана а, 1969. г. само 1 000 т. На смањење производње и приноса утицале су поред ниских откупних цена (9,5 до 12 дин. за 1 кг у 1969. г.), болест вироза. Раније је фабрика склапала уговор са 16—18 хиљада домаћинства од Прешева до Владичиног Хана. Сада међутим, уговорне обавезе преузело је само 10 000 домаћинстава. Стога су у новије време склопљени уговори и са задругама у Струмици, Прилепу и индивидуалним произвођачима у околини Т. Велеса. Наступила је очигледно парадоксална ситуација: фабрички капацитети и захтеви тржишта су све већи, а ду-

вана је из године у годину све мање. Отуда појава шверца дуваном, нелојалне конкуренције у другим производним подручјима као и тенденције подмирења потреба из увоза.

Ови и слични проблеми убрзали су удруживање предузећа дуванске индустрије Југославије. Тако од 1. I 1970. г. послује као интеграциона заједница „Удружена дуванска индустрија“ или скраћено „УДИ“ која обухвата фабрике дувана и цигарета у Нишу, Врању, Сарајеву, Бањалуци и Мостару, а главно седиште има у Нишу. У саставу ове групације налазе се и 22 погона за обраду и откуп дувана, углавном на територији СР Србије и СР Босне и Херцеговине. „УДИ“ запошљава преко 7000 радника који остварују преко 2 милијарде динара бруто продукта или 80% остварене акумулације дуванске индустрије Југославије. „УДИ“ има сопствену производњу дувана (око 40% производње СФРЈ) и обезбеђује око 60% југословенске производње цигарета. Договором удружених предузећа број различитих врста цигарета се постепено редуцира што омогућује јевтинију и серијску производњу као и оријентацију на боље и стандардне квалитете. Већ у 1970. г. „УДИ“ излази на тржиште са типовима цигарета који су заједнички производ удружених фабрика (филтер „Београд“, „Морава“ (king size). Сем заједничке производње, удруживање је донело и низ других предности као што су уклањање међусобне конкуренције, удруживање стручних снага лабораторија, снабдевање висококвалитетним врстама дувана итд.[32]

* * *

Осим пет крупних индустријских предузећа створених после 1958. г., у Врању постоји и неколико мањих индустријских објеката као што су: „Текстилна индустрија Врањска Бања“, Трикотажа „Врањанка“, Конфекција „Слобода“, „Хемијска индустрија Врање“, Индустрија грађевинског материјала „Јужна Морава“ (Врањска Бања), „Не, метали“ (Врањска Врања) и „Електродистрибуција“. Ових седам радних организација учествују у укупном приходу индустрије Врања само са једном петином.

Текстилна индустрија Врањска Бања — „ТИВ“. — „ТИВ“ представља најстарије индустријско предузеће у Врању. Основано је још 1904. г. као фабрика за прераду кудеље. Данас има застареле и неусклађене капацитете: предионицу кудељног предива и ткачницу памучних тканина. Последњих година предузеће је пословало са губитком те је добило принудну управу. Од 1965—68. г. отпочео је са радом погон предионице, али је због нерентабилности производње престао да ради. Производња „ТИВ“-а 1965. и 1968. г. види се из следећег упоредног прегледа.[22]

Врсте производње	1965. г.	1968. г.
кудељно предиво, тона	853	940
кудељни канап	784	519
кудељне тканине, 000 м²	—	403,5
памучне тканине	—	313,5
синтетичке тканине	—	119,4

У предузећу је упослено 315 радника и службеника. У 1969. г. остварен је укупан приход од 35 182 000 дин. Санација „ТИВ"-а представља посебан проблем с обзиром на знатне губитке. С тим у вези је иницијатива Памучног комбината Врање да преузме ткачницу „ТИВ"-а и уклони перманентне губитке ове фабрике. Од 1. I 1970. г. издвојена је из састава „ТИВ"-а ткачница памука и припојена Памучном комбинату.

„ТИВ" је члан пословног удружења „Југокудеља" (Нови Сад). Сарађује и са Институтом за унапређење пољопривреде из Новог Сада.

Трикотажа „Врањанка". — „Врањанка" је 1926. г. под називом „Балкан", у приватном власништву Донкић Уроша. Од 1948. г. предузеће је пословало под именом „Љубица Димитријевић", а касније 1955. г. мења назив у Трикотажа „Врањанка". Раније је предузеће углавном производило вунене мараме и шалове. Сада производи мушку, женску и дечију трикотажу, вунене шалове и мебел-штофове. У 1968. г. укупно је произведено 66,5 т вунене трикотаже. Предузеће је реконструисано до 1959. г., а делимично и 1965—66. г. Број запослених повећао се на 315, али квалификациона структура не задовољава јер је мало техничког кадра са високом спремом (висококвалификовани 15, квалификовани 158, полуквалификовани 60 и неквалификовани 34, затим са високом спремом 3, вишом 4, средњом 21 и нижом 20). Већина запослених (264) је до 35 година старости. У 1969. г. трикотажа „Врањанка" остварила је приход од 9 638 000 дин.[37]

У циљу реализације плана извоза и набавке производне опреме Трикотажа има организовану сарадњу са „Центротекстилом". Извози у САД, Канаду, Аустрију, Француску, Белгију, СССР и друге источно-европске земље. Проблем пласмана на страно тржиште и набавка сировина из увоза довели су до тога да предузеће послује са губицима. Ниска продуктивност са застарелим машинама утиче на поскупљење производње. Стога је 1968. г. почела још једна реконструкција фабрике која има за циљ проширење капацитета и набавку савремених машина. Недовршена реконструкција предузећа, гомилање непродате робе и приспели ануитети отежали су рад предузећа те је исто стављено под принудну управу.

Конфекција „Слобода". — Конфекција „Слобода" производи мушку, женску и дечју конфекцију (тешку и средњу). Укупан приход у 1968. г. износио је 27 311 000 дин.,а број запослених 421. Го-

дине 1969. отпочела је и са извозом својих производа те је и последњу годину завршила са позитивним резултатом. У току су припреме за почетак рада око тридесетак нових машина. Од већих послова закључен је уговор за извоз мантила у СССР (8000) и Чехословачку израђених од тревитекса Памучног комбината. „Слобода“ такође извози, и у СР Немачку, Француску и друге земље. Године 1970. вредност извоза достићи ће рекордних 8 мил. дин. што представља готово 50% од целокупне овогодишње производње предузећа.[22], [03]

Конфекција „Слобода“ је члан Пословног удружења конфекционара Југославије. Сарађује и са Вишом текстилном конфекцијском школом у Загребу (обука кадрова), са увозно-извозним предузећима и са Памучним комбинатом из Врања. Такође, сарађује и са Центром за савремено одевање из Београда.

Индустрија грађевинског материјала „Јужна Морава“ (Врањска Бања). — „Јужна Морава“ запошљава 125 радника и остварила је у 1969. г. укупан приход од 3 338 000 дин. Кретање производње црепа и цигле види се из следећег прегледа.[22]

Врсте производње	1965. г.	1968. г.
црeп, 000 ком	2078	2478
пуна цигла, 000 ком	1389	2158
шупља цигла, 000 ком	190	—
креч, т	693	262

Основна сировина за производњу грађевинског материјала — глина налази се у непосредној близини, на месту званов „Челопек“ и „Либе“. Нови производи фабрике су фасадне цигле (50% производње), шупљи блокови као и украсне саксије за цвеће. Предузеће се преоријенисало на нове производе захваљујући поступној реконструкцији и модернизацији погона.

„Неметали“ (Врањска Бања). — Ово предузеће запошљава 94 радника, а остварило је у 1969. г. укупан приход од 2 394 000 дин. Основано је 7. I 1964. Од 1967. г. у саставу је здруженог предузећа „Азбест-цемент Поповац“. Основна делатност предузећа је ископ, прерада и продаја неметала, углавном туфа, кварца и глине. У 1965. г. добијено је 23 808 т., а у 1968. г. 65 016 т. туфа. Добра пословна и техничка сарадња са фабриком цемента у Поповцу, боља опремљеност и механизација експлоатације омогућили су пораст производње неметала. Међутим, извесна опрема је већ истрошена (дробилица, камиони и др.). Стога се сада сва акумулација улаже на обнову опреме. У току су и припреме за израду главног рударског пројекта. У 1970. г. предузеће треба да испоручи фабрици цемента у Поповцу 70 000 т туфа.

Хемијска индустрија Врање — „ХИВ". — Ово предузеће које је до недавно пословало под именом „Коскара" бавило се производњом коштаног брашна и масти. Запошљава 44 радника, а у 1969. г. остварило је укупан приход од 3 270 000 дин. У 1968. г. предузеће је произвело 1746 тона суперконцентроване сточне хране. Иако је производња расла, проблем набавке сировина, пласмана готових производа довели су до пада укупног прихода у односу на 1965. г. Стога се приступило преоријентацији производње на израду пластичних потпетица за обућу. Тиме се „ХИВ" није одрекао досадашње производње коштаног и масног брашна. У току 1970. г. уложено је у реконструкцију нових 500 000 дин. како би се, осим пластичних пета, освојили и други производи. Потрошачи производа „ХИВ"-а су индустрија обуће (пластичне потпетице, флекице и др.), текстилна и метална индустрија (уља за машћење, средства за квашење, средства за прање и сапунање), индустрија сточне хране (коштано брашно) као и индустрија сапуна (техничка маст).

Грађевинарство

Грађевинарство остварује 10% од укупног прихода друштвеног сектора производње. Представњено је релативно младим Грађевинским предузећем „Новоградња" и истоименим пројектантним бироом. Просечан број запослених је 1145, а укупан приход остварен у 1969. г. износио је у предузећу „Новоградња" 83 855 000 дин. и пројектантском бироу 526 000 дин. Предузеће „Новоградња" учествује у стамбеној изградњи Београда, а обавља делатност и у другим градовима укључујући и матичан град.

Занатство

Једна од значајних привредних делатности у граду је занатство. У том погледу Врање је очувало традицију из турског периода. Још онда је било чувено по ковачима, ужарима и мутавџијама. После ослобођења Врања од Турака 1878. г. појављују се нови занати као столарски, браварски, монтерски. Носиоци нових заната били су испрва странци. После другог светског рата Врање разгранава низ нових занатских делатности. Према подацима из 1951. г. у Врању је било 307 занатских домаћинстава или 13% од укупног броја домаћинстава у граду. Већи број занатлија укључио се у занатско-прерађивачке задруге, а мањи део је остао да ради приватно. Исте, 1951. г. у граду су постојале две обућарске и по једна кројачка, ужарска, терзиска, берберска, лимарска, молерска и опанчарска прерађивачка задруга са укупно 450 занатлија. Уз то, радило је и 261 приватних занатлија.[42] Неки производи као напр. обућарски, столарски

и лимарски нису само подмиривали потребе градског и сеоског становништва овог краја већ су се извозили у друге крајеве. Тада се из Врања годишње извозило 12 000 пари чизама и друге обуће. Када се упоређују занати развијени у овом периоду са некадашњим, очигледно је ишчезавање неких од њих, као напр. ковачког, мутавџијског и ужарског. Узроци опадања ковачког заната леже у јењавању караванског запрежног и товарног саобраћаја као и у затварању рудника гвожђа у Масурици и Власини. Узрок нестајања мутавџиског заната лежи у замењивању мутавџиских производа индустријским, као и у уништавању коза, а тиме и основне сировине-козине. Мутавџијских радњи било је 1878. г. 20, 1951. г. 2, а у 1970. г. само 1. Опадање ужарског заната у вези је са појавом фабрике конопља у Лесковцу и другим местима. Колико је ужарство опало најбоље се види по томе што је у периоду од 1920—30. г. извожено по 100 до 150 вагона ужарских производа годишње, док се 1951. г. извезло само 4 вагона. Са губљењем једних развијали су се све више други занати као обућарски, столарски, механичарски, браварски и др.

Према томе, Врање — град са старом занатском традицијом, преживео је значајну трансформацију занатске производње. Многи стари занати су изумрли, али су нови јачали. Један део занатске производње организован је сада преко занатских предузећа и задруга, док је други остао у домену индивидуалне организације.

Занатство друштвеног сектора представљено је следећим предузећима и задругама:[17]

Занатско предузеће	Укупан приход 1969. год.	Просечан број упослених
Предузеће „Металац“	7376	136
Штампарија „Н. Југославија“	3835	108
Молер. фарб. задруга „Колор“	208	15
Молер. фарб. задруга „Тон“	192	13
Берберска задруга	121	12

Предузеће „Металац“ имало је свој ембрион у ковачкој радионици која је 1947. г. упошљавала петнаестак радника. Данас је то добро опремљено занатско предузеће које производи штедњаке на чврсто гориво са великим пећницама, 50 и 54 см. Ове, 1970. г. предузеће је почело и са производњом судопера обложених пластичним рамом. Већи успон предузеће бележи после 1965. г. када је добило нове

радне просторије од 1500 м², магацински простор од 800 м², ресторан и гардеробу. Предузеће добро послује, те је 1969. г. својом производњом једва покрило једну половину тржишних захтева.

Индивидуално занатство је углавном производног типа. Узимајући у обзир број* регистрованих власника занатских радњи у 1969. г. приватне занатлије Врања биле су представљене у оваквом броју.[24]

ковачи	44	(10)	ваљање сукна	5	(4)
столари	41	(24)	јрганџије	4	
зидари	35	(97)	бомбонџије	4	
поткивачи	34	(17)	аутомеханичари	3	
крој. за нар. одела	23	(8)	прец. механичари	3	
превоз робе камионима	21	(13)	израда цигле и црепа	3	
услужно млевење жита	19		плетари	3	(1)
аутотаксисти	18		механ. за бицикле	2	
усл. резање грађе	18	(10)	папуџије	2	
посластичари	15		вулканизери	2	
берб. фриз. за мушк.	13	(3)	месари	2	
угостителљи	13		изр. обланди и кора за питу	2	
вуновлачари	12	(2)	свећари и медичари	2	
обућари	12		стаклорезачи	2	
електроинстал.	11		машинбравари	1	
крој. за муш. одела	10		оштрачи	1	
фриз. за жене	10		пушкари	1	(2)
колари	9	(10)	каменоресци	1	
бравари	8		тапетари	1	
опанчари	8		рез. огрев. дрвета	1	
фотографи	8		крој. за жен. одећу	1	
хем. чишћ. и бојење	8		мутавџије	1	
казаџије	7		књиговез. и картон.	1	
лимари	7		златар-јувелири	1	
бачвари и качари	7	(25)	израда украс. предм.	1	
пекари	7	(2)	прер. и плетење трске	1	
произв. соде и безалк.	7		инстал. за водов. и кан.	1	
печ. кестени и семенки	7		калдрмџије	1	
лончари	6		прер. кудеље и ланене стабљике	—	(42)
ужари	6		превоз робе запрежним возилима	—	(2)
молери и фарбари	6				
часовничари	5				
ТВ и радио-механ.	5				

* Бројеви означавају регистроване власнике и нерегистроване (у загради).

Како по броју регистрованих занатлија који износи 513, тако и по врстама заната, очигледно је, да је град Врање и након индустријског преображаја сачувао црте јаког занатског средишта. Иако су стари занати у опадању, они су се у Врању задржали до наших дана, те егзистирају истовремено са занатима који су резултат новог техничког прогреса. Тако се у исто време, седамдесетих година нашег века у Врању срећу мутавџије, пушкари, ковачи и абаџије са аутотаксистима, ТВ-механичарима, електроинсталатерима и аутомеханичарима. То најбоље оцртава Врање двеју епоха, једне која је готово минула, и друга која наступа. Несумњиво ће се процес диференцирања заната и даље интензивно наставити. Омладина се све више интересује за конјунктурне и перспективне занате као што су машин-бравари, лимари, прецизни механичари и др., док у већини осталих заната ученика у привреди заправо и нема.

Пољопривреда и шумарство

Уз занатство и трговину, знатну улогу у привредном житову Врања прединдустријског периода пољопривреда је имала примарну делатност. Године 1951. у граду се 236 домаћинстава или 10% бавило земљорадњом. Поред њих, и многи трговци и занатлије допунски су се бавили земљорадњом као допунском граном привреде или су земљу давали у рад наполичарима и пољопривредним надничарима. Врањанци су у 1951. г. имали и у поседу 1003 ха земље. Од тога под ораницом је било 704 ха (пшеница 290 ха, кукуруз 220 ха дуван 105 ха итд.), воћњацима 12 ха, виноградима 139 ха, док се остало налазило под ливадама, пашњацима и шумом. Пшеница и кукуруз смењују се у алувијалној равни. Гајењем дувана који је типична култура нижих тераса на ободу котлине бавило се 1951. г. 591 домаћинство.[42] Производи се тип „јака“ који је доносио велики допунски приход становништву. Отуда је ова производња дувана била важна и за многа занатска и службеничка домаћинства. Због велике важности који је култура дувана добила у Врању је основана Дуванска огледна станица која се бавила научним испитивањем услова за постизање добрих приноса и најбољих квалитета дувана. Тада је у граду пословало већ и Предузеће за обраду дувана. У складишту дувана и Дуванској огледној станици било је упослено око 450 радника.[42]

Док је дуван дошао у Врањску котлину још у време Турака, знатно раније Врање се помиње као виноградарски крај. Непосредно изнад града, на пространим терасама благог нагиба простиру се виногради користећи повољан састав и растреситост земљишта, присојни положај и благу климу. Виногради су у Врању претрпели кризу нападом филоксере 1897. г. када је стара домаћа лоза била потпуно уништена. Она је доцније обновљена на америчкој подлози. У Врању се углавном гаје винске сорте грожђа јер се не поклања

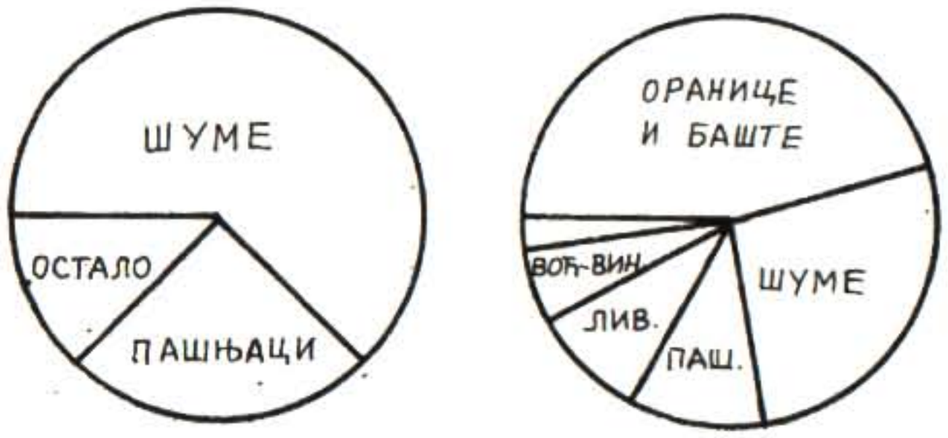
много пажње стоним врстама за које постоји велика конкуренција у Македонији. Виногради су својина многих трговаца, занатлија и службеника из Врања, а ови у целости или делимично, дају земљу „напола“ или пак плаћају раднике-надничаре. Произвођачи обично сами прерађују грожђе у вино. Извесне количине грожђа продају се Винарском подруму које са произведеним вином снабдева угоститељске објекте.

Воћарство је слабо развијено. Воћке се узгредно гаје око кућа, по баштама, виноградима, без одређеног реда. Гаје се јабуке, крушке, бресквe, трешње, ораси, а доста велики значај имају и питоми кестени. Прилично су распрострањене и шљиве „џанерике“ које рађају редовно сваке године. Оне се искључиво употребљавају за печење ракије. За унапређење воћарства важну улогу има воћнолозни расадник.

Педесетих година, пољопривредна домаћинства у Врању истицала су се и држањем стоке и кошница. Највише се гајила овца-праменка средње величине, са доста грубом вуном. Стока се с пролећа напасала у самој котлини све док усеви не изникну и ливаде се не забране, а потом се изгонила у планину изнад Врања. Овце тамо бораве до краја октобра када се враћају поново у котлину и напасају по ливадама и њивама све док не падне снег. Уз овце готово свако земљорадничко газдинство чувало је по један пар волова или крава. За пренос товара најчешће се користи коњ или магарац.

За последњих 20 година пољопривреда Врања се структурно и квалитативно мења. Због неповољних откупних цена смањују се површине под дуваном и виновом лозом и сточни фонд је такође у опадању. Веће и запаженије резултате показују Предузеће за биљну производњу „Парк“ специјализовано за производњу цвећа и поврћа као и Пољопривредно-трегвински комбинат.

Од укупног броја становника у комуни преко 55% чини пољопривредно становништво, а више од 25% националног дохотка ствара пољопривреда. Међутим, само је 1% обрадивог земљишта у друштвеном сектору.

Сл. 16. Структура пољопривредних површина у општини Врање 1969. г. (Д — друштвени сектор; И — индивидуални сектор)

Према подацима од 1969. г. индивидуални сектор располаже са 56 449 ха, а друштвени са 29 486 ха.[24] Катастарска структура пољопривредног земљишта за друштвени и индивидуални сектор види се из сл. 16.

Друштвени сектор производње има према томе подређену улогу у ратарству, воћарству и виноградарству. Главне радне организације у друштвеном сектору производње у пољопривреди су следеће.[17]

Назив организације	Укупан приход 1969. год. у 000 дин.	Прос. број упослених
Пољ. трг. комбинат	24 942	156
Шум. газдинство Врање	12 058	268
Водопривр. организација	7 977	152
„Парк“ — Вр. Бања	6 991	115
Пољопр. задруга — Вр. Бања	6 226	35
Пољопр. задруга — Власе	4 066	25
Стан. за унапр. пољопривреде	1 615	12
Пољопр. задруга — Крива Феја	1 478	10
Ветеринар. станица	407	9

Пољопривредно-трговински комбинат Врање („ПТК“). — Пољопривредно трговински комбинат је комбинована производно-трговинска организација највећа у друштвеном сектору производње у пољопривреди. Према подацима од 1969. г. располаже са 789 ха земље (94 парцела), а има 165 запослених. Фонд механизације чине 8 трактора (380 КС), 4 комбајна и 4 камиона. Кооперира са 110 домаћинстава у ратарству и повртарству и са 76 домаћинстава у сточарству.[24]

„ПТК“ је настао удруживањем свих земљорадничких задруга са територије општине Врање и послује под новим именом од 1968. г. Комбинат је уочи формирања имао 240 разбацаних парцела, са нешто изнад 200 ха земље. Арондацијом је извршено груписање поседа. Тако је у потесу Павловац — Давидовац добијен јединствени комплекс од 100 ха. Слично се чини и у Моштаници. Једну трећину прихода остварује од трговине, а две трећине од пољопривреде и откупа пољопривредних производа. За модернизацију кланице комбинат је инвестирао око 600 000 дин. Ове, г. „ПТК“ подиже на обалама Александровачког језера плантажу бресака и јагода на површини од 10 ха.

Предузеће за билњну производњу, пројектовање и озелењавање површина — „Парк“ — Врањска Бања. — „Парк“ је основан 1965. г. Производи стандардно и саксијско цвеће: каранфиле, гладиоле, гербере, зумбуле, лале, нарцисе, примуле, цикламе, фикусе, бегоније и др. Предузеће такође озелењава паркове, дечје вртиће и сл. Сем тога врши унутрашњу и спољашњу декорацију сајамских изложби, свечаних сала, хотелских ентеријера и сл. Захваљујући производњи која се одвија у стакленим баштама (топла вода за загревање), по-

слује врло рентабилно и ствара потребну акумулацију која омогућује да се из године у годину повећа површина под стаклом. Пре пет година цвеће је гајено на површини од 2 ха, а сада на 6 ха. Приближно 17 000 м² је под стакленим халама у којима се добија неколико милиона цветова каранфила, ружа и лала као и 600 000 примерака разног саксијског цвећа. Године 1969. остварен је укупан годишњи приход од 7 мил. дин., а просечан лични доходак повећао се на 1200 дин. по особи. „Парк“ је отворио 10 провданица цвећа у Београду, 2 у Крагујевцу, и по једну у Скопљу и Куманову. У току 1970. г. прошириће се стаклене хале за нових 5 ха.

Земљорадничке задруге Врањска Бања, Власе и Крива Феја. — Ове три земљорадничке задруге на територији општине Врање располажу са 445 ха земље (од тога Крива Феја 350 ха). Задруге су слабо механизоване (3 трактора и 4 камиона). У њима је укупно стално запослених 69 лица. Кооперацију организују са 700 домаћинстава и то у ратарству, повртарству, дугогодишњим засадима и са 400 домаћинстава у сточарству.

Саобраћај

Пре изградње Ауто-пута Београд — Ниш — Скопље, Врање је било са удаљеним градовима везано углавном железницом. Сви путеви у Врањском Поморављу, укључујући и главни моравско-вардарски правац, били су прашњави и запуштени. Изградњом асфалтираног коловоза Врање се укључило у токове модерног друмског саобраћаја и боље се повезало са већим градским центрима у земљи. С тим у вези је изградња саобраћајне петље и приступних путева, нове аутобуске станице, три бензинске пумпе, асфалтирање главних улица града и изградња бољих путева који олакшавају одржавање везе између града и околине. Преоријентација на друмски, моторни саобраћај одразила се на брзо јачање и развитак саобраћајних предузећа „Ниш“ (Предузеће за путеве) и „Јединство“ (Транспортно предузеће).

Приход радних организација у саобраћају и број лица запослен у њима били су у 1969. г. следећи:[17]

Назив предузећа	Укупан приход 1969 г. у 000 д.	Просечан број упослених
Пред. за путеве „Ниш“ — сек. Врање	35 728	588
Ауто-трансп. предузеће „Јединство“	11.407	190

Предузеће за путеве „Ниш“ — секција Врање. — Ово је предузеће основано 1962. г. Бави се изградњом и одржавањем путева и путних објеката (1200) км). Располаже са две асфалтне базе опрем-

љене савременим машинама и потребним возним парком. Од око 600 запослених радника, 24 су техничари, а 8 висококвалификовани стручњаци. Прве године по оснивању укупан приход предузећа износио је 3,3 мил. дин. Седам година касније, 1969. г. овај приход је већ десет пута био већи и износио је 35 мил. дин. Годишње се у просеку модернизује 40 км путева. У средњерочном плану 1971—75. г. предвиђа се модернизација 236 км путева, и то: Власина — Босилеград, Ристовац — Трговиште, Лебане — Медвеђа и др.

Ауто-транспортно предузеће „Јединство“. — Ово предузеће настало је и развило се из погона Саобраћајног предузећа „Ласта“ из Београда (1947—49. г.) који је 1949. г. прерастао у самостално „Аутотранспортно предузеће Врање“. Ово предузеће је од свог оснивања па све до 1954. г. пословало са губицима. У међувремену, у Врању је основан „Турист биро“ који је успешно пословао. Његовим спајањем са Аутотранспортним предузећем 1. VIII 1955. г. ново здружено предузеће почиње да послује под именом „Турист-предузеће за туристичке и саобраћајне услуге“. Оно је тада располагало са свега 3 аутобуса и 2 камиона. Просечан број упослених био је 39. На иницијативу бившег среза Врање долази до интеграције између овог саобраћајног предузећа из Врања са одговарајућим предузећима из Бујановца и Сурдулице. Ново здружено предузеће располагало је са 29 аутобуса и 53 камиона, од којих је више од половине било ван употребе. Просечан број упослених кретао се око 192. Средином 1966. г. ово се предузеће удружује са Предузећем за путнички саобраћај „Ниш — експрес“ из Ниша. Међутим, због неизвршених уговорених обавеза ова се интеграција са „Ниш-експресом“ убрзо раскида и од 1. I 1967. г. предузеће послује самостално под именом „Јединство“ Врање. Приликом издвајања предузеће је располагало са 27 аутобуса капацитета 1382 места и 20 дотрајалих теретних возила. Крајем 1967. г. предузеће располаже већ са 41 аутобусом са 2200 места. У истој 1967. г. пређено је 2 504 414 км у путничком и 102 784 км у теретном саобраћају. Превезено је укупно 674.436 путника у међумесном и 2 297 285 путника у локалном саобраћају. Теретна возило превезла су 21 109 т разне робе. Просечан број запослених био је 171 (висококвалификованих 10, квалификованих 73 итд.)[41]

У 1968. г. предузеће је располагало са 47 аутобуса капацитета 2724 места. У току ове године возила су прешла 2 998 923 км. Превезено је 771 531 путника у међумесном и 2 662 795 у локалном саобраћају. Теретна возила (12) прешла су укупно 191 478 км и превезла 45 326 т робе. Просечан број запослених био је 172 (висококвалификованих 16, квалификованих 78 итд.).[41]

У 1969. г. предузеће је располагало са 55 аутобуса капацитета 3324 места. У току ове године ова возила су прешла 3 394 061 км. Превезено је 853 404 путника у међумесном и 3 715 808 у локалном саобраћају. Теретна возила (свега 6) су у овој години прешла 102 784 км и превезла су 21 109 т робе. Просечан број запослених био је 175 (високовалификованих 24, квалификованих 75 итд.).[41]

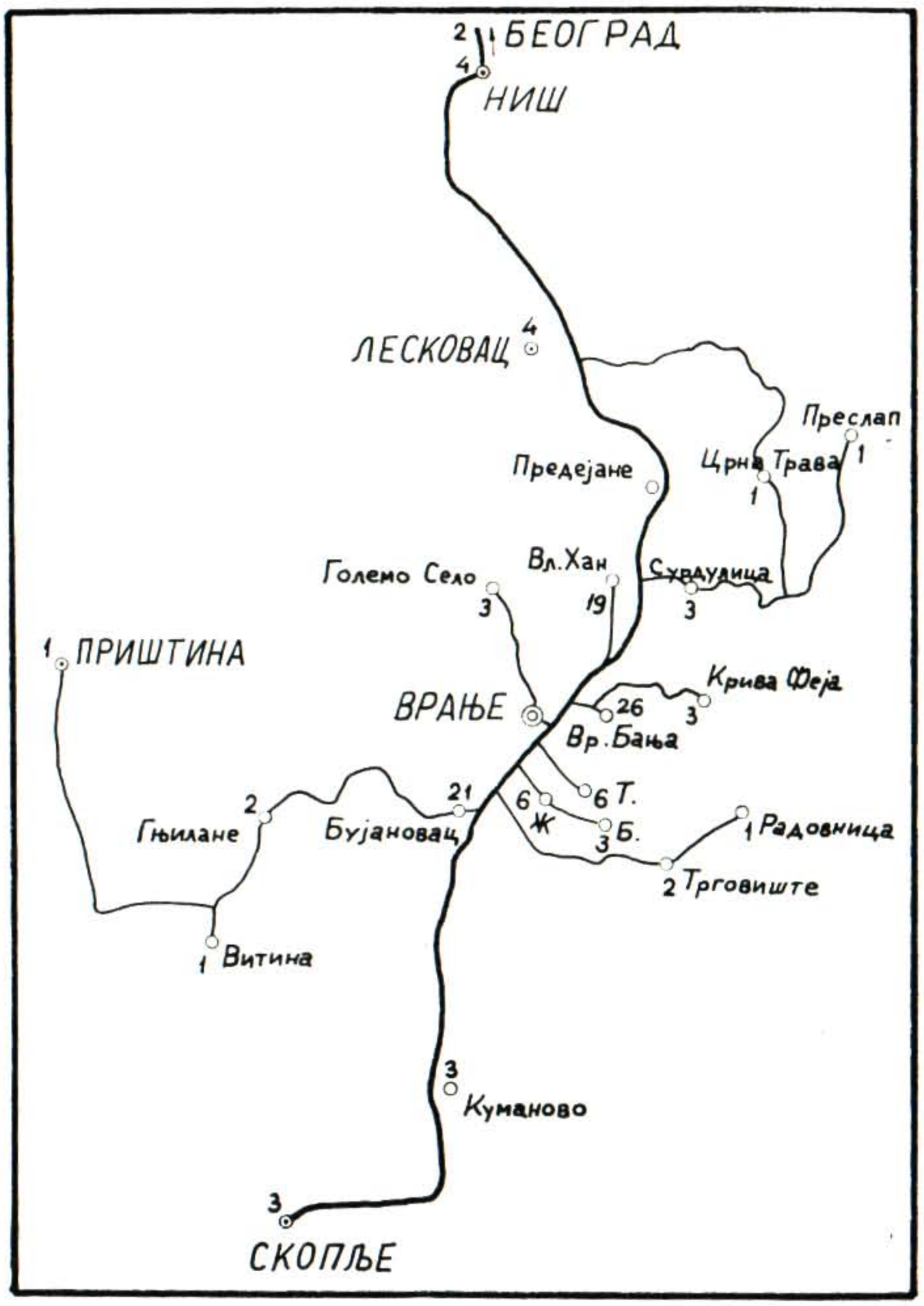
У 1970. г. предузеће „Јединство“ располаже са возном парком од 58 аутобуса капацитета 3670 места и са 4 теретна возила укупне носивости 27 тона. За првих девет месеци ове године возила у путничком саобраћау су прешла 2 888 444 км. Превезено је укупно 4 104 575 путника. Просечан број упослених у овом периоду био је 202. Квалификациона структура радне снаге је знатно побољшана што се види из следећег упоредног прегледа.[41]

Квалификациона структура	1967. г.	1970. г.
висококвалификовани	10	25
квалификовани	73	79
полуквалификовани	25	20
неквалификовани	42	30
виша школа	—	2
средња школа	12	37
неп. средња школа	9	9

Предузеће се од 1967. г. налази у пуној експанзији. Оно разгранава линије приградског саобраћаја те је само од 1. I 1967. г. увећало свој возни парк са 31 возилом, односно са 2288 нових места. Укупан приход у 1969. г. је за 446 619 811 дин. већи него 1967. г., док је доходак већи за 49 567 342 дин. Пословни фонд је до 30. IX 1970. г. увећан за 102 173 658 дин. те износи 341 265 970 дин., док је просечни лични доходак порастао на 929 дин.[41]

У 1970. г. предузеће „Јединство“ одржавало је следеће линије:

а) Међумесни саобраћај:	Број полазака дневно
Врање — Београд	2
Врање — Скопје	1
Врање — Ниш	2
Сурдулица — Скопље	1
Црна Трава — Скопље	1
Радовница (Г. Пчиња) — Скопље	1
Врање — Приштина	1
Врање — Гњилане — Витина	1
Врање — Радовница	1
Врање — Грговиште	2
Врање — Клисура — Преслап	1
Врање — Крива Феја	3
Врање — Големо Село	3
Црна Трава — Ниш	1
Власина — Београд	1 (од 1. VI —31. X)
Врање — Црна Трава	1 (од 15. V —31. X)

Сл. 17. Линије међуградског и међумесног саобраћаја које одржава Ауто-транспортно предузеће „Јединство“. На скици је означен и дневни број полазака за одговарајуће место

б) Локални саобраћај	*Број полазака дневно*
Врање — Врањска Бања	26
Врање — Бујановац	20
Врање — Владичин Хан	16
Владичин Хан — Предејане	6
Сурдулица — Владичин Хан	20
Врање — Требешиње (Доње)	6
Врање — Доње Жапско	6
Врање — Буштрење	3
Буіановац — Кленике	3
Врање — Вл. Хан (старим путем)	3

ц) градски саобраћај

Горња чаршија — Аутобуска станица — железничка станица (више од 20 пута дневно).

Са нове аутобуске станице у Врању пође дневно више од 80 аутобуса, највише према Београду и Скопљу. То су, поред возила Аутотранспортног предузећа „Јединство“, аутобуси предузећа „Пролетер“ (Скопље), „Транском“ (Битољ), „Галеб“ (Охрид), „Ниш-експрес“ (Ниш), „Радика“ (Гостивар), „Југ. жел.“ (Кичево), „Пролетер“ (Крива Паланка), „Косовотранс“ (Гњилане), „Македонијатранс“ (Струмица) и др.

Трговина

За Врање као тржишни центар од велике важности били су путеви Врање — Пољаница — Лесковац, Врање — Златокоп — Трговиште и Врање — Врањска Бања — Босилеград. Уз планински пут Врање — Пољаница простире се велика шума која је од значаја за снабдевање града огревним дрветом. Овим путем, уз помоћ товарне стоке, нарочито о пазарном дану, спуштају се товари дрвне грађе намењене становницима града. Ова шума је коришћена и за извоз око 15 000 м³ дрва годишње у друге крајеве државе. Дрво се у Врање дотерује највише из Дреновца као и са Орлове чуке која је удаљена 15 км од града. За превоз се користе такође и рабацијска кола и камиони.

Са планинског обода котлине дотерује се у Врање и Бујановац и већи број стоке намењен продаји. Тако је 1949. г. на врањској железничкој станици отпремљено 410 т ситне и 162 т крупне стоке (жива мера). Стока се извозила за Грчку и у неке крајеве наше земље. Изразито сточарска села која су највише учествовала у овом извозу су Свети Илија, Големо Село, Крива Феја, Стари Глог, Првонек и Дреновац. Да је сточарство играло важну улогу указују и подаци за 1951. г. из којих се види, да је на територији тадашњег врањског среза постојао значајан сточни фонд: 75 064 оваца, 20 460 говеда, 7 344 свиња и 52 679 комада живине.[42] До 1951. г. вршен је обавезан откуп стоке. Уредбом Савезне владе о укидању обавезног откупа стоке предузеће за откуп стоке у Врању почело је пословати на принципу слободне трговине.

Трећи значајни извозни производ планинских села у залеђу Врања су крушке и јабуке. За време родних година извозило се око 40 до 50 вагона ове врсте воћа, али су осцилације у извозу воћа врло велике јер је готово свака друга година, услед неповољних климатских услова, неродна те се количине за извоз смање за 10 вагона. Јабуке се највише извозе из планинских села Равно Буче, Големо Село и др., а крушке из Бреснице, Струганце, Клашнице и др. Роба се најчешће на тржиште дотерује планинским коњима.

Поморавска, равничарска села међутим, износе на тржиште углавном поврће (паприке, парадајз, пасуљ, кромпир и др.), затим конопљу, од воћа шљиве и посебно бостан. Производи се дотерују из поморавских села колима. У новије време, приватници и предузећа користе и моторна возила да би своје производе донели на врањску пијацу. Рани производи: парадајз, краставац, паприка, бостан, кајсије и бресквe, долазе чак из околине тетова, Струмице и Ђевђелије; љута паприка, млад кромпир из Лесковца и Дољевца. Села из ближе околине града доносе ове производе касније на пијацу.

Карактеристичан производ низијских села је и дуван које се педесетих година извозио (око 450 т годишње), а сада га апсорбује Дуванска индустрија у Врању.

Што се тиче жита, Врање се њиме снабдева из других крајева земље. Због ниских приноса производња жита не покрива потребе, како града који је увећао своје радничко и службеничко становништво тако и околних сеоских насеља, посебно планинских.

Поред пијачне купо-продаје, велики обим трговинског промета обаве трговинске организације и предузећа. Трговина у друштвеном сектору производње представљена је са трговинским предузећима „Универзал“, „7. јули“, „Агротехника“, „Отпад“. Значајно место у трговинском животу града имају и предузећа из других градова.

Мада уситњена, трговинска предузећа из Врања остварују значајан приход у току године, што се види из следећег прегледа:[17]

Назив предузећа	Укупан приход 1969. г. у 000 дин.	Просечан број запослених
Трг. предузеће „Универзал“	48 038	273
Трг. предузеће „Агротехника“	34 701	96
Трг. предузеће „7 јули“	21 075	121
Предузеће „Отпад“	3 551	38

Трговинска предузећа „Универзал“, „Агротехника“ и „7. јули“ располажу са укупно 23 продавнице, односно 2365 м² простора. У септембру 1969. г. у њима је било заполено 504 лица и 87 ученика у привреди. Недостају квалификовани радници, посебно у комерцијалној служби. Сва три трговинска предузећа имају само 2 радника са факултетском спремом. Око 37% продавница и магацина је приватно власништво, 31% у друштвеној својини, док су трговинска предузећа власници свега 32% пословног простора. Сем тога, већи број продавница налази се у старим и неподесним зградама. Предузећа су све мање акумулативна, немају довољно сопствених обртних средстава, те заостају за потребама развитка града. Стога се приступило преговарању са Робном кућом „Београд“ о изградњи Робне куће у Врању — у простору оивиченом улицама Маршала Тита,

Ивана Милутиновића и Жикице Јовановића — Шпанца. Изградња нове робне куће почеће 1971. г. За сада робом широке потрошње, укључујући и пољопривредне производе, град снабдева Трговинско предузеће „Универзал". Године 1970. Трговинско предузеће „7. јули" проширило је своју делатност отварањем специјализоване Дечје робне куће у ул. Иве Лоле Рибара.

Део трговинског промета Врања преузеле су производне и трговинске организације из других градова наше земље. Углавном се ради о роби широке потрошње. Ове продавнице су углавном распоређене у главној улици — чаршији. Припадају следећим радним организацијама.

а) Текстил:

Фабрика текстила, конфекције и трикотаже „Напредак" (Ђаковица).
Индустрија текстила, коже и крзна „Иднина" — Битољ.
Београдска конфекција — „Беко" — Београд.
Вараждински текстил — „Вартекс" — Вараждин.
Фабрика конфекције „Први мај" — Пирот.
Конфекција „Београђанка" — Београд.
„Текстил — колор" — Бабушница.
Индустрија шешира, конфекције и трикотаже — Светозарево.
„Стандард" — конфекција — Загреб.
Конфекција „Ђуро Салај" — Лесковац.
Трикотажа „Полет" — Сврљиг
Модна конфекција — Ниш.
Трг. предузеће за промет кожом и вуном „Шевро" — Ниш.

в) Обућа:

Фабрика обуће „Пролетер" — Београд.
Фабрика обуће „Рефлекс" — Београд.
„Обућа" — Београд.
Фабрика обуће „Фрушка Гора" — Рума.
Инд. обуће и гум. производа „Газела" — Скопље.
Југословенски комбинат обуће — Борово.
„ЧИК" — Куманово.

с) Галантерија, играчке и др.:

„Кармин" — Скопље
„Југопластика" — Сплит.

д) Намештај:

Предузеће за произв. намештаја „Стандард" — Сарајево
Дрвни комбинат „14 октобар" — Ниш
Столар. предузеће „Мебел" — Штип

е) Аутомобили и аутомоб. делови:

„Машинопромет — Црна Гора".

Осим тога у Врању се налазе продавнице, стоваришта и претставништва других производних и радних организација као што су „Агроснабдител“ — Скопље, „Багат“ — Задар, „Бетекс“ — Београд, „Црвена Застава“ — Крушевац, „Јадран“ — Пераст, „Југодрво“ — Београд, „Југопетрол“ — Београд, „Јухор“ — Светозарево, „Фероелектро“ — Сорајево, „Месокомбинат“ — Лесковац, „Морава“ — К. Каменица, „Навип“ — Земун, „Нови дом“ — Београд, „Предузеће за путеве — Ниш“, „Радиоелектро“ — Београд, „Срботекс“ — Београд, „Житопромет — Тома Костић“ — Лесковац, „Трепча“ — К. Митровица, „Треска“ — Скопље, „Тргоцентар“ — Владичин Хан, „Тргопромет“ — Лесковац, „Вино-жупа“ — Александровац, „Житопек“ — Ниш, „Житостиг“ — Пожаревац, Занат. стол. предузеће — Бачка Топола и др.

Банкарске услуге обавља Привредна банка из Београда која има своју филијалу у Врању.

Предузеће „Отпад“ завршило је 1969. г. са добрим пословним резултатом. Ово предузеће има своје откупне станице у Ваљеву, Ћуприји, Старој Пазови и Владичином Хану.

Угоститељство

Мало је градова у Србији где је угоститељство било тако занемарено као што је то случај у Врању. До изградње Мотела „Inex“ на аутопуту, Врање је имало један хотел, али са лошим комфором, те је одбојно деловало на туристе, посебно стране посетиоце, који се захваљујући аутопуту све више интересују за град и његове знаменитости. Ниска категорија угоститељских објеката негативно утиче како на излетнички тако и на транзитни туризам.

Приход радних организација у угоститељству и број запослених у њима види се из следећег прегледа:[17]

Угоститељски објекти	Укупан приход 1969. г. у 000 дин.	Просечан број упослених
Угост. пред. „Врање“	3 398	114
Угост. пред. „Морава“ (Вр. Бања)	2 841	40
Мотел „Inex“	1 529	22
Стов. пива и леда	995	5
Радн. мензе и ресторани	2 176	
Студ. ресторан	340	

Угоститељско предузеће „Врање“ располаже са 9 објеката (1 хотел, 2 ресторана, 1 кафе ресторан, 1 излетиште и 4 бифеа). У хотелу „Врање“ има свега 15 соба са 30 лежаја.[23]

Угоститељско предузеће „Морава“ из Врањске Бање обавља угоститељску делатност у 3 сопствена објекта.[23]

Мотел „Inex“ располаже а 19 соба (29 лежаја). Представља једини угоститељски објекат који је у стању да задовољи потребе страних туриста.[23]

Посебну намену имају Железничко одмаралиште Врањска Бања и Природно бањско лечилиште.

Железничко одмаралиште располаже хотелом С категорије изграђеним 1929. г., проширеним 1934, и дограђеним 1950. г. Има 79 соба са 167 лежаја. У току су радови на модероизацији и реконструкцији Жел. одмаралишта у вредности од 1 700 000 дин. Радове изводи предузеће „Рад“ из Грделице, а финансијска средства обезбеђена су од стране Железничко одмаралиште ће добити базен за топлу мизавршетку, Железничко одмаралиште ће добити базен за топлу минералну воду и 24 када. Поред тога 30 једнокреветних соба добиће пун комфор. Одмаралиште ће добити и нови ресторан у староврањском стилу.[23]

Природно бањско лечилиште располаже са 2 сопствена објекта од којих је један у самој Бањи изграђен 1928., а дограђен 1930. г. Има 64 соба са 118 лежаја и 32 каде за купање. У Врањској Бањи изграђено је и бештачко језеро површине 2000 м², као и рибњак.[23]

Да би се решио проблем недостатка хотелског смештаја у Врању се предвиђа изградња новог хотела чија је локација одређена на простору између старог хотела „Врање“, Дома ЈНА и Градског парка. Средства за изградњу хотела у износу од 2 — 3 мил. динара обезбедиће се продајом локала кафе-ресторана и орочењем новца код банке у циљу добијања потребног кредита. Почетак изградње предвиђен је за 1971. или 1972. г.

*
* *

Привредна кретања у 1970. г.

У периоду од јануара до септембра 1970. г. кретање привреде Врања карактериште успорена динамика, посебно код радних организација из области текстилне индустрије и грађевинарства. Узроци ове појаве у непосредној су вези са повећаном нестабилношћу привреде у целој земљи, са бржим порастом цена репроматеријала, повећањем залиха готових производа и порастом неликвидности привреде. У поређењу са истим деветомесечним периодом 1969. г., укупан приход порастао је у индустрији за 12%, пољопривреди за 23%, саобраћају за 20%, трговини и угоститељству 17% и занатству 32%.[25] На остварење већег укупног прихода у занатству утицало је повећање производње у предузећу „Металац“ и пораст услуга у пословању Штампарије „Нова Југославија“. Носиоци пораста остваре-

ног у пољопривреди су Предузеће за биљну производњу „Парк“ и Пољопривредно-трговински комбинат Врање. Код саобраћаја пораст укупног прихода је у вези са повећањем обима остварених транспортних услуга Аутотранспортног предузећа „Јединство“ и обима изведених радова од стране Предузећа за путеве — Ниш, секција Врање.

Остварени доходак у индустрији у деветомесечном периоду 1970. г. у односу на исти период 1969. г. је већи за свега 7%. Он је осетно порастао код предузећа „ХИВ“ (112%), „Неметали“ (50%), „Електродистрибуција“ (32%), Фабрика намештаја „Симпо“ (26%) и Црепана „Јужна Морава“ (18%). Мањи пораст дохотка у односу на деветомесечни период прошле године је код Фабрике оуће „Коштана“ (11%), „ИТО Алфа“ (9%) и Памучног комбината (2,5%). Остварени доходак био је нижи него прошле године у Конфекцији „Слобода“ (за 1%), „ДИВ“-у (за 12%), „ТИВ“ у (за 14%) и Трикотажи „Врањанка“ (за 23%).[25]

У занатству доходак је у просеку порастао за 21%. Сва занатска предузећа остварила су у деветомесечном периоду 1970. већи доходат него 1969. г. и то, Молерска задруга „Колор“ (за 89%), Штампарија „Нова Југославија“ (24%), Берберска задруга (15%), Предузеће „Металац“ (15%) и Молерска задруга „Тон“ (10%).[25]

Остварен доходак у пољопривреди је за 25% већи у периоду јануар-септембар 1970., од истог периода 1969. г. Највећи пораст имала су предузећа „Парк“ — Врањска Бања (46%), Пољопривредна задруга Власе (39) и ПТК-Врање (24%). Пољопривредна задруга Врањска Бања међутим, остварила је за 7% мањи доходак него прошле године.[25]

У саобраћају остварен је доходак за 20% већи него у истом периоду прошле године. Боље резултате показало је Аутотранспортно предузеће „Јединство“ (пораст дохотка 33%). У предузећу за путеве Ниш-секција Врање, доходак се повћеао за 16%.[25]

Остварени доходак у трговини и угоститељству у периоду јануар-септембар 1970. г. је за 31% већи него у одговарајућем периоду 1969. г. Највећи пораст дохотка је код Угоститељског предузећа „Врање“ (72%), Трговинског предузећа „Агротехника“ (64%), Трговинског предузећа „7 јули“ (39,5%), Предузећа „Отпад“ (33,5%), и Мотела „Inex“ (31,5%). Код Трговинског предузећа „Универзал“ доходак се повећао за 14%, док је код Угоститељског предузећа „Морава“ из Врањске Бање на нивоу од прошле године.[25]

Просек оствареног дохотка по једном упосленим за општину Врање, за период јануар-септембар 1970. износи 17 000 дин. Већи просек од 17 000 дин. по једном упосленом остварише су следеће радне организације.[25]

Радна организација	Остварени доходак по једном упослеиом
1. Пред. за водовод и канализацију	30 935 дин.
2. „ХИВ“	30 225
3. Електродистрибуција	27 375
4. Фабрика намешта „Симпо“	27 085
5. Пројектни биро — Врање	25 417
6. Уто-трансп. пред. „Јединство“	25 038
7. Пред. „Парк“ — Вр. Бања	23 189
8. Пред. за путеве „Ниш“ — Врање	22 918
9. Трг. пред. „7 јули“	22 894
10. „Неметали“ — Вр. Бања	21 707
11. ИТО „Алфа“	21 510
12. Стан. за унапр. пољопривреде	20 700
13. Трг. пред. „Агротехника“	19 716
14. Памучни комбинат Врање	18 690
15. Поль. задруга Власе	18 250
16. Трг. пред. „Универзал“	18 169
17. Пред. „Отпад“	18 149
18. Мотел „Inex“	17 809
19. ПТК „Врање“	17 056

Мање од 17 000 дин по једном упосленом остварише су у периоду јануар-септембар 1970. г. следеће радне организације.

Радна организација	Остварени доходак по једном упосленом
1. „ДИВ“ — погон Врање	16 332
2. Црепана „Ј. Морава“	15 664
3. „ТИВ“ — Врањска Бања	15 005
4. Фабрика обуће „Коштана“	14 702
5. Водопривред. орг. Врање	14 493
6. Пред. „Нови дом“	14 089
7. Ком. пред. Вр. Бања	13 923
8. Штамп. „Нова Југославија“	13 418
9. Пред. „Металац“	12 795
10. Молер. задруга „Колор“	12 467
11. Поль. задруга Вр. Бања	12 086
12. Ком. пред. Врање	11 961
13. Угост. пред. „Врање“	11 000
14. Грађ. пред. „Новоградња“	10 967
15. Угост. пред. „Морава“	10 564
16. Конфекција „Слобода“	9 193
17. Молер. фарб. задруга „Тон“	7 786
18. Берб. задр. Врање	7 727
19. Трикотажа „Врањанка“	6 266

На дан 1.IX 1970. укупно је у друштвеном сектору производње било 9989 упослених (индустрија 5630, грађевинарство 1350, трговина и угоститељство 839, саобраћај 817, пољопривреда 513, стамбено-комунална делатност 299, занатство 282, шумарство 259). Са 5630 упослених што чини више од 56% укупно упослених у друштвеном сектору производње и доходтком у износу од 99 891 000 дин. оствареним од јануара до септембра 1970., а што представља 59% од укупно оствареног дохотка, индустријска функција Врања је коначно постала водећа и одлучујућа за даљи привредни развитак града.[25]

У периоду од јануара до септембра 1970. г. месечни просек нето личних доходака по једном упосленом повећан је на 839 дин. према 771. дин. колико је износио у одговарајућем периоду прошле године.

Већи просек личног дохотка по једном упосленом у односу на општински просек који износи 839 дин. имају следеће радне организације:[25]

Радна организација	Месечни просек лич. дохотка по једном упосленом (I-IX 1970)	Прос. број упослених (I-IX1970)
1. Пред. „Парк“ — Вр. Бања	1233	132
2. Пред. за водовод и канал.	1195	77
3. Електродистрибуција	1163	176
4. Стан. за унапређ. пољопр.	1148	40
5. „ХИВ“	1134	49
6. Трг. Пред. „Агротехника“	1101	116
7. Аутотрансп. пред. „Јединство“	1098	208
8. ИТО „Алфа“	1094	588
9. Фабр. намештаја „Симпо“	1082	531
10. Трг. пред. „7 јули“	1053	122
11. „Нметали“ — Вр. Бања	980	58
12. Трг. пред. „Универзал“	966	272
13. „ДИВ“ — Врање	964	368
14. Фабр. обуће „Костана“	921	863
15. ПТК „Врање“	850	162

Мањи просек личног дохотка по једном упосленом од општинског просека имају следеће радне организације:

Радна организација	Месечни просек лич. доходак по једном упосленом (I-IX 1970)	Прос. број упослених (I-IX 1970)
1. Предузеће „Отпад“	825	47
2. Пред. за путеве „Ниш“ — Врање	806	609
3. Памучни комб. Врање	798	1791
4. Црепана „Ј. Морава“	786	119
5. Водопривр. орг. Врање	765	150
6. Предузеће „Металац“	748	132
7. Ком. пред. Вр. Бања	731	13

1	2	3
8. Пољ. задруга Вр. Бања	704	35
9. Мотел „Ineä“	700	26
10. Пред. „Нови дом“	695	158
11. Ком. пред. Врање	684	51
12. Штамп. „Н. Југославија“	674	110
13. Грађ. пред. „Новоградња“	674	1292
14. Мол. фарб. задруга „Колор“	665	15
15. Пољ. задруга Власе	632	24
16. Угост. пред. „Врање“	629	135
17. Конфекција „Слобода“	620	415
18. „ТИВ“ — Вр. Бања	611	371
19. Угост. пред. „Морава“	587	39
20. Берб. задруга Врање	529	11
21. Молер. фарб. задруга „Тон“	468	14
22. Трикотажа „Врањанка“	467	301

Текући проблеми привредних организација у Врању су бројни и разноврсни. Индустрија која је носилац привредне активности у општини имала је спорију стопу раста укупне производње у односу на прошлу, 1969. г. Радне организације су настојале да ускладе асортиман своје производње са захтевима тржишта. Упркос томе, залихе непродате робе су се брже повећавале од производње.

Памучни комбинат који има видан пораст физичког обима производње, нема одговарајући реализацију пласмана те се повећавају залихе готових производа. Пораст залиха условљен је ограничавањем предива за извоз, као и задржавањем извесних количина сирових тканина у доради, до изналажења купца према чијим се потребама и жељама врши тзв. финансирање.

ИТО „Алфа“ карактерише, такође, висок раст производње и продуктивности рада чему је допринело побољшање технологије, проширење асортимана производње и увођење нових серија пећи у производњу. Али, проблем „Алфе“ је сезонски карактер пласмана готових производа. У сезони пролеће-лето стварају се велике залихе готових производа. Увођењем разних олакшица за купце, као што су рабат, супер-рабат, дужи рокови плаћања, помогли су да се „Алфа“ афирмише као најекспанзивнији произвођач нафта-пећи у земљи. Међутим, то је истовремено проузроковало велико дуговање купаца што је, уз велико ангажовање обртних средстава у залихама готових производа имало за последицу неликвидност фабрике.

Фабрика обуће „Коштана“ остварује такође раст физичког обима производње, али како се оријентише на производњу скупље обуће, залихе готових производа су знатно порасле, потраживања од купаца такође, што је условило неликвидност фабрике и често блокирање њеног жиро-рачуна.

Фабрика намештаја „Симпо“ показује у 1970. г. снажну пословну експанзију. Она остварује висок раст физичког обима производње и проширује асортиман на најсавременије врсте намештаја. Висок пораст производње фабрика је остварила повећањем продуктивности рада, усавршавањем организације производње, побољшањем квалификационе структуре запослених и сталним модернизовањем процеса производње. И поред повећане производње фабрика једва задовољава потражњу тржишта. У 1970. г. ова фабрика, у склопу врањске индустрије, најуспешније послује.

Дуванска индустрија-погон Врање је у рецесији. Смањује се физички обим реализације цигарета и дувана у односу на прошлу, 1969. г. На ову појаву утицало је смањење извоза дувана, високо стање залиха цигарета, несређено стање у области промета цигарета у оквиру новог удружења „УДИ“ које је од 1.I 1970. г. тек почело да функционише. Са отварањем нових стоваришта и пуштањем у продају нових врста цигарета очекује се поново продор на домаће тржиште.

Текстилна индустрија „ТИВ“ — Врањска Бања има у 1970. г. ниску стопу раста укупног прихода, опадање дохотка, смањење просечног броја упослених, низак просек личних доходака. Уз све то фабрика мора обезбеђивати потребна средства за отплату високих обавеза по ануитетима за основна и трајна обртна средства.

Конфекција „Слобода“ такође има ниску стопу раста укупног прихода и дохотка. Физички обим производње је у порасту, а такође и продаја робе, посебно на страном тржишту. Са увођењем нових, механизованих шиваћих машина и специјалки очекује се пораст продуктивности рада.

Трикотажа „Врањанка“ послује перманентно са губицима те је у обавези да реализује санациони програм у условима принудне управе. Ова радна организација налази се на последњем месту по просеку личних доходака по једном упосленом (467 дин.).

Црепана „Јужна Морава“ Вр. Бања има значајан пораст физичког обима производње, а тиме и значајно повећање прихода и дохотка. Овако повољно кретање производње у вези је и са преоријентацијом на израду гитер-цигли и шупљих блокова који се све више траже у грађевинарству. Текућа производња заостаје за потребама тржишта, те се ради на програму проширења капацитета.

Хемијска индустрија „ХИВ“ бележи највећи релативан пораст укупног прихода и дохотка. Овако успешно пословање у вези је са развијањем производње новог погона пластике и успешне реализације на тржишту (потпетице и флекице за обућу). Међутим, погон производње коштаног брашна и масти је због несташице сировина у опадању. Повољно пословање омогућило је да „ХИВ“ оствари највећи просек личних доходака по упосленом, међу производним организацијама Врања.

„Неметали“ — Вр. Бања послују са губитком те су у сличним обавезама као и трикотажа „Врањанка“.

Занатство бележи релативно највећи пораст оствареног прихода и дохотка, захваљујући посебно пословању занатских предузећа „Металац“ и Штампарије „Нова Југославија“. Висок пораст производње код „Металца“ у вези је са производњом и пласманом штедњака на чврсто гориво као и извршавања бројних занатских услуга. Штампарија „Нова Југославија“ имала је повећање обима, али и пораст цена услуга. Берберско-фризерска задруга стагнира, док Молерско-фарбарска задруга „Тон“ чак смањује приход и доходак у односу на претходну годину. Повећање обима пословања и услуга код индивидуалних занатлија карактеристично је за тзв. конјунктурне занате (ТВ и ауто-механичари, електроинсталатери, ауто-превозници и др.).

Пољопривреда у 1970. г. има високу стопу раста укупног прихода. Висок пораст укупног прихода код Пољопривредно-трговинског комбината произилази из оствареног већег обима промета трговине робом, прометом меса и откупљених пољопривредних производа и општег пораста цена пољопривредних производа. Водопривредна организација из Врања остварила је већи обим извршених радова. Станица за унапређење пољопривреде повећала је промет пољопривредне апотеке, развила је сарадњу са „ДИВ“-ом ради заштите дувана од штеточина и произвела је већи број воћних садница и расне живине. Носилац оствареног добитка у области пољопривреде је предузеће „Парк“ које је поред производње и продаје цвећа проширило своју делатност на озелењавање површина. Захваљујући томе, ова радна организација преузела је прво место по просеку личног дохотка појединаца.

Саобраћај, на територији Врања и његове околине, показује знаке пуне експанзије. Аутотранспортно предузеће „Јединство“ има видан пораст укупно прихода и дохотка, захваљујући пре свега оствареном већем обиму услуга превоза путника. Повећан је возни парк, као и број полазака на неким линијама. Предузеће за путеве „Ниш“ — погон Врање, повећало је обим радова на изградњи путева, пратећих објеката као и на одржувању постојеће путне мреже.

Трговина се спорије прилагођава потребама динамичног развитка града. Врање још нема своју робну кућу која би задовољила захтеве потрошача. Пораст укупног оствареног прихода у области трговине одраз је већим делом пораста цена и само делимично пораста физичког обима оствареног промета. Већи пораст има Трговинско предузеће „Агротехника“ које се бави прометом техничке робе. Уситњена и застарела мрежа трговине омогућила је да се добар део промета пренесе на продавнице радних организација и других градова, док је један део промета преузео Пољопривредно-трговински комбинат Врање. Отуда искрсава потреба да Врање што пре добије своју робну кућу која ће концентрисати иначе разједињену трговину и из темеља је модернизовати.

Угоститељство такође заостаје за потребама брзог развитка града и његове привреде. Врање још нема модеран, савремени хотел какав данас траже транзитни путници. Засада овај недостатак ублажује Мотел „Inex“ на ауто-путу. Угоститељско предузеће „Врање“ и Мотел „Inex“ бележе пораст укупног прихода, не само због већег обима остварених угоститељских услуга, већ и због пораста цена у угоститељству. То међутим није случај са Угоститељским предузећем „Морава“ које непотпуно користи своје капацитете и стагнира.

Значајну активност у 1970. г. показали су и Стамбено предузеће „Нови дом“ као и Предузеће за водовод и канализацију.

Брзи, динамични развитак Врања у идустријској фази његовог развоја отворио је низ нових проблема, посебно у области терцијарних и квартарних делатности. Врање добија значајан Технички школски центар. Изградиће се још једна средња и једна основна школа, затим Дом културе и Библиотека. Проширена је Болница и изграђен нови Дом здравља. Самодоприносом грађана модернизују се коловози и тротоари. У изградњи је прво топло купатило. Следеће 1971. г. почиње изградња велике робне куће, а затим и новог савременог хотела. У периоду од 1970—75. г. увешће се канализација у 68 улица (20 км). Истраживање воде се наставља у Ћуковачком пољу те ће се изградити још 6 нових бунара. Нова пијаца предвиђена је да се отвори у доњем делу града. Већ функционише нова модерно уређена Аутобуска станица, град је добио 3 бензинске пумпе и 1 пумпу за мазут. Успостављен је градски саобраћај на линији Горња чаршија-Аутобуска станица.

Али, Врање, као и низ других градова Србије нема још усвојени урбанистички план, те спонтани развитак и палијативни захвати представљају главно обележје развоја. Горњи део града, који има најповољнији топографски положај за изградњу здравствених установа, рекреационих зона и туристичких објеката, већ покрива неуређена циганска махала. Њега заузимају и досељеници из планинског залеђа који подижу бесправно куће, остављају уске улице, што ће у наредном периоду изазвати бројне тешкоће. Недостатак урбанистичког плана и концепције развоја градских зона доводи до прејудицирања у градњи јер се спонтани развитак не може правилно канализати. Врање сем тога, захваљујући свом брзом привредном развитку, стоји у већој дискорданцији са својим привредно заосталим залеђем него што је то раније био случај. Па ипак, овај град је у себи спојио улогу традиционалног врањског фолклора и трубе Бакије Бакића, дух Борине Коштане и староврмеског суботњег пазара, са улогом младог индустријског града који је у пуној експанзији, који ниже велика признања, почев од неколико „златних кошута“, „златног кључића“ и „златних медаља“ до награде „Дан републике“, стечене за произведену робу, намењену не само југословенском већ и страном тржишту.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. *Ј. Трифуноски:* Врањска котлина, Скопје, 1962, књ. I, 1963, књ. II.

2. *Ј. Трифуноски:* Географске зоне Врањске котлине, IV, конгрес географа Југославије, Београд, 1956.

3. *Т. Вукановић:* Средњовековна жупа Врање. Врањски гласник, књ. I, Врање, 1965.

4. *Т. Вукановић:* Прешево, Гласник Врањског музеја, књ. II, 1966.

5. *Т. Вукановић:* Бујановац, Гл. Врањског музеја, књ. II, 1966.

5. *Т. Вукансвић:* Бујановац, Гл. Врањског музеја, књ. II, 1966.

6. *Т. Вукановић:* Сурдулица, Гл. Врањског музеја, књ. III, 1967.

7. *Т. Вукановић:* Владичин Хан, Гл. Врањског музеја. књ. IV, 1968.

8. *М. Костић:* Врањско-бујановачка котлина, Гл. Врањског музеја књ. IV, 1968.

9. *М. Костић:* Врањска Бања. Лесковачки зборник, књ. V, Лесковац, 1965.

10. *М. Костић* — Ж. Гајић: Специјализовано повртарстго у јужном Поморављу. Зборник радова Географ. инст. „Ј. Цвијић", књ. 21, Београд, 1967.

11. *Ј. Хаџивасиљевић*: Ка историји града Врања и његове околине. Годишњица Николе Чупића, књ. XVI, Београд, 1896.

12. *Ј. Хаџивасиљевић:* Јужна-Стара Србија, књ. II, Београд, 1913.

13. *К. Костић:* Тргов. центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку. Београд, 1899.

14. *М. Савић:* Наша индустрија и занати, књ. I, II, VII, VIII, Сарајево 1922—30.

15. *С. О. Врање:* Основне смернице, циљеви и приоритетни задаци развоја привреде и друштвених делатности у 1970.

16. *С. О. Врање*: Програм развоја водовода и канализације за период 1970. до 1975. г.

17. *С. О. Врање:* Општи осврт на кретање привреде општине Врање, завршном рачуну за 1969. г.

18. *С. О. Врање:* Информације о стању и проблемима рудника и копова неметала „Неметали" — Вр. Бања.

19. *С. О. Врање:* Проблеми и задаци развоја привреде и друштвених делатности на територији општине у наредном периоду.

20. *С. О. Врање:* Информација о реконструкцији и модернизацији, Инд. грађев. материјала „Јужна Морава" — Вр. Бања.

21. *С. О. Врање:* Приоритетни задаци у привредним и непривредним делатностима за 1970. г.

22. *С. О. Врање:* Информација о извршењу програма привредног и друштвеног развоја до 1970. г.

23. Развој угоститељске и туристичке привреде.

24. *С. О. Врање:* статистички подаци за пољопривреду, занатство и друге службе.

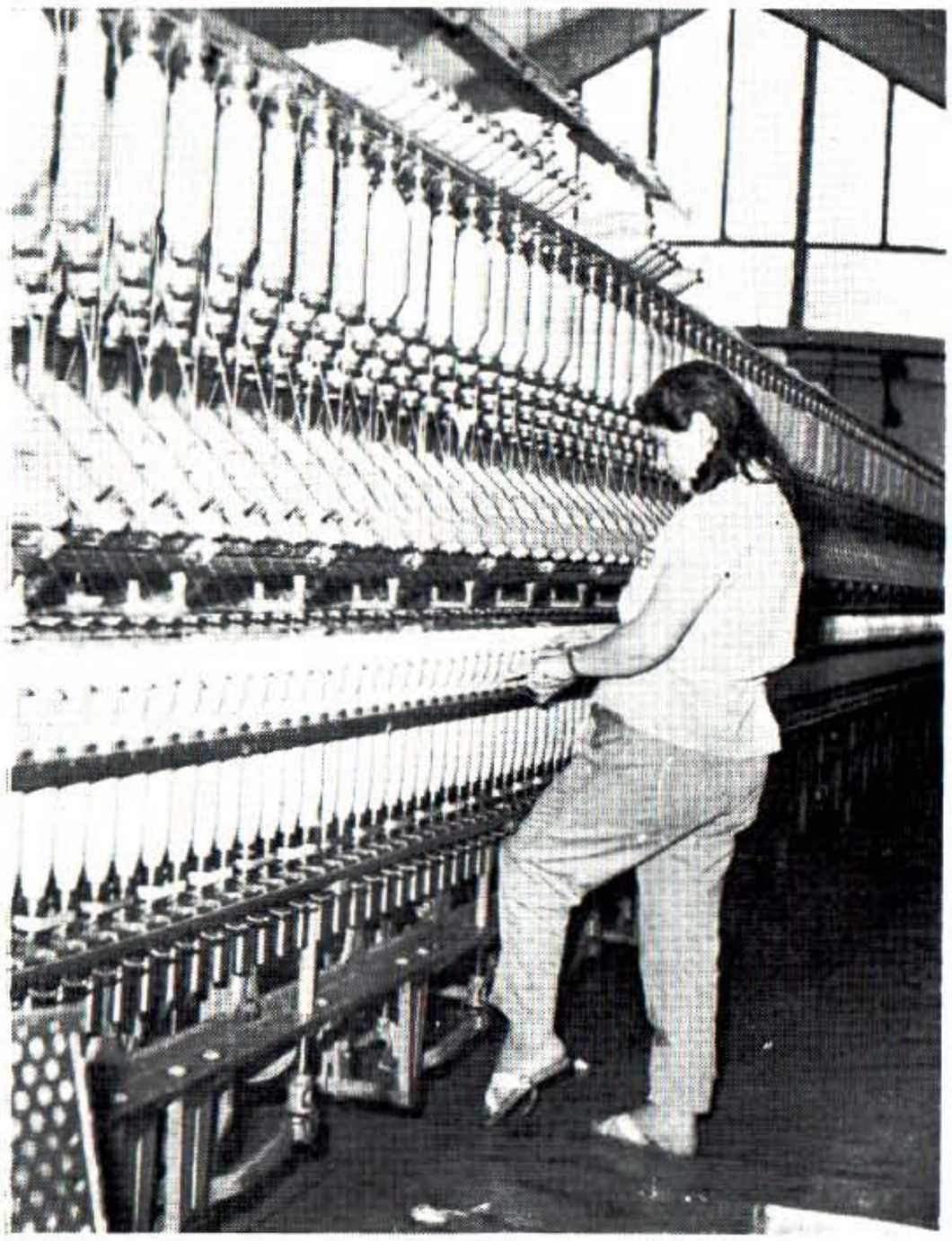
25. *Служба друштвеног књиговодства Врање:* Информција о кретању привреде I—IX. 1970. на бази података из периодичних обрачуна радних организација.

26. *Служба друштвеног књиговодства Врање:* Анализа периодичних обрачуна привредних организација за I—VII. 1970.

27. *Трикотажа „Врањанка":* Санациони програм, 1970.

Сл. 1. Центар Врања

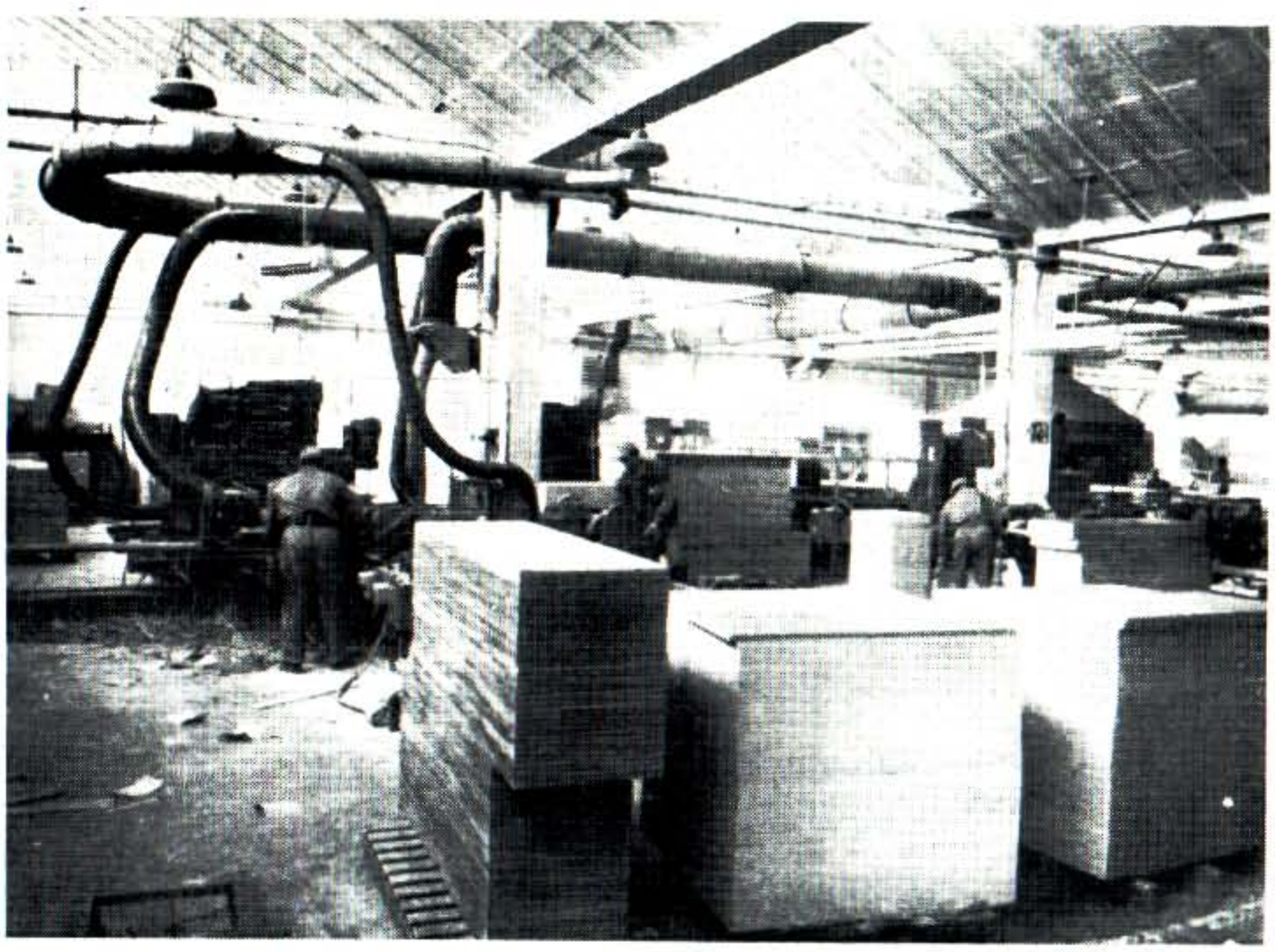
Сл. 1. Деталь из Памучног комбината

Сл. 2. Зграда индустрије „Алфа“

Сл. 1. Детаљ из Фабрике обуће „Коштана“

Сл. 2. Детаљ из Фабрике намештаја „СИМПО“

Illustrations

Fig. 1 — Situation de Vranje par rapport aux communications et emplacements de nouvelles entreprises industrielles.

Fig. 2 — Aperçu comparé du nombre moyen d'employés (champs blancs) et du revenu total réalisé en 1969 (champs foncés) pour les entreprises industrielles à Vranje. PK — Combinat cotonnier; K — Usine de chaussures „Koštana"; A — Industrie d'équipement technique „Alfa"; TIV — Industrie textile Vranjska Banja; SP — Usine de meubles „Simpo"; SL — Confections „Sloboda"; DIV — Manufacture de tabac Vranje; Tricotage „Vranjanka"; E — Distribution d'éléctricité JM — Tuilerie „Južna Morava" (Vranjska Banja); HIV — Industrie chimique vranje.

Fig. 3 — Mouvement de la production de fils (à gauche) et de tissus (à droite) au Combinat cotonnier Vranje.

Fig. 4 — Valeur de la production (V), revenu total (P) et produit (D) au Combinat cotonnier.

Fig. 5 — Mouvement de la moyenne des revenus personnels par un employé au Combinat cotonnier.

Fig. 6 — Moyens isolés dans les fonds du Combinat cotonnier (à gauche) et structure des moyens isolés (à droite). Moyens isolés dans le fonds d'affaires (Champs blancs), le fonds de réserve (champs foncés), le fonds de consommation commune (hachures), le fonds pour l'édification des habitations (pointillé).

Fig. 7 — Mouvement de la production de poêles à naphte dans l'Industrie d'équipement technique „Alfa" en 1965—1969.

Fig. 8 — Mouvement du nombre d'employés dans l'IET „Alfa" en 1965—1969.

Fig. 9 — Mouvement du revenu total (champs blancs) et du produit réalisé (champs obscurs) dans l'IET „Alfa".

Fig. 10 — Moyens isolés pour les fonds dans l'IET „Alfa" (à gauche) et la moyenne du revenu personnel par un employé (à droite).

Fig. 11 — Mouvement du revenu total (champs blancs) et du produit réalisé (champs obscurs) dans l'Usine de chaussures „Koštana".

Fig. 12 — Production des chaussures (ligne continue) et exportations réalisées aux pays étrangers (ligne discontinue) dans l'Usine de chaussures „Koštana" (1960—1969).

Fig. 13 — Réseau de magasins pour la vente de chaussures de l'Usine de chaussures „Koštana" dans notre pays.

Fig. 14 — Pertes et profits réalisés par l'Usine de meubles „Simpo" sur son chemin de développement dans l'intervalle de temps de 1964—1969.

Fig. 15 — Mouvement du revenu total et du produit dans l'Usine „Simpo" (1964—1969).

Fig. 16 — Structure des surfaces agricoles dans la commune de Vranje en 1969 (D — secteur social; I — secteur individuel).

Fig. 17 — Lignes du trafic interurbain et interlocal desservies par l'Entreprise des transports par automobiles „Jedinstvo". Sur le croquis et indiqué aussi le nombre de départs par jour dans les directions déterminées.

Pl. I Centre de Vranje.
Pl. II 1 — Détail du Combinat cotonnier;
2 — Bâtiment de l'Industrie „Alfa".
Pl. III 1 — Détail de l'Usine de chaussures „Koštana";
2 — Détail re l'Usine de meubles „SIMPO".
Pl. IV 1 — Détail de l'Entreprise „Park" — Vranjska Banja;
2 — Station d'autobus Vranje;
3 — Jour de marché à Vranje.

МИЛОРАД ВАСОВИЋ

КРИВА ФЕЈА

Током последњих неколико година једно планинско село лоцирано на 1250 м надморске висине, Крива Феја, интензивно се преображава у варошицу савремене физиономије и сложених функција. У ствари, пред нашим се очима уобличава једно од највиших — ако не и највише — градско насеље на територији СР Србије. Већ та чињеница побуђује одређени научни интерес, те се географи морају запитати: због чега се једно планинско село трансформише у варошицу. Зашто је баш Крива Фија захваћена тим процесом? Постоје ли неке изузетне географске или економске погодбе за ову трансформацију? Покушаћемо да изнађемо одговоре на ова питања, односно да објаснимо географске и друге погодбе овог трансформишућег процеса, који се у будућности може лако проширити и на нека друга крајишка села око Бесне кобиле.

У Кривој Фељи[1] боравили смо два пута током 1969. и 1970. године: прве године 11 и 12. септембра а друге 21. августа. Оба пута пажљиво смо разгледали насеље а једном смо, заједно са тројицом

---

[1]) Миодраг Пешић је забележио занимљиву легенду о настанку имена Крива Феја и Бесна кобила, коју преносимо у нешто скраћеном облику.

...„Временом у планини се родила девојчица, којој родитељи дадоше име Феја. Она је, временом, израсла у лепу, витку, кршну девојку, која у снази беше равна мушкарцима. Према предању, Феја се такмичила са момцима у бацању камена, хрвању, орању, копању, јахању и кошењу. Ову врло лепу девојку прижељкуваху сви момци тог безименог насеља.

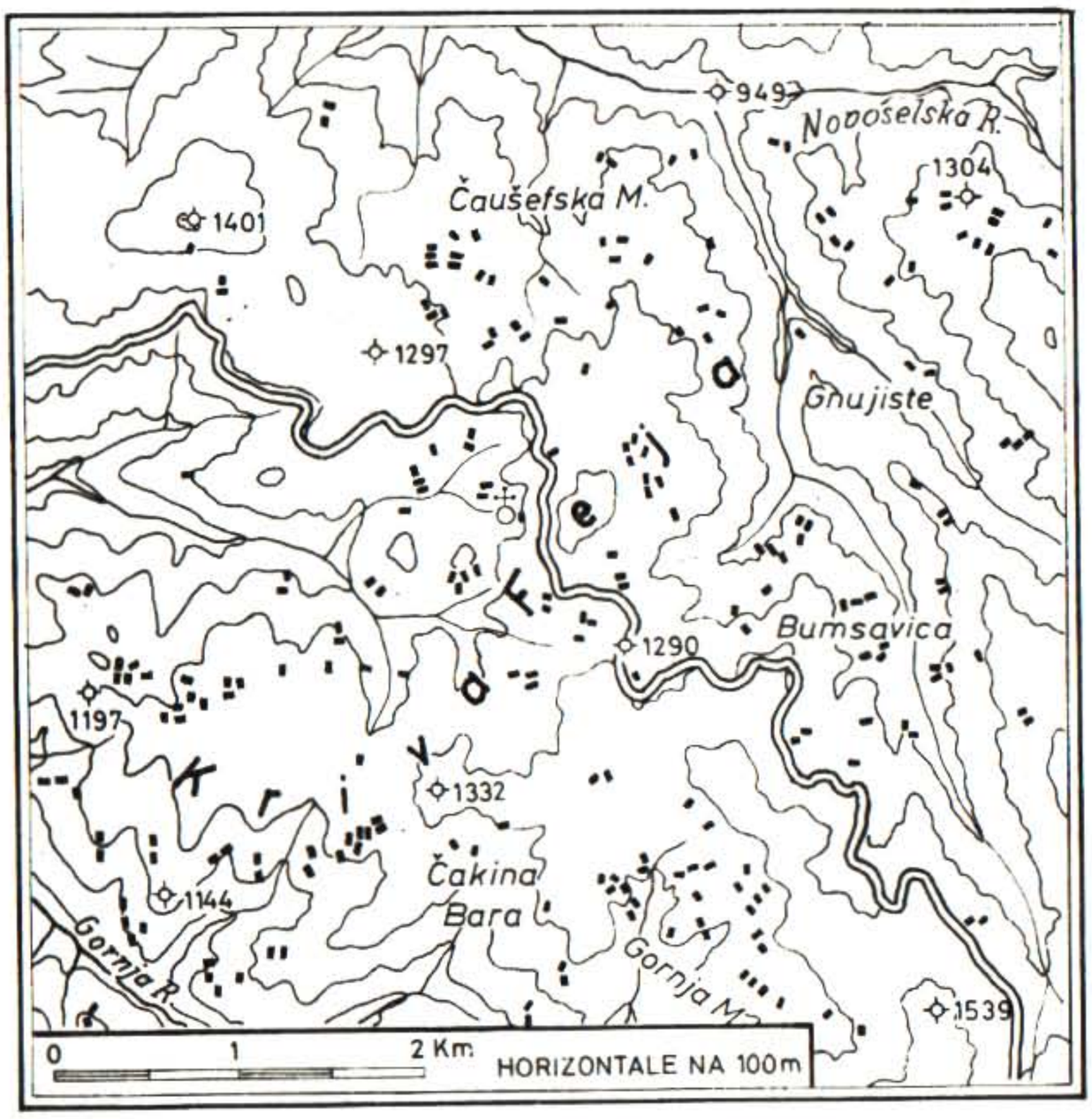
Једног дана, силазећи у долину, Феја наиђе на ергелу очевих коња. У ергели је била и кобила, коју је Феја одмалена неговала, пазила и јахала. Паметна животиња је своју господарицу одувек дочекивала дизањем главе и веселим рзањем. Тога дана, међутим, кобила је стајала као укопана. Феја јој приђе и виде да је животињи раскрвављена горња усна била обливена зеленом пеном.

Мислећи да се отровала, Феја поведе животињу да се прошета. Увиђајући да то није користило, девојка узјаха кобилу и потера је кући, не би ли јој отац помогао лечећи је травама.

Пошто је животињу ујео бесан пас, кобила појури дивљим трком, пењући се уз планину. А затим, одједном, наглим трзајем промени правац и појури низбрдо. Не очекујући тако наглу промену правца, Феја паде са коња, Када се освестила почела је да дозива у помоћ. Људи су се убрзо нашли. Са

просветних радника, обишли рудник „Благодат“ који се налази на југоисточним падинама Бесне кобиле. Овај скромни напис израдили смо на основу тих теренских опсервација, затим на основу анкетирања просветних радника који живе и раде у Кривој Фељи и једног службеника запосленог у дирекцији рудника. Наравно, користили смо један део доступне документације, неке информативне написе и врло оскудну географску и геолошку литературу о подручју Бесне кобиле и Крајишта. Коришћену литературу и изворе наводимо уобичајенид путем на крају овог написа.

Особености географског положаја и природне средине у простору Криве Феје. — Одмах морамо рећи да се досадашње село Крива Феја преображава у варошицу, пре свега, под утицајем експлоатације оловно-цинкане руде, али је и географски положај насеља утицао, на свој начин, на урбанизовање овог насеља. Истина, тај положај је особит већ самим тим што је у питању насеље на планини;

Карта 1. — Крива Феја, село разбијеног типа лоцирано поред пута Врање — Босиљград и у северозападној подгорини планине Бесне кобиле

преломљеном ногом лежала је беспомоћно на земљи. Касније је оздравила, али је некадашња лепотица остала богаљ.

Повезујући натприродну, митолошку лепоту девојке са трагедијом која ју је задесила, људи своје село назваше Крива Феја.

Побеснела кобила је данима јурила брдима и долинјама велике планине, чији је највиши врх често и лети, попут чалме, обавијала магла. Најзад су је пастири нашли раскомадану. По тој животињи ова планина доби име Бесна кобила. . . “ (1).

он има добрих и лоших страна: прве индиректно подстичу а друге отежавају започети урбанистички процес. Стога их морамо укратко анализирати.

Крива Феја се налази око 25 км источно од Врањске Бање. Стари, сеоски део насеља, у толикој мери је разбијен и разасут по западној и северозападној подгорини планине Бесне кобиле, да одстојање између крајњих јужних и северних кућа износи око 4 км. Кроз насеље вијуга макадамски друм Врање — Босиљград приближног правца запад — исток, којим се одвија редован аутобуски саобраћај преко целе године. Другим речима, насеље се налази у близини наше главне железничке и друмске магистрале, која води долином Јужне Мораве. Та је чињеница од изузетне важности за развитак неких непољопривредних функција у Кривој Феји, па за измену њене насеобинске физиономије. Посредством железничке и друмске магистрале ово насеље се лако везује за важне привредне, културне и адиминстративне центре као што су Врање, Лесковац и Ниш. Близина долине Јужне Мораве од значаја је и због тога, што представља врло плодно подручје, из којег се Крива Феја снабдева свим оним пољопривредним производима (житом, поврћем и воћем), који не могу успевати у њеном субалском климатском појасу. Близина саме Врањске Бање може у будућности представљати погодност посебне врсте, поготову ако се Крива Феја буде развијала и као планинско-туристичко средиште на Бесној кобили; у том случају она би се унеколико функционално повезивала са бањон као њен комплементарни пункт.

Нови, градски део насеља Криве Феје, има релативно повољан и топографски положај. Наиме, северозападно од највишег врха Бесне Кобиле (1922 м), на једном седлу високом око 1250 м и широком у правцу запад-исток неколико стотина метара, има довољно простора са благим нагибима и ерозивно-денудационим нивоима, погодног за лоцирање новог дела насеља. Сав околни терен, састављен иначе од кристаластих шкриљаца, огољен је, дисециран долинама потока који су и средином септембра били без воде; убрзана розија земљишта толико је „нагризла“ пејзаж, да се и са даљине од десетак километара уочавају огољени „ридови“. Тако је нови део насеља лоциран на широком планинском седлу и у подручју које је обрасло бујнијом вегетацијом него ниско планинско подножје. Положај нове варошице на планинском седлу може се оценити као погодан и са становишта гравитације села око Бесне кобиле; јер, можемо очекивати да ће нека од њих бар повремено, у вези са развитком рударства, лако гравитирати ка овом високом насељу са урбаним обележјима.

Лоше стране положаја Криве Феје проистичу из велике надморске висине, релативно оштре субалпске климе која уосталом проистиче из такве висине, и близине државне границе. Велика надморска висина, између осталог, отежава саобраћајну приступачност: по-

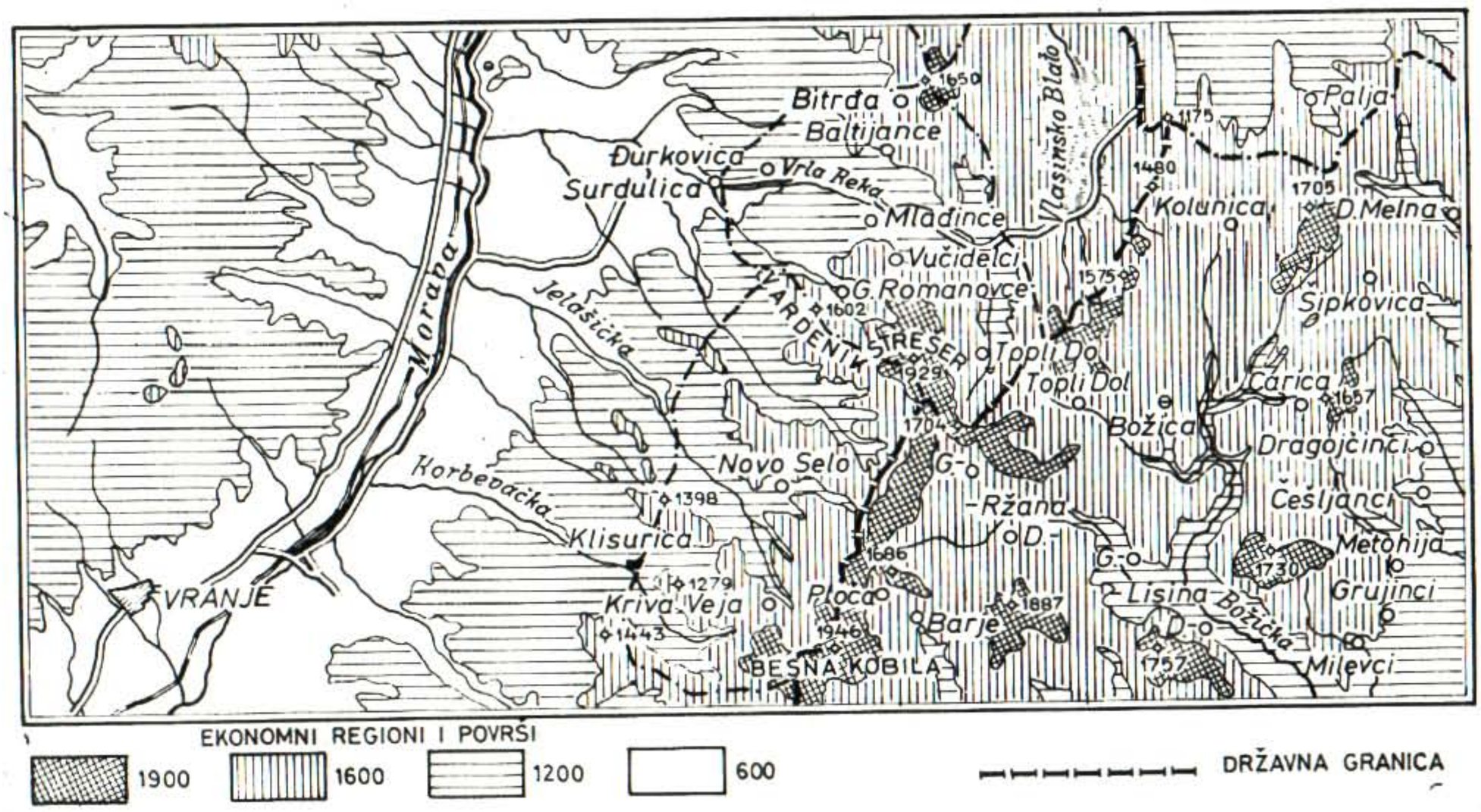
менути друм Врање — Босиљград од села Корбевца почиње се пети бројним серпентинама према Кривој Фељи и Бесној кобили; стога је он од Врањске Бање до Криве Феје дуг око 25 км, иако у ваздушној линији растојање између ова два места износи само 13 км. Близина државне границе у овом случају може се сматрати негативном чињеницом не због некакве војно-стратегијске осетљивости и њеног ограничавајућег дејства на функције насеља, него због тога што преко граничног сектора који лежи напрам Криве Феје не води никаква значајнија саобраћајница од Србије ка Бугарској. Истина, близу Босиљграда постоји гранични прелаз, али он махом служи за комуницирање становништва из суседних, пограничних регија. Јер, Бесна кобила као тешко проходна, слабо насељена и привредно не развијена планинска регија, која уосталом досеже већу надморску висину од било које друге регје у читавој југоисточној Србији, још увек представља прворазредни фактор раздвајња јужног Поморавља од пограничних простора.

Не располажемо прецизним метеоролошким подацима на основу којих би могли приказати климатске оособине планинског простора око Криве Феје. Овом приликом можемо указати само на народно запажање о дужини снежног покривача као индикатора степена климатске суровости. Добри познаваоци прилика — мештани, тврде да он у највишем региону Бесне кобиле, дакле на висини око 1900 метара, траје од почетка децембра до априла, мада се местимично одржава и до почетка маја. Из тих казивања нисмо могли извести потпунији закључак о дабљини снежног покривача у појединим висинским појасевима. Ипак се може узети да она достиже у три зимска месеца и по пола метра у Кривој Фељи, а неких дана и знатно више. Упркос толиком снегу, аутобуски саобраћај између овог места и Врања обавља се без прекида током читаве године[1]. Понекад, међутим, ветар створи велике сметове који угрожавају саобраћај или га за краће време прекину, нарочито на сектору пута између Криве Феје и Босиљграда, где се он пење и до висине од 1500 м.

Негде изнад 1000 м надморске висине, дакле око Криве Феје, појаве се јачи извори, прве бујније ливаде, пашњаци и шумски комплекси који су са висином све бујнији. Пејзаж огољених „ридова" ишчезава, све више уступајући место физиономији субалпских терена. Повећена количина падавина, равномернији ток температуре током

[1] Од Криве Феје до Врања путује се аутобусом око један и по час а од Криве Феје до Босиљграда нешто дуже. Ако смо добро обавештени, у Криву Фељу долази из Врања пет аутобуса дневно; неки од њих продужују за Босиљград. Пут, којим се одвија овај аутобуски собраћај (Врање—Босиљград), грађен је између 1921. и 1927. године. Поред осталих, у његовој градњи учествовали су и бројни руски емигранти; изгледа да су они чинили већину радника. Ови руски радници имали су своје „кантоне", тј. зграде у којима су становали за време градње. У тим зградама неки од радника становали су и са својим породицама. Од Врања до Бесне кобиле било је, изгледа, пет таквих „кантона".

године а индиректно и мања дисекција рељефа основни су чиниоци овакве физиономије субалпских терена. У атару Криве Феје ипак је било огољених терена на којима је дивљала убрзана ерозија, мада знатно мање него у подножју. Но ти су терени временом пошумљени боровим садницама. Пошумљавање је вршила Основна школа под надзором Секције за заштиту земљишта од ерозије из Владичиног Хана и то у времену од 1956. до 1963. године. Становништво је желело да се засади багрем, али је ипак одлучено да се предност препусти бору јер багрем тешко успева на овако великој надморској висини.

Карта 2. — Стара српско-бугарска граница, површини и економски региони Крајишта (по Рисги Николићу)

На основу теренског посматрања и пажљиве анализе топографских карата установили смо да се шумски покривач местимично пење уз падине Бесне кобиле до 1750 м. Наравно, у нижим регионима то су проређене храстове шуме незнатног склопа а у вишим букове шуме. Нисмо приметили веће комплексе самониклих четинарских шума, мада би оне, рекло би се, могле егзистирати у подручју Бесне кобиле и Криве Феје с обзиром на надморску висину а извесно и на климатске прилике. Имамо утисак да букове шуме достижу овде оптималну бујност негде између 1350 и 1500 м надморске висине. Изнад горње границе шумског покривача распростиру се планински сувати; установили смо непосредним посматрањем да су и највише тачке на Бесној кобили обрасле травом, коју околна села користе за испаше својих стада оваца и говеди. Посматрача, који је имао прилике да претходно упозна неку алпску или динарску планину, веома изненади благи облици рељефа у региону травног ката Бесне кобиле. Планинско било пле-

ћастог облика пружа се некако у правцу југ — север; ту и тамо са њега се уздижу поједини заобљени врхови, благих страна, без иједног остењка или стеновитог шиљка какав се редовно среће у кречњачким планинама алпског или динарског система. И поред велике висине и знатних количина падавина на странама била, које су у региону травног ката толико благе да се људи и стока врло лако могу кретати у свим правцима, нигде нисмо запазили јаруге ни изразиту ерозију тла. То је и разумљиво јер незнатни нагиби и заштитни покривач траве искључују могућност разорног дејства текуће воде. Уосталом, на овим висинама извори су ретки а и када се јаве незнатне су издашности, услед чега су им отоке у облику слабих поточића. И тек наниже, где се лепеза изворишне челенке споји градећи од неколико поточића јединствен и јачи поток, отпочиње снажније ерозивно деловање текуће воде; оно је у тим регионима потенцирано већим нагибима топографске површине а посредно и претераном сечом и крчењем шуме од стране околног становништва.

Напослетку, неколико речи о животињском свету у атару овог планинског насеља и у суседним подручјима Бесне кобиле као највишег планинског масива југоисточне Србије. Дивљач која има већу важност за лов и ловни туризам нашла је своја најповољнија станишта пре свега у већим шумским комплексима као што су „Сопошница“ (југозападно од Криве Феје) и „Хајдучко осоје“ (североисточно од овог насеља и испод самог врха Бесне кобиле). У та два пространа шумска комплекса размножила се бројна срнећа дивљач; тамо су страсни ловци запазили још и лисице, зечеве и јаребице — камењарке. У марту овамо долећу велика јата голубова — гриваша, насељавају се махом по шумама и остају обично до краја септембра када се селе. Супротно њима, голуби — дупљари стално обитавају у тим потесима не селећи се крајем топлијег дела године. Понегде се могу запазити сиви орлови и копци, затим орлови — лешинари и гаврани. Има и јазаваца. Од ове длакаве и пернате дивљачи околно становништво најрадије лови зечеве и лисице. Колике су размере тога лова и да ли прети опасност да се неке врсте дивљачи истребе — тешко је рећи јер не располажемо никаквом стручном документацијом па ни обичним извештајима одговарајућих општинских служби. Знамо међутим то, да у потесу Криве Феје и на подручју Бесне кобиле не постоје никакви уређени ловни објекти нити локалности за прехрањивање дивљачи током зиме. Сазнали смо да је ипак израђен план за градњу ловачке кућице код Девојачке или Добре Воде.

Нека запажања о становништву. — У време нашег проучувања насеље Крива Феја састојало се од неких 400 домаћинства. Из онога што смо установили приликом теренског проучувања излази, да је становништво овог насеља чисто српско. Али већ у селима Барју, Мусуљу, Црној Реци, Горњој и Доњој Љубати, живи бугарско становништво. Како се ових пет села налази источно од Бесне кобиле, то се може извести закључак да се на овој планини некако усталила етно-

графска међа између Срба и Бугара. (2, 238) То никако не значи да је та међа оштра и да на њој, као на каквој линији, престају сва важнија етнографска обележја ових народа. Она, наиме, раздваја села чије се становништво разликује пре свега по националним осећањима, односно по националној припадности, а знатно мање по говору, животу, обичајима и фолклору.[1] Готово истоветни просторногеографски услови материјалног живота (планинска природа сеоских атара, релативна оскудица у текућој води, плодном тлу и шуми, тешка проходност преко дубоко дисецираног терена), положај у забитима које леже по страни од важних саобраћајних линија и скоро истоветни политичко-историјских услови током низа векова, условили су појаву многобројних етнографских сличности или идентичности. На овом месту ми ћемо указати и на чињеницу, да између Срба и Бугара овог краја није било у прошлости нити има данас изразитијих примера нетрпељивости; напротив, они се међусобно жене (мада не масовно), посећују се о верским празницима, одлазе једни другима на саборе, тргују међусобно стоком итд. Не разликују се много ни по народној ношњи. Тако српске жене у Кривој Феји носе „саје“ (горњи део одеће са шарама, манистрама па и дукатима), које се иначе сматрају за типично бугрску одећу. И српско и бугарско становништво носи сукнену одећу; истина, мушка одећа се унеколико разликује: Бугари носе панталоне „пумпарице“ а Срби „брич-панталоне“. Уз то, Бугари носе качкет а Срби своју националну капу шајкачу.

Уколико и постоје неке изразитије разлике између ова два народа на проучуваном простору, не можемо их сврстати у категорију етнографских и етничких, већ можда у интелектуалне, радне и помало социјалне особености. Изгледа да Бугари из овог краја више школују своју децу него Срби и то све до студија (обично на Универ-

---

[1] Устаљивање етнографске и националне међе на Бесиој кобили можемо довести у везу са некадашњом државном границом између Србије и Бугарске, која је од 1878. па до 1918., дакле пуие четири деценије, водила највишим врховима ове планине, затим поред Великог Стрешера, Букове Главе и Плане даље на север. Заслужни истраживач Крајишта и Власине, Риста Т. Николић, умесно је написао још 1912. год. следеће редове о томе утицају државне границе:

„Развијање праве националне свести у овој области почело је од ослобођења (1878), нарочито у источном делу ове области, који је остао у Бугарској. Необично је јак значај границе у томе погледу. Већ се с обе стране запажа формирање двеју нација у истој народној средини са поменутим етничким одликама. То се најлепше види по духу, промени ношње и говора код млађих генерација. Тај је процес код нас много бржи, јер се тиче поглавито промене спољашњег етничког издвајања ових крајева, на првом месту ношње, затим говора. Бела шопска ношња у многим је селима готово напуштена, изузев, код старијих људи, и замењена моравско-шумадијском. Говор је често правилнији (на Власини, у Црној Трави) но и у Поморављу. Скоро ће се ови крајеви у том погледу изједначити са блиским западним, јер су међусебне везе јаке утицајем новога живота од 1878 год. Уз то су ове области и издвојене од њиховог шопског језгра, које је источно, а изложене на широј линији утуцау из Поморавља и са Запада (печалба, шире везе са Поморављем (. . . . /2,23).

зитету у Скопљу). Даље, Бугари су изврсни зидари и грађевинари уопште, који из овог краја одлазе у готово сва подручја Југославије; истина, овдешњи српски живаљ токаће се одаје грађевинарству, али није толико вичан овој делатности као бугарски. Запажено је и то да бугарски грађевинари одлазе на рад у већим групама и да зарађују боље од српских грађевинара. Путујући за Босиљград преко Бесне кобиле ми смо имали прилике да пређемо кроз бугарска села Мусуљ, Горњу и Доњу Љубату и друга, али при томе нисмо приметили изразитије разлике између тих бугарских и српских села ни у погледу типа, ни у погледу градње куће и привредних зграда.

Традиционално сточарство као основа привредног живота становништва. — Као што је показано на предњим странама, на Бесној кобили, изнад горње границе шуме, простиру се пашњаци који покривају више километара квадратних. По нашој процени, зона планинских пашњака дуга је у правцу југ — север бар 4 км а широка у правцу запад — исток око 3 км. На те сочне пашњаке, који покривају чак и највише врхове Бесне кобиле, традиционално је изјављивана стока из околних села а по аналогији са суседним планинама можда и из удаљених крајева.[1]

---

[1] У другој половини септембра 1969. год. пео сам се на Мали Стрешер. Приликом задржавања у селу Горње Романовце забележио сам интересантна сећања старог Стојана Нешића о живим етничким и асимилационим процесима овог краја, обављеним после 1878. године, а такође о старом сточарењу и неким привредним делатностима које су временом готово сасвим ишчезле. На овом месту забележићу само извесне појединости о негдашњем сточарењу у простору Великог и Малог Стрешера и Варденика, које сам чуо од поменутог старца.

Негде око 1912. год., са наглим повећавањем броја становника, развило се велико сточарење у овом планинском простору. Најугледнији сточари били су Ашани, који су догонили буљуке оваца од по 200 — 300 комада и целепе коња по 20 — 35 грла. Стојан Нешић цени да су само Ашани изјављивали на Велики и Мали Стрешер 2 — 3.000 грла ситне и крупне стоке у току сезоне испаше, која је обично трајала од 1. маја до 1. октобра. Изгледа да су Ашани на једној страни закупљивали од државе планинске пашњаке, а на другој издавали мање комплексе тих истих пашњака околним сељацима (у простору Плавила и Грамаде, северно и северозападно од Великог Стрешера, сељаци су имали своје пашњаке али им они нису били довољни). Цени се да је само из села Горње Романовце с пролећа издизано на Варденик 1000 — 1500 а из свих околних села око 5000 оваца.

Током летњег сточарења Ашани су на овим планинама живели у колибама од бусења или дрвета. Били су снабдевени дебелим вуненим поњавама и ћилимима као погодним покривачима и вуненим простиркама за та неудобна и хладна, привремена станишта на планинама. Сељаци из овог краја сећају их се као чистих и отреситих људи који су међусобно говорили грчки. На Варденику и околним планинама Ашани су справљали качкаваљ, затим обичан бели сир и урду; прва два производа продавали су трговцима у Сурдулици и Врању. Када би их прве јесење хладноће и мразеви сагнали са планине око 1. октобра, Ашани би се са својим стадима упућивали пешице у зимовнике по Овчем Пољу. Колико смо могли установити на терену, Ашани су на ове планине Југоисточне Србије догонили своја стада све до 1943. год. Изгледа да су те године

Из неких разговора, које смо водили са мештанима из Криве Феје, закључили смо да су сељаци из подгоринских села у недавној прошлости изјављивали овце и говеда на пашњаке Бесне кобиле почетком јуна а сјављивали их крајем октобра. Међутим, морамо са извесном резервом примити ова обавештења, из којих произлази да су сточари на Бесној кобили остајали са својим стадима месец дана дуже него на Великом и Малом Стрешеру, иако су ове две друге планине ниже од Бесне кобиле; наиме, на вишим планинама раније настану јесењи мразеви и хладноће, па је нормално претпоставити да сточари отуда пре сјаве своја стада. Али са побољшавањем путне мреже, организовањем сталног аутобуског саобраћаја између овдашних села и суседних градова појачало се мигрирање становништва према градовима; то је, између осталог, имало за последицу запостављање готово свеколике пољопривреде на ионако слабо плодним планинским атарима. На сточарство као традиционално најзначајнију грану пољопривреде у ширем смислу, ово се одразило изузетно негативно: из године у годину сељаци су гајили све мањи број стоке (између два рата, у понеком домаћинству, гајило се и по стотинак оваца а данас највише десетак); на планинске пашњаке који се налазе изнад горње границе шуме скоро сасвим је престало изјављивање а уколико оно и постоји, одржава се између највиших сеоских кућа и доње границе тих пашњаља, при чему се стадо изјутра изјави а предвече сјави на конак у село.

Све ово важи за села која се налазе северно и западно од Бесне кобиле, на првом месту за Криву Феју. Међутим, села из јужне подгорине ове планине још нису напустила традиционално полуномадско сточарење (мислимо на Црни Врх, Бабину Пољану и Стари Глог). Она још увек немају добре путеве па тиме ни непосредну везу са градским насељима; на другој страни, атари су им на јако дисцираним и стрмим теренима тако да се ни обична запрежна кола не могу кретати а некмоли моторна возила (истина, земљиште у атарима ових села је нешто плодније него у атару Криве Феје јер је на мањој надморској висини и са превлађујућим присојним експозицијама). Ово традиционално сточарење одржавају махом жене, док мушкарци одлазе у „печалбу“: у косидбу и вршидба (доскоро су врли жито својим коњима у поморавским селима), на бербу кукуруза у Војводину итд. Уствари, домаћини уз припомоћ укућана изјаве с пролећа стоку а потом одлазе на споменуте сезонске радове. На планини остају жене,

---

дефинитивно отишли у Бугарску, вероватно из страха да им све учесталије и оштрије борбе народа против окупатора не омету мирно сточарење по планинским пашњацима.

Ашанско сточарење, које се иначе развијало и на планинама западно и северно од Власинског Блата, вероватно није мимоишло ни Бесну кобилу. Нажалост, ми го нисмо подробније проучавали на тој планини. Податке који се односе на Варденик, Велики и Мали Стрешер износимо с циљем да се стекне приближна представа о особеностима планинског, полуномадског сточарења у оволм делу Југоисточне Србије.

старице и деца да би чували стоку и справљали млечне производе. За почетак сезоне планинског сточарења везани су неки народни обичаји, од којих је најпопуларнији „премуз“, који се обично одржава средином маја.[1]

Рудно благо и рударство као чинилац просперитета Криве Феје. — Југоисточно од Криве Феје и на југоисточним падинама Бесне кобиле, у подручју Благодата и Бара, откривена су богата лежишта олово-цинкане руде. Донедавна, јамски радови извођени су између 1430 и 1639 метара надморске висине. У геолошко-петрографском погледу подручје Благодата и Бара састављено је од метаморфних стена, пре свега од гнајсева, преко којих лежи хетерогена серија шкриљаца мањег кристалинитета. Уз то је гнајсна серија проривена већим бројем танких леукократних гранитских жица. Лискуновити шкриљци пак распрострањени су у вишим регионима, изнад Благодата и Бара, а то значи по падинама и самом билу Бесне кобиле. И ова је серија на више места пробијена и импрегнирана кварцним жицама „које леже у фолијацији шкриљаца“ (3, 52). Поред гранитоидних стена које се појављују као жице у гнајсевима а југозападно од Благодата и у облику једног већег пробоја, јављају се и млађе мангматске стене, распрострањене дуж раседних и пукотинских линија правца пружања северозапад — југоисток. Те су стене, на основу микроскопског испитивања, означене као риолити и микрогранити.

Појава рудних раствора и локализовање оруђења у подручја Благодата и Бара било је предиспоновано пре свега раседима и пукотинским линијама као преминерализационим структурним елементима. Уколико се дуж њих нису образовала рудна лежишта, послужили су као слободни простори и лабилне зоне за риолитска и микрогранитска утискивања (3, 54 и 55).

Према процесу депоновања и начину локализације, оруђења у Благодату и Барама су тројака: једна се могу означити као компактна рудна сочива у здробљеним зонама, друга као рудне жице депоноване у слободним просторима а трећа као импрегнациона оруђења у шкриљцима. При томе се сматрају за најважнија оруђења прве групе; у

---

[1] На дан „премуза“ одвајају се јагњад од оваца и од тада се овце редовно музу. А тога дана оне се добро помузу и млеко пажљиво измери да би удружена домаћинства знала колико којем припада од укупне количине добијене мужом здруженог стада. Да се не би сваког дана делила домаћинствима понаособ количина млека која им припада, после „премуза“ домаћинства по одређеном редоследу музу све овце али онолико дана, колико је израчунато да им припада свеколико млеко; тако једном допадне да музе све овце 5 дана, другом 10, трећем 15 итд. Од добијеног млека спрема се специјалитет „бели муж“ справљен уз додавање пуномасног свежог сира и пројиног брашна. Дан „премуза“., као свечена симболика срећног почетка сезоне летњег сточарења на планини, обележава се колективном гозбом, током које се уз „Бели муж“ припрема и јагње на ражњу. Раније, када је неупоредиво више стоке него данас, свако домаћинство се трудило да за овај дан закоље јагње. Данас, међутим, удруже се по два домаћинства која на заједничку трпезу изнесу једно печено јагње.

њима је откривено највеће рудно тело. Међутим, у економском погледу најзначајнији тип оруђења представљају импрегнациона рудна тела.

Ововно-цинкане руде Благодата и Бара (растојање између ова два налазишта износи око 600 м) састављене су од већег броја економски значајних минерала као што су: галенит, сфалерит, пирит, магнетит, хематит, пиротин, халкопирит, кубанит, валерит, тетраедрит, арсенопирит, злато, фалкманит, лелингит, церусит, ковелин, лимонит и др. (3, 60). При томе су риолит и микрогранит стене које су „носиоци рудних раствора и оловно-цинкане минерализације лежишта Благодата и Бара".

Са географског становишта било би од особите важности сазнати проценат метала у споменутим стенама и рудним телима а нарочито обим рудних резерви. Ти би подаци послужили и за стварање приближне представе о веку трајања експлоатације рудних сировина а посредно и за претпоставку о будућности Криве Феје као градског насеља с обзиром да она стиче урбана обележја благодарећи управо експлоатацији рудног блага. За сада, међутим, нисмо у могућности да изнесемо таква квантитативна обележја.

Преломни моменат у историји овог сиромашног планинског села наступио је онда, када се почело развијати рударство. Иако је оно доста давно настало у простору Криве Феје и Бесне кобиле, ипак се не може рећи да је имало већу важност до почетка XX века, јер је било без континуитета и у скромним размерама.

Изгледа да су још Римљани копали руду на овом месту, о чему сведочи откриће римског бунара и трагова старих поткопа (1). Не знамо поуздано да ли је и колико рудник експлоатисан касније, али је познато да га је 1903. год. откупило неко италијанско акционарско друштво из Милана. Италијани су „сепарацијом, која је радила на води... одвајали руду од јаловине и запрежним колима одвозили је до Врањске Бање..." (1). Само десетак година касније, 1914, престала је експлоатација овог рудника, свакако услед почетка I светског рата. Од 1929. године споменуто акционарско друштво отпочиње са другом фазом експлоатације руде; већ 1937. год. рудник откупљује Анте Топич из Сушака. После ослобођења предузимају се систематски истраживачки радови, који, по свој прилици, ни до данас нису завршени. Најпре их је 1949. год. спроводила „Мачкатица", затим у 1958. год. „Грот", па Завод за геолошка и геофизичка истраживања из Београда а од 1963. год. предузеће „Трепча" (4). Ово моћно предузеће, које је 1969. год. запошљавало око 11.500 људи, подухватило се тога да изгради рудник са флотацијом; у томе циљу оно је обезбедило средства за инвестиције у износу од 180 милиона нових динара. О свом трошку оно школује кадрове, или им пак обезбеђује стипендије; уз то је отворило сопствене школе за рударе, машинбраваре, скреперисте, руковаоце рударским машинама, флотере и др. Многобројне стручне службе овог рударско-металургијског

комбината (геолошка, машинска, техничка, инспекцијска, кадровска, служба друштвеног стандарда и др.) као и његов Рударски институт преузели су систематску бригу о овдашњем руднику „Благодат“ од како је 1964. године спроведена интеграција.[1]

У току 1971. године завршиће се најважнији објекти и постројења у руднику „Благодат“, па ће се тако створити основа за почетак производње концентрата олова и цинка у 1972. год. Ту производњу, која ће у почетку износити око 350.000 тона концентрата, обављаће више стотина стручних радника (само у 1971. год. „Трепча“ је школовала око 600 таквих радника за рудник „Благодат“). Стручњаци сматрају да ће експлоатација овог рудника трајати нешто више од двадесет година, али се очекује знатно продужавање „века експлоатације“ с обзиром да постоје индикације о врло богатим рудним резервама у широком планинском простору Бесна кобила — Осоговске планине (Пролесје, Првонек, Српска чука, Караманица код Босиљграда и др.). За сада се пажња усредсређује на експлоатацију олова и цинка; уз ова два основна метала налазе се сребро и злато, па ће се и они издвајати. „Благодат“ је једини рудник у овом делу Југоисточне Србије, односно у Крајишко-власинској мезорегији, која се сматра за најнеразвијеније подручје уже Србије (5). Стога није тешко претпоставити колико ће бити његово трансформишуће дејство у привредном животу становништва па и у изгледу географског простора.

Експлоатација веома богатих резерви оловно-цинкане руде у овом ревиру отежана је двема цртама планинске предеоне средине: неприступачним тереном и надморском висином већом од 1000 метара, на којој снежни покривач са јаким ветровима и оштрим хладноћама онемогућује константно транспортовање извађене руде. Да би се руда допремила до Криве Феје као места флотације, морала би се транспортовати преко планине у дужини од 8 км, при чему би се на неким местима морала износити и на висину од неких 1700 — 1800 м да би се потом спустила у Криву Феју на 1250 м надморске висине. Копненим путем то је немогућно обављати а никакве рударске жичаре не би биле сасвим сигурне током зиме на оволикој висини. Стога је одлучено да се изгради тунел дуг 8 км, којим би се несметано и независно од метеоролошких прилика стално допремала руда из „Благодата“ у Криву Феју. У време нашег последњег обиласка овог насеља, 21. августа 1970. године, тунел је већ био прокопан. Колико нам је познато, ово је један од највиших ако не и највиши тунел у нашој земљи.

---

[1] После интеграције са „Трепчом“ овај рудник је задржао свој раднички савет а у централни савет трепчанског комбината шаље одређени број представника; у руднику постоји служба књиговодства те се без тешкоћа одобрава исплата радничких зарада. Иако је прилично велико географско растојање између управе рудника и „Трепче“, ипак се лако одржавају међусобне везе благодарећи аутоматској телефонској линији и новосаграђеном асфалтном путу Врање — Гњилане — Звечан (4).

Предстојећа интензивна експлоатација рудног блага на Бесној кобили проузроковаће убрзани преображај Криве Феје из сиромашног села разбијеног типа у једну од највиших варошица у нашој земљи. Још 1967. год. одабрана је локација — избор је пао на споменуто седло — која је откупљена од приватних поседника. У оквиру те локације а на површини од 10 ха забрањена је свака индивидуална градња. Приликом нашег последњег боравка на терену, на томе простору било је изграђено петнаестак пространих барака за смештај стручно-управних служби; тамо су биле уређене друштвене просторије и просторије за становање радника; биле су довршене две велике зидане грађевине од којих је једна, према обавештењу мештана, била предвиђена за неку врсту самачког хотела за смештај иностраних стручњака; запазили смо и низ других мањих зграда и две основне односно осмогодишње школе. Наравно, биле су довршене неколике велике грађевине око самог изласка из тунела намењене флотацији. Видели смо четири продавнице различите потрошне робе, једну пекару, три ресторана, пошту, месну канцеларију и зграду Земљорадничке задруге. Нешто ниже од овог урбаног језгра, на путу за Врање, лоцирана је месна амбуланта. Чак је било решено и питање снабдевања водом — за потребе локалног водовода каптиран је извор Слива. Додуше, у време нашег теренског истраживања још није био усвојен урбанистички план Криве Феје, али је било познато такозвано идејно решење; њиме је тачно предвиђено где ће се градити станови, где школа и зграде јавних установа. Према писменом обавештењу које смо добили од Богдана Ристића, једног од руководилаца рудника, у Кривој Феји ће се саградити станови за неких 2.500 становника. Уз стамбене зграде уредиће се сви пратећи комунални објекти, односно објекти друштвеног стандарда. Међу њима биће и различити спортски објекти „који ће служити за рекреацију радника и будућих становника тога насеља". Б. Ристић тврди да ће се овде применити начин изградње који је прилагођен планинском амбијенту и климатским условима у њему. Уз то ће се наставити пошумљавање и озелењавање не само будућег „индустријског круга" насеља, него и уже околине Криве Феје. Да би се могла ставити у покрет разноврсна рударско-индустријска постројења, ово насеља се — природно — морало најпре електрифицирати. Нормално је очекивати да ће сада и околна села лакше увести електричну струју. Творци идејно-урбанистичког решења Криве Феје су конкретно предложили да електрификацију околних села преузму на себе електродистрибутивни центри као што су Врање и Лесковац у сарадњи са општинама Врање и Босиљград.

Само по себи се разуме да је немогуће реализовати пројекат изградње рудника и градског насеља Крива Феја ако се претходно не остваре неки инфраструктурни „захвати". Од њих је далеко најважнији пут; стога се предвиђа реконструкција постојећег пута од

железничке станице Врањска Бања до индустријско-рударског дела насеља Криве Феје. Њоме ће се добити пут првог реда, планинског типа, са асфалтном траком широком 5 метара. Не треба много доказивати да ће ова савремена саобраћајница бити најуниверзалнији чинилац и предуслов просперитета широког планинско-брдског простора који се налази између Врањске котлине и масива Бесне кобиле. Надамо се да ће пут касније бити модернизован и на сектору Крива Феја — Босиљград, чиме ће се отворити беспутно и сиромашно Крајште према привредно развијеном Поморављу. Крајиште данас сигурно спада у најнеразвиенија подручја Србије и Југославије.

Могућности развитка туризма на Бесној кобили и у Кривој Феји. — Туристичком раднику довољно је да се само једном попне на Бесну кобилу, па да изведе закључак о значајним могућностима за развитак летњег и зимског туризма на овој планини и у њеној подгорини, пре свега у простору Криве Феје, која се налази при горњој ивици најидеалнијег висинског појаса (600—1200 м) за климатско-лечилишни туризам.[1]

Сем погодаба за климатско-лечилишни туризам које, дакле, проистичу из изузетних вредности планинске климе субалпског висинског региона, треба још једном подсетити на све оне природно-географске особености које смо већ навели у првом одељку овог скромног рада: на трајање снежног покривача од децембра до почетка маја; на благе облике рељефа у широком региону травног ката, у простору плећатог планинског била, које је без остењака па стога представља изврстан терен за зимске спортове; на зелене пејзаже и бројну дивљач значајну са становишта ловног туризма; на фолклорне и друге етнографске специфичности које проистичу из контакта Срба и Бугара на овом простору; на планинско, летње сточа-

---

[1] Терапеутско дејство планинске климе одавно је познато медицини и комуналној хигијени, које су саставиле скалу болести, физиолошких и психичких поремећаја што их проузрокују аерозагађења и градска бука. Наиме, утврђено је да планинска клима ојачава организам те он постаје способан да се сам бори против разних бацила. Она, дакле, подстиче размену материје. При смањењу ваздушног притиска за 100 мм хемоглобин се повећава приближно за 10%. Уз то се повећавају број црвених крвних зрнаца и количина ваздуха који се удише. На средњим висинама планинска клима делује стимулативно на низ органа; тамо је олакшан рад мишића. Хладнији планински ваздух посредно утиче на побољшање апетита и процеса варења хране. На сваких 100 м надморске висине повећава се интензитет ултраљубичастог зрачења за 3 — 4%, које делује бактерицидно на микрофлору спољне средине човека и то много ефикасније него што се обично мисли. Боравак у висинском региону од 1200 до 2000 м препоручује се млађим плућним болесницима чији је крвоток у добром стању, анемичним особама, неурастеничарима који не пате од „гушења“ при посматрању планинских врхова, особама са отвореним ранама и реконвалесцентима уопште, људима преморeним од интензивног рада и рахитичној деци. Међутим, боравак у зони субалпског климата (600 — 1200 м надм. висине) препоручује се оболелима од плућне туберкулозе праћене искашљавањем крви, млађим асматичарима, болесницима са каменом у бубрегу и реконвалесцентима (6,180 — 186) и (7,404 — 407).

Сл. 1. Поглед на највиши врх Бесне кобиле (1922 м). Благе падине у травном региону представљају изврсне смучарске терене

ЛИТЕРАТУРА, ИЗВОРИ И ОБАВЕШТЕЊА

1) Миодраг Пешић: *Крива Феја, Бесна кобила, Благодат* („Слободна реч“ бр. 757, 14. јуни 1968, Врање);

2) Риста Т. Николић: *Крајиште и Власина,* антропогеографска проучавања (Насеља српских земаља, књ. VIII, Београд 1912);

3) С. Смејкал: *Оловно-цинкано лежиште Благодат* (Весник Завода за геолошка и гофизичка истраживања Н.Р. Србије, књ. XIV, Београд 1957);

4) Богдан Ристић: *Географски положај, топографски услови и саобраћајне везе до рудника Благодат* (писмено обавештење, новембар 1969, Врање);

5) *„Трепча“ гради рудник на Бесној кобили* („Полтиика“ од 4. јануара 1971. год.);

6) Д. Дукић: *Климатологија са основама метеорологије* (Универзитет у Београду, 1967);

7) М. Васовић: *Природа високих планина као чинилац развитка туризма* (Зборник на VIII конгрес на географите од СФРЈ во Македонија, Скопје 1968).

Résumé

KRIVA FEJA

Le village de montagne Kriva Feja, situé à l'altitude de 1250 m, au piedmont occidental de la montagne de Besna Kobila et à trente kilomètres à l'est de Vranje, est en train de se transformer en un bourg de physionomie moderne et aux fonctions complexes. Il devient une des plus hautes agglomérations urbaines dans la RS de Serbie. Cette transformation intense d'un pauvre village en une petite ville prospère a été causée, en premier lieu, par l'exploitation des minerais de plomb et de zinc. La mine nommée „Blagodat“ se trouve sur les pentes sud-orientales de la montagne, à une dizaine de kilomètres de distance de Kriva Feja. Dans les conditions actuelles, le minerai extrait de cette mine aurait dû être transporté d'abord en montant jusqu'à l'altitude d'environ 1800 m et puis descendu à Kriva Feja, située à 1250 m d'altitude, où se trouve, d'ailleurs, la flottation. Ce serait impossible de faire par voie de terre et les téléphériques de la mine ne serait pas tout-à-fait sûrs en hiver à une altitude aussi grande que celle-ci. Pour cette raison, on a creusé, à travers la montagne de Besna Kobila, un tunnel, 8 km long, par lequel le minerai sera transporté sans obstacles et d'une façon continue de la mine jusqu'à l'agglomération et la flottation, c. à d. jusqu'à Kriva Feja. C'est un des plus hauts tunnels en Yougoslavie.

Avec la découverte du minerai de plomb et de zinc et la construction du tunnel à travers la montagne de Besna Kobila, a été inaugurée, en pratique, l'édification de Kriva Feja: en 1967 fut choisi l'emplacement pour la bourg sur la croupe de la montagne, où se trouvait autrefois le centre du village; jusqu'à l'année 1970 ont été mises en place les installations minières et industrielles et bâties les maisons d'habitation; on a ouvert également différents magasins, restaurants, un bureau de poste, le bureau d'administration locale, la coopérative agricole, l'ambulance; on a aménagé la distribution d'eau; on a dressé le plan urbanistique pour une agglomération de 2500 à 3000 habitants. Comme elle se trouve à 25 km à l'est de la station thermale renommée de Vranjska Banja, sur les versants de la montagne de Besna Kobila, la plus haute dans la Serbie du Sud-Est (1922 m), qui, vu la durée de la couverture de neige et les conditions topographiques excellentes, est très appropriée même au développement du tourisme d'hiver, on attend que Kriva Feja deviendra un des plus importants centres du tourisme dans cette partie de la Serbie. A cela contribueront les paysages de montagne pittoresques et les propriétés folkloriques de la région (la population serbe est ici contiguë avec la population bulgare, ce qui a pour résultat certaines spécificités folkloriques).

Milorad Vasović

Illustrations:

Carte 1. — Kriva Feja, village de type dispersé, situé à côté de la route Vranje—Bosiljgrad, au piedmont nord-ouest de la montagne de Besna Kobila.

Carte 2. — Ancienne frontière serbo-bulgare, pénéplaines et régions économiques de Krajište (d'après Rista Nikolić).

Fig. 1 — Vue sur le plus haut sommet de Besna Kobila (1922). Pentes douces dans la région herbeuse offrent d'excellents terrains pour le ski.

Fig. 2 — Situation topographique de Kriva Feja sur le col de montagne. A gauche de la montagne est située la flottation de la mine.

Fig. 3 — Les premiers bâtiments construits pour le logement des ouvriers à Kriva Feja.

ОДАКЛЕ СУ БИЛИ МАЈСТОРИ КОЈИ СУ САГРАДИЛИ ЦРКВУ БРВНАРУ У БРЗАНУ?

У селу Брзану, тридесетак километара североисточно од Крагујевца, налази се стара црква брвнара. Саграђена је од дрвета, као и низ цркава у овом делу Србије почетком XIX века.

Црква је решена у облику брода, а састоји се из три дела: трема, централног дела и олтара. Трем је вишеугаони, полуотворен, са орнаментисаним храстовим стубовима и оградом од дасака. Под на трему је од опеке старијег формата, а на таваници је профилисани и по ивици бојени шашовац. Из трема се кроз врата, рађена од храстовине, украшена накованим профилисаним лајснама од меканог дрвета, ступа у цркву. У унутрашњости је под поплочан опеком квадратног формата (28 x 28 см). Таваница је од шашоваца, коритасто засведена. Овако засведена завршава се над олтарским простором, преламајући се и пратећи облик вишеугаоне олтарске апсиде. Олтарски простор је мали. На средини је камена часна трпеза, а у углу на северној страни жртвеник. Читава грађевина лежи на темељима од ломљеног камена. Зидови на цркви састоје се од хоризонтално сложених и на угловима спајаних, масивних, храстових брвана. Високи и стрми кров најимпресивнији је део ове грађевине. Кровна конструкција је у облику равнокраког троугла. Кров је прекривен шиндром од храстовог дрвета. Шиндра је величине 90 x 18 x 7 см. Притесивана је ручно и „нутована“. Стреха је „напуштена“ више од једног метра. Од архитектонских украса на цркви треба у првом реду споменути: богато орнаментисана западна врата накованим, профилисаним и на ивицама бојеним лајснама; затим, нешто скромније обрађена северна врата; бојену орнаментику у подстрешном делу и још неке мање упадљиве детаље.

У цркви је и веома интерсантан иконостас са иконама из двадесетих година XIX века. На престоној икони налази се и година када је даривана, 1829. Иконе је радио иконописац, или група иконописаца, који су украшавали иконостасе на црквама грађеним у време Милоша Обреновића.

На подручју Шумадије и западне Србије до данас је сачувано десетак ових интересантних грађевина наше народне архитектуре. Радили су их вешти мајстори из народа, у првом реду досељеници из Босне, који су у Србију преносили вештину грађења у дрвету. Нарочито су били вични у градњи дрветом досељеници из места Осата у Босни, па су по њима и брвнаре добиле име у народу „осаћанке". Већину цркава брвнара у Србији градили су ови мајстори, па оне у основи подсећају једна на другу, а понекад су им разлике незнатне. Међутим, и поред сличности постоји низ детаља по којима се многе од њих веома разликују. Интересантно је напоменути да је редак случај да се зна име мајстора који је неку од овиех цркава градио. Били су то анонимни народни градитељи, којима очигледно није било одвећ стало да њихово име буде забележено.

Мајстор цркве у Брзану, међутим, није пропустио да то учини, па је на таваници трема, на шашовцу изнад улаза, оставио свој потпис. — Јован. О мајстору Јовану, сем имена што га је на шашовцу оставио, не можемо ништа више сазнати. Међутим, у самом селу у коме је црква, постоји предање да су мајстори који су цркву градили дошли из околине Врања. То се и данас може чути од најстаријих људи у селу. Иако ово предање није без основа, ипак је тешко поверовати да су мајстори који су радили цркву у Брзану пореклом из околине Врања. Ово, пре свега, због тога што се поуздано зна да су вештину грађења ових цркава брвнара донели у Србију градитељи из источне и централне Босне, а. поготову, из Осата и околине. Како је брвнара у Брзану једно од најуспешнијих остварења брвнарског начина грађења и како се само у ситним детаљима разликује од осталих брвнара на овом подручју, логичан је закључак да су је градили мајстори који су дошли са подручја које има традицију грађења у дрвету. Зато би се на основу овог предања могло закључити да су мајстори који су цркву у Брзану градили прво отишли у околину Врања и ту извесно време радили, а затим дошли у околину Крагујевца и радили цркву у Брзану. Стога, тешко је поверовати да су њени мајстори пореклом из околине Врања, с обзиром да је то подручје где брвнарски начин грађења није био у тој мери развијен колико је било вештих мајстора за бондрук и ћерпич.

Résumé

D'OÙ PROVENAIENT LES MAÎTRES QUI AVAIENT BÂTI L'ÉGLISE DE POUTRES À BRZAN

Au village de Brzan, à une trentaine de kilomètres au nord-est de Kragujevac, se trouve l'ancienne église construite de poutres. Elle fut bâtie au commencement du XIXe siècle. Elle a la forme de bateau et consiste d'un narthex, de la nef principale et de l'abside d'autel. Le plancher est dallé de briques de fabrication ancinne et le plafond est de feuilles sèches de maïs, voûté en forme d'auge. Les murs sont faits d'épais troncs de chêne, posés horizontalement. Les troncs reposent sur les fondements en moellons. Le toit est la partie la plus intéressante

du bâtiment. Il est haut et à pente rapide. L'ornementation la plus précieuse de l'église est celle sur la porte d'ouest, ornée de lattes profillées, aux bords colorés, clouées aux planches. L'iconostase de l'église est constituée d'icones datant des années vingt du XIXe siècle. Il y a une intéressante tradition qui vit au village où se trouve l'église. Selon cette tradition, l'église a été bâtie par les artisans venus des environs de Vranje. Sur le plancher de narthex a été découverte la signature du maître Jovan. Bien que la tradition sur les constructeurs de l'église ne soit pas privée de fondement, il est, tout de même, difficile de croir^{e} que les maîtres qui avaient bâti cette église étaient originaires des environs de Vranje. Ceci, en premier lieu, parce qu'on sait que les églises et autres bâtiments de poutres ont été construits par les maîtres qui venaient de la Bosnie, d'Osat. Comme cette église est une des réalisations les plus réussies de cette méthode de contruire, il est logique de conclure que ses constructeurs étaient précisément des „gens d'Osat". On peut, pourtant, présumer que ces artisans de Bosnie s'étaient d'abord rendus aux environs de Vranje où ils travaillaient, pour venir ensuite à Brzan où ils avaient bâti l'église de poutres.

Borivoje Radić

Illustrations:

Fig. 1. Église de poutres à Brzan.

Сл. 1. Црква брвнара у Брзану

прираштај износио је у 1957. години 12,7‰, а у 1966. год. 15‰. На крају помињем, да је морбидитет у наведеном подручју доста висок. Највећи број обољења чине болести респираторних органа 25,8%, затим болести органа за варење 14,1% итд.

Хигијенске прилике у сеоском стратуму врањског подручја доста су лоше, особито у планинским регијама. У овом стратуму 80% становништва снабдева се водом за пиће из нехигијенских бунара. Поред тога, знатан број становништва у планинским крајевима живи под тешким станбеним условима, са навикама патријалхалног начина живота (спава на асури простртој на земљи, а местимично и у истој згради где је смештена и домаћа стока). У наведеном стратуму, исхрана становништва је још увек квантитативно и квалитативно дефицитарна, ма да се у погледу побољшања исхране у социјалистичком развоју наше земље учинило у овим крајевима веома много. У погледу хигијене рада, може се рећи, да се млада индустрија овога подручја налази још у фази развоја и да се у том погледу предузимају мере здравствене заштите. На крају, напред изнетоме треба додати то да у врањском подручју има 365 насеља са укупно 44.309 домаћинстава (1961. год.). Сеоска насеља планинских регија су разбијеног типа, сеоска дворишта су неуређена, сеоско покућство и посуђе је сасвим оскудно и архаично.

Школска хигијена у врањском подручју има ово стање: Наиме, у наведеном временском раздобљу 1957—1966. год. било је укупно 302 основне школе. Известан број сеоских школа налази се у ненаменским, често адаптираним зградама, без хигијенског санитарног уређаја, а уз то и лошим снабдевањем пијаћом водом. Школски намештај је у већини школа сасвим једноставан. Велики број школа нема ђачких кухиња и потребних кабинета за извођење наставе. Мрежа осмогодишњих школа је недовољна. Многи ученици у планинским селима пешаче по неколико километара до школе.

Здравствена просвећеност становништва сеоског стратума је на ниском нивоу. То долази у главном од великог броја неписмених, особито жена (општина Трговиште 62,4%, Прешево 59,1%, Бујановац, 58,5% и слично). Патријархално васпитане жене слабо негују децу, отуда велика смртност одојчади. Порођаји на селу у већини случајева нестручно се обављају. Бабичка служба по селима врањског подручја слабо је развијена, а патронажна служба скоро и не постоји.

РЕГИОНАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ВРАЊСКОМ ПОДРУЧЈУ И ПОЈАВА МАЛАРИЈЕ

Врањско подручје можемо поделити на три зоне. Прву зону сачињавају равнице око Јужне Мораве и доњих токова њених притока. Другу зону чини брдовити терен, слабо пошумљен изложен ерозији. Трећу зону чине високе планине.

У брдовитом реону, где преовлађује ерозија, земљорадња је слабо развијена, као и у реону високих планина, где је главно занимање сточарство. То је узрок, те је економска моћ становништва веома слаба и известан број становништва сезонски напушта свој завичај и одлази у печалбу.

Маларија је била раширена у врањском подручју, међу становништвом сеоског стратума, већином у насељима дуж токова Јужне Мораве, Моравице, Пчиње и њихових притока.

Као што је познато, код села Кончуља, Јужна Морава прелази са Косова у пределе јужне Србије. Ту прима известан број притока и пролази кроз села: Лучане, Осларе и Левосоје. На овом подручју Јужна Морава се, за време кишног периода и топљења снега, изливала и остављала за собом мочваре. Тако су поменута села била жаришта маларије, односно то су била најзараженија сеоска насеља маларијом у врањском подручју. Затим се код с. Жужелице у Јужну Мораву улива Моравица, чија се изворишна челенка налази у околини Прешева. У Прешевској котлини, Моравица се излива на многа места стварајући баруштине, особито код села Жујинца, Самољице, Рајинца, Букуревца и Црнотинца. Јужна Морава даље тече према северу и код Бујановца прима Трновачку, а код Ристовца Кршевичку реку. Ту се због нерегулисаног корита разливала и с пролећа правила велике мочваре, које су преко топлог лета пресушивале. У току пролећа, док није био изграђен Ауто-пут, јужни део Бујановца био је под водом. Уз даљи ток према северу, Јужна Морава је остављала мочваре око Ратаја, Златокопа и др. села. За илустрацију овога питања, наводим следећи податак: Наиме, у 1938. год. водоплавни терен Јужне Мораве од с. Трновца до Владичиног Хана износио је 2.910 ha. Друга важна река у врањском подручју, која је условљавала и поспешивала развој маларије, јесте река Пчиња. Она скупља воду са огранака Бесне кобиле, Ђермана и Козјака, тече кроз територију општине Трговиште и Куманово, па се испред Титовог Велеса улива у Вардар. Јужна Морава и Пчиња са својим притокама, чиниле су мочваран терен, који је био погодан за развој маларије све до извршеног резидуалног прскања емулзијом ДДТ. Реке Драговиштица и Божичка река у општини Босиљград са својим притокама, биле су од мањег значаја за развој маларије. Јужна Морава и Пчиња мењају ниво воде у току године. Лети се количина воде знатно смањује. Све мање реке и потоци преко лета пресуше, остављајући у свом току барице, које су биле погодне за развој ларви комараца, преносиоца маларије, али чим с јесени и пролећа падну кише, реке и потоци набујају, јер теку кроз оголело земљиште. Поред река и потока, које стварају својим изливањем мочваран терен, за развој маларије били су од погодни неочишћени јаркови поред железничке пруге, којих је било дужином пруге од Прешева до Владичиног Хана. Даље, развој маларије омогућавале су и мочваре које служе за сточна

појила и купање бивола око Бујановца, а исто тако и рупе које су настале копањем земље за прављење цигле и црепа поред црепана (Бујановац, Врањска Бања).

Пролећно надолажење река у потока у врањском подручју почиње у фебруару, а достиже маскимум у априлу и мају месецу, затим наступа опадање воде до минимума, које је најчешће у августу и септембру.

Клима равничарске зоне врањског подручја је умерено континентална. Лети су ретке кише и главно кишно доба пада с пролећа и јесени. Зима траје од децембра до краја марта месеца. То је доба када комарци зимују. Тек од априла месеца настају топлоте веће од 14°C, које су погодне за развој комараца. Највећа температура ваздуха је у јулу и августу месецу. Кишних дана је око 120—140 у години.

О АНОФЕЛИЗМУ ВРАЊСКОГ ПОДРУЧЈА

Од анофела, у врањском подручју заступљене су биле две врсте: Anopheles maculipennis и Anopheles superpictus. Први преовлађује у овом подручју, док је друга врста била врло ретка. Проф. Вукасовић, који је у Заводу за здравствену заштиту у Врању боравио 1956. године нашао је поред Anophelesa maculipennisa и Anopheles bifurcatus. Д-р Теодоровић, који је вршио прегледе комараца са овога подручја у 1948. години, нашао је да су постојали следећи варијетети Anophelesa maculipennisa: var. typicus (90%), var. subalpinus и var. messae (10%).

Прве ларве обично су налажене у првој половини месеца априла по барама, а прва генерација anofela изилазила је крајем априла или почетком маја месеца. Активни период маларије обично је отпочињао и трајао до октобра месеца. Комарци су се повлачили у зимовнике крајем октобра, а излетали из њих марта и априла.

Према вршеним прегледима, установљено је да је комараца било више по стајама него ли у становима. Испитивања зоофилних раса комараца нису вршена. С обзиром на средњу топлоту лети, највише је било годишње три до четири генерације комараца.

ПОДАЦИ О КРЕТАЊУ МАЛАРИЈЕ У ВРАЊСКОМ ПОДРУЧЈУ

Писаних података о стању маларије у врањском подручју, пре оснивања садашњег Завода за здравствену заштиту, ондашњег Дома народног здравља, основаног 1928. год. уопште нема. Тек када је отворен Дом народног здравља у Врању 1929. год. почело се са прикупљањем података све до 1933. год., када је за лекара ондашњег Дома дошао писац овога рада, који је пре тога радио у разним местима на проблему сузбијања маларије.

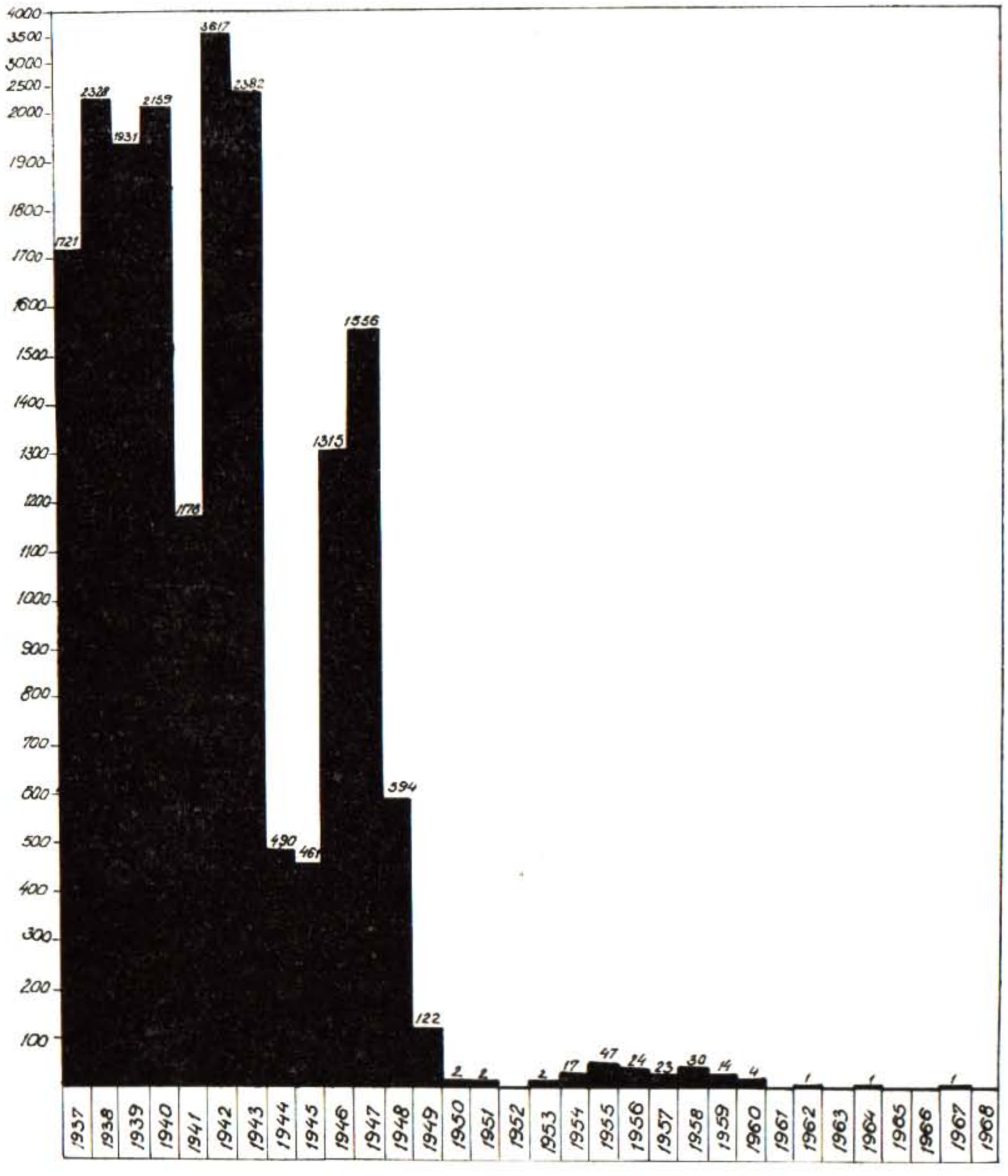
Колико нам је познато, ширење маларије на крајњем југу врањског подручја (Бујановац, Прешево и Трговиште), било је од старине, и ти су случајеви свакако били спорадични. После српско-турског рата од 1912. год., када су поменути јужни крајеви Србије, Македонија и Косово ослобођени турског ропства и потпали под српску државну власт, настало је живље мешање становништва ових крајева, а самим тим и преношење маларије у врањско подручје. Но, већи процват маларије у врањском подручју долази тек после 1918. године, по повратку наше војске са Солунског фронта, одакле је маларија обилато пренета. Наиме, 1917. и 1918. год. на Солунском фронту, било је прилично српских војника оболелих од маларије (у 1917. год. рачуна се на 0,40%, а у 1918. год. на 0,30%).

За време другог светског рата. југ Србије окупирали су Бугари. Многи људи са врањског подручја, били су интернирани у Бугарску, где су на принудном раду проводили у најмаларичнијим крајевима Бугарске (1941—1944. год.). По повратку кућама након свршеног рата, готово сви су дошли са тешком тврдокорном маларијом и лечили се у амбуланти Завода у Врању скоро две године.

Врањска бања као лечилиште, где су ради лечења реуматичних оболења долазили многи посетиоци из Македоније, па и Грчке, послужила је код појединих случајева као расадник маларије. Међу посетиоцима Бање, било је таквих који су боловали од маларије, и многи становници врањског подручје, међу њима и један лекар, добили су маларију. Поред тога, мешањем становништва врањског подручја со становништвом Македоније и Косова, где је врањско становништво одлазило, било је преношења маларије. Тако је ширена маларија у врањском подручју у минулој историјској прошлости.

Прва микроскопска испитивања крви од маларије, на овом подручју, вршена су од 1929. године, када је отворен Дом народ. здравља у Врању. Све до 1937. године у амбуланту Дома долазили су малобројни болесници од маларије. У 1937. години, с пролећа, дошло је до поплаве у околним селима Јужне Мораве (Ратаје, Д. Нерадовац, Рибинце, Златокоп и друга околна села). Последица тога била је епидемија маларије. Скоро из сваког домаћинства боловало је од маларије по 3—4 члана. Становништво је захватила паника и тражило је помоћ од лекара ондашњег Дома здравља, тако да се у то време радило и прековремено и празничним данима. Месеца августа 1937. године, јавило се за преглед 732 лица, септембра 1620, октобра 1037 итд., тако да је Управа ондашњег Дома била принуђена да тражи отварање посебног одељења за лечење болесника од маларије, јер се појединих дана јављало за преглед више од 100 болесника. Стручних кадрова за овај рад било је мало. 1937. год. отворено је Одељење за лечење болесника од маларије при Дому народног здравља. У 1940. години отворена је и Сезонска амбуланта у с. Ристовцу при Основној школи, где су долазили многи болесници из околних насеља. Лекар је одлазио сваке среде у Ристовац ради прегледа болесника.

Од 1937—1941. године радиле су ове амбуланте само на прегледима и лечењу маларичних болесника. Никаквих превентивних акција на сузбијању маларије није било, јер није било толико кадрова нити средстава (DDT и др.) за тај рад.

Ск. 1. Кретање маларије 1937—1968.

Под окупацијом (1941—1944. год.), бугарски лекари су радили на испитивању и сузбијању маларије само за време активног периода маларије (април-октобар).

По ослобођењу, од 1945. године, Завод (ондашњи назив Санитарно-епидемиолошка станица) поред лечења болесника од маларије, ради на уништавању ларви anofela запрашивањем бара најпре париским зеленилом, које су изводили војници наше Армије, затим од 1947. до 1962. године ради сузбијања anofelizma rezidualnim прска-

њем, емулзијом DDT, станова и посебних просторија као и прскањем бара ради уништавања ларви anofela.

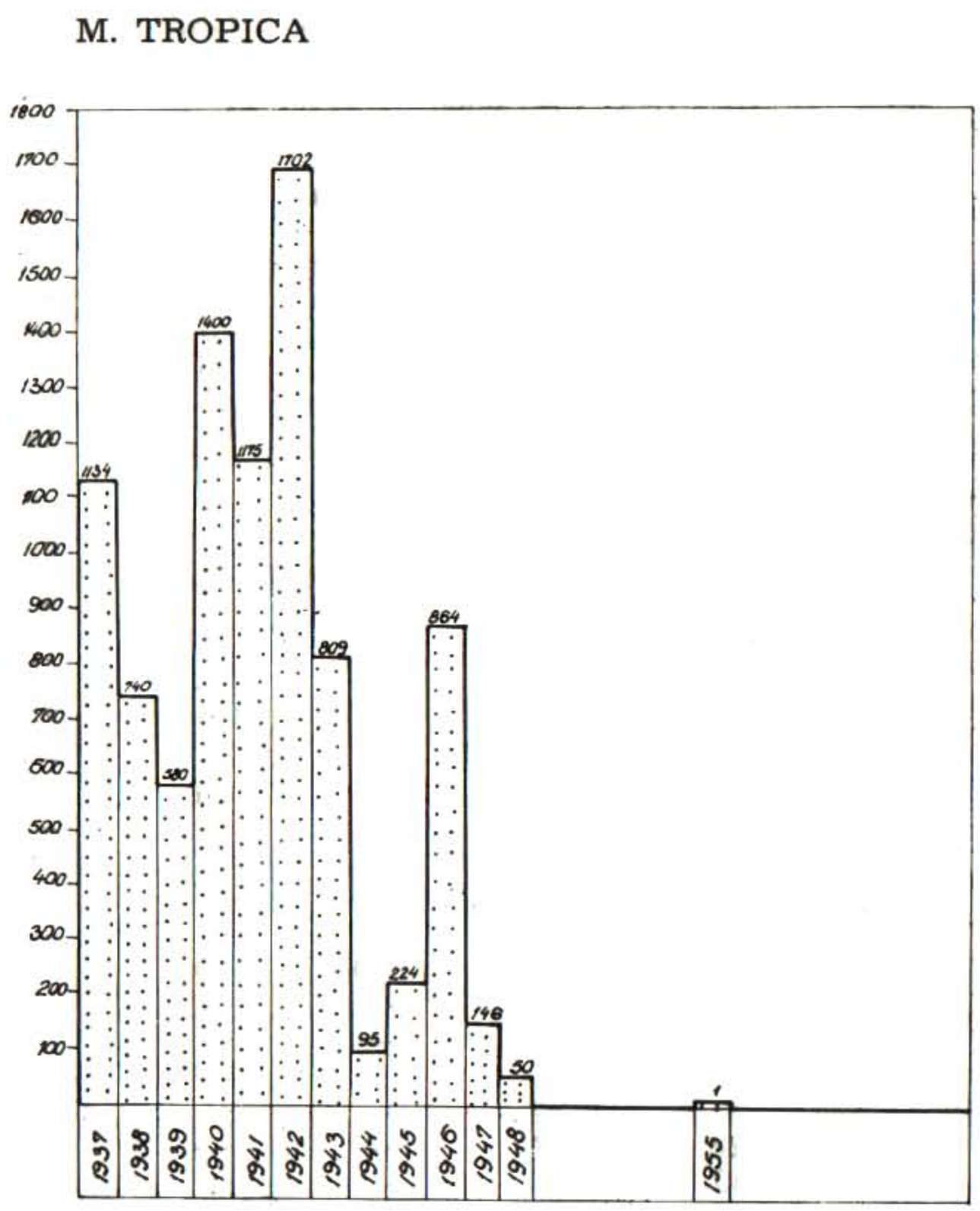
У 1945. години фронтовске јединице састављене од грађана, радиле су на регулацији Јужне Мораве (11 км), као и на пошумљавању голети, а омладинске радне бригаде на Ауто-путу који пролази кроз ово подручје, тако да је поред испитивања и лечења болесника, откривања до последњег случаја оболелих од маларије, резидуалног прскања емулзијом DDT удружено са свима наведеним акцијама, допринело да је маларије нестало са врањског подручја.

Приложени табеларни преглед показује кретање маларије од 1933—1965. године.

1. КРЕТАЊЕ МАЛАРИЈЕ, ПРЕМА МИКРОСКОПСКИМ ПРЕГЛЕДИМА, ВРШЕНИМ У АМБУЛАНТАМА ЗАВОДА ЗА ЗДРАВСТВЕНУ ЗАШТИТУ У ВРАЊУ ОД 1933 — 1965. Г.

Година	Укупан број бол. од маларије	Терцијане	Тропике	Квартане	Мешане форме
1933	50	25	19	1	—
1934	78	60	13	5	—
1935	66	72	33	6	—
1936	186	82	88	16	—
1937	3072	1849	1134	76	13
1938	3072	2328	740	3	1
1939	2535	1936	594	2	3
1940	3623	2161	1414	18	30
1941	2410	1138	1183	56	33
1942	5385	3617	1702	17	49
1943	3211	2382	812	5	12
1944	600	488	105	—	7
1945	696	450	220	10	16
1946	2198	1315	864	19	—
1947	1718	1558	146	14	—
1948	646	594	50	2	—
1949	122	122	—	—	—
1950	2	2	—	—	—
1951	2	2	—	—	—
1952	0	0	0	0	0
1953	2	2	—	—	—
1954	17	17	—	—	—
1955	48	47	1	—	—
1956	25	24	—	1	—
1957	23	23	—	—	—
1958	30	30	—	—	—
1959	16	14	--	2	—
1960	4	4	—	—	—
1961	0	0	0	0	0
1962	1	0	0	1	0
1963	0	0	0	0	0
1964	1	1	0	0	0
1965	0	0	0	0	0
Укупно:	29839	20268	9118	259	164
%		67%	30,5%	0,8%	0,5%

Као што се из предње табеле види, код Завода за здравствену заштиту у Врању, у времену од 1933 до 1965. године, утврђено је микроскопски 29839 случајева маларије од којих је било више од 2/3 (67%) маларије терцијане, мање од 1/3 (30,5%) тропске маларије и мали део (0,8%) маларије квартане. Највећи број случајева маларије било је 1942. године 5385 случајева. Ова година, уопште сматра се за најмаларичнију годину. После тога, а у вези са спровођењем резидуалног прскања емулзијом DDT и кампањом на ерадикацији (искорењивању) маларије, број случајева маларије се своди на нулу.

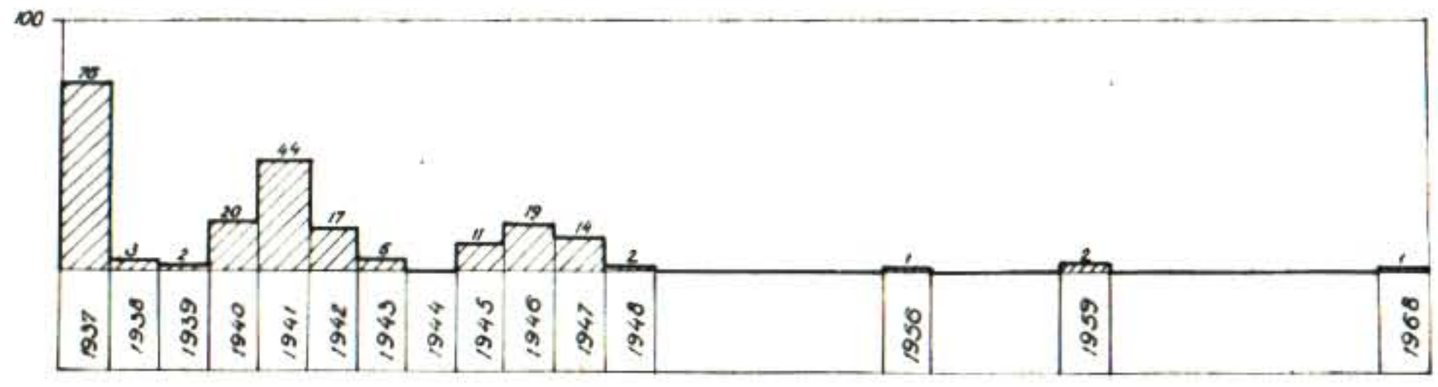
Сл. 2. Кретање маларије 1937—1968.

Резидуално прскање емулзијом DDT обављено је од 1947. до 1958. године, ради сузбијања маларије и 1959—1962. године ради ерадикације маларије.

По извршеном резидуалном прскању емулзијом DDT у 1947. и 1948. години дошло је до наглог пада маларије на овом подручју. Већ у 1949. години није било ниједног случаја тропске маларије, а 1952. године, није забележен ниједан случај маларије на овом терену. Са попуштањем на резидуалном прскању емулзијом DDT, јављају се појединачни случајеви маларије, те се према уговору са Светском здравственом организацијом од 1959. године предузимају опсежне радикалне мере за искорењивање маларије, те већ од 1961. године нема ниједног случаја аутохтоне маларије на овом подручју, што ће даље у овом раду бити изложено подробно.

Као што је напред наведено, резидуално прскање 2,5% емулзијом DDT отпочело је 1947. и до 1958. године испрскано је 604 насеља са 64881 дома и 49659 стаја у укупној површини од 17.526.827 м². На том послу радило је 44 асанатора са 35 сезонских радника прскача. Резидуално прскање је спровођено скоро на целој територији Завода, изузев Власине и Босиљграда.

M. QUARTANA

Ск. 3. Кретање маларије 1937—1968.

Ларвицидно је испрскано 97536 м² водене површине 1‰ од 26% емулзије DDT.

СИСТЕМАТСКИ ПРЕГЛЕДИ ЂАКА ПО СЕОСКИМ ШКОЛАМА

У циљу одређивања маларичности појединих насеља, вршени су систематски прегледи ђака од маларије (узимање крви за микроскопски преглед и прегледи слезине) по сеоским школама.

Од 1933. до 1940. године извршен је систематски преглед од маларије код 1777 ученика-ца.

У 1940. години код систематски прегледаних ученика-ца паразитарни индекс износио је 13,2%, спленични индекс 11%, а апсолутни 15,6%. У појединим школама као што је Левосоје апсолутни индекс износио је 40,6%, у Биљачи 26,5%, Златокопу 25% Бујановцу 19,4%, Великом Трновцу 18,1% итд.

2. ПАРАЗИТАРНИ И СПЛЕНИЧНИ ИНДЕКС КОД УЧЕНИКА СЕОСКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА 1946—1958. ГОДИНЕ

Година испитивања	Паразитарни индекс	Спленични (слезински) индекс
1946	12,3	7,8%
1947	2,6%	5,7%
1948	1,9%	4,3%
1949	0,8%	3,7%
1950	0	5,2%
1951	0	0,7%
1952	0	1,4%
1953	0	0
1954	0,3%	1,4%
1955	0.5%	1%
1956	0	0
1957	0	0
1958	0,2%	0,6%

Из предње табеле види се, да је са предузетим превентивним мерама, у вези са резидуалним прскањем емулзијом DDT и паразитарни и спленични индекс из године у годину опадао, као и општи пад маларије на овом терену.

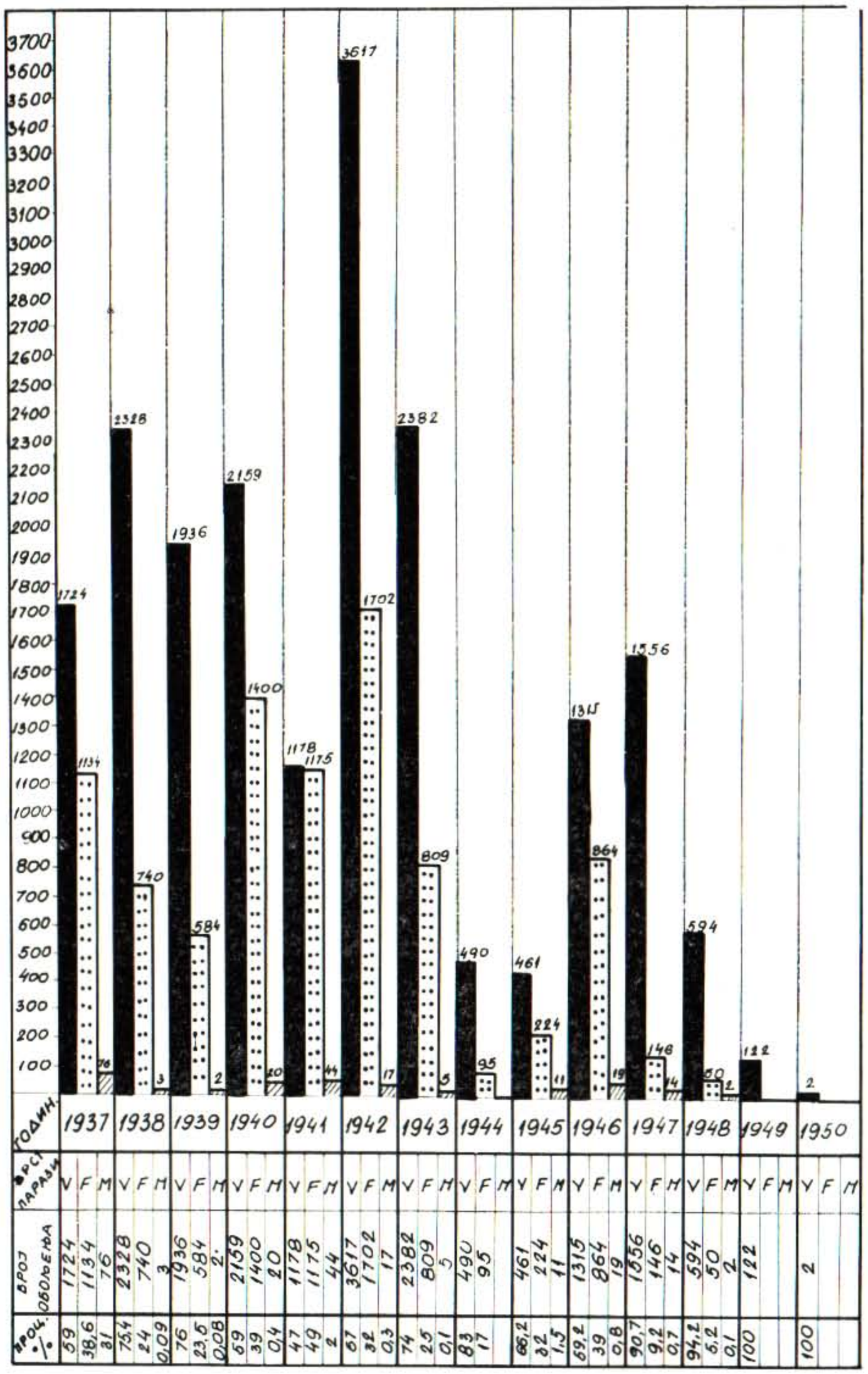
Према територијалном захвату по општинама, прорачунато за укупан број болесника од маларије за период 1945. до 1965. године, највећи проценат маларичних болесника пада на општину Врање, 74,7%, затим Бујановац 12,9%, Трговиште 5,9%, Владичин Хан 2,7%, Прешево 1,6% и Сурдулица 1,7%.

По годинама старости, највећи проценат маларије оптерећује доба старости од 15 до 19 година и износи 25,6%, затим доба старости од 10 до 14 година 20%, од 5 до 9 година 17%, преко 24 године 15,9%, од 1 до 4 године 3,2% и до 1 године 0,3%.

По месецима, највећи проценат оболелих је у септембру месецу 28,2%, затим августу 17,5%, јулу 15%, јуну и октобру по 13%, док на остале месеце пада мањи број случајева маларије.

ЛЕЧЕЊЕ БОЛЕСНИКА И УТРОШАК ЛЕКОВА

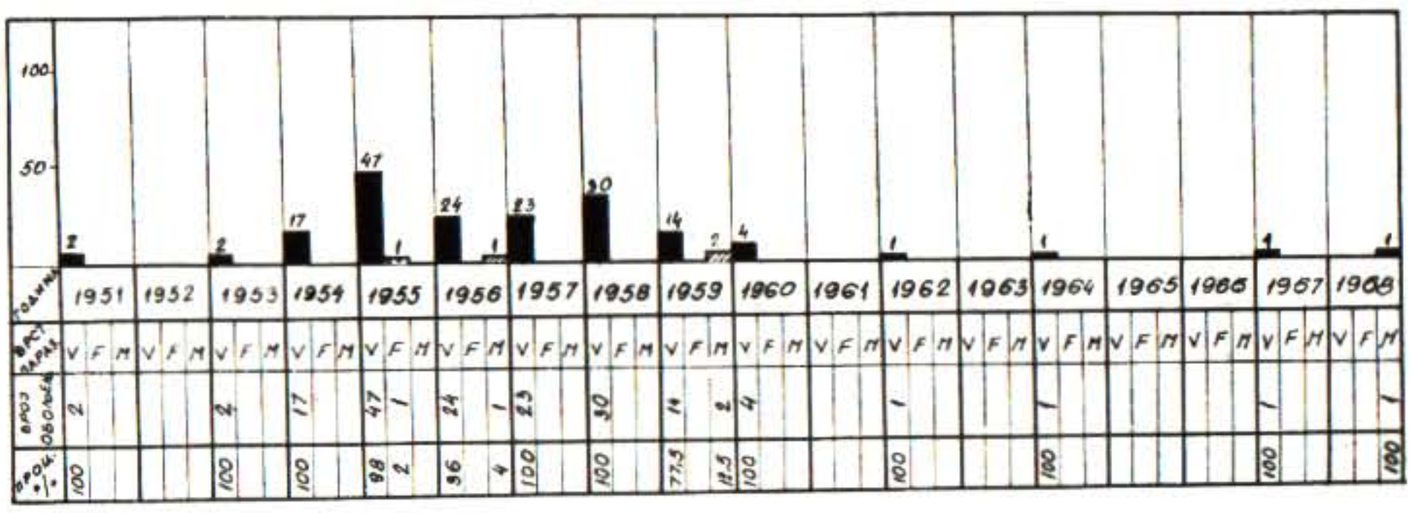
За време од 1933. до 1940. године, амбулантно је прегледано 18146 лица. Од тога је било са позитивним налазом за маларију и лечено 12509 лица (68,8%) и то: од маларије терцијане 8341 (66,7%), тропске маларије 4011 (32%) и од маларије квартане 134 (1,07%).

Ск. 4. Кретање маларије 1937—1968.

За лечење ових маларичних болесника утрошено је лекова: кинина sulf. у таблетама 50 кгр и 856 грама, кинин uretana у амп. 72 амп., кинина bimuriat. 75 ампула, кинин tag. 3673 грама, kinoplazmina 27167 таблета, plazmohina 2831 таблета, atebrina 18789 таблета.

За време окупације (1941—1944. год.) прегледи су од стране бугарских здравствених органа вршени за време активног периода маларије (од априла до октобра). За то време укупно оболелих и лечених од маларије било је 11606 лица и то: 1941. год. 2410 лица, 1942. год. 5385 лица, 1943. године 3211 лица и 944. године (година повлачења окупаторских трупа) 600 лица. Од тога је било: терцијане 7625 (65,7%) тропике 3802 (32,7%), квартане 78 (0,6%) и мешовите форме 101 (0,8%). О стању утрошених лекова за време окупације нема података.

Ск. 5. Кретање маларије 1937—1968.

Као што се из предњег види, утрошак лекова и лечење без превентивног рада био је велик, а ефекат слаб тако да у се рецидиви јављали из године у годину.

За време од 1945. до 1965. године извршено је 34225 амбулантних прегледа од маларије у амбулантама Завода. Позитивних случајева за маларију било је 5561 (16,2%) лица и то за маларију терцијану 4265 (75%) лица, тропику 1181 (21,08%), квартану 49 (0,8%) и мешовите форме 16 (0,26%).

За лечење болесника од маларије за означени период (1945 — 1965. год.) бесплатно је издато следећих лекова: кинин sulf. у таблетама 1640 грама, кинин uretana 34 ампула, кинин tan. за децу 41 табл., kinoplazmina 100007 таблета, atebrina 100739 табл. plasmohina 12424 таблета, solvochina 616 ампула, sol. atebrina 24 ампула, prohinina 21916 таблета, prohinindražeje за децу 1036 комада, atepe таблета 980, arlentableta 1000, daraprim таблета 571, resochin таблета 2000, erbapralinetabl. 100, primaquintabl. 500 ком.

3. ОДНОС ТЕРЦИЈАНЕ, ТРОПИКЕ И КВАРТАНЕ МАЛАРИЈЕ

Година	Терцијарна	Тропика	Квартана
1937	60,1%	36,8%	2,4%
1938	72,5%	24,08%	0,08%
1939	76,03%	23,4%	0,08%
1940	59,6%	39,%	0,48%
1941	49%	49%	0,2%
1942	67,5%	32,2%	0,3%
1943	74%	25,7%	0,1%
1944	83%	17%	0
1945	66%	32,5%	1,5%
1946	59,2%	39%	0,8%
1947	90,1%	8,9%	1,7%
1948	94%	5,8%	0,3 %
1949	100%	0	0
1950	сл. 2 — 100%	0	0 Нап.—сл. само лица 2
1951	сл. 2 — 100%	0	0
1952	0	0	0
1953	сл. 2 — 100%	0	0
1954	сл. 17 — 100%	0	0
1955	сл. 47 — 96,4%	сл. 1 — 3.4%	0
1956	сл. 24 — 96%	0	сл. 1—4%
1957	сл. 23 — 100%	0	0
1958	сл. 30 — 100%	0	0
1959	сл. 14 — 86.7%	0	сл. 2—13.3%
1960	сл. 1 — 100%	0	0
1961	0	0	0
1962	0	0	сл. 1 — 100%
1963	0	0	0
1964	сл. 1 — 100%	0	0
1965	0	0	0

Из предње табеле се може видети, да проценат маларије терцијане у односу према маларији тропској и квартани повећава се из године у годину, тако да се од 1949. године јавља стопроцентно, а маларија тропика од 1949. године изчезава (сем случаја у 1955. години), док је маларија квартана заступљена у малом проценту и она се последњих година јавља после трансфузије крви.

СМРТНОСТ ОД МАЛАРИЈЕ

Података о смртности од маларије немамо, али се може сумњати да је она постојала код оболеле мале деце заражене тропиком.

Само у једном случају је забележена смртност од маларије тропске и то септембра 1935. године, када је у једној кући с. Ђерекарца, општина Трговиште, за 4—5 дана умрло 5 чланова породице, најверо-

ватније од маларије тропике, јер је код тих чпанова нађена повећана слезина, а у прегледаној крви нађени паразити тропске маларије. Пре смрти чланови ове породице боравили су у околини Штипа ради жетве и вероватно да су се тамо инфицирали маларијом.

СПРОВОЂЕЊЕ КАМПАЊЕ ИСКОРЕЊИВАЊА МАЛАРИЈЕ У ВРАЊСКОМ ПОДРУЧЈУ ОД 1959. ДО 1968. ГОДИНЕ

Према програму и плану за ерадикацију (искорењивање) маларије, који проистичу из уговора наше државе са Светском здравственом организацијом, од 1959. године, при Заводу за здравствену заштиту у Врању, установљена је подзона за ерадикацијр маларије са постојећим особљем, које је већ радило на сузбијању маларије на овом подручју и то са 1 лекарем епидемиологом као шефом подзоне, 1 сан. техничарем и 1 микроскопистом, као огранком зоне за СР Србију, којом стручно методолошки руководи Служба за ерадикацију маларије при савезном Заводу за здравствену заштиту.

Од 1959. године ангажована је целокупна здравствена служба и друштвене политичке организације, да помогну радове на ерадикацији маларије на овом подручју.

Начињен је програм и план према којем је предвиђено да се ерадикација маларије спроводи у 4 фазе: 1) припремна фаза која траје од 1.III 1959. год. до 1. I 1960. год., 2) ударна фаза која траје од 1. I 1960. год. до краја 1962. год., 3) фаза учвршћивања постигнутих резултата и 4) фаза одржавања.

У припремној фази, постављено је особље за рад, одржани курсеви, добивен материјал за резидуално прскање, микроскоп, инсектаријум, аутомобил за превоз особља и материјала, начињен план рада и извршено мерење свих просторија по сеоским домовима које ће се прскати, обавештене актом месне канцеларије о дану резидуалног прскања по селима а према плану за резидуално прскање емулзијом DDT, начињен план за активно и пасивно истраживање болесника од маларије (преглед слезине, узимање крви од сумњивих болесника и микроскопски преглед узете крви), планом одређене контролне штале (непрскане) по селима, особље снабдевено оделом, обућом, заштитним наочарима и рукавицама за рад, снабдевено књигама и обрасцима које ће водити на терену и слати извештаје, као и спроводницама за слање узетих препарата крви, брошурама за здравствено просвећивање, поглавито филм о маларији, снабдевени лековима које ће давати болесницима у случају сумње на маларију.

4. ОСОБЉЕ АНГАЖОВАНО НА СПРОВОЂЕЊУ КАМПАЊЕ ЕРАДИКАЦИЈЕ МАЛАРИЈЕ ОД 1969. ДО 1967. ГОДИНЕ

Особље	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Лекари	1	1	1	1	1	1	1	1
Здрав. техн., микроскописта	2	2	2	2	2	2	2	2
Здрав. техн. анкетари	7	7	6	6	3	3	3	3
(Здравствени техничари су радили и као вође екипе, као и на спровођењу активног и пасивног истраживања и ентомолошка испитивања)								
Радници-прскачи	21	21	18	—	—	—	—	—
Шофери	2	2	2	1	1	1	1	1
Администр. особље	2	2	2	1	1	1	1	1

Здравствено васпитање по насељима вршено је путем филмских престава, летцима и брошурама и у разговору са становништвом насеља. Обавештавање о раду на терену извођено је преко месних канцеларија путем расписа према плану извођења кампање ерадикације маларије.

Обука особља. — У току кампање ерадикације маларије, слати су 1 лекар и 1 сан. техничар микроскописта у републички Завод за здравствену заштиту ради усавршавања у раду.

За шефове екипа прскача и сезонске раднике прскаче сваке године, пре почетка резидуалног прскања и активног истраживања болесника од маларије, одржавани су курсеви и увежбавано особља за рад на резидуалном прскању, руковање прскалицама, заштитним мерама, понашању особља при раду и правилним односима са становништвом при раду.

Од 18. до 23. априла 1960. године код овог Завода одржан је семинар за шефове екипа за ерадикацију маларије на територији југоисточне Србије на коме је присуствовао 21 шеф екипа. Предавачи на овом семинару били су: др Драгољуб Поповић шеф паразитолошког одељења Завода за здравствену заштиту у Београду, и ing. Петар Чепурњак, инжењер истог Завода.

Опрема и материјал. Завод располаже са 2 аутомобила за превоз особља и материјала, 9 бицикла за потребе превоза особља, 2 микроскопа, 2 инсектаријума, 1 лупа, 31 прскалица типа Hudson, 18 прскалица типа „Indian“, заштитним наочарима и рукавицама за личну заштиту, довољним количинама DDT емулзије и другим потребним материјалом за овај рад.

ЗАКОНСКИ ПРОПИСИ ЗА СПРОВОЂЕЊЕ ЕРАДИКАЦИЈЕ МАЛАРИЈЕ

У оквиру постојећих прописа, давани су расписи од стране Завода, здравственим установама на подручју Завода, месним одборима и др. организацијама за рад на сузбијању и ерадикацији малирије.

5. РЕЗИДУАЛНО ПРСКАЊЕ ЕМУЛЗИЈОМ DDT

Заштићено	1959	1960	1961	1962
a) број насеља у којима је планирано рез. прскање	78	150	152	128
b) број прсканих насеља	78	150	152	128
c) број домова планираних за прскање	10590	16800	17000	15000
d) број прсканих домова	10590	16181	16969	14620
e) број м² планираних за прскање	2526720	2951710	2924650	2462450
f) број м² испрскано	2526720	2858860	2924821	2462346
g) број становника планираних у насељима	103000	78228	70000	70000
h) број становника ефективно заштићених	103000	75752	70000	70000
i) количина 25% имулзије утрошене у кгр.	9695	18795	23140	20133
j) количина чисте супстанце DDT просечно употребљено по м² прскане површине	2 гр	2 гр	2 гр	2 гр
k) време у коме је вршено рез. прскање	1959	1960	1961	1962
	4.V до 15.VI	20.V–30.VI	20.IV до 2.VI	3.V до 15.VI
l) састав екипе за рез. прскање	1 шеф 3 прскача	1 шеф 3 прскача	1 шеф 3 прскача	1 шеф ек. 3 прскачка
m) број екипа	7	7	7	6
n) да ли је вршено накнадно прскање домова пропуштених приликом I прскања	да	да	не	не
o) да ли је приликом спровођења прскања вршен паралелно и акт. здрав. надзор	да	да	да	да
p) на који је нчин вршена контрола рез. прскања	Обиласком екипа од стране руководиоца шефа подзоне и шефа зоне.			
r) да ли је вршена контрола прсканих површина и на који начин?	није			

Активни здравствени надзор (преглед болесника по насељима и узимање препарата крви од сумњивих лица на маларију ради микроскопског прегледа).

Територија на којој је вршен акт. здрав. надзор општине: Врање, Бујановац, Прешево, Владичин Хан, Сурдулица и Трговиште.

6. АКТИВНИ ЗДРАВСТВЕНИ НАДЗОР

Заштитна делатност	1960	1961	1962	1963	1964	1965
a) број насеља	148	148	148	148	148	148
b) број домова	5650	14950	14961	14392	13439	14950
c) број становника			70.000			
d) број анкетара који је вршио надзор.	7	7	7	6	6	6
e) просечан број становника по 1 анкетару		10 хиљада			11666	
f) кретање анкетара	Ишло се по плану, од села до села, од куће до куће ради истраживања болесника и узимања крви од сумњивих на маларију.					
h) контрола њиховог рада и микроскописта у лабораторији	Контролу је вршио шеф подзоне (лекар), а доста случајева и сам шеф подзоне је вршио микроскопирање препарата крви.					
g) начин достављања препарата крви лабораторији за преглед	Узети препарати крви са спроводницом достављани су Заводу по куриру или су анкетари сами доносили у Завод ради прегледа.					
i) број лабораторија у којима је вршен микроскопски преглед препарата узетих акт. надзором	1	1	1	1	1	1
j) начин на који су лабораторије достављале резултате прегледа анкетарима.	По шоферу Завода, који је свакодневно одлазио на терен ради превоза екипа.					
k) да ли су приликом узимања крви за преглед давани антималарици, који и у којим дозама.	Лекови су давани на терену лицима која су била сумњива да болују од маларије само за 2—3 дана у одређеним дозама према старости а када стигне позитиван резултат за маларију наставља се са лечењем. Обично су даване Resochintabl.					
l) број препарата прегледаних по годинама	1960	1961	1962	1963	1964	1965
	870	3492	4429	4719	4797	3465
lj) прогенат прегледаних препарата у односу на број становника заштићених овом мером.	0,8%	5%	5,2%	5,7%	6,8%	4,9%

m) број позитивних препарата узетих путем активног здравственог надзора по врсти инфекције.	Позитивних препарата крви није било. 5% негативних препарата крви слати су лабораторији Републичког Завода за здравствену заштиту у Београду ради провере, те и отуда су стизали одговори о негат. резултат.

Пасивни здравствени надзор (узимање препарата крви од болесника сумњивих на маларију по здравственим установама-болнице, домова здравља, диспанзера и др.)

Најпре се очекивало, да саме здравствене установе на подручју Завода шаљу препарате крви за микроскопски преглед Заводу, па како је мали број препарата крви стизао од здравствених установа и поред обећаних награда лаборантима на терену за узимање крви и слања Заводу, то је морала да уследи организација од стране Завода, тако да је Завод слао у установе своје техничаре ради узимања крви од болесника са грозницом ради провере.

7. ПАСИВНИ ЗДРАВСТВЕНИ НАДЗОР

Заштитна делатност	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
	седамдест хиљада							
a) број становника под заштитом								
b) број здрав. установа и њихог профил	6 домова здравља, 1 болница и школски и дечји диспанзер.							
c) број лабораторија у којима је обављан микроскопски преглед крви узетих при пасив. надзору.	У главном микроскопске прегледе је вршило особље Завода, а само деломично вршени су прегледи у лабораторији болнице и дома народ. здравља у Врању.							
d) начин на који су препарати достављани лабораторији за преглед.	Преко анкетара и техничкара Завода							
e) рок у коме су лабораторје достављале резултате прегледа.	Код позитивних случајева на маларију резултати су достављани здравственој установи одмах по извршеном прегледу било телефоном или по анкетару. Препарати су прегледавани истог дана када су донешени.							
f) начин на који је вршена контрола спровођења пас. надзора	Свакодневном контролом и упуствима даваним анкетарима.							
g) број препарата крви прегледаних по годинама	63	29	580	3003	3041	4094	1458	4431
h) број позитивних препарата по врсти инфекције	V-4	0	0	0	0	0	0	0
i) однос између броја прегледаних препарата крви и броја становника обухваћених овом мером по годинама	0,09%	0,04%	0,8%	4,2%	5,2%	5,8%	2,8%	6,3%

ЕПИДЕМИОЛОШКО СТАЊЕ 1959. ДО 1968. ГОДИНЕ

Анкете болесника су вршене према пријавама.

У међувремену од 1959. до 1968. године откривено је 24 случаја оболелих од маларије и то: 1959. год. 16 случаја; 1960. год. 4; 1962. год. 1 случај; 1964 год. 1 случај; 1967. год. 1 случај и 1 случај у 1968 години.

Према врстама маларичних паразита био је: 20 случаја маларије терцијане и 4 случаја маларије квартане.

Према пореклу инфекције, било је:

Аутохтоних 7 случајева (последњи случај је из 1960. год.).

Импортираних 13 (терцијане)

Унешених 1 (терцијана из Туниса)

после трансфузије крви 3 (квартане)

8. ЕПИДЕМИОЛОШКО СТАЊЕ

Године:	1959	1960	1962	1964	1967	1968
Аутохтоних	5	2	—	—	—	–
Импортираних	10	2	—	1	—	—
Унешених	—	—	—	—	1	—
трансфузионих	1	—	1	—	—	1
укупно:	16	4	1	1	1	1

Код свих случајева напред наведених спроведена је анкета као и антирецидивно личење.

Аутохтони (из самог подручја) случајеви су из следећих насеља: 1959. год. из Врања, Давидовца, Мечковца, Муховца и Рајинца. 1960. год. пријављени: из с. Давидовца и Лучана.

Импортрани случајеви су 1959. године оболели и пријављени из: Себе Врања 1, Несврте 4, Новог села 1, Рђавице 2, Кончуља 1 и Муховца 1. Првих 8 случајева маларије односе се на сезонске раднике, који су радили за време лета у с. Стојакову (СР Македонија) и тамо се инфицирали. Иначе, родом су из напред наведених села чија је надморска висина изнад 1000 метара. Случај из Кончуља инфицирао се у Штипу (Македонија), где је био на раду. Случајеви из 1960. године су: 1 радник родом из с. Богошева (Влад. Хан), који је био на раду у с. Славују код Ђевђелије (СР Македонија) и тамо оболео. Други случај је једно десетогодишње дете, које за време школског распуста било у госте код својих рођака у с. Војшинци (општина Кавадрци СР Македонија) и тамо се инфицирало. Ово дете је родом и живи у с. Житорађу код Сурудулице. У 1964. год. лекар из Кочана др Стојан Николић, пријавио је 26. годишњег радника родом и живи у с. Доњи Козји До, општине Трговиште, који ради у с. Спанчеву (СР Македонија), да је оболео 18. VII 1964. год. од маларије терцијане.

Унешен случај из 1967. год. односи се на 45. годишњег шофера, чија породица живи у Врању, а исти ради на брани Калиманци СР

Македонија, општине Виничке. Исти је оболео 23. VIII 1967. год. Радио је и у Тунису, где је по његовом исказу добијао грозничаве нападе. У Тунису је боравио од марта 1966. до 1. марта 1967. год. Према анкети, коју је доставио Заводу др Стојан Николић, лекар Дома народ. здравља у Кочану (СР Македонија).

Случајеви пренети трансфузијом су: 1959. год. код једне 20 годишње девојке из Врања, која је лежала као болесница на Гинеколошком одељењу болнице у Скопљу и тамо добијала трансфузију. Случај из 1962. године односи се на једну седмогодишњу девојчицу која је лежала на хируршком одељењу Скопске болнице од luxatio coxae cong., добила трансфузију крви 7.VI 1962 год., а оболела од маларије 16. VII 1962. год. Девојчица је из с. Гложја општине Босиљград, где никада није било маларије. Трећи случај је из Врања. Ради се о 44 годишњем раднику Предузећа за водовод и канализацију у Врању, који је био на лечењу у хируршком одељењу врањске болнице због чира на дванаестопалачном цреву. На одељењу је добио трансфузију крви 3. I 1968 год., а нападе маларије квартане добио је 18. II 1968. год. Како је дао изјаву, овај радник имао је маларију пре двадесетак година. Испитивања крви од даваоца крви показала су негативан резултат, те се по др Поповићу, шефу паразитолошког одељења Републичког Завода за здравствену заштиту у Београду има сматрати рецидивом из ранијих година.

Сви ови случајеви су детаљно испитани и лечени о чему постоји документација.

Антирецидивно лечење је спровођено:

1960. године лечено је 4 болесника од маларије.
1961. године лечено 10 болесника „
1962. „ „ 7 болесника и 27 чланова породице болесника.
1963. „ „ 1 болесник и 3 члана породице болесника.
1964. „ „ 1 болесник и 3 члана породице болесника.
1965. „ „ 1 болесник и 3 члана породице болесника.
1966. „ „ 1 болесник и 28 лица из околине болесника.

Од лекова који су употребљавани помињемо: Resochin табл. Primaquine табл., Daraprim табл. и Erbapraline табл.

Resochin таблете даване су у следећим дозама: одраслима 4 таблете дневно, деци изнад 8 година 4 таблета дневно, од 4—8 година 3 таблете дневно; од 1—3 год. 2 таблете и испод годину дана 1/2-1 таблету дневно. Давано је за 2-3 дана. Укупна доза за одрасле је 10 таблета.

Primaquine табл. одрасли су добијали 7 дана по 2 таблете дневно, деца од 4—14 година 1 таблету дневно, деца од 1—4 године старости 1/2 таблете дневно, деци испод годину дана ове таблете нису даване.

Daraprim табл. даване су одраслима 2 таблете месечно, од 12 до 16 година старости 1 и по таблету месечно, од 6—12 година 1 таблету месечно; од 3-6 година 1/2 таблете месечно; од 1-3 година 1/2 таблете и до годину дана 1/4 таблета месечно.

Antirecidivno лечење је спровођено код маларије терцијане 3 године и код маларије квартане 3 године у м. априлу primaquinom и daraprimom.

Знаци интоксикације и резистенције према наведеним лековима, нису примећени.

ПОДАЦИ О ИСПИТИВАЊУ АНОФЕЛИЗМА И ОТПОРНОСТИ АНОФЕЛА ПРЕМА ИНСЕКТИЦИДИМА

Испитивања анофелизма вршена су на терену по барама ради истраживања ларви anofela, по становима и стајама хватањем крилатих anofela. Због дејства резидуалног прскања, одређене су контролне штале по насељима, да би се одредила његова ефикасност.

Прве ларве су се јављале у првој половини априла, а одлазак комараца у зимовнике октобра месеца.

За време топлих лета било је 3-4 генерације комараца.

9. ФИНАНСИЈСКИ ТРОШКОВИ ОКО СУЗБИЈАЊА И ЕРАДИКАЦИЈЕ МАЛАРИЈЕ КОД ЗАВОДА ЗА ЗДРАВ. ЗАШТИТУ У ВРАЊУ 1946—1965. ГОД.

	Година	Лични	Материјални	Функционални
Трошкови сузбијања маларије	1946	173080	36000	—
	1947	250000	—	—
	1948	175711	(без емулзије)	
	1949	722510	(са емулзијом)	
	1950	75951		
	1951	исплаћивано из буџета		
	1952	исплаћивано из буџета		
	1953	исплаћивано из буџета		
	1954	исплаћивано из буџета		
	1955	900000	(са емулзијом)	
	1956	900000	(са емулзијом)	
	1957	132000		
	1958	5887390		
Трошкови ерадикације маларије	1959	1006932		
	1960	4229867		
	1961	5276867		
	1962	3989494	580454	846952
	1963	3849456	583600	
	1964	4115184	200000	500000
	1965	3849456	583600	

Утрошак емулзије DDT 25% у литрима за време сузбијања маларије:

1947	4800	литара	
1948	16590	„	
1949			
1950	8000	„	
1951			
1952	4950	„	
1953	2000	„	
1954	4000	„	и 600 литра Pantakana
1955	3388	„	и 866 „ „
1956	3980	„	
1957	4070	„	
1958	16220	„	

У току ерадикације маларије:

1959	9695	
1960	18795	
1961	23140	кгр
1962	20133	„

ЗАКЉУЧАК

Маларија је у врањском подручју била ранијих година прилично раширена, што се може увидети из наведених података, који проистичу из клиничких и микроскопских прегледа болесника на маларију у амбулантама Завода. Многи болесници од маларије који су се прегледавали и лечили пре рата код лекара са приватном праксом, а по ослобођењу по ондашњим сресним амбулантама на терену нису били евидентирани, јер није постојала обавеза пријављивања обољења од маларије, тако да је свакако било више оболелих него што је овим радом приказано. 1955. године донета је уредба о пријављивању маларије и од када се може сматрати да је број оболелих тачан.

Пре другог светског рата, за лечење оболелих од маларије, утрошене су огромне количине лекова (противумаларичних), па ипак, резултати сузбијања маларије били су слаби, јер се није располагало средствима за сузбијање анофелизма, као сада са емулзијом DDT, те нису предузимане превентивне мере ширих размера, епидемиолошком истраживању мало је пажње било посвећено. Тек применом резиуалног прскања емулзијом DDT које је на врањском

подручју примењено од 1947. год., долази до наглог пада обољења од маларије, тако да 1952. године није пријављен ниједан случај обољења од маларије.

После ослобођења, од 1945. године, на сузбијању маларије радило се плански. На сузбијању маларије, нису радиле само здравствене установе, већ је на том послу узео учешћа и сам народ, друштвене организације и др.; пошумљавањем регулисањем тока Јужне Мораве, Трновачке и Кршевичке реке, изградњом Ауто-пута и другима сличним акцијама, што је све допринело да маларија изчезне са овог терена. Утрошак лекова и овога пута је био велики, али се лечење болесника спроводило масовно, антирецидивно и радикално. Ангажовано здравствено особље Завода на овом послу радило је са пуно елана без обзира на радно време и рђаве временске прилике.

Од 1959. године, према уговору са Светском здрав. организацијом, ради се по утврђеном плану и програму за искорењивање маларије, тако да су таквим радом, пруженим средствима за рад и великим залагањем особља Завода, добром организацијом рада, постигнути изванредни резултати. Поред резидуалног прскања емулзијом DDT, спроведен је и активни и пасивни здравствени надзор, прегледом болесника на терену и по здравтсвеним установама и узимањем крви од фебрилних болесника, како не би промакао који неопажени случај маларије и био жариште доцнијих инфекција. Спровођено је радикално и антирецидивно лечење ранијих болесника и њихове околине, Тако, да се успело, захваљујући свим овим предузетим мерама, да од 1961. године, на врањском подручју нема више аутохтоних (домаћих) случајева обољења маларије и поред узетог и испитаног великог броја препарата крви на маларију, који су микроскопски прегледани и лабораторији Завода за здравствену заштиту у Врању и лабораторији Републичког Завода за здравствену заштиту у Београду, тако да се може рећи да је маларија на овом терену изчезла, а ерадикација маларије по плану извршена.

Последњих година имамо случајева обољења од маларије унетих са стране и пренете трансфузијом крви, ради тога се мора вршити и даље пасивни надзор по здравственим установама узимањем крви од фебрилних, анемичних и сумњивих на маларију болесника, као и оних лица која долазе са стране, из држава (Азије, Африке) још увек заражених маларијом, како би се стало на пут доцнијем уношењу и ширењу маларије на овом подручју.*

---

* Овај рад о сузбијању и искорењивању маларије на врањском подручју је рађен у опсегу делатности Службе за ерадикацију маларије при Савезном Заводу за здравствену заштиту (шеф службе др Драгољуб Поповић), по питањима које је поставила Светска здравствена организација.

За рад су коришћени извештаји Завода за здравствену заштиту у Врању и обилата литература о маларији.

Résumé

MESURES PRÉVENTIVES CONTRE LE PALUDISME ET SA RÉPRESSION DANS LE TERRITOIRE DE LA RÉGION DE VRANJE 1947 — 1966

Cette région comprend la partie du territoire de la République Socialiste de Serbie constituée des communes de Vranje, Bujanovac, Preševo, Trgovište, Vladičin Han, Surdulica et Bosiljgrad. C'est en effet l'extrême Sud de la Serbie. Ce territoire coïncide avec le tarrain d'activité de l'Institut pour la protection de la santé de Vranje. L'auteur du présent travail a divisé sa contribution en chapitres suivants: Etat de santé de la population où l'on a considéré la natalité et la mortalité, la morbidité et les conditions hygiéniques. On a exposé spécialement les conditions régionales du territoire de Vranje et l'apparition de la malaria. Les foyers du paludisme dans la région de Vranje sont situés dans les bassins fluviaux de la Morava du Sud, de la Moravica et de la Pčinja, surtout dans la couche rurale de la population. On a examiné l'anophélisme du territoire de Vranje: *Anopheles maculipennis* et *Anopheles superpictus*. On a exposé en détail les données relativement au mouvement de la malaria dans le territoires de Vranje, mettant en relief le fait que les premiers examens microscopiques du sang sur le paludisme ont été effectués à partir de l'année 1929. Une activité particulièrement énergique en vue de réprimer le paludisme dans le territoire de Vranje a été développée dans l'intervalle de 1945 à 1965, de sorte que cette maladie est à présent entièrement extirpée parmi la population de ce territoire. L'auteur à prêté une attention spéciale aux examens des élèves dans les écoles rurales, prenant en considération l'indice parasitaire et l'indice splénique. Aussi a-t-on présenté le problème des fièvres tierce bénigne, tropicale et quatre et on a donné aussi un aperçu de la mortalité, causée par le paludisme. La campagne pour l'éradication du paludisme dans la région de Vranje a été menée dans l'intervalle de 1959 à 1968. Le problème du paludisme dans le territoire de Vranje a été envisagé sous tous les aspects, y compris l'éducation hygiénique, la formation du personnel, l'équipement et le matériel. Sous tous les aspects, également, a été envisagé le problème de l'arrosage résiduel par l'émulsion de DDT, ainsi que le contrôle sanitaire actif et, finalement la contrôle sanitaire passif, avec une présentation de l'état épidemiologique de 1959 à 1968. On a exposé également les données sur les travaux de recherches concernant l'anophélisme et la résistance des anophèles aux insecticides et à la fin aussi les frais de la répression et de l'éradication du paludisme faits par l'Institut pour la protection de la santé à Vranje de 1946 à 1965. Il faut mentionner qu'à l'éradication du paludisme dans cette région a contribué aussi L'Organisation de santé mondiale, tandis que l'éradication du paludisme est effectuée, en considération de nombreuses conditions sociales et historiques, dans la Yougoslavie socialiste, par l'Institut pour la protection de la santé à Vranje, de sorte que dans ce territoire-ci il n'y a plus de cas autochtones de paludisme. Il a entièrement disparu et l'éradication planifiée de cette maladie a été réalisée grâce au concours de l'Institut pour la protection de la sante de la RS de Serbie à Belgrade.

Médecin en chef *Dr Toma M. Jovanović*

Сл. 1. „Краљице“ из с. Љутежа

Кад се сретну групе краљица на путу, ломе барјаке („мотке“), према народном веровању: да не би те године летину тукао град.

Учење и увежбавање краљичких песама и мелодија почиње на 15 — 30 дана пре ђурђевданског празника. Главну улогу при том имају девојке које су више пута биле краљице. Међутим, често им помажу и старије жене. Тако, на пример, Станица Костић у Љутежу (рођена 1897. у Лебеду) учила је овим обредним песмама своје кћери, а помаже и сада својој унici Роски Костић. Оне девојке које најбоље науче песме постају „предње“ („предњарке“).

Од раног ђурђевданског јутра краљице иду од куће до куће и певају: домаћину, домаћици, укућанима, овцама, пчелама, итд. Сваки стих прво отпевају „предње“, па затим „задње“. На крају сваког стиха је припев: „ладо, ладо!“ Песму завршавају са: „Ој убаве мале моме, ладо, ладо!“ (ређе: „Играј, играј, барјактаре, ладо, ладо!“).

Краљичке песме се, у селима Грделичке клисуре, певају на Ђурђевдан од раног јутра до заласка сунца. Најстарији људи знају да је тако одувек било. Ђурђевске песме се, готово и не чују, али у краљичким постоје црте које су из ђурђевданских узете. У многим песмама, на пример, помињу се свети Ђурђе, Ђурђевдан, ђурђевско јагње, ђурђевско млеко и зелен венац „од свакојако биље“. Понека варијанта, чак, представља контаминацију краљичке и ђурђевске песме. Да помнем једну која се пева младенцима. Млади брачни другови се огледају „на шарено огледало“ да би видели „кој си је поубави“. Невестица је лепша „и од Слунце и од Месец“. Млади муж се због тога наљутио. Она га теши говорећи му да ће доћи Ђурђевдан. Тада ће му исплести венац и биће „поубаво“.

Краљичке песме су веома блиске лазаричким, или се од њих само у припеву разликују. Уочава се, додуше, да у појединим краљичким варијантама има мање наивности. Краљице, више певају о удаји и женидби. То је посве разумљиво ако се има на уму чињеница да у лазарице иду девојчеце од 7. до 14. године, а у краљице старије, па и удаваче. Могло би се и тврдити да лазаричке песме певају девојчице, а краљичке девојке.

Ево краљичке песме мушком детету. Зар она није слична лазаричким забележеним у врањском[5] и нишком[6] крају?

„Подунува овај ветар,
Издувава врана коња,
И на коња мушко чедо,
И на чедо чиста капа,
И на капу зелен здравац.
Да је мајки здраво чедо
Као здравац у камење!“

---

[5] *Јован Хаџи-Васиљевић*, „Лазарице“, српски народни обичај, „Братство“, IV, 1890, стр. 93.

[6] Мих. *Ст. Ристић*, „Лазарице“, један народни обичај из околине нишке, „Братство“, IV, 1890, стр. 51.

Ове песме су по садржини и емоцији веома сличне и љубавној лирици: девојачка душа мирише на игличе венче и босиљак; момче болује за Смиљанину густу косу, црне очи и гајтан веће; момак спава на ливади, девојке долазе, буде га и љубе, и сл. Сусрећу се и мотиви из сватовских песама: српско девојче целу ноћ преде свилу и ниже бисер белцу на гриви. Коњ треба да иде „преко девет брда“ и да донесе за њеног брата „убаву Јану“.

Занимљиво је да се поједине љубавне песме овде с извесним изменама певају као краљичке. Такав је случај, на пример, са распрострањеном, и у више наврата у разним крајевима бележеном, песмом „Славуј пиле...“ Налази се и у првом чину „Коштане“ Борисава Станковића[7] и Вуковој књизи.[8]

Песма из „Коштане“ гласи:

„Славуј-пиле, не пој рано,
Не буди ми господара!
Сама сам га успавала,
Сама ћу га разбудити:
Отићи ћу у ђул-башту,
Узабраћу струк зумбула,
Шинућу га по образу:
„Устај, аго, устј, драго!“

Ево краљичке верзије која се у Љутежу и Мањаку пева учитељима, чиновницима и другој „господи“:

„Славрј пиле рано пева
Господину на прозору.
Госпођа га поишкује:
„Ишо, ишо, славуј-пиле,
Не буди ми господара!
Сама сам го успавала,
Сама ћу га разбуђујем
Ће отидем у градине,
Ће откинем струк босиљак,
Одма њега ћу разбудим!
Ој убаве мале моме, ладо, ладо!“

(Песму саопштила Станица Костић из Љутежа)

Сећање на турско доба још није потпуно исшчезло из краљичких песама: бекчија из стада одводи најбољу овцу; бежи црнооко девојче јер мисли да селом иду Татари; Никола с пашом коња игра, паша га побеђује „и двори му прекопа) и љубе му пољуби“.

Ове пролећне песме задивљују лепотом слика и израза. — Младић спава „под бел-црвен трендафил“; цвеће се круни и пада му на лице, које „се бласкаше“: „као чаша филдија (пуна румна ракија“. — Момче („свил'на китка“) моли бога да га претвори у ситан бисер и да га проспе „куде моме воду точив) и невесте платно белив“. Једна ће га низати „на два конца“ и везаће га „око грло девојачко“. — Војводи долазе момци на коњима и доносе му „небројени дукати“. Он их мери „на два конца свилена, на две совре сребрне“. — На чардаку се забелело лице црнооке девојке. Момче се онесвестило од њене опојне лепоте. Но, „туј се згоди једна слуза, једна слуза де-

[7] *Борисав Станковић*, Коштана, Сарајево, 1966, стр. 16.
[8] *Вук Ст. Караџић*, Српске народне пјесме, Београд, 1969, бр. 566.

војачка“ и момче су „повернали“. — Радоје игра силна коња преко горе зелене“ и „преко воде студене“. Јахач се радује што ће топот да чује љуба, која ће му отворити дворове и прихватити коња „сас то светло оружје“. — Мајка је сањала саграђену цркву и пред њом дивно дрво: лишће му је малиново, а гране су му сребрне. То су лазарице и краљице.

Стих краљичких песама у Грделичкој клисури је осмрац и, ређе, седмерац.

1.

ДЕВОЈЦИ

„Мори Стано, бела Стано,
Отвори ми беле собе
Да улегнем там при тебе,
Да ти видим бело лице,
Да ти видим густу косу!“

„Море момче, лудо младо,
Ишја ли си кроз чаршије,
Виде ли си бел хартије?
Такво ми је бело лице.
Виде ли си густу гору?
Такој ми је густа коса!“

2.

МОМКУ

Какво момче коња игра,
Коња игра равно поље!
У срећу му танка Стана.
Кад гу срете, не говори,
Кад гу мину, тад говори:

„Мори Стано, танка Стано,
Да знам да би ме узела,
Не би знао шта би дао!
Дао би си врана коња,
И оружје из појаса!“

3.

МЛАДОМ МУЖУ

„Море Петре, перјанине,
Кој ти кити криво перо
Низ јуначко десно раме?
Да ли имаш младу мајку?
Или имаш млого сестре?
Те ти китив десно раме!“

Проговара млади Петре:
„Мајка ми је остарела,
Сестре ми се изудале,
Но си имам верно љубе.
Ем је верно, ем је вредно,
Накитило, поткитило
Тој јуначко десно раме!“

4.

ЈЕТРВАМА

Овде мене казују:
Две јетрге живују.
Једна другој говори:
„Големице, Јелице,
Занишкај ми детенце,

Да се шикнем низ поље,
Да наберем метлице,
Да изметем дворове,
Да начиним столове,
Ће ми дођу краљице!“

5.

СТАРИЈОЈ ЖЕНИ

Заспала ми божја мајка
Насред небо, на облака.
Малко спала, сан гледала:
На сан цркву саградила,
И при цркву једно дрво,
Једно дрво јаворово.
Шума му је малинова,
Кора му је јаворова,
Слупке су му позлаћене.
Што је шума малинова,
Туј си мајка ћерку дава;
Што је кора јаворова,
Туј си мајка сина жени;
Што су слупке позлаћене,
Туј си мајка сама седи.

*

Сама Дика цркву гради
Насред неба, под облака.
На њу стоју троја врата:
Једна врата од дуката,
Друга врата сува злата,
Трећа врата шимширата.

Што су врата од дуката,
На њи Дика ћерку дава;
Што су врата сува злата,
На њи Дика сина жени;
Што су врата шимширата,
На њи Дика стрижбу прави.

6.

СВЕКРВИ

„Иконице, госпођо,
Што ти двори миришу
На бел-црвен трендафил
И крстати босиљак?
Да л' си ћерку давала?
Ил' си сина женила?"

„Несам ћерку давала,
Но сам сина женила,
Та сам снау довела,
Па ми дари донела;
Те ми дари миришу
На бел-црвен трендафил
И крстати босиљак.

7.

КМЕТУ (ОДБОРНИКУ)

Ова кућа кметова,
На њу врата јелова.

У кућу је кметица,
Шије кмету кошуљу,
Сас две игле сребрне,
Сас два конца свилена!

8.

ВОЈНИКУ

Развил се бела вишња,
Испод вишњу ред постеље,
Ред постеље, ред војника,
На главе им шајке капе,
На рамена танке пушке,
На грбине беле торбе.

9.

ОРАЧУ

Орач оре равно поље.
Воли су му сив-јелени,
Воња му је млада мома,
Рало му је чудно дрво,
Чудно дрво јаворово,
Брце му је струк босиљак,
Брана му је густа гора,
Семе му је ситан бисер!

10.

ОВЧАРУ

Лети соко високо
Над овчарско пландиште.
Перја му се ронешев.
Овчар си ги береше,
Па си овце крмеше.

11.

ОВЦАМА

Пуче пушка три буљука.
Један буљук звоно бије,
Други буљук овца блаји,
Трећи буљук јагње блаји.
Па га пита млад овчарко:
„Што ми блајиш, бели Бецко?
Да ли блајиш за трвицу?
Или блајиш за водицу?“

„Нити блајим за травицу,
Нити блајим за водицу,
Но си блајим за мој' мајку!
Синоћ дође беглиџија,
Те одведе моју мајку;
Моју мајку најубаву:
Руно вој је као свила,
Млеко вој је као шећер!“

* * *

* * *

(Песме „Младом мужу, бр. 3. и „Орачу“, бр. 9. дао ми је Петроније Ташковић из Врања, а записао их је од своје мајке Савке Ташковић, рођене 1903. године у Предејану (у селу). Остале су 1970. године певане у Љутежу и Мањаку, те, према томе, представљају савремено стање краљичких песама).

Р е з ю м е

КОРОЛЕВСКИЕ ПЕСНИ В ГРДЕЛИЧКОМ УЩЕЛЬЕ

Королевский обряд и королевские песни сохранились на юге Сербии до сих пор.

В районе Лесковца после второй мировой войны их записывали Драгутин Дёрдевич и Миодраг Васильевич.

В Грделичком ущелье, тем более в посёлках вокруг речки Мутницы (в Лютеже, Маняке, итд.) настойчиво одерживаются королевские песни. Они поются на Юрьевом дне. Во время этого праздника королевы (шесть девушек) идут с дома в дом и поют: хозяину, козяйке, остальным жильцам, овцам, пчелам, итд.

Учитывая, что они поются на Юрьевом дне, королевские песни приняли и известные черты Юрьевских песен. В них воспоминаются: святой Георгий, Юрьевский ягнёнок, юрьевско молоко, зеленый венок и др.

По содержанию и составу очень близкие лазареввским, поющиеся о Лазаревой субботе.

В королевских стихах, ча е всего, любовное чувство. Эаже, некоторые любовные песни поются и как королевские.

Королевские песни восхичают красотой рифмы и выражения.
Стих восьмистопный, а реже, семистопный.

Приложение: *М. Златанович*

Сл. 1. Королевы в Лютеже

KRITIKE I PRIKAZI

J. Todorović: KELTI U JUGOISTOČNOJ EVROPI, — Dissertationes tom VII. Izdao Muzej grada Beograda. Beograd, 1968, str. 1—180, sa 31 sl. u tekstu i LXIV table u prilogu.

Opsežno delo *J. Todorovića:* Kelti u JI Evropi, proizašlo je iz njegove doktorske dizertacije, branjene na Beogradskom univerzitetu 1965. god. Svakako, već afirmisani naučno-istraživački rad J. Todorovića na polju arheologije, omogućio mu je da se pozabavi problemom Kelta u JI Evropi, koji je sa velikim uspehom ovom prilikom svestrano obradio. Stručno-naučno prilaženje problemu navedene monografije i njegova obrada odišu obilatom muzeološkom problematikom tretmana celokupnog problema. To nimalo ne umanjuje stručno-naučnu vrednost ove studije, već naprotiv, pospešuje njenu naučnu vrednost i daje joj karakter neophodnog muzejskog priručnika za kulturu Kelta.

Monografija: *Kelti u JI Evropi* ima sledeću kompoziciju: Predgovor, Uvod (str. 1—2), Proučavanje keltskog latena u južnoj Panoniji i Balkanskom poluostrvu (str. 2—3). I. Ekspanzija Kelta u JI Evropu (str. 5—10), II. Pojava i prisustvo Kelta u srednjem Podunavlju i susednim oblastima (str. 11—18), sa ovom problematikom: A.) Kelti u južnoj Panoniji i severnobalkanskim oblastima, gde su razmotreni problemi: Naselje i stan i Nekropole; Nalazišta keltskog latena u JI Evropi (str. 19—36) — katalog, koji obuhvata problem naselja: u Vojvodini, Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Bugarskoj; problem Nekropola: u Vojvodini, Srbiji, Hrvatskoj, Bosni, Bugarskoj i Rumuniji; i problem Depoa; Usamljene nalaze. Pokretni arheološki materijal, svestrano je sagledan (str. 37—96), sa sledećom problematikom: Keramika. Ovaj problem je proučen u posebnim poglavljima, i to: zdele, bikonični sudovi, bombasti sudovi, sudovi sa drškama, sudovi trbušastog oblika, bombasti sudovi sa visokim trakastim drškama, sudovi u obliku kantarosa, pitosi, minijaturni sudovi, bojena keramika, gruba keramika, tehnika ukrašavanja i ornamentni motivi na keramici. Nakit, obuhvata ove pojave: fibule, narukvice i grivne, pojasevi, naušnice, prstenje, đerdani. Oružje je obrađeno u sledeća poglavlja: mačevi, koplja, bojni noževi, strele, šlemovi, štitovi, tobolac. Poglavlje: Oruđe i ostali predmeti, obuhvata obradu: noževa, sekira, makaza, mamuza, đemove, ključeve bruseve, verige, trozupce, žarače i klešta. Problem keltskog novca posebno je sagledan. Pojavu prodora keltske kulture u susedne oblasti, autor je obradio u sledećim poglavljima: Keltski elementi u Bosni, Kelti u Bugarskoj i Kelti u Rumuniji. Odelito je sagledan problem teritorijalne rasprostranjenosti Skordiska i problem njihove asimilacije sa autohtonim stanovništvom (str. 106—108), kao i: Podunavski Kelti u istorijskoj epohi (str. 109—110). U posebnom poglavlju III. Problemi relativne i apsolutne hronologije (str. 111—115), razmotren je ovaj problem kroz prikaz arheološke literature, koja govori o klasifikaciji keltskog materijala sa raznih nalaza u Evropi.

Posebno nam valja naglasiti, u vrednoj studiji J. Todorovića, koju na ovom mestu prikazujemo, od osobite važnosti je odeljak: IV. Predlog nove podele keltskog latena (str. 117 — 125), koja obuhvata sledeće periode: 1. Pretkelski period (do 320. godine pre n.e.), 2. Period keltskog naseljavanja i stabilizacije u Donjoj Panoniji (320—280. god. pre n.e.), 3. Period kulturnog i ekonomskog prosperiteti, (280—85. god. pre n.e.), 4. Period opadanja keltske moći (85—15. god. n.e.) i 5. Kelti pod rimskom dominacijom (od 15. god. n.e.). Ovu podelu autor daje na osnovu razmatranja i analize arheološkog materijala i antičkih pisaca. Pored obilate problematike iz arheološke prošlosti Kelta u JI Evropi, koja je brižljivo sabrana i prikazana u monografiji koju prikazujemo, nova podela keltskog latena je najznačajniji doprinos arheološkoj nauci. Kao završno poglavlje dat je: V. Zaključak (str. 127—131). Posebno je dat Katalog (str. 139—157), a zatim kratak registar i Zusammenfassung (str. 161—180).

Posle svega iznetog, o knjizi koju prikazujemo, dajemo sledeće mišljenje. Naime, studiozno napisana monografija *J. Todorović:* KELTI U JI EVROPI, bez svake sumnje, je značajan prilog arheološkoj nauci uopšte. Za paleoetnologiju, ova marljivo napisana studija, od posebne je važnosti, jer baca jedno novo svetlo na Kelte, koji su odigrali značajnu ulogu u etnogenezi evropskih, a posebno balkanskih naroda. To i nije bio problem istraživanja J. Todorovića, pa je, razumljivo, ostao postrani. Etnička veza između Kelta JI i Centralne Evrope, kroz vekove održavana, nije dovoljno sagledana u ovoj studiji, što je svakako očit propust. Isto tako, celokupno razlaganje o Keltima JI Evrope, svodi se na studiozna razmatranja istorijskih zbivanja i keltske materijalne kulture. Duhovna kultura Kelta, ostala je zaboravljena, mada je verski život njihov, sagledan deskriptivno kroz opise tumula i njihova inventara. (O religiji u Kelta cfr. *Georges Dottin:* La religion des Celtes. Paris, 1908.).

Tragovi keltske onomastike u južnoslovenskim zemljama, iako nisu brojni, ipak su veoma značajni, što je J. Todorović propustio da pomene. Tako, keltsko utvrđenje Singidun (J. Todorović: Kelti u JI Evropi, 16, 18, 110), na mestu današnje Beogradske tvrđave, održalo je svoje keltsko ime sve do VII st. po n.e. Kapidun je, kako se to u nauci uzima, današnje Titovo Užice, koje se na natposima iz doba Rimskog Carstva, javlja skraćeno kao Cap. Za Naissus (Niš) i Remesiana (Bela Palanka) i još neka mesta, misli se da su keltska imena. Na koncu, još nije dokazano da li je ime Danurius koje je potisnulo stari trački naziv Istros, keltskog ili iliro-tračkog porekla. Keltskog su porekla imena gradova: Noviodunum (Isakči) i Aribium (Mačin), nastanjen po svoj prilici od galskih pomoćnih četa u rimskoj vojsci. (Cfr. *W. Tomaschek:* Zeitschr. f. öst. Gymn. (1878), 204; *isti:* Die Thraker I, 90 sq.; *A. Sobalevskij:* Einige Hypothesen über die Sprache der Skythen und Sarmaten. — Arch. f. slav. Phil. XXVII (1905), 240 sq.; *S. Reinach:* Cultes, mythes et religions. Paris, 1905, 30 sq.).

Sa malo više truda i nastojanja, mogla se donekle prikazati i nošnja Kelta JI Evrope, kako sa numizmatičkih primeraka, koji su brojno dati u prilogu knjige. tako i sa oružja. Na jednom keltskom maču iz naših zemalja, na prikazanoj muškoj figuri, vide se uobličene gaće — čakšire, — (Cfr. *Much:* Sammlung von Abbildungen vorgeschichtl. und frühgeschichtl. Funde. Kunsthistorischer Atlas d. K. K. Zentralkommission, Wien, T. 71, sl. 3, a, b.).

Tehnička oprema knjige Kelti u JI Evropi iziskivala je temeljitije grafičko rešenje, sa elementima umetničkog oblikovanja, a ne samo dokumentarno-ilustrativnog aspekta, što je svakako redakcijski propust.

T. P. Vukanović

Бојана Радојковић: НАКИТ КОД СРБА ОД XII ДО КРАЈА XVIII ВЕКА. Издао Музеј примењене уметности, Београд, 1969, стр. 1 — 453, са 217 сл. на таблама у прилогу (69 не означених табли) и 128 илустрација кроз текст; енглески резиме, стр. 299 — 339.

Монографска студија Б. Радојковић коју приказујемо на овом месту, има следећу композицију: *Увод* (стр. 9 — 11); *I. Проучавање накита код Срба* (стр. 13 — 25); *II. Врсте и типови накита код Срба у средњем веку* (стр. 26 — 53); *III. Радионице и вредност српског накита у средњем веку* (стр. 54 — 67); *IV. Развој накита у српској средњовековној држави* (стр. 68 — 76), са одељцима: *Накит од XII до тридесетих година XIII века* (стр. 77 — 98), *Накит од тридесетих година XIII до средине XIV века* (стр. 99 — 158), *Накит од средине XIV до краја XV века* (стр. 158—239); *V. Крај старог српског накита* (стр. 240—259).

Из дате композиције види се да је аутор темељито и свеобухватно обрадио накит код Срба од XII до XVIII столећа, значи за период од пуних седам столећа.

Прилазећи проучавању накита код Срба историјском хронологијом изворних података, аутор је из извора и литературе, рекло би се, проучио темеељито све што се могло сазнати о накиту код Срба од XII до XVIII столећа, и то је репрезентовао науци веома документовано. Када се то има у виду, сасвим су непотребне какве методолошке опаске третмана примедби, али се могу учинити наговештаји, да се ова студија могла написати једном савременијом и студиознијом композицијом. Није било на одмет да је накит сагледан према стиловима: византијски, српски, романски, готски, турско-источњачки и слично. Унутар тога, свакако, било је пожељно сагледати и македонски, хрватски, моравски, ресавски и слично. Томе треба додати и вођење рачуна о географији стилова и њиховом распрострањењу, као и сагледавање према функцији и месту ношења накита. Свакако, солидну студију Б. Радојковић, остали научници моћи ће да користе као извор за даља студијска истраживања и проучавања. Значи, наведене опаске никако не умањују стручну и научну вредност ове солидно опремљене монографије о накиту код Срба од XII до XVIII столећа. Нова истраживања накита код Срба, мораће се темељити на овој и претходним студијама датим од других истраживача, којима ће ова студија послужити као узор и извор првога реда.

У жељи да укажемо на неке пропусте и употпунимо солидну и темељиту студију *Б. Радојковић*, Накит код Срба од XII до краја XVIII века, дајемо следеће опаске:

Методично и корисно било би да је аутор дао накит код Срба и за ранија столећа средњега века, а не да почиње са XII столећем. Мада је за ранији период мало таквих података, али они ипак постоје. И, има их још од VIII и IX столећа, а поготову у X и XI столећу. За илустрацију тога, поменућемо само некрополе на Косову, из околине Приштине и Улпијану (види стр. 78 — 79 због чега се аутор опредељује за дати период).

Сасвим је добро аутор урадио, што је поклонио пажњу трансформацији античког прстења у средњовековно доба (стр. 106). Аналогно томе, поминьемо, сродних је трансформација било од српског у турско прстење, чији се први трагови запажају још у XV столећу (сравни и стр. 180).

Разлагање аутора о накиту „почелица“ је обилато. Методично би било да је та врста накита сагледана и код осталих словенских народа, јер је њено порекло свакако старословенско.

На стр. 173. аутор расправља о једном новобрдском прстену из збирке Музеја Косова у Приштини (т. 48), наводећи да потиче из оставе у Сашкој цркви. Међутим, прстен приказан на т. 46 је из те оставе, а овај са ознаком 48 није, већ колико се сећам инвентарских података, он је случајан налаз, откупио га је арх. И. Здравковић и уступио Музеју Косова. Аутор је добро запазио да је тај прстен по својим стилским особинама старији од предмета нађених у поменутој остави.

Аутор је у више махова набрајао радионице средњовековног накита код Срба, помињући често и имена златара односно мајстора (стр. 55, 200). Међутим, пропустио је да помене Николу, златара из Белог Брда, који припада месној златарској обитељи с краја XV столећа (*Б. Храбак:* Дубровачка насеобина у копаоничком руднику Белом Брду. Огледи I, Београд, 1952, стр. 65—66). Аналогно томе, помињемо, у Ибарској долини, код Срба, било је прстенција још у средњем веку, и тај уметнички занат одржао се на овом подручју све до XIX столећа. У средњовековним и каснијим гробовима, откопаним у античком налазишту Сочаница, нађени су извесни примерци средњовековног прстења, који сасвим личе на прстење из XIX столећа које су израђивали мајстори ибарске школе.

Говорећи о сребреним ножићима (стр. 48, 154, 229), аутор је пропустио да помене и сребрне бритвице, са истом функцијом ножића. Ми сматрамо да су ови ножићи имали и функцију уоптребе за сечење и слично, а не само да су били мађијско-религијског карактера.

Говорећи о уметничкој занатској радионици у Битољу, чија је делатност била свеобухватна на Балканском полуострву, аутор је пропустио да помене, да је таква радионица постојала најпре и у Призрену, а потом и у Скопљу и Пећи. И, на израђевинама тих радионица, карактеристично је поменути, има и античких мотива (сатир).

Да би своја разлагања документовала поставкама из сврагистике. *Б. Радојковић* се позива на већ застарелу књигу *А. Ивића*. О евентуалном утицају грбова и печата на стари српски накит, методичније је било користити расправе из те области: *Г. Чремошника, А. Соловјева* и *М. Динића*.

Из XV и XVI столећа има разноврсних амулета, којима до сада није поклањана нарочита пажња, па је разумљиво што је тај проблем изостављен у студији Б. Радојковић (стр. 42: прасећи зуб на ланцу, као хамајлија. Међутоим, било је и талисмана у облику ибрика, са бравом и кључем, који су могли служити и за чување отрова, као и за тајно писмо).

Мада је аутор поклонио обилату пажњу увозу накита у српске земље, са разних крајева, пропустио је да помене, да је у XVI столећу Бенко Мих. Опаљевић, угледни тровац из Новог Пазара (Дубровчанин), оптужен да је шест златом везених капа из Влашке и једну такву набављену од неког војводе Мехмед — бега извезао у Дубровник. Набавка златовезних капа извршена је из Влашке, преко Петра Радоја Нестрића из Видина (*Б. Храбак:* Дуброгачко иверје. Наша реч II, бр. 2 (195i), стр. 45).

Када расправља о прстењу домаћих радионица Србије и њиховом увозу из Котора и Дубровника, наводи један прстен, ремек дело друге половине XV столећа, из приватне колекције познатог конзерватора Сикимића (Београд). Прстен је обрађен у нијело техници (стр. 200 — 201). Као надопуну помињемо, тај је прстен набављен од кујунџије у Урошевцу. Тиме се поткрепљује ауторово мишљење, да је тај прстен пореклом са Косова.

Можда се у изворима и литератури није могао наћи ниједан помен осталог накита где спадају: џепни сат, џепна или приручна огледала, иконице које се носе на ланцу, ђечерме, украсне марамице које су се носиле за појасом или држале у руци приликом играња ора (трагови очувани на фрескама манастир Дечана и Леснова), кресива са тоболицима, дуванске луле и камиши (од XVII столећа) и слично. Међутим, таквих предмета има, како у нашим и страним музејима, тако и у приватним колекцијама, а ту и тамо налазе се и њихови помени.

Јањевске прстенције и њихова школа у изради прстења и остаго накита од XVII до XIX столећа, свакако да су вредни помена.

Своја обилата изворна коришћења, утор би у извесној мери допунио и свестраније сагледао, да је проучио и накит извесних музеја, као што су нишки, косовскомитровачки и други.

Извесне одредбе о ношењу одеће светле боје, из XV столећа, свакако да су делимично предодређивале и накит и украшагање одеће. Аналогно томе, Турци су забрањивали балканским хришћанима ношење одеће зелене боје

што је опет условљавало одређено украшавање и кићење. Луксуз у одевању и накиту у XVIII столећу, забрањује на своме подручју окридска архиепископија (*Т. П. Вукановић:* Ношње балканских Словена у средњем веку. — Гласник Музеја Косова и Метохије, књ. I, Приштина, 1956, стр. 200 — 201).

Местимично, било је у Срба у старини употребе окова са јеванђеља, с функцијом накита (XVII и XVIII столеће). Реч је о сребрном окову, понајчешће украшаваном нијело техником, који се употребљавао као медаљон или игла за закопчавање (у нашој скромној збирци ми имамо један такав примерак, са мотивом: Рођење Христово).

Дакако, ваља нам поменути и знатна миграциона кретања Јужних Словена (Македонаца, Црногораца, Хрвата и Бугара) у спрске земље, доношење накита из земаља тих народа и каснији њихов утицај на накит код Срба, што се запажа почев од XVII па до краја XVIII столећа, а и касније (види *Т. П. Вукановић:* нав. рад, стр. 180, 183—184).

Иконица, од разноврсног материјала, било је код Срба од краја средњег века па надаље, које су се носиле или о врату на ланцу, или пришивене као талисман, или су се пак чувале у нарочитим кесицама, односно са осталим накитом у нарочитим кутијама или шкрињама. Било их је и уоквирених у златне рамове, са алком или верижицом, кроз коју се протињао златан ланац. Свакако, извесне од њих рађене су у Светој Гори, односно Јерусалиму и Русији, одакле су понајвише ходочасничким миграционим путевима дошле код Срба, или су их пак преносили монаси (у нашој скромној збирци, такође имамо ову врсту накита сакралне функције).

На извесан утицај на накит код Срба, нарочито у раздобљу од XVI до XVIII столећа из Русије, свакако је требало указати.

Скадарска арбанашка средњовековна златарска школа, делом је била од утицаја и на накит код Срба, што се поготову огледа у раздобљу од XVI до XVIII столећа, у време када арбанашки златарски уметници те епохе, израђују накит на старим темељима, прилагођен новом времену и ондашњим потребама друге етничке средине.

Кроз цео средњи и нови век, номадска сточарска кретања балканских Влаха, била у од извесног утицаја на накит код Срба, било преношењем, или пак позајмицама, угледањем, а нарочито претапањем ових у Србе.

Посебан проблем у ширењу врста и типова накита код Срба, односно преношењем овога с једног у други крај, одиграли су Цигани номади, што се запажа још од почетка XVI столећа па све до данашњих дана, и то углавном трговином торбарењем, а каткад и обављањем прстенџијског заната.

У много случајева, седефни накит, нарочито женске огрлице и ђердани, из XVIII столећа, израђени су по угледу на метални накит, те имају истоветну форму металног накита.

Свакако, једна овако солидно технички опремљена књига, као што је НАКИТ КОД СРБА ОД XII ДО XVIII ВЕКА, од *Б. Радојковић,* добила би у својој техничкој опреми, да је дат и неки предмет накита код Срба у колору, као и да су избегнуте неке неметодичности код обележавања ознака бројевима (нпр. на једној табли стоје ознке: 100, 101, 102, 103 и 108 — оздо нагоре; а на суседној табли: 104, 107, 106, 105 и 116 оздо нагоре).

Све наше дате опаске, имају једино и искључиво намену да допринесу што правилнијем и свеобухватнијем сагледавању накита у Срба за минули период од седам столећа. Књига Радојковић, Б. коју смо на овом месту у кратким потезима приказали, свакако је један веома солидно урађен пионирски монографски рад, који може да послужи на част, како Музеју примењене уметности где је урађен и који га је издао, тако и нашој историјској науци, без обзира што у књици има местимично известних недостатака и незнатних пропуста. На концу, ова вредна студија Б. Радојковић, у ствари је и веома солидан музејски приеручник о накиту код наших нрода, посебно код Срба.

Т. П. Вукановић

M. Vasić: MARTOLOSI U JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA POD TURSKOM VLADAVINOM. — Dijela knj. XXIX, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1967, str. 1—287.

Navedena studija poslužila je autoru kao doktorska dizertacija na Univerzitetu u Sarajevu još 1963. god. Prema dokumentovanoj obradi problema martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom, svakako, ova studija može da služi na čast Sarajevskom univerzitetu, a u jugoslovenskoj istoriografiji novijega doba pripada joj zavidno mesto.

U kompoziciji monografije koju prikazujemo na ovom mestu, autor tretira sledeću problematiku: *Uvod* (str. 7—8), *I. Osvrt na literaturu i izvore* (str. 9—16), *II. Martolosi — porijeklo riječi i ustanove* (str. 17—28), *III. Vrijeme primanja ustanove martolosa u osmanski sistem* (str. 29—31), *IV. Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću do kraja XV vijeka* (str. 32—48), *V. Martolosi u periodu uspona Osmanske Imperije* (str. 49—141), *VI. Etnički i vjerski sastav organizacije martolosa* (str. 142—161), *VII. Martolosi u periodu krize osmanskog društvenog i državnog sistema* (str. 162—192), *VIII. Martolosi u službi Mletačke Republike, Ugarske i Austrije* (str. 193—200), *IX. Martolosi u narodnoj pjesmi i tradiciji* (str. 201—207). Posle toga dolazi Zaključak (str. 207—217), *Zusammenfassung* (str. 217—230), *Izvori i literatura,* tekstuelni prilozi I—VIII i faksimili prilozi IX—XXVI, te na kraju *Registar.*

Martolos (naoružan čovek ili čovek pod oružjem, čuvar, milicionar), grčkog je porekla, dok je organizacija martolosa, kao što je autor naglasio, vizantijskog porekla. U evropskim zemljama koje su bile pod upravom Turske Imperije, društvena organizacija martolosa zapaža se od XV do XVIII, a mestimično i do XIX stoleća. Turci su sistem martolosa prihvatili i uključili u svoj feudalni poredak tek u prvoj polovini XV stoleća. To je uslovljavala potreba, što je na vojsci i policiji ležalo širenje državnih granica i održavanje bezbednosti u zemlji. Iz toga proizilazi da su Turci, iz društveno-političke računice, prihvatili ovaj sistem u svoj državni mehanizam. Sami martolosi, još u početnoj fazi osnivanja i postojanja u Turskom Carstvu, diferencirani su na martolose vojnike i martolose policajce, odnosno one koji su u korist Turske Carevine vršili razne poslove. To je uticalo da su i sami martolosi vremenom izdiferencirali.

U drugoj polovini XV i početkom XVI stoleća, organizacija martolosa, naročito je bila razvijena u severnoj Srbiji, s glavnom zadaćom odbrane zemlje od stranih napadača i zavojevača. Gradovi od Kladova do Beograda, imali su posebne martološke redove za čuvanje i odbranu gradsku. Potom, ova organizacija, zajedno s osvajanjem slovenskih zemalja u Bosni, Sremu, Slavoniju, Banatu i u susednim zemljama, formira se i jača. Vremenom, martolosi postaju stalna uniformisana vojna formacija. To su uglavnom pešaci. Ima ih i kao oružane posade na rečnoj floti (Dunav, Sava, Tisa). Unutrašnje ustrojstvo martolosa, bilo je srodno s ostalim rodovima turske vojske, koja je počivala na desetinskom principu. Vojni komandni kadar imao je terminologiju turskih starešina, ređe je zadržavana južnoslovenska terminologija. Kao naoružanje martolosa, prvobitno se ističe hladno, a potom lako vatreno oružje. U Srbiji, Bosni i Hercegovini, u redove mrtolosa spadali su domoroci, u krajevima preko Save i Dunava, retki su bili domoroci, kao martolosi. Otuda potreba da se dovode kao martolosi žitelji iz južnijih krajeva. S martolosima kretale su se često i njihove porodice, tako da su izvesna mesta obrazovana posebne martološke mahale. Služenje vojnika u martološkim redovima, nije bilo ograničeno, već je moglo da traje po 10—20 godina. Položaj martolosa pak, bio je po uzoru na vizantijsko zakonodavstvo, regulisan posebnim carskim beratima.

Jačanje organizacije martolosa u Turskoj Carevini, zapaža se od polovine XVI, a dostiže kulminaciju u XVII stoleću, u unutrašnjosti države, dok je u graničnim oblastima bila bezvredna.

U martološke redove birana su lica iz povlašćenog stanovništva, s teritorija za koje je ta služba uspostavljana. Izbor je vršen po molbi kandidata, uz saglasnost stanovništva, uključujući i raju datog kraja, kao i predloga organa lokalne vlasti, da na kraju usledi odobrenje centralne vlasti. Kandidat za martolosa, trebalo je da uživa lični ugled, kao i da ima poverenje organa turske vlasti. Martolosi policajci, stupali su u stužbu putem ugovora, koji je sklapao martolosbaša, u ime grupe martolosa, sa vlastima jednog kadiluka. U balkanskim zemljama, oni se i najčešće javljaju kao plaćena policija. Bilo je i nezadovoljstva među martolosima, što je katkad prouzrokovalo i odmetanja od vlasti. Na koncu, fermanom iz 1721. god. zvanično je raspuštena organizacija martolosa u Turskoj Carevini. Samo mestimično ostale su i dalje neke martološke grupe, kao pripadnici martološke organizacije. Martolosi su uživali niz privilegija, koje se naročito ogledaju u oslobođenju od plaćanja izvesnih poreza. U nekim predelima martolosi su imali baštinsku zemlju (Srbija). Pored izvesnih povlastica, martolosi su još dobijali i redovnu platu, a njihove starešine, ponekad, imale su timare. Uz to, treba računati i obilat martološki plen, što je jačalo njihov ekonomski položaj. Iz svega iznetog, vidi se da su martolosi bili zatvorena društvena kategorija, da su skoro uvek rekrutovani iz martoloških redova. Neposlušnost i neizvršavanje službenih obaveza, podlegalo je raznim kaznama.

Od posebnog je značaja naglasiti, da je organizacija martolosa bila heterogenog etničkog i verskog sastava. I, tamo gde su etničke pripadnosti i konfesionalna pripadnost bile jednostavne, celovite, i martolosi su uzimani iz tih redova. U zemljama sa različitim etničkim pripadnostima i verskim obeležjima, bili su i martolosi različite pripadnosti. U prvo vreme, oni su bili isključivo pripadnici hrišćanske pravoslavne crkve, kasnije se javljaju i pripadnici katoličke crkve. S porastom muslimanskog stanovništva, naročito u Bosni, javljaju se i martolosi muslimani. I u starešinskom kadru, održali su se hrišćani martolosi sve do ukidanja ove organizacije.

Uloga martolosa u Turskom Carstvu bila je višestruka i veoma značajna, počev od povlašćenih društvenih redova, pa do političko-pravnih odredaba i vojničko-policijskih dužnosti. Kroz sva ta zbivanja, ne zaboravljaju ni pojavu martolosa u folklornom stvaralaštvu, M. Vasić je sagledao i veoma koncizno razmotrio problem: Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom. On se nije zadržao samo na sagledavanju i postavci glavnog problema i svih njegovih komponenata, već je kako glavni problem, tako i komplekse pojava vezane za martolose, i pravilno postavio i s uspehom rešio s aspekta istorije. Dakako, pritom, valja nam pomenuti, autor je tu i tamo nedokumentovano uopštavao izvesne istorijske hipoteze, o ulozi vlaških stočarskih skupina u severnoj Srbiji, kako u vojničkom, tako i u etničkom i društvenom pogledu. Obilje raznovrsnih podataka, koje je autor izneo u ovoj studiji, pruža šaroliku sliku o etničkom sastavu martolosa van njihova zavičaja, kao i o socijalnoj pripadnosti ovih, počev od popa Jovana Radice iz Batočine, pa do Cvetka, age martolosa; velikog broja imena naselja u južnoslovenskim zemljama, katkad i neidentifikovanih; kao i znatnog broja ličnih imena martolosa i njihove bliže rodbine i tome slično; što pruža mogućnost sagledavanja novih problema i pojava, kako iz istorijske geografije, tako i iz istorijske etnologije i sociologije. Među najstarijim pomenima martolosa u jugoslovenskim zemljama pod turskom vdavinom, svakako da je pomen iz 1448. god. i to „Timar martolosa Božidara i njegovog brata po imenu Stevana, imaju berat sultana Mehmeda“ u Toplici (vidi: *O. Zirojević i I. Eran,* Popis oblasti Kruševca, Toplice i Dubočice. — Vranjski glasnik IV (1968), 395), čiji je izvorni defter autoru bio nepoznat. U plemenskom društvu Crne Gore, u novom veku, *armatoli* ili *martolosi,* bili su ljudi pod oružjem, odnosno borci. Svakako, ova društvena struktura, poprimljena je iz turske vojne organizacije, što autor nije konstatovao. (Vidi: *P. Rovinskij:* Černogorija, knj. II, 1, Spb. 1897, 189; *J. Tomić:* Politički odnos

Crne Gore prema Turskoj 1528—1684, Glas LXVIII (1904), 98; *S. Dimitrijević:* Dubrovački karavani u južnoj Srbiji u XVII veku. Beograd, 1958, 86; *T. P. Vukanović,* Terminologija plemenskog društva u Crnoj Gori. — Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, knj. VIII, 228. Na koncu, uzgredno pominjemo, registrujući tragove martolosa u topografskoj nomenklaturi u južnoslovenskim zemljama, autor je naveo s.*Martoloci,* kod Titovog Velesa u Makedoniji. Svakako, ime je tako omaškom dato, jer ovo seosko naselje nosi naziv *Martolci.*

T. P. Vukanović

Đoko Mazalić: LEKSIKON UMJETNIKA — slikara, vajara, graditelja, zlatara, kaligrafa i drugih (gde dolaze: knjikovesci, kujundžije, kazandžije, topolivci, sabljari, puškari ili tufekdžije, inkrustari, duboresci i slično). — Izdavač „Veselin Masleša", Sarajevo, 1967, str. 1—154, biblioteka, „Kulturno nasleđe".

Овај студиозно написани лексикографски приручник уметника примењених уметности, који су делали на тлу Босне и Херцеговине од римских времена из доба антике, до првог светског рата, што ће рећи кроз два миленијума, сачуваних уметничких творби познатих уметника је драгоцен допринос нашој науци. Ту су дата бројна имена домаћих стваралаца уметника, али уз то, дата су и имена бројних страних уметника стваралаца (Аустријанци, Мађари, Турци, Чеси и др.), чије су уметничке творевине обогатиле културно наслеђе Босне и Херцеговине.

Овај пионирски лексикографско — енциклопедијски рад Ђ. Мазалића је знатан допринос нашој науци, понајпре културној историји Босне и Херцеговине, без обзира што су извесне лексикографске јединице обрађене штуро и епизодно, само са аспекта лексикографске проблематике уметничког стваралаштва примењених уметника на тлу Босне и Херцеговине, а не и са ширим сагледавањима, која би обухватила и остала дела датих стваралаца широм наше земље и другде.

Лексикон умјетника, који је зналачки написао Ђ. Мазалић, је знатна надопуна Енциклопедије ликовних умјетности (књ. I — IV), коју је издао Лексикографски завод Југославије из Загреба. С правом се може рећи, да је то успела надопуна, с проблематиком домаће југословенске историографије, лексикографски дате.

Једина озбиљна замерка овој вредној књизи, упућена више издавачу него аутору, јесте недостатак илустративно — документарног материјала, који би дат бар делимично, освежио и докуменовао лексикон.

Вредност књиге Ђ. *Мазалића:* „Лексикон умјетника", од посебног је значаја и због тога, што је она дата као плод пионирског дугогодишњег рада једног писца истраживача, док извесни колективни радови, дати удруженим снагама, некад екипно истраживачки, далеко изостају иза ове солидне књиге Ђ. Мазалића. И, на концу, што је нарочито вредно напоменути, „Лексикон умјетника", који је написао Ђ. Мазалић, а који на овом месту укратко приказујемо, је један комплексни конфесионално — интернационални приручник уметника Босне и Херцеговине, те му је самим тим и научно-стручна вредност већа и његов допринос науци знатнији.

Т. П. Вукановић

ЗОГРАФ. — *Часопис за средњовековну уметност.* Издаје Галерија фресака.

Своју пионирску мисију у популарисању нашег средњовековног сликарства, Галерија фресака је, мада са видним закашњењем, сада започела покретањем часописа „Зограф", чија је намена да публикује научне резултате о нашем старом сликарству, доступне и широј читалачкој публици. Досада су изашла из штампе три броја овог веома укусно и технички солидно опремљеног часописа, и обећања редакције дата у 1. броју „Зографа", доследно су се испунила. Јер, сви прилози дати у „Зографу", веома су интересантни, стручно писани, документовани како разлагањима, тако и веома солидним илустративним прилозима. Свеске „Зографа" доносе расправе и чланке, прилоге, податке о изложбама и оцене и приказе књига. Према томе, садржина свезака „Зографа" је обилата. На овом месту дајемо кратак приказ досада изашла три броја овог часописа.

ЗОГРАФ, 1. Београд, 1966, стр. 1 — 46 (са појединачним резимеима на француском језику, датим у веома краткој форми на стр. 47, што има информативно—обавештајни карактер). Одељак чланци има ове радове:

1. *Светозар Радојчић:* Зографи, о теорији слике и сликарског стварања у нашој старој уметности (стр. 4 — 15, илустровано). — У расправи С. Радојчић разматра наведени проблем од најстаријих времена, до XVI столећа. У почетку и на крају расправе, учињен је осврт на македонске зографе и то уметнике из рода Фрчкоски, и на крају сликаре Д. Аврамовића и Ђ. Јакшића.

2. *Војислав Ј. Ђурић:* Мозаичка икона Богородице Одигитрије из манастира Хиландара (стр. 16 — 20, илустровано, од чега 1 колор прилог). — Аутор расправља о икони Богородице Одигитрије, рађеној за Србе крајем XII столећа. Према речима ауторовим, то је једини примерак у средњовековној уметности код Срба, рађен у мозаичкој техници.

3. *Драга Паниħ:* О натпису са именима протомајстора у ексонартексу Богородице Љевишке (стр. 21 — 23, са 1 ил. прилогом). — Аутор даје једно ново светло у тумачењу записа о коме расправља.

4. *Стветислав Мандић:* Један владарски лик у Богородици Љевишкој (стр. 24 — 27, илустровано). — Писац расправља о портрету Стефана Дечанског.

5. *Коста Балабанов:* Новооткривени портрети краља Марка и краља Вукашина у Марковом манастиру (стр. 28 — 29, илустровано). — У раду је реч о номенутим портретима, насталим после маричке битке од 1371. године.

6. *Радомир Николић:* О радном дану средњовековног зографа (стр. 30). — У кратким потезима размотрен радни дан средњовековних зографа, с напоменом да је фрескосликање текло од Ђурђева до Митровадана.

7. *Петар Момировић:* Двострана дрворезна икона из Ченте (стр. 31 — 33, илустровано). — Аутор расправља о дрворезним ликовима Богородице и Арханђела Михаила из прве пол. XVIII столећа.

Одељак прилози, доноси следеће радове:

Милош Милошевић: Фреске у которској катедрали (стр. 34, илустровано);

М. Панић — Суреп: Откриће фресака у манастиру Крупи (стр. 35);

Здравко Кајмаковић и Душан Нонин: Пренос манастира Добрићева (стр. 35 — 37, илустровано);

С. Мандић: Сопоћани на слици Паје Јовановића (стр. 38 — 39, илустровано);

Прослава седамстогодишњице Сопоћана (стр. 39 — 40).

ЗОГРАФ, 2, Београд, 1967, стр. 1 — 58 (збирни резиме, стр. 59). — Пре свега, дат је чланак *Редакције:* Наше старе слике на Међународној изложби у Монтреалу (стр. 3), а затим у одељку чланци налазе се следећи радови:

1. *П. Миљковић — Пепек:* Једна реалистичка особеност на фрескама Нереза и Студенице (стр. 4—5, илустровано). — Расправљање о наслеђу византијског реалистичког елемента у фрескосликарству, с већим размерама уметности дате у Нерезима (1164) и Студеници (1209).

2. *Ђорђе Трифуновић:* Глагол работати у студеничком натпису из 1209, године (стр. 6 — 7, илустровано). — Аутор расправља о натпису и даје етимологију термина „работати".

3. *Душан Тасић:* Фреске из XIII века у капели студеничке звонаре (стр. 8—10, илустровано). — Расправљање о веома оштећеним фрескама капеле студеничке Звонаре.

4. *Мирјана Татић — Ђурић:* Икона апостола Петра и Павла у Ватикану (стр. 11 — 16, илустровано, од тога 1 колор прилог). — Аутор подробно разматра проблем апостола Петра и Павла у византијској и српској иконографији и ватиканску икону датира у XIII столеће.

5. *Гордана Бабић:* Портрет краљевића Уроша у Белој цркви каранској (стр. 17 — 19, илустровано). — Писац расправља о дечјем портрету цара Уроша V, из прве половине XIV столећа.

6. *Милан Ивановић:* Натпис младог краља Марка са цркве Св. Недеље у Призрену (стр. 20 — 21, илустровано). — Разматра се натпис краља Марка из 1370 — 1371. год. са надвратника цркве Св. Недеље у Призрену.

7. *Војислав Ј. Ђурић:* Сликар Радослав и фреске Каленића (стр. 22—29, илустровано). — Писац расправља о великом минијатуристи Радолсаву и његовом сликарском делу у Каленићу.

8. *Светозар Радојчић:* Црвац (стр. 30 — 31, илустровано). — Аутор разлаже о „црвцу", који је служио за једнобројно и штампано бојење (украшавање) текстила, „кермез" боје (црвено).

9. *Сретен Петковић:* Зидне слике у Острогу из 1666/67. године — непознато дело сликара Радула (стр. 32 — 38, илустровано). — Расправа о најимпозантнијим сликарским радовима сликара Радула из пећинске цркве Св. крста у Острогу.

10. *М. Панић — Суреп:* Сачуване плоче старог српског дрвореза (стр. 39 — 49, илустровано). — Писац разлаже о резбаним плочама (клишеи) старог дрвореза, који датира од XVI до XVIII столећа, где обрађује 43 примерка.

Одељак прилози доноси следеће радове:

Светислав Мандић: Фрагмент фреске из Старог Раса (стр. 50, илустровано);

Арх Слободан М. Ненадовић: Богородичин нимбус на западном порталу у Студеници (стр. 50—51, илустровано);

Мирјана Шакота: Где се налазио храм Благовештења у Студеници (стр. 51—53, илустровано).

У одељку записи дат је „Један давнашњи предлог за оснивање галерије старог сликарства", Стевана Тодоровића, сликара; „Неиспуњена жеља Вељка Петровића" и „Лепа судбина слике" (стр. 54).

Под насловом: „Књиге", дате су оцене и прикази.

ЗОГРАФ, 3, Београд, 1969, стр. 1—67 (збирни резиме стр. 68). — У одељку чланци дати су следећи радови:

1. *Милан Кашанин:* Ресава деспота Стефана (стр. 3—10, илустровано од тога 1 колор прилог). — Свестрано сагледана уметност манастира Ресаве, задужбине деспота Ст. Лазаревића из 1407. године, чије фреско сликарство припада сензитивном стилу.

2. *Цветан Грозданов:* Охридске белешке (стр. 11—15, илустровано). — Аутор разлаже о следећим питањима: 1. Св. Михаило и св. Еутихије у цркви Св Богородице Перивлепте; 2. О ктиторској композицији архиепископа Николе у припрати цркве Св. Софије; 3. Портрет Климента Охридског у цркви Богородице Одигитрије у Пећи.

3. *Гојко Суботић:* Време настанка цркве Св. Николе Болничког у Охриду (стр. 16—17, илустровано). — Писац разлажући помиње да би време настанка овог споменика културе могло да датира из прве половине XIV столећа.

4. *Војслав Ј. Ђурић:* Радионица митрополита Јована зографа (стр. 18—33, илустровано). — Аутор расправља о сликарској радионици манастира Зрзе у Пелагонији (Македонија), на чијем се челу налазио митрополит Јован, зограф. Ова зографска школа делала је крајем XIV и почетком XV столећа.

5. *Мара Харисијадис:* Христофор Рачанин, преписивач и илуминатор рукописа (стр. 34—38, илустровано). — Расправа о јеромонаху Христофору Рачанину, из XVIII столећа и његовој преписивачкој и илуминаторској делатности.

6. *Лазар Трифуновић:* Стара и нова уметност. Идеја прошлости у модерној уметности (стр. 39—52, илустровано). — Главна проблематика расправе сконцентрисана је на следеће проблеме: Историја и идеологија зографа, и Средњовековна уметност и млада генерација.

7. *А. Д.:* Мало неког давног сећања (стр. 53—55, илустровно). — Импресивна слика сећања на споменике старе културе и патријархални фолклор: Србије: Косова, Црне Горе, Македоније, из првих година након првог светског рата.

8. *Растко Петровић:* Света сељанка на Косову — одломци из 1924. (стр. 55). — Цртице о Богородици из Соколице на Косову.

У одељку прилози налазе се следећи радови:
илустровано);

Марко Поповић: Новооткривене фреске са црквине у Панику (стр. 56—57,

Здравко Кајмаковић: Новости из Савие (стр. 58—59, илустровано);

Егон Фекете: Милешево или Милешева (стр. 59—60);

Вукоман Шалипуровић: Обнова манастира Милешеве 1863—1868. године (стр. 60);

Св. Мандић: Још три плоче старог дрвореза (стр. 61, илустровано).

У посебном одељку дат је преглед изложбе копије фреска Моравске школе (стр. 62). За овим долазе прикази и на крају је илустративни прилог Љуба Ивановић: Иконостас цркве манастира Зрзе, линорез, 1940.

Желимо да Зограф настави свој веома успели научно-популарни рад. Можда је оваква физиономија часописа, где су извесни радови праве студије или расправе, преко бележака и популарних прилога, и најпогоднији вид публицистике за један часопис овакве врсте, као што је то Зограф, који издаје Галерија фресака из Београда. Временом, проблематика прилога Зографа, свакако да ће се и проширити и самим тим он ће бити свеобухватнији и садржајнији, што ће свакако још више подићи углед и потражњу међу стручњацима и читаоцима уопште. На крају, штампа, фолио Љормат (B1) и техничка опрема часописа (без обзира на лекторске пропусте) на солидној су стручно-техничкој висини.

Сматрамо да ће овај наш, мада библиографски дат приказ Зографа: 1, 2 и 3 бити од користи науци, јер региструје проблематику прилога Зографа, најновијег часописа за нашу стару сликарску уметност, који је веома солидном садржином три приказана броја стекао афирмацију својег постојања и будућег изилажења.

Т. П. Вукановић

Александар Дероко: СА СТАРИМ НЕИМАРИМА. — *Средњовековни манастири у Србији, Црној Гори и Македонији.* Издање „Туристичке штампе", Београд, 1967, стр. 1—36, са картом споменика и фото таблама у прилогу.

Ова информативно-туристичка публикација, рађена на солидној научној поставци, обрађује: градове, владарске дворове и манастире. Приказани су споменици: рашке групе, Косова и Македоније. Аутор разлаже како о аутохтоним елементима, тако и о миграционим позајмицама са стране у архитектонском стваралаштву старих неимара. Другим речима, А. Дероко, у овом раду даје синтезу средњовековне уметности, односно архитектуре, с којим се проблемом са особитим успехом бави скоро пола столећа. Поред илустративно-документарних прилога срењовековних споменика, дат је и обилат материјал архитектонских детаља.

Желети је да „Туристичка штампа", у својем даљем издавачком раду настави са публиковањима овакве литературе, као што је књига А. Дерока: Са старим неимарима.

Т. П. Вукановић

Вук Стеф. Караџић: САБРАНА ДЕЛА: Издање „Нолит", Београд, 1969. год. — У овом солидно технички опремљеном издању, дата су следећа дела В. Ст. Караџића: *Српске народне пјесме,* књ. I, у којој су различне женске пјесме, према бечком издању из 1841. год., стр. 1—463, са 800 песама; књ. II, у којој су пјесме јуначке најстарије, према бечком издању из 1845. год., стр. 1—404, са 100 песама; књ. III, у којој су пјесме јуначке средњијех времена, према бечком издању из 1846. год., стр. 1—374, са 87 песама; књ IV, у којој су пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу, према бечком издању из 1862. год., стр. 1—330, са 62 песме; *Српска историја нашега времена,* према бечком издању из 1860. год., стр. 1—300 (као додатак: Белешка, и Напомена о Вукову језику и правопису С. Вукмановића, стр. 303—305); *Српске народне приповиједке,* према бечком издању из 1853. год., стр. 1—267, са 50 приповедака, уз то у додатку 20 шаљивих прича 50; *Црна Гора и Бока Которска,* Штутгарт — Тибинген, 1837 — немачко издање, превод с немачког Љуб. Стојановића, стр. 1—217; *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи,* према бечком издању из 1849. год., стр. 1—362; *Нови завјет,* према бечком издању из 1847. год., стр. 1—607 и на крају: *Српски рјечник,* према бечком издању из 1852. год., стр. 1—862.

Српске народни пословице, Нови завјет и Српски рјечник су фототипска издања. У осталим књигама, како редакција наводи (књ. I, стр. 444), вршене су „само извесне правописне интервенције", и то правописну редакцију „четири књиге народних песама извршили су проф. др Радомир Алексић и др Славко Вукомановић, а редакцију Српских народних приповиједака, Српске историје нашега времена, Црне Горе и Боке Которске др Славко Вукомановић" (књ. I, стр. 444). На крају, помињемо, издавач је у напомени нагласио: „Ово издање чине најважније и најпопуларније књиге Вука Стефановића Караџића" (књ. I, стр. 443).

Након свега изнетог, помињемо само следеће. Наиме, да ли је методично и оправдано да редакција врши извесне „правописне интервенције" у одабрним делима. В. Ст. Караџића? А затим, када се чине „правописне интервенције", зашто нису доследно извршене на свима књигама, већ су неке дате фототипски? И, на концу, не би издавач погрешио, да је у ово издање, за које каже да га чине „најважније и најпопуларније књиге" В. Ст. Караџића, уврстио још неко Вуково дело, као нпр. Живот и обичаји народа српскога (Беч, 1864. и Београд, 1957 — на то издање видети наш критички осврт у Гласнику Музеја Косова и Метохије, књ. VII—VIII, Приштина, 1964, стр. 487—492).

После свега изнетог следује овај закључак. Наиме, из самога става издавача „Нолит“ и редакције овога издања, произилази да нису задовољени принципи и потребе савремене издавачке делатности и научне мисли. То заснивамо на следећем. Као што је своједобно учени М. Мурко истакао, у новом издању Вукових народних песама, потребно је да се код сваке песме „спомене место и певач, од којег је записана, уколико се то дâ одредити из предговора самога Вука Караџића и Љубомира Стојановића, из других дела, тако би се олакшала већ одавно потребна географија Вукових народних песама (као и свих осталих) те би се могле песме оцењивати и према певачима, јер данас не верујемо више у романтичко гесло о „народу певачу“ те знамо, ма су изабрани појединци више или мање уметници, који исту песму певају сваки пут, више или мање друкчије, стварају је до неке мере изнова“. Након тога, Мурко истиче „Нећу ни до говорим о том да песму није испевао „народ“, него појединци песници из народа, додуше у „народном духу“, или како се данас каже, „у духу колектива“. Све су то и наши научници већ давно могли знати или барем више знати, да су ишли у народ“. *М. Мурко:* Неколико задаћа у проучавању народне епике. — Прилози проучувању народне поезије, књ. I св. 1—2, Београд, 1934, стр. 4—5; упор. *Т. П. Вукановић:* Српске народне партизанске песме, Врање, 1966, 12—24; *исти:* Студије из балканског фолклора, одељак „Народни гуслари као певачи, творци и носиоци епоса код Јужних Словена“. — Врањски гласник, књ. V, Врање, 1969, 322—333).

Уколико се не би извршила редакција епских песама В. Ст. Караџића, према наведеном принципу, онда би било пожељно да се посебно даде поглавље о певачима и казивачима, са осталим потребним подацима о начину бележења, што се такође умногоме може сагледати из дела В. Ст. Крацића, и досадашњим истраживачким резултатима у науци по тим питањима.

Т. П. Вукановић

Др Димитрије Кулић, БУГАРСКА ОКУПАЦИЈА 1941—1944. ГОД., књига прва, Ниш, 1970. године.

У првој књизи „Бугарска окупација“ аутор је поставио себи као основни задатак да упозна читаоца с системом бугарске окупације 1941—1944. год., на првом месту у анектираном делу Србије и Македоније, а потом и у окупираном делу Србије који се током трајања рата све више увећавао и најзад да нас упозна са коначним пропадањем фашистичке Бугарске и распадањем њене армије.

Аутор је за писање књиге користио досад њему доступна документа, уносећи при том доста личног сазнања, као и сазнања савременика и учесника НОП.

Осим предговора, где нас аутор упознаје са побудама и настанком дела и увода, где аутор настоји да уведе читаоца доста уопштено у каснији садржај, аутор је поделио књигу у десет поглавља.

У првом поглављу „Бугарска у савезу са Силама осовине“ аутор др Димитрије Кулић полази од Кјосеиванове посете хитлеровој Немачкој, јули 1940. год., када су практично отпочели разговори о приступању Бугарске Силама осовине. Надаље нас упознаје са даљим развојем тог питања до коначног споразума и фашизације бугарске, да би нам потом дао податке о припремању Немачке за напад на Југославију из Бугарске. Потом нам даје податке о извршеном нападу 12. немачке армије на Југославију 6. априла 1941. године.

Након овог, аутор се враћа у ранију историјску прошлост балканских земања настојећи да објсни отелотворење бугарски територијалних аспирација на рачун Србије и Македоније у оквиру хитлеровског новог поретка у Европи. Овде аутор доста опширно говори о Санстефанском уговру и Берлинском конгресу 1878. год., настојећи да објасни читаоцу великобугарске територијалне аспирације према Србији и Македонији све до окончања првог светског рата.

Друго поглавље „Комадање Југославије према Хитлеровим привременим смерницама и споразуму Клодијус", аутор је посветио описивању догађаја око уласка VI бугарске окупационе армије у Србију и Македонију, почев од 18. априла 1941. год., износећи касније распоред већ стационираних јединица Бугарске армије у анектрианом делу Србије и Македоније. Потом нас упознаје са комадањем Југославије између Сила осовине на основу наведених споразума од 12. и 20. априла 1941. год. Аутор истиче да је уласком бугарских трупа и анектирањем дела Србије и Македоније остварен сан великобугарских територијалних претензија, и поред тога што Бугарска није била задовољна „бечком линијом" по којој су срезови Дебар, Тетово, Охрид и Струга, на основу споразума грофа Ћане и Рибентропа, дати „Великој Албанији". Након изношења распореда V бугарске армије у Србији, Македонији и Грчкој, аутор износи да је ово омогућило Немцима да 10 својих дивизија повуку на источни фронт према СССР-у.

Треће поглавље, чији садржај није адекватан наслову „Бугарска војска у борби против НОП-а у Србији и Македонији", углавном, расправља о устројству бугарске окупаторске власти и о организацији оружаних снага, чији је задатак био чување бугарске окупационе власти на анектираној територији. Овде аутор објашњава организацију и задатке следећих родова оружаних јединица: полицијске снаге, контра чете, сеоске наоружане страже, жандармерија и „Бојни извиђачки одред".

С обзиром да је „Бојни извиђачки одред" потпоручника Бирмана, гестаповца, једини те врсте и са израженим специјалним задатком, сматрам да је било потребно да аутор о њему да више података. Наиме, када је у првој половини 1943. год. ојачао партизански народноослободилачки покрет на терену тромеђе изнад Србије, Македоније и Бугарске, и када су рудници Мачкатица, Лојане и Злетово, које су експлоатисале немачке фирме, били угрожени од ослободилачког покрета, дошао је у Скопље гестаповац Бирман и са бугарским обласним полицијским начелником Асеном Богдановим формироа овај одред. Одред је формиран од око 30 белогардејаца и од око 30 Албанаца — балиста из качаничког и прешегког краја. Ово људство било је распоређено у Белом Пољу, Лојану и Трнову. У Злетову су били месни људи, а за заштиту Радушке, такође, били су ангажовани Албанци. Штаб Одреда сачињавали су Немци а седиште му је било у Скопљу.

При извођењу акција са својим одредом против партизанских јединица, Бирман је за појачање добијао од Асена Богданова обично још 10 униформисаних полицајаца, контра чету Алије из Прешева, (Прешевском контрачетом, која је у оснивању имала око 15 људи, командовао је познати Јогош Прешевски, међутим, касније је Асен Богданов сменио Јогоша а за вођу чете поставио Алију), агенте Емила Панчева, Жуглога и друге, као и око 5—6 људи ради прикупљања података и обавештења. Одред гестаповца Бирмана обилазио је реоне рудника Лојане, Трнава и Бело Поље, који су практично били најугроженији због веома снажног покрета НОП-а у непосредној близини на врањском терену. Одред је, осим задатака заштите, нормалне експлоатације рудника од партизанских снага, био познат и по убијању сарадника покрета „односно партизанских јатака" (како их бугарски извори називају) где је имао веома велика овлашћења.

У наставку овог поглавља аутор описује систем бугарске окупационе власти, задржавајући се на објашњењу надлежности и функције појединих органа. Овде је обрађено: околиско управљеније, општина, кметски намесник, десетари, комесарство, митница (финансијска контрола, храноизнос као

и полицијско околиско управление). Након описивања великобугарских омладинских организација „Браник", „Орле" и „Трудове дружине" аутор говори о проблему исељавања Сба из Македоније. Политику исељавања Срба из анектираног дела Србије и Македоније аутор разматра у светлу фашистичке политике великобугарске, и истиче да на тој територији живе Бугари, те према томе, Срби треба да напуште територију где би наводно остао чисти бугарски живаљ. Кад се ово има у виду стиче се утисак да је аутор начинио омашку што овај проблем није разматрао у оквиру четвртог поглавља „Насилна бугаризација македонског и српског народа".

Политику бугаризације српског и македонског становништва на анектираној територији Бугарске, аутор разматра кроз проблеме исељавања и интернирања Македонаца у Бугарску, потписивања декларације, бугаризацију школа и цркава, уништавање културно историјских националних споменика, књига и друго. Штета што аутор, када говори о бугаризацији школа и цркава, не користи документа бугарског министарства просвете и здравства из 1941. год. која говоре о упућивању „најбољих" бугарских синова за учитеље и свештенике у „новоослобођеним крајевима". Тиме би поткрепио своје излагање о овим проблемима.

У петом поглављу „Међународно правни положај бугарске окупације у Југославији" аутор на основу Хашког правилника из 1907. год. закључује да је улазак бугарских трупа у Југославију, анектирање појединих делова, као и завођење нове окупаторске власти, противправни акт.

У шестом поглављу аутор Димитрије Кулић објашњава читаоцу размимоилажење у ставовима КПЈ и БРП (К) око бугарске окупаторске војске у Југославији и оружаном устанку народа за социјалну револуцију и збацивање фашистичке власти. Аутор, образлажући разлику у ставовима, објаснио је потпуно опортунистички став БРП (К) у погледу дизања оружаног устанка, истичући да је такаг став највише штетног утицаја имао у Македонији преко Методија Шаторова — Шарла, секретар СК КПЈ за Македонију.

У седном повлављу „Први бугарски окупациони корпус" аутор описује веома скраћено развој устанка у Србији, да би потом истакао насталу потребу код немачке команде и Милана Недића да се у Србији преко демаркационе линије пребаце бугарске јединице, како би се ослобдоиле немачке дивизије за источни фронт. На основу споразума између Немаца, Бугара као и Милана Недића, Бугарски окупациони корпус имо је да пређе демаркациону линију већ првих дана 1942. Аутор истиче, да је једини задатак окупационог корпуса: борба против народноослободилачког покрета, и осигурање комуникација потребних немачкој за Афрички фронт. Први окупациони корпус с три дивизије добио је зону у којој је имао да лоцира своје јединице. У даљем излагању аутор износи све појединости око састава и промена у првом окупационом корпусу као и стално проширивање територије корпуса која почетком 1943. год. достиже највеће границе, доспевши до реке Дрине. Ово проширивање територије Бугарског окупационог корпуса било је у вези са припремама Немаца за IV офанзиву против снага НОП, када је било потребно да се немачка VII SS Princ Eeugen дивизија пребаци из западне Србије на терен Карловца (Хрватска). Овде аутор поново даје распоред јединица Првог бугарског окупационог корпуса на проширеној територији. На крају овог поглавља, аутор прати још један (четврти) састав и распоред јединица поменутог корпуса који се задржао до 4. IX 1944. год.

И поред тога што аутор у предговору наговештава II књигу, која ће разматрати масовне и појединачне злочине бугарске војске у Југославији, не оставши доследан свом програму, VIII поглавље исклучиво посвећује злочи оставши доследан свом програму, VIII поглавље исклучиво посвећује злочинима Првог бугарског окупационог корпуса. На око 50 страна аутор је описао злочине бугарске војске стрељања, паљења, вешања, на ширем терену Србије у 39 српских села. Аутор је одабрао и разматрао углавном злочине масовног карактера. Штета што аутор за ово поглавље о зверствима фашистичке бугарске окупационе војске није користио изворе и литературу, укључујући и

послератну штампу која је објављивала чланке приликом прослава, но је махом препуштено причи преживелих или блиских савременика и очевидаца. Материјали Дрважне комисије о зверствима окупатора су, поред других извора, углавном, најпотпунији и најбогатији.

Девето поглавље за које читалац не стиче утисак да је било неопходно, с обзиром на проблематику књиге аутор посвећује Драгиши Цветковићу, Животу Цветковића у вили у Нишкој Бањи, везама Цветкогића са бугарским обавештајном службом, припремама бекства за Бугарску и Турску и коначно извршавање самог бекства.

У десетом поглвљу под општим насловом „Распдање бугарске војске" аутор у првом реду говори о привржености Бугарске фашестичкој Немачкој, о објављивању рата СССР Бугарској, промени владе у Бугарској, о разоружању бугарских јединица на територији Југославије, о септембарским променама у Бугарској, о молби бугарске делегације код маршала Тита у Крајови (Румунија) да војници Отечественог фронта учествују у борби против Немаца, о заједничким акцијама НОВ и бугарских војника, о неактивности бугарских војника у заједничким акцијама, о поновном испољавању старих пљачкаших навика, о опортунистичким ставовима бугарских команданата и војника.

Надаље аутор је знатну пажњу посветио развоју македонске националне самосталности у оквиру заједнице југословенских народа. Овде аутор преко цитираних изјава Георги Димитрова, секретара БРП (К) и председника Бугарске Добри Шерпешева, министра и члана Политбироа и Георги Кулишева, министра спољних послова, даје званичан став и задовољство Бугарске што је македонски народ формирао своју државу у саставу Федеративне Народне Републике Југославије.

На крају аутор упознаје читаоца како се дошло до поклањања Бугарској репарационих дугова као ратне оштете Југославији.

Књига „Бугарска окупација 1941—1944. год." свакако означава знатан допринос проучавању наше најновије историјске прошлости. Њен је значај, утолико већи, што разматра проблеме који без мало у нашој досадашњој историографији нису изучавани. Аутор је књигу писао доста лаким и наративним стилом те је приступачна широкој читалачкој публици.

Миодраг Митровић

Одговор на критику Ђ. *Златковића* на књигу *Р. Костадиновића:* ЦРНА ТРАВА И ЦРНОТРАВЦИ, Лесковац, 1968, дату у Врањском гласнику књ. V, Врање, 1969, стр. 483 — 492.

Не улазећи у проблематику Милићевих (Ђ. Златковић) „критичких разматрања", која је у основи за мене неприхватљива, не желим да полемишем са Ђуром Златковићем, већ бих напоменуо само чињеницу да је, између осталих (јер поседујем позитивне оцене свих редакција од општине до републичког одбора СУБНОР-а) деветнаест чланова Редакционог одбора, које сам навео на стр. 146—147 своје књиге „Црна Трава и Црнотравци" поступило правилно, када је ову моју књигу позитивно оценило.

Редакциони одбор СУБНОР-а Србије, у чије се име потписао *Едиб Хасанагић,* директор Историјског музеја Србије, својим мишљењем бр. 05—55 од 9. I 1968. године о рукопису књиге „Црна Трава и Црнотравци" између осталог констатовао је: „Штета да овакав рад не угледа света..."

Редакциони одбор Општинског одбора СУБНОР-а Црне Траве је у седници од 16. марта 1967. године, непосредно пре предаје рукописа књиге у штампу (јер су пре тога још четири редакциона одбора дала позитивне оцене рукописа), дао стручно и позитивно мишљење о књизи. На око петнаест страница срочена је сагласност за штампање књиге. У њој се између осталог каже:

„Комисија се након дугог, исцрпног и темељитог прегледавања целокупног материјала и проверавања у њему изнетих чињеница, на својој седници од 6. јуна 1967. године сагласила у следећем: 1. Хроника Радомира Костадиновића „Црнотравски крај у бунама и ратовима“ (касније „Црна Трава и Црнотравци — прим. Р.К.) је опсежно и свеобухватно дело које исцрпно и прегледно, на око 700 страница, даје постанак, развој и битне карактеристике тога развоја од првих писаних споменика који говоре о овом крају па све до данас. 4) Аутор је на овом опсежном и за овај крај веома значајном, усто јадином делу, радио деценију и нешто више, консултовао све перманентне личности, писао га и преписивао по неколико пута, дотеривао и дограђивао према захтевима који су му меродавни фактори стављали до знања, да би, коначно, добило садашњи изглед, и 4) О овом крају ни у ближој ни у даљој прошлости није било сличних ни значајних списа, који би тако исцрпно и прегледно са научно последичним везама, приказао читав један предео, а посебно малу, али веома значајну Црну Траву... Комисија сматра за велику штету и индолетност појединих незаинтересованих фактора што се ова хроника није појавила и знатно раније, јер је веома значајна и достојна читалачке публике и највишег друштвеног поштовања, те је као такву и препоручује једногласно за штампање“. (Следе потписи носилаца „Споменице 1941“ — чланова Редакционог одбора: Косте Ивановића, Живојина Ракића, Стратије Аризановића — Праћке, Станче Цојића, Бранке Ивановић, Предрага Стојановића — Вузије, Стојанче Цојића, Јована Рашића и подпредседника Општинског одбора СУБНОР-а Десимира Димитријевића). Записник је печатом Општинског одбора оверен и у деловоднику заведен под бројем 41 од 16. VI 1967. године.

Колико је Милић у својим „критичким разматрањем“ моје књиге *контрадикторан* и недоследан најбоље се види из записника са седнице Редакционог одбора за преглед рукописа моје књиге „Црна Трава и Црнотравци“, који поседујем, а који је печатом Општинског одбора СУБНОР-а Црне Траве и њеног председника и дугогодишњег председника црнотравске општине — Миодрага Најдановића озваничен. У записнику је између осталог констатовано: „Записник са седнице Редакционог одбора за преглед рукописа „Историја Црне Траве“ — Црна Трава и Црнотравци, који је припремио Радомир Костадиновић. Редакциони одбор за преглед рукописа одређен је од стране Општинског одбора Савеза бораца Црне Траве. Наведени рукопис Редакциони одобр је прегледивао у седницама одржаним 9, 10, 11. и 12. новембра 1963. године у просторијама ОК СКС Црна Трава.

Поред горе наведених лица састанку су присуствовали и следећи учесници НОБ-а:

11. *Ђура Златковић — Милић*, пуковник ЈНА и првоборац;
12. *Љуба Радић*, првоборац;
13. *Бора Илић*, првоборац.

У овом свом проширеном саставу Одбор је свакодневно од 7—19 часова читао и анализирао рукопис „Историја Црне Траве“ који је прјпремио Радомир Костадиновић. Рукопис је студиозно прегледан па су у вези са овим делом Костадиновић Радомира, после вишедневног рада, усвојени и донети следећи

ЗАКЉУЧЦИ

1. Редакциони одбор је прегледао рукопис „Историја Црне Траве“ и са задовољством констатовао да је ово дело Костадиновић Радомира потпуно, веродстојно и истинито, те се као такво усвоја и препоручује“.

Из цитираног записника јасно произилази да је Ђура Златковић заједно са свим члановима Редакционог одбора о књизи „Црна Трава и Црнотравци“ усвојио један суд по коме је дата висока оцена и позитивно мишљење о књизи „Црна Трава и Црнотравци“ чији сам ја аутор. Никакво негативно мишљење у записнику ни Ђура, а ни други чланови и присутни нису дали. Закључак „да је ово дело Костадиновић Радомира потпуно, веродостојно и истинито“, усвојен је као позитивна оцена књиге (боље рећи рукописа књиге) „Црна Трава и Црнотравци“.

Парадоксално је то што исти Ђура Златковић након пет година, после усвајања ове суперлативне позитивне оцене исте књиге, у „Врањском гласнику“, књига V, негира свој ранији став, своју претходну оцену, негира један закључак који је усвајао.

Као једино објективан суд о мојој књизи „Црна Трава и Црнотравци“, прихватам позитивну оцену, коју је у форми записнина потписало више од две трећине носилаца „Партизанске споменице 1941.“ из Црне Траве, а став Ђ. Златковића препуштам њему самом.

На крају, поминьем, за дванаест година рада на монографији „Црна Трава и Црнотравци“, прикупио сам бројна оригинална документа, фотографије, печате, трофеје и слично, створио богату архиву, на основу које сам и написао ову књигу, ништа не измипљајући нити пак преправљајући и подешавајући историјску документацију другојаче, него што је она у ствари.

На концу, истичем, на читаоцима моје књиге и наведених рецензија, као и приказа Ђ. Златковића датог у Врањском гласнику књ. V је да оцене ко је од нас двојице у праву.

Радомир Љ. Костадиновић, аутор хронике
„Црна Трава и Црнотравци“

INDEX

A

Adamović A., 127
Adamović L., 127
Aleksijević D., 127
Aleksić R., 450
Aličić A., 309
Alföldi A., 26, 28—31, 35
Afanasev N. A., 222—223
Ahmed R., 308
Ahmed Š., 308
Andjelković M., 127
Andre W., 258
Antić J., 97, 127
Arizanović S., 455
Arnaudov M., 215, 224
Arsenović N., 128
Arsić D., 153
Arsić L., 177, 179
Arsić S., 177
Atanasijević A., 186
Avramović D., 447

B

Babić G., 448
Bajković R., 291
Bakić B., 383
Balabanov K., 447
Banović S., 281—282
Baraković J., 273
Bargher E., 260
Barić J., 162
Barjaktarević F., 278
Banašević N., 279
Banović S., 45
Badžović N., 128, 148
Bašić M., 263—265, 272
Begović N., 203
Belić A., 103
Beket T., 274
Benson O., 6
Bertilon J., 160
Besaraba B., 282
Birčanin I., 291
Blagojević P., 150
Blockburg Daniell H. F., 270
Blümner H., 261
Bogaraz I. V., 18
Bogavac D., 162
Bogdanov, A., 452
Bogićević J., 166
Bogišić V., 171, 175, 179, 191, 230, 255. 273
Bogičić A., 288
Bolte — Polivka, 251
Boreli R., 226, 228—231
Borisavljević M., 128
Bošković B., 292
Bošković Đ., 41, 44, 47—52, 60
Bošković M., 128
Bošković T., 128
Boué A., 41, 46
Branković Đ., 61, 268, 274, 281
Branković J., 281
Branković S., 268
Branković V., 277—279
Bratić T., 205
Brdjanin P., 285
Brickner M., 9
Brockhaus H., 261
Brunšmid J., 34
Budalina T., 289
Budimir M., 219
Budmani P., 273
Bulajić F., 128
Bulatović V., 150
Bunić S. A., 272
Bunuševac P., 153
Bunuševac V., 150
Burada T. T., 220
Burović T., 326
Buschan G., 260
Bušetić M., 202

C, Č, Č

Cagnat — Chapot, 6
Caland, 260
Cermanović A., 9
Christpher T., 162

Clemen C., 12
Cmiljanić I., 288
Cojić S., 455
Colignon M., 262
Colin R., 160
Crnčić, 261
Crnojević I., 283
Cvetić E., 138
Cvetković D., 454
Cvetković M., 138, 153
Cvetković R., 97, 138
Cvijić J., 42, 155, 157
Ćirić M., 137
Ćirić N., 131
Ćorović V., 263, 268
Čajkanović V., 9—10, 18—19, 189, 215, 219, 225—227, 234, 241, 248, 251, 253—256, 261, 296
Čauš A., 305—306
Čolaković P., 288
Čremošnik G., 442
Čupić S., 291
Čuturilo S., 68, 91

D, Đ, DŽ

Dačić Ž., 129
Daničić Dj., 43, 80, 263, 287
Daremberg Ch., 258—26
Daskalović V., 150
Davidović Lj., 89, 117, 122—123, 126, 128—129, 136, 145, 154
Debeljković D., 225, 236
Déchelette J., 217
Dečanski S., 6, 208
Dedijer J., 239, 256
Degrassi A., 28
Demetrykiwiez W., 19
Deroko A., 41, 48—50, 52, 450
Deubnr L., 12
Domanović R., 130, 132, 136, 154—155
Dosperski Z., 317
Dottin G., 440
Držić M., 243
Drobnjak J., 130
Drobnjaković B., 227—228
Didron, 262
Dieteridi A., 9
Dimić V., 130
Dimitrijević S., 446
Dinić S., 131
Ducati P., 258
Dumont A., 160
Duncker M., 258
Dukić D., 402
Dučić N., 46
Dublet J., 160
Djerdjelez A., 281—282
Djordjević A., 83, 97
Djordjevnć D., 97, 130, 148, 433
Ajordjević J., 121, 130, 153
Djordjević K., 150
Djordjević M. D., 8, 220 236, 239—240
Djordjević S., 130
Djordjević R. T., 15, 128, 130, 161, 171, 177, 198, 200, 202, 204—207, 209,—210, 220
Djoridjević V., 130, 155
Djukić T., 156
Djurić V., 260, 233, 273, 295
Djurić J. V., 448—449
Djurić — Topalović M., 162
Djurović M., 76, 143
Džuverović A., 71

E

Ebert M., 4
Efimenko P. P., 18
Eitrem S., 8
Elezović G., 248—249
Elmer G., 27, 29, 32—33
Elworthy Th. F., 226
Eran I., 445
Erdeljanović J., 219
Erman A., 9, 258

F

Fancev F., 272
Fekete E., 449
Filakovac I., 200, 205
Filipesku T., 297
Filipović S. M., 9, 14, 162, 163, 208, 215, 224, 236, 239
Fisković C., 58
Fitz J., 26—28, 30—37
Florenz , 260
Forrer R., 4, 7, 23, 224, 226
Forster Th. Ch., 270
Franke R. P. 29
František V., 137
Frazer G. G., 11—12, 16—18, 223,259
Frčić I., 289
Fustel de Coulanges, 18

G

Gagulić P., 315
Gajić Ž., 384
Galović R., 5
Galovran L., 285
Ganić G., 285
Garašanin D., 4, 7, 160
Garašanin M., 19
Gačić D., 148
Gavela B., 3
Gec J., 153, 155

Gerlach S., 271
Geseman G., 261
Giljferding A., 41, 46—47
Glišić J., 1
Glumac D., 246
Golemović Dj., 281
Goldzieher I., 226
Göbl R., 29, 32
Grafenauer B., 19
Grbić M. S., 202, 228
Grbić M. S., 202, 228
Grebenarović P., 128
Grdjić — Bjelokosić L., 198, 205, 207
Gressmann H., 234, 251, 259—260, 296
Grimm J., 241
Grozdanov C., 448
Grujić R., 41, 48, 261
Grujić S., 145
Gruppe O., 258
Gunnel, 251
Günter H., 251

H

Hahn , 251
Hall R. H., 11
Hadžiantić Dj., 153
Hadžibegić H., 305—306, 309—310
Hadjijahić M., 162
Hadžić Ž., 137
Hadživasiljević J., 120, 127, 152—153, 155, 228—229, 236, 246, 315, 384, 434
Harmatta J., 34
Harisijadis M., 449
Hartland S. E., 454
Hercik E., 4
Hogarth G. D., 4
Hoffmann — Krayer E., 11
Hoops J., 11, 261
Horejšek V., 148
Horvat R., 200—285
Hrabak B., 447
Hrnjica M., 288

I

Ibrovac M., 66, 91, 118, 122, 127, 131—132, 137, 145, 147, 150, 153, 155—156
Ibrovac P., 150
Iliev M., 320
Ilić B., 455
Ilić Đ., 97, 131, 141
Ilić J., 97
Ilić M., 132
Ilić J. V., 148
Ilić P., 132
Ilić T., 161, 175
Indikoplov K., 242, 250
Irbijeva K. P., 41
Ivanić J., 315
Ivanić S., 162
Ivanović B., 455
Ivanović Lj., 449
Ivanović M., 448
Ivanović K., 455
Ivić A., 41
Ivanišević F., 228, 238

J

Jagić V., 44, 268, 279
Jakševac N., 132, 156
Jakšić Dj., 447
Jakschitch V., 161—162
Jančiković T., 162
Janković B., 132
Janković D., 132
Janković S., 149
Jastrov , 259
Joubert P., 160
Jelavić V., 271
Jelić I., 255
Jenko D., 144
Jeremias A., 9—10, 251, 259
Jeremić R., 162
Jeremić V., 285
Jermaković J. D., 315
Jevtić M., 91, 132
Jevtović S., 256
Jevdjenijević Č., 126
Jevtić V., 153
Jireček K., 41—43, 46, 48, 52, 60—61, 256
Joanidu M., 259
Jocić J., 133
Josifović J., 8
Joksimović B., 144, 148
Joksimović V., 83—84, 133
Jovanović A., 315
Jovanović B., 1
Jovanović Dj., 101, 132
Jovanović V., 150
Jovanović M. T., 409, 432
Jovanović T., 118—119
Jovanović Batut M., 15, 161, 163, 194, 200, 206
Jovčić D., 153, 155
Jovičić S., 132
Jović V., 145
Jovićević A., 238, 240
Jovović M., 9
Jug B., 244
Jurišić G., 41, 46
Jusuf Z., 308

K

Kajmaković Z., 447, **449**
Kaleši H., 311
Kalužnicki E.. 223
Kantakuzen M., 281
Karadžić S., 290
Karadžić Š., 290
Karadžić St. V., 45, 83—85, 230, **232**, 241—242, 244, 251—252, 255, 284, **289**, 435, 450
Karaman Lj., 58
Karić , 114
Kašanin M., 41, 43, 48—52, 58, 60, 448
Katić D., 83, 133
Kavga R., 284
Kazarov G., 224, 258
Kekić L., 133
Kičić M., 150
Kitonjić O., 284
Klandić T., 288
Knežević L., 133
Knežević S., 14, 133
Kocić V., 97, 133, 153
Kočić P., 148
Koethe H., 29, 33
Kolončić M., 150
Kondakov P. N., 262
Korać V., 41, 54—55, 58
Kornrumph J. H., 311
Kosančić I., 278
Kosović P., 133
Kostadinović P., 454
Kostadinović R., 455—456
Kostić A., 161
Kostić D., 83, 133
Kostić K., 44
Kostić M., 185—186, 384
Kostić P., 97
Kostić R., 434
Kostić V., 133
Kostić S., 153, 434—435
Kostov L., 215—217
Kostov S., 220, 221—222, 224, 300
Kosven M., 226—227
Kovačević Lj., 41, 44—45, 48, 268
Kovačina R., 289
Kozarac V., 234
Kraljević M., 109, 142, 231, 277, 280—282, 303
Krasojević Dj., 153
Krauss S. F., 254
Kreschmer P., 251
Krstić B., 297, 303
Krvavac O., 282
Kuburović U., 133, 148
Kulić D., 451—452
Kulišić Š., 17, 215, 239
Kus — Nikolajev M., 228
Kustudić U., 86, 90
Kuzmanović A., 83, 133
Kuzmanović D., 133
Künstle K., 262

L, Lj

Lalević I., 133
Landry A., 158, 160
Lapadatović Lj., 186
Lazarević L., 291
Lazarević S., 268, 281, 448
Leclereq H., 262
Lešjanin M., 133
Ličenovska Z., 297
Lilek E., 228, 230
Lopuszanski G., 26
Lopušina V., 291
Lovretić J., 176, 191, 196, 200, 203—205
Ložičković D., 150
Lubarda P., 279
Lunaček P., 162
Ljubenović C., 150

M

Mačaj S., 161
Majstorović M., 127
Majzner P., 133
Malinovski T., 19
Makenzijeva G. M., 41
Makkay J., 215
Maksić S., 123
Maksimović J., 52, 54, 55, 58
Maksimović M., 133
Maksić S., 133
Maltus R. T., 161
Mandić K., 133
Mandić S., 447—449
Mandušić V., 288—289
Manić M., 150
Manojlović G., 259
Marčić A., 133
Maretić T., 259, 279
Maricq A., 27
Marinković J., 144
Marinov D., 216, 222, 300
Marianović D., 281
Marković Č., 162
Marković N., 71
Marković S., 133, 150, 162, 164, 168, 177
Marković V., 41—46, 58, 315
Marković Ž., 162
Marulić M., 272
Matić S., 133, 242, 279, 285

Matić — Bošković M., 8—9
Mattingly H., 28
Matković P., 46, 270
Maximus V., 158
Mayer J. J., 224
Mazalić Dj., 446
Mažuranić V., 243
Medenica R., 45, 278
Mehmed S., 308
Meissner , 260
Mesesnel F., 41, 52—59
Meštrović I., 279
Mayer H. E., 261
Mihailović D., 148, 150, 156
Mihailović Dj., 134
Mihailović M., 150
Mihailović V., 242
Mihaljević R., 281
Mijatović S., 13, 167, 172, 198—199, 201—202, 204,. 206, 209
Mijović P., 161, 163—164, 166, 168, 170—173, 179, 179, 200
Miklosich F., 42—43, 255
Milenković J., 75, 77, 83—84, 97, 134
Milićević Dj. M., 200, 203, 206, 218, 254
Milojević M., 70
Milosavljević S., 198, 206, 228
Milošević A., 9
Milošević M., 447
Millet G., 52, 262
Miljković M., 97, 134
Miljković — Pepek P., 448
Minić M., 150
Miodragović M., 228
Mirković L., 266—267
Mišić A., 97
Mitrović I., 168—169
Mitrović J., 287
Mitrović M., 454
Mlinar M., 134
Mócsy A., 29, 35
Mogović S., 134
Mokranjac , 144
Momirović P., 447
Moszynski K., 215
Much , 440
Murko M., 225, 451
Mušicki A., 134
Mutap L., 291
Myres L. J., 4

N, Nj

Najdanović M., 455
Naumović K., 134
Nedeljković B., 257
Nedić M., 453
Negru R., 282
Nemanja S., 85
Nenadović S., 42, 49, 51—52, 55, 58, 448
Nenezić R., 134
Nestrić R. P., 442
Nešković Bunuševac S., 66, 127, 147, 150, 156
Nešić S., 394
Neubauer R., 162
Ničić A., 77
Ničić D., 69, 127, 135
Ničić Dj., 69, 76—79, 84, 87, 97, 99, 102, 119, 121—122, 125—126, 134, 155—156
Niederle L., 221, 224, 253, 261
Nikolić B., 284
Nikolić I., 132
Nikolić K., 97, 134
Nikolić J., 83, 134
Nikolić M., 126, 134
Nikolić M., V., 218
Nikolić R., 120, 127, 134, 151, 153, 155, 393, 402, 447
Nikolić S., 350, 428
Nikolić V., 239
Nilsson P. M., 4, 189, 217, 275
Ninić H. Dj., 134
Nonin D., 447
Novak F., 162
Novaković S., 42—44, 46—48, 59—61, 71, 76, 89, 99, 138, 246, 267, 281, 315
Novaković — Vlatković I., 286
Novljanin B., 289
Nušić B., 42, 47
Njegoš P., 290

O

Obilić M., 277—278, 295
Oblačić R., 279
Obradović A., 135
Obrenović A., 84, 140
Obrenović M., 109, 142, 292, 330
Okladnikov P. A., 18
Oldenberg H. 12
Opaljević M., 442
Orbini M., 278
Orhanović S. 244
Ostojić T., 286

P

Pajkić P., 315, 327
Pančev E., 452
Pančić J., 134
Pandazijević H., 151
Panić D., 447
Panić — Surep M., 447—448
Pantelić N., 17, 215, 239
Paunović K., 135
Pavić J., 135

Pavić S., 97, 135
Pavlović D., 122, 135
Pavlović M., 42
Pavlović R., 293
Pavlović Ž., 97. 135
Pecirep L., 289
Pečevi I., 306
Pelagić , 123
Perović B., 289
Pešić J., 153, 351
Pešić M., 3807, 402
Petković D., 135
Petković Dj., 135
Petković S., 448
Petković V., 42—43, 45, 47, 49, 52, 58—60, 265, 315
Petrović A., 161, 170, 172, 175—176, 181, 199, 204, 208, 211, 224
Petrović H. V., 109
Petrović I., 77, 79, 117—118, 135, 156
Petrović K., 350
Petrović M., 151
Petrović Njegoš P., 247
Petrović R., 42, 281, 449
Petrović S., 126, 135
Petrović V., 448
Petrović Ž. P., 17, 215, 228, 239
Pfister F., 10
Plaum G. H., 37
Picard Ch., 5
Piletić A., 186
Pirc B., 161, 163, 165—167, 172, 174—176, 179, 191, 193, 211
Pivljanin (Nikolić) B., 232, 284—285, 287
Plavšić Č., 162
Pločić M., 232, 284
Pocerac M., 292
Poland F., 259, 261
Pompilije N., 158
Popović A., 46, 151
Popović B., 135, 145
Popović D., 135, 151, 285, 431
Popović H., 135
Popović J., 88, 123, 135—136
Popović M., 151, 449
Popović P., 265, 267, 276—278, 284, 286—287, 290
Popović R., 162
Popović S., 128, 315
Pović A., 161
Premović B., 83
Premović D., 136
Princip G., 296
Prodanović J., 122, 129, 136, 144
Protić Lj., 8, 143
Pucić M., 46
Purković M., 42, 47, 61

R

Račanin H., 449
Račanin J., 136
Radica J., 445
Radica B., 405, 407
Radić Lj., 455
Radojčić N., 43, 246, 267
Radojčić S., 10, 42—43, 48—60, 243, 245, 250, 253, 265, 447—448
Radojičić Sp. Dj., 268, 274
Radojković B., 441—442
Radonić J., 41, 44, 46, 48, 52, 60—61, 66—67
Radulović S., 292
Rajić T., 142
Raketić V., 153
Rakić N., 136
Rakić Ž., 455
Ranke L., 46
Rašić J., 455
Regalijan, 25, 37—38
Reinach S., 440
Reiner E., 259
Reinhard R. M., 161
Reisinger E., 239
Reljković M., 195—196
Rešetar M., 247
Ristić B., 153, 402
Ristić L., 117—118
Ristić M., 177
Ristić S. M., 161, 434
Ristić S., 118
Ritterling, 34
Rizaj S., 305, 313—314, 329, 332
Rohde E., 189, 256, 259
Roscher H. W., 10, 259
Rošak M. S., 317
Rovinskij P., 240, 445
Roy E. J., 162
Rusić B., 236
Ruvarac I., 268

S, Š

Saglio E., 258—260
Samardžić R., 285
Samter E., 7, 8, 18
Sasin A., 272
Savić M., 337, 384
Savić N., 136
Savić S., 151
Seligman E., 226
Senković D., 294
Senković I., 286
Senjanin I., 231, 287
Senzanin T., 287
Sergejevski D., 35
Sertoglu M., 307

Sićevski M., 61
Simić M., 83, 136, 144
Simić S., 122—124, 126, 136—137, 144
Sindjelić S., 109, 142
Skobaljić N., 120—121, 126, 130
Slijepčević Dj., 267
Smejkal S., 402
Smiljanić T., 297
Sobalevskij A., 223. 440
Sočivica S., 285
Sokolović T., 151
Solovjev A., 48, 442
Spasić M., 68, 127
Srejović D., 1, 6, 18
Stajić J., 118
Stajić M., 118, 153
Stajić S., 153
Stajić T., 118—119
Stajić U., 152—153, 155
Stamenković S., 153
Stanković B., 68—69, 117, 122, 127, 139, 145, 148—149, 151, 153, 155, 435
Stanković S., 153
Stanković T., 42, 47, 97, 153
Stanoje Glavaš, 109
Stanojević T. M., 197, 199, 203, 218, 246
Stanojević S., 41, 43, 45, 47, 60, 131, 137, 145
Stanojlović M., 83, 137
Stefanović S., 162
Stein A., 29—30, 258
Steindorff G., 258
Stengel P., 219
Stevanović A., 137
Stevanović J., 97, 137
Stevanović M., 137
Stojanović Aj., 137
Stojanović Lj., 46—47, 59, 245, 267, 315, 450
Stojanović M., 153
Stojanović P., 455
Stojanović R., 137
Stojanović S., 66, 127, 137, 153
Stojanović V., 137
Stojićević A., 122, 137
Stojićević Dj., 137
Stojićević M., 291
Stojiljković M., 126
Stojković D., 153
Stojković M., 185—186
Stoši A., 137, 156
Stošić S., 137
Strzygowski J., 59
Sveško V., 162
Subotić G., 449
Sutter J., 162
Šafarik, 46, 59
Šakota M., 448
Šalipurović V., 449
Šapčanin M., 67, 70
Šarić S., 77, 79, 97, 122, 138, 141
Šašel J., 34,—35, 37
Šatorov M., 453
Šandić J., 288
Šanović D., 281
Schrader O., 18, 189, 226, 256
Schäfer H., 258, 262
Schleiermacher W., 29
Schmid W., 259
Schneeweis E., 224
Schurtz H., 159
Šerbanović B., 162
Sišgorić J., 269
Šišman M., 267
Škrivanić G., 42, 48
Smith K., 161
Šrepel M., 269—270
Šaulić N., 256
Šmaus A., 230, 286
Springer A., 259
Stiljanović S., 268

T

Tanković O., 288—289
Tanović S., 200
Taranovski T., 43
Tasek T., 226
Tasić D., 448
Tasić Dj., 145, 153, 155—156
Tasić N., 5
Tašković P., 438
Tašković S., 438
Tatić — Djurić M., 448
Teodoresku A. G., 221
Teofanović N., 137
Teofilović N., 91
Thompson Wace, 5
Thompson S. M., 218, 300
Thurnwald R., 226
Todorović J., 439—440
Todorović K., 150, 153, 155
Todorović S., 448
Tokarev A. S., 19
Tomanović V., 289—290
Tomaschek W., 440
Tomašić D., 162
Tombornino J., 9
Tomić J., 445
Tomić M., 284
Tomć S., 229
Tomovski K., 315
Topič A., 397
Trajković M., 153
Trčić M., 281
Trifunovski J., 384

Trifunović Dj., 448
Trifunović L., 449
Trebješanin R., 65, 142, 155
Tretjakov H. P., 19
Tričković D., 137
Trifunović J., 236
Tripković M., 137
Trojanović S., 9, 16, 215, 219—220, 224, 297
Turan Š., 305
Turcan R., 26, 28
Tylor B. E., 13

U

Ungand, 260

V, W

Valtrović M., 10
Valvasor W. J., 272
Valjavac M., 273
Vasić M., 6, 11, 19, 40—41, 43, 48, 52, 58, 444
Vasić R. M., 25
Vasilić B., 34
Vasiljević A., 67
Vasiljev A. B., 237
Vasiljević M., 433
Váslavik A., 12
Vasojević S., 279
Vasović M., 387, 402
Veličković M., 10
Veličković V., 91, 128
Veliki A., 242
Veliki K., 274
Veljić M., 203
Veljković D., 91
Veljković M., 150
Veljković R., 150
Veselinović V. M., 235
Veselovskij A., 223
Vetranić Čavčić M., 243
Vidić J., 128
Višnjić F., 255—256, 291
Vitković M., 128
Vitzthum, 262
Vlahović S. M., 238
Vlahović Š. P., 226, 228, 232
Vlajinac M., 152—153, 155
Vlajković Dj., 66
Vlašić R., 282
Vogt J., 26
Voetter O., 27
Volbach, 262
Vojinović M., 277
Vračarić R., 128
Vučićević J., 128
Vujković M., 128
Vukićević I., 127,—128, 154
Vukanović P. T., 1, 8—9, 16—19, 22, 41, 63, 157, 208, 214—215, 224—225, 228, 231—232, 245—247, 261, 267, 274—275, 293, 297, 303, 384, 440, 443, 446, 449—451
Vukmanović J., 229
Vukomanović S., 450
Vuković I., 63
Vuković J., 128
Vulić N., 19, 262
Vulpesko M., 221, 224
Wace Y. B. A., 218, 224, 300
Wagner R., 259, 261
Wallis Budge E., 11, 226
Weber L., 10
Wecge F., 260
Westermarck E., 223
Wilamowtz — Moellendorff U., 4
Wissow G., 12, 296
Woermann K., 11

Z, Ž

Zajc I., 148
Zanela S., 162
Zappert G., 261—262, 272
Zdravković I., 441
Zelenin D., 223
Zirojević O., 445
Zlatanović M., 137, 433, 438
Zlatarić D., 273
Zlatičanin S., 84, 123, 131, 136
Zlatković Dj. 454—456
Zotović M., 148
Zrnić L., 145
Zschietzchmann W., 259
Živković K., 161
Živković S., 131

Врањски гласник књ. VI, Врање, 1970.

Тираж: 900 примерака и 100 посебних отисака од сваког прилога,

Колор виньета на корици: „црквиче“ — кућни иконостас из Врања (почетка XX в.)

Обсег: 29½ табака текста и 2½ т. прилога

Annexus — *Jahi Murati:* Mečkina pećina (Shpella e Arushes)

Opseg: 1 tabak teksta i ½ t. priloga

Штампање завршено октобра месеца 1971.